

ՀՐ.Ո.ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԹՈՒՐՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԲՈՒԹՅՈՒՆ ԱԶԻԱՅԻ

ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վ-59
ՀՐ.Ռ.ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԹՈՒՐՔ
ԱԶԳԱՅԻՆ
ԲՈՒԴԺՈՒԱԶԻԱՅԻ
ԳԱՂԱՓԱՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

2318

ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» 1986

Պրախուներ՝ պատմական գիտությունների զոհոտր
 Մ. Վ. Արզումանյան, պատմական գիտությունների
 թեկնածու, Թ. Պ. Կոնդրակյան

Թմբազի՝ Կ. Ս. Վարդանյան

Григор Рубенович Симонян
**ИДЕОЛОГИЯ И ПОЛИТИКА ТУРЕНЦКОЙ
 НАЦИОНАЛЬНОЙ БУРЖУАЗИИ**

(На армянском языке)
 Ереван «Айгван» 1986

Սիմոնյան Հր. Ռ.

**U 504 Քուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանու-
 թյունը և քաղաքականությունը:** Թմբ. Կ. Ս. Վարդանյան. — Եր.: Հայաստան, 1986. 564 էջ.

Պրբում պատմական իրադարձությունների ֆոնի վրա բացահայտվում է Քուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը կազմող հայացքները և որանք վրա խաղաղված գաղաքականության ևսմայանը: Աշխատությունն ընդգրկում է սեղյալ դարի 50-ական թվականներին միջև ևերկա դարի 20-ական թվականները ընկած ժամանակաշրջանը:

Պրբքը նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների համար:

0302030960

U 704 (01) 86 —86

ԳԻՂ 63. 3 (0) 53

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Վերջին հարյուրամյակում Քուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքը ընթանում է Քուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարական ազդեցության ներքո: Գեոևս անցյալ դարի կեսերից սկսած նորածագ է առաջադիմող այդ դասակարգն իր նախադարձի հանդիպեց Քուրքում խոչընդոտներով: Դրանք, որ հիմնականում պայմանավորված էին երկրի սոցիալ-տնտեսական հետամնացությամբ, Քուրքիայի կիսազաղութային վիճակով և այլ պատճառներով, կապիտալիստական զարգացման ընթացքից նա էին պահում Քուրք ազգային բուրժուազիային: Բայց վերջինս մտադիր չէր հաշտվելու ստեղծված իրավիճակի հետ: Երկրի տնտեսական, ազա և քաղաքական կյանքում գերիշխող գիրքեր զրավելու համար նա դիմեց ամենաարմատական միջոցներին, բազմապիսի միջոցառումներ իրականացրեց և՛ տնտեսության, և՛ քաղաքականության ընդլայնում: Իր զործողությունները հիմնավորելու համար նա առաջ քաշեց բազմաթիվ տնտեսական, գաղափարներ, կոնցեպցիաներ, որոնք և կազմեցին նրա, որպես դասակարգի, գաղափարախոսական դիմանկացրի:

Սույն աշխատության Հեղինակը նպատակ է հետապնդում ցույց առնել Քուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսության ծագման ու զարգացման ընթացքը, նրա հետագա փոխակերպումների էտապները: Պրբում տրված է հետազոտվող ժամանակաշրջանում Քուրք ազգային բուրժուազիայի առաջացման, Անախորման և պայքարի, նրա զործած ավերածությունների և կրած պարտությունների համակողմանի պատմությունը: Այստեղ չկան պատմական դեպքերի մանրամասն նկարագրու-

Յլունները Շեշտը գրված է թուրք ազգային բուրժուազիայի գազափարսիտության վերլուծության, նրա կոնցեկցիանների բուժանդակության բացահայտման վրա՝ Իսկ զրա համար անհրաժեշտ է այս կամ այն կերպ պատասխանել մի շարք ընդհանուր հարցադրումների. ե՞րբ, ինչպե՞ս և սոցիալ-տնտեսական ինչպիսի՞ պայմաններում առաջ կկալվ և ձևավորվեց կապիտալիստական զարգացման ընթացքից ևս մտացած թուրք ազգային բուրժուազիան, ինչպիսի՞ յուրօրինակ ճանապարհ՝ անցավ նա, ընթացքից ևս մնայնա՞ կ'ընչ առանձնահատկություններով զըբ-ստորվեց նրա գաղափարախոսության և պրակտիկ գործունեության մեջ, ինչպիսի՞ արդյունքներ նա հաղթահարեց ֆեոդալական-միապետական կարգերի դեմ մղած պայքարում, ինչու՞ այդ բուրժուազիան հազվագյուտ հետևողականություն հանդես բերեց իր զարգացման սկզբնական ժամանակներում զավանած բուրժուազաչանական լիբերալ և ազատական գաղափարները հետազոտում ձայրահեղ ազգայնական, շովինիստական, մարդատյաց հայացքների մի կուտ սխանտի վերափոխելու և այն էլ տական գաղափարախոսության աստիճանի բարձրացնելու հարցերում:

Թուրք ազգային բուրժուազիայի առաջ քաշած գաղափարները ցույց են տրված պրակտիկ գործողությունների մեջ այնքանով, որքանով այդ գործողությունների նկարագրությունները նպաստում են ուղիղ գաղափարի, ասմունքի, կոնցեկցիայի բուժանդակության բացահայտմանը:

Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանության ազդեցավորման, զարգացման և վերջնական ձևավորման պրոցեսը տեղ է շուրջ 55—60 տարի՝ անցյալ դարի 60-ական թվականներից մինչև ներկա դարի 10-ական թվականների կեսերը: Հետագա տասնամյակներին նա առաջ է քաշել գանձազան գաղափարներ և հայացքների համակարգեր, որոնք հիմնականում բուրժուազիային անցյալում արտահայտած մտքերի կրկնություններն էին, այդ մտքերի գանձազան մեկնաբանություններ, որոնք նոր ժամանակներում հարմարեցվել են թուրքական բուրժուազիայի գոտակարգային պահանջներին: Այդ սուտումները որևէ էական փոփոխություն չեն մտցրել թուրքական բուրժուազիայի արդեն ավարտուն և վերջնական տեսք ընդունած տեսական դիմադրողական, այլ միայն տարբեր կողմերից ու տարբեր շափերով լրաց-

րել ու կոնկրետացրել են նրա այս կամ այն գաղափարական կոնցեկցիան:

Թուրք ազգային բուրժուազիայի առաջացման և ձևավորման պատմական ժամանակահատվածը հարուստ է այնպիսի իրադարձություններով, որոնք բախտորոշ նշանակություն ունեցան հայ մտավորի համար: Այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում հայ մտավորի հիմնական՝ արևմտյան հատվածի զերմարդկային մեկերը՝ դուրս գալու թուրքական տիրապետության պայմաններում ստեղծված աճավոր կազմից, նրա ազատագրական պայքարումները և վերջապես նրա համազգային սպանել իր յուրահագրամյա հարևներում: 1860—1920-ական թվականների ընդգրկող ժամանակահատվածը ոչ միայն նախատացրական էրավ արևմտահայության համար, այլև իր խոր կերպը թուրք ուղի հայ մտավորի հոգեկան աշխարհի վրա:

Գրքում բացահայտված են թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանության հիմնական կոնցեկցիանները՝ օսմանդեզ, իսլամիզմ, պանիսլամիզմ, «նոր օսմանիզմ», թուրքիզմ, պան-թուրքիզմ և այլն: Մեզանք շեշտը դրված է այդ գաղափարաբանության գոտի կազմող պանթուրքիզմի վրա: Այն, որպես թուրք սեռեցիտի բուրժուազիայի բաղաբական իդեալ, իր մեջ մտրտանց չզգիներ ու մարդատյաց աստիզմ է միավորում, հանդես գալիս միխոստրիզմի և արքեիսիզմի դրոշմը Կոնկան ու սրբյակի է պանթուրքիզմի էպիկտոր. նախախնամությունը թուրքիսիին ստեղծ է պատմական մեծ աստիզմությանը՝ ստեղծել թուրքական մի լայնածավալ կայսրություն և նրա մեջ միավորել այն բոլոր հողեր, որոնց վրա ընտելվում են թուրքական լեզվախմբիին պատկանող մոզովորդները: Թեև չոթ աստանայակ է անցել պանթուրքիզմի վերջնական ձևավորումից, բայց նրա սկզբնավորումը շուրջ մեկդարյան պատմություն ունի: Այդ երկու ժամանակաշրջանում թուրք ազգային բուրժուազիան բացում ձախտողներ է կրել իր բաղաբական իդեալի իրականացման համար մեզող պայքարի ձևապատրիչն: Չնայած դրան, նա չի աստահատվել, զեռ ավելին, այսօր էլ այդ իդեալը խորթ չէ նրան: Պատահական չէ, որ ժամանակ առ ժամանակ ակահատուն ենք լինում ժամանակակից թուրքիսիզմում պանթուրքիզմի և իսլամիզմի ազդեցությունը գաղափարների վերառականմանը: Պանթուրքիզմը զեռ կեղծանի է, և հարավոր պայմանների զեպքում այն ունակ է իր դերի մեջ մտնելու:

Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարախոսությունը բուրժուական զաղափարախոսության օրգանական, անբաժան մասն է, Բայց այն ունի մի շատ կարևոր առանձնահատկություն, մի էական հատկանիշ, որը նրան զանազանում է կապիտալիստական մնացած երկրների բուրժուազիայի զաղափարախոսություններից, Ինչպես հայտնի է, բուրժուական զաղափարախոսությունն իր բնույթով բնզնանական է և այն օտսմանափակված չէ որևէ երկրի ազգային սահմաններով: Կապիտալիստական այս կամ այն երկրի բուրժուազիայի, նրա զաղափարախոսունրի կողմից առաջ բաշված տեսական որևէ դրույնք, զաղափար, ուսմունք վաղ թև ուղ դառնում է նաև կապիտալիստական մշուս երկրների բուրժուաների սեփականությունը, տեղ գրավում նրանց տեսական դինանդուսմ: Ուրիշ խոսքով, բուրժուական զաղափարները և ուսմունքները կիրառելի են կապիտալիստական բոլոր երկրներում: Այլ է թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարախոսության պարագան: Իր մեջ ներառելով բուրժուական զաղափարախոսության ամենառեակցիոն կողմերը, այդ զաղափարախոսությունը կոչված է անմիջականորեն ծառայելու հենց թուրք բուրժուազիայի դասակարգային շահերին:

Հեղինակ

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ: ԹՈՒՐԿ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՈՒՐՋՈՒԱԶԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

19-րդ դարի 40—50-ական թվականներ: Օսմանյան կայսրության մեջ, Ներքին սոցիալ-տնտեսական և արտաքին-քաղաքական բարդ պայմաններում, ժայռահողթին զանազ ու ցավոցին սկսեցին սազմնավորվել կապիտալիստական հարաբերությունները:

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար առաջիկ բարենպաստ պայմաններ կային կայսրության եվրոպական մասի, Անատոլիայի ժովահայաց և Միջերկրական ծովի առափնյա քաղաքներում: Այս վայրերում այդ հարաբերությունների սազմնավորման տարրեր մենք տեսնում ենք էլ ափելի վաղ՝ դեռևս անցյալ դարի 30-ական թվականներին: Առաջին հերթին հենց այդ քաղաքներում էին գրանդրում արտադրության կապիտալիստական եղանակն ընտրել նախադրյունները, գրանցում էին կատարվում ապրանքների արտադրությունն ու շրջանառությունը, որոնք բուրժուական հասարակարգի գլխավոր տարրերից գծերն են:

Մոսպինյա նավահանգստային քաղաքներում կապիտալիստական արտադրության սազմնավորումը հիմնականում կատարվում էր ավանդական տեսիադործական արտադրության նիւթի վրա. ասորիճանաբար հանդես էին գալիս նաև խոշոր մանուֆակտուրաներ և ֆաբրիկաներ:

Պրաթ. Ա. Կ. Նովիկեր դրում է, «19-րդ դարի 30-ական թվականներից քաղաքներում (Օսմանյան կայսրության:— Է. Ս.) սկսեցին դարգտնալ արդյունաբերության մի քանի հյուղեր՝ կաշեգործության, բրտուագործության, զենքի, տեքստիլ: Կանոնավոր բանակը տեղական արդյունաբերական արտադրանքի

խոշորագույն սպառողն էր: Բուն արդյունաբերության մեջ էլ սկեզնիկն երևան դալ առաջադիմական սյրոցները. անեց աշխատանքի բաժանումը, երևան եկան մանուֆակտուրաներ և նույնիսկ ֆաբրիկաներ... Այսպիսով, քուրբական արդյունաբերության մեջ հանգնա եկան կապիտալիստական տարրեր... Նկատելիորեն աշխուժացավ ներքին և հասկանալիստ աղտաբեի արևտուրը, որն իր հերթին նպաստում էր ծովկերյա և ներքին առևտրական գլխավոր ուղիների վրա ընկած քաղաքների զարգացմանը¹:

Ի տարբերություն նախահանգստային քաղաքների, կայսրության ներքին նահանգներում ամենուրեք տարածված էր մանր ապրանքային արտադրությունը: Ավանդական արհեստավորական արտադրությունը նույնպես աստիճանաբար ընդգրկվելու էր նոր ձևավորվող կապիտալիստական զարգացման ուղտը, ննայած այդ սյրոցներ շատ զանգղեք էր ընթանում: Իբրև կանոն, կայսրության ներքին նահանգներում մանր ապրանքային արտադրության արդյունքի միայն մի փոքր մասն էր գուրս գանլիս շուկա: Այսպես, օրինակ, վանի վիլայեթի 900 արհեստանոցներում, որտեղ աշխատում էր 2300 մարդ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր արհեստանոցում միջին հաշվով 2,5 մարդ, տարեկան պատրաստվում էին 90 հաթար կտոր բամբակի և բրդե տարբեր տեսակի գործվածքներ, որից միայն 25 հազարն էր վաճառքի հանում: Այլույնիսկ սահմաններից դուրս՝ Այլ արտադրանքի էլ ալեկի փոքր մասն արտահանվում էր արտասահմանյան շուկաներ, որտեղ հատկապես մեծ պահանջարկ կար քուրբական այնպիսի պատրաստի արտադրատեսակների նկատմամբ, ինչպիսիք էին մետաքսը, քավիլը, մահուղը, սաֆյանը, նախազարդ պայայաններով սառը գլեները:

Կապիտալիստական հարաբերություններն էլ ալեկի գանգաղ, բայց այնուամենայնիվ թափանցում էին նաև գյուղատնտեսության մեք: Գյուղում այդ հարաբերությունների զարգացման համար բարենպաստ հող կար բալկանյան նահանգներում, բայց ընդհանուր սյրոցներից դուրս շմնացին նաև կայսրության փոքր սահական տարածքները: Կապիտալիստական հարաբերությունների ներմուտին գյուղ նպաստում էր այն, որ կառավարությունը

արտանտություններ էր ալեկ այն հողատերերին ու վարձակալներին, որոնք մշակում էին տեխնիկական կուլտուրաներ և հատկապես բամբակ, որի գինն այդ ժամանակ միջազգային շուկայում խիստ բարձրացել էր: 1858 թվականին ընդունված հողային նոր օրենքով իրավական ձևակերպում սրվեց հողատիրության ռազմավարական սիստեմի վերացմանը: Դրան հաջորդեց հողի մասին 1867 թվականի օրենքը, որով հողը գանում էր տնտեսական յայն գործարքների աատրկա: Գյուղատնտեսության մեք սպրանքարտամական հարաբերությունների զարգացումն առայ րերեց գյուղացիների շահագործման կապիտալիստական ձևեր:

Մինչև 18-րդ դարի վերջերը և 19-րդ դարի սկզբները քուրբ ֆեոդալական վերնախավերի համար հողատնտեսությունը հարբասացման ոչ թե հիմնական, այլ օժանդակ աղյուր էր Հիմնական աղյուրը շարունակում էր մնալ նոր երկրների գրավումը և կոդուցուրը, Բայց, այժմ, 19-րդ դարի կեսերին, խոսք էքրկաբող լինել նոր գրավումների և պատկազումների միջոցով հարստանալու մասին: Գլխավոր մտահողություններ էգած ընդարձակամուլ առածքների պահպանումն էր: Կայսրության հողերի մեծ մասը, այն էլ ամենայով հողերը, պատկանում էին խոշոր կալվածատերերին, գլխավորապես՝ տեղի քուրբ բեգերին կամ մայրաքաղաքում նստած պետական մակարդու պաշտոնյաներին ու ֆազաններին: Բայտեի հույս շունենալով դրսում, երաթը արգիկ սկսել էին հետաքրքրություն ցուցաբերել հողի տնտեսական շահութաբերության նկատմամբ, մտածել նրա կկամատնությունը բարձրացնելու մասին: Առանձին խոշոր կալվածատիրական տնտեսություններում սկեզնիկն օգտադրվել վարձու աշխատանքի, երևաթին գյուղատնտեսական մեքենաներ: Անում էր գյուղատնտեսության ապրանքանությունը, մեծանում էր արտահանվող գյուղատնտեսական ապրանքների ծավալը: Թուրք ֆեոդալներից շատերի համար հողատիրությունը հարստացման օժանդակ աղյուրեց վերանում էր հիմնականի:

Որոշ բարեփոխումների ենթարկվեց վարչակառավարական և գաատական համակարգը: Այլ բարեփոխումների անհրաժեշտության գազափարը ծագել էր վաղուց, դեռ 18-րդ դարի վերջերին և արգի 19-րդ դարի 30-ական թվականներից դարձել էր օսա-

¹ А. Д. Новичев, Турция. Краткая история, М., 1965, с. 80.
² См. Ю. Петросян, Младотурецкое движение, изд-во «Наука», М., 1971, էջ 35:

ձգտումն էր՝ ևնֆորմների միջոցով կայսրությունը փրկել մոտայրուտ կործանումից»¹։ Կիսատ-պատ այս ևնֆորմները չէին կարող սակայն կործանումից փրկել կայսրությունը։ Պատահական չէ, որ դրանց ազդարարություններն այդպես էլ մնացին ֆլոֆի վրա։ «Խոչճուկ կերպով խորտակվեցին քաղաքակրթության ուղին բռնելու թուրքական կառավարության բուրբ փորձերը...»², — գրում էր Կ. Մարքսը։

Բայց Թանգիմաթն այնուամենայնիվ որոշ դրական հետք թողեց կայսրության ճառարակական-քաղաքական կյանքում։ Մասնավորապես այն նպատակն էր կրում սահմանադրական դադափարների աստիճանական տարածմանը։ Այնուհետև հարկ է նշել, որ թուրք բարենորոգիչները շատ էին մտահոգված իմասնալուս, քն արդյոք թուրքերն ի վիճակի՞ են յուրացնելու, ընդօրինակելու կրթության, սպիանական գործի, տեխնիկայի, պետության և տնտեսության կառավարման ասպարեղներում Եվրոպայում ձևեր բերված նվաճումները։ Այդ մտահոգությունից մեղքված, թուրքական կառավարությունը սկսեց թուրք էրիտաաբղոթյան անաջին խմբերն ուսման ուղարկել եվրոպական կենտրոններ՝ ժամանակի ռազմական տեխնիկան և պատերազմներ վարելու արվեստը ուսումնասիրելու նպատակով։

Այս ամենը ցույց էր տալիս, որ Սամանյան կայսրությունը բեկեղիտում էր վերափոխումների ուղի։

Բայց, ընայած երկրի ներքին գրոթյան բարեխղձման նպատակով ձեռնարկված ևնֆորմներին և մյուս միջոցներին, Սամանյան կայսրությունը 19-րդ դարի կեսերին շարունակում էր ծայրահեղ հետամնաց մի պետություն մնալ։

Ձարգացման խիստ ցածր մակարդակի վրա էր գյուղատնտեսությունը։ Թուրքական ֆեոդալական վերնախավերը դասանորեն շահագործում էին ոչ միայն նվաճված հողերի տեղաբնիկ գյուղացիությանը, այլև թուրք գյուղացիներին։ 19-րդ դարի կեսերին թուրք կալվածատիրոջը Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը բնութագրում էին որպես «ֆեոդալիզմի ամենացածր ու բարբարոսական աստիճանի վրա» կանգնած ֆեոդալի՞³։ Տառապալից

կյանքով ապրող աշխարհվան ու ալլաբեզու գյուղացիության հետ միասին թուրք գյուղացին աստիճանաբար ամենաշարվորներից մեկն էր գտնվում աշխարհում։

Նոդադուրկ կամ սակավահող գյուղացիները վարձակալում էին անբուժական կամ կալվածատիրական հողերը և, իբրև վարձատրություն, սեփական գործիքներով հերկում ու ցանում էին բիգերի ու արքունու հողերը, հավաքում ու տեղավորում բերքը։ Այդ բուրբի դիմաց աշխատավոր գյուղացիները ստանում էին բերքի շնչին քանակությունը միայն, որը հազիվ ապահովում էր նրանց շարքաշ գոյությունը։ Գյուղատնտեսության մեջ վարձակալական սիստեմը խանդավում էր արտագորղական ուժերի զարգացմանը, խուչեղություն կապիտալիզմական հարաբերությունների ներթափանցմանը գյուղ։

Սալրահեղ հետամնաց եղանակով էր վարվում անասնապահությունը, որը բույվոր թուրքերի, բրդերի ու արարների ավանդական գրագմունքն էր։ Ըստ որում, գերազատվում էր ոչ-խարտածությունը։ Ինչպես հարյուրամյակներ առաջ, 19-րդ դարի կեսերին նույնպես, խաշնարածությունը շարունակում էր մնալ նրանց ապրուստի հիմնական, և՛իև ոչ միակ, աղբյուրը։

Գյուղացիական մասուների թշվառ վիճակի զգխավոր պատճաններից մեկը կայսրության հարկային սիստեմն էր։ Գյուղացին վճարում էր բայմաթիվ հարկեր՝ սուսանորդ (աշար), հոգային հարկ, անանահարկ և այլն։ Մուսուլմանական օրենսգրքով քանակական քանակական բնահարկը՝ աշարը, գյուղացիներից պահվում էր բերքի մեկ տասներորդ մասի շահիով։ Բայց Սամանյան կայսրությունում աշարի շահերը հասել էին մինչև բերքի մեկ ութերորդին։ Սուլթանական կառավարությունը, որը չէր կարողանում ծայրը ծայրին հասցնել և շարունակ փողի կարիք էր պոում, ինչպես աշարի, անպես էլ ուրիշ հարկերի հավաքումը վերապահում էր փողատերերին՝ տալով կապալով։ Կապալատուները պետության գանձարան էին մտնում աշարի կամ մյուս հարկերի գումարային արժեքն ամբողջ դավառի կամ նուրիսկ նահանգի համար և դրա դիմաց իրավունք ստանում հատկապես հարկերը։ Կաշտեղով պաշտոնյաներին և ոստիկաններին, կապալատուները բռնի միջոցներով հավաքում էին նախատեսվածից երկու-երեք անգամ ավելի, հարստանում գյու-

¹ Ա. Փ. Մյալեր, Մուսթաֆա փառ Բայրակտը, շ. 73.

² Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս, Տոչ., տ. 9, շ. 6.

³ ՏԿ՝ ս նույն տեղը։

դացիական զանգվածների նորանոր թվաբազմությունների հաշվին՝ Երաներ աշարը կորցում էին բերրի կեսին հասնող շահերով: Իսկ նրան պարտքերի ծանրությունից տնքացող դուրդացիները փորձում էին բմբոստանալ պետության հարկային քաղաքականության դեմ, նետվում էին բանտերը, ենթարկվում դաժան հալածանքներին:

Պաշտոնատեսության հետամնացության ու քայքայման պատճառներ էին նաև հազարակիցության ճանապարհների բացակայությունը, բազմաքանակ վաշխառուների կամայականությունները և այլն:

Շարունակում էր հետամնաց վիճակում մնալ արդյունաբերությունը: Խոր անկումից դուրս չէին դալիս մետաքսագործությունը, բրդի մանվածքի արտադրությունը, կաշեգործությունը: Մարասնդ ցածր էր տեխնիկայի մակարդակը լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ՝ Դիարբեքի պղնձամուգարաններում, Տրապիզոնի հանքերում և այլն: Շատ լիռնադորժական ձևերարկություններում տեխնիկայի մակարդակն ամբաս ցածր էր, որ հանքարարի մշակման ժամանակ մետաղի 20—40 տոկոսի կորուստ էր լինում: Տեխնիկայի մակարդակը շատ ցածր էր նաև դուրդատեսական հումքի նախնական վերամշակման ձևերարկություններում: Տեղական արդյունաբերության զարգացման համար գրեթե անհղթխ արգելիքներ էին վարչական անօրինությունները, ներքին մտքատուրբերը և հատկապես կյանքի ու սեփականության երաշխավորված անվտանգության բացակայությունը:

Արմատական վերափոխման կարիք ուներ Թուրքիայի պետական կառավարման սխեման: Կ. Մարքսը նշում էր, որ այդ սխեման ուղղակի խոչընդոտ է առաջդիմության ճանապարհին՝

Սուլթանական կառավարության և տեղական փաշաների կամայականությունները սահմաններ չէին նանաչում: Նրկրում

(բացառություն էր կազմում Պոլսն իր շրջակա տարածքով) չկար կանոնավոր դատական կազմակերպություն, մշակված չէր պետական ֆինանսական քաղաքականություն, կանոնավոր հարկային սխեման, որի հետևանքով շահատակությունների դուռը չէր փակվում կաշառակեր պաշտոնյաների առջև: Կանոնացած ժամանակ պետական պաշտոնյաները կարող էին լուծարումից հպատակների, հատկապես քրիստոնյա հպատակների, ունեցվածք: Այդ էր պատճառը, որ, սակնք, Անատոլիայում արդեն զգալի փող կուտակված հույն, հայ, ինչպես նաև նոր-նոր մուսուլմանները բուրժուական բուրժուազիան խուսափում էր արդյունաբերության և բանկային գործի մեջ զուսմար-րուներդրեցուց և ամեն մեզ գործադրում, որպեսզի աշխարհիկ-նք, մնա սովորում: Նրանք ամեն կերպ աշխատում էին պալատի պահել շահույթները, Թաքսին կուտակված փողը, որը շրջանառության մեջ կապիտալի վերածվելու փորձարեն Թաքս-տոցներում գտնում էր մետաղ դանդ:

Այդ ամենը կեափ ունեակով, Ֆ. Էնգելսը գրել է. «Թուրքական, ինչպես և արևելյան ամեն մի տիրապետություն անհամասեղի է կապիտալիստական հասարակության հետ. ստացված հավելյալ արժեքը ոչնչով երաշխավորված չէ սատարակների ու փաշաների գիշարով ձեռքբերից, չկա բուրժուական ձեռնարկատիրական գործունեության առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառահանի անձն ու նրա սեփականության անվտանգությունը»: Մի ուրիշ ափիով ես նշում էր. «Պետություններն Արևելյան միջու ունեղի են միայն երեք պետականություններ. ֆինանսների (սեփական երկրի կողմույս), պատերազմների (սեփական երկրի և ուրիշ երկրների կողմույս) և հասարակական աշխատանքների (վերաբաղություն մասին մտահոգություն)»:

Թուրքիայի անտեսություն, հատկապես արդյունաբերության հետամնացության դիտարկող պատճառներից մեկն օտարերկրյա կապիտալի բուրժուան էր, նրա հետզհետև ունեցացող ներխուժումը երկրի տնտեսություն: Զխոսելով արտաքին շուկայի մասին, Թուրքական արդյունաբերությունն իր արտադրանքով չէին կարող չէր դիմադրավելու օտարերկրյա ապրանքների մրցակցությունը նաև ներքին շուկայում: Յուսնայն կայսրության

¹ Տե՛ս Ի. Կ. Գոբոբորովո (Ի. Կ. Կոչան), Старая и новая Турция, М., книгоиздательство «Издатель», 1908, էջ 165:

² Տե՛ս Դ. Ե. Երեմև, На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках, изд-во «Наука», Главная редакция восточной литературы, М., 1980, էջ 134:

³ Տե՛ս Ի. Կ. Գոբոբորով, Современная Турция, СПб, 1877, էջ 135—136:

⁴ Տե՛ս Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս, Соч., т. 9, էջ 25:

• Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս, Соч., т. 22, с. 33.

³ Նույն տեղը, с. 29, էջ 221.

և օտարերկրյա պետությունների միջև կնքված առևտրական ան-
խրաժամաժամար պայմանագրերը, եվրոպական մրցակցություն
պայմաններում, տեղական արդյունաբերությանը զրկում էին
անձնական պաշտպանությունից:

Գարի կեսերին զրվեցին Օսմանյան կայսրությունն արտա-
սահմանյան կապիտալի կիսազաղութ դառնալու հիմքերը: Սուլ-
թանական կառավարության ֆինանսական զրոյության շարունակ-
վող վատթարացման հետևանքով պետական բյուջեում գոյացել էր
հսկայական ճեղքվածք, Օտարերկրյա անրություններից կայսր-
ության անընդհատ աճող կախվածության առավել ցայտուն
արտահայտություններից մեկն արտասահմանյան ֆինանսիստ-
ների և արդյունաբերողների կողմից երկաթուղիների կառուց-
ման, օգտակար հանածոների շահագործման, կոնցեսիաների,
բանկերի և դրանց բաժանմունքների ստեղծման իրավունքի ձեռք-
բերումն էր: Թուրքիան ստտիճանաբար վերածվում էր արևմտ-
յան տերությունների ազդարարչին-հումբային կցորդի:

Տնտեսության մեջ ստեղծված ծանր վիճակը զնալով խորա-
նում էր կառավարման անարխիկ սիտուսի պատճառով: Թուր-
քական սուլթանները, կառավարության անդամները, պետա-
կան պաշտոնյաներն ամենից շատ մտահոգված էին իրենց անձ-
նական բարեկեցության, քան պետության կառավարումը բարե-
վարելու խնդրով: Այն դեպքում, երբ երկիրը գտնվում էր ֆինան-
սական ծանր պայմաններում, պաշտոնյաներից շատ բշերն էին
մտածում պետական միջոցները խնայողաբար օգտագործելու
մասին: Ընանպարհների ու զարդաների փոխարեն կառուցվում
էին պալատներ ու զբոսանավեր, անբարոյաբար վատնվում
էին ժողովրդի ստեղծած արժեքները:

Միջոցների մյուս մեծ բաժինը հատկացվում էր բանակի ու
չափատորմի պահպանմանը: Պետության հսկայական տարածքի
վրա սխալված ռազմական ամրությունների ու բերդերի, թուր-
քական ռազմական միավորումների պահպանման ծախսերն
իրենց ահույի ծանրությամբ ընկած էին կայսրության բոլոր
ժողովուրդներին, այդ թվում թուրք աշխատավոր ժողովրդի վրա:
«Եվրոպայի հիվանդ մարդն»՝ Օսմանյան կայսրության տրոհ-
ման, բաժան-բաժան անելու հետևանքով, սարսափ մտանելով
սուլթաններին և թուրքական կառավարությանը, նրանց մղում
էր այն բանին, որպեսզի միջոցներ չխնայվեն բանակի մեծաց-
ման ու վերազինման համար: Իսկ դա նորանոր վիթխարի գու-

մարներ էր պահանջում: Գրանք չգտնելով սեփական գանձա-
րանում, կառավարությունը զիմում էր արտաքին նոր պարտքերի
ու փոխառությունների, ավելի ուժեղացնելով իր կախվածու-
թյունը եվրոպական պետություններից:

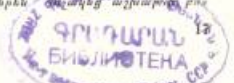
Ինչպես տեսնում ենք, օսմանյան տնտեսության անմխի-
թար վիճակի պատճառները բազմազան էին: Հարկ է նշել մի
կարևոր հանգամանք ես՝ տիրակալտող ազգի՝ թուրքերի արտա-
դրական փորձի պակասը, որ հիմնականում թելադրված էր
նրանց պատմական ավանդույթներով:

Կայսրության թուրք ընակություն հիմնական մասը չէր
մասնակցում առևտրաարդյունաբերական գործունեությանը:
Թուրքական հասարակության վերին և միջին խավերը սերնդից
սերունդ արհամարհելի բան էին համարում ստեղծագործ աշխա-
տանքով, մասնավորապես արհեստներով և առևտրով զբաղվելը:
Կոլմն ու կողպպուտը թե՛ ավելի հեշտ էին, թե՛ ավելի պատվա-
կար, ևստի թուրքերն իրենց զլխավոր կրթումը համարում էին
բանակային ծառայությունը, պատերազմելը և ավարտումը:
Միշտ զինավառ, ծիրարայի և ռազմական խաղերի մեջ մարդ-
ված, դեռ մանուկ հասակից սրի, նիզակի, նետի գործածու-
թյանը վարժված, արկածների անհուն ծաղալով, իրենց ամեն-
օրյա պահանջմունքների մեջ ծովկալ, մի խոսքով աշխարհա-
կալ ճեղքերի բոլոր անհրաժեշտ առաքինություններով՝ օժտված
թուրքերն իրենց հետ անհուն դժբախտություններ էին բերում
այն տարածքներում, որտեղով անցնում էին: Վիկտոր Հյուգոյի
Սևյասեղով թուրքն է անցել՝ պատկերավոր արտահայտությունը
վկայությունն էր դրա՝ «Շավատի մարտիկներին» ընչաբացառ-
կաբար, նրանց ավարտության կիրքը և թալանչիական ավյունը
սահմանների չգիտենին:

8132

¹ Տե՛ս Շեֆան Ասաիր, Сообр. соч., М., 1963, т. 3, էջ 24—30:

1453 թվականին գրավելով Կոստանդնուպոլիսը և ոչնչացնելով բյուզան-
դական պետությունը, թուրքերը խուճեցին Բալկաններ և եվրոպական այլ
տարածքներ. ամենուրեք ա՛ն ու սարսափ սթախելով 1454—1459 թթ. նրանց
եզմանցին Աերբան, 1456 թ.՝ Սուրգովան, 1460 թ.՝ Հանասանը, 1463 թ.՝
Ռուսներ, տպա՝ Տրապիզոնյան կայսրությունը 1475 թ. Ղրիմի խանը Իսկ-
ճանաչեց թուրքական սուլթանի վասալ, մեկ տարի հետո (1476 թ.) իրեն ին-
քաջ Հանաչեց նաև Վուլախիան: 1516—1517 թվականներին թուրքերը գրավեցին
Սիրիան, Արևածանր, Պաղատներ, Հեղաքը, որպես մասն նեղպոստ: Թուրքական
սուլթանը մավրթների ձեռքին խաղալիք դարձրած արքայաներ վերջին խա-
լիֆից վերջնելով կրոնապետի իրավունքները, իրեն

Անդրազառնալով Թուրքական նվաճումներին, «Պատմության փրիկսոսփայտություն» աշխատության մեջ գերմանացի մեծ փիլիսոփայ Կեոթը Կլինշեմ Ֆրիդրիխ Հեգելը գրել է. «Այն ժամանակ Թուրքերը զեռ միանգամայն առաջ, ուժեղով լի էին ազգ ըրի, որի հզորությունը հիմնված էր նվաճումների վրա, որն այդ պատճառով էլ շարունակ պատերազմներ էր մղում և զինազարգանքը կնքում: Նվաճված հողերը, ինչպես ֆրանկները մտա, բաժանվում էին ռազմիկների միջև, որոնք դրանք ստանում էին որպես անձնակազմ, այլ ոչ թե որդիս ժառանգական սեփականություն... Օսմանների բանակի ընտրանին՝ ենիչերիները, սարսափ էին ներշնչում եվրոպացիներին: Նրանց հավաքագրում էին գեղացիներ և ուժեղ քրիստոնյա տղաներից, զիստիդրպես՝ հունահայաստանիկների շրջանում, ամեն տարի իրականացվող զինակուլային հավաքներում, ապա խառնորեն զատիտարակում իրավիճակով և պատանի հասակից սովորելնուտ սիրապետելի զենքերի նպրոկով առանց ծնողների, երբայրերի և քույրերի, առանց կտնանց, նրանք ճնշավորների պես միանգամայն անկախ և ահարկու ջոկատ էին»:

Թուրք-օսմանների կողմից նվաճված ժողովուրդներն ընկան ծանր լծի տակ, որը մեծապես արգելակում էր նրանց սոցիալ-տնտեսական զարգացումը:

Հարզդ արշավանքներից ու արտաքին ավարատումներից հետո էլ Թուրքերը շէին թվում աշխատանքալիս զործունեության: Մասնավորապես նրանց անտրական զործանությունը, ինչպես նկատել է Ֆ. Էնդելը, ամսամասնակցվում էր քարավաններ թայանելով¹:

Արհեստով զբաղվելն արժանալիս չհամարելով, բամին էր

յոր ժուտութանների հոգին ստաներդ (խալիֆ). 16-րդ դարած օսմանյան հզոր նավատորմը վերստինում էր համարյա ողջ Միջերկրածովյան ավազանը: 1571 թ. Թուրքական զորքերը ցրավելին Քիզլբազը: 1526 թ. Թուրքերը տիրապետեցին Հունգարիայի մեծ մասին, 1529 թ. Շասան: Վիեննայի զարտասաններն Միսամանակ նրանք փոփոխակի հուշարարներնուտ շարունակում էին կռիվներ Մզել Պարսկաստանի դեմ: 1574 թ. մասն Բուռնի, ապա իրենց նկեր-Պարսկան Ալմիրն ու Մարոկան: 1672 թ. Անատոլիայի նրանք խլցին Պադիան և Արաբիայա Սիլերիան: Օսմանյան կայսրությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին նրա օսմանները Կիլիկիայի զարգանքներից սարսափում էին սինիս Պարսից ծոցը, Առանտայան սփիանայի սինիս Ահմատան և Կրեմ:

¹ Гегель, Сочинения, М.—Л., Соцгиз, 1935, с. 402.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, с. 25.

Թողնված բացառապես երկրորդ կարգի մարդկանց, «ոչալուրերին» քրիստոնյա հպատակներին և հրեաներին: Արհեստավարական արտադրության հին կենտրոնների՝ Պոլսի, Բեմիզի, Բրուսայի, Կոնիայի, Կեսարիայի, Ամասիայի, Տրապիզոնի, Էրզրումի, Փորատի (Նիզդիկա), Վանի արհեստավորները, շնչին բացառությամբ, քրիստոնյաներ էին, առավելապես՝ հայեր: Փոքր Ասիայի, Սիրիայի, Հայաստանի քաղաքներում զեռ Թուրքներից շատ առաջ արհեստները հասել էին զարգացման բարձր աստիճանի, իսկ արհեստագործական տարրեր կենտրոններում շատ արհեստներ, առաջին հերթին ոսկերչությունը, հայ վարպետները հասցրել էին կատարելության: Հայկական ճարտարապետության, որմնակալարության, մանրակալարության, երաժշտության, զրուսության հետ միասին այն զարնել էր ազգային անկրկնելի արվեստի հուշակված ճշուդներից մեկը: Հայ ոսկերչներն աղելով մետաղներից, թանկագին և կրտսեմկարժեք բարերից պատրաստում էին անձեռակերտ հրաշալիքներ՝ ոսկե հատիկներով կամ ուլունքալար ապարանջաններ, շղթայանախը լվեղոցներ, մարբանից հյուսվածքներ ունեցող սանդնագործ դուստիով ճարմանզներ, մատանիներ ու մատնոցներ, փերուլն ակերով նրբահյուս արձաթիկ գոտիներ, նրբազույն դարգերով սուլուրներ՝ հիացմունք առաջացնող կափարիչներով: Նրանց ոսկե ձևերի ստեղծագործություններից էին նաև կեղեցիկալան շատ սպասքներ, իրեր, փխսանք հանդերձանքներ՝ կանթեղներ, խոտրանի զարդախաչեր, մետաղափայլ, խնկամաններ, բուրվառներ, աշտանակներ, զուգպաններ, սիլիներ, արձաթիկ ու փայտաներ ակներով զարդարված ձևազարի պահպանակներ, ավետարանների ոսկյա կազմեր և այլն: Ամենուրեք հայտնի էին նաև արհեստների մյուս ճշուդների հայ վարպետների ստեղծագործությունները՝ ինքնատիպ փայտյա փորագրություններ, մետաղյա զենքարվեստական ընտիր աշխատանքներ, մասնավորապես պղնձե կախաշչյուս սկտուզոցներ, ափսեներ, լույսամաններ, զավաթներ, գորգասպիկներ, ալեուհեան արտակարգ զեղեցիկության հայտնապակ և ձեռնապակ սափորներ, թասեր, պնակներ: Բացառիկ հնատաքրրություն և արժեք էին ներկայացնում հայ վարպետների պատրաստած սանդնագործ սփռոցներն ու ծածկոցները, անձեռքիկները, հելուսահյուս մանյակները, կրոնական և պատմական կերպարների պարունակող սպեկիկ և արձաթաթիկ մեծ ու փոքր վարպարչյունները, հոյեքոթ անձանց զգեստները, վախասները, կա-

նանց գոգնոցները, հողափափերը, գույնզգույն ամպհովանիները, սղամարդկանց տեսչին հագուստները՝ բեհեզից կամ թանկագին կերպասից կարված զարդանախշ պատմունքները, պարզգոտները և այլն:

Մեծապես հռչակված էին նաև հայ զորագործները: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Կեսարիայում, Սերաստրիայում, Վասպուրականում, Արցախում, Սյունիքում և Հայաստանի այլ վայրերում զորածա հայկական նուրբ ու շքեղ զորգերը (վիշապագորգեր, արծվագորգեր, օձագորգեր և այլն) գարին շատ բուսած րարձք են գնահատվել նույնիսկ ամենահեռավոր շուկաներում: Գրանք շալի էին բնկնում բազմազան զարդանախշերով, գեղարվեստական հնարքների բազմազանությամբ:

Շվեյցարացի արևելագետ Ադամ Մեյեր, պարսկական խալիֆաների 9—10-րդ դարերի պատմությանը նվիրված իր աշխատության մեջ գրում է, որ միջնադարում ամենաբարձր արժեք ունեին պարսկական, հայկական և բուխարական բրդյա զորգերը: Միաժամանակ նա նշում է, որ ժամանակակիցները, ինչպես օրինակ, միջնադարյան արար հեղինակ Սաալիբին նկատում էր, որ այն ժամանակներում այնտեղնալնիով «ամենից բարձր գնահատվում էին հայկական զորգերը»: Այդպես է գրել նաև արար հեղինակներից մեկ ուրիշը՝ Աբու-լ-Կասիմը: Վկայակուլելով արարական միջնադարյան աղբյուրները, Ա. Մեյեր հիշատակում է, որ օմիլադյան խալիֆ ալ-Վալիդ 2-րդի տան հասակն ու պատերը ծածկված էին հայկական զորգերով: Միջնադարում բնօրնված էր ամենաթանկագին ու ամենահարգի նվիրներից համարել հայկական զորգերը: Ի դեպ, խալիֆ ալ-Մուկաթիբին իր մեկ վաստից նվիր էր ստացել հայկական չոթ զորք: Այդ ժամանակների հեղինակներից մեկը գրել է, որ պարսկական զորգերից ամենից շատ գնահատվում էին այն զորգերը, որոնք լին գիշում հայկականներին: Ի դեպ, Առատան հիշատակությունն է թողել այն մասին, որ պարսկական լավագույն զորգերը և հատկապես Եսֆահանսում զորածա զորգերը զովում էին այն բանի համար, որ զրանք ամենից շատ էին նմանվում շքեղագույն հայկական զորգերին: Հետագայում Մարկո Պոլոն նկատել է.

«...Հայաստանում զործում են ամենալավ և ամենագեղեցիկ զորգերը»:

Իհարկե, Օսմանյան կայսրության տարբեր վայրերում կալին նաև թուրք արհեստավորներ: Բայց նրանք զերպաղանցապես զբաղվում էին առանձին հմտություններ չպահանջող արհեստներով, որոնք կապված էին խաշնարածության հետ, այն է՝ կաշվի նախնական մշակում, թամբազործություն, թաղիթազործություն և այլն:

Նույնանման վիճակ էր առևտրի բնագավառում, այսինքն՝ զործանություն այն ոլորտում, որտեղ ամենից արագ էր կատարվում կապիտալի սկզբնական կուտակումը, հետևաբար՝ կապիտալիստական հարստությունների հասունացումը: Օսմանյան կայսրության մեջ առևտրով զբաղվում էին զարձալ ոչ թուրք ազգության անձինք՝ հույները, հայերը, լեանտինցիները՝ Սիրիայի և Լիբանանի ջրիստոյանները, սլավոնները: Անդրադաճակով այդ իրողությանը, Ֆ. Էնգելսը հենց այդպես էլ գրում էր. «Մի է առևտուր անում թուրքիայում: Համենայն դեպս, ոչ թուրքերը... ծովալին խոշոր նավահանգիստներում հաստատված հույները, հայերը, սլավոնները և արևմտասելջրուպացիներն իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առևտուրը...»¹

Քանի որ թուրքերը և ընդհանրապես մահմեդականներն ամօթալի բան էին համարում առևտուր անելը, ուստի վաշխառուների և բանկիրների թվում նույնպես մտտորաններ չկային: Տոկոսներով փող պարտ առալու իսլամական արգելքն իր զավանակիցներին զրկում էր կապիտալի նախասկզբնական կուտակումն այդ հնարավորությունից²:

Քրիստոնյաները, մասնավորապես հայերը, առևտրով զբաղվում էին ավանդաբար: Գեա շատ հետոց հայերը բազմաթիվ երկրներում հայտնի էին առևտրատնտեսական իրենց սկստիվ զործանություններով: Հետաքրքրական է հայերի մասին գրված արևադարձային փոխադրված էմանուել Կանտի կարծիքը, որ նա արտասույտակ է «Մարդարանություն պրագմատիկական տեսանկյունից աշխատության մեջ: Նա գրել է, «...Կալիսի մեջ տիրապետում է հատուկ տեսակի մի ինչ-որ առևտրական ոգի, այն է՝ նրանք

¹ Տե՛ս Адам Мейер. Мусульманский ренессанс, изд. 2-е. 183-во, «Наука», М., 1973, էջ 369:

² Նույն տեղը:

¹ Адам Мейер. Мусульманский ренессанс, с. 369.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, с. 25.

³ Տե՛ս Д. Е. Еремеев, На стыке Азии и Европы, էջ 114:

զբաղվում են փոխանկոթյամբ, ոտքով ճամփորդելով Պենսա-տանի սահմաններից մինչև Գլիենայի ափի Կորոտյի հրվանդանը: Դա վկայում է այդ խնամիտ և աշխատասեր ժողովրդի ստանձնահատուկ ծագումը, որը հյուսիս-արևելքից զեպի նարավարևմուտք տանող ուղղությամբ անցնում է զբնեի ամբողջ Հին աշխարհը և կարողանում սիրալիր ընդունելություն գտնել բոլոր ժողովուրդների մեջ, որոնց մոտ նա լինում է: Դա անպարտադիր է նրանց բնավորության (որի նախասկզբնական ձևավորումը մենք արդեն ի վիճակի չէինք հետազոտել) գերզգանցությունը...»¹ Հայերը, սակայն, չէին սահմանափակվում ցամաքային անտառով Գեոնս մեր թվարկությունից շատ առաջ հայ վաճառականները նավարկում էին Տիգրիս և Եփրատ գետերում և Հայաստանից արքաներն արտահանում էին աշխարհի շատ երկրներ: Հեզկել, Հենիվիով Հայաստանի և հայերի մասին նախնած այն տեղեկությունների վրա, որ թողել են անտիկ աշխարհի մտածողներ Հերոդոտը², Բանեֆունոս³, Պլուտարքոսը⁴, Ստրաբոնը⁵ և ուրիշներ, նշում էր, որ «Հայաստանից սկիզբ առնող այդ գետերի վրա շատ զարգացած է եղել նավագնացությունը, նավերը լողացել են զեպի Եսրեթն մասամբ Հայաստանից, մասամբ հարավից, և զրա շնորհիվ բազարում (Բարսիլոնում— Հ. Ս.) կուտակվում էին անհաշիվ հարստություններ»⁶:

Պատմական աղբյուրներում բազում հիշատակություններ կան, որոնք վկայում են, որ Հնուագա շատ զարեում նույնպես հայ վաճառականները ապրանքներ էին տանում ամենահեռավոր երկրներ, ինչպես ցամաքային ուղիներով ու գետերով: այնպես էլ ծովերով և օվկիանոսներով: նրանք միջազգային ժողա-

յին առևտուր էին անում Արևելքի բոլոր երկրների հետ, մեծածավալ ու արժեքավոր բեռներ էին փոխադրում Միջերկրական ծովով, Պարսկական ծոցով, Մալակյան նեղուցով, Հնդկական օվկիանոսով, Հարավարևելյան Ասիայի ծովերով, հասնում էին մինչև Հնդկաստան, Չինաստան, Ճափա, Ֆիլիպիններ և այլուր, ուրիշ ուղղություններով նավարկելով գնում էին Ջենովա, Վենետիկ, Ֆրանսիա, Իսպանիա, Ղրիմ, Աստրախան... ելլ ամենուրեք ցանկալի հյուրեր էին: Հայ վաճառականներն օգտվելով սեփական նավեր, իրենց արարներից կարողանում էին պաշտպանել ժողահենների հարձակումներից, միջազգային ասպարեզում հարջողությամբ մրցում էին այլազգի անտարականների հետ և շատ զեպքերում նրանց դուրս մղում շուկաներից:

Մակաբյան դադուկային ժամանակներում վրձնայն աստիճանարար փոխվեց ի մասն հայ ծովագնացների և վաճառականների: Սրանց շահերը սկսումայլից ընդհարվեցին խորամանկորեն կամ զինու զորությամբ Հնդկական օկիանոսի երկրներ թափանցող ինքուպական գաղութարարների շահերին: Զգիմանալով հայկական հետ անտեսական ազատ մրցակցությունը, հատկապես 17-րդ դարում պորտուգալական, ապա անգլիական, ֆրանսիական, հոլանդական և մյուս գաղութարարները զիմեցին բանի սով, իրենց մատչելի բոլոր միջոցներով (զետական սպառառու, օսղմական նավատորմ, ծովահենություն) ձգտելով մեշել հայ վաճառականների ծովային առևտուրը: Այդ տեսակետից առանձին Լուսով էին դրսևորում անգլիացիները: Հայ գնացիչներին տրանսպորտի սեփական միջոցներից դրկելու և սրանով իսկ իրանց միջազգային առևտուրը բաշխելու համար անգլիական գաղութարարները ծովահենների միջոցով բռնապարսվում էին նրանց նավերը, խլանում սպրանքները: Այս հարցը հետադարձապես թու. Գ. Լարսեզով «Եվրոպական ծովահենության զիմ հայ վաճառականության պայքարի պատմությունից» հողվածում գրում է. «Հայերի ծովային առևտրի բազմադարյան պատմությունը միտժամանակ մի դրամատիկ պատմություն է աշխարհի տարբեր մասերում եվրոպական ծովահենության զիմ նրանց մղած պայքարի մասին»⁷: Եթև այդ հակամարտության մեջ ինքուպական գաղութարարների նպատակը գաղութային թա-

¹ И. Кант, Соч. в шести томах, т. 6, М., 1966, с. 572—573.

² 86* Геродот, История, I, 1972, էջ 73, 252, 253:

³ 88* Ксенофонт, Полн. собр. соч., т. 1, С.-Петербург, 1887, էջ 102, 103, 118:

⁴ 86* Плутарх, Сравнительные жизнеописания. В трех томах, т. II, М., 1963, էջ 183:

⁵ 86* Страбон, География, Изд-во «Наука», 1964, էջ 49, 54, 56—57, 68, 79, 83—87, 89, 118, 129, 264, 466—468, 472—477, 479—484, 491—502, 507—508, 513—515, 521—522, 524—525, 633, 626, 662, 686—687, 689, 691—693, 725, 756:

⁶ Fevels, Соч., т. 8, М.—Л., 1935, с. 38.

⁷ «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, 1984, էջ 55:

լանը և իրենց ծովային զինիչխանութիւնը հաստատելն էր, ապա քրեզհակառակը, հայերի, ինչպիսի նաև Արևելքի մյուս ժողովորդների պայքարը նվերպական զաղութարարներին դեմ, դրան վերջելով տարբեր ձևերով, օրյկնիվորեն և սուրյկնիվորեն նպատում էր նախագիտելիան ազատութեան, բաց ծովի առաջադիմական սկզբունքներ հաստատանքը¹:

Չնայած դրան, հայ վաճառականները հետագա դարերում նույնպես նշանակալի դեր ունին միջազգային առևտրում: Նիկողայոս Ազոնցն իր ուսումնասիրութիւններից մեկում, անդրադառնալով տարբեր երկրներում կազմավորուած հայ գաղթբաշխների տեսնական գործունեութեամբ 16—17-րդ դարերում, նշում էր, որ դրանք սերտորեն կապուած էին իրար և ասես մի միասնական ցանց էին կազմում: «Այդ ցանցի բոլոր թելերը,— գրում էր նա,— միանում էին Նախաստանը, մի հանգույցի մեջ, Ջուջիա բաղարում, Արաքս գետի ափին»²:

Փուրջական սուլթանները և մյուս իշխանավորները գնահատում էին հայերի աշխատասիրութիւնը, արհեստների մեջ և առևտրում նրանց ցուցաբերած առաջնորդ: Տիեզերական մայրբաղաձոր³ նորանված և ավերակ Կ. Պոլսը շինացնելու համար սուլթան Մեհմեդ 2-րդը ամենատարբեր տեղերից՝ Փոքր Ասիայից, Բալկաններից, անգամ Արմինից, տեղահան արեց և այնտեղ բերեց քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, նրանց մի շարք արտոնութիւնների ստալով: Բրտասայի հայոց առաջնորդ Հովակիմ եպիսկոպոսին Կ. Պոլսի բերելով, սուլթանը նրան պատրիարք կարգեց Փուրջիայում ապրող հայերի վրա (1462 թ.) և նրանց կրօնական ինքնավարութիւն տվեց: Հետագա դարերում նույնպես Փուրջական սուլթանները հովանավորում էին բազմաշնորհ արհեստավորներին ու վաճառականներին⁴: Արդէն 19-րդ

դարի առաջին տասնամյակներին վերջիններս իրենց ծանրակշիռ խոսքն էին ասում ոչ միայն կայսրութեան ներքին շուկաներում, այլև ամուր կապիտ էին հաստատել արտաքին շուկայի հետ, օտարերկրյա կապիտալի և կայսրութեան արտադրողների միջև հանգիստ էին գալիս իրեն միջնորդներ: Իսկ նույն դարի երկրորդ կեսից սկսած, էրը Օսմանյան կայսրութիւնն աստիճանաբար վերածվում էր արտասահմանյան կապիտալի կցորդի, կայսրութեան այլազգի բուրժուազիան սկսեց ստանալ այդ կապիտալի սկսիվ աջակցութիւնը: Նրա առավել աչքի ընկնող շատ ներկայացուցիչներ իրավունք ստացան օգտուելու և՛ թուրքական, և՛ եվրոպական որևէ երկրի նպատակութիւններ: Վերջին հանգիստ մանցը նրանց համար ապահովում էր կապիտալիստացիոն առանձնաշնորհումներ, որն իր հերթին նպատում էր ոչ թուրք բուրժուազիայի անտեսական դիրքերի ամրապնդմանը, միաժամանակ նրան հնարավորութիւն էր տալիս իր ձեռքում էլ այլեւի կենտրոնացնելու ոչ միայն ամբողջ արտաքին, այլև ներքին առևտրի և արդյունաբերական արտադրութեան գերակշիռ մասը: Քրիստոնյաները, մասնավորապես հայերը, մեծ դեր էին խաղում Օսմանյան կայսրութեան ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական-բաղաձորական կյանքում, կայսրութեան վարչական գործերում, զիտութեան և մշակութիւնի բնագավառներում:

Կուս Հետագայում Փուրջիայում նստացան շեղիկ հարմարներից Սևիթների զինատան կորանեց, իսկ քրիստոնյա հայերը և արևադարձ մեծածառ պարսիկները հայաստանի եմբարկներին: Հայ մեծահարուստների անցան Զեփառան, Կոստասան և այլուր, իսկ արևադարձ պարսիկները սպաստան գտան Զեփառասանի արևմտյան տարածքներում: Ընդամենը մեկ երկու տասնամյակում երկիրն այգրասացով, ետ շարժուեց նրա զորացումը: Անշարժացուած այդ իրողութեանը, Ֆրանսիայի մեծ լուսավորիչ, փիլիսոփայ և քրեզ համոյ կոի դի Սեկիւզը Սեմնաբերին (1659—1725 թթ.) իր «Պարսկական նստակոնի» հոյակի վեպում (1821 թ.) գրում էր. «Հայերին բնկով հույս ունենի (Սևիթներին) հետ ազգայնացան կրօններով իշխանութիւնն իրարից իւրզ պարսկական շահերը— 2. Ս.) պետութեան մեջ մեկ օրում վերանկէլ բոլոր վաճառականներին և զրեմի բոլոր արհեստավորներին նս հաստատուած էմ, որ մեծ Եւրոպա կերպարանս, որ իր երկու ձեռքն էլ կարիին, բան թե կատարար էր այլապիսի հոգոյարան: Իր ամենաշխատասուր հպատակներին Մեծ Մաղդի և Նեփոսան մյուս թաղավորների մաս քերի երս համար հաճախաբար կիրեն իր երկրի կեսը կորցնելուն» (Мюллер, Передачные писма, М., 1956, с. 205):

¹ Տե՛ս Ս. Քոլտոնիկան, Արարիկ և շրջան գյուղերը (Քեյրթի, 1924),
² Ս. Սիլվան, Պարսիկան ու պարսիկացին (Կահիրե, 1938), Ք. Ազատան,

¹ «Պատմութեան հանգիստ», N 2, 1984, էջ 35:

² «Սովետական Հայաստան ամսագիր», N 3, 1955, էջ 13:

³ Նույն բանը մեք ասեալում ենք հարևան Պարսկաստանում, որտեղ վեհագետները և այլ իշխանավորներ ստիպուով աստարում էին քրիստոնյա, արևադարձային հայ արհեստավորներին և քրեզարարային հայութեանը, որպես մշտապատանակ ստորի: Փուրջական սուլթան Մեհմեդ 2-րդից մեկ և կես դար հետո նույն բանն արեց Եւրոպայի Արևելյան Հայաստանի ապարդից հայ բնակչութեան մեծ քանականեր թան ուսով տեղափոխելով իր մայրաքաղաք՝ Սպահան, նրանց ստեղծ արհեստների և պետական առևտրի մեծաշնորհը: Հայերը մայրաքաղաքի մաս կառուցեցին իրենց քաղաքը՝ նոր Զուզան և մեծ թափ հաղորդեցին պարսկական արհեստներին և առևտրին: Սա-

Հայերը բոլոր մարզերում հավատարմորեն ծառայում էին թուրքական պետությանը և այդ իսկ պատճառով նույնիսկ իշխանությունների կողմից ստացել էին «միլիթ-ի սադրիաս» (սեփական տարածք) անունը¹։ Կերամանցի զինվորական Մոսթկենե զբա համար հայերին անվանել է նույնիսկ «բրիտանյա թուրքեր»։

Կայսրության մեջ հայերն առաջիններից մեկն էին, որ ուժ տվեցին թանգիմաթյան բարեկրթություններին, ջուլջու տվեցին, թե ինչպես պետք է զենվորացանքին, բարեփոխել վարչակառավարական համակարգը՝ աչքի առաջ ունենալով եվրոպականը։

Եվրոպական կրթություն ստացած հայ նոր սերունդն արդեն 19-րդ դարի 40-ական թվականներին հանդես եկավ 100 հազարից ավելի հայ բնակչություն ունեցող Ա. Պոլսի համայնքի և հայոց պատրիարքարանի գործերը ժողովրդավարական հիմքերի վրա դնելու պահանջով։ Ուսումնասում երեսուսարդները մի շարժում մտավայելին, որի նպատակն էր հասարակությանը մասնակից դարձնել ազգային բոլոր կարևոր գործերին, ինչպես նաև սահմանափակել պատրիարքի բացարձակ իշխանությունը, թուլացնել Պոլսի հայ ամիրաների ազդեցությունը, որոնք էին ցանկանում որևէ փոփոխություն մտցնել համայնքի կյանքում։

Հենկելով եվրոպական ժողովրդավարական սկզբունքների վրա և ելնելով 1839 թվականի հաթի-ի շերիֆի ընձեռած հեռախոթությունից, Պոլսի հայ նոր սերունդը մեծ եռանդով ու բաներով հասավ այն բանին, որ պատրիարքարանի գործերի համար կազմեցին հատուկ ժողովներ (հանձնաժողովներ), որոնք բնատրվում էին առանց զասակազդային խտրությունների՝

Ավել ու ակնցիք (Ազգայրական և կենսարարական իշխանության), Իստանբուլ, 1943, Հ. Ոսկանյան, Կարինն ու Կարնեցին (Վրեննա, 1950), Ա. Ազգայրանյան, Պատմության մասին հայոց (Քեյրոսթ, 1951), Խոջեի՝ Պատմության Ազգայրիկ հայոց (Վահրեի, 1952), Ք. Ազգայրան, Տասան պերջապան և իր ակնավոր զմերթը (Իստանբուլ, 1952), Ա. Փեյսան, Այնթապ հայոց (Լոս Անջելոս, 1953), Մ. Առչանյան, Բարերը և շրջակայքը (Փարիզ, 1954), Մ. Չարդը, Հայաստանի Բարեր Հայրի (Քեյրոսթ, 1957), Ա. Պերպերևան և Վ. Սարգևան, Պատմության Ազգայրարի (Փարիզ, 1960), Հ. Սիմոնյան, Ներսիս (Քեյրոսթ, 1963), Հ. Սիմոնյան, Պոլսի և իր զմերթը (Քեյրոսթ, 1965) և այլն։

¹ Sâ'm. Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, Госиздат, М., 1925, էջ 64։

Էլմական հանձնաժողովը կազմվեց 1841 թվականին։ Ավելի ուշ՝ 1847 թվականին, պատրիարքարանին առնվելը գործող ընդհանուր վարչության համար ստեղծվեցին կրոնական և քաղաքական ժողովներ՝ բաղկացած համապատասխանաբար 14 և 20 անդամներից։ 1853 թվականին ստեղծվեց ուսումնական խորհուրդը։ Հանձնաժողովներ և խորհուրդներ կազմվեցին հետ բնականաբար առաջ եկավ զբաղեցրած փոխարքի իրավասությունները մշտելու, այսինքն՝ կանոնադրություն ունենալու պահանջը։ Դա այսպես կոչված Ազգայրի սահմանադրությունը եղավ, որ կյանքի կոչվեցին պոլսահայ համայնքի երիտասարդ, լուսավորյալ գործիչները՝ նահապետ Ռուսիյանը, Աբրիլչեան, Կրիզոր Ազաթներ, Կրիզոր Յոյանը և Նիկողոսյան Պալանյանը։

Ազգային սահմանադրության մշակման արտոնությունը հայ ուսումնականները բխեցրել էին 1856 թվականի հաթի-ի հռոմայունից, որով սուլթան Մեհմեդ ու իսլամ ազգայրյուններին թույլատրել էր ձեռնարկել իրենց ներքին կյանքի բարեփոխությունը։ Սահմանադրական նախագիծը, որպեսզի ուժ ստանա և գործածության մեջ գրվեր, պետք է հաստատվեր կառավարության կողմից։ Բայց Բարձր Դուռը զժխարությունը պնդեցին։ Երեք տարի տևած բանակցություններից և ժողովրդական ջուլջուից հետո միայն, 1863 թվականի մարտին, թուրքական կառավարությունը հատուկ ֆերմանով վավերացրեց և արտոնեց հայոց Ազգայրի սահմանադրությունը։ Այդ փաստաթուղթին իր լուսավոր (հայ ժողովուրդը կայսրության մեջ առաջին և առայժմ միակն էր, որն ինչ-որ շահով ներքին սահմանադրական կյանքով ապրելու իրավունք էր ստանում)՝ հիմքում ունենալով ժողովրդավարական սկզբունքները՝ և ստվերատ (Պոլսի մոտ 100 000 հայությունը առիպ էր 160, իսկ կայսրության մընացած ողջ հայությունը՝ 60 էրևստոյան) կողմերով նշանակալից նվաճում էր հայոց կյանքում։

Հայերը վարչակառավարական բարձր ունակություններ էին

¹ Աճ ու Կանոն Զարգերևան, Յրշխանարան (1812—1923), Ա. Հատոր, թիվ 1—10, Գարնի, 1938, էջ 16, Ազգի քննչ. Փայլակնան, Եկեղեցական պատմություն հայոց, Փարիզ, 1942, էջ 288։

² Տճ ու Ան Պոլսյունյան, Հայաստանը եկեղեցիյ մեջ ամբողջական հայոց հասարակության չափ, Պեյրոսթ, Իստանբուլ, 1956, էջ 6։

³ Տճ ու Ազգի քննչ, Փայլակնան, Եկեղեցական պատմություն հայոց, էջ 288։

գրանորում ոչ միայն ներքին՝ ազգային կյանքում, այլև պետական կառավարման մեջ: Բարձրագույն հայեր վարում էին պատասխանատու պաշտոններ և ամենայն բարեխղճությամբ ու նվիրումով էին կատարում իրենց պարտականությունները:

Նույնպես վարակառավարական, այնպես էլ տնտեսաքաղաքական գործառնությունը ենթադրում է կուլտուրական զարգացման որոշակի աստիճան: Իսկ կայսրության իշխող թուրք բնակչությունը գտնվում էր կուլտուրական զարգացման ցածր մակարդակի վրա: Անդրադանուտով այդ իրողությունը, «Արվեստների և գիտությունների թշվառ վիճակը թուրքերի մոտ վերատառությամբ իր ամենատաղանի աշխատանքները մեկնում էնեղևը նշում էր, թե բազաբակիրթ մարդուն զարմանք է պատճառում թուրքերի կուլտուրական ցածր աստիճանը՝ նվ դա այն տերիտորիայի վրա, որը իր ժամանակ շեղել էր իր զանգվածները և նույնպես անապատացրել էր իրենց առաջադիմությունը այսօր էլ զարմանք պատճառող բազաբակիրթ պետություններ՝ պատմական Պափլագոնիան, Կապադոկիան, Փոնտիկիան, Կիլիկիան, Լիդիան, Բյուքանիան, Լիկիան, Պոնտոսը, Գաղատիան և այլն: Բավական է ասել, որ թուրքերն առաջին դիրքը ստացրել է միայն 1729 թվականին¹, այսինքն՝ Գուտենբերգի տպագրության գյուտը (1445 թ.)², 284, հայերն սպառիչ զբոսը (1512 թ.)³, 217, Քուրբանյում (Կոստանդնուպոլսում) առաջին հայերն զբոս տպագրությունը (1567 թ.)⁴: 162 տարի հետո՝ 19-րդ դարի սկզբին ազգում թուրքերի 90 տոկոսն անգրագետ էր, այն ղեկավար, էրք, ասանք, Անատոլիայի հույների շրջանում անգրագետների թիվը կազմում էր 50 տոկոս, իսկ հայերի շրջանում միայն 33 տոկոս⁵: 18-րդ դարի ներկրող կեսին Քուրբանյում գործում էին բարձրագույն հայկական տպարաններ, որից 3-ը՝ Կոստանդնու-

պոլսում՝, 10-ից ավելին՝ Չմուտեհյաում⁶: Այդ տպարանները մեծ տպաբանակներով հրատարակում էին զրական, պատմական, գիտական, կրոնական բովանդակության գրքեր, օրացույցներ և այլն, որոնք լայնորեն տարածվում էին ոչ միայն մայրաքաղաքում և կայսրության հայ բնակչություն ունեցող մյուս քաղաքներում, այլև Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում և զավառներում:

Ի տարբերություն քրիստոնյաների, թուրքերի կուլտուրական կյանքի ծանկնդի ամրոցովին գտնվում էին ֆեոդալական «մտավորականության» միջնախավի՝ մուսուլմանական հոգեվորականության և օսմանյան բյուրոկրատիայի ձևերին, որոնք հռչակված էին իրենց պահպանողականությամբ, ազդեցությամբ ու խավարածուրությամբ:

Մանր էր Օսմանյան կայսրության ոչ միայն ներքին, այլև միջազգային դրոթյունը:

Նույնպես վերևում ասվեց, թուրքական պետությունն իր հզորության զազաբնակետին էր հասել 17-րդ դարի 70-ական թվականներին: Բայց հույն զարի 80-ական թվականների սկզբներին նվորպական երկրներում արգին հասունացել էր համառեղ ուժերով թուրքերին ետ մղելու միարը: Թուրքական ներխուժման սպանանիքը նրանց ստիպեց համախմբվել քնդհանուր թշնամու դեմ: Հեղեթը դրում էր սեփորական պետությունների ընդհանուր շահը արտաքին բազաբակետության ապարդգում պալարն էր ընդդեմ քուրբեի, այն ստակաի ուժի, որ պատու-նում էր հեղեթի նվորպան Արևելքից... նվորպական արևելքի բյուր պետությունների՝ Անատրիան, Հունգարիան, Վենետիկը և Անհատանք պետք է պալարերին թուրքերի դեմ: Ապանտոյի ճակատամարտը փրկեց Իտալիան և դուրե նաև ամբողջ նվորպան քարթրանների հեղեթից»⁷:

1683 թվականին, կրք թուրքերը կրկին պալարել էին Վրեն-նան, լեճական Թագավոր Յան Սոբեսկին, ալակից ունենալով ավատրիական բանակը և գերմանական իշխանությունների օրկված ջոկատները, խաարին ճակատամարտում դիտուին

¹ Տե՛ս Կуно-Фиссер, Гегель, его жизнь, сочинения и учение. Первый издунот, Москва—Ленинград, 1933, էջ 5. Арсений Гуляга, Гегель, изд-во «Молодая гвардия», М., 1970, էջ 11. А. Н. Дворцов, Гегель, М., 1972, էջ 4:

² Տե՛ս А. Х. Рафиков, Очерки истории книгопечатания в Турции, изд-во «Наука», Ленинград, 1973, էջ 103:

³ Տե՛ս Д. Е. Еремеев, На стыке Азии и Европы, էջ 114. А. Х. Рафиков, Очерки истории книгопечатания в Турции, էջ 66:

⁴ Տե՛ս Д. Е. Еремеев, На стыке Азии и Европы, էջ 114:

⁵ Տե՛ս А. Х. Рафиков, Очерки истории книгопечатания в Турции, էջ 66:

⁶ Տե՛ս С. А. Бабаян, Армянская книга, Ереван, 1956, էջ 32—33:

⁷ Гегель, Сочинения, с. 402.

շախտակեցին թուրքական բանակը: Դա թուրքերի առաջին խոշոր պարտությունն էր Արևմուտքում: Դրանից անմիջապես հետո 1684 թվականին ստեղծված Հակաթուրքական «Սրբազան լիգան» (Ավստրիան, Անտառներ, Վենետիկը և 1686 թվականից՝ Ռուսաստանը) մեկ և կես տասնամյակ (1684—1699) կռիվներ էին մղում թուրքերի դեմ, որի հետևանքով Հունգարիան ազատագրվեց թուրքական լծից: Սա սկիզբն էր երկանց: Օսմանյան ընդարձակ կայսրությունը սկսեց ճարձատել և դիմել դեպի անկում:

Օսմանյան կայսրությանն ուժգին հարվածներ էր հասցնում հասակապես Ռուսաստանը: 1768—1774, 1787—1791, 1828—1829 թվականների ուս-թուրքական պատերազմներում թուրքիան շախտակիչ պարտություններ էր կրել և զրկվել իր բազմամիլի տիրույթներից: 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին անկախություն ստացավ Հունաստանը, ձեակակ դարձավ թուրքիայի տիրապետությունը Միջերկրական ծովի աֆրիկյան ափերի վրա, Անգլիան ձեռքը գրեց Եգիպտոսի վրա, մեծ խնդրություններ էին հասան արաբական թերակղզու շխիերը: Չնայած Ղրիմի պատերազմում (1853—1856) Ռուսաստանի պարտությանը, թուրքիայի համար, այնուամենայնիվ, այդ «հաղթությունը» պլուտոսյան հաղթանակի էր նման: Պատերազմի հետևանքով երկրի անտեսությունը քաշքաշվել էր աներևակայելի շափերով: Թուրքիային ցույց տված ուղղմական օղբունական դիմաց պատեհազմից հետո Անգլիան ու Ֆրանսիան ուղղակի քամում էին կայսրության տնտեսությունը, պահանջում հսկայական պարտքերի շտապօրոյթ մարում: Թուրքիան խնդրում էր երկարաձեցնել պարտքերի մարման ժամկետները և խրվում էր նորանոր պարտքերի մեջ:

Օգտվելով Օսմանյան կայսրության աճող տնտեսական կախվածությունից, եվրոպական երկրները սկսեցին ավելի հաճախակի միջամտել երկրի ներքին գործերին: Դա հիմնականում իրականացնում էին Պուլի իրենց դեսպանների միջոցով, և մի շարք պատրվակներով, առաջին հերթին՝ «նեֆորմներ անցկացնելու» գործում սուլթանական կառավարությանն «օգնելու» պատրվակով: 60—70-ական թվականներից դրան աղիւլացավ մի նոր՝ կայսրության բրիտանյա բնակչության մահճակալների կամայականություններից, հայրենաբնակից ու շարքերից պաշտ-

ոյանելու պատճառաբանությունը: Իրականում եվրոպական պետությունները մտահոգված էին ոչ թե բուն այդ խնդրով, այլ իրենց մերկ շահերով: Վերստանյանների պաշտպանությունը՝ լիկ մի պատրվակ էր, որից նրանք ձգտում էին օգտվել առավել արդյունավետությամբ:

Երկրի տնտեսական և բազարական կյանքին միջամտությունը եվրոպական երկրների համար նարավարություն էր ստեղծում տիրապետող դիրքեր գրավել այնտեղ: Ավելին, ցանկություն դեպքում նրանք կարող էին բաժան-բաժան անել կայսրությունը և այն վերածնել գաղութային տերիտորիայի: Բայց գաղութարարները նման բային չէին դիմում: Պատճառը, ինչպես նշել է ֆրանսիական մանրբուրժուական սոցիալիստ Պիեռ ժոզեֆ Պրուդոնը, միջազգային առաջերգում համարապահչոթյան սկզբունքի պահպանման ձգտումն էր, «միջազգային նախաներ», պետությունների միջև եղած կատաղի մրցակցությունն ու պայքարը, որն էր խորքում մերժում էր որևէ առանձին տերության միահեծան իշխանությունը Օսմանյան կայսրության վրա:

Ինչպես տեսնում ենք, տվյալ ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրության համար բնորոշ էին զուղատնտեսության և արդյունաբերական արտադրության հետամնացությունը, արտաքին քաղաքական հարցերում ինքնուրույնության կորուստը, սոցիալական և ազգային Հակապետությունների հետագա սրումը:

Բուրժուալիայի կազմում թուրքերը երկրորդական դիրքերում էին: Նիշտ է, քրիստոնյա բուրժուալիայի մեծ ակտիվությունը և նրա ձեռք բերած հաջողությունները չէին նշանակում, ինչ թուրքերը լիովին զուրա են մղված անտորական և արդյունաբերական գործանությունից: Անհամեմատ զանգաղ, սակայն սաղմնավորվում և քայլ առ քայլ դիրքեր էր նվաճում նաև թուրք արդյունաբերական և անտորական աղջույնի բուրժուազիան: Առայժմ վարդաանալով զուրա զայ արտաքին շուկա, նա իր խոսքն արդեն առում էր ներքին շուկայում:

Ինչևիցե, կայսրության մեջ ստեղծվել էր յուրօրինակ մի

1 Келс П. Ж. Прудон, Война и мир. Исследование о принципе и содержании международного права. М., изд. Черныша и Ко, 1894, էр 195—196:

դրուելուն. պետությունը թուրքական էր, բայց երկրի տնտեսու-
րյան մեջ իշխող դիրքեր էին նվաճում ոչ թուրքերը, այլ ազգի
«գլխավորները»: Չիտանով օտարերկրյա կապիտալի ամենազոր
մրցակցություն մասին, բարձրացող երիտասարդ թուրքական
բուրժուազիան հենց սկզբիցնեմ հանդիպել էր բրիտանյա բուր-
ժուազիայի գրեթե անհաղթանարելի թվացող մրցակցությանը: Պատմության և հասարակական հարաբերությունների ընթաց-
քից ետ մնացած թուրքական բուրժուազիան գտնում էր, որ իրեն
անիրավահավասար պայմանների մեջ է, ուստի ավելի ու ավելի
բացահայտ էր դեգրոնություն արտահայտում ստեղծված իրա-
վիճակի: Նա այլևս չէր հանդուրժում, որ կայսրության ոչ
մասնակցական բուրժուազիան նեխակա չէ իշխող ազգի բուր-
ժուազիային, ավելին, իրեն նա մղել էր տնտեսական կյանքի
հստահորոշերը: Այլազոր բուրժուազիային արդյունաբերության
բնագավառից, ներքին ու արտաքին առաքանքներից զուրս
մղվել, շուկային միանձնյա տիրել, տնտեսական ամուր դիրքեր
նվաճելը դարձավ բարձրացող թուրք ազգային բուրժուազիայի
զլխավոր մտահոգությունը:

Իր համար ստեղծված աննպաստ վիճակի զլխավոր պատ-
ճառը բարձրացող թուրքական բուրժուազիան տեսնում էր կայսր-
րության քաղաքական կարգերի, սուլթանական պետության ռազ-
մաֆեոդալական ուժեղման անկարողության մեջ: Ուստի, որպեսզի
կայսրության ներսի այլազգի բուրժուազիային և օտարերկրյա
կապիտալի դեմ սկզբով իր պայքարը հաջողությամբ պահակելը,
թուրք երիտասարդ ազգային բուրժուազիայի մեջ դնալով խորա-
նում կր ուս համոզումը, որ պետք է փոխել զարմ ապրած ֆեո-
դալական սուլթանական բուրժուազիան ուժեղը՝ ոչ թե այն ուղն-
չացնելու, այլ բարեփոխելու միջոցով: Նա դժգոհ էր, որ գոյություն
ունեցող կարգերն արգելակում են երկրի առաջընթացը ընդհան-
րպես, բայց հատկապես դժգոհ էր, որ Բարձր Գուլը հարկ եզած
արգելքներ չէր դնում օտարերկրյա ապրանքների ներթափանցման
դեմ, ինչպես պետքն է չէր ճնշում կայսրության այլազգի կոմպ-
րոզիտական բուրժուազիային, նրան չէր զրկում բոլոր արտո-
նություններից և առանձնաշնորհումներից: Թուրքական բուր-
ժուազիան մտադիր չէր ձեռքերը ծայած սպասելու, թե իրազար-
ձություններն ինչպես են զարգանալու իր համար ոչ ձեռնտու
հունով, ինչպես է զնալով խորանալու կայսրության մեջ ծայր
ածած տնտեսական և քաղաքական ձգնամամբ: Նա պահանջում

էր երկրի քաղաքական կարգի ու կառավարման սխտեմն այն-
պես վերափոխել, որպեսզի կայսրության այլազգիները հնարա-
բություն չունենան տնտեսական մարզում օտար գեղելու թուր-
քերի հետ: Տնտեսության զարգացման մեջ չունենալով առաջա-
տար դեր, բայց լինելով տիրապետող ազգի բուրժուազիա, նա
պահանջեց առաջմ պահանջի իր դիրքերը քաղաքականության
մեջ: Ճնշք բերել պետության կառավարման գործին ակտիվորեն
մասնակցելու լայն իրավունքներ: Այդ նպատակով նա նորանոր
սպիներ էր փնտրում, հանցես էր զայիս տնտեսական կյանքում
և հասարակական հարաբերությունների մեջ հօգուտ իրեն բարե-
փոխումներ մտցնելու առաջարկություններով, առաջ էր քաշում
տնտեսական ու քաղաքական ծրագրեր: Նրա ծավալած պրակտիկ
գործունեությունը շտաով առաջ քաշեց դրանց գաղափարական
հիմնադրման պահանջը: Այլ խոսքով, թուրք ազգային բուր-
ժուազիան կարիք ուներ սեփական գաղափարաբանության, որի
մեջ պետք է մարմնավորվեն իր՝ որպես դասակարգի աշխար-
հայացքը, իշխեր ու նպատակները:

Եվ այսպես, բարձրացող երիտասարդ թուրքական բուրժուա-
զիան քաղաքական ապարտիկ էր լինում իր նպատակին հասնելու
հաստատ վճռակամությամբ: Նա կռվի մեջ էր մտնում երկու
ձեպատով՝ ընդդեմ կայսրության այլազգի բուրժուազիայի, որն
էր մեղք էր զցել տնտեսության հիմնական լծակները, և ընդ-
դեմ արտասահմանյա կապիտալի, որը հարստահարում էր
կայսրության բոլոր ժողովուրդներին անխտիր, արգելակում երկ-
րի արտադրողական ուժերի զարգացումը, ետ պահում նրա առաջ-
նկարի, խոնգարում թուրք ազգային բուրժուազիայի տնտեսա-
կան դիրքերի ամրապնդմանը: Հետագա օտոսնմախկներին նա
կարևորություն էր տալու մերթ կայսրության այլազգի բուրժուա-
զիայի, մերթ օտարերկրյա կապիտալի դեմ մղվող պայքարին:

ՍԱՀՄԱՆԱԳՐԵԱՆ ԸՆԴՈՒՄԸ: ՕՍՄԱՆԻԶՄԻ
ԳԱՂԱՓՈՒՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԳԾԻ ՎՐԱ

Կայսրության ամենական և կուլտուրական առաջընթացի գլխավոր խոչընդոտը սուլթանական ֆեոդալական կարգերն էին:

Հարկ է նշել, որ ֆեոդալական արեստիկրատական վերնախավից, հատկապես նրա առավել կրթված ներկայացուցիչների շարքերից ելնում էին գործիչներ, որոնք երկիրն արդիականացնելու զանազան ուղիներ էին փնտրում, շեշար գնելով եվրոպական քաղաքակրթությունն ընդօրինակելու անհրաժեշտության վրա:

Նրանցից մեկը նշանավոր պետական ու քաղաքական գործիչ, մեծ-կայսրոսի և արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոններ վարած Յուսուֆ փաշան էր: «Օսմանյան կայսրությունը վտանգի մեջ է, — գրում էր նա: — Մեր հարևանների ձեռք բերած արընթաց առաջադիմությունը և մեր նախահայրերի գործած անբժրունկի սխալներն այսօր մեզ դնում են շափազանց սազնապալի կացության մեջ»: Մարդիկով այն «սոցիալ հայրենասերներին», որոնք կարծում էին, թե «հին միջոցներով» կարելի է կայսրության «անցյալ մեծությունը վերահաստատել», Յուսուֆ փաշան առում էր, թե դա անհնարին բան է, քանի որ եվրոպական երկրները «ստաշաղիմեցին» մեզ հա թողնելով... թեպետ մենք ևս փորձիշատ առաջացել ենք»: Մենք չենք կարող դանդաղ քննաքննել առաջադիմել, առում էր նա, պետք է առաջադիմել այնպես, ինչպես եվրոպայի մյուս ազգերը:

¹ «Արթուր» հանդես, Ա. տարի, 1910, № 6, էջ 178:

² Նույն տեղը:

Այնուհետև Յուսուֆ փաշան գտնում էր, որ «մեր բոլոր քաղաքական և քաղաքացիական հաստատությունները պետք է փոխվեն: Անցյալի բավականին օգտակար շատ օրենքներ մեր արդի հասարակությանը վնասակար են:

... Ամեն մի օգտակար գյուտ, ամեն նոր առաջադիմություն, որ որ և ինչ մտղորդի մեջ էլ երևան գան»՝ հեթանոսների թե մասնագիտականների, Մեղիների թե Փարիզի մեջ, մասնագիտականների են վերաբերում, հետևաբար եվրոպացիների կողմից հանդես բերված օրենքները և կերպերը օրինակելու ոչ մի արդիք չունենք», մասնավորապես որ եվրոպական առաջադիմության մեջ «մեր կրոնի ողուն հակասակ ոչինչ և բացարձակապես ոչինչ չկայ»:՝

Այսպիսի տեսակետները և գործելակերպը, բոստ էության սուլթան լինելով այնտեսական կարգերի դեմ, օրչեկտիվորեն նպաստում էին երկրում բուրժուական հարաբերությունների ձևավորմանը:

Բայց Թուրքիայի առաջադիմության դրոշակակիրը ընավ էլ արեստիկրատական վերնախավը և նրա առավել կրթված ու լուսավորյալ ներկայացուցիչները չէին: Այլ դերում հանդես եկավ նորակիրթ, բայց տակալին սակավաթիվ իսլամ մտավորականությունը, որը մանզիմաթի տարիներին սերվել էր թուրք միջին շրջաններից:

Հենց այդ մտավորականությունն էլ դարձավ բարձրացող թուրք բուրժուալոյալի և լիբերալ տրամադրված թուրք կալվածատերերի շահերի արտահայտիչը:

Չնայորվող թուրք մտավորականության միջավայրում 60-ական թվականներին ծնունդ առան լիբերալ-բուրժուական սահմանադրական զարգացումները, որոնք 70-ական թվականներին վերածվեցին քաղաքական մի շարժման, որը սեմանադրական շարժում անունը ստացավ:

1865 թվականին հիմնադրվեց զադետի մի կազմակերպություն, որը կոչվեց «Նոր օսմանների ընկերություն»: Նրա անդամները շուտով հայտնի դարձան «Երիտասարդ թուրքեր» կամ «Նոր

¹ «Արթուր», Ա. տարի, 1910, № 6, էջ 179—180:

² См. А. Д. Желтиков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции (конец XVIII — начало XX века), М., 1965, էջ 34—63:

օսմաններ» անուններով: Կազմակերպության անունը բխում էր նրա անդամների որդեգրած հիմնական գաղափարից՝ օսմանի մի դեկորիմայից:

Նոր օսմաններին՝ սոցիալական կազմը խայտաբղետ էր: նրանց շարքերում կային ֆեոդալական-բյուրոկրատական վերնախավի ոչ քիչ թվով ներկայացուցիչներ, զինվորականներ, պետական գործիչներ, ուսուցիչներ, պաշտոնյաներ, լրագրողներ:

Նոր օսմաններին՝ ղեկավարներ և գաղափարական առաջնորդներ դարձան թուրք նշանավոր պոետ և գրող Մեհմեդ Նամեդի Քեմալը, հայանի գրող ու հասարակական գործիչ Իբրահիմ Շիրեասին, գրող Արզուլ Զիյա բեյը, գրականագետ և հրատարակատու Այի Սուալիկ էֆենդին, ղեկավար Հյուսեյն Վասֆի փաշան, հասարակական գործիչներ Նուրի բեյը, Մեհմեդ բեյը և ուրիշներ: Ավելի ուշ շարժման ղեկավարներն իրենց կողմը գրավեցին ականավոր թուրք պետական գործիչ, երկրի եմբարգանսացման ջատագով Ահմեդ Միդհատ փաշային²:

Իրենց հայացքներն ու գաղափարները «նոր օսմանները» քարոզում էին «Իթիհանդ» («Միասնություն»), «Ռեկիյաթ» («Հեղափոխություն»), «Ուլյուս» («Գիտելիք»), «Տապիր-ի Լեֆկայաթ» («Գաղափարների արտահայտիչ»), «Մուխրիթ» («Քաղցից»), «Միրատ» («Հայելի»), «Ուսարիտ» («Սուրճանդակ»), «Իրբետ» («Խրատ»), «Խաղիկա» («Ազգի») և այլ թերթերի միջոցով: Այդ պարբերականները հրատարակվում էին Փարիզում և Լոնդոնում, սպա գաղտնի ճանապարհներով փոխադրվում կայսրության տարբեր տեղիքայիններ, տարածվում զինվորականության, մտավորականության, հատկապես սովորող երիտասարդության շրջանում:

Ինչ գաղափարներ էին քարոզում «նոր օսմանները», ինչպիսի՞նք՝ ծրագրերով էին նրանք օգեշնչվում:

Փամանակաշրջանի թուրքական լիբերալ վերնախավերի,

¹ Սովետական պատմական գրականության մեջ բնօրնված է «նոր օսմաններ» անվանել երեսմուրրակյան շարժման սկզբնավորման շրջանի գործիչներին, հատկապես՝ 60-70-ական թվականներին օսմանարկաններին, իսկ 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի գրանց հետադարձներին՝ «եթե-ասատրո թուրքեր»:

² Տճ՝ В. Стамбулов, Намык Кемаль, М., 1935:

³ Տճ՝ И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, էջ 107:

մասնավորապես բարձրացող թուրք ազգային բուրժուազիայի արտադրությունների արտահայտիչները հիմնականում մտահոգված էին իրենց զասակարիչ շահերի պաշտպանության խնդրով: Իսկ թուրք նորածագ բուրժուազիայի շահերը պահանջում էին, որ այդ զասակարին ունենա գործունեության լայն ասպարեզ, տիրի հումքի բազմազան աղբյուրների և ընդարձակածափայ շուկաների: Այդպիսի հնարավորություններ թուրք բուրժուազիային ընձեռում էր Օսմանյան կայսրությունն իր հսկայածափայ տարածքներով, մարդկային և նյութական անբավ ռեսուրսներով: Բայց կայսրությունը զեպի գահավիժ անկում էր գնում: Փետր էր նախ և առաջ կանգնեցնել երկրի կործանարար ընթացքը, այն փրկել վերահաս քայքայումից:

Այդ նպատակով «նոր օսմաններն» առաջ բաշեցին մի շարք ծրագրեր: Դրանք բազմաթիվ և բազմատեսակ լինելով, ենթակա էին իրենց հիմնական գաղափարին՝ օսմանի մին:

Առաջին մտահոգությունը կայսրության ամբողջականության պահպանման հարցն էր: Հենց կայսրության ամբողջականության նախադրյալն էին եկնում միջուկադրանք թուրքական հասարակության ավանդական երկու գաղափարները՝ օսմանի դմբ և իսլամականությունը: Ավելին, օսմանի դմբ (օսմանլըրլիկ) պաշտոնական այն գաղափարախոսություն էր, որը մարմնավորված էր կայսրության քաղաքական սիստեմայում:

Միջուկադրանք պաշտոնական, իր ավանդական ձևով օսմանի մի գաղափարը եկնում էր նրանից, որ Օսմանյան կայսրությունը նրանում ընդգրկված բոլոր ժողովուրդների ընդհանուր հայրենիքն է՝ օսմանյան համայնքը՝ (Ռումմե-ի օսմաններ): Այդ ժողովուրդները, օսմանյան համայնքին պատկանող բոլոր անձինք, անկախ իրենց լեզվից ու զավանանքից, օսմանցիներ են՝ օսմանները, թուրքական սուլթանի հավատարիմ հպատակները նրանք բոլորն էլ պարտականություններ ունեն աստվածատուր իշխանության հանդեպ:

Կարելի է մտածել, թե ավանդական օսմանի դմբ ջատագով էր կայսրության ժողովուրդների իրավահավասարության սկզբունքին: Բայց իրականում այն մի գլխավոր նպատակ էր հետապնդում՝ օսմանյան համայնքի մեջ անասարկելիորեն պահպանել թուրքերի տիրապետող դիրքը հայերի, հույների, սլավոնների, արաբների, քրդերի և կայսրության մյուս բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Ասելով, թե բոլոր ժողովուրդները պար-

ասկանություն ունեն սուլթանի հանգեպ, օսմանյան կառավարողները, սակայն, խստորեն գատորոշում էին տարրեր ժողովուրդների և կրոնական համայնքների պարտականությունների բնույթն ու ծավալները, սուլթանի «բարեհաճ վերաբերմունքից» օգտվելու նրանց հնարավորությունները, այսինքն՝ նրանց իրավունքները պետության ներսում:

Ավանդական օսմանիզմը կայսրությունը դիտում էր իբրև միասնական մի օրգանիզմ, որի ղուլթը թուրքերն էին, մարմինը՝ արաբները, քրդերը, մյուս բոլոր մահմեդականները, իսկ բանող մասերը՝ ոտքերն ու ձեռքերը՝ քրիստոնյաները: Մեկն առանց մյուսի գոյություն ունենալ չէր կարող: Բայց այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը խիստ որոշակի տեղ ու դեր ուներ կայսրության մեջ: Թուրքը օսմանյան հասարակության սեփույցն էր, թանկագին տարրը, որին վերտատ վերապահված էր տիրող լինելու: Արաբն ու բուրջը թուրքի հենարանն էին: Մյուսները կոչված էին աշխատելու և պահելու կայսրության գլուխն ու մարմինը:

Շնոր օսմանները՝ օրինաչափ, բնական և արդարացի համարեցին ավանդական օսմանիզմի գաղափարը և գտան, որ նրա շուրջը կարելի է սերտորեն համախմբել կայսրության բոլոր ժողովուրդներին և նրանց միասնության հիմքի մյա պահպանել կայսրության ամբողջականությունը: Սրանից էնչելով, նրանք օսմանիզմը դրեցին իրենց ողջ գաղափարաբանության հիմքում:

Բայց, կենչով ժամանակաշրջանի նոր պահանջներից, «նոր օսմանները» նոր ձևով սկսեցին մեկնաբանել օսմանիզմի տարրերը դրույթները, փորձեցին ավանդական այդ ձևին նոր բովանդակություն տալ, այն հարմարեցնելով թուրքական առաջացող բուրժուազիայի քաղաքական պահանջներին: Այլ խոսքով, նրանք հարպարակ հանեցին «նոր օսմանիզմը», որը պետք է դառնար բարձրացող թուրքական բուրժուազիայի կարևորագույն գաղափարաբանական կոնցեպցիաներից մեկը:

Հիմնական և հապաղում չհանդուրժող հարցերից մեկը կայսրության տնտեսական դեբիթան կարգավորումն էր: Գրավելով բնառաշխարհագրական քայտարիկ բարենպաստ դիրքը, ունենալով հումքաչին, մարդկային մեծաքանակ ռեսուրսներ¹, Թուրքիան,

սովան, չէր կարողանում հասնել նույնիսկ միջին զարգացում ունեցող պետություններին: Գրա հիմնական պատճառը շարունակում էին մնալ օսմանյան ռազմաֆեոդալական կարգերը:

Տնտեսական առաջադիմությունը խթանում համար տնդաշնորեն նոր ուղիներ փնտրելով, «նոր օսմանները» հանդես եկան որպես եվրոպական լուսավորության, սիտություն և տխնիկայի քառասույններ, լայն պրոպագանդա սկսեցին Թուրքիան եվրոպական ուղիով տանելու, այսինքն՝ բուրժուական զարգացման օգտին:

Կայսրության հետզհետ վատթարացող տնտեսական դրությունը «նոր օսմանները» քայտարում էին մի շարք պատճառներով:

Բանի որ իրենց հիմնական մտահոգության առարկան թուրքերն էին, ուստի նրանք առաջին հերթին ժառանցույց էին անում թուրք գյուղացիների տնտեսական ծանր դրությունը: Թուրք գյուղացու թշվառ միջակի գլխավոր պատճառը նրանք համարում էին գոյություն ունեցող հարկային սիտոսիք, վաշխատուների անասնձ կամայականությունները, պետական պաշտոնյաների շահատաղությունները, որոնք ամեն քայլափոխի խախտում էին սահմանված պետական օրենքներն ու կարգը, անձնական հարստություն դիզում ժողովրդին և պետական գանձարանը կոզպոտելու միջոցով:

«Նոր օսմանները» գտնում էին, որ կայսրության կառավարման համակարգը, սուլթանական կարգերը բխում են թուրքերի պատմական ավանդույթներից և հիմնականում համապատասխանում են նրանց շահերին: Բայց բանի որ նրանք ոչ միայն թուրքության, այլև ամենից առաջ նրանից սերված բուրժուազիայի շահերի արտահայտիչներն էին, ուստի տրտունջ էին հայտնում, որ այդ կարգերը բարենպաստ պայմաններ չեն ստեղծում թուրքական արդյունաբերության զարգացման, անտարաարդյունաբերական բուրժուազիայի առաջադիմության համար:

Թուրքիայի արդյունաբերության հետամնացության պատճառը համարելով կառավարման բռնապետական սիտոսիք, «նոր օսմանները» գտնում էին, որ սուլթանական կարգերն ի միջակի չեն զարգացող թուրքական արդյունաբերությունից պաշտպանելու օտարերկրյա ապրանքների մրցակցությունից, արտասահման-

¹ Թուրքական կառավարությունը 1876 թվականի պաշտոնական տվյալներով կայսրության ուղղակի հպատակների թիվը կազմում էր մոտ 23 միլիոն, իսկ կայսրությունից կախման մեջ գտնվող երկրների բնակչության հետ միասին՝

ավելի քան 47 միլիոն մարդ (սեֆ. Օ. Գ. Инджикян, Буржуазия Османской империи, изд-во АН Армянской ССР, Ереван, 1977, էջ 26):

յան կապիտալի կործանարար ձեռնուժից ու բռնադատումից: Նրանք գտնում էին նաև, որ այդ կարգերն ի վիճակի չեն զսպելու կալստութիան տնտեսութիան մեջ ամուր դիրքեր հաստատած կամ հաստատող քրիստոնյա բուրժուազիային: Վերջինիս նկատմամբ ունեցած իրենց թշնամանքը նրանք տարածում էին հույն, հայ, հրեա, սլավոն բնակչության վրա, քրիստոնյա ամբողջ ընկալությունը դիտելով որպես օտարերկրյա հարստահարիչների արկելոց:

Կալստութիան Հետամնացության, նրա տկարության գիտափոր պատճառներից մեկը «նոր օսմանները» համարում էին րուրբ բնակչության կրթական ու կուլտուրական ցածր մակարդակը: Այի Սուավին գրում էր, որ ներդրույի սոցիալական, բազարական և կուլտուրական առաջադիմություն կարող խիստինը եղել է մեծու է ժողովրդական լուսավորությունը: Ուտի, ասում էր նա, նաև թուրքերը մտադիր են առաջադիմության ուղին ընտրել, կբա անպայման պետք է յուրացնեն եվրոպական բազարակրթությունը:

Թուրք ժողովրդի կրթության և լուսավորության խնդիրներին հատկապես շատ է անդրադարձել «նոր օսմանների» նշանավոր տեսաբան, լուսավորիչ, նոր օսմանյան գրականության հայր Իբրահիմ Շինասին: Հիմնավոր կրթություն ստանալով Փարիզում, Շինասին 1862 թվականից սկսում է հրատարակել Թուրքիայում առաջին մասնավոր հասարակական-բազարական «Քաղաքի-ի էֆկիանու» («Քաղաքիպաների արտահայտիչ») թերթը: Այս պարբերականում, ինչպես և իր խմբագրած «Թերջյուման-ի ախվաթը» («Իրադարձությունների մեկնարան») թերթում նա պահանջ էր առաջարկում՝ որքան հնարավոր է արագորեն ընդգրկել կառավարման եվրոպական սխեման, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի, Ալսաթիայի տնտեսության և կուլտուրայի, գիտության և տեխնիկայի նվաճումները:

«Նոր օսմանները» մեծադույն տանձությունք և անսրող զայրույթով էին շեշտում այն հանգամանքը, որ կալստության ոչ թուրք ժողովուրդները, հատկապես հայերը, հույները, հրեաները, բուլղարները, իրենց կրթական մակարդակով ավելի բարձր են կանգնած թուրքերից և մյուս մահմեդական ժողովուրդները:

Իրից Այա հանգամանքը նոր օսմանները բացատրում էին նրանով, որ, իբր, կալստության ներքում քրիստոնյաների համար սպյուտասի ավելի գերազանցի պայմաններ են ստեղծված, քան թուրքերի և մուսուլմանական մյուս ժողովուրդներին: Այնինչ նշմարությունն այլ էր: Թուրքական դպրոցները գտնվում էին կառավարության հովանու ներքո, պահպանվում էին պետական միջոցներով: Ինչ վերաբերում էր ոչ թուրք դպրոցներին, ապա կառավարությունն ընդհանրապես զրանցով չէր զբաղվում: Այդ դպրոցները պահպանվում էին բացառապես աղաչյին-բարեգործական կազմակերպությունների ջանքերով՝ կալստության կրթական համայնքների համար պատմականորեն ստեղծված կրթության ինքնավարության իրավունքի հիման վրա: Բանն այն էր, որ թուրքական դպրոցների պահպանման համար կառավարության հատկացրած գուման էր և այլ միջոցների մեծ մասն իր նպատակին չէր ծառայում: այն զարտուղի մանապարհներով մտնում էր պետական պաշտոնյաների գրպանը: Վիճակն այլ էր քրիստոնյաների մոտ. քրիստոնյա բնակչության հանգանակություններից զոչացած գումաները, խիստ հաշվառված լինելով, լիովին տրամադրվում էին դպրոցական կարիքներին:

Թուրք բնակչության կրթության և լուսավորության ցածր մակարդակի պատճառների վերաբերյալ «նոր օսմանների» պատճառարանությունները, Հեուտ լինելով իրականությունից, թուրք հասարակության մեջ խեղաթյուրված պատկերացում էին ստեղծում կրթության ընդհատվածում քրիստոնյաների կարծեցյալ «արտոնությունների» մասին, սակայն մյուս բորբորում «գլավուրների» հանդեպ, որոնց մեղքով էին մուսուլմանները իբր տղություն և խավարի մեջ մնացել:

Իբրահիմ Շինասին և «նոր օսմանների» մյուս տեսաբանները շատ կարևոր նշանակություն էին տալիս Օսմանյան կալստության մեջ տիրապետող թուրք-օսմաններն զբաղական լեզվի կամ «օսմաններն լեզվի» («լիտան-ը օսմանի») կատարելագործմանն ու ժողովրդականացմանը:

Թուրք-օսմանյան գրական լեզուն թուրքերենից, արաբերենից ու պարսկերենից փոխառված բազմաթիվ արտահայտությունների ու դարձվածքների յուրատեսակ խառնուրդ էր: Այդ լեզուն դիտվում էր իբրև օսմանյան պոեզիայի ու կուլտուրայի գոհար և նրան տիրապետում էին միայն ամենակրթված թուրքերը, մտավորականները, ղեկավար անձինք, ավագանին և բարձր դիվու-

¹ Сдѣл. Вл. Гордленский, Очерки по новой османской литературы, Москва, 1912. էր 4—13:

րականությունը: Ուստի օսմաներենի անաղարտության պահպանումը կայսրությունը կառավարողների և մասնագիտական կրթիչ բարձրաստիճան սպասավորների զվաճար մասնագետություններից մեկն էր:

Քուրբ-օսմաներեն գրական լեզվի կողքին գոյություն ուներ այսպես կոչված «երկրորդ» լեզու, այսինքն՝ թուրք ժողովրդի խոսակցական լեզուն, ասմիկների լեզուն, որը վերնախավերն արհամարհանքով անվանում էին «թուրքերեն»՝ գոհ՜իկ իմաստով:

Եվ ահա «նոր օսմանները» առաջադրեցին օսմաներենի փոխարեն «թուրքական լեզու» («դիսան-ը քյուրք») ստեղծելու պահանջը: Նրանք գտնում էին, որ նախ օսմաներենը պետք է մաքրել օտարամուտ, զլխավորապես արաբական և պարսկական բառերից, որոնք անբնորոշիչ, անհասկանալի էին թուրք ժողովրդի հասարակ խավերին: Այսպես պետք է երկրորդ քայլն անել՝ օտարամուտ բառերից մաքրված օսմաներենը միաձուլել թուրք ժողովրդական խոսակցական լեզվին:

Օսմաներենը ժողովրդականացնելու և թուրքացնելու պահանջին զուգահեռ «նոր օսմանները» առաջադրեցին նաև գրականությունը թուրքացնելու խնդիրը, այն է՝ պարզեցնել գրկատառը, թուրքական գրականությունն ազատաբերել պարսկական ուժեղ ազդեցությունից, գրական ստեղծագործությունները մոտեցնել թուրք հասարակ ժողովրդին, գրական երկերը ստեղծել նրա լեզվով: Նրանք հատկապես խնդրալուրջ էին ժողովրդական պոեզիայում: Գտնում էին, որ իսկական թուրքական պոեզիան ապրում է ժողովրդական ակունքներում, թուրք ժողովրդի ներքնախավերում, նրա լեզունշնչում ու ավանդավայելքում, հետևապես ամենուրեք «թուրք» տարրի մեջ էին փնտրում ժողովրդական երգ ու պատում, ասք ու էպոս:

«Նոր օսմանները» նաև խնդիր առաջադրեցին ռեֆորմի ենթարկել մուսուլմանական աղոթքները, որոնք գրված էին և ասվում էին արաբերեն: Նրանք անհրաժեշտ էին համարում այդ աղոթքները թարգմանել թուրքերեն:

Քուրբ լեզվի և գրականության ժողովրդականացման պահանջը, որ առաջադրեցին «նոր օսմանները», ձևավորվելով թուրք մտավորականության ազգային ինքնագիտակցության մի թուլլ ակալածում էր, սաղմն էր թուրքական բուրժուազիայի ղեկուս լիազմակերպված տարերային նացիոնալիզմի՝ Հարևանցիորեն

նշենք, որ նման պահանջ ժամանակին առաջադրել են և այսօր էլ առաջադրում են ազգային կուլտուրայի և ազգային ոգու զրոշակակիր հռչակված, բարձրացող բուրժուազիայի գաղափարախոսները, և ըստ էության դա առաջադեմ պահանջ էր: Բայց թուրքական անազրույն իրականության պայմաններում «նոր օսմանների» առաջ քաշած այդ առաջադեմ գաղափարը դարի վերջին գտնալու էր թուրք ազգային բուրժուազիայի վայրենի շոփինիզմ՝ թուրքիզմի գաղափարախոսության բաղկացուցիչ մասը: Ինչպես հետո կտեսնենք, թուրք ժողովրդի լեզվի անազրատության ու մաքրության մասին Իրբահիմ Եհեսսափի և «նոր օսմանների» մյուս գաղափարախոսների մտքերը հետագայում օգտագործեցին նաև պանթուրքականները իրենց մարդատյաց գաղափարները հիմնավորելու համար:

«Նոր օսմաններին» շատ էր զբաղեցնում կրոնի խնդիրը: Դա պատահական չէր, քանի որ օսմանյան կայսրության հասարակական-բազմաբան կյանքի բոլոր ոլորտներում իսլամի դերը հսկայական էր: Բացառիկ մեծ նշանակություն տալով մահմեդականությանը, նրանք բոլորն էլ գտնում էին, որ Օսմանյան կայսրության միաձուլման օսմանյան պահպանման համար կրոնը վիթխարի ուժ է և որ այն թուրքերի հետագա հզորության զբլխավոր կաշիխիքն է ինչպես կայսրության ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Առաջադրելով Օսմանյան կայսրության կառավարման համակարգը սահմանադրական հիմքերի վրա վերափոխելու պահանջը, «նոր օսմանները» միամտորեն համոզված էին, որ մուսուլմանական կրոնը, շարիաթի սկզբունքներն ու նորմերը ոչ միայն չեն հակասում սահմանադրական կառավարման գաղափարներին և, րեզուլտապես, լիբերալ ռեֆորմներին, այլև ներգրանակ են դրած: Մահմեդական կրոնում, ասում էին նրանք, խտացված են Արևելքի գարավոր իմաստությունները, մի բան, որ չի կարելի աշքսնող անել:

«Նոր օսմանները» գտնում էին, որ կայսրության շահերը պահանջում են Արևելքի կրոնական սկզբունքները սերտորեն միավորել Արևմուտքի գիտական նվաճումների հետ, մշտապես հետևել, որպեսզի մուսուլմանական կրոնն արգելք չլինի նվթրդական գիտական և տեխնիկական մտքի յուրացման ճանադարձին: Այսպիսով, «նոր օսմանները» ձգտում էին կրոնը դարձ-

նել նաև իրենց հասարակական-քաղաքական գաղափարներին իրականացման ակտիվ միջոց:

Ինչպես ասեանու ենք, ձևավորման առաջին իսկ քայլերին թուրքական ազգային բուրժուազիան իրեն հուշակնց մասնագրականության հետևողական պաշտպան: Ի տարրերուբյուրեն եվրոպական բուրժուազիային, որը վերելքաց գարգացման ժամանակաշրջանում ֆեոդալական կարգերի դեմ պայքարը, որպես կանոն, զուգորդում էր միջնադարյան եկեղեցու և նրա գաղափարախոսության դեմ պայքարի հետ, թուրքական բուրժուազիան հենց սկզբից աստարեց իսլամը: Կրոնի հարցին այս առանձնատեսակ մտածելու կամա թե ակամա նրան նահանձահայերը էր դարձնում ջատաղելու իսլամիզմը և կրոնի հիմնական հարցերում համեմաշվելու սուլթան-խալիֆի, մասուլմանական բարձրագույն կղերի հետ:

Թուրքական լիբերալ-բուրժուական շարժման գործիչները մեծ նշանակություն էին տալիս այնպիսի մի կարևոր խնդրի, ինչպիսին Օսմանյան կայսրությունում ազգային հարցն էր:

Սեխ տնտեսության, քաղաքականության և կուլտուրայի հարցեր բննարկելիս «նոր օսմանները» ունակցին գաղափարներին հետ արտահայտում էին նաև այնպիսի մտքեր, որոնք 19-րդ դարի երկրորդ կեսի Օսմանյան կայսրության մալլ իրականության սեջ, անկասկած, առաջգոյմական էին, ապա նույնը չի կարելի սասել ազգային հարցում նրանց հայացքների ու գաղափարների մասին:

Ազգային հարցում «նոր օսմաններին» գաղափարների ձևավորումը համընկավ կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման վերելքին:

1861 թվականին թուրքերի դեմ պատամբություն բարձրացրին Հերցեգովինայի և Բոսնիայի գյուղացիները: Նույն թվականին Բարձր Դուռը ճանաչեց ուսմին ժողովրդի պետականությունը: 1862 թվականին թուրքական վերջին կայսրոները հնուացան Սերբիայից: 1866 թվականին պայքարի էլան Կրեան կղզու Հույները, իսկ 1875 թվականին նորից ապստամբություն բռնկվեց Բոսնիայում և Հերցեգովինայում:

Թուրքական բննակալության հարցում տառապանքներից, կեղեքումներից, հայաժանքներից ու անիրավություններից գավառների հայ ժողովուրդը դարձել էր դժբախտ ու հալածական: Կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների ապստամբական շար-

ժամները չէին կարող անհետանք մնալ հայության համար: Արևմտյան Հայաստանի տարրեր վայրերում նույնպես ծնունդ էին առնում դիմագրական շարժումներ: Մեթթ այստեղ, մեթթ այնտեղ հայերը դիմում էին զենքի: Իր մասշտաբներով և բնույթով հակասուլթանական ապստամբությունների շարքում առանձնապես մասսայական էր Զեյթունի հայ լեռնականների 1862 թվականի ապստամբությունը: Զեյթունի հերոսական պաշտպանությունը հույս ու հավատ ներշնչեց արևմտահայությանը: Հայ լեռնասիրական խանդավաղ ալիքը տարածվեց հայկական լեռնաշխարհով մեկ: Թուրքական իշխանություններին մեծ հոգսեր պատճառեցին նաև Մուշի հայերի 1863 թվականի զինված ելույթները և Ջարասանջակի հայերի հուզումները 1865 թվականին: Օսմանյան առաջին մեյլիսի նախագահ Ահմեդ վեֆիք փաշան, թյուրտու փաշան, Կազրի բեյը և սուլթանական ուրշ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ խոստովանում էին, որ հայ ժողովրդի դժգոհության ու բնդիլումների պատճառը սուլթանական բռնակալական վարչակարգն ու կառավարման սխտեմն է: Սակայն Զեյթունի և Արևմտյան Հայաստանի տարրեր շրջանների հայ բնակչության անջատ-անջատ դիմագրական ելույթները մեացին իրրել առանձին զովագրեր: Արևմտահայ գավառը մնաց հարստահարիչների ճանկերում:

Ազգային հարցի մասին թուրքական առաջին սահմանադրականների հայացքների գարգացմանը զգալիորեն նպաստեց արդեն հիշատակված Յուսուֆ փաշան՝ 1856 թվականի հաթիվ-ի հումայունի հրացողն ու ներշնչողը: 1869 թվականին, մահվանից մեկ օր առաջ նա Արցուլ Ազիզ սուլթանին ուղարկեց իր քաղաքական կտակը¹, որտեղ Օսմանյան կայսրության ապագայի նկատմամբ մեծագույն մտահոգությամբ ներշնչված շարքարդ էր իր մտքերը: Յուսուֆ փաշան Արցուլ Ազիզին խորհուրդ էր տա-

¹ ՏՆ՝ Ա. Գ. Կեղեցյան, Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, 4 (19), 2. Ազատյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., 2002 ՊՍ Հրատարակչություն, Երևան, 1967, էջ 484—489. 2. Մ. Պողոսյան, Զեյթունի պատմությունը 1909—1921 թթ., «Հայաստանի հրատ», Երևան, 1969, էջ 161—191. Գ. Կապտան, Մարտը կամ Գերանիկ և Հերոս Զեյթուն, Ելու Տոր, 1934:

² ՏՆ՝ Բ. Գ. Ազատյան, Կենսագրություններ, Երևան, 1931, էջ 125, 132, 149:

յի քաբոյր միջոցներին դիմել զահալած ընթացքով կործանում զնացող Յամանյան կայսրութիւնը փրկելու համար: Շարագրելով իր կարծիքն Անգլիայի (որին «մեր օտար դաշնակիցներն» շարքում համարում էր առաջինը), Ֆրանսիայի («որի հետ միշտ ամենամեծ հարգանքով են վերաբերում»), Ավստրիայի (որը «Բարձր Դուռն ամենահարմար դաշնակիցը պետք է լինի»), Պրուսիայի (որը վաղ թէ ոչ պետք է դբազվի արևելյան խնդրով՝ հօգուտ Քուրդիայի) և, վերջապէս, Ռուսաստանի (որ՝ «մեր կայսրութիւնն րնական թշնամիքն է») մասին, Ֆուազ փաշան այնուհետև անցնում էր երկրի ներքին կազմութեանը և դրա հետ կապված խնդիրներին:

Այս խնդիրները թվում ամենակարևորը Ֆուազ փաշան համարում էր ազգային-ազատագրական շարժումների դաժան ճնշումը, կայսրութեան ամբողջականութեան պահպանումը: Շարագրելով իր հայացքները Յամանյան կայսրութեան քրիստոնյա ժողովուրդներին մասին, Ֆուազ փաշան խիտ բացասաբար էր արտահայտվում նրանց հանդէպ: Նա գտնում էր, որ բնավ չպետք է մտածել քրիստոնյաներին երբևէ ինքնավարութեան, առավել ևս՝ անկախութեան տալու մասին: «Արդի պետութեաների կազմութեան մեջ միակ հաստատուն դրոշմները, — ասում էր նա, — մեծ համայնքումների մէջ է՝: Նա հակաբնական և մեծագույն սխալ էր համարում Հունաստանի անկախութեան փաստի հետ հաշտվելը: Հունաստանը, ասում էր Ֆուազ փաշան, բոտ էութեան ոչնչութեան է, իսկ նրա ժողովուրդը՝ արհամարհանքի արժանի մի զանգված: Պետք չէ, որ մտանանք Հունաստանին՝ ինչն էլ անկարևոր մի երկիր, բայց ձանձրացուցիչ մի գործիք թշնամի պետութեան ձեւորում: Եվրոպացի բանաստեղծները, կազմելով այս ուրվական թագավորութիւնը, կարծեցին, թէ պետք է կարողանալի վերականգնանցնել մի աշխի, որ երկու հազար տարուց ավելի մեռել էր արդեն: ...Նշխնական ցեղի ոգին միշտ մեր դատի թշնամին պետք է լինի: ...Այս նենգավոր ու շարափրա ժողովրդի որոնձկութեաների դեմ լավագույն պայտայնութեանն ունեկրելի սնափառութեան և բացարձակութեան մեջ է, որոնցով նա մեր բոլոր արևելյան ազգերի աշքում օրէջցօր ավելի աստիլի, ավելի անասանելի է դառնում: Մեր քաղաքականութեան նպատակն պետք է լինի՝ հարավոր շափով անջատել հույներին մեր

մյուս քրիստոնյաներից: Ամեն բանից ավելի՝ մենք պարտավոր ենք բուզարներին հետաքննել հույն եկեղեցու տիրապետութեանը՝ ստանց նրանց կցելու առև կամ հոտմեական կղերականութեանը»: Ֆուազը նույնպիսի որակումներ էր տալիս սլավոնական մյուս ժողովուրդներին և հրեաներին՝ նրանց առավել կարող, բանիմաց ներկայացուցիչներին կայսրութեան շահերին ի նպաստ օգտագործելու վերապահութեամբ հանդերձ:

Ապա, անդրադառնալով Յամանյան կայսրութեան մեջ բրոնտափակված հայութեանը, Ֆուազ փաշան, որն, իմիջիայտը, ակնով դեր էր խաղաղելի թուրքահայաց Ազգային սահմանադրութեան, կամ ավելի ճիշտ, ինչպես ասվեց վերևում՝ 4. Պոլսի հայ համայնքի կանոնադրութեան կազմման ժամանակ, գրում էր, «Իբարձր Դուռը երբեք չպիտք է ներկ օրէ՛լ մերենայութեան, որի նպատակը լինի հայ և օրթոդոքս եկեղեցիներին միութեանը»: «Մասնավորապես հայերը հակում են ցույց տալիս զեպի ոտնձգութեան, և խելացի բան է նրանց ետանդը շափավորելը, ասպարեղը տալով միայն նրանց, ովքեր պարեկշտորեն ընդունում են մեր կայսրութեան միավոր սկզբունքը»:

Մեծագույն արհամարհանք տաժելով կայսրութեան ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ և վճռականապէս մերժելով նրանց օրէ՛լ ինքնուրունութեան տալու գաղափարը, Ֆուազ փաշան գրում էր. «Մի մեծ Դեմանիկ 40 000 000 բնակչութեամբ, մի Ֆրանսիա, բնութեան կողմից զորավոր կերպով պաշտպանված մի Անգլիա. այս բոլոր ազգութեանները կկարողանան իրենց զորավոր և օգտակար անհատականութեանը պահպանել ժամանակի ընթացքում: Բայց մի Մոնթեկերո, մի սերբիական իշխանութեան, մի հայկական թագավորութեան, ամենափոքր օգուտ չտալով ո՛չ իրենց և ո՛չ մարդկութեանը, կարող են առաջիկ ամ նվաջ ցնորական պետութեաններ լինել, մարդկային հին բաժանմաների զօրախտ մնացորդներ, ամեն նոր աշխարհակալի անխուսափելի որսը՝ զբանով իսկ վտանգելով աշխարհի խաղաղութեանը»:

Բարեխղճորեն սերտելով Ֆուազ փաշայի տված դասերը, թուրքական առաջին սահմանադրականներն Յամանյան կայսրու-

¹ Տե՛ս «Արթը», Ա սարթ, № 6, 1910, էջ 181—182:

² Նույն տեղը, էջ 185:

¹ «Արթը», Ա. սարթ, № 6, 1910, էջ 181—182:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, էջ 185:

⁴ Նույն տեղը:

Քյան մեջ ազգային հարցի լուծմանը մտանում էին ակնհայտ
անպայման մեծապետական դիրքերից: Խոսելով սահմանադրական
կարգերի, քաղաքական ազատությունների և այլ բարեմասնու-
թյունների մասին, նրանք այդ բոլորը կիրառելի էին համարում
միմիայն կայսրության թուրք տարրերի շրջանում:

Հանդես գալով որպես կայսրության ամբողջականության
պահպանման մոլեռանդ շատագույներ, «Նոր օսմանները» գրա-
նում էին, որ նրանում լիովին պետք է բացասել ոչ թուրք ժող-
ովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները և կրոնա-
կան պայքարը: Նրանց մտքով չէր էլ անցնում ազգային անկա-
խություն տալ կայսրության մեջ բռնափակված որևէ ժողովուրդի:
Անընդհատորեն ժխտելով ոչ թուրք ժողովուրդների ազատ զար-
գացման իրավունքը, նրանք գտնում էին, որ սուլթանի տի-
րապետությունից ազատվելու անհնար մի փորձ պետք է արչյան
մեջ խեղդել: Բաղկանյան սլավոնների, հույների, հայերի, արաբ-
ների, բրդերի և կայսրության մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների
ազատագրական շարժումները որակում էին իրեն կելոպական
տերությունների կողմից հրահրվող խռովություններ, իսկ դրանց
զստան ճնշումը համարվում՝ արդար գործ: Իրենց երկրի ան-
կախության համար պայքարող շեռնորդերին որակում էին
«սպառազանք», կրեան կղզու հույների ապստամբությունը՝ «սա-
տանայական խռովություն»:

Ինչպես վերևում ասվեց, «Նոր օսմանները» ոչ թուրք ժողո-
վուրդների ապստամբությունների հիմնական պատճառը համա-
րում էին կայսրության ներքին գործերին կելոպական տերու-
թյունների միջամտությունը, դրսից պարբերաբար կրկնվող
հյաջրումները: Առանձին դեպքերում նրանք ընդունում էին, որ
ճնշված ժողովուրդների մի շարք ապստամբությունների պատ-
ճառը, իրոք, իշխանությունների դեպիտոլիզմ և պետական շի-
նոսիսիսների կամայականությունն է: Բայց նույնիսկ այդպիսի
դեպքերում էլ նրանք ոչ մի արդարացում չէին տեսնում այդ
շարժումների համար: Առանձին վերապահներով հան-
դերձ, այդ հարցում նրանք հետևողականորեն պաշտպանում էին
կառավարությանը: Ավելին, սուլթանական ուժի մը խտորեն
քննադատում էին ոչ թե այլազգիների նկատմամբ անյուր բրո-
նություններ գործադրելու, այլ կելոպական տերությունների
ճնշման տակ Մոլդավիային, Վալախիային, Անրոբիային անկա-
խություն տալու և այն բանի համար, որ հարկ կդառ վճարակա-

նություն չի դրսևորում վերջ տալու կայսրության ժողովուրդների
կենտրոնախույս ձգումներին, մեկերդիշտ խեղդելու ազգային-
ազատագրական շարժումները:

Արդարացնելով թուրք նվաճողների դստան ասիմիլա-
տորական քաղաքականությունը և անտեսելով ոչ թուրք ժողո-
վուրդների դարավոր ազգային տառապանքներին փաստերը, «Նոր
օսմանները» պնդում էին, թե իշխանությունների կամայակա-
նություններից քրիստոնյա ժողովուրդներն ավելի բիշ են տուժել,
քան կայսրության մեջ իշխող թուրքերը և մյուս մուսուլման
ժողովուրդները: Դրա պատճառը նրանց կարծիքով այն էր,
որ կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդները, իբր, օգտվում են
կելոպական տերությունների հովանավորությունից ու պաշու-
պանությունից, իսկ թուրքերը և մասնեղականները միայն ար-
ժանանում են այդ նույն տերությունների հակաբարեքին և թշը-
նամտությանը, որոնք դսմարվելով սուլթանական իշխանության
կամայականություններին, անտանելի վիճակ են ստեղծում նրանց
համար:

Շարունակելով իրենց խորհրդատվությունները Օսմանյան
կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների մասին, «Նոր օսման-
ներն» ավելի հետո են գտնում: Նրանց դիտավոր գաղափարա-
խոսներից Միդհատ փաշան 1878 թվականին Փաբիզում լույս
ընծայած իր «Թուրքիան, նրա անցյալն ու ապագան» գրքում
գրում էր, թե ոչ թուրք բուր ժողովուրդների համար Օսմանյան
կայսրությունն իրական բարիք է եղել, որովհետև նրանք իբր
հնարանդիլ են ոչ թե օսմանյան դստան ու արլունտ լծին, ոչ
թե թուրքական սուլթանների շախադանին, այլ նրանց ողորմա-
ծությունը: Սուլթաններն իբր եղել են արդարադատ ու անկողմ-
նակալ, ոչ մի ճնշում չեն գործարթել նվաճած ժողովուրդների
հանդեպ: Այս տեսակետը հավասարմորեն պաշտպանում և խո-
սարցնում էին «Նոր օսմաններին» մյուս ղեկավարներն ու անա-
բանները:

Այսպիսով, բարձրացող թուրքական բուրժուազիան, ինչպես
կրեին, արնպես էլ ազգային հարցում տարակրթիք չէր տի-
րապետող պետական-քաղաքական ուժի մի հետ: Մա նույն-
պես բարձրացող թուրքական բուրժուազիայի առանձնա-
հատուկ գծերից մեկն էր: Ի՞նչ են կելոպական, բուրժուական հե-
ղափոխությունների դաշաշրանում, բուրժուազիան գտնե առ-
ժամանակ և ձևականորեն ընդունում էր ազգերի ազատության և

ինքնորոշությունից սկզբունքը, այս Բուրքական բուրժուազիան լակ անգամ չէր ուզում այդ մասին:

Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունից պահպանման մտահոգությամբ տարված, առաջին թուրք սահմանադրականների կայսրություն ոչ թուրք ժողովուրդների ազատագրական շարժումներին ամբողջ ուժով հակադրում էին միասնական հայրենիքի, հետևաբար նաև՝ օսմանյան ընդհանուր հայրենասիրության գաղափարը: «Միասնական երկիր՝ միասնական ժողովրդըրդը», — սուու էր Միջնադարի արևմտյան Ալի Սուալիի գրում էր, թե օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի սահմաններում բոլոր ժողովուրդները կազմում են մի օրգանիզմ, մի ամբողջություն:

19-րդ դարի 70-ական թվականներին «ընդհանուր հայրենիք» գաղափարի պրոպագանդումը նոր օսմանների կողմից աչքան ուժգին էր տարվում, որ այդ գաղափարը շուտով լայնորեն թափանցեց նաև երկրի տիրող շերտերը, կառավարական շրջանները, սուլթանի արքունիքը: Ըստիկինում ընդունված «օսմանյան համայնք» (սուսմետ-ի օսմանիե) սերմինի փոխարեն թերթերի էջերում ու բանավոր միջնաբանությունների ժամանակ ավելի ու ավելի հաճախ էր օգտագործվում «օսմանյան ժողովուրդը» («օսմանը միլլետին») տերմինը: Ավելին, Ալի Սուալիի առանձին դեպքերում նույնիսկ օգտագործում էր «օսմանյան ազգ» տերմինը, դրա տակ, իհարկե, նկատի չունենալով կայսրության ժողովուրդների էթնիկական-բիոլոգիական միասնությունը: Օսմանյան ազգը՝ նրա մոտ նույնացած էր օսմանյան ժողովուրդը՝ հանաչությունից հետո՝ Ալջ հետո, երեք տասնամյակ հետո էր, որ օսմանյան ազգը՝ հասկացությունից տակ երկրորդ սերնդի թուրք ազգայնականները՝ «երեսասարթ թուրքերը», նկատի էին ունենալու կայսրության բոլոր ժողովուրդների համատարած ձուլումը թուրք ազգի մեջ:

Ազգային հարցում «նոր օսմանների» բացահայտ շովինիստական դիրքորոշումը խիստ բացասաբար անդրադարձավ ֆեոդալական ինքնակալ ռեժիմի դեմ նրանց պրակտիկ պայքարի վրա, որովհետև այն խոսքերում էր թուրք սահմանադրականների և կայսրության բրիտանոյա բուրժուական գործիչների միջև ընդհանուր դաշինք ստեղծելուն:

Ինչպես հետո կանանքը, հետագա տարիներին «նոր օսմանների» օսմանիզմի գաղափարը զգալի փոփոխություններ կրեց: Փոխվեց նաև նրանց վերաբերմունքը այդ ղեկավարին՝ նկատ-

մամբ: Նրանցից շատերն աստիճանաբար հեռացան օսմանիզմից և, որդեգրելով ավելի ռևոլյուցիոն գաղափարներ, շնչար դրեցին իսլամիզմի վրա, այսինքն՝ սկսեցին քարոզել թուրքերի գլխավորությունը ոչ թե կայսրության բոլոր ժողովուրդների, այլ միայն մուսուլման ժողովուրդների միավորման գաղափարը:

«Նոր օսմանների» գաղափարական դիմանդումը միայն իսլամիզմի և օսմանիզմի ղեկավարները չէին, որ սեղ ունեին: Թուրք առաջին սահմանադրականների տեսական գործունեության օրինաչափ արդյունքն այն էր, որ նրանք հետագայում էլ ավելի նեղացրին իրենց հայրենասիրության շրջանակները: «Միասնական ժողովուրդի» օսմանիստական գաղափարից անցնելով Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների միավորման գաղափարին, «նոր օսմանները» հաջորդ բայն արեցին: Նրանք առաջինն էին, որ քաղաքական հողի ընդգրքը նետեցին թուրքական նացիոնալիզմի սերմերը, որոնք հետագայում վերածեցին պակթուրբիզմի ռևոլյուցիոն գաղափարախոսության:

«Նոր օսմանները» առաջինը սկսեցին խոսել այն մասին, թե «թուրքական ուսան» («թյուրք բրդ») իր բոլոր՝ պատմական, քաղաքական, ուղղամական և կուլտուրական կողմերով ամենաբարձր ու ամենահին ուսան է, որն անգնահատելի դեր է խաղացել մարդկության պատմության մեջ: Իրբա՛հիմ Շիրասին, նամըլ Քլեմալը և ուրիշները շատ հաճախ էին օգտագործում ու լայնորեն պրոպագանդում ֆրանսիացի պոետ, պատմաբան և քաղաքական գործիչ Ալֆոնս դե Լամարթինի (1791—1869) խոսքերը, որ նա արտասանել էր Ֆրանսիայի ազգային ժողովում, 1839 թվականի հունիսի 24-ին: Այդ ծայրահեղ ռևոլյուցիոն մասին Ֆր. էնդելստ սակ է. «ԿԼամարթն սրիկա Լամարթինը ժողովուրդին դավաճանելու այդ դարաշրջանի դասական հերոսն էր, դավաճանություն, որ թանկած էր բանաստեղծական ժողովների և հետոդրական խաբուսիկ փայլի ներքո՞: Եվ ահա այդ «դասական հերոսը» իր ճառում թուրքերին կոչ էր անում լիբոլացնել կրոնական մոլեռանդությունը, որի ուժով է «անվթար մեռում Օսմանյան կայսրությունը», «այլապես հույներն ու հա-

1 ՏՄ՝ Յ. Ա. Петросян, Младотурецкое движение, изд-во «Наука», М., 1971, էջ 130:

2 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 7, с. 203.

յիբը զուրկ կրարձրացնեն»: Այս բաներն արտասանել է այն նույն մարդը, որը մենեռիկի Միլիթարյան հայերի միաբանության Փարսիի Մուրադյան վարժարանում ժամանակին հայախրական խանգավառ հանր էր ստում:

«Նոր օսմաններին» հակապակե հետաքրքրում էր Լամարթինի՝ թուրքերի մասին հատանած հիացական կարծիքը: «Քուրքերը.— ասել էր նա,— արևելյան ժողովուրդների մեջ առաջին տեղն են զբաղում: Ե՛վ իբրև մարդ, և՛ իբրև ազգ նրանք ազնվագույն են: Իրենց նկարագիրը բլուրից ազնվական է և զարգացած: Նրանց բաշարտությունը մինչև այժմ անադարտ է մնացել, նրանց կրոնական, ազգային բնատեսակն առաքինությունները բոլոր անկողմնակալ մարդկանց հիացումն են առաջ բերում: Անդպիսի մի ցեղ մարդկությանը միայն պատիվ է բերում»¹:

Իր հերթին Լամարթինը թուրքերին բնութագրելիս հենվում էր միջնադարյան մուսուլմանական հեղինակների գրական այն երկերի վրա, որոնցում գովերվում էին թուրքական ցեղերի աստածու աված» «բարեմասնությունները»:

«Մարդկությանը պատիվ բերող» թուրքական ցեղը կայսրության սահմաններից զուրս ուներ իր բազմաթիվ էլուզավորումները, որոնց նկատմամբ «Նոր օսմաններին» հետաքրքրությունը զնալով աճում էր: Նրանք մի առանձին շահագրգռություն հանդես բերեցին Միջին Ասիայի, Ղազախստանի և թուրքապղու մյուս ժողովուրդների հանդեպ՝ առաջ քաշելով դրանց պատմությունը խորապես ու լայն ծավալով ուսումնասիրելու պահանջ: Դրա առաջին օրինակներից մեկը տվեց Ալի Սուավին, որը «Ուլյում» հանդեսում մի շարք նյութեր ապագային թուրքազնու ժողովուրդների մասին: Նա գրում էր, թե ինքը չի կարող անտարբեր լինել այն «թուրքական մուսուլմանների պատմական բնույթի հանդեպ, որոնք զավանդում են մեր կրոնը, պատկանում են մեր ցեղին ու բնաանիքին»²: Կարելի է ասել, որ հենց այստեղից էլ սկիզբ է առնում պանթուրքիզմը, իհարկե, դեռ նախնական, դեռ տարերային ու անկազմակերպ ձևով: Պանթուրքիզ-

մի դեմև աղոտ այս առկաժումը որոշ ժամանակ անց թափանցեց թուրք մտավորականության նեղ շրջանակից ներս, առայժմ, սակայն, մնալով որպես մշտապատ զարգախառ:

Դեպի թուրքալեզու ժողովուրդները «նոր օսմանների» նման բուռն հետաքրքրությունը արդյունք էր օսմանիզմի կենսունակության նկատմամբ իրենց մոտ առաջ կեած հիմնավոր կասկածների: «Նոր օսմանների» զաղափարատեսների այս կամ այն հողավածում ժամանակ առ ժամանակ, ճիշտ է դեռ անորոշ ձևով, վաղատակում էր այն միտքը, թե պատմական կտրուկ շրջադարձերի պահերին կայսրության ոչ թուրք մուսուլմանները նրա ամբողջականությունը պահպանելու հարցում հաղիվ թե նույնպիսի շահագրգռություն հանդես բերեն, ինչպես նրա թուրքալեզուները:

«Նոր օսմանները» պարզ տեսնում էին, որ Օսմանյան կայսրությանն ամենից շատ սպառնում է Ռուսաստանը: Սա ակտիվորեն աշակցում էր բալկանյան սլավոնական և հայ ժողովուրդների ազատագրական պայքարին: Դրան հակառակ քաղաքականություն էին վարում Անգլիան և եվրոպական այլ տերությունները, որոնք այն ժամանակ կայսրության ամբողջականության պահպանման կողմն էին և հանդես էին գալիս ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ: Եվ որքան «նոր օսմանները» առկալվում էին լցված դեպի Ռուսաստանը, նույնքան անբող համակրանք էին տաժում Անգլիային և եվրոպական մյուս տերությունների հանդեպ:

Հայասի է, որ Կ. Մարքսը անիբարոքործելի և հետազմական էր համարում եվրոպական տերությունների ձգտումը՝ պահպանելու Օսմանյան կայսրությունն այնպիսի տեսքով, ինչպիսին այն ժամանակ էր: «Փաստն այն է, — գրել է Կ. Մարքսը 1853 թվականին, — որ հարկ լիլինի այժպես թե այնպես թուրքերի վերջը տալ (նկատի ունի թուրքական կայսրության վերջը: — Ե. Ս.)»:

Իհարկե, Անգլիայի օսմանամետ քաղաքականությունը կեղծ էր: Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման պատրվակով անգլիական կառավարությունը ձգտում էր իր գերիշխող ազդեցությունը տարածել նրա ընդարձակածավալ տարածքների վրա, խոչընդոտել Ռուսաստանի ազդեցության ուժե-

¹ «Տրպիզոնի թեմի վիճակագրոր Յովհաննես արք. Նազիանի յուրերը Մերմարդ արևելքի 1914—1928 շրջանի քաղաքական-կրոնական զեղգրերում մասին», Ա. Տատար, Պելլուս-Լիբանան, 1960, էջ 3:

² Քաղգամ Ը՝ Յ. Ա. Պետրոսյան, Младотурецкое движение, էջ 130:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, с. 392.

դաջմանը Բալկաններում և Արևելքում: Այսպես թե այնպես, Քուրբիայի պատմության մեջ «նոր օսմաններն» առաջինն էին, որ առաջ բաշխեցին Արևելքում, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության մեջ ռուսական ազդեցության ուժեղացման դեմ վճռական պայքար ծավալելու խնդիրը: Այս պահանջը հետագայում դարձավ բոլոր պանթուրքականների հայատու հանդեպակեր:

«Նոր օսմաններին» սոցիալ-քաղաքական և գաղափարական հայացքները կարևոր նշանակություն ունեցան Քուրբիայի հասարակական-քաղաքական և փիլիսոփայական մտքի զարգացման համար: Բազմազան կրոնիպիլիաներով հարուստ նրանց գաղափարական զինանոցում, ինչպես տեսանք, այնուամենայնիվ առանձնանում էր «իմասականը» օսմանիզմը: Օսմանյան կայսրությունը կարելի է վերահաս կործանումից փրկել և նրա ամբողջականությունը պահպանել երկրի կառավարման համակարգը բարելավելու, սուլթանի անեղը իշխանությունը սահմանազրկված և եվրոպական պառլամենտով սահմանափակելու միջոցով. սա էր «նոր օսմաններին» հիմնական քաղաքական ներկայացուցիչներ և պահանջը: Առաջադրելով սահմանադրական միապետության խնդիրը, «նոր օսմանները» այնուհետև ավելի հեռու զննացին՝ պահանջելով նաև իրարից անջատել օրենսդիր և զործադիր իշխանությունները: Ըստ նրանց մշակած նախագծի, պառլամենտ պետք է ընտրվեր և որոշումներ է օրենքներ ընդուներ, սուլթանին վերապահվում էր դրանք հաստատելու կամ մերժելու իրավունքը, իսկ հասարակության պարտքն էր՝ հաստատված որոշումներն ու օրենքները իրականացնելու կյանքում:

Այս ընդհանուր խնդիրներից բացի «նոր օսմանները» նաև մասնավոր խնդիր էին առաջադրում՝ ձեռնել այն բանին, որպեսզի երկրի կառավարման համակարգի բարելավումը ամենափոքր շահով իսկ շահահանափակի կայսրության հիմնական իշխող տարրի՝ թուրքերի արտոնություններն ու առանձնաշնորհումները: «Նոր օսմաններին» գաղափարները հող նախապատրաստեցին պրակտիկ սահմանադրական շրջածան համար, որի բարձրակետը եղավ օսմանյան առաջին սահմանադրության ընդունումը և թուրքական առաջին պառլամենտի գումարումը: Բայց այդ բարձրակետին «նոր օսմանները» հեշտությամբ չհասան: Իրենց գաղափարներն իրականացնելու ճանապարհին նրանք հանդի-

պեցին կայսրության կառավարող վերնախավերի բուռն դիմադրությունը: Սուլթանական պահպանողական կառավարությունը չսկսեց անգամ չէր ուղղում որևէ ուժերով, հասարակական-քաղաքական կյանքում որևէ փոփոխության մասին: Եվ մահա, անկատառ ճակատ հանդիպեցին հին, իրենց զարն ապրած սուլթանական կարգերը և եվրոպական հովերով տարված «նոր օսմանները»: Մեկը մյուսին տեղի տալ չէր ուղղում: «Նոր օսմանները» մտադիր չէին հաշվիլ գոյություն ունեցող կարգերի հետ, հետևապես նրանք սուլթանի դեմ բռնեցին բացահայտ պայքարի ճանապարհը: Սուլթանական բռնապետական կարգերի ապալման հեռանկարն այնպես էր դրավել նրանց մեղքը, որ այդ նպատակի իրականացման համար նրանք ներգրավեցին նույնիսկ հակասուլթանական քրիստոնեական ուժերին, զրդեցին նրանց խռովություններն ու բմբոստություններն: Ավելին, նրանցից շատերը նույնիսկ մասնակցեցին թուրքական տիրապետության դեմ ուղղված այն խոշոր ապստամբություններին, որոնք 70-ական թվականների կեսերին տեղի ունեցան նախ Բոսնիայում և Հերցեգովինայում, ապա՝ Բուլղարիայում:

Մեծ տերությունները պատրաստվում էին միջամտել զործին՝ Քուրբիային ստիպել անկախություն շնորհել ապստամբ երկրներին: Երկուսը կրկնով տերությունների միջամտությունից, «նոր օսմաններին» համակիր Միդհատ փաշան կառավարության մի շարք ուրիշ անդամները հետ միասին կազմակերպեց և 1876 թվականի մարտի 30-ին պետական հեղաշրջում իրականացրեց, որի հետևանքով զահրեկեց արվեց սուլթան Աբդուլ Ազիզը: Հեղաշրջումից հետո որոշ ժամանակ իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր Միդհատ փաշայի և նրա զործակիցների՝ «նոր օսմանների» ձեռքին: Արդու Ազիզին հաջորդեց սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը: Գեո իրեն ամուր չզգալով զահի վրա, սա ստիպված էր ընդունել Միդհատ փաշայի և նամըկ Քեմալի կողմից մշակված սահմանադրության նախագիծը, որը և հանդիսավորվեց Միդհատի հուլիանից 1876 թվականի դեկտեմբերի 23-ին:

Սահմանադրությունը Քուրբիայի համար, անկասկած, կարևոր ակտ էր, որով նախատեսվում էր ստեղծել երկպա-

Ն Այդ շրջանում Միդհատ փաշայի գլխավոր խորհրդականներից և չեղմ աշակերտներից մեկը Գրիգոր Օռյանն էր (անս «Երբոր», Ա. տարի, N 6—7, 1910, էջ 116):

լատյա պառլամենտ, ազգարարի օրենքի առջև բոլոր օսմանցի-
ների իրավահավասարություն՝ անկախ կրոնի տարբերությունից,
բուրժուական «ազատություններ» և այլն: Օսմանյան կայսրու-
թյան կառավարման սխտանը հռչակվում էր իրրև սահմանա-
փակ կան միապետություն, որի պայմաններում սահմանափակ-
վում էին սուլթանի իրավունքները:

Եստով, սահմանադրության հիման վրա, 1877 թվականի
ամռանը հրավիրվեց օսմանյան առաջին պառլամենտը, որում
ընտրվել էր 119 անդամ (71 մուսուլման և 48 քրիստոնյա):
Դրանց թվում կային թուրքեր, արաբներ, հայեր, հույներ, հրեա-
ներ, բուլղարներ, սերբեր, բուսնիացիներ և քրդեր: Պատլամենտի
կազմում պետական ոչ մի պաշտոնյա չկար, որովհետև օսման-
յան սահմանադրության համաձայն պետական ծառայության
մեջ գանձողները չէին կարող ընտրվել պառլամենտի անդամ:
Պատլամենտը քննարկեց և ընդունեց մի շարք կարևոր օրինա-
գծեր, պառլամենտականները համարձակորեն խիստ քննադա-
տության կրակի տակ առան սուլթանին և արքունիքը:

Մեծ էր առաջին թուրքական պառլամենտի առաջադիմա-
կան նշանակությունը, այն թուրքական բուրժուազիայի՝ իր իրա-
վունքների համար լեզու պայքարի առաջին զորոցը եղավ:
Քարձր գնահատելով այդ պառլամենտի գործունեությունը, 1877
թվականի հունիսին Ֆ. էնզելսը գրել է. «Այ, եթե մեզ մոտ Գեր-
մանիայում այնպիսի պառլամենտ լիներ, ինչպես Կոստանդ-
նուպոլսում»¹:

Եստ լանցած, արդեն 1877 թվականի սկզբին, Արզուլ Հա-
միդը, երբ բավականաչափ ամրապնդել էր իր դերերը, սեպտե-
մբաներ սկսեց «նոր օսմանների» դեմ, բռնուտ նետեց կամ արտո-
նից շարժման մասնակիցներից շատերին: Նա մեծ վեզիրի պաշ-
տոնից զրկեց Միդհատ փաշային և նրան արտաթոնց երկրից:
Բայց սուլթանն իրեն հանգիստ չէր զգում, քանի դեռ կենդանի
էր Միդհատ փաշան: Երկյուղելով նրա տակալին ուժեղ ազդե-
ցությունից, սուլթանը որոշեց վերացնել Միդհատին. նրա հրա-
մանով նախկին մեծ վեզիրը խեղդամահ արվեց²:

1878 թվականի փետրվարին սուլթան Արզուլ Համիդը լու-
ծարբի ենթարկեց պառլամենտը և արգելեց սահմանադրությունը:
Ավարտվեց «նոր օսմաններին» գործունեության ժամանակա-
շրջանը, շարժումը կես ճանապարհին մնաց: Թուրքիայի զլխա-
վոր դժբախտությունը այն է, 1878 թվականի փետրվարին գրել
է Կ. Մարքսը Վիլհելմ Լիրկենխտին, որ «թուրքերը ժամանակին
հեղափոխություն չարեցին Կոստանդնուպոլսում...»³

Թուրք սահմանադրականների պարտությունից հետո հաս-
տատվեց սուլթան Արզուլ Համիդի ինքնակալ բռնապետական
դաժան սեծիմը, որը տեղեց ավելի քան երեսուտ տարի:

¹ Տե՛ս Ա. Փ. Миллер, Краткая история Турции, էջ 95:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 34, с. 216.

³ Տե՛ս Կ. Քոստանեն, Պատմություն արևելյան թեղթոյ և ասայեորդ հայ-
կական հարցի, հատոր Բ., Լեմոսե, 1905, էջ 511—512:

**ԱՐԿՈՐԿԱՄԻՅԱՆ ՄՂՁԱՎԱՆՁԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ:
ՊԱՆԻՍԱՄԻՍՔ ԸՐՊԵՍ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՆՔ**

Նոր օտաններին շարժան ճնշումից հետո սկսվեց արդու-համիդյան արյունալի ուժիմի ժամանակաշրջանը:

Ընդդիմադիր ուժերի ընդհատակ անցնելուն զուգընթաց առժամանակ զանազան բուրքականության գաղափարների նետած սերմերի ծլարձակումը, այնպես որ մինչև 80-ական թվականների վերջերը թուրքական բարձրագույն ազգային բուրժուազիայի գաղափարախոսության հետագա ձևավորման պրոցեսը տեղատվության մեջ էր:

19-րդ դարի վերջին բառարդում Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր մնալ հետամնաց վիճակում: Գյուղատնտեսության քաղաքային ընթացքն ավելի մեծ թափ էր առել: Մշակելի հողատարածությունների մոտ երկու երրորդը (65,5%) գտնվում էր ֆեոդալների և կալվածատերերի ոչ մեծ խմբի ձեռքին: Այդ հողների միայն մեկ երրորդն էր պատկանում գյուղացիությանը, և հենց զա էր դիտավոր պատճառը, որ վերջինիս չէր հաջողվում թողնելու տեղական իշխանությունը¹:

Անմիջիցս փրճակում էր նաև արդյունաբերությունը: Ընչու և, քաղաքներում տեղական բուրժուազիայի կողմից կառուցվում էին բամբակագործի, բրդի գլճան ու լվացման, ծխախոտի և հումքի այլ տեսակների նախնական վերամշակման նոր գործարաններ, բայց դրանք դիտավորապես կոչված էին բավարարելու օտարերկրյա կապիտալի պահանջներին:

Գրան հակառակ, եվրոպացիների կապիտալ ներդրումները հնարավորություն էին տալիս օգտակար հանձնռնելով լի վայ-

րերում կառուցել հանքահորեր, զցել առաջին երկաթուղիները: Վերջիններս հատկապես կարևոր նշանակություն էին ձևեր բերում Անատոլիայում, որի խորքերից դեպի ծովափին նավահանագիսաներ էին տարվում բրոմի հանքաքար, ածուխ, բամբակ, բուրգ, ծխախոտ և հումքի այլ տեսակներ:

Այդ մասնակի առաջընթացը, սակայն, չէր կարող փոխել արդյունաբերության ընդհանուր վիճակը: Բավական է ասել, որ նույնիսկ 90-ական թվականներին կայսրության լայնարձակ տարածքում հաշվվում էր ընդամենը 40—50 հազար արդյունաբերական բանվոր²:

Կայսրության շուկան ավելի մեծ չափերով հեղեղվեց արտասահմանյան էժան ապրանքներով, որոնք տակնուվրա էին անում երկրի ավանդական արհեստագործական արտադրությունը, երան մղում լճացման ու քանձման: Եթե նախկինում Քուրքիան արտասահման էր զգալի քանակությամբ արհեստագործական պատրաստի արտադրանք, մասնավորապես տարրեր տեսակի մետաքս և բրդյա գործածքներ, ապա այժմ անդիպակն թափչը, ֆրանսիական սատիր, իտալական մետաքս գործածքները վերջնականապես կոնսուսորչը էին մղում տեղական արտադրությունը³:

19-րդ դարի վերջին բառարդում երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղերն արդեն եվրոպական խոշոր տերությունների ֆինանսատնտեսական վերահսկողության տակ էին: Արտաքին առևտուրը վնասով էր կատարվում: Մեծ չափերով կերվում էին արտաքին ներ փոխառություններ, որ ավելի էր խորացնում տնտեսական զովանությունները: Միայն 1854—1878 թվականներին Քուրքիան եվրոպական երկրների հետ կնքել է մոտ 5,3 միլիարդ ֆրանկի փոխառություն: Հետագա տարիներին եվրոպական երկրների ավելի կատարյալագործեցին փոխառությունների կնքման մեխանիզմը, մի բան, որ Արևմուտքից Քուրքիայի կախվածության ստեղծանական ուժեղացման արդյունք էր: Օսմանյան կայսրությունը վերնալայնապես վերածվում էր արևմտյան տերությունների կիսագաղութի:

¹ Տե՛ս Ա. Փ. Միլլեր, Краткая история Турции, էջ 115:

² Տե՛ս Դ. Ե. Еремеев, На стыке Азии и Европы, изд-во «Наука», Главная редакция восточной литературы, М., 1980, էջ 121—122:

³ Տե՛ս Ա. Բ. Азимов, Турция. В книге «Очерки по истории Востока в эпоху империализма», Соцэкгиз, М.—Л., 1934, էջ 15:

¹ Տե՛ս Ա. Փ. Միլլեր, Краткая история Турции, էջ 114—115:

Ներքին զինի մտ շարունակում էին մնալ այն ժամանակվա թուրքական հասարակության ամենաունակցին խազերի ներկայացրելները: Սուլթանական սեծիմի ամրապնդմանը հիմնականում տան էին տալիս թուրք, արաբ, չեքերզ և բուրզ կազմատերերը, մուսուլմանական բարձր հոգևորականությունը, ֆեոդալական-սուլթանական բյուրոկրատիան:

Պետության կառավարումն իրականացնում էին տգետ ու խաղաբասիտ մարզիկ 80—90-ական թվականներին Օսմանյան կայսրության մինիստրների թվում բարձրագույն կրթության ունեցող չկար: Ավելին, պետական այն շինողներին, որոնք քիչ թե շատ կանոնավոր կրթություն էին ստացել, համարվում էին անարևելալու տարրեր:

Ֆեոդալական-միապետական ուսման ներխուժությունն իր տրպիկ մարմնավորումն էր գտել սուլթանի արքունիքում՝ բաղադրած մոտ 12 հազար հոգուց, որի պահպանման վրա ծախսվում էին հսկայական միջոցներ: Միայն սուլթանի հարեմին, որտեղ կար ավելի քան 300 կին, այնքան միջոցներ էր սրամատակ դրվում, որը կրավականացներ 10 հազար հոգուց բաղկացած մի զորագրվող հանդերձավորելու և կերակրելու Ուլու տվյալներով այդ ժամանակ թուրքական սուլթանների անձնական ծախսերը կազմում էին կայսրության բոլոր ծախսերի 1/7 մասը¹:

Արզուլ Համիդի կառավարման տարիները սարսափի տարիներ էին: Մոլեզնդի ռեակցիան ավերակ էր գործում լուսավորության և կրթության մարզերում: Ամենուրեք խեղճվում էր առաջադեմ ու ազատամտն ամեն միտք ու գաղափար: Ուժեղ հակոսության տակ զրկեցին դպրոցները, որոնց ծրագրերն արմատապես վերաձևվեցին: Ուսումնական պլաններից հանվեցին այն բոլոր առարկաները, որոնք կարող էին «շփոթ առաջ բերել» սովորողների մտքերում: Էպան ուժեղացավ կրոնի ազդեցությունը դպրոցների վրա, աշակերտները պարտավոր էին ողջ մանրամասնությամբ սովորել մուսուլմանական սրբերի վարքը, երանց մասին եղած գնանալու պատմությունները: Մուսուլմանական դպրոցները շարունակում էին մնալ սխոլաստիկայի և խաղաբասիտության օջախներ:

¹ ՏՎ՝ Ս. И. Чичачев, Великие державы и восточный вопрос, М., 1970, էջ 190—191:

² ՏՎ՝ И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, էջ 83—92:

Անտանեյի վիճակ էր ստեղծվել մամուլի համար: Փակվեցին բազմաթիվ թերթեր, եղած մի քանի թերթերը կոչված էին միայն փառասանելու սուլթանին, նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Անտոլյան գաղտապարտվեց թուրքական մշակույթը, գրականությունն ու արվեստը:

Ամենուրեք թագավորում էին անօրինականություններն ու կամայականությունները, անասելի շափերի հասան պետական պաշտոնյաների շարաշահումները: Ջուր չէ, որ արզուլամիդյան ժամանակաշրջանը «հեց իրենք» թուրքերը, անվանեցին «զուլումա» («ճնշման», «բռնության») ժամանակաշրջան: Անեղծված ծանր վիճակը թուրքայի աշխատավոր մասաներին պարբերաբար ստեղծական ընդզվզումների էր մղում տիրող դատակարգելի դեմ:

Արզուլ Համիդ II-ի կառավարման տարիները ընտնադրվում էին հատկապես ոչ թուրք ազգերի ու ժողովուրդների հանդեպ հայրամանքների ուժեղացմամբ:

Կայսրության մահմեդական այլազգի ժողովուրդները՝ արաբներ և քրդերը, ձյտեղով ազատագրվել թուրքական տիրապետությունից, ժամանակ առ ժամանակ դիմում էին զենքի:

Ավելի համառ, տեսական էին կայսրության բրիտանյան ժողովուրդների հակասուլթանական ընդզվզումներն ու ապստամբությունները: Դրանք մեծ ծավալ ընդունեցին հատկապես կայսրության բալխանյան տիրույթներում: Ապստամբական մի ելույթից մի նոր կելույթ էր դիմում բուլգար ժողովուրդը: Չնայած թուրքերն արչան մեջ խեղճում էին այդ կելույթները, բայց 1875 թվականին բուլգարները նորից զենք վերցրին:

Դիմադրական նոր շարժումներ ծնունդ առան նաև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում: Բայց թուրքական իշխանություններն ինչպես ամենուր, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում արչան մեջ խեղճում էին զիմադրական բուլգար փորձերը: Ամեն մի կելույթ ճնշելուց հետո թուրքերն ավելի ու ավելի կատաղի ու անզիջում էին դառնում հայերն նկատմամբ:

Հայերի հանդեպ գործադրած դատանություններն ու վայրենի կամայականությունները սպառված արշույները չէին սալլի: Արևմտահայ ժողովրդի համար սկսվեց ազգային-քաղաքական զարթոնքի, զղգամիությունից և հայրենասիրության ուժգին պոթիկումի և եռուզեղի մի ժամանակաշրջան: Դա վառ հույսերի ու բյուրեղյա երազանքների, եվրոպական դավանանքության

և դառն հուսախարությունների, ֆուրբական նոր ուժերների և հակակական նոր ընդգլուսման ժամանակաշրջան էր լինելու:

4. Պոլսի գաղթն էր հայ ազգային զարթոնքի ու հայրենասիրության քուրա: Ինչպես նշում էր հայ ազգային զործիչներից Մ. Սեբրյանը, Հայաստան առունը նոր նշանակություն էր ստացել պոլսահայի համար: Թեղթների հիմնական նյութը Հայաստանում կատարվող իրադարձություններն էին: Հայ գյուղացու անկր տառապանքների մասին հիշեցնելով տխուր լաբեր, բանաստեղծները նաև երգում էին Ջևթունի քաղցությունը: Կայսրության մայրաքաղաքի կյանքը կարծես հայացել էր: Խուչնիկ արևածագից մինչև վերջապա դառն դատող մշեցի բեռնակիրներն ազգային զարթոնք էին ապրում:

Ազատության բողոքներ փայտալող հայ զործիչների մի մասը եկնում էր նրանից, որ հայ ժողովուրդը միասնակ, սեփական ուժերով չի կարող ազատություն նվաճել: Ուստի ինչպես բռնակալների ճիրաններում հեծող փոքր ժողովուրդների մեծ մասը, այնպես էլ հայ ժողովուրդը տենչում էր՝ «զնություն ստանալ գրպից, ա՛վյալ դեպքում՝ քրիստոնյա որևէ պետությունից»:

Պիեռ ժոզեֆ Պրուզոնը գտնում էր, որ Օսմանյան կայսրության շարժական նահանգներում, որտեղ ֆուրբերը բազմաբանակ են և մոտ են իշադիլի կենտրոնին¹, փոքր ժողովուրդներն ուղղակի անկող են օսմանյան դիակի դիմաց և նրանց ազատագրության գործը շատ ափելի դժվար կլինի, քան կայսրության եվրոպական նահանգների ժողովուրդներինը: «Որքե՛ղ է քնիկ ընդերի այն ուժը, որը կարողանար այդ իրավիճակում փոխարինել ֆուրբական կատարվող միայն Կանդիտում, Ռոզոտում, Կիպրոսում, Սիրիայում, Անատոլիայում, Հայաստանում».— հարցնում է Պրուզոնը և անմիջապես պատասխանում, որ այդ ուժը պետք է գրտում տենեի, որ ֆուրբական լծից բնիկների, այդ թվում հայերի ազատագրության անհրաժեշտ է առանց մեծ տերությունների անմիջական աջակցության²:

1877 թվականի ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց թուրքիային՝ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաներին ազատագրելու նշանաբանով:

1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական զորքերի տարած հազվանակներին շնորհիվ Թուրքիան վերջապես ազատագրվեց օսմանյան դարավոր բռնակալական լծից և 1878 թվականին անկախություն ստացավ:

Թուրքների և քաղկեդոնի մի քանի ուրիշ ժողովուրդների հակաֆուրբական ապստամբությունների հաջող ելքը պայմանավորված էր Ռուսաստանի ուղղակի աջակցությամբ: Եվ թեև նաև ցարիզմը Բալկաններում շահագործական ու զավթողական նպատակներ էր հետապնդում, այն էլ՝ այնտեղ ամբաստանելի իր դիրքերը, ապա գրավել Ստամբուլը և Նեղոսները, այնուամենայնիվ ռուսական քաղաքականությունը նպաստում էր ֆուրջ կեղծիչներին Բալկաններից դուրս մղելուն, բալկանյան ժողովուրդների ազատագրությանը, և դրանով իսկ օրլեկտիզմին զրական գեր էր խաղում:

Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումները օգնելուում էին Օսմանյան կայսրության մեջ բռնակալված հայ ժողովուրդին, որը հույս ուներ բախտակից դառնալ բուլղարների երջանկությանը: Դեպպես կոմս Իդնատևի հետ հանդիպման ժամանակ Պոլսի հայոց պատրիարքարանի փոխ-ատաղներդ Տ. Գեորգեվը, վրդ. Ռուսուլյանը ասել է, թե «այս պետությունը քրիստոնեանյի փրկության պատերազմ է, ինչպես պոլիարներն ազատուցան, հայերն այ, ոչ նույզ հարստահարեալ, հավատացած են, թե՛ պիտի փրկուին»³:

Արևմտահայության հոգում վառ հույսեր արթնացրին հատկապես Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակների տարած փայլուն հազվանակները: Արևմտյան Հայաստան մտած հազվակն ռուսական զորքը գեներալ Տեր-Ղուկասովի ղեկավարությամբ հասավ մինչև էրզրում: Հայերի դիտակցության մեջ գնալով խորանում էր այն համոզումը, որ ֆուրբական անազորոյն լծից կարելի է ազատագրել միմիայն Ռուսաստանի օգնությամբ, նրա զենքի ուժով: Ուստի նրանք ռուսական զորքերին ամենուրեք դիմավորում էին անսրղ խանդավառությամբ, ցնեծում էին, տանում մոտալուտ ազատության հազվանակը: Ռուսական զորքերի զուրա հայազգի զորահրամանատարների՝ Լորիս

¹ Առաջվազ զարգացած, Տաթև, տարեցոյց կրեական-բանափրական-գրական, 1928, Գ. տարի, Հայնկ-Սուրբա, էջ 122:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 184—196.

³ Վ. Պ. Պրուզոն, Война и мир. Исследование о принципе и содержании международного права, с. 194.

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 184—196.

Մելիքովի, Տեր-Ղուկասովի, Լադարեի գանձվելն արևմտահայերն բնկալեցին որպես ուստահայերի կողմից ուղարկված օղես-թյուն:

Բայց այժմ՞, ամառային դիշերովս երազը շատ շուտով փոխվելու էր մռայլ իրականություն:

Ինչքերը զարգանում էին ի վնաս հայության: Պատերազմը, հատկապես նրա ավարտը, արևմտահայ ժողովրդի պատմության մեջ նոր, օրհասական ժամանակների սկիզբը դարձավ:

Հայ ժողովրդի աղատագրության ճանապարհին անպիսի մի անհղթահարելի խոչընդոտ կանգնեց, ինչպիսին անզու-ուսական հակամարտությունն էր: Անզլիան չէր կարող հանգուր-ժել Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի գրավումը, որովհետև դա կնշանակեր զեպի իր ափական զաղուփները, ամենից առաջ նախ Նեղիստան տանող նամփաների կորուստ: Ուստի դիվանագիտական վարազությունների ետևում նա ամեն ինչ արեց, որպեսզի Ռուսաստանը հրաժարվի Հայաստանում իր գրաված տարածքներից:

1878 թվականի ապրիլի 19-ին (մարտի 3-ին) Սան Ստեֆանոյում, հայ մեծահարուստ Տառայնի ապրանքում հաշտության նախնական պայմանագիր կնքվեց Ռուսաստանի և Քուրդիստանի միջև: Ռուսաստանի պահանջով պայմանագրի մեջ մշտեցվեց 16-րդ կետը, որտեղ սպաժվ էր. «Նկատի առնելով այն, որ ուստական շրթերի գրոտը բերումը նրանց կողմից գրաված Հայաստանի՝ Քուրդիստանի վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարոյությունների, որոնք երբևէ պիտույությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Գուռը պարտավորվում է անհպաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարեկալումներ և բարենորոգություններ և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը բրդերից և շերբեղներից»:

Ինչպես տեսնում ենք, պայմանագրի 16-րդ հոդվածը պաշտոնապես ընդունում էր երեք իրողություններ՝ որ կա Հայաստան անունով երկիր, մի բառ, մի աշխարհագրական անուն, որ օս-

մանյան կառավարողների ջանքերով վաղուց էր դուրս մղվել դիվանագիտական փաստաթղթերից, թուրքական բարտեզներից, որ հայերի սպահովությունը վտանգված է բրդերից ու շերբեղներից և, վերջապես, որ Քուրդիստանի կարծի մեջ մտնող հայ բնակչություն ունեցող մարզերը կարիք ունեն անհպաղ բարենորոգումների՝:

Քե Բ. Գուռն ինչպես էր «անհպաղ կենսագործելու» այդ բարենորոգությունները, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում ոչինչ չէր տաված մեթաբրվում էր, որ նախնական պայմանագրի այդ բացը լրացնելու էր Բեռլինի կոնգրեսը, որը պետք է մշակեր Քուրդիստանի հետ կնքվելիք պայմանագրի վերջնական տեքստը:

Բեռլինի կոնգրեսը գումարվեց 1878 թ. ամառը Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի պահանջով՝ պիսավորապես Ռուսաստանի տիրապետիչ ձեռքբերումները և Բալխաններում ու Փոքր Ասիայում նրա ազդեցության ուժեղացումը սահմանափակելու համար: Կոնգրեսին հայության պահանջները ներկայացնելու նպատակով Յ. Պոլսեցի Բեռլին գնաց նաև հայկական պատվիրակություն:

Բայց հենց Բեռլինում հօդս ցնդեցին արևմտահայության ակնկալությունները: 1878 թվականի հուլիսի 13-ին կնքված պայմանագիրը, որը օտարագրեցին Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի և Քուրդիստանի ներկայացուցիչները, իր մեջ ներառեց 61-րդ հոդվածը, որը փոխարինեց Սան Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրում Ռուսաստանի պահանջով մտցված 16-րդ կետին: Չարաբաստիկ 61-րդ հոդվածը ձևակերպվեց այսպես. «Երանք Գուռը պարտավորվում է առանց հետաքս հպաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարեկալումներն ու բարենորոգումները և սպահովել հայերի անվտանգությունը շերբեղներից և բրդերից: Բարձր Գուռը տեքստություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձևաք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տեքստությունները կհսկեն դրանց կիրառումը»:

1 Հարկ է ելել, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 51 և 52 հոդվածները նույնպես, որոնք նվիրված էին երևական իրավունքների հարցին, անուղղա-հայերն շոշափում էին հայության շահերը: Ընայտ հոդվածներում «Շաղ կամ «Շաղատան» անտեր ուղղակի լիար:

2 «Հայաստանը միջազգային զիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», էջ 128:

1 «Հայաստանը միջազգային զիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», Երևան, Հայաստան, 1972, էջ 92:

Ինչպես տեսնում ենք, հողվածից զուրս էր մղված «Հայաստան» անունը, իսկ թուրքերի կողմից իրազործվիլիք բարենորոգությունները կիրառական տեղությունների հավաքական պաշտպանության տակ էր դրվում, մի բան, որ, ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, ձևական էր ամբողջությամբ և զոհի նկատմամբ դահճի մոնոպոլիայի խտացման մի հարմար առիթ եղավ միայն։ Հողվածն իրական ոչ մի երաշխիք չէր տալիս, թե հարավոր կլինի հայկական տերիտորիաներում հաստատել թիչ թե շատ տանիք կարգ ու կանոն, հայերին զեծ պահել բնություններից ու շարդիերից։

Այն ժամանակ, երբ կիրառական դիվանագիտությունը Բեռլինի կոնգրեսում գերմանական կանցլեր Բիսմարկի ղեկավարությամբ սպանում էր հայերի՝ մտադրան ազատության բոլոր հույսերը, փչրում նրանց բյուրեղյա երազները՝ զրա փոխարեն տերությունների ձևական պրոտեկտորատը թողնելով հայկական վեց վիլայեթների վրա, ցարական զորքերը, հեռանալով դրաված հայկական տերիտորիաներից, վերադառնում էին Ռուսաստան։ Ռուսաստանի հանդեպ արևմտահայության անքառչ ու բուռն համակրանքը չէր վրիպել թուրք բռնադատիչների աչքից։ Նրանք շտապեցին հայերից վրեժ լուծել ինչպես այդ համակրանքի, այնպես էլ պատերազմում կրած իրենց պարտության համար։ Հուսահատ հայ բնակչությունը սկսեց բողոքի ձայն բարձրացնել։ Պոլսի հայ պատրիարքարանը բազմաթիվ տեղեկագրեր ուղարկեց կառավարությանը՝ բողոքելով կատարվող սեփրների դեմ։ Բայց բոլոր խնդրանքները անհետևանք մնացին։ Ավելին, սուլթանի կառավարությունը մշակեց հայկական վիլայեթներում հայությունը հրով ու սրով ուշնայացնելու դիվային պլան։

Արդու Համիդը, մահմեդական վերնախավը, թուրք կառավարողները նոր ուժով շարունակելի բորբոքել թուրքերի, քրդերի և չեքերների մտա առանց այն էլ ուժեղացող առևտությունը հայերի նկատմամբ։ Հայ ժողովուրդը Սան Ստեֆանոյի համար պետք է վարձահատույց լիներ անլուր տառապանքներով և արյան հեղեղներով։

Բարձրացող և կերպարանք անող հայկական հարցի նկատմամբ թուրք կառավարողների վերաբերմունքի ցայտուն դրսևորումներից մեկը մեծ վեղիր, հայատյայց Քյամիլ փաշայի մտո-

բումներն էին, որ նա թղթին է հանձնել 1879 թվականին Ահաթի ինչ էր մտորում փաշան։

«Թեև Նվրոպայում մեր ծոցում օձ տարցրիքը, ապա պետք չէ, որ նույն հիմարությունն անենք մեր ասիական Տանկաստանում, խելքությունն այն է, որ շնչենք ու վերացնենք այն բոլոր տարրերները, որոնք մի օր կարող են մեզ համար նույն վտանգը ծնել և օտարների միջամտության համար առիթ ու նրանց ձեռքի գործիք լինել»։

Այլա, անցնելով Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական կառավարության վարելիք քաղաքականություն խրճրելի, Քյամիլ փաշան զրում էր. «Եթե, այսօր, զոնն Անդլիայի շահաբեր պահանջում են, որ Փոքր Ասիայի (մենք և Անգլիան Հայաստանն բացը ոչ միայն չենք անհաշում, այլև այդ անունը արտասանողների կցակները պետք է շարխարենք) մեր ունեցած երկրները աղաս մասն օտարի միջամտությունից և միջամտության ամեն առիթներից, օտար այդ սուրը նպաստակ համար պետք է, և պետական իրավունքը պահանջում է, որ անհետացնենք ամեն մի կասկածելի սուրը, որպեսզի ապապան ապահովվեն, որնմն այդ հայ կողմից ազգը պետք է վերացնենք, անհետացնենք, հղմենք։ Այդ բանը գլուխ բերիլու համար մեզ որն է բան չի պակասում, պատրաստի ունենք ամեն գործիք՝ բուրդ, շերքեզ, կուսակալ, ցատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամեն ինչ, կրոնական պատերազմ կհայտարարենք, և դա հեշտ պատերազմ կլինի ասիայի մի ազգի դեմ, որը ոչ վեց ունի, ոչ վիեկորություն է ոչ պաշտպան։ Ընդհակառակը, մենք ղենք էլ ունենք, զինվորություն էլ, և, բացի այդ, աշխարհիս ամենամեծ և ամենահարուստ տերությունները մեկը (խոսքը Անգլիայի մասին է. — Հ. Ա.) մեր զինակիցն է, մեր ասիական աշխարհի երաշխավորը»։

Առաջին անգամ այսպես բացահայտորեն սուսց քաշելով հայությունը հրով և սրով վերացնելու խնդիրը, Քյամիլ փաշան նշում էր, որ այդ զնայում կվերանս հայկական հարցը, հետևյալս և կայսրության ներքին գործերին կիրառական տերությունների միջամտության գլխավոր առիթը։ «Եվ էթև այդ հայ սուրը բնաշիչ լինի և քրիստոնյա Նվրոպան տանկական Ասիայի

1 Պոլսի հանգու, 1879, N 7, էջ 204.

2 Նույն տեղը, էջ 204—205.

մեջ կրեանակից փետրի, բայց չգտնի, այն դեպքում մեզ կիջողնի՝ Հանգիստ և մենք Հնարավորություն կունենանք զբաղվելու մեր ներքին գործերով և բարեկարգություննենրով...»¹

Քյամիլ փառայի խոսքերից պարզ կրեում է նաև, որ թուրքական կառավարող շրջաններում տակալին վաղ էր ձևավորվել այն անհեթեթ և զրպարտչական մտայնությունը, թե Օսմանյան կայսրության բոլոր զբախտությունների հիմնական պատճառը Հայ ժողովուրդն է, հետևապես նրա ոչնչացմամբ կբարեկամվեն թուրքերի գործերը: «Այն ժամանակ կարող ենք մեր ծայր բարձրացնել, այն ժամանակ կարող ենք մեր հին փառքը կենդանացնել, մեր նյւտական վիճակը կանոնավորել, մեր դատարաններն օրինավորել, արհեստներ, գիտություններ ծաղկեցնել, փոխանակ դաս առնելու նվիրույթից, դաս առլ նրան...»²

Հայ ժողովրդի նկատմամբ ծայր առած բռնությունների ծավալման գործոնների շարքում 70-ական թվականները վերջերից են մեկը ամբլացավ. օսմանյան լուծը թոթափած Քուլագրիայից և եվրոպական մյուս մարզերից մուսուլման բնակչությունը մասսադար զաղթում և բնակություն էր հաստատում Ասիական թուրքիայում: Այսպես կոչված մուհաջիրների այդ հոսանքը սուլթանն ուղղեց Արևմտյան Հայաստան: Հանկանք բոլոր վիլայեթները դարձան անխոր կամայականությունների ասպարեղ: Մուհաջիրները Հայ շինականներից բռնագրավում էին ոսնեցվածքը, լավագույն հողերը, մասսայաբար բնակություն հաստատում այնտեղ: Միայն երեք տարվա ընկալացքում (1879—1882) Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերում բնակություն հաստատեցին ավելի քան 78 հազար թուրքեր:³

19-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած Արևմտյան Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատեցին նաև տասնչափ հաղարավոր օտաստանյան մահմեդականները:

Ջախջանկով իմամ Շամիլի գլխավորած կովկասյան լեռնականների ապստամբական շարժումը, օտաական իշխանությունները նրանց առև պայման դրեցին՝ թողնել անտարիկ լեռները և Հյուսիսային Գովկասի հարթավայրերում հողբարձին-

ներ ստանալով մշտական բնակություն հաստատել այնտեղ. հրաժարվելու դեպքում նրանց հրամայված էր հեռանալ Ռուսաստանից:

Իր հերթին թուրքական կառավարությունը, որ ակտիվ աշակերտություն էր ցույց տվել լեռնականներին և քաշալերի նրանց ապստամբությունները, այժմ նրանց շրջանում ծավալեց հակառուսական ուժգին պրոպագանդա: Օսմանյան կայսրության զոները լայնորեն բացելով լեռնականների առև և օգտագործելով իսլամի սեակցիոն գաղափարաբանությունը, կառավարությունը նրանց կոչ արեց զալ թուրքիա:

Ռուսական պաշտոնական ավյալներով, Շամիլի կոիվների ընթացքում և հետո թուրքիա են գաղթել 418 հազար լեռնականներ՝ շերքեզներ, արխազներ, օսեր, կարաբաղիներ, բալիարներ, ինգուշներ, շեչեններ, կարաչախցիներ, լեզգիներ, ավարցիներ, լեռնականների թուրքիա մեկնելու պատճառներից էին նաև ազգային և գաղութային ճնշման ուժեղացումը, ֆեոդալների կամայականությունները, սակավահողության և հողազրկությունը աճը:⁴

թուրքիա մեկնած կովկասյան մուհաջիրներից 200 հազարն ուղղվեց Արևմտյան Հայաստան՝ գլխավորապես Մարասիայի վիլայեթը, մասամբ էլ Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթները:

Կովկասյան լեռնականների թուրքիա զաղթիլը մի կատարյալ աղետ էր հայության գլխին:

Իրենց հարագատ բնակավայրերը թողած լեռնականները մերկ ու սոված ընկան Արևմտահայաստան: Սկզբնական շրջանում կառավարությունն ինչպես Հայ և Շուշն, այնպես էլ թուրք դյուրացիներին պարտավորեցրեց՝ ոչ միայն ապաստան տալ շերքեզներին, այլև կերակրել ու խնամել նրանց: Բայց շատ շանցած

¹ ՏՆՄ Մ. Կ. Աբաև, Балкария. Исторический очерк, էջ 624: Գ. Ա. Дзадзария, Мухаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия, Сухуми, 1982: Գեորգի թուրքիա լեռնականների կաղթի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Խ. Касумов, Разные судьбы, Нальчик, 1967, Դ. Խ. Кумыков, Кавк Атажукция, Нальчик, 1967:

² Քուլեո զաղթած լեռնականները պտականում էին կովկասյան շանգոս ցեղերի և ժողովուրդների, բայց նրանց բոլորին թուրքիայում անվտանգ էին չեղեցու:

¹ «Փորձ», 1879, № 7, էջ 205:

² Նույն տեղը:

³ Ա. Համբարյան, Ազրբայճի հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 33:

Քուրթ գյուղացիներն ըմբոստացան և հրաժարվեցին կատարել իրենց վրա դրած պարտականությունը: Չըբեղները իշխանությունների ակնհայտ քաջալերանքով սկսեցին կենտրոնանալ քրիստոնյաների, գլխավորապես հայերի քնակեցված շրջաններում, խլել նրանց վարկահողերը, տիրանալ շարժական և անշարժ գույքին: Ապրտազեն շերբեղները շատ անգամ գյուղերից դուրս էին վեճում հայ գյուղացիներին և տեղավերջում նրանց տներում: Այն վայրերում, ուր շերբեղները ոտք էին դնում, անպակաս էին ամենավայրենի բռնությունները, թալանը, սպանությունները:

Գաղթն աղետարեր էր նաև իրենց՝ շերբեղների համար: Քուրթիայի խարդախ դավերը, նրա իրիկունքում կանդեմ արևմտյան տերությունների մեքենավարները շատ քանակ նստեցին կովկասյան մուսուլմանների վրա: Խաղաղության և բռնության դո՛զ գարձած դժբախտ լեռնականներից շատերը մեռան ճանապարհներին, անդ հասածները խոտաքացած զրախտի փոխարեն տառաջություն, աղքատություն ու զրկանք տեսան: Մյուսները Քուրթիայից տուն էին վերադառնում քայքայված, հյուսված, երբեմն էլ ընտանիքի անդամների մի մասը կորցրած:

Կովկասյան լեռնականների մեծ հանդիմաններով հուրը Քուրթիա բռտ Լաթվան խաչաբարձրի վրա դրեց այդ ժողովուրդների բուն ֆիզիկական գոյությունը: Չնայած Քուրթիայում հաստատված շերբեղները վաշխյում էին սուլթանական կառավարության հովանավորությունը, բայց, լուենևանով ազգային որոշակի դիմագիծ և ինքնուրույն մշակույթ, նրանք շատ շատով մուլդիցին Քուրթիային: Այնպես որ Լեբը-չուրս ասանամյակ հետո մոտ կես միլիոնի հասնող այդ խոշոր բաղձությունից մնացել էին միայն փոքրիկ խլեակներ:

Մյուս կողմից լեռնականների գաղթը մեծ հարված էր Հյուսիսային Կովկասի, Գաղստանի, Արևադիայի սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրական զարգացմանը: Բավական շատ էին այն ղեպերը, երբ Քուրթիա մեկնելու նպատակով լեռնականները շնչին գնեցում վաճառում էին ուղ ռենցվածքը, սակայն ինչ-ինչ պատճառով նա էին կանգնում իրենց մտադրությունից՝ բայց արդեն լիակատար աղքատության դուռը հասած:

Լեռնականների շրջանում հանդես եկած տառազան գործիչները ցույց էին տալիս գաղթողների ուղ տերությունը, գատապարտում իրենց իշխանների և ազնվականների Քուրթամեն

կողմնորոշումը, մերկացնում Քուրթական պրովկատորների և գործակալների կործանարար գործելակերպը, ամեն ինչ անում, որպեսզի իրենց խարված հայրենակիցները իմանան ճշմարտությունը և հրաժարվեն Քուրթիա մեկնելու մտադրությունից՝:

Առաջավոր այդ մարդկանց զործունեությունը հսկայական դրական նշանակություն ունեցավ իրենց ժողովուրդների համար: Գովկասում մնացած լեռնականները, որոնց շարքերը խիստ նստրացել էին, ամուր կազմված մնացին հարազատ լեռներին, գրանով իսկ պաշտպանելով իրենց ֆիզիկական գոյությունը:

Հայ ժողովրդի գլխին եկած բազում դժբախտություններին գումարվում էին խաշնարած և զինված զրդերի շղապարոզ հարստահարումներն ու բռնաբարվումները:

Քուրթիայի քրդերն իրենց վաթսրակնով գզալի շափով գիշում էին Քուրթահայերին՝ Սակահն վայելելով սուլթանների, կեփերի կառավարիչների բարձրագույն վերաբերմունքը, զինված կառավարչազորված զենքերով, նրանց թափանցեցին Արևմտյան Հայաստանի սահմաններից ներս: Քրդական հետամուտ խափերը Քուրթ կառավարողների ձեռքին հարմար գործիք էին իրենց հայաչինջ քաղաքականությունը իրականացնելու համար: Քուրթական իշխանությունները մի շարք միջոցների գիմեցին, որպեսզի հայերն ավելի հոծ դանդաժաններով թողնեն ու հեռանան Հայրենի երկրից:

Գեոևս 60—70-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանից ծայր առած պանդխտության հետևանքով շատ տեղերում հողը զրհվել էր մշակողից: Կառավարությունը կյանքի կոչեց խարդախ մի օրենք, որի համաձայն այն հողատարածությունները, որոնք մի ցանի տարի շարունակ մնում էին անմշակ, համարվում էին մահուլ (անտեր) և շնչին գնով վաճառվում էին մահմեդականներին, նրանց ստալով նաև կալվածատիրական արտոնագրեր: Նույն կերպ էին վարվում նաև վանքապատկան կալվածքների հետ: Օրենքի համաձայն՝ հայերի կալվածքների և արտոնավայրերի մեծ մասն ուղղակի բռնաբարվվեց: Անտան

¹ Տե՛ս «Общественно-политическая мысль одыгов, балкарцев и кабардцевцев в XIX — начале XX века (Материалы конференции 28—29 марта 1974 года)», Нальчик, 1976, էջ 141—142, 233, 258—259, 270:

² 20-րդ դարի սկզբին Քուրթիայում քրդերի թվը հաշվվում էր 1—1,5 միլիոն, իսկ Գարդաղասանում՝ 800 հազար:

ամիսներին քրդերն իրենց հոտերով բարձրանում էին հակահան արտավայրերը, դրանք հեղաճետի դարձնում իրենցը: Այդ երևույթը դեպի մասսայական բուռն ընդունեց: Լեռնային բարձր արտավայրերը զբաղվուց հետո քրդերն իշան գաշտային շրջաններ Գրեթի ամենուրեք և ամեն օր քուրդ ցնդապետերը, ազանները, դերբեճիները, սայա՝ մուֆթիները, շափիները գրավում էին հայերի հոտերը, այգիներն ու դաշտերը, աները և գյուղերը: Այս ապօրինությունների հետևանքով պանդխտությունից վերադարձած և առանց հողի մնացած հայ գյուղացիները, ինչպես նաև պանդխտության չմեկնած, բայց թաղանթված ու աղքատացած հայ բնակչությունը վերածվում էին մարարանների (բառարևիների, ձորտերի): Արդևն հողագործի գարձած հայ գյուղացիներն ամենուրեք դիմադրության համար հաճախ կայանքով էին հասուցում: Որոշ տեղերում հայեր կատարելապես ստրկացվում էին և ձուլվում քրդերին: Բազմաթիվ վայրերից մայր էին անունով դաղթակներին նոր դանդաղածային բարավաններ: Հայր սարպաված թողնում էր հարազատ երկիրը, քրդին ղեկնում տունը, այգին, արար, արտավայրերը: Հայ ազգիկները հախառուումը մասնակցակներին համար օժիտրական բան էր դարձել:

Այնպես որ 19-րդ դարի կեսերին կենտրոնական Հայաստանի լեռներն արդեն քրդերի ձեռքին էին: Գաղի վերջին Արևմտահայաստանի լեռների զգալի մասը բրդաբան էր, քաղաքները՝ կիսով չափ թուրքաբանակ, համապատասխան դուռ հայկական էին մնացել լեռների ու քաղաքների միջև եղած հովիտներում ընկած գյուղերը:

Ստեղծված պայմաններում դժբախտ ժողովուրդը երեք ընտրություն տներ լիովին հարմարվել ստեղծված ստրկական իրավիճակին. թողնել հայրենի երկիրն ու հեռանալ օտար հորիզոններ, ազատության համար դիմել զենքի: Համակերպվել այդ վիճակին անհնարին էր: Հայրենի ընչախարճից հեռացողները թիվն էլ բլի չէր: Բայց հայ ժողովրդի կենսունակ մասը, հատկապես երիտասարդությունը, արձատարպես տրամադրվեց իր անազորուն ներկայի և ապագա բախտի հանդեպ:

1877—1878 թվականները և դրանց հաջորդած երկու-երեք տարիները նոր ընթացք տվեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ազատության կարճատև պահին արդած արևմտահայությունը, որ կարծես շոշափել էր այդ ազատությունը և երազել ապագա բախտավոր օրերի մասին, այժևի ուժգին էր զգում դադանային ձևեր ընդունած նոր ոճիները: Այս պայմաններում կարճատև ժամանակում սպառնաց արևմտահայ հասարակական-քաղաքական մտքի ուսմանտիվի շրջանը: Եկավ պատարագապատ մտայնության և անհող անկալությունների վերջը, որոնց սնուցող էրակն այն թյուր տեսակետն էր, թե բացառված չէ ինդյուստրիան ու պալատները: Թուրքիայի կազմում հայության օգտին բարեփոխումների համակերպ:

Իրենց պատիվն ու ինչքը պաշտպանելու համար հայերը սկսեցին հակադրած միջոցների դիմել: Հրացանը գալիս էր փոխարինելու աղաչանքին: Սկսվում էր հայ ժողովրդի սրբազան դատի համար պայքարի՝ ազգային-ազատագրական շարժման ժամանակաշրջանը: Գալլից պաշտպանվելու համար պետք էր գալազանի դիմել:

¹ Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման պատմության հարցերի հանգամանակն աղաչանքով են բաժանվել օտարասիրտների ինչպես մեզ մոտ, այնպես էլ արտասահմանում: Առաջիններից մեկը մեծաժառանգ Առն էր (Առաքիլ Բարխուճյան): Արժեքավոր աշխատություններով հայպատմության հարստացած ստալիստական պատմաբանը, ստալիստանների ասումնաբեություններում՝ «Պարսկահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» երկհատոր մենագրության մեջ (հատոր I, Փարիզ, 1934 թ., հատոր II, Փարիզ, 1935 թ.), «Անցյալից» (Փիֆին, 1925), «Հայոց պատմություն. նորագույն շրջան (անտիկ)» քրքրում սուր ցածր ժամանակների պատմագրություն մեջ անկ զամ մի շարք սխալ ճիշտումների կանգնած լի-նով լիբերալ-բուրժուական, ստրկիկո-իդիոսինտական պատմաակնբե-զայնն զիբրերում, նա անհարժոգ եղավ էկու լուսարևելու հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման առանձին հարցեր: Ավելին, դատապարտելով շարժումը, այն համարեց հայ քաղաքական կուսակցությունների կողմից արհեստականորեն հրահրված մի բան, որտեղան ցարկորի արտաքին քաղաքականության սաղանքների հետևանք: Ինն փորձում էր հիմնավորել այն անընդունելի տեսակետը, թե Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը սկսումայից պետք է համակերպվեր իր ստրկական վիճակին, մեք-վեր անպարտեն նախապրելն, շլուքը և կենթապաշտպանության դիմել: Նա գանձում էր, որ իրենի՝ արհեստակերը, բնավ սրտամպիբ չէին զվեր զիբր-ները և որ նրանց այդ բանին են քրդի սրեկախակերը:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման պատմությունը՝ Գե-

¹ ՏՃ՝ Սարգիս և Միսակ Բղևաններ, Հարազատ պատմություն Տարածչ, էջ 9:

² ՏՃ՝ Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, էջ 229:

վանի ազատագրման պատմական նշանակությունը, Արտվյանը գրում էր. «Փանի Հայաստանն իր փառքը կորցրել էր, քանի հայք իրանց զույնն էին թրի տեղ թշնամու ձեռքը բցել, էս օրը, էս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել»¹։

Արտվյանը քաջ հիտախցում էր, թե հայ ժողովրդի համար ինչ մեծագույն բարիք էր պարսկական բիրտ լծից ազատագրվելը և Ռուսաստանի հետ միավորվելը։

Նա ըմբռնում էր, որ Ռուսաստանը ազատագրական առաքելություն ունի ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ։

Ի՞նչ պետք է անի Ռուսաստանի կազմի մեջ մտած հայու-թյունը։ Արտվյանը պատասխանում էր. նոր պայմաններում նա պետք է առավելագույնս օգտվի ստեղծված կացությունից բարիքներից, կազդուրվի անարզ լծի վերքերից, որս ժողովրդի հետ միասին ընթանա առաջադիմության ուղիներով։ Նա հայ մարդուն պատվիրում էր՝ «... ուսաց Տղոր քաջ ձեռքի տակին՝ հանդըստություն ստանալուց հետո ազատություն ստացած քո երկրին «մուզայիթ կենաս, արյունդ թափես, քո ազգը պահես, քեզ անուն ճաքես»²։ «Ազգը պահելու» հիմնական պայմանը նոր պայմաններում նա համարում էր ազգասիրությունը, հայրենասիրությունը, մայրենի լեզվի պահպանությունն ու զարգացումը, Գիմելով հայ մատաղ սերնդին, Արտվյանն ասում էր.

«Երեխեք, ձեր ջանին մեռնիմ, ձեզ եմ ասում իմ դարդը, ձեզ համար եմ գրում, ձեռք երեսին դարբան, հողունն էլ ըլիմ, կկեր, վրես կանցնեցեք. թե ազգասիրություն ու հայրենասիրությունը ձեզ վնաս տա, անիծեցեք ինձ, թե օգուտ՝ օրհնեցեք և լսեցեք ձեր բնիկերի լացն ու սուղը, նրանց հորնըմոր կսկիծն ու ձեր հորնըմոր ծոցումը դիեք հանգստանալիս՝ ասածներս մտքներդ բերեք»³։ Ապա՝ «Մենի պահել պահուչն էլ լեզուն ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վայն կկել ւ մեր օրինն»⁴։ «... Լեզուդ փոխիր, հավատդ ուրաջիր, էլ ընչ՝ ո՞վ կարև տալի, թե ո՞ր ազգից ես։ Ինչ քաղցր, պատվական կիրակուր էլ տաս երեխին, էլի՛ իր

ձոր կաթը նրա համար շաքարից էլ ւ անուշ, մեղրից էլ»⁵։ Ուստի նա կոչով դիմում էր հայոց նոր սերնդին. «Ձեզ եմ ասում, ձեզ, հայոց նորահաս երիտասարդք, ձեր անույնն մեռնիմ, ձեր արևիկն դուրբան. տաք լեզու սովորեցեք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը դալիմ բռնեցեք»⁶։

Թուրքական անազորույն լծի տակ տառապող հայության համար իբրև կոչ էր հնչում մեծ հայրենասերի հետևյալ խոսքերը. «Անտեր երկրի, անօգնական ազգի կամ անճար մարդի ցավն ո՞վ կբաշի, թե ինքը լքաշի»⁷։ «Թուր որ լուին»՝ զլուխդ կտրում են, հողաշագ քայտիմ, կերպուց հարսմ անում, դատաջ խլում, քեզ էլ եսիր անում. աշխարհքն էսպես ա, ի՞նչ կարաս անիլ։ ... Աղոթքն իր տեղը, թուրն՝ իբրև Աստված դշին, հայվանին էլ յա շանգ ա տվիւ, յա պոշ, յա ատամ, որ շանգորի, հարու տա, կծի՛ իր զուլքը պահի»⁸։ Արտվյանն այն միտքն էր անցկացնում, թե ազգը չի կարող հարգանք ներշնչել ուրիշ ժողովուրդների, կթի նա շունի սլոժանապատմության խոր զգացում, զլխահակ է օտարի սրի առջև, հաշտ է նրա կրկին, որ եթե դարավոր թըլշամիները անպատիժ ամեն ինչ անում են, ապա «... մեղավորը նրանք չեն, մենք ենք։ Մենք, որ իրար թասիք քաշենք, իրար բուժակ անենք, իրար պայծառացնենք, շենացնենք, ծովն էլ տեղիցը վեր կենա մեզ տակով չի կարալ անիլ, ինչ թե օտմանցին, յա պարսիկը...»⁹։

Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի հետագա ամբողջ զարգացումը զնայ ժողովրդի մեծ զավակի թողած պատգամներից, նրա ռուսասեր հայացքների Տղոր աղիցությունները։

Իր ստեղծագործություններում պատմական լով ու զարգացնելով համընդհանուր աշխատանքի և նրա արդյունքներից հասարակապես օգտվելու տեսակետը, հայ առաջին սոցիալիստ Միխայիլ Նալբանդյանը (1829—1866) դրանից մակարերել էր հայոց ադատության գաղափարը՝ նրա «Ազատություն» քանասուկեծությունը բոլորի շուրթերին էր՝ իսկ հայրենիքի ազատության համար իր կերբոր կրակի գաշտ ուղարկող խախուճու

¹ Խաչատուր Արտվյան, Երկեր, Երևան, 1984, էջ 228—229։
² Նույն տեղը, էջ 204։
³ Նույն տեղը, էջ 142։
⁴ Նույն տեղը, էջ 9։

⁵ Խաչատուր Արտվյան, Երկեր, էջ 81։
⁶ Նույն տեղը, էջ 82։
⁷ Նույն տեղը, էջ 99։
⁸ Նույն տեղը, էջ 103։
⁹ Նույն տեղը, էջ 77։
¹⁰ Տե՛ս Միխայիլ Նալբանդյան, Երկեր, Երևան, 1985, էջ 19—20։

մասին նրա շքեղ բանաստեղծությունը երգի էր վերածվել և դարձել արեմտաճայ ազատագրական շարժման հիմեր¹:

Ամենայն սեղ մա՛ր մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե,
Բայց հրեակե՛, որ յուր արջի
Ազատութեան կըզո՛ւմի:

Նայրանդյանը նույնպես Ռուսաստանի մեծ շատագույն էր ևինչով մամանակի որս առաջադիմական հասարակական մտքի ներկայացուցիչների՝ Բենիամինո, Չերնիշևսկու, Գորոբուլտովի, Օզարովիի գաղափարակիցն ու ղինակիցը, Նալբանդյանը անհուն էր երկու Ռուսաստան՝ ցարի ու կայլածատերերի և շահագործող ու հարստահարող ժողովրդական Ռուսաստանը նա վերջիններիս ազատագրական շարժման հետ էր կապում Ռուսաստանի լուսավոր պայգան, իսկ Ռուսաստանի կազմի մեջ դանմող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում հայ ժողովրդի ստեղծական և ազգային ազատագրությունը կապում էր հզոր ու անպարտելի Ռուսաստանի վերածնության հետ՝ «Ռուսիա մեջ խմուլված ազատությունը,— դրո՞ւմ էր նա,— համարձակ կարելի է մարդկային ազատություն անվանել, զմասեղի ազատությունը հողի վրա կհիմնվի, քանզի ոչ միայն ինքը ոտքը կուզե իր ազատությունը, այլև կբարոզե, թե ևնաստան, Ֆինլանդիան, Փոքր Ռուսիա (15 միլիոն ժողովուրդ), Կովկաս, Վրաստան և Հայաստան պետք է որ ազատ ըլլան... Ռուսիո ազատությունը ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ մե՛ծ խորհուրդ ունի...»²

Դեպի Ռուսաստան գաղափարական-քաղաքական կղզմտությունն նման ավանդույթների ու պատրասների ուժգին ազդեցություն տակ էր ձևավորվում հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման գաղափարաբանությունը:

Ռուսաստանի օգնությունը թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրության չեղձ հրիրպաղուններից էր Մտևիաևնո Նաբոլյանցը (1812—1879)՝ «Հյուսիսափայլում» լույս ընծայած «Հայերի կոչումը մարդկության մեջ» հոդվածում նշելով, որ նրանց քաղաքական ձգտումներն անձնավորվում են Ռուսաստանի կազմում, Նազարյանցը գրում էր. «...Հայերը ճշմարտացես են իրավաջի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ազատել է նորանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից և բացել է նոցա առև մի նոր քաղաքական կենսի սպասքեզ: Բայց թող մեր հայերը ճանաչեն յուրենց, ամենայն պատրաստութեամբ և յոժարութեամբ ընդունելով Ռուսաստանի ձեռքից եվրոպական լուսավորութեան թանկագին պարզեր և ավանդելով յուրենց ազգին այնպիսի կերպով, ինչպես կարող էր դա օրհնաբեր լինել հայերին»:

Նազարյանցը գտնում էր, որ հայերը չպետք է քնավ մոռանան, որ ուս մենպետները, մասնավոր Պետրոս Մեծը և նկատելի Ուր Նյուրբերգում էին Ռուսական կայսրության սահմաններից ներս պապատան փնտրող տարբարա հայտնիներին, նրանց թույլ էին տալիս ստեղծել ապրելու տանելի պայմաններ: Դրա վկայությունը, ասում էր Նազարյանցը, որսական տարբեր քաղաքներում եղած և այսօր էլ իրենց գոյությունը դեռ պահող հայական գաղթախներն են:

«Սեղգային մասնությունը» հողվածում նշելով, որ հայ ժողովուրդն իր պատմական բախտը հավերձ կապել է Ռուսաստանի հետ և որ հայության և Ռուսաստանի շահերը իրար միանույնված են, Նազարյանցը գրում էր, որ ներքին կյանքում կամ արտաքին ձեռնարկ վրա Ռուսաստանի ձեռք բերած ամեն մի հաջողություն հայ ժողովրդի հաջողությունն է, ընդհակառակը, նրա անհաջողությունը կամ պարտությունը հայ ժողովրդի անհաջողությունն ու պարտությունն է: «Հեկերս... ունեմք նոյն օգուտը և վնասը, ինչ որ ունի թագավորություն (որսաց:— Ղ. Ա.) ներքուտ և արտաքուտ»:

Հայ ազատագրական շարժմանը հզոր լիցք էր հաղորդում Ռաֆայել Պատկանյանի (1830—1892) մարտական պոեզիան: Բանաստեղծը գովերգում էր ազատ ու անկախ Հայաստանը, նրա սրանչելի բնությունը, մարդկանցի «Արաքսի արտասուրբ» հիշեցնում էր անցած-դնացած վաղեմական դարերի ազատ Հայաստանը, երբ Արարն իր ժիր ու կայտառ այիքներով ուրախություն էր բերում երջանիկ հային: Այժմ դեռ ողորմ էր իր ժողովրդի

¹ ՏՄ՝ Միլայել Նալբանդյան, Երկեր, էջ 33—36:

² Նույն տեղը, էջ 480:

¹ «Հյուսիսափայլ», 1859, հունվար, էջ 12:

² «Հյուսիսափայլ», 1864, մարտ, 227:

ատրկական միճակը: Նրա ակերը, նրա կանաչապատ մարգագե-
տիններն ու այգիները նամազի վայր էին դարձել թուրքերի հա-
մար: Պետիտն տանջում էր հարազատ ժողովրդի զժքախտ մի-
ճակը: Նա հակաբանական էր համարում հայության լուս համա-
կերպությունը ատրի լծին, նրա անկող համերկությունը: «Վար-
դանի երգը» բանաստեղծությունում հորձանք են տալիս Պատ-
կանյանի հայրենասիրական զգացմունքները.

«Հիմի է՛լ լուճը, եղբարք, հիմի է՛լ,
երբ մեր թշնամին իր ստրն է դրել,
եր սրճատական սուրը մեր կրճքին,
Ականջ չի գնամ մեր լացն ու կրճին,
Ասացի՛ր, եղբարք հայեր, ի՛նչ անենք,—
Հիմի է՛լ լուճը»¹:

70—80-ական թվականների հայ ժողովրդի ազգային-ազա-
տագրության խոշորագույն գաղափարախոսը Գրիգոր Աբժուհին
(1845—1892 թթ.) էր, որն այդ ասրիներին հայ հասարակական
գործիչների թվում ամենահեղինակավոր զևմքն էր:

1872 թվականի հունվարին Գր. Աբժուհուն լույս բնծայեց և
սկսեց խմբագրել «Մշակ» թերթը, որի շուրջը համախմբվեցին
երիտասարդ տաղանդավոր գրողներ: Թերթի աշխատակիցները
էին Բաֆֆին, Արփիար Արփիարյանը, Մկրտիչ Փորթուզյանը և
ուրիշներ, որոնք իրենց նվիրել էին ժողովրդի լուսավորու-
թյան, նրա մեջ քաղաքական կյանքի նկատմամբ հետաքրքրու-
թյուն սերմանելու գործին: Այդ գրողները «Մշակ» էջերում
պատկազերծում էին կոմիսսահայ կյանքի արատները, բազմա-
թիվ թղթակցություններում և ուսումնասիրություններում ցույց
տալիս կովկասահայերի համախրանքը թուրքիայում հարստա-
հարվող իրենց եզրայրերի և քույրերի նկատմամբ²: Դեբը՝
«Մշակ» խմբագիրը գտնում էր, որ արևմտահայությունը թուր-
քական լծից կարող է ազատագրվել միայն ու միայն Ռուսաս-
տանի օգնությամբ, ռուսական զենքի ուժով:

«Մշակում» սկսեցին լույս տեսնել տաղանդաշատ Բաֆֆու
(1835—1888) պատմվածքները, վիպակներն ու վեպերը, որոն-

ցից շատերում նա պատմում էր բարբարոս թշնամիներից զեր-
ված ու հարստահարված արևմտահայության դառն կյանքի մա-
սին, միաժամանակ խթանում տառապող ժողովրդի ազգային
գրքոթեքը, քորբորում հայրենասիրության կրակը, հայ երիտա-
սարդությանը բացահայտ պայքարի մղում թուրքական բըռ-
նապետության դեմ: Իր ստեղծագործություններով Բաֆֆին եր-
կար ժամանակ իշխում էր հայ հասարակության տարբեր խա-
վերի հոգու և մտքերի վրա:

«Նալժեք» վեպում Բաֆֆին նկարագրում է մի խումբ երի-
տասարդ հայ հեղափոխականների պայքարը թուրքական կառա-
վարության դեմ:

«Ջալալեղզին» վիպակի (1878 թ.) գլխավոր հերոսը՝ Սար-
հատը, դաժանորեն պատժում է թուրքերի հասցրած վերքերից
արդեն մահացող հարազատ հորը, անիծում նրան և նրա հետ
միասին հայ հին սերնդին, որ համակերպվել էր ստրկության
հետ, համարձակություն լուծել ինչպես և կողի կելնելու ինք-
նապաշտպանության համար: Որդին նախատում է նրան այն բա-
նի համար, որ նա մշտապես քարոզել է՝ հնազանդ լինել շա-
նի (ասել է թե՛ շարագործի ձեռքը կթի շես կարող կտրել):
Նրան ակեռ է համարում և դնես գլխիդ), նրա ամենազաժան
տրաքներին անզամ պատասխանել բարությունը («Մենք հայեր
մեք, մեր գլուխը պետք է միշտ ցած ծռած լինի, մեր լիզուկ
միշտ մոռնջ պետք է լինի և մեր ձեռքը պետք չէ, որ բարձրանա
ստարի գլխի վրա...»): Պապերի ստրկական խոնարհության հա-
մար զայրույթով նղովելով նրանց հիշատակը, Սարհատը միա-
ժամանակ վճռականապես ըմբոստանում է «Շալաժողի ոտները
լիզելու»³ մտայնության դեմ: Նա համազգային ողբերգություն է
խճարում «հայրենիքի զերեզմանական անշարժությունը»⁴: «Ձա-
րի հետ պետք է շար լինել, բարիի հետ՝ բարի»,— ասում է նա:
«Եվ ո՞վ կարող է օգնել մի ժողովրդի, որ ինքն իր ձեռքով է սրում
թշնամու սուրը: Ավելի քան ռոնկալը, մենք ինքնուրու մեզ հա-
մար պարտաստեցինք ստրկության շղթաները... նրանց դարբ-
նեցին մեր պապերը և կաշկանդեցին զավակներին: Եվ թող
անիշյալ լինեն նրանք... որ խլեցին մեզանից ամեն մի երկաթի

¹ Ուաֆայել Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. II, Երևան, 1964, էջ 27:
² ՏՃԼ և Մայրության, Մտքի մշակը, Գրիգոր Աբժուհուն գրական գործու-
նեություն 25-ամյակի առիթով, Թիֆլիս, 1890:

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IV, Երևան, 1984, էջ 24:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, էջ 37:

կատր և մի գանակ էլ չընդհեցին մեզ մոտ...»¹ ՎՋալաեղզինչ հերոսներից մեկ ուրիշը, դիմելով հայրերին ու պապերին, ասում է. «Եթե դուք այս վանքերի տեղը, որոնցով լիքն է մեր երկիրը, բերդեր շինեիք, եթե դուք սուրբ խաչերի և անոթների փոխարեն, որ սպանեցին ձեր հարստությունը, զենքեր գնեիք. եթե դուք այն անուշահոտությունց տնոց, որ խնկվում են մեր տաճարներում, վառող ծխեիք, այժմ մեր երկիրը բախավոր կլինեի: Այլևս բուրդը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որդիքը չէին կոտորի և մեր կանայքը չէին հափշտակի...»²

Ինքնապաշտպանական պայքարի դուրս գալու անհրաժեշտության մասին «Վալաեղզինում» արտահայտած մտքերը Բաֆֆին շարունակում է «Խենթը» վեպում (1880 թ.): Վեպի հերոսներից շայրապետը ցամախ նշելով, որ հայ ազգը անմիտքան է, ասում է. «...Քանի մենք այդպես կլինենք, մեր վիճակը միշտ անբախտ կմնա... Մեր դիվին կտան, մեր երեսին կկրեն, մեր կիներ, մեր աղջիկը, մեր ապրանքը, մեր հողը մեր ձեռքից կելնե... և մենք ստիպված կլինենք համարձակել ամեն տեսակ անպատվությունների, ամեն տեսակ շարշարանքների, և մի ողորմելի դրաստի նման պետք է մեր թշնամու համար աշխատենք, որ նա գո՞ւ և բախտավոր ապրի: Իսկ մենք պիտի փնտր ասոք աստրածուն, որ դո՞ւն խնայում են մեր կյանքին, դո՞ն թույլ են տալիս մի շնչին գեռունի նման քարշ գալ երկրի վրա...»³

Ստրկությունը համակիրազվելու բարոյախոսությունը գալուց ընթացիկ մերժող Բաֆֆին խոր վիշտ էր ապրում այն բանի համար, որ դեռ շատ «փոքր է սարճասների թիվը»⁴: Բայց հուսահորոն այն էր, որ Սարհատը և նրա ընկերները արդեն անվերադարձ ընտրել էին հայրենիքի ազատության համար պայքարի փրշտ ճանապարհը:

Արևմտահայ ժողովրդի տառապալից կյանքի սև պատճառի վրա առկայծում էր այսպես ազատ Հայաստանի կերպարանքը: «Խենթի» գլխավոր հերոս Վարդանի (Խենթի) երազում գալիք 200 տարվա հեռավորությունից հայտնվում է այդ Հայաստանը՝ քրուլորովին կերպարանափոխված, բոլորովին վերակտրոպված»⁵ կա-

ռավարման դեմոկրատական համակարգով, համալսարաններով ու թանգարաններով, համաճական ֆարքիկաներով և գործարաններով⁶:

Ազատության երգիչների ստեղծագործությունները հայերի հատկապես աշխատավորների՝ գյուղացիների, արհեստավորների ու բանվորների համար ազգային վերածնության ճանապարհին ոգեշնչման անսպառ աղբյուր էին:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսության ձևավորման ժամանակաշրջանին է վերաբերում նաև հայության հետ քրդերի մերձեցման, հայ-քրդական դաշինքի ստեղծման ուղղությունը հայ մտավորական, հասարակական-բաղադրական գործիչների կատարած առաջին լուրջ փորձերը: Կա պատահական շեղ, քանզի հայության ազգային-ազատագրական շարժման էլքը մեծապես պայմանավորված էր նրանով, թե վերջինիս նկատմամբ ինչպիսի դիրք կրո՞ւն ամենամոտ հարևանը՝ բուրջ ժողովրդը⁷:

Քաղաքական Նողի մեր հայերի և քրդերի մերձեցմանը կարող էին նպաստել պատմական, մշակութային, կենցաղային և բազմաթիվ այլ հանդամանքներ: Գարեք շարունակ հայերն ու քրդերն ապրում էին կողք կողքի, նույն Նողի վրա, նույն երկրների տակ: Նրանք միմյանցից փոխանել էին բազմաթիվ սովորույթներ, կենցաղային գծեր և այլու: Այսպես, շատ քրդեր սովորություն ունեին իրենց հանդուրժյալներին մասնագիտական ծիսախառությունը թափելուց հետո շերտին օրհնել քրիստոնեական ձևով ու խաչով: Հայերից փոխառված էին նաև ավանդական այլ սովորույթներ⁸:

Գեռես 1860-ական թվականներին հայերն առաջին լուրջ փորձերն արեցին քրդերի հետ մերձեցման ուղղությամբ: Սկզբնական շրջանում հայիական միջավայրում իշխող մտայնությունն այն էր, որ անհրաժեշտ է քրդերի մեջ լուսավորական լայն աշխատանքներ տանել, նրանց օգնել բարձրացնելու կուլտուրական մակարդակը, որպեսզի հնարավոր լինեի «մեղմելու անոնց բարբերք», կարգավորելու հայ-քրդական հարաբերությունները: 1862 թվականին այդ նպատակին լծվեց «Բարեկարգություն արև-

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 26:

² Նույն տեղը, էջ 53:

³ Նույն տեղը, էջ 212:

⁴ Նույն տեղը, էջ 33:

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IV, էջ 411—423:

² ՏՆ՝ Սղիյե 3. Մեխիկան, Հարթ-Նեոս, տպ. կաթողիկոսական հայր Մեհիկ Տակե Կիլիկոյ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1964, էջ 44—45:

վելեան» կազմակերպությունը: Նման խնդիր ուներ նաև Վանքի Վարժապետանոցը:

Քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու և կրթելու միջոցով նրանց հայրենի մտնեցնելու, ավելին, քաղաքական հողի վրա նրանց հետ դաշինք ստեղծելու գաղափարը հայ մտավորականության շրջանում լայն տարածում ուներ նաև 70—80-ական թվականներին: Բաֆֆու «եռնեթ» հերոսներից մեկը՝ Սալմանը (Դու-զուկչյան), «մի ուրախալի բան» էր պատմում. «...այսօր անտառ-թյուն ունեցա մի բանի քրդերի հետ, խոսում էի նրանց դպրոցի և կրթության օգտավետության մասին: Մեծ եղավ իմ դարմանը, երբ նրանք ցույց տվին ամեն տեսակ պատրաստակամություն, հայտնելով, թե սիրով կհանձնեն իրենց որդիները հայոց դպրոցներում, երբ ուսումը այդքան լավ բան է: Նրանց խոսակցությունից երևում էր, թե իրանք էլ շատ գոճ չեն, որ իրանց որդիները ավազակներ են լինում և՛ իրավ, այդ ժողովուրդը ինչու՞ է մեղավոր, որ մնացել է վայրենի, որ իր ապրուստը որոնում է ավազակության և մարդասպանության մեջ: Մեղավորը մենք ենք, որ մինչև այսօր շախատեցինք կրթիչ նրանց: Մեր սեփական շահերը պահանջում են անել այդ եթե ցանկանում ենք ազատ մնալ գաղանկների կատաղությունից, պետք է աշխատենք նրանց քնտիակցել, պետք է աշխատենք նրանց վարժեցնել ավելի խաղաղ և ավելի քաղաքակրթված կյանքի: Թուրքիան հող չէ տանում քրդերի կրթության մասին, և այդ շատ հասկանալի է, որովհետև քրդի վարկնությունը ավելի նպաստավոր է նրան: Բայց մենք պետք է հող տանենք, որովհետև վնասը մեզ է հասնում: Մենք չենք դիպի նրանց կրոնին, մենք միայն կկրթենք նրանց: Այնուհետև ռեզուրը իր բնական ճանապարհը կգտնե...»¹

Նկատի ունենալով քրդերին, Բաֆֆին իր հերոսներից մեկի բերանով ասում էր. «Մենք մի ղեղեցիկ ժողովուրդ իր սկզբնական պարզության մեջ, դանիկ կարելի է հրաշխյալ քան շինել: Վայրենի տունկը, երբ պատվաստվում է մշակված և ավելի քաղաքակրթված տունիկ հետ, հիանալի պտուղներ է տալիս: Ի՞նչ կլինենք, և՛ թե այդ առողջ և նենդանի տարրը խառնվեր հայերի հետ...»²

Առանձին բուրդ գործիչներ հետաքրքրություն և շահազրքրուություն հանդես բերեցին հայ-քրդական համերաշխություն ստեղծելու հանդիսով: Լեռոյի վկայությամբ Բեդրի-Խան Բեյի գլխավորած քրդական մեծ ապստամբության ժամանակ (1846 թ.) նրա երկու զավակները քրդերին կոչ էին անում հայերի հետ համագործակցություն ստեղծել, որը սակայն չհաջողվեց զլուխ բերել: Նման փորձեր եղան նաև եղզանչի կոիվների (1854 թ.) ժամանակ: 80-ական թվականներին Շամդինանի շեյխ Ուրեյզուլաչն իր նախադաշնությամբ զուսարված ցեղապետերի ժողովում բուռն կերպով բեղդիմանում էր թուրքերի կողմից կաշտաված այն շեյխների դեմ, որոնք հայերի ընդհանուր շարք կազմակերպելու առաջարկություն էին արել: Երեկոյի այդ բարոն իր ազգակիցներին բացատրում և խտորեն ազդարարում էր, թե թուրքերը քրդերին կհանդուրժեն և կարևորություն կտան այնքան ժամանակ, քանի դեռ կան հայերը:

Շաշի աննելով առանձին բուրդ առաջնորդների նման արածադրությունները, 1850 թվականին Լ. Պուլի հայ քաղաքական շրջանները Դերսիսի և Միշագետքի սահմաններ ուղարկեցին Փիլիպոս Քիշեյանին (Փիլիկ), խնդր ատաղաբերելով գաղտնի բանակեցել և համագործակցության կապեր հաստատել քրդերի հետ: Վեց տարի հետո՝ 1886 թվականին նա վերադարձավ Պուլս՝ բերելով անհրաժեշտ տեղեկություններ քրդերի կյանքի, կենցաղի, հայ-քրդական դաշինքի ստեղծման հնարավորությունների վերաբերյալ:

Բայց այդ և նման ձևերակները դրական արդյունքներ չընչին էին: Հայերի հետ գործակցության համար իրեն վարձատրություն քրդերը, որպես կանոն, պահանջում էին մեծ քանակությամբ զրամ և դենթ, մի պահանջ, որի կատարումն անհնարին էր: Իրեն կրոնակիցներ նրանց հակված էին դեպի թուրքերը: Իրենց հերթին վերջիններս քաջատեղյակ լինելով խաչարարած քրդերի ցեղալին նկարագրին, դաշնությամբ զրդուում էին նրանց ավաթատության ախորժակները, դասնով իսկ խափանում քրդերի հետ մեծանալու հայերի բուրդ փորձերը:

Թուրքական յարաբարական քնատիրություն տակ հեծող հայության ընդհրբից վերջիվերջ ծնունդ առան առաջին դարտի ազատագրական-քաղաքական կազմակերպությունները, որոնք իրենց առև նպատակ դրեցին համախմբել հայ երիտասարդու-

¹ Բաֆֆի, երկերի ժողովածու, Ե. IV, էջ 278:
² Նույն տեղը, էջ 366:

թյանը և պայքար սկսել սեփական հայրենիքը թուրքական տիրապետությունից ազատարարելու համար:

Առաջիններից մեկը «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությունն էր, որ հիմնվել էր Երզրումում (Կարին), 1881 թվականին: «Ազատություն» մեքս բերելու համար,— ասում էր կազմակերպության ղեկավարներից մեկը,— հարկավոր է ղենիք... Տվեք մեր ժողովրդին ղենք, վարժեցրեք նրան արյուն թափել, և նա կզտնի իր ճանապարհը»:

1882 թվականի նոյեմբերին թուրքական կառավարությունը հայտնաբերեց Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը և դաժան հաշվահարգար խոսքով նրա անդամների հետ: Ասկայն կազմակերպությունը ստեղծեց «Նազ թողեց հայ ազատագրական շարժման մեջ» «Պաշտպան հայրենյացով» այդ շարժումը թևակոխելու կազմակերպված պայքարի ուղին:

Առաջ եկած համադրային ընդհանուր շարժման հողի վրա ձևավորվեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները՝ իրենց որոշակի կազմակերպություններով և գործողություններով մշակված պլանով:

1885 թվականի աշնանը Մկրտիչ Այվախյանի ղեկավարությամբ Վանում հիմնվեց աբմնակական կուսակցությունը: Դա հայ ազդեցիկ-ազատագրական շարժման քաղաքական ծրագրով հիմնված առաջին կազմակերպությունն էր և միակը, որ ձեռնդ էր անել Հայաստանի հողի վրա: Շարժման հեղափոխական օրգանը դարձավ «Արմենիա» եռօրյա թերթը, որը սկսեց լույս տեսնել 1885 թվականի օգոստոսի 1-ից Մարաշում (Ճրմախա): Թերթը հիմնադրեց և խմբագրում էր Մկրտիչ Փորթուղալյանը, որը մինչև այդ Վանում հիմնել էր «Հայոց հայրենասիրական միություն» գաղտնի կազմակերպությունը և հետագայում ներքին խտնափելով անցել էր Մարաշի «Արմենիան» գաղտնի ճանապարհներով թափանցում էր երկիր և կարողացվում մեծ հետաքրքրություն: Թերթը շարունակեց գոյություն ունենալ մինչև 1900 թվականը: Աբմնակականները հետադեղում էին հայ ժողովրդի և նրա պատմական հայրենիքի ազատության նպատակը

¹ Թ. Փ. Նովնանիյան, Աբմնատայն ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը, Երևան, 1964, էջ 303, «Կարևոր լիտատակիչ», Վիեննա, 1896, էջ 79:

և ղենել էին ընդհատակում երիտասարդ սերունդ պատրաստել ինքնապաշտպանության համար:

1887 թվականի օգոստոսին ժնևում ռուս նարդովուլցեների ազդեցության տակ գտնվող հայ ուսանողների խմբի կողմից կազմակերպվեց հեղափոխական կուսակցությունը (պաշտոնական անունը՝ սոցիալ-դեմոկրատական հնչական կուսակցություն): Հիմնադիր խմբի ղեկավարն էր բազմաշնորհ մտավորական Այվախյան Նազարեհյանը¹, Նույն թվականին ժնևում սկսեց հրատարակվել ղլխավոր օրգանը՝ «Նշչակ» թերթը², որի էջերում այլազան նյութերի հետ միասին տպագրվում էին նաև կիսօտոցիալիստական և սոցիալիստական բովանդակությամբ հոդվածները:

1896 թվականին հնչական կուսակցության շարքերում ծնունդ առավ այսպես կոչված վերակազմված շարժում, որի մեջ ընդգրկվեցին կուսակցության արևելահայ գործիչներից ոմանց և արևմտահայ հատվածի մեծ մասը: Շարժման ղեկավարներն էին Միհրան Տամատյանը, Արփիար Արփիարյանը, Միհրան Սվազը և ուրիշներ³, որոնց շանքերով Նույն տարում Լոնդոնում ստեղծվեց վերակազմված հեղափոխական կուսակցությունը: Վերակազմվածները Հին մերժում սոցիալիստական սկզբունքները, բայց զբոսում էին, որ սոցիալիզմը Քուրբայում հեռավոր նպատակ է, ռասի առյժմ պետ է հրաժարվել սոցիալիստական հարցեր արժարձելուց, երկրորդական զոն վրա մղել դասակարգային պայքարի բարոզությունը, շանքերն ուղղել ազգային-ազատագրության նպատակին: Նրանք առաջին և անմիջական նպատակ էին համարում արևմտահայ ժողովրդի արթնացումը և երիտասարդության պատրաստումը գալիք ինքնապաշտպանական կռիվներին⁴:

1890 թվականին Թիֆլիսում ստեղծվեց դաշնակցություն

¹ Տ՛ա Արան Կիսուր, Պատմություն Ս. Գ. հնչական կուսակցության, 1887—1962, էջ 29:

² «Նշչակ» թերթը մի քանի ընդհատումներով լույս է տեսել մինչև 1930 թվականը:

³ Տ՛ա Անդրանիկ Անդրեասյան, Մեր գաղափարն ու գործը, Բ. տպագրություն, Պոսթեր, 1979, էջ 10:

⁴ Տ՛ա Արաշախ Անդրեասյան, Ուրուպիոն հայոց պատմության և հայկական մշակույթին, 1965, էջ 191:

բորժուազգայնական կուսակցությունը, որի հիմնադիրներն էին Քրիստափոր Միքայելյանը, Մեմոն Ջավարյանը և Ստեփան Ջորյանը (Ոստոմ)։ Կուսակցության օրդանը «Դրոշակ» թերթին էր՝ որը հրատարակվում էր նախ Թիֆլիսում, այպա ժնեում։

Ճնշական և դաշնակցություն կուսակցություններն իրենց մերժավոր խնդիրն էին համարում թուրքական բռնադատումից արևմտահայության ազատագրությունը, ուստի որպես իրենց գործունեության հիմնական դաշտ ընտրել էին Արևմտյան Հայաստանը՝ այնտեղ ծավալելով նախապատրաստական աշխատանքներ։ Արևմտահայաստանում դիտական օտջիպիզմի-գազափարների պրոպագանդային և պրոչեստրիանտի՝ իբրև դասակարգի, բացակայության պայմաններում հնչելու և դաշնակցություն մանրբորժուական կուսակցություններն այդ շրջանում հնարավորություն էին ստացել տիրելու քաղաքական գործունեության սապարեզին։

Կայսրության մի ծայրից մյուսը բռնկված ու թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի նոր բուն վերելքի պայմաններում, երբ օսմանյան պետության զահալիմման և երկրի տարածքների բաժան-բաժան լինելու վտանգի սնորոշ հեռանկարից վերածվում էր կենդանի իրականության, թուրքական բուրժուազիան չէր կարող անտարբեր հանցողի դերում մնալ, կողքից դիտել, թե ինչպես է կործանվում «հայրենիքը»։ Նա նորից ամբողջ ուժով դրեց կայսրության ամբողջականության, հետևարար՝ ազգային ընդարձակ շուկայի պահպանման խնդիրը։ Այդ տեսակետից նրա և արդուհամիդյան սեփիթնեպատակները լիովին համընկան։ Ուստի պատահական չէր, որ նա սերտ զաչինք էր փնտրում սուլթանի, նրա արքունիքի, օսմանյան ընտանիքի հետ։ Բայց սուլթանական սեփիթ միշտ էլ, որ ընդառաջում էր թուրք բուրժուազիային, վստահում նրան։ Արդուհամիդը չէր մտառել օսմանադրական շարժման օրերը, երբ սնոր օսմաննիքը՝ փորձում էին օսմանափակել սուլթանի և նրա կառավարության իրավունքները։

Չնայած դրան, չնայած իր հանդեպ սուլթանական կառավարության անվստահությանը, այնուամենայնիվ, թուրք ազգային բուրժուազիան լավ դիտել, որ սուլթանիզմն իր բնական դաշնակիցն է, ուստի վաղ թև ուշ երանք միանում են ընդհանուր թշնամու՝ ապստամբ ժողովուրդների դեմ։

Բաղկանյան տիրույթների զգալի մասից զրկվել և երկիրը կապիտալիստական արտադրության մեջ ներթափվել կառարվում էր համարյա զուրահեռաբար։ Դեպքում սեղմվում էր կողպուտի ոլորտը։ Իհարկե, սուլթանը և նրան շրջապատող բարձրաստիճան պաշտոնեությունը նույնպես տեսնում էին, որ թուրքերն ազամայից ներդրվում է կապիտալիստական հարաբերությունների մեջ։ Նրանք դեպքում համոզվում էին, որ նրկրի փրկությունը վերջին հաշվով բուրժուական զարգացման ուղին թեակրիսելու մեջ է, բայց միաժամանակ երկուզում, ստակում էին այդ զարգացման հեռանկարներից։ Նրանք լավ գիտեին, որ արտոնյալ փինճիկ բերումով զարթմով աշխատանքից խուսափած, զինքի ու ձիու հետ եղբայրացած թուրքերը կապիտալիստական զարգացումից բուրժից բիլ են օտորվելու։ Միշտ է, թուրքերի մի զգալի մասը 19—20-րդ դարերի սահմանագծում արջն ստիպված էր ձիու իջնել, ափսոսել, ստիպված էր ձի պատել սողորնը։ Բայց աշխատելու, արժեքներ ստեղծելու ոլորտում թուրքերը առաջվա նման չէին կարողանում մերցանյի հետ։ Այլ խոսքով, թուրքերը զեռ անապատրաստ էին կապիտալիզմին անցնելու։ Կապիտալիզմի հետագա զարգացումից ամենից առաջ օղտվելու էին ալլազիկները, օրոքն արհեստավորական և մասամբ առևտրաարդյունաբերական կործանության համար ունեին զարթելու կուսակցված ունկություններ ու փորձ։ Թե՛ սուլթանը, թե՛ թուրք նորածագ բուրժուազիան երկուզում էին, որ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման ընթացքում, ինչպես երբեք, պարզորոշ կուրվագովի ուսայլի գեբազանցությունն իշխող թուրքերի նկատմամբ և որպես դրա բնական հետևանք կուժեցանան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների ապակենտրոն ձգտումները։

Այստեղից էլ «հիվանդ մարդու»՝ թուրքիայի տեական հիվանդությունը շրտվելու հիմնավոր պատճառներից մեկը։ Այստեղից էլ առևտրական լեռնացումը դեպի ներքին թշնամիները՝ քրիստոնյաները, մասնավորապես հունները և հայերը։ Ստեղծված պայմաններում ի՞նչ էլք էին տեսնում թուրքերը։ Այն է՝ պարեբարար կազմակերպել շարդեր, արշունքամ անել զապուրեներին, որպեսզի նրանք շմտածեն հավասարության կամ ազատության մասին։ Եվ մասսայական խժժություններից նրանք անցան մասսայական կոտորածների։

Մասսաչուսյան կոտորածներին անմիջապես նախորդող տարիներին, այսինքն՝ 80-ական թվականներին, կորուկ փոխվեց նաև օտարերկրյա կապիտալի, հետևաբար նաև՝ արևմտյան տերությունների վերաբերմունքին Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բուրժուազիայի, առավելապես հույն և հայ բուրժուազիայի նկատմամբ: Նախկինում հանձինքն ալլազգի բուրժուազիայի կիրթուական կապիտալը տեսնում էր կայսրությունից ներս բռնաթափանցելու իր ազկցին: Քրիստոնյա բուրժուազիային հատկացված էր հումքի նախնական արդյունաբերական մշակումը և կայսրության սահմաններից դրա արտածումը կազմակերպելու գործը: Բայց այժմ վիճակը փոխվել էր. կիրթուական կապիտալիզմը թևակոխում էր իր զարգացման բարձրագույն՝ իմպերիալիզմի փուլը: Կապիտալիզմի զարգացման այդ փուլին բնորոշ է նախամոնոպոլիտական կապիտալի ժամանակաշրջանին հատուկ բազմա նախաձեռնություն և օգղատա մրցակցության փոխարինումը մոնոպոլիաների բռնատիրությանը, կապիտալի համապարփակ իշխանության հաստատումը, ուրիշ ազգերի և երկրների նկատմամբ թշնամանքի խորացումը, միաժամանակ զարգաթննում և կիսադազուստի երկրներում հետամնաց հասարակական հարաբերություններն ամեն կերպ կոնսերվացնելու ձգտումը: Այդ տեսակետից Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող բացառություն կազմել Արևմտյան տերությունների իրենց զարգացման փուլից: Քաղաքականությունն անցկացնելու, նոր շուկաներ ու տարածքներ գտնվելու նպատակով հովանավորում էին սուլթանին, ճնշված փոքր ազգերին ու ազգություններին զոհարելու նրա արարարական քաղաքականությունը: Հետևյալսն սուլթանը և թուրքական բուրժուազիան զուր էին կայսրության քրիստոնյա բուրժուազիային սովորույթի ուժով շարունակում համարել կիրթուական կապիտալի հետևողական աջակցը: Արևմտյան տերությունները շահագրգռված էին Օսմանյան կայսրության մեջ բուրժուազիաների արտադրանքի վերափոխումներով, ապելին, ամեն ինչ անում էին նրանում status quo-ն պահպանելու, ավատարիան հարաբերությունները կոնսերվացնելու, կայսրության ողջ տարածքը իրենց ապրանքների շուկա ծառայեցնելու համար: Ընդհակառակը, կայսրության ոչ թուրք, հատկապես քրիստոնյա ազգերի բուրժուազիան երազում էր վերափոխումների մասին: Ահա թե ինչու ի զմեռ տեղական

բուրժուազիայի Արևմտյան տերությունները տեսնում էին իրենց մրցակցին, որն ինքն էր ցանկանում գերիշխել իր ազգի վրա, ապելին՝ ստեղծել սեփական ազգային շուկա: Այստեղից էլ նրանց թշնամանքը կայսրության ոչ թուրք բուրժուազիայի հանդեպ, որն իրենի բերումով փոխվելու էր ընդհանրապես ոչ թուրք ազգերի նկատմամբ թշնամանքով:

Թուրք թնակություն սոցիալական հուղումները, ալլազգի, հատկապես քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները սուլթանական կառավարությունը ճնշում էր վաղուց փորձված դեմքով՝ թշնամանք սերմանելով մահմեդական և քրիստոնյա ժողովուրդների միջև, կայսրության մի ծայրից մյուսը բորբոքելով հետամնաց մուսուլման թնակության կրոնական մղկանագույթները:

Կրոնական թշնամանքը հատուկ շտեմարտով շտեմարտի կառավարման հիմնական մեթոդ զարթնելով երկրի մահմեդական և քրիստոնյա ժողովուրդների միջև ազգային առևտրական և կրոնական թշնամանքի հրահրումը, Արդուլ Համիդը կայսրության պաշտոնական գոկարինա հույակեց իլլամիզմը և պանիսլամիզմը (համալսլամականությունը):

Օսմանիզմի դոկտրինան, որն ինչ-որ տեղ զոնն ձևականորեն հնարավոր էր համարում քրիստոնյաների որոշ իրավունքների ճանաչումը, երկրորդ զլան մղվեց, իսկ սահմանադրական շարժման տարիներին դեռ նոր երևալված և դեռ առարձում լցուած համալսլամականությունը (պանիսլամիզմը), որի գաղափարական-քաղաքական նպատակի իրականացումը, այնուամենայնիվ, ենթադրում էր այլ երկրների կազմում գտնվող թուրքալու ժողովուրդներով քնակեցված տերիտորիաների կցում Օսմանյան կայսրությանը, համարվեց անիրագործելի, նույնիսկ վնասակար գաղափար: Սուլթանին կաակածել էր թվում թուրքիզմով ու պանիսլամիզմով արտահայտվող ազգայնականության ամեն մի արտահայտություն՝ իրեն ազատականության արտանիշ: Քա- իր երկրի պանիսլամիզմը, թևակոխելով սոցիալական վիճակում, զայն էր իրենով փոխարինելու պանիսլամիզմի գաղափարների վրա հիմնված օսմանցիսլամիզմը, ուստի նա չէր կարող չհանդիպել կայսրության մեջ դրությունն անփոփոխ թողնելու կոդանակներների գիմադրությունը:

Գլխավոր խնդիրը շարունակում էր մնալ կայսրության առ-

կա ամբողջական տարածքի պահպանումը: Քանի որ ազատագրական շարժումը հիմնականում ընդգրկել էր կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին, իսկ արաբական և քրդական ազատագրական շարժումները դեռ խանձարուրի մեջ էին, ուստի սուլթան-խալիֆի, թուրք ավագանու մտտ զնալով խորանում էր այն համոզումը, որ երկրի ամբողջականությունը կարելի է պահպանել միայն ու միայն վստահելի մասննշագրական միջոցով: Քրիստոնյա ժողովուրդների վրա այլևս հույս դնել չէր կարելի: Նրանց պետք էր կրկին տակ պահել բոլոր մասննշագրականների միացյալ ուժերով:

Եվ ահա թուրքերի անունով հրապարակ նետվեց «Բուրք մուսուլմանների հետ» ընդդեմ անհամախոնքի» կարգախոսը: Սուլթանի կուսավարության իսլամի դրոշով հանդես էր գալիս քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական շարժումն արյան մեջ խեղդելու միտնականությունը: «Իսլամը ազգություն չի ճանաչում»,— ազդարարում էին մուսուլմանական կղերը:

Իսլամը, որպես սոցիալական ինստիտուտ, անցել է բարդ և իրադարձություններով հարուստ ուղի: Իր գոյությունն առաջին դարերի ընթացքում այն իրենից ներկայացնում էր նվաճողական արշավանքներ ու պատերազմներ վարող մի շարք հզոր աստվածապետական ֆեոդալական-պետական կազմավորումների կրոնական-գաղափարախոսական ձև: Նրա առանձին ուղղություններն ու ազանցները մինեռն ժամանակ հասարակության նշված դասակարգերի օպորտյունի շարժումների արտահայտման ձև էին: Մուսուլմանի կանչը դրոշով էին թուրքական հորդանքեր նվաճում երկրներ, ժողովուրդներ, իսլամի ոգին էր թևանում կայսրության մի ծայրից մյուսը:

Մասննշագրական կրոնապետության սկզբունքով ամբողջ բնակչությունը բաժանվում էր երկու մասի՝ հավատացյալների (մուսուլման) և անհամախոնքի (դալուր): Կայսրության բոլոր մասննշագրականները՝ թուրքերը, արաբները, քրդերն իշխողներ էին, այդ պետության լիիրավ քաղաքացիներ, իսկ քրիստոնյա «գալուրները»՝ ենթականեր: Մասննշագրական լինելը հպարտության աղբյուր էր, քաղաքակրթության չափանիշ, մի զգացում, որի խորացման ամեն կերպ նպաստում էին երկրի կուսավարող շրջանները: Մուսուլմանին ասված էր, որ նա ի վերուստ կոչված է իշխելու «գալուրներին», այսինքն՝ կայսրության քրիստոնյա իրավազուրկ բնակչությունը: «Ռայա» արհա-

մարհական անունով էին անխորը կոչվում բոլոր քրիստոնյաները՝ անկախ թուրքայում իրենց ունեցած գիրքից կամ Օսմանյան կայսրության ժառուցած ժողովուրդներին: Քրիստոնյա հպատակների գլխին դաժնոկլան սրի պես շարունակ կախված էր կողոպտվելու, անարգվելու և սպանվելու սպառնալիքը: «Նսյաժ տեղին և հանգամանքին»,— գրել է Կ. Մարքսը,— թուրքը լինում է բանվոր, վարձակալող գյուղացի, մանր հողատեր, վաճառական, ֆեոդալիզմի ամենացածր և բարբարոսական աստիճանի վրա կանգնած ֆեոդալ հողատեր, պաշտոնյա կամ դինվորական: Բայց սոցիալական ինչ դիրք էլ որ նա զբաղի, նա պետականում է արտոնյալ կրոնին և պզուլմանի, միայն նա իրավունք ունի զենք կրելու, և ամենաբարձրաստիճան քրիստոնյան պարտավոր է դեմ առ դեմ գալիս ճանապարհ տալ հասարակության ամենացածր խավին պատկանող մուսուլմանին»:

Մասննշագրական երկրների տիրապետող դասակարգերի համար իսլամը ամենահարմար հենարանը եղավ, որին կոթնեցին նրանք, նրա անունով իրենց շուրքը համախմբեցին սեփական հասարակարգի ու տղտու մասսաներին, սրանց ներշնչելով այն համոզումը, թե իսլամից դուրս մնացած ամբողջ մարդկությունն առանց բացառության քայֆիր է, գյավուր և թե իսլամը երբեք չի կարող հաշտվել ու բարեկամանալ նրանց հետ:

Անդրադանալով այդ իրողությանը, Ի. Գոլորբոգզին գրել է. «Օսմանցիների մտքերում կրոնի և ազգության զազափարը միանույն է, և նրանք շարունակ խառնել են այդ երկու հասկացությունները: Կրոնը դադարելով ներքին համոզմանք լինելուց, ունաց համար դարձել է արտոնությունների և առանձնաշնորհումների, իսկ մյուսների համար՝ քաղաքացիական անիրավահամարտության աղբյուր: Կայսրությունը բաժանվել է երկու անիրավահամարտար և միմեջ նկատմամբ թշնամական դասակարգերի՝ մուսուլմանների և քրիստոնյաների»:

«Շունական ապստամբությունը» հոդվածում Կ. Մարքսը նշում է, որ թուրքական ազգամիջոցայական մուսուլմանական թևա-

¹ ՏՎ՝ Ս. Պ. Карасевич, Мусульманское право и последняя государственная реформа в Турции, М., 1877. էջ 32—35:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, с. 6.

³ ՏՎ՝ И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, էջ 1:

էրբատիկ պետութիւնն ինքն է մշտապես սերմանում ու խորացնում Հակասութիւնները մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև, քանի որ Հակասարկության մասին ոչ մասնագիտականների պահանջը կնշանակէր նկեղեցու անջատում պետութիւնից, կրօնի անջատում քաղաքականութիւնից, մի բան, որ բնավ չէին ցանկանում թուրք կառավարողները:

Թուրքական պետութիւնն քաղաքականութիւնն ի սկզբանէ «խաբսխված էր կրօնական դոգմաների վրա», որոնք չէին հանդուրժում «մուսուլմանների հետ նույն պայմաններում գնել» ոչ մուսուլման ժողովուրդներին: Նուի դա կնշանակէր «խալսլիմ» նախաձեռնումը հավատարարը էր սուլթանի իրաւունքները սահմանափակելուն: Իսկ սուլթանը մարմնավորում էր երկնիսանական գեղարույն իշխանութիւնը. աշխարհիկ՝ որպէս պետութիւնն ղեկավար, և հոգևոր՝ որպէս բոլոր մուսուլմանների խալիֆ: Սուլթան-խալիֆը, մուսուլմանների ալը կայսրն ու հոգևոր առաջնորդը համարվում էր աստուծու ստվերը երկրի վրա: Հավատի սիմվոլի խախտում թույլ չտալը զորմանկանում նշանակում էր, որ սուլթանական կառավարութիւնը արգելակում է ինչպես քրիստոնյաների, այնպես էլ մուսուլմանների զարգացումը: Իսլամը հետեզտականորեն օդոտղորդվել էրն տիրապետութիւնն գործիք, թուրքական կառավարութիւնը հովերմացնում էր չենց իսլամի գոյութիւնը, որը Գ. Մարքսի արտահայտութիւնը «անհավատաներին զեռն է օրներեց զորս և անընդհատ թշնամանքի վիճակ է սեղծում մուսուլմանների և անհավատաների միջև»:

Մուսուլմանական անդիլում մուլուանդութիւնը հատկապես ուժգին գրեւորումներ ունի Անատոլիայում և կայսրութիւնն արեւելյան շրջաններում: Մերձավոր արեւելքի խորքերում, Ռուսաստանի և նվորուայի ալըք հեռու գտնվող հայ ժողովուրդը շարունակում էր իր գոյութիւնը մասնագիտականների անպատիժ կամայականութիւնների պայմաններում: «Հայերը և թուրքերը.— գրում է Արշակ Ապուլաճեանը,— իրեն բնականից ժողովուրդներ կապրելն միասին՝ իրեն տիրապետել և տիրապետող: Հայը համակերպված էր իր վիճակին, վասնզի ոչ մէկ յոյս կամ նեցուկ

¹ S4՝ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, էջ 130:

² А. Максоль, Султан и джарям, СПб, 1897, с. 156.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, с. 167.

ունքի իրեն համար, իսկ թուրքը սանձարձակ կը գործեր, վասնզի ոչ որ իր ձեռքը բռնիր, արգելելու համար, որ իր ուղածը չքնն»:

Հայ ժողովուրդի կրած տառապանքները, նրա նկատմամբ գործած անիրավութիւնները սահման չունէին: Արևմտյան գաղտները հենում էին մտրակի տակ: Ամենուրեք սպանութիւնն, խժովութիւններ, սուսանցումներ, բռնաբարութիւնն, ավերում, հրդեհներ, թալան, տանջանք, տանջանք... Հայը զրկված էր մտրդային ամենատարրական իրավունքներից: Ահա թէ իր վիճակն ինչպես էր ներկայացնում Բասնէի դաշտի գյուղերից մեկն՝ հայ գյուղացին. «Թուրքը բանի կիրթա ավելի վալմը կը դառնալ. մեր ցանքը, մեր հերկը, մեր խորն ու արորը նրան կը պատկանին, մենք սեփականութիւնն չունինք: Կամաց-կամաց աճեցա պիտի ըլլա, որ թուրքը պիտի գայ և պիտի բս մեզի, որ ամեն ինչ իրենն է և մենք միայն աշխատողներ»:

Բանի որ մասնագիտական լինելն իր հետ բերում էր արտոնութիւններ ու առանձնաչորհումներ, ուստի մուսուլմանները, կնկնում հատկապես անտեսական արտոնութիւններից, շահագրգռված չէին կրտնդարմութիւնն միջոցով իրենց շարքերը համարելու քրիստոնյաներով: Սովետական թուրքագետ Վ. Ա. Կորզակին նկատում է, որ սթուրքերը ձենպահ չէին մնում մասսայական իսլամը բնդունել տալու քաղաքականութիւնից, քանի որ այդ քաղաքականութիւնն նշուկական վնաս էր հասցընում պետական դանձարանին. կրտնդիրներն ազատվում էին քրիստոնյաներից գանձիղ խաբարից և չիզիչից, վճարելով միայն համեմատաբար թիթիկ աշարք»:

Այդ էր պատճառը, որ մինչև 19-րդ դարի 80—90-ական թվականները, այսինքն՝ մինչև Օսմանյան կայսրութիւնն քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման նոր հուճկու վերելքը, այստեղ մասսայական կրտնդարմութիւնն չէր նկատվում:

Բայց նոր պայմաններում իսլամիզմը, որ մեծում էր մուսուլման ժողովուրդների ազգային առանձնահատկութիւնները, սկսեց «տեսականորեն» հիմնավորել բոլոր ոչ մուսուլման

¹ Արշակ Ապուլաճեան, Պատմութիւն Մուսլիմի հայոց, հրատարակութիւն Մայաթիոյ կրթարարական-հրատման, Պէյրութ, 1961, էջ 825:

² Արևիկ Մամարեան, Ջըք. Անդրանիկ և իր գաղտնակները, 1920, Պոլս, էջ 38:

³ В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III, М., с. 41.

ժողովուրդների իւրամացման անհրաժեշտութիւնը: Իր հերթին պետութիւնը բոլոր միջոցներով ձեռնարկեց զույգ բերել իւրամացումը¹:

Հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներից իւրամիզմի գործին ամենահաւատարիմը միջնադարեան օրերէն ետեւ չազդու ապրող քրդերն էին, որոնք մտեաւնդ մասնդականներ էին: Մեծ վստահութիւն տածելով քուրց ցեղապետերի նկատմամբ, Արդու Համիդը նրանց հետ առանձին հույսեր էր կապում: Մյուս կողմից րաանձնակի ատելիություն տածելով հայերի նկատմամբ, նա նրանց դիտում էր իբրև կայսրութեան միասնութեան ամենամոտաւեցալոր թշնամի, իբրև սղալմանն օտարութիւնը», հետևարար՝ իւրամիզմի ձեռնարկութի բնական զոր:

Նվ այսպէս, կողք կողքի հազարաւայելներ ապրած երկու ժողովուրդները՝ քրդերը և հայերը, պետական պաշտոնական քաղաքականութեան ուժով կրոնական հողի վրա հայտարարվում էին միմյանց դիւրերիմ թշնամիներ: Սուլթանական արքունիքի լիակատար պաշտպանութեան տակ անգլած քրդական ավազանին մտալ մի անպատվութիւն գերի մեղ՝ թուրք կառավարութեան հրահրմամբ աւան-թաւանի տվեց հայութեան ունեցվածքը, ապա ձեռքերը թախտիսց նրա արչան մեջ:

Քրդերի հարստահարումները, կողոպտան ու բռնութիւնները անհայտը շափեր ընդունելին 90-ական թվականների սկզբին նրանց էլ չալվէր զգեշնելու և սիրաշահելու համար սուլթան Աբդուլ Համիդը հայաբնակ վեց նահանգներէր վաշխտոտն օսղմանեւել քուրց ավատատեր ցեղապետերին հրովիրեց Պոլիս՝ տալով բարձր պատիվներ, շքանշաններ ու նվերներ: Արյու-

նարրու ցեղապետերի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ սուլթանը նրանց լիազորեց զինել իրենց ցեղերի բուր տղա-մարդկանց, միաժամանակ խոտաացվ նրանց համար պետութեան հալվին հայթայթել զներ, զինամթերք, համազգեստ, ինչպէս նաև տալ ամսալարձ: Պայմանալորվածութեան համաձայն հարչու մարդ տրամադրող ցեղապետին հարչուրապետի, իսկ հազար մարդ տրամադրողին՝ հապարապետի կոչում ներհրվելու²:

Վերադառնալով իրենց բնակավայրերը, քուրց ցեղապետերն անմիջապէս ձեռնամուխ եղան հայերին կողոպտելու և ոշնչացնելու մասին սուլթանի հրամանի իրագործմանը: Կառավարութեան կողմից առատորեն տրված զինքով նրանք մասսայաբար զինեցին ցեղակից տղամարդկանց: Զինված խմբերն արդարացնում էին սուլթանի ակնկալութիւնները: Արդուլ Համիդը զոր էր քուրց ավազանու սանձարձակ գործողութիւններից, որը սարսփ էր սփռել ամենուրեք, անհայտ տեսորի ենթարկելով հայաբնակ շրջանները:

Սուլթան Համիդը շուտով նոր քալի դիմեց. 1892 թվականից սկսած նրա հրամանով կյանքի կոչվեցին մուսուլմանական ու կանոնալոր հեծեկազորային զնդերը, որոնք կնքվեցին Համիդի անունով՝ («համիդի ալաչի»—«համիդյան զնդեր»):

«Համիդի» զորք կազմակերպվում էր ու միայն Հայկական բարձրավանդակում, այլև Սիրիայում և արաբական ուրեք երկրներում: Այստեղ ստեղծված «համիդիները» կազմված էին արաբ ցեղերից, դրոզներից (զուրգիներից) և ասակվին Ֆեդալական դարգալման աստիճանին մնացած այլ լեռնցիներից՝ «Համիդիները», պետամենայնիվ, հինգականում հալաբա-րվում էին քրդերից՝ քուրց ցեղապետերի միջոցով, կառավարութեան անմիջական օժանդակութեամբ: 1899 թվականին «համիդի» զորքում հալվում էր 63 գունդ, որոնցից 50-ը կազմված էր քրդերից, 9-ը՝ արաբական ծագում ունեցող ցեղերից, 3-ը՝ կարափափախներից, իսկ մեկը՝ թուրքմեններից՝ Հայկական

¹ ՏՊ՝ Սարգիս և Միսակ Քլեմէնէր, Հարազատ պատմութեան Տարեոշ, էջ 93:

² ՏՊ՝ Ի. Ի. Գոլոբորոձկո (И. Южанин), Старая и новая Турция, էջ 185:

³ «Համիդի» զորքի մասին տե՛ս նաև «Вооруженные силы Турция», изд. главного управления Генерального штаба, СПб., 1907, էջ 50—58.

¹ Հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրութեան բոլոր քրիստոնեաների իւրամացման գաղափարը նոր չէր: Այդ գաղափարի իրականացման չքնն կողմնակիցներից մեկը ժամանակին սուլթան Սելիմ I-ն էր (1493—1524): Սելիմ I-ն Համիտ ալ.— զրում էր արևմտահայ կրոնական գործիչներից մեկը.— կայսրութեան բոլոր ասորերուն համառնական վրայ կը մտածեր. «Սյազները իւրամացուցած շրջալեռն յանցանք մեր նախնիներեանն էլ, թև զյուրին գործ չէր.— տառն էր նա:— Քարտեքը պար է ձուլել և վերանել մեկ ցեղի մը, և յանդին ու հայերն Հուլումը զմարտ շարտի բշտի մեկի համար»: Սելիմ I Համիտ կը կարծէր, թէ իւրամացումով և կրոնական միացմամբ պիտի կորուսէր քաղաքական միասնականութեան սանթով, մինչպէս խորհրդանշանը որչա՞ր ու թուրքերն՝ Նորվայ իւրամերերն էր բրնե» («Տրագիգոնի թիմն» վիճակալոր Յովհաննէս տրք. Նազլեանի յուշեր Մկրճապար արեւելքի 1914—1928 շրջանի քաղաքական-կրոնական զնգրերուն մասին», Ա. հատոր, էջ 92):

բարձրավանդակում «համիդիեները» կազմվում էին միայն քրքր-գեբրից: Կ. Պուլսում բացվեց հատուկ զինվորական վարժարան (Ջառապեն դապիթի մեթրեպի), որտեղ մարզվում, ապա զինվորական աստիճաններ կը ստանում «համիդիե» զորախմբերի հրամանատարական կազմը:

Համիդյան զեզերում ծառայել ցանկացող քրդերը և արաբները պարտավոր էին ներկայանալ սեփական ձիերով, իսկ հրացան ասլիս էին իշխանությունները: Ըստ որում նրանք ազատվում էին ամեն տեսակ հարկերից: Այդ հեծելազորը իր ուղղմական կառուցվածքով տիպիկ ֆեոդալական բանակ էր, որի գեներալական պաշտոնները զբաղվում էին քուրդ և արաբ առավել խոշոր ֆեոդալներն ու սրանց ազգակցականները, ավելի նվազ ֆեոդալները զեզայանտի աստիճան ունեին, իսկ կրտսեր սպայական աստիճանները զտեվում էին սնանկացած ֆեոդալական ընտանիքների ներկայացուցիչների ձեռքին:

Քուրդը զգում էին, որ մոտ պագաչայում հայ ժողովրդի գլխով սև խորշակ է անցնելու: Ուստի հայերը նախապատրաստվում էին զիմազրավելու զալիբի մեծ փորձությունը:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ սուլթանական կառավարության, թուրք ֆեոդալական վերնախավի և նոր ձևավորվող թուրքական բուրժուազիայի անզուսպ թշնամանքը հատկապես իր բարձրակետին մասով 1894—1896 թվականներին: Օսմանյան կայսրության մեջ սկսվեցին հայկական հատվոր շարկերը, որով սկիզբ դրվեց հայերի համատարած կոտորածներին: Համիդի անցամ ռուսասանը դավաճաններին գլխավին ունչացնելու, երկիրը «հաշարկելու» կուրսին:

Ջարդերի առիթ զարձակ երկրում ստեղծված ծանր վիճակի դեմ հայերի լուրջ ընդդրումները: Բազմաշարքը հայ գյուղացիության համերբության բաժակն արգեն լցված էր, երբ սուլթանը Համիդը զիմեց մի նոր պրովոկացիայի, նպատակ ունենալով զրգռել հայերին, առիթ փնտրելով նրանց կոտորելու համար: Ի լրումն իր բազմաթիվ ստոր արարքների, սուլթանը, հայ ռուսային» իսպառ քայքայելու համար քուրդ ցեղապետե-

րին հանձնեց նրանցից հարկ հավաքելու մենաշնորհը, զրանով իսկ շրթալագերն անելով և հալուխյան դեմ ուղղելով ոչ միայն թուրքերի արյունառույտ ընազդները, այլև քուրդ ցեղապետերի ընչաքաղցությունը: Սուլթանի այդ ավազակաբարս զործողություններից զայրացած՝ 1894 թվականի ամռանը ոտքի ելան Սասունի՝ Արևմտահայաստանի լեռնային, լավ պաշտպանված այդ շրջանի հայերը: Ապստամբները բարտաբանդ արեցին նոր կառուցվող թուրքական բիրդը: Ի պատասխան սասունցիների ապստամբության, Համիդը կարգաբերք ամենակ դատմությունը արյան մեջ խեղզել այն: Նա Սասուն ուղարկեց «համիդիե» հեծելազորը և զինվորական այլ միավորումներ՝ Ջեբի փաշայի հրամանատարությամբ: Բարձրահասակ, մկանուտ լեռնաբնակ սասունցիները խիզախաբար էին կոլում թուրքական մեծաբանակ զորքերի դեմ: Կանայք ոչ պակաս հերոսություն էին ցուցաբերում: Երբ թուրքերի ջոկատն անսպասելորեն հարձակվեց գյուղերից մեկի վրա, որի տղամարդիկ զնացել էին գլխավոր զորքի դեմ կռվելու, կանայք հավաքվելով բարձր ժայռի վրա՝ հերոսաբար ետ էին մղում զրոհը: Իսկ երբ թուրքերը զրավեցին ժայռադիրքը, նրանք բարձր ժայռից նետվեցին ձորը՝ թշնամու մեջը լքնվեցին համար: «Մա Հունեորից վերցրած առասպել չէ, այլ իրականություն, որ նկարագրվել է եվրոպական մամուլում», — այսպես էր գրում Լեոնդոնում ռուսերեն լույս տեսնող «Жизнь» հանդեսը:

Սասունը, ընայած հերոսական պաշտպանությանը, ընկճվեց: Ջորջը հեռացավ՝ ճանապարհին ջարդելով հովտի խաղաղ բնակչությունը: Քրդական ցեղերը դա համարեցին ազգանշան և սկսեցին անպաշտպան բնակչության ընդհանուր կոտորածը: Արյունալի այդ սպանից միայն այսպես էր դրամ սովետական թուրքացած Ա. Ֆ. Միլլերը. «Սասունում ծայր առավ հայերի մասսայական ջարդը, որը վերածնեց ամենախավար միջնադարի սարսափները: «Համիդիե» զորախմբերը սպանում էին հայկական գյուղերի ու քաղաքների բնակիչներին՝ լինալով ո՛չ նրեխաներին, ո՛չ կանանց, ո՛չ ձեռերին: Սասունի կոտորածը տաս-

О. Г. Инджикян, Буржуазия Османской империи, т. 38, к. 2-й армия, Иракерային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 32—33:

¹ Տե՛ս նիլիս 8. Միլլիան, շարք-հեռու, էջ 299:

² Տե՛ս АБ. Алимов, Турция (в книге «Очерки по истории Востока в эпоху империализма»), ОГИЗ Соцкнига, М.—Л., 1934, էջ 23:

¹ «Жизнь», 1902, № 4, июль, с. 10. (Գրական, դրամական և քաղաքական սոցիալ-դեմոկրատական հանդես: Մեքերները կառավարված է հանդեսի պանջը ստորագրությամբ «Տալիկանի հարցի լուրեր» հոդվածից: Բացառված է, որ հեղինակը Բոզգալ Կեռեյանցն է):

նյակ հաղարարվոր գոհեր խլեց, իսկ մարշալ Ջեքի փաշան այդ շարզերի համար պարզևատրվեց շքանշանով¹: Սասունից շարզերը տարածվեցին Արևմտահայաստանի այլ վայրեր:

Պետությունը որևէ արգելք չէր հանդիսանում սպանություններին, առավել ևս ավարատությունը, որովհետև ամեն ինչից զատ դա շահարք էր գանձարանին: Հայերից թալանված արժեքավոր գույքն ուղղակի արձանագրվում էր թուրքական կառավարության հաշվին, իսկ անարժեք ավարը բաժին էր ընկնում անիլիական շահի ակնկալությունից մոլեղնած քուրդ ելուզակներին:

Հաջորդ՝ 1895 թվականին հայկական կոտորածների ավերք տարածվեց մյուս բոլոր հայաբնակ վայրերը: Այդ մասին Ի. Գոբորովի գրում է. «Հայկական շարզեր, սկզբնով Մշո մտաւկա Սասունի լեռնային գյուղերում, տարածվեցին Փոքր Ասիայի 10 վիլայեթներում... Էրզրումը, Իհարբեքը, Բիթլիսը, Վանը, Սեբաստիան, Տրապիզոնը և մյուս վիլայեթները դարձան արյունալի գաղանթությունների ասպարեղ...»²

Վերջապես 1896 թվականին շարզեր սկսվեցին կայսրության մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում: Եվրոպական կառավարությունների ուշադրությունը հայկական հարցի վրա բևեռելու, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու մասին ավճախ խոստումները հիշեցնելու նպատակով դաշակ երիտասարդներից կազմված մի զինված ջոկատ 1896 թվականի օգոստոսի 14-ին հարձակում գործեց Կ. Պոլսի «Բանակ Ռոման» զորամասին վրա և զրավեց այն: Թուրքական կառավարությունն առավելագույն շփոթվ օգտագործեց առիթը և համարձակություն ունեցավ այս անգամ հենց մայրաքաղաքում, Եվրոպայի թթի տակ հայերի արյան նոր բաղնիք սարքել: Մի քանի օրում գաղանային հաշվահարարին զոհ գնաց 14 հազար պղտահա՛հ:

Սուլթանը մայրաքաղաքի հայության շարզին մասնակից դարձրեց ոչ միայն զորքն ու ոստիկանությունը, այլև Կ. Պոլսի ասպրաակարգայինացված խավերին:

Պետք է ասել, որ ընդհանրապես հայ և կայսրության քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների զիջին իսկական դժբախտություն էր թուրքական իրականությունից ծնունդ ստած թուրք լյուսակներ, կամ Կ. Մարքի սասած՝ սթուրքական խուժանը: Բնութագրելով կիսաքաղց ու ապաղասակարգայինացված սոցիալական այդ խավին, Կ. Մարքը գրել է. «Եվրոպայում թուրքականության զլխավոր հենարանը... Կ. Պոլսի և մի քանի այլ քաղաքների խուժանն է Այդ խուժանը զերաշնչապակի թուրքական ծագում ունի, և շնայած այն բանին, որ նրան աշխատանք տալուց զխուժորպակս քրիստոնյա կապիտալիստներն են, այդ խուժանը, այնուամենայնիվ, մոլեռանդորեն պաշտպանում է իր երկակայական գերազանցությունը և խզոթություններ կատարելու իր իրավական իրավունքը, որը նրան, ի հակակշիռ քրիստոնյաների, տալիս է արտոնյալ կոռնին՝ իսլամին պատկանելու: Ետտ լավ հայտնի է, որ ամեն մի կարևոր coup de'etat-ի (պետական հեղաշջման) — Հ. Ս.) ժամանակ կաշառուղու և շոյելու միջոցով այդ խուժանին անհրձակելու է իրենց կողմ դրավել...»³

Արևմտյան Հայաստանի վրայով անցած արյունալի խորշակը, մուսուլմանական-թուրքական մոլեռանդությունը երկու տարվա ընթացքում տարավ այն ամենը, ինչ ձեռք էր բերվել բազմազարյա աշխատանքով: Ի. Գոբորովիցի տվյալներով 1894—1896 թվականների հայկական շարզերի ժամանակ ս՛րբկեղվեց ու բարոքբանդ արվեց մոտ 50 հազար սուն, ավելի քան 8 հազար գյուղ: Հռոտովեց 40 հազար տղամարդ, կին և երեխա, վերստրովեցին մոտ 100 հազար, անթիկան և ստանց զրյուսության միջոցների մնաց 300 000 հայ բնակիչ⁴: Տասնյակ հազարավոր հայեր Թուրքիայից փոխյելով ապստամբեցին այլ երկրներում: Զարգերի ընթացքում միայն Կովկաս անցան 120 հազար արևմտահայ գաղթականներ:

Անդրադառնալով 1894—1896 թվականների հայկական շար-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, с. 6—7.

² И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, с. 251.

³ Իր տվյալները Ի. Գոբորովիցին հավանաբար բաղն էր թուրքական պարտերից: Իրականում, ինչպես հաստատում են հայկական տվյալները և վերոպայիների ուսումնասիրությունները, միայն սպանված հայերի թիվը հասել էր 300 հազարի:

¹ А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, с. 107.
² См'у И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, с. 251.
³ См'а «Խորհրդային Հայաստան», 4 դեկտեմբերի 1921 թ.:

գերին, սովետական թուրքագետ Բ. Դանցիզը նշում է. «Հայկական բնակչության շարժերը վրդովմունք առաջ բերեցին ամբողջ աշխարհում: Թուրքական կառավարության նկատմամբ միայն զերմանական զիմանագիտությունը բռնեց կարեկցական դիրք, իսկ Վիլնիւմ II-ը ցուցադրարար Ազոլով Համիդ II-ին ուղարկեց իր նկարը՝ բարեկամական մակագրությունը»¹: Ճիշտ է, որ Համիդին բացահայտորեն պաշտպան կանգնեց միայն կաշաբրական Գերմանիան, բայց ճշմարիտ է նաև այն, որ մեծ տերություններից ոչ մեկը չունեց թուրքերի ձեռքը, պաշտպան չկանգնեց օրավաղ ժողովրդին: Սովորություն դարձավ հայկական ամեն կոտորածի նախօրյակին Թուրքիայից պահանջել որևէ բան, կոտորածի ընթացքում նրան պատճառ օբարենորոգմաների»² գործադրման պահանջով, կոտորածից հետո ստանալ ուզածը և լռել: Հինց դրանից էլ առավելագույնն օգտվում էր Թուրքիան, որը զիմահակվելով մեկ այս, մեկ մյուս տերությունը, իր փրկությունը տեսնում էր եվրոպական ուժերի մրցակցային ոգին հրահրելու մեջ: Սուլթանական կառավարությունը բազաբական, անտեսական, երբեմն էլ հողային զիջումներով կաշառում էր եվրոպական տերությունների կառավարություններին, այսպե հակաքրիստոնեական ստեղծության իր ամբողջ թույլը կենարոնացնելով «անհավատներին» վրա, հերթով թափում էր հույների, հայերի, բուլղարների, մարտիիթների, ասորիների, կրկին հույների և կրկին ու կրկին հայերի արյունը:

Այդ տարիներին հայերի համար զո՞վարյուն կացություն էր ստեղծվել նաև Օսմանյան կայսրությունից դուրս, մուսուլմանական մի շարք երկրներում, որոնց արևելյան բունպանները մուլտանդ հավատարմություն դրսևելով իսլամի դրոշին, անտարակիրորեն կատարում էին թուրքական սուլթան-խալիֆի հրահանգները: Ալյաբն, օրինակ, թուրքական իշխանությունների պատվերով, անձամբ սուլթան Համիդի թեկադրանքով 1897 թվականին Աֆղանստանի էմիր Աբդուլ Ռահման խանը ցրեց մայրաքաղաք Քարուլի նահիկներում լավ կազմակերպված, բայց այդ ժամանակ արդեն նվազած ու հոգեվաթթ ապրող հայկական գաղութը: Պուլսից նկատ հրահանգով հայությունից «մաքրվեց» իսլամի «սուրբ» հողերից մեկը: Նախ հայերից խլվեց նրանց ունեցվածքը, այսպե կարճ ժամկետ արվեց թողնել երկիրը:

Հնանակով Քարուլից, աֆղանահայերը ցրվեցին Բրիտանական կայսրության տարածքներում, զխալվորպպես ապաստան գրտնելով Հնդկաստանի Փեշավար քաղաքում³:

Մեծ աղետը՝ առաջին զանգվածային կոտորածը, ահարկուցնրում պատճառեց բոլմանդակ հայությունը: Հայածական ժողովրդից համար օրերը մուսլ էին, քաղաքական հորիզոնը՝ բոլորովին միջնած: Ամենուրեք ընդհանուր ասարսուր, զարհուրանք, հուսահատություն... Իսկ սուլթան Համիդի իր էլիտերի քեռշքի մեջ նստած տարված էր ճիվղային հաղթանակների մեղրալուսնի տոնախմբությունը:

¹ Քարուլի հայ գաղութի Հակասպարի մասին տե՛ս Մեսրոպ Քալիարյան, Պատմություն հին Հնդկաստանի, 1840, էջ 228: Հարություն Ք. Տիր-Հովհաննեսյան, Պատմություն նոր Եւրալայի որ չնպաստան, գրք Բ., 1881, էջ 111: «Ազգասեր» հանգես, Գ. հատոր, թիվ 108, 1947, «Արև» (Կահիրե), 22 մայիսի և 8 հուլիսի 1957:

² Բնականաբար կարող էլ հարց առաջանալ, թե ինչու մամուլական թուրքերը իշխող զրուխան բերումով միջնադարում, այսինքն՝ խալվարմությունների և կրտական անհանգրթողականությունների գործում լույնաքրին իրենց քրիստոնեա հպատակներին, այդ թվում հայերին, թե ինչու հայությունը ընտելման գործին նրանք ձեռնամուխ եղան պատմական ոչ հեռավոր անցյալում՝ 1880-ական—1915 թվականներին, քաղաքակիրթ մաքրություն անտարբեր աչքերի առջև Դրա պատճառներըց մեկն այն է, որ թուրքերը, ինչպես վերևում սովեց, զբաղված լինելով երկրներ նվաճելով և թալանով, խուսափում էին աշխատանքային գործունեությունից: Բայց քանի որ առանց կուսակական առեմներին ընդհանուր անհնարին էլ մաքրային կենսագործունեությունը, ուստի նրանք հանգրթում էին հայերի և մյուս քրիստոնեաների, այսինքն՝ իրենց համար աշխատող ու արտադրող ձեռքերի ցույցունը եւլանիտ իրենց տիրապետության ամենազածած ամանակներում (տե՛ս Մ. Անտարես, Մեր պաշարը հայ ազատագրության ուղիք, էջ 208—209): Հայտնի է, որեւեակ, որ էրու Մարի-Ռահնուգուր խանը, անսելով, որ հայերը քաղում տուրքերի անտանելի ժանրությունը չդիմանալով զաղթում են իրենց երկրից, 1239 թվականին Անի քաղաքի մզկիթի վրա մի հրդարակ փորագրելով սովեց, նրանց խուսափելով ամեն զլուրություն, հանգստություն և տուրքերի ներում, միայն թե հրաժարվեն այլ սեղան մեկնելուց: Բայց հրդարատուրեկ աղցեցությունը չգործեց Անիի և շրջան տարածքների հայության վրա, որոնք խորպպես համոզվել էին, որ թուրքերը հեն համառուց կյանք անհնարին էլ այլևս մի քրտե հանապարհ քնկան հեռավոր ու անմտնի կեդրեներ: Բայց, ինչպես եղում է հնագույնագրերի մեկը, ստապե հայու իրենց ալ չապարհան հայու արյունով լուսացած երկրին մեջ: Թշուռացած, զմախառացած անթիլ քաչկերու պես քաչուցեան ուրիշ սեղան իրենց շահառակությունները շարունակելու համար, թողնելով երկիրը անտեր ու ամային («Անահիտ», 1911, էջ 21):

¹ Б. Данинг, Турция, Военное издательство, М., 1949, с. 30.

Այս պայմաններում արևմտահայ մի շարք զավաններում, այդ թվում Տարնի զավառում շարժում սկսվեց, որի նպատակը զավանափոխությունն էր¹։ Հայերի մի մասը յուսալով ապահովության չենակետ էր գտնել, պատրաստ էր զոհարելու պապենական հավատամքը և ընդունել ռուսական օրթոդոքս եկեղեցու զավանանքը՝ հուսալով ստանալ ռուսական պետության և ռուսական եկեղեցու ավելի ակտիվ բարոյական աջակցություն՝ զեթ մեղմելու համար հետզհետե բազմապատկվող զուլումները²։

Հիրավի, հայ ժողովուրդը երկար ավրեց թուրքական անարդ տիրապետության տակ, կարողացավ դիմազրավել իրեն վիճակված անողոր ճակատագրեր։ Ճիշտ էր սպվում, թե «Քուրբեխում հայ ծնվելը դժբախտություն է, հայ ապրելը՝ հերոսություն»։ Հարցուորյակներ շարունակ հայ ժողովուրդը իր գոյությունը պահպանում էր տաճանակիր աշխատանքով, տասազանքի, ծով արշուների գնով, իր վաստակի մեծ մասը տալով թուրք զավթիչներին, լցնում նրանց որկորը, ապրեցնում հարազատ հայրենիքը բռնազատողներին, հարստացնում թուրքական պետության գանձարանը։ Եվ որպես դրա վարձատրություն, այդ պետությունը հայ ժողովրդին թաթախեց արյան լճերի մեջ։

Մայրահող հուսահատության և ընդհանուր լքումի այս անտանելի մթնոլորտում միակ մխիթարությունը հայ կտրիճ ֆիդային էր, խիզախ հայրուկը՝ ինքնատուջ և անսակարգ, որը տուն-տեղ թողած, ընկերացած հրացանին, ապավեն ունենալով հարազատ լնձներն ու անտունները, վախ ու դազար չունենալով կոթիվ էր տալիս թուրքական բռնակալության դեմ՝ մրեժի անմարդ երակը սրտում։

Հայկական կոմիտեներն իրենց ուժերը կենտրոնացրին մի շարք կարևոր վայրերում՝ բնակչությունը պաշտպանելով բերական ցեղերի ու զորքի զազանություններից։ Կոտորածների խանձարտրից ծնունդ առան հայրուկային նոր ջոկատներ, որոնք շատ տեղերում փայլուն կերպով կատարեցին իրենց խնդիրը։ Պատահական չէ, որ բոլոր այն վայրերում, որտեղ կային անձ-

նագո՞ճ ֆիդայիներ, թուրքերը և հատկապես բուրդ հրոսակները, չկարողացան շատ զոհեր խլել։ Ըստ որում թուրքայի ողջ տարածքի վրա միայն Տարնի աշխարհն էր, որ զերծ մնաց ջարդերից։ Պատճառն այն է, որ այնտեղ էին գործում հայուկ Անդրանիկ Օզանյանը և նրա նման առյուծափրոտ քաջեր, որոնք փակել էին արյունոտուտ աշիրապետերի շարքի ու թալանի ախորժակը։ Ստանում նկատելի կորուստներ առավ, ջարդարարները հետագա մի քանի տարիներին նույնպես սիրտ չէին անում կոռի մեջ մտնել Տարնի դիմալների հետ։

թուրքական իշխանություններն ու ջարդարարները իրենց արյունոտ արարքները փորձում էին արգաբացնել նրանով, թե է՛րենք ստիպված են եղել «Հայերին պատժել» և նրանք՝ «պատժել են» պետությունը դեմ ազատամարտու համար։

Բայց ինքը՝ թուրքական կառավարությունը, շատ լավ գիտեր, որ հայերը զենքի են դիմում ստիպված, ճարահատույալ, անամախից, առանց բուռն ցանկության, իբրև ինքնապաշտպանություն՝ և փրկության վերջին միջոցի։ Արևմտահայության միակ ձեղ-տամբ բարենորոգումներն էին, այսինքն՝ ապրելու և աշխատելու հնարավորություն ունենալը։ Հայերը թշնամանք չունեին թուրքերի, իբրև ժողովրդի, հանդեպ։ Դեռևս հայ ազատագրական շարժման սկզբնավորման շրջանում իր հերոսներից մեկի րեանտով Բաֆֆին ասում էր. «Եթե մեզ հանդիսա թողնեն, եթե մեր ընտանիքը շանպատվեն, եթե մեր վաստակը մեր ձեռքից չլուխ, եթե մեզ հետ մեղրու նման վարվեն և անտունի պես շտապեն, այն ժամանակ մենք զո՞ճ կլինենք։ ... Բռնակալը ինքն ու պատրաստում իր համար թշնամիներ... Եթե թուրքը այսպես շվարվեր մեզ հետ, մենք մինչև անգամ կսիրեինք նրան, թող նա մեր մտքից և արյունից լինենք»։ Այսպե՛ս ժողովրդի համար զենքեր հայնթայնելը սոչ թե ապստամբության նպատակ ունե, ... այլ՝ անձնապաշտպանություն³։ Այս, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման սկզբնավորման, այդ շարժման զարգացման և արարխտության առաջացման, հայրուկային շարժման ծագման, Սասնա յայպես կոչված «պատամբություններին» միակ զրդա-

¹ Տե՛ս Սարգիս և Միսակ Բզնետներ, Հարազատ պատմություն Տարն-երը, էջ 222—223.

² Տե՛ս Առևև Կաճարեան, Զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, 1920, Գործ, էջ 38:

¹ Կաճիկ, Երկերի ժողովածու, Կ. Մ., էջ 311—312,
² Նույն տեղը, էջ 401:

պատճառը քուրբական պետության անմարդկային և բարբարոսական վերաբերմունքն էր խաղաղասեր և շինարար հայ ժողովրդի հանդեպ:

Ապստամբության միջոցով Օսմանյան կայսրությունից Արևմտյան Հայաստանի անջատման և անկախ պետության ստեղծման հարց չէին դնում նաև հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Հայտնի է, որ չնայած հայության անտանելի կացությանը, առաջին քաղաքական հայ կազմակերպությունը, կամ մալեի ճիշտ հոսանքը, հանձնին աբմենկալաների, իր սկզբնավորման հենց սկզբից հանդես էր գալիս ոչ թե Օսմանյան կայսրությունից Հայաստանը անջատելու, ազգային անկախություն ձեռք բերելու պահանջներով, այլ օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի բարեկարգության ծրագրով: Եարժման ղեկավարներից Մ. Փորթուպչյանն էր ծավալած գործունեությունը դիտում էր իբրև «յուր ազդի և օսմանեան տերութեան զոյգ շահերին նուիրտած գործ»:

«Հեշակ» կուսակցությունը նույնպես, ղեկելով արևմտահայության ազատագրության հարցը, նպատակ չունեի Արևմտյան Հայաստանն անջատել Օսմանյան կայսրությունից և ստեղծել անկախ հայկական պետություն: Կուսակցությունը մի կողմից ձեռք տում էր Քուրբեխյի կազմում ձեռք բերել հայկական ինքնավարություն՝ հայտնված վիճակի տանելի դարձնելու համար, մյուս կողմից ցանկանում էր Քուրբեխյում հաստատված տեսքը մանրբորժուկական բմբունով սոցիալիստական կարգեր: 1894—1896 թվականների հայկական ջարդերից և հատկապես Մասունի 1904 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվներից հետո միայն «Հեշակը» հակվեց դեհու հայկական անկախ պետության ստեղծելու հարցը:

Եթև «Հեշակը» հետադադում այնուամենայնիվ զրեց ինքնուրույն հայկական պետություն ստեղծելու հարցը, ապա զաշնակցությունը սկզբից մինչև վերջ հաստատ մնաց Օսմանյան Ֆեդերացիայի սկզբունքին: Նրա ծրագրում խոսք անգամ չկար Քուրբեխյից անջատվելու և անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին¹:

Այսպիսով, արդուհամիդյան ջարդարանքեր կողմից հայկական հարուցված մեղադանքը, թե նրանք Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու նպատակ ունեն, բոլորովին չէր համապատասխանում իրականությանը:

Չնայած պարբերաբար սանձազերվող կոտորածներին ու անլուր հարստահարումներին, հայկական հողերի պլանաշափ դավթումներին և շնայած այն բանին, որ այդ բոլորի հետևանքով հարազատ երկրից հայերի մասսայական արտագաղթ էր ծայր տակ, այնուամենայնիվ, 19-րդ դարի վերջին հայ ժողովրդի հիմնական մասը շարունակում էր ապրել հայրենի քաղաքայնում, ամուր կառուած հարազատ լեռներին ու դաշտերին՝ միշտ հուտ կայծը սրտում, անասան պահելով կենսունակության կովանները:

Արդուհամիդյան սարսափի անժման ավելի կամ պակաս ուժգնությամբ շարունակվեց նաև մեծ բնապետի տիրապետության հետագա բոլոր տարիներին: Ճիշտ է, այդ ժամանակաշրջանում 1895—96-ի դանդախային կոտորածները չկրկնվեցին, սակայն դրանց մղձավանջը շարունակ թագած էր մնում բազմապիսի կեղեքումներին և բռնություններին երեսից հյուսվող ու հավող արևմտահայ ժողովրդի վրա:

Քուրբական սուլթանը մահճականներին հրահրում էր ոչ միայն հայերի, այլև կայսրության մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ: Այդ տարիներին նրա հրահրմամբ կոտորածներ կղան Մակեդոնիայում, Կրիտ կղզում և այլուր: Իր դատնություններով Արդուհամիդյանը մահճականները վ. Ի. Լենինը նրան անվանել է «Քուրբական Նիկոլայ I»:

Կրոնական անհանգուրժողականության մթնոլորտը, սակայն, կարիքից ու թշվառությունից չէր կարող փրկել Քուրբեքին, արաբներին, քրդերին, կայսրության մյուս մահճական ժողովուրդներին: Ամեն անգամ, երբ մուսուլմանական ֆանատիզմի բորբոքումից հետո վրա էր հասնում հարաբերական խաղաղության մի շրջան, անմիջապես ցցում երևում էր, որ մահճական կրոն անկարող է մուսուլման ժողովուրդներին զրծ պահել օսմանյան կարգերի բնագաղտումից: Քուրբական մակարոյծ պետությունը

¹ Հատկանշական է, որ Հայաստանի անկախության պահանջը դաշակցությունը առային անգամ պաշտոնապես առաջադրել է 1919 թվականին Երևանում:

դրնած իր ծրագրի մեջ, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ արդեն de facto պետություն ուներ Հայաստանի տակախ հանրապետությունը:

շարունակում էր իսկական շարիք մնալ կայսրության բազմացել, բազմաթիվում և ալլադավան բուրբ ժողովուրդների համար:

Քանի որ Արզուկ Համիդ II-ը և նրա շրջապատը էջին հրամարվել Օսմանյան կայսրության տարածքների ընդլայնման գաղափարից, ուստի իսլամիզմը՝ կայսրության գաղափարական-քաղաքական հիմնական «տուրք» գաղափարադոկտրինը, գնալով մեղք էր բերում սեականին նոր գծեր, որոնք նրան տանում էին դեպի պանիսլամիզմ (համախառնականություն): Իսլամիզմի մեջ հատկապես ուժեղացան այն տենդենցիաներ, որոնց սնող գաղափարը թելադրում էր, թե թուրքական սուլթանը, իբրև մուսուլմանների խալիֆ, իշխանություն ունի ո՛չ միայն Օսմանյան կայսրության հպատակների, այլև ամբողջ աշխարհի՝ մուսուլմանների վրա:

Խալիֆի գլխավորությամբ համաշխարհային մուսուլմանական պետություն ստեղծելու գաղափարը նոր չէր. այն առաջ էր քաշվել դեռևս իսլամի զոլուլիան առաջին տասնամյակներին: 7-րդ դարի կեսերից սկսած այն զարծել էր արբերների նվաճողական պատերազմների գաղափարական դրոշ:

«Օմարի մամանակ էր,— գրում է գաղտնիստ մատվորական Լեռն Մարտիրոսյանը,— որ իսլամը դուրս եկավ Արաբիոյ սահմաններեն իբրև դիմում ույժ և հրով իր արիսպանությունը տարածել Սիրիոյ, Իրանի, Պաղեստինի, Հայաստանի և Եգիպտոսի վրայ: Այս նուաճումները կատարուեցան անհավատալի արագությամբ: Ամբարտալուս Քյուզանդինի ուժը չկեցավ թուժք կանգնեցնել իսլամիսկուն նորելով բանակներուն առջև, որոնք ամեն տեղ յաղթանակներ կը տանեին «Ալլահ է էք-պար» («Ո՛վ մենն Աստուած») աղաղակներով: Երևելյապետ կրոնական մոլեռանդությունն էր մուսուլմանական ամբողջ հրահրոնքը, բայց իրապես անոր հիմքը ընչազդեցությունն էր: «Անհավատները» հարստացել էին, հավատացեալները պետք էր սիրանային անոնց հարստություններուն. այդպես էր Ալլահին հրամաններ»:

Համաշխարհային մուսուլմանական պետություն ստեղծելու գաղափարը շահողվեց իրականացնել միջնադարում, նույնիսկ Արաբական և Օսմանյան կայսրությունների հզորության շրջան-

ներում: Այդ գաղափարը, որ հետագա դարերում իւլացվել էր պատմության տեալ ընթացքով, արդույնամիղյան ժամանակաշրջանում նորից կենդանություն առավ:

Նոր ժամանակներում պանիսլամիզմի խոշորագույն քարոզիչներ դարձան Ջեմալ Աֆղանին, Աբդուլ Գուրան և ուրիշներ: Սուլթան Համիդը մեծ ակնածանք էր տածում հասկապես նորագույն պանիսլամիզմի նշանավոր գաղափարախոս Ջեմալ-ադդին ալ-Աֆղանու (1839—1909) նկատմամբ: Սա տարիներով «Տուրք» լինելով Համիդի պալատում, առաւ «Նվերներ» էր տաւնում սուլթանից պանիսլամական ակտով պրոպագանդա կազմակերպելու համար:

Մուսուլմանական «Մանար» հանդեսում պարբերաբար լույս ընծայած Նոզվածներում, առանձին գրքերում, մեկնիչներում կարգացած քարոզներում Ջեմալ Աֆղանին և մյուսները հիմնավորում էին նորագույն պանիսլամիզմի գաղափարները:

Ելնելով այն գաղափարից, թե իսլամը իր հավատացյալներին համար պահանջում է միբարզային և վերապահարցունքի ընդհանրություն, նորագույն պանիսլամականները գտնում էին, թե պատմության մեջ եղած բոլոր պետական և քաղաքական միավորումներից ամենակատարալայր սահմեղական կրոնապետություն սկզբունքներով ստեղծված օսմանական պետությունը՝ սուլթանի գլխավորությամբ: Հիմք ընդունելով այդ միավորումը, աշխարհի բոլոր ազգերի մուսուլմանները պետք է միավորվեն համաշխարհային իսլամական պետության մեջ՝ այս դեպքում նախաձեռնություն կույտ ունենալով Բարձր Գուրու, սուլթան-խալիֆը, որի անձի մեջ պետք է միաձուլվեին համաշխարհային մուսուլմանական պետության և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր միխառնությունը: Նոր պետության շրջանակներում պետք է միավորվեին Օսմանյան կայսրությունը, Իրանը, Աֆղանստանը, Հրեդկաստանի մուսուլմանական քնակություն ունեցող մարզերը, ամբողջ Միջին Ասիան, Ինդոնեզիան, Աֆրիկայի մի շարք երկրները: Պահպանելով ներքին ինքնուրույնությունը, արևելքի ֆեոդալական այդ պետությունները հոգևոր և պաշտպարական տե-

¹ Տճ՝ «Панисламизм и пантюркизм», «Мир ислама», т. II, 1913, вып. VII, էջ 559—566:

² Տճ՝ «К вопросу о панисламизме», «Мир ислама», т. II, 1913, вып. I, էջ 1—12. А. Аршарун и Х. Габдуллин. Очерки панисламизма в пантюркизме в России, М., 1931, էջ 4:

¹ Առն Մաութրոսյան, Գասակարգային կրօններու գիծը ազգերու պատմութեան մեջ, էջ 94:

սակերտից անառակելիորեն պետք է ենթարկվեն սուլթան-խալիֆին¹:

Արդու չամիզը, որ կրում էր խալիֆի տիտղոսը, հույս ուներ, որ առաջինը չենց իրեն կիմնակվի դառնալ ապագա համաշխարհային իսլամական պետության ղեկավար:

Խոսելով նորագույն պանիսլամականության մասին, հարկ է նշել, որ քրիստոնյա և մուսուլման մյուս ժողովուրդների հանդեպ այն ավելի անհանդուրժող, ավելի ազդերիվ դրսևորումներ ունեցավ, քան միջին դարերի պանիսլամականությունը:

Չեայած դրան, պանիսլամիզմի նորագույն տարբերակը աջակցություն էր գտնում Մեծ Բրիտանիայի կողմից և պատահական չէ, որ այդ պատճառով պանիսլամիզմի հակառակորդները երբեմն այդ գաղափարախոսությունը «անդլիական պանիսլամիզմ» էին անվանում: Փանի որ Բուրբրիան այդ շրջանում Անգլիայի վրասան էր, ոտտի նրա տարածքների ընդլայնումը, նրան մեծ օգուտ էր կրկնելի միացումը փաստորեն Բրիտանական կայսրության միջազգային հեղինակության բարձրացում կնշանակեր:

Պանիսլամիզմի գաղափարը, որ տեսականորեն հեշտ ընկալելի էր և օգուտ էր, քն կանցում կիրականացվի առանց մեղծովարությունների, գործնականում սակայն անհնարին հեղավ իրականացնել դասակարգային և ազգային քաղաքական շահերի, մուսուլմանական և քրիստոնեական պետությունների խճճված փոխհարաբերությունների բարդ միահյուսման իրազրության մեջ:

19-րդ դարի վերջին քառորդում մուսուլմանական երկրներն ավելի ու ավելի մեծ չափով էին գաղութային կախման մեջ ընկնում օտարերկրյա կեղծբիլներից: Այդպիսի պայմաններում իսլամ հոգևորականությունը, ամբողջությամբ վերքրած մահմեդական կրոնը սկսեցին հակառական դեր խաղալ:

Մի կողմից մահմեդականությունն օրյեկտիվորեն խոչընդոտներ էր ստեղծում եվրոպական գաղութարարների համար, որոնք ձգտում էին նվաճել Արևելքը: Հակադասության շարժումների որոշ ձևեր իսլամի գաղափարախոսության մեջ գտնում էին իրենց նկրտումների և լողունների կրոնական արտահայտությունը:

Մուսուլմանական հոգևորականությունը, ապա և պանիսլամականության քարոզիչները լողուններ էին հռչակում, որոնք ինչ-որ չափով նպաստում էին օտարերկրյա նվաճողների դեմ պրեզիլյան ժողովուրդների միավորմանը: Բայց չենց դրանով էլ ապագում էր իսլամի և պանիսլամիզմի դրական լիցքը: Այդ լիցքը չնչին էր այն բացասական հետևանքների համեմատ, որ օրյեկտում էր իսլամը մուսուլմանական միլիտանտոր զանգվածների վրա:

Նախ ասենք, որ գաղութային տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը լուռ պաշտպանություն էր գտնում ֆեոդալական աներկից սերված ստավել ոնակցիոն բարձրաստիճան հոգևորականության կողմից: Օգուտվելով մասսաների վրա ունեցած իր ազդեցությունից, այդ հոգևորականությունն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի նրանց մեջ պահպանի հնազանդություն ոգին, և չենց դրանով էլ օրյեկտիվորեն աջակցում էր գաղութարարներին:

Պանիսլամականները նույնիսկ Արևելքը նվաճող գաղութարարների դեմ պայքարի լողուններ հռչակելիս խեղճություն էին ոնալ գոյություն ունեցող դասակարգային ու ազգային հարաբերությունները, իսլամը հակադրում քրիստոնեությանը, Արևելքի կուլտուրան ու քաղաքակրթությունը՝ եվրոպականին: Չենց այդ պատճառով պանիսլամիզմն օրյեկտիվորեն հարվածում էր մուսուլման ժողովուրդների հակա-գաղութային ազատագրական շարժմանը:

Ախրայի և Աֆրիկայի մուսուլմանական երկրների շահագործող դասակարգերը, քնակաբար, միատարր էին. ֆեոդալական կղերական վերնախավի կողքին ձևավորվում էր երիտասարդ բուրժուազիան: Ուստի այս երկու հասարակական խմբերը տարբեր մոտեցում ունեին պանիսլամիզմի հանդեպ, յուրաքանչյուրն այդ գաղափարախոսությանը մոտենում էր՝ ելնելով իր դասակարգային շահերից:

Չնդադնելով և մուսուլմանական կղերը պանիսլամիզմը օգտագործում էին իրեն որոշ նոր բարձրացող բուրժուազիայի դեմ մղվող պայքարում: Նրանք այդ բուրժուազիային ներկայացնում էին որպես մի դասակարգ, որը, պաշտելով փողը, միաժամանակ մերժում է մուսուլմանական քաղաքակրթության արժեքները, խախտում իսլամիզմի գարեբով սրբազորված կանոնները, ասնատակ տալիս շարիաթի սուրը սկզբունքները: Նրանք

¹ Տե՛ս Մ. Թ. Տեփանյանց, *Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока*. Изд-во «Наука», Москва, 1974, էջ 89—95:

փորձում էին տղան ամբոյի կրօնական մոլեռանդութունն ուղղել արդեն իսկ իրենց մրցակիցը դարձած բուրժուական խավերի ու դասերի դեմ: Միամասնական կենթաֆենոլոգիական վերնախավները շատ հաճախ փորձում էին մուսուլման մասսաներին համոզել, թե նոր բարձրացող բուրժուալիան կվրոպական տերութիւնների դաշնակիցը, գործակալն է, որն ամեն կերպ աջակցում է մահմեդական աշխարհը նվաճելու համար այդ տերութիւնների սկսած պայքարին:

Ի տարբերութիւն մուսուլմանական երկրների ֆենոլոգիական վերնախավների, որոնք պանիսլամիզմը խորամանկորեն օգտագործում էին իրենց դասակարգային մրցակցի՝ Նոր բարձրացող մուսուլմանական բուրժուալիայի դեմ, վերջինս, ընդհակառակը, չկարողացավ պանիսլամիզմն օգտագործել ֆենոլոգիների դեմ մղվող պայքարում: Դրա փոխարեն նա պանիսլամիզմը, իբրև զենք, հաջողութեամբ օգտագործում էր եվրոպական բուրժուալիայի դեմ մրցակցային պայքարում:

Ինչ վերաբերում է մուսուլմանական երկրների ժողովրդական մասսաներին, ապա նրանք չէին կարող պանիսլամիզմն ծառայեցնել իրենց դասակարգային նպատակներին, այն չէր կարող նրանց համար պայքարի գաղափարախոսութունն դառնալ ընդդէմ իսլամի դրոշով հանդես եկող ֆենոլոգիների, առևտրականների և վաշխատուների:

Իսկ ի՞նչ դիրք բռնեց թուրք ազգային բուրժուալիան սուլթան Համիդի կողմից կայսրութիւն մեջ ֆանատիկ իսլամականութիւնի բորբոքման և անակցիոն ու ագրեսիվ նորագույն պանիսլամիզմի նկրտումների հանդէպ:

Հենց սկզբից ասենք, որ թուրք բուրժուալիան ողջունեց և՛ մեկը, և՛ մյուսը:

Թուրք բուրժուալիան ձգտում էր իսլամն առավելագույն չափով հարմարեցնել իր դասակարգային շահերին, երկրում կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացմանը անպայան, որպեսզի կրօնական դոգմաները նրան լիանգարեն ուժեղացնելու վարձու աշխատանքի շահագործումը, ավելացնելու ապրանքների արտադրութիւնն ու վաճառքը, մեծանցելու շահութիւնը: Նա շահագրգռված էր նաև այն բանում, որպեսզի մահմեդական կրօնը, մուսուլմանական մոլեռանդութիւնն իրեն լիանգարեն անարգել կերպով ֆինանսական և այլ կարգի գործարքների մեջ մտնելու կիրառացի «գլավուրները» հետ:

Կայսրութիւն մեջ իսլամի դերի բարձրացումը նա դիտում էր իբրև իր ազգային դիրքերի ամրապնդման հզոր միջոց: Անդիշում ատելութուն տածելով երկրի բրիտանյա բուրժուալիայի նկատմամբ, նա գտնում էր, որ իսլամն այն ուժն է, որի միջոցով հնարավոր է կրօնական անհանդուրժողականութիւն և ատելութիւն միջուրոտ ստեղծել իր մրցակցի շուրջը, խախել նրա տնտեսական դիրքերը, նրան դուրս մղել գործառնութիւն ասպարեզից:

Վերջապես, մուսուլմանական մոլեռանդութիւն բորբոքումը թուրքական բուրժուալիայի համար հատկապես կարևոր նշանակութիւն էր ստանում եվրոպայում բանվորական մասսայական շարժման առաջացման ու զարգացման անկիւն: Չնայած այդ շարժման իր ծագման հենց սկզբից հանդես էր եկել իբրև գաղութային ու կախյալ երկրների ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման բնական դաշնակից, բայց և այնպես երկրի կենտրոնաֆենոլոգիական վերնախավերի օրինակով թուրքական բարձրացող բուրժուալիան ևս կվրոպական սոցիալիստական շարժումը համարեց թղուտ բրիտանական» շարժում և այն, ինչպես կվրոպական հասարակական մտքի և հասարակական գործունեութիւն համարյա մյուս բոլոր դրսևորումները, հայտարարեց թշնամի իսլամին: Այդ եղանակով թուրք բուրժուալիան փորձում էր պատնշել դասակարգային պայքարի մասին ուսումնասիրել, թույլ չտալ օսմանյան մուսուլմանական «միտանական» հասարակութիւնը, երկփեղկում, խանգարել մուսուլման աշխատավոր մասսաների կոսակարգային գիտակցութիւնի զարգացմանը:

Ինչ վերաբերում է կայսրութիւնից դուրս մուսուլմանական երկրների վրա թուրքական սուլթանի իշխանութիւն տարածման գաղափարին, ապա թուրք ազգային բուրժուալիան այդ հեռանկարով ողջնշված էր ոչ պակաս, քան թուրքական ֆենոլոգիական արիստոկրատան: Նրա երևակայութիւնը բորբոքվում էր այն մտքից, որ համաշխարհային մուսուլմանական պետութիւն կազմավորումը զուրկ բերելու դեպքում կստեղծվի անձայրածիր, ընդարձակ ներքին շուկա, որտեղ ինքը կթելարդի իր կամքը՝ իբրև քաղաքի ազգի բուրժուալիա:

Այնուհետև, թուրք ազգային բուրժուալիան գտնում էր, որ պանիսլամիզմի գաղափարները կարող են մուսուլմանական երկրների ուժերը և մուսուլմանական Արևելքի ողջ հզորութիւնը

հակադրել եվրոպական տերությունների բռնությունը, եվրոպական կապիտալին, որը հաճածում է թուրքական ազգային կապիտալին: Բայց պանիսլամիզմի գաղափարը նրանց համար ավելի կոնկրետ, ավելի պրակտիկ նպատակ էր հետապնդում. պանիսլամիզմը կայսրության մահմեդական ժողովուրդների՝ ազգերի, արասացիների, քրդերի և արարների մեջ ամրապնդում էր այն համոզումը, որ թուրքական սուլթանը ոչ միայն իրենց աշխարհիկ տերն է, այլև բոլոր մուսուլմանների հոյր խալիֆը, որին պետք է ենթարկվել անառարկելիորեն, և անթերի կատարել նրա բարձր կարգը:

Սուլթան Համիդը և նրա համախոհները հետևում էին, որ պետքի պանիսլամիզմի գաղափարատեսները շահուենք քրիստոնեական եկեղեցու ռեֆորմատորների օրինակին, լիտորովեն ուղղափառ իսլամի ուսմունքից, նրա դոգմաները վերանայելու փորձ չանեն:

Սակայն, ընդամենը Համիդի գերագույն զոհուությունը և ձեռնարկած միջոցներին, մահմեդականների մեջ ծայր առավ բարենորոգչական շարժում, որն ըստ էության ձևափոխում էր մուսուլման բուրժուազիային, և այդ իսկ պատճառով նրա առավել առաջգն ներկայացուցիչները սատարում էին դրան:

Շարժման գլխավոր նպատակն էր՝ այնպես բարեփոխել իսլամը, որ այն կանխորոշեր մուսուլմանական կրոնի տարրեր ճյուղավորումների և աղանդների վերամիավորումը՝ արդիականացված, օլուտարիզատը, ժամանակակից քաղաքակրթությանը շահակառիկ զոհուաների հիմքի վրա:

Ինչպես հայտնի է, դավանաբանական-դոգմատիկ տեսակետից իսլամի տարրերի զմերից մեկը նրա միաստվածությունն է: Չկա աստված Ալլահից բացի՝ բանանկումն իրող որ միաստվածության հավատի դավանման չափանիշ է: Բայց այդ ամենը միայն առաջին հայացքից, միայն արտաքինպես: Իրականում եթե իր ծագման սկզբում իսլամը միաստվածության հանդեպ ավելի մեծ հետևողականություն էր հանդես բերում, քան մյուս համաշխարհային կրոնները, ապա ժամանակի ընթացքում նա կորցրեց այդ հատկությունը: Աստու հակոտնյա սատանայի, հրեշտակների ու զեղերի նկատմամբ հավատը, սրբիքի պաշտամունքը, այն ամենը, ինչ բնութագրում է բոլոր համաշխարհային կրոնների միաստվածության պայմանականությունն ու ան-

հետևողականությունը, հետագա դարերում իսլամի մեջ ծավալվեց այնքան լայնորեն, որ այդ տեսակետից նա հավասարվեց քրիստոնեությանն ու բողոքականությանը:

Նվ ահա, 19-րդ դարի վերջին քառորդում, իսլամում սուլթանի ազանգավորական, բարենորոգչական նոր շարժումներ, որոնց գաղափարախոսները իսլամի «գարթներ» մեջ տեսնում էին Արևելքի ժողովուրդների տեխնիկական և կուլտուրական դարավոր հետամուտության վերաքման միջոցը:

Բարենորոգչական նոր շարժման այնքան տպավորել էր, որ նրա ոլորտից չկարողացավ դուրս մնալ նույնիսկ նորագույն պանիսլամիզմի հիմնադիր Ջեմալ-աղ-դին ալ-Աֆղանին:

Մայր առած բարենորոգչական շարժման մեջ հենց սկզբից նշմարվեց երկու ուղղություն՝ պահպանողականների և արմատականների: Պահպանողականների առավել խոշոր ներկայացուցիչը դարձյալ Ջեմալ Աֆղանին էր: Սրա ռեֆորմիզմը շատ էր տարբերվում մուսուլմանական ռեֆորմացիայի մյուս գործիչների քաղաքացիականացումից. այն վերանայական էր և կուլման էր ծառայելու Օսմանյան կայսրության կղերաֆեոդալական վերնախավերի շահերին: Ջեմալ Աֆղանին գտնում էր, որ հասարակական վերափոխումների համար սկսած պայքարի կենտրոնը քաղաքական և տնտեսական կյանքի ոլորտներից պետք է փոխադրել կրոնական բարեփոխումների բնագավառ: Իսկ կրոնական բարենորոգում անելով նա սահմանափակվում էր միայն իսլամի իր նախնական տեսքին՝ բերելու կոչըրով այդ կարծիքով մահմեդական կրոնը պետք է վերադառնար նրա հավատի զոյություն առաջին հարյուրամյակների ժամանակներում ստեղծված սկզբունքներին՝ պարզ կենցաղին, պարզ սովորություններին, սակիտիկ կյանքին, վայելքներից հրաժարվելուն, սկզբունքներ, որոնք միանգամայն անբնորոշելի էին մուսուլմանական բուրժուազիայի համար:

Պայքարը քաղաքական և տնտեսական կյանքի միջավայրից կրոնական ռեֆորմների բնագավառ փոխադրելու պահանջը թելադրված էր մուսուլմանական աշխարհի ներքին օանդորրը՝ պահպանելու մտահոգությամբ: Դրանով իսկ նորագույն

¹ Ջեմալ-աղ-դին ալ-Աֆղանի՝ որպես բարենորոգչի հայացքների ժամանակն M. T. Степанянц, Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока, էջ 89—95:

պանիսլամիզմի գաղափարախոսները ժողովրդական մասսաների ուշադրությունը շեղում էին ոնակցիոն դասակարգերի և նրանց դաշնակից օտարերկրյա իմպերիալիստների դեմ՝ մշտնջ պայքարից:

Այդ առումով եղիպտական շեյխ Մուամմեդ Աբդոն (1834—1905) ավելի հեռուն էր գնում: «Տրակտատ միաստվածությունյան մասին», «Դուրանի մեկնաբանություններ» աշխատություններում Աբդոն, ի տարբերություն Զիմայ-ադ-դին ալ-Աֆղանու, պահանջում էր այնպես արդիականացնել իսլամը, որպեսզի այն լիովին հարմարեցվի կապիտալիստական հարաբերությունների նոր պայմաններին, որի մեջ լայնորեն ներքաշվել էր եղիպտացու: Ըստ որում, ինչպես և մյուս բարենորոգիչները, նա նույնպես ամեն քայլափոխի վկայակոչում էր «սեսոսլավական աստվածային գրքի»՝ Դուրանի հեղինակությունը, այն պաշտպանում է մեծագույն ջերմոտանդությունը: Զիմայ Աֆղանու նման Աբդոն հավատացյալների կողմ էր անում հետևել «մաքուր» իսլամին՝ նրա վաղնջական ձևով: Իրականում սակայն Աբդոն և մյուս բարենորոգիչները վերանայում էին «սուրբ գիրքը», փաստորեն իսլամը վերածնունդ նրա զուրանական ձևով: Աբդոն ուղղակի պնդում էր, թե անդիական գաղութարարների դեմ բաղադրական, առավել ևս ուղարկական պայքարը միայն վնաս կարող է բերել: Ավելին, նա գտնում էր, որ իսլամի վերածնություն և նորացման գործը հաղորդվել էր դուրս բերելու նպատակով պետք է օգտվել անդիպոսների աշակերտությունից և օգնությունից: Այդ բարոյը, բնականաբար, չըմտ արձագանք էր գտնում անդիական իմպերիալիստների կողմից, որոնք ամբողջովին էին կրում մուսուլմանական մտղենիստ բարենորոգիչների տեսակետները: Անդիպոսների օգնությունը դառնալով եղիպտոսի գլխավոր մտժողի, Աբդոն լայն հնարավորություն ստացավ ազդելու երկրի կրոնական-գաղափարախոսական և քաղաքական կյանքի վրա:

Բարենորոգչական շարժման մյուս՝ արմատական ուղղության ներկայացուցիչները, որպես կանոն, շեղվում էին պանիսլ-

լամիզմի ավանդական գաղափարներից, իսկ նրա առանձին գործիչներ էլ ըստ էության մերժում էին պանիսլամիզմի ծավալապաշտական կողմերը: Այդ սեռակետից հատկապես հատկանշական էր Նեղիպտոսների մի շարք մուսուլմանական գործիչների վերաբերմունքը պանիսլամիզմի հանդեպ:

Նեղիպտոսների ճակատագրի երկրորդ կետին եղիպտոսից հետո պարծել էր մուսուլմանական ուժեղացման երկրորդ խոշոր կենտրոնը: Ի հակակշիռ հնդիկ բրոմոսական արդարանկալնությունյան, անդիպոսիների ակտիվ աշակերտված 80-ական թվականներին սկզբներից Նեղիպտոսում լայն գործունեություն ծավալեցին մուսուլմանական լուսավորական կազմակերպությունները, որոնք էլ հակազդուսային ազդային-ազատագրական շարժման մեջ մտցրին հնդկ-մուսուլմանական թշնամանքը: Մուսուլմանական լուսավորական շարժման խոշոր պարագլուխը դարձավ նշանավոր կրոնական և քաղաքական գործիչ Սայիդ Եմամադ խանը (1817—1898), որը բազմակողմանորեն զարգացած մարդ էր, լուսավորչական մուսուլմանական ֆեոդալների և խոշոր առևտրականների տրամադրությունների և շահերի արտահայտիչը: Նա մուսուլմանների շրջանում ստեղծեց լուսավորական ընկերություններ, հիմնեց Ալիզարխիայի նշանավոր կոլեջը, որտեղ մուսուլմանական երիտասարդությունից շինություններ էին պատրաստում գաղութային վարչակազմի համար: Սայիդ Ահմադ խանը հանդես էր գալիս որպես գաղութային սեփմի հետեղական պաշտպան:

Հիմնավորելով իսլամի նորացման անհրաժեշտությունը, Սայիդ Ահմադ խանը միաժամանակ իր բազմաթիվ աշխատություններում ցույց էր տալիս դրան հասնելու եղանակները և ուղիները: Սայիդ Ահմադը, Մուհամմեդ Բեքտոյի նման, իսլամի արդիականացման համար ծավալած գործունեությունը փորձում էր հիմնավորել հենց մահմեդական կրոնի դիրքերից: Բայց այդ բանը միշտ չէ, որ նրան հաջողվում էր: Նրա մոտ լրիվ ուժի մեջ

¹ ՏՎ՝ Մ. В. Малюковский, Начальный этап мусульманской реформации в Египте. «Ученые записки Института востоковедения АН СССР», т. XVII, М., 1959, էջ 114—115. Մ. Т. Степанянц, Мусульманские концепции в философии и политике XIX—XX в., М., 1982, էջ 13—14, 63, 67—70, 118—123:

¹ ՏՎ՝ К. А. Антонова, Г. М. Бонгард-Левин, Г. Г. Котовский. История Индии. Краткий очерк, изд. «Мысль», М., 1973, էջ 342:

² ՏՎ՝ Л. Р. Гордон-Полонская. Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана (Критика «Мусульманского национализма»), изд-во Восточной литературы, М., 1963, էջ 114—160:

էր մնում միակ աստուծո մասին դավանանքը, միաստված, որը ստեղծել է և՛ բնութիւնը, և՛ մարդուն, և՛ հասարակութիւնը: Բայց աստուծո հասակացութիւնը նրա մտա այնքան վերացական է, որ մտանում է նրա պահիկիտական և դիստական մեկնաբանմանը: Բնութիւնը Սայիդ Ահմադ խանի դավանաբանական համակարգում ալլ ըան չէ, քան աստուծո այլազտութիւնը, իսկ նրա օրենքներն անխախտիկ են և հանդիսանում են նրա էութեան արտահայտութիւնը: Այսպիսով, սովիկի տակ է մնում ուսմունքն անձնական աստուծո մասին, հրաշքների մասին, աշխարհի դերբնական արարչութեան մասին: Կասկածի տակ էին զբոլում մուսուլմանական դավանաբանութեան այնպիսի հիմունքներ, ինչպիսիք են ուսմունքներն աշխարհի վախճանի մասին, անգրչիրիմյան հաստուցման, նախասահմանութեան մասին¹:

Սայիդ Ահմադ խանի պագափառների ազդեցութեամբ, 19-րդ դարի 80-ական թվականների վերջին, Հնդկաստանում ձևավորվեց և հատկապէս Փենջաբում լայն տարածում գտավ մուսուլմանական արմատական ռեֆորմատորական ուղղութեան մեջ ժողով մի հոսանք, որի գլուխ կանգնեց Միրզա Գուլամ Ահմադ Կադիանին:

Գուլամ Ահմադը, որին «նոր մարգարե» հռչակեցին, այն կարծիքին էր, որ կարելի է վերացնել համաշխարհային կրօնների միջև կոպտ թշնամանքը, այնինչ, մերձեցնել քրիստոնեութիւնը և մահմեդականութիւնը: Քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև բարեկամական հարաբերութիւններն ստեղծելու նպատակով նա այն տեսակետն էր քարոզում, թէ Հիսուս Քրիստոսը հարութեան անկետց հետո ոչ թէ երկինք է համարածվել, այլ մնացել է երկրի վրա, ապրել ու սեռել է Հնդկաստանում: մշտական շիման մեջ գտնվելով նրա բնակիչների հետ: Մուսուլմանների հետ հեղափոխութեան հետևորդների մերձեցման էր վերաբերում նրա այն տեսակետը, թէ ինքը զգում է, որ իր մեջ մարմնավորված է նաև Վիշնու² աստվածը:

¹ ՏՆ՝ Կ. Ա. Крывелев, История религий, т. II, изд-во «Мысль», М., 1976, էջ 271:

² ՏՆ՝ նույն տեղը, էջ 271—272:

³ Վիշնու — քրահմայականութեան և հինդուականութեան մեջ Քրահմայի և Երկաթի հետ մեկտեղ Վիշնու բարձրագույն աստվածութեան է: Այն պահական աստված է, որը մարմնավորում է հավերժ կենդանի բնութիւնը: Որպես արեւի աստվածութեան Վիշնու հիշատակում է թիզկեզում, Հնդկները Վիշ-

Շեյխ Աբդոլի նման Գուլամ Ահմադը նույնպէս մեքուս էր հակահեղափոխական մուկաննիստութեան և հավատացյալներից պահանջում են թարկվել գաղութային իշխանութիւններին: Այնինչ, նա մեծ հուպով էր կսպում գաղութային դավաճանների միջոցով անգլիական տիրապետութեան հետագա ընդլայնման հետ, որն իրը հեռանկարներ կրպպեր ոչ իսլամ ժողովուրդների մեջ մահմեդականութիւնը տարածելու համար¹:

Գուլամ Ահմադը հիմնավորեց աստվածաբանական այն թեզը, թէ Ալլահը յուրաքանչյուր հարյուրամյակը մեկ մարդկանց ուղարկում է մի նոր մարգարե, և որ 19-րդ դարում (կամ հիջրի 12-րդ դարում) Ալլահի ուղարկած այդ մարգարեն Հնեց ինքն է: Կանոնավոր կերպով մեկը մյուսին հաջորդ մարգարեների մասին Ահմադի ուսմունքն ուղղված էր պանիսլամիզմի ծայրահեղութիւնները, իր տիրապետութիւնն աշխարհի ողջ մահմեդականութեան վրա հասկնում հաստատելուն ձգտող, իրեն Մուհամեդի ժառանգ ճամարը համարող թուրքական սուլթանի հիւրից զուրկ պահանջների դեմ²:

Մասկւլված գաղափարախոսական և քաղաքական պայքարում անգլիական գաղութարարների ամբողջութիւն կերպուտայի և հնդկի մտղեմիստների կողմն էին: Իսկ թուրքական սուլթանն ու նրա շրջապատն այդ բարեկորդիների նկատմամբ զբաղվել էին թշնամական դիրք, քանի որ Հնեց ուղղափառ իսլամն էր նրանցմեծ հնարավորութիւններ տալիս պանիսլամական և պանիսլամական խորգականների համար:

Բարեկորդական շարժման ազդեցութեան տակ սկզբնաւորվեց նաև մանիխայական շարժումը:

Մահդի³ իրեն մուսուլմանական մեխայի և փրկարար տուայնորդի (շիաների մոտ՝ «թաքուն իմամ») մասին վարդապետութիւնը, որ ծնունդ էր ստել զեռնու միջին դարերում, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին նորից վերակենդանացավ՝ հրապուրելով մուսուլմանարանի գաղութների ճնշված ու շահագործվող մասա-

նուին երկրորդում են նաև որպէս «Թամաշանու կզոսի հերոս Ռամայի և Կրիշնայի երկրային մարմնավորում:

¹ Cutlam Ahmad Gadiani, A humble petition to the Government Tityag-ul-Quloob, Qadian, 1902, pp. 309-310.

² ՏՆ՝ Կ. Ա. Крывелев, История религий, т. II, էջ 272:

³ Մանդի — արաբներն՝ նշմարիտ ուղիով առաջնորդը:

ներին՝ Մահդիզի նոր ժամանակների բարոյիչները հավատաց-
յալներին համոզում էին, թե շուտով նախքան «աշխարհի վախ-
ճանք», հայտնվելու է մահդին, որպեսզի երկրի վրա վերա-
կանգնի արդարությունը: Մահդիզը լայն տարածում գտավ
արարական արևելքի հակաֆեոդալական և ազգային-ազատա-
զրական շարժումների մասնակիցների շրջանում, հատկապես
նիզովոստում ու Սուզանում, դառնալով հակազաղութատիրական
շարժումների կրոնական արտահայտություններից մեկը¹:

1851 թվականին Սուզանում ապստամբություն բռնկվեց՝
ուղղված թուրք-նիզովոստի իշխանությունների և անզլիական
զաղութարարների դեմ: Ապստամբությունը զլխավորեց նախկի-
նում սամանիա դերվիշական ուխտի շեյխ, ապա իրեն մահդի
հռչակած Մուհամմեդ Ահմեդը: Մեկը մյուսի ետևից գրավելով
մի շարք քաղաքներ, ապստամբները 1853 թվականի նոյեմբերին
Կորդոֆան մարզի կենտրոն Ալ-Օբեյդիի մատույցներում զլխովին
բախշախեցին 10 հազարանոց անզլիական ջոկատը: 1855 թվա-
կանի հունվարին նրանք գրոհով վերցրին երկրի վարչական
կենտրոն Նարթումը, որտեղ սպանվեց Սուզանի անզլիացի նա-
հանգապետ Չ. Գորդոնը:

Մահդիականների համառ պայքարի շնորհիվ թուրք-նիզովոս-
տիական և անզլիական զավթիչները վանդիկներ Սուզանից, երկրի
անկախ հայտարարվեց, ստեղծվեց ֆեոդալական-ասովաժանպե-
տական պետություն: Մահդիի մահից հետո երկրի ղեկն անցավ
նրա ժառանգորդ Աբդուլպահիմ իբն ալ-Սաիդ Մուհամմեդի ձեռքը:
Անկախության տարիներին Սուզանում զարգանում էին առև-
տուրը, արհեստները, կառուցվում էին ճանապարհներ, բացվում
էին դպրոցներ: 1896 թվականին անզլիական զաղութարարները
վերստին կործինեց, իսկ 1898 թվականի սեպտեմբերին Օմ-
դուրմանի ճակատամարտում զախշախեցին մահդիականներին:
Սուզանում հաստատվեց անզլիական զաղութարարների միա-
հեծան տիրապետությունը:

Մահդիական շարժման հաջողության և Սուզանի կարճատև
անկախության նշանակությունը մեծ էր. մուսուլման հավա-
տացյալների մոտ համոզում ստեղծվեց, թե նախավոր է կրո-
նական «սրբազան» պատերազմի միջոցով թոթափել զաղու-

թարարների լուծը և տիրանալ անկախության: Շարժումը մեծ
հարված էր նաև մահմեդականների մեջ զարթոյով արմատացած
այն մտայնությանը, թե թուրքական սուլթանը միաժամանակ
աշխարհի բոլոր մուսուլմանների հողեր առաջնորդն է: Ալաբ-
տամբ մահդիականները զեք էին բարձրացրել ոչ միայն բրի-
տանյա անզլիացի զաղութարարներին, այլև մահմեդական թուրք
զավթիչների դեմ: Այդպիսով, մահդիական շարժումը դուրս էր
եկել ավանդական իսլամիզմի շրջանակներից:

Իսլամի զավանդականների կողմերի արդիականացման հա-
մար բարենորոգչական շարժումից զերծ շմեաց նաև Ռուսաս-
տանը:

Ինչպես հայտնի է, իսլամը ջարհական Ռուսաստանի համար
ներքին պրոբլեմ էր դարձել դեռևս 16-րդ դարի երկրորդ կեսից,
երբ մեկը մյուսի ետևից ռուսական զորքերը նվաճեցին Քուր-
բայի և Ղրիմի խանությունները:

Նույն՝ 16-րդ դարի սկզբներից խիստ աճել էր սուլթանական
Քուրբայի ռազմաքաղաքական հզորությունը: Զիրքալվարից
մինչև Ան ծովի արևելյան եկրներն ընկած ողջ տարածքների
վրա իրենց տիրապետությունը հաստատած օսմանցիների հա-
մար Ան ծովը ներքին ծով էր՝ շրջապատված նրանց կողմից
զավթած հողերով: Թուրքական կառավարողներն անսրող և ակ-
տիվ աշակցում էին Ղրիմի և Կապանի թաթարական խաներին,
ըրանց ազրիսիայի մյուս ռուսական պետության դեմ: Դեռ 15-րդ
դարի վերջին, գրավելով Դոնի դեպարտանը, օսմանյան զավ-
թիչներն այնտեղ կառուցել էին Ազով բերդը, որտեղից Ղրիմի
թաթարների և նոցայացիների օբյեկտները հարձակումներ էին
գործում նաև հյուսիս-կովկասյան շարժումությունների վրա, հրով
ու սրով մահմեդականություն տարածում ազդեցիների, կարա-
ղինցիների, շեքեղների և այլ վայրերի մյուս ժողովուրդների
շրջանում: Անզլիկության հողերի վրա օսմանյան զավթիչների
և Ղրիմի նրանց վասալների հարձակումներն ուժեղացան հատ-
կապես 16-րդ դարի կեսերին²: Թուրքերի ու թաթարների կո-

¹ Տե՛ս «История СССР с древнейших времен до наших дней», в двенадцати томах, т. II, изд-во «Наука», Москва, 1966, էջ 561—562, т. III, 1967, էջ 646:

² Տե՛ս նույն տեղը, հ. II, էջ 562:

¹ Տե՛ս Մ. Т. Степанянц, Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока, էջ 20:

դրպուտի ու բոնոմիջան դազափարական հիմքը «անհավատներին» նկատմամբ կրոնական անհանդուրժողականությունն էր:

Արևելքից և հարավից կեղծ սպանակների վերացումը և թիկունքի ամրապնդումը Ռուսաստանի համար ձեռք էր բերում սազմաստրատեգիական խոշոր նշանակություն, որպես Բալթիկ ծով դուրս գալու համար պայքարի նախապայման: Կազանի և Ղրիմի խաների դեմ պատերազմները դարձել էր ռուսական պետության հրատապ խնդիրը:

Իվան IV ցարի գլխավորած ռուսական զորքերը երկարատև կռիվներից հետո 1552 թվականին շախրախեցին Կազանի թաթարական խանությունը և այն միացրին Ռուսաստանին¹: 1556 թվականին Ռուսաստանին նվթարվեց Աստրախանի թաթարական խանությունը²: 1557 թվականին պարտություն կրելուց հետո նուղայական մեծ հորդան վերացվեց և նրա տարածքները նույնպես մտցվեցին ռուսական պետության կազմի մեջ³: Նույն տարում ռուսները գրավեցին Բաշկիրան: Այսպես մեկը մյուսին հետևից Ռուսաստանի տիրապետությանը ենթարկվեցին Միջին Պովոլժիեն, Հարավային Մերձուրալյան շրջանները⁴, Հաջորդ, 17-րդ դարում, ռուսները գրավեցին Միբրիի խանությունը, ենիսևյ և Ամուր գետերի հսկայական տարածքները և շարժվեցին դեպի եսազաղ օվկիանոս⁵:

Ռուսաստանը շարժվում էր նաև հարավի ուղղությամբ: 18-րդ դարում նվաճվեց Ղրիմի խանությունը: 19-րդ դարի սկզբին Ռուսաստանին միացավ Ադրբեջանը: Յարիզմի իր զառույթային քաղաքականությունը ակտիվացնում էր նաև Հյուսիսային Կովկասում: Այստեղ ամբողջ կովկասյան գծով բնիանում էր ռազմական ամբողջությունների ինտենսիվ շինարարություն: Նպաստելով Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդմանը, այդ գիծը միաժամանակ խոչընդոտում էր Թուրքիայի և Իրանի նվաճողական նկրտումներին իրականացմանը, որոնց թիկունքին կանգնած էին արևմտյան տերությունները:

Մինչև ռուսական նվաճումը Միջին Ասիայում կար ֆեոդալական երեք խանություն՝ Կոկանդի, Բուխարայի և Խրիվայի:

1865 թվականին ռուսական զիներալ Մ. Չերեյանի զորքերը գրավեցին Տաշքենդը: Իրավիճակ հողերի վրա 1867 թվականին ստեղծվեց Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետությունը: 1873 թվականին Խիվայի խանության զորքերը առանց դիմադրության ռուսներին հանձնեցին մայրաքաղաքը, և խանությունը դարձավ Ռուսաստանի մասը: Շուտով Ռուսաստանի մասը դարձավ նաև Բուխարայի խանությունը: 1876 թվականին ռուսական զորքերը գեներալ Մ. Սկոբելևի գլխավորությամբ նվաճեցին Կոկանդի խանությունը և նրա տարածքները միացրին Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետությանը: 1881 թվականին ցարական զորքերը գրավեցին Աշխատաղը և նրա շրջակա տարածքները Նույնպես մտան Ռուսաստանի կազմի մեջ⁶:

Մուսուլմանական այդ երկրների միացումը Ռուսաստանին, չնայած ցարիզմի գաղութային տիրապետությանը, հսկայական առաջադիմական նշանակություն ունեցավ որանց ժողովուրդների համար, օբյեկտիվորեն շեշտակի շրջադարձ նշանավորեց նրանց պատմական ճակատագրում: Գրանց մեծ մասի, հատկապես Կովկասի մասնեղական ժողովուրդների վրա մշտապես կախված էր վաղեմի ախոյաններ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի վտանգը: Արևելյան այդ հին բռնապետությունները, որոնք գտնվում էին «ֆեոդալիզմի ամենացածր ու բարբարոսական աստիճանի վրա»⁷, փորձում էին հրով ու սրով իրենց ենթարկել միմյանցից անշատ խանությունները: Անկախության համար մղած պայքարում ազրբեջանական, զաղստանյան, հյուսիսկովկասյան, Թաթարիայի, Բաշկիրիայի, Ղազախստանի, Միջին Ասիայի ժողովուրդների առաջավոր, հեռատես մարդիկ շարունակ օգնության էին զինում Ռուսաստանին, հյուսիսային այդ մեծ հարևանի հետ կապելով դարավոր արտաքին թշնամիներից պաշտպանվելու, խաղաղության պայմաններում ապրելու հույանը:

Յ. Լենգելը, որը ցարիզմի անհաշտ թշնամի էր, այնուամենայնիվ, հաշի աննկրվ Ռուսաստանի տնտեսական և կուլտուրական զերազանցությունը, արձանագրում էր, որ «Ռուսաստանը իբրև առաջադիմական դեբ է խաղում Արևելքի նկատմամբ... Ռուսաստանի տիրապետությունը քաղաքակրթիչ դեբ է կատա-

¹ ՏՃ՝ «История СССР...», т. II, էջ 173:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, էջ 173:

⁴ Նույն տեղը, էջ 174:

⁵ Նույն տեղը, էջ 340—345:

⁶ ՏՃ՝ «История СССР...», т. V, 1968, էջ 281—286:

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 9, с. 6.

րում Սև և Կասպից ծովերի ու Կենտրոնական Ասիայի համար, բաշխորենքի և թափարենքի համար...»¹

Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելն այդ երկրները ներքաշեց անհամեմատ ավելի առաջընթացական տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական զարգացման հունի մեջ, հնարավորություն տվեց բավական արագ ու նշանակալի շափով առաջ շարժվելու նախկին տնտեսական և կուլտուրական հետամտությունից հազարամյան ուղիով: Առաջընթաց շարժումը հատկապես արագացավ հետեֆորմյան ժամանակաշրջանում, երբ, Վ. Ի. Լենինի խոսքերով ասած, «կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում ընթացավ այնպիսի արագությամբ, որ մի քանի տասնամյակներում կատարվեցին այնպիսի փոփոխություններ, որպիսիք եվրոպական մի քանի հին երկրներում տեղի էին ամբողջ հարյուրամյակներ»²:

Չեչայած դրան, ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը 18-րդ դարի վերջերից սկսած պարբերաբար առաջ էր բերում մուսուլման բնակչության ընդլուծումներ և սպաստամբույթումներ:

Թաթարիայում, Բաշկիրիայում, Պովոլժիեում, Հյուսիսային Կովկասում, Դաղստանում ցարիզմի ազդեցության ուժեղացումը դժգոհություն առաջ բերեց տեղական ֆեոդալների մի մասի մոտ, քանի որ զինվորական վարչակազմի հաստատումը թուլացրել էր նրանց տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունն իրենց ցեղախմբիների վրա: Օգտագործելով ժանր տնտեսական վիճակից և ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունից ժողովրդական մասսաների դժգոհությունը, հետագան ֆեոդալական-ազնվական և ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունից ժողովրդական մասսաների դժգոհությունը, հետագան ֆեոդալական-ազնվական վերնախավը ձգտում էր գլուղացիական հակահեղափոխական շարժումն ուղղել հակառուսական հունով, միաժամանակ որոշակի հույսեր կապելով օտարերկրյա, ամենից առաջ Քուրդիայի միջամտության հետ:

Այսպես առաժանաբար ձևավորվեցին տեղական ֆեոդալների հակառուսական խմբեր, որոնց որոշ ժամանակ հաջողվեց բողաբկել իրենց իսկական քաղաքական նպատակները և լայն մասսաներին մղել ինքնակալության դեմ:

Մասնակցելով գլուղացիների կուլյաներին, իսկ երբեմն նաև

զինավորելով այդ կուլյաները, ֆեոդալները բնավ մտահոգված չէին թե՛նեացիները ժողովրդական զանգվածների քաղաքական և տնտեսական դրությունը:

Ինչպես նշվեց, տեղական ֆեոդալական արիստոկրատիան գլուղացիներին օգտագործում էր ցարական վարչակազմի դեմ մղվող պայքարում և, հանդես գալով ժողովրդի անունից, փորձում էր սահմանափակել ցարիզմի միջամտությունն իր քաղաքական կյանքին, այն հաշվով, որպեսզի անձնանյութի միջև իշխողների նախկին դիրքերը, գրանցված իսկ սպահովելով ֆեոդալաճորտատիրական կարգերի անասանությունը: Տեղական վերնախավը գլուղացիների շրջանում եռանդակի պրոպագանդում էր հակառուսականության լրջունցներ հազցված մասուլմանական աշխարհի ամբողջական և մուսուլմանների ու գլուղացիների հավերժական թշնամության մասին թուրքաձեռն հերթափնեում:

Իր կողմից ցարական կառավարությունը ձգտում էր սահմանափակել տեղական ֆեոդալների քաղաքական իրավունքները և տեղական բնակչության վրա հաստատել գաղութային մարմիններ ինտեգրացիայի իշխանությունը:

19-րդ դարի 30-ական թվականներին ցարական գաղութային վարչակազմի դեմ մասսայական տարերային կուլյաներ բրոնզակցիցին Ազրբեյջանում: Այստեղ հատկապես համառ էին 1851 թվականին Քալիչի, իսկ 1837 թվականին Ղուբայի գավառներում մզազած արատավորությունները: 40—60-ական թվականներին ցարական բազմաթանակ զորքերի դեմ համառ կռիվներ էին մղում Արևմտյան Կովկասի լեռնականները՝ աղբղայիները (չերքեզներ), նրանց ցեղակից ուրիսները, լեռնային արխալները (սադձիներ): 20—30-ական թվականներին ապստամբական շարժումն իր մեջ էր առել Պովոլժիեի և Մերձուրալյան շրջանների հազարավոր մուսուլման գլուղացիների, 30—40-ական թվականներին հակազարգուցիչ լայն շարժում էր տարածվել Ղազախստանում և Սիրիում:

Թերևս ցարիզմին ցույց տված համառ ու երկարատև դիմադրության ցցուն օրինակ է կրոնական պատերազմի ձևով ընթացած այն պայքարը, որ Կովկասի լեռնականները

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 27, с. 241.

² Վ. Ի. Լենին, Նժժ, հ. 20, էջ 213.

¹ ՏՆ՝ «История СССР...», т. IV, 1967, էջ 428—429:

² ՏՆ՝ նույն տեղը, էջ 436—443:

մղում էին 19-րդ դարի 20-ական թվականների կեսերից մինչև 1864 թվականի վերջը:

Գաղտնախնայի և Չեչնիայի տեղական բնակչության շրջանում մտավորապես 1824 թվականից լայն տարածում էր գտել մյուս-բիդիզմը՝ մուսուլմանական ուսմունքը կրոնական անձնավորությունների մասին, որն այստեղ ուներ դազազվարին (չիհադիս) առավել անձնազոհ՝ ու ինքնամոռաց մասնակցության իմաստ¹: Հետոք ինքնակատարելագործում և անմնացորդ նվիրում դազազվարին, այս էր մյուսբիդիզմի գլխավոր պահանջը: Իր կովկասյան տարրերակում մյուսբիդիզմը քարոզում էր, որ ամեն մի «ճշմարտություն որոնող», այսինքն՝ մյուսբիդի աստծուն կարող է մեքենանք միայն այն դեպքում, եթե հետևողականորեն կենսագործի դազազվարին, այսինքն՝ «անհավատ անհավատներին», ոչ մուսուլմանների դեմ «սրբազան պատերազմի» պատվիրանները²:

«Քուր մուսուլմանների հավատարության» և «սրբազան պատերազմի» լրջունդները, որ առաջադրում էին մյուսբիդիզմի քարոզիչները, գյուղացիական մասսաների կողմից սխալմամբ բնկալվում էին որպես սոցիալական լրջունդներ, ուստի և սկզբնական շրջանում նրանք համակրանք էին ստանում մյուսբիդիզմի նկատմամբ, կանգնում նրա դրոշի տակ: Ֆեոդալական Ենչուրը և ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը նպաստում էին մյուսբիդիզմի կողմնակիցների շարքերի համալրմանը, հեռացնում աշխատավոր մասսաների խարելու գործը: Թեև մյուսբիդիզմը սկզբնական շրջանում նպաստում էր հակաքաղաքականության պայքարում Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների միավորմանն ու համախմբմանը, սակայն իր ռեակցիոն բնույթի թելադրանքով այն օրինակիվորեն բորբոքում էր կրոնական ֆանատիզմ, առաջ բերում ազգային երկպառակություններ, ատելություն՝ քրիստոնեություն դավանող ժողովուրդների նկատմամբ: Կանգնելու էր լեռնականների մեկուսացմանն ու առանձնացմանը Կովկասի և Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների ազատագրական պայքարից, նրանց ներքաշում օտարերկրյա տերությունների ագրեսիվ քաղաքականության ոլորտը:

Շեյխերի ու մուլաների առաջնորդությամբ մյուսբիդիզմի շուկատները զինված հարձակումներ էին գործում ռուսական քա-

ղաքացիական հիմնարկների և զորքերի վրա, ինչպես նաև պատժում այն ցեղակիցներին, որոնք առանց մարտի հանձնվում էին ցարական իշխանություններին: Շուտով շարժումը ծեռնոց սովեց քաղաքական կուռ կազմակերպության՝ հիմնվեց ձևով թեև կրատական ֆեոդալական մի պետություն՝ իմամար: 20-ական թվականների վերջերին Գաղտնախնայի և Չեչնիայի իմամ հուշակվեց մուլա Դադի Մուհամմեդը: Ակալեցին ռազմական գործողություններ Թերեքի ռուսական կապաղորդների դեմ: Ընդարձաներից մեկում Դադի Մուհամմեդը սպանվեց: 1832 թվականին նրան հաջողությամբ ավաթացի բեկ Համադաբը, որը, շանցած երկու տարի, զոհ զինաց դավադրության: 1834 թվականին երրորդ իմամ հուշակվեց Ծամիլը: Կենտրվ կրակոտ ագրեստոր և քաջ մարտիկ, նա լեռնականների շրջանում ձեռք բերեց հակապաշտական հեղինակություն: Հաղաբազուր լեռնական պուղազցիներ նրա մեջ տեսնում էին իրենց քաջակորով առաջնորդին, հույս ունենալով նրա ղեկավարությամբ պատագրվել սոցիալական շահագործումից և գաղութային իշխանությունների կամայականություններից: Երկար ժամանակ Ծամիլը ռուսական զորքերի դեմ հաջող կիսապարտիզանական կռիվներ էր մղում, նրանց մատնելով մի քանի անգամ լուրջ պարտությունների: 1845 թվականին նա պիտոլով բախլախան ռուսական այն զորամասերին, որոնց մարտաերթի էր առաջնորդում ինքը՝ Կովկասի փոխարքա կոմս Մ. Ս. Վորոնցովը: Միայն այդ կռիվների ժամանակ ռուսական կորուստները կազմեցին ավելի քան 3,5 հազար զինվոր ու սպա:

Թիկուներ ամրապնդելու նպատակով Ծամիլը ստեղծեց նախընտրի սոցիալական ուժեղ միջնախավ, մի յուրօրինակ արխատակառուցի, որը կենսականորեն շահագործված էր իմամարի պահպանմամբ: Խլամիզմի զրոյի տակ իմամը լայն օգնություն էր ստանում սահմանամերձ պետություններից՝ Թուրքիայից և Իրանից: Նա բազմիցս իր հավատարմությունն էր հավաստել թուրքական սուլթան Աբդուլ Էլեդին: Իսկ Լիբիի պատերազմի ժամանակ (1853—1856 թթ.) Ծամիլը երկու անգամ փոքր արեց ճեղքել ռուսական զորքերի դասավորությունը և բնառաջ գնալ հարավից Վրաստանի վրա հարձակվող թուրքական զորքերին³:

¹ Տե՛ս Н. А. Смирнов, Мюридизм на Кавказе, М., 1953, էջ 140—160:

² Տե՛ս «История СССР», т. IV, էջ 432:

¹ Տե՛ս «История СССР», т. IV, էջ 433:

² Տե՛ս Նույն տեղը, էջ 434:

Պրոֆյ ստացած օգնության շնորհով էր, որ Շամիրը կարողանում էր երկար ժամանակ շարունակել դիմադրությունը:

Սակայն կովկասյան լեռնականներն իրենց հիմնական մասով բնավ էլ օգնելու չէին թուրքական սուլթանի տիրապետությանը ևնթարկվելու հեռանկարին: Նրանք չէին բաժանում իմամի և նախրների թուրքամետ կողմնորոշումը: Մյուրիդիզը չէր կարող ապահովել ո՛չ սոցիալական ազատագրություն, ո՛չ էլ կազախին անկախություն: Կովկասի ժողովուրդների ազատագրության ուղին անցնում էր ուսա ժողովրդի հետ մերձենալու և սոցիալական ու ազգային կեղծքման դեմ մղվող հեղափոխական պայքարին հաղորդակից դառնալու միջոցով:

Իմամբում ծայր առած ներքին խոր հակասությունները և ռուսական 200 հազարանոց զորքի գնալով ուժեղացող ճնշումը կանխորոշեցին Կովկասի լեռնականների սարքազան պատերազմի¹ բախտը: 1859 թվականին Շամիրը գերի վերցվեց: Շատ լանջած ամբողջ Կովկասն ընկավ ցարական իշխանությունների ձեռքը:

Կովկասի լեռնականների ապստամբության ճնշումից հետո էլ ռուսական կայսրության մուսուլմանական տարածքներում չէին դադարում հուզումներն ու ապստամբությունները, որոնք հաճախ ընդունում էին կրոնական դոմալորում: Այդ ձևով ընթացան, օրինակ, թաթարների ապստամբությունները Կապանի նահանգում 1878—1879 թթ., ապստամբությունը Բուխարայի խանությունում (1888 թ.), Տաշքենդում (1892 թ.), Անդիջանում (1898 թ.) և այլն²:

Իշխանությունների համար պարզ էր դառնում, որ կաշարքության թուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված վայրերում՝ Ղրիմի թերակղզում, Կապանի և Բաշկիրիայի շրջաններում, Վուլգայի միջին հոսանքներում, Թուրքեստանում, Կիրգիզիայում (Նորխրզիա), Հյուսիսային Կովկասի տառնեկի շրջաններում, Կովկասյան Ադրբեջանում պետք է վարել հատուկ քաղաքականություն: Եվ ահա ցարական իշխանությունները որոշեցին մուսուլմանական կրոնի օգտագործել իրենց քաղաքական շահերին

և այդ նպատակով դիմեցին՝ փորձված մեթոդի: Կաշարք և առանձնաշնորհումներ տալու միջոցով նրանք իրենց կողմը քաշեցին մուսուլման հոգևորականությանը, հատկապես նրա վերնախավին: Այդ հոգևորականությունը հաճույքով գնաց ցարական իշխանությունների ընդառաջ, որպեսզի պահպանի իր հակալական հարստություններն ու եկամուտները:

Ռուսաստանի մուսուլման հոգևորականությունն ամուր տեսնուսական դիրքեր ուներ: Բաժական է նշել, որ 19-րդ դարի վերջերին Բուխարայում մղվիթապատկան (վակուֆային) հողերը կազմում էին 130 հազար դեյալատին, նույն ժամանակ Ղրիմի միայն հինգ գավառներում վակուֆային սեփականություն էր մտո 88 հազար դեյալատին հողատարածություն, մոտ 500 տուն ու խանութ: Ցարական իշխանությունները ձեռք չէին տալիս վակուֆներին և մուսուլման հոգևորականության եկամուտների մյուս աբյուրներին: Ամբողջովին այդ հոգևորականություն էր հանձնված նաև մուսուլմանական ժողովուրդների կրթական և մշակութային գործը: Կրթական մարզում լիովին տնօրինություն էին անում իսլամի անկիրթ սպասավորները: Աշխարհիկ գյուղը չկար, իսկ եղած գյուղացիները չնչին գիտելիքներ էին տալիս սովորողներին: Ուսուցումը խիստ ցածր մակարդակի վրա էր հատկապես տարբական դպրոցներում (մեթթերներում), ուր պատանիները սովորում էին երկու-երեք տարի, մեխանիկորեն սերտում Ղուրանի արաբական տեքստերը, միտմանակ ճիգ թափում վերաբրտադրելու արաբական գրի տառեր՝ իրենց բարդ գծագրությամբ, որոնք չէին հաղորդում կովկասյան, միջինասիական, թաթար-բաշկիրական լեզուներին հասուկ մի շարք յուրահատուկ հնչյուններ, ուստի և խորթ էին կենդանի ժողովրդական խոսքին: Այդ պատճառով արաբական գիրը, ինչպես Թուրքիայում, այստեղ նույնպես մնում էր որպես մուսուլման բնակչության սոսկ մի փոքր խափի՝ հոգևորականության սեփականությունը:

Մեթթերներ ավարտած պատանիների որոշ մասն ուսումը շարունակում էր մեղրեններում, որտեղ պատրաստում էին մուլլաներ, հոգևոր դատավորներ (կադիներ), զորագրներ: Մեղրեններում սովորողները (մուլլալիմները) նույնպես մամանակի մեծ մասը վառնում էին կրոնական դոգմաների ուսում-

¹ Տե՛ս «История СССР...», т. IV, էջ 435:

² Տե՛ս Բ. Гафуров. Об анджанском «восстании» 1898 года.—«Вопросы истории», 1953, № 2. էջ 50—61: «История СССР...», т. V, էջ 426, 431:

¹ Տե՛ս Ա. П. Климович. Ислам в царской России, էջ 100—102, 110:

Նասիրովյան վրա, իսկ բնական առարկաների իմացութունը խղճուկ էր:

Մուսուլմանական հոգևոր ուսումնական հաստատությունների թիվը առաջին հայացքից զգալի էր: Բայց ընթե նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր դպրոց ուներ ընդամենը 20—30 սովորող, ապա պարզ կլինեն, որ զրանք ընդգրկում էին դպրոցական տարիքի երիտաների միայն մի փոքր մասին: Այսպես, Ազրբեյջանում 19-րդ դարի կեսերին կար 299 մեթերևի և մեդրեսե, որոնցում սովորում էր ընդամենը 4700 մարդ¹:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, ցարական կառավարությունը մուսուլմանական կղերին լայն իրավունքներ էր ավելի ինչպես տեսնական, այնպես էլ հոգևոր մարզերում:

Իրևի ինքնակալության նկատմամբ երախտագիտական տուրք՝ մուսուլման հոգևորականությունը սկսեց իր հոտին բացատրել, որ ցարական իշխանությունների կողմից ոչ մի սպառնալիք չկա իրենց հավատի նկատմամբ: Նա ավելի ու ավելի բացահայտ ու հետեղականորեն էր եր նվիրվածությունը հայտնում սրբիզմին:

Օրինակ, 1894 թվականին Օրենբուրգի մուֆթի Մ. Սուլթանովը բոլոր ախունդների և մզկիթների հոգևորականությանն ուղղված հատուկ շքաբերականում նշում էր, որ ցարական իշխանությունները որևէ արգելք չեն հարուցում իսլամ հոգևորականության առջև մզկիթների և այլ կորնական հաստատությունների կառուցելիս, ուստի Ռուսաստանի բոլոր մուսուլմանները պետք է բարձր գնահատեն այդ վեհանեմ վերաբերումները և անկեղծ հավատարմությամբ ծառայեն Ռուսաստանի գահին²:

Ուֆայի մուֆթի Աբու-Սալիմ Աբդուռահմանովը հոգևոր-կրոնական խրատներից մեկում մուսուլմաններին պատվիրում էր հնազանդ ու հավատարիմ լինել ցարին և առաջարկում էր իր կազմած տեքստով երգում տալ նրան: Երբման տեքստում կային նաև այս բառերը. «Երգվում եմ ամենևոր աստծով և նրա սուրբ ալ-Դուրանի առջև, որ ցանկանում եմ և պետք է հավատարմորեն ու անկեղծորեն ծառայել համայն Ռուսիայի միա-

պետին ու նորին կայսերական մեծության համառուսաստանյան գահի օրինական ժառանգին և ամեն ինչում հպատակվել, լինանել իմ կյանքը, արյան վերջին կաթիլը...»³

Ցարերի թագադրման և այլ առիթներով Ռուսաստանի մուսուլման հոգևորականությունն անհաշիվ թվով ուղերձներ և դիմումներ էր հղում կառավարությանը, նորին ու նորից իր հպատակի հավատարմությունը հավաստում: Ծարական իշխանությունները հավատում էին մուսուլման հոգևորականության նվիրվածությանը գահին և իսլամը պաշտպանում իրենց արամագրության տակ կղած միջոցներով:

Պատահական չէ նաև, որ մուսուլման աշխատավորների հակացարական հուզումների և ապստամբությունների ժամանակ մահնեղական հոգևորականությունը կանգնում էր իշխանությունների կողմը և նպաստում Վկարգ վերականգնմանը: Օրինակ, ցարական կառավարությունը, պատերազմ մղելով Եսամիլի դեմ, լայնորեն օգտվում էր մուլաների ծառայություններից, նրանց ուղարկելով իրամաթի տարածքը ոչ միայն քայքայիչ-ագիտացիոն, այլև լրտեսական ֆունկցիաներ կատարելու համար⁴: 70-ական թվականների վերջին կազմին նահանգում տեղի ունեցած կուլթներից մեկից հետո ժանդարմական վարչությունը պետ, գեներալ-մայոր Ժիտկովը գեկուցում էր Պետերբուրգ. «Մահնեղական հոգևորականությունը խոսնում չէ, նա իրեն պահել է նվիրվածաբար և ողջամտորեն, իրենք մուլաներն էին մատնացույց անում անկարգության սաղորդներին»⁵:

Ավելին, շատ տեղերում մահնեղական ավագանուն և հոգևորականությունը վտահճված էր հսկողություն հաստատել կայսրության ոչ միայն մուսուլման, այլև քրիստոնյա հպատակների վրա: Հետագայում մենք կտեսնենք, թե ինչպիսի «սրբազան գաշինք» էր ստեղծվել ցարական կառավարության և մուսուլմանական կղերի, ինչպես նաև բեգերի, խաների, աղայարների ու կայսրության մուսուլմանական հասարակության մյուս պարզաիտային խավերի միջև, թե ցարական իշխանություններն

¹ А. И. Крывелев, История религий, т. II, с. 279.

² Տճ՝ В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана. Соч., т. II, М., 1953, էջ 351:

³ Տճ՝ И. Дроздов, Начало деятельности Шамилля (1834—1836 гг.), «Кавказский сборник», т. XX, Тифлис, 1899, էջ 290—292:

⁴ Л. И. Канювич, Ислам в царской России, с. 46.

¹ Տճ՝ «История СССР», т. IV, էջ 670:

² Տճ՝ «Сборник циркуляров и иных руководящих распоряжений по округу Оренбургского магометанского духовного собрания. 1841—1901 гг.», Уфа, 1902, էջ 72:

ինչպես էին ամեն անգամ դիմում մուսուլման հոգևորականության ազակցությանը, լայնորեն օգտագործում մահմեդական բնակչության հետամնացությունն ու ֆանատիզմը Ռուսաստանում ծայր առած բանվորական, հեղափոխական շարժումները ճնշելու համար:

Ահա այսպիսին էր իսլամի բունը Ռուսաստանում մինչև նորագույն պանիսլամիզմի հանդես գալը:

Եթե իսլամիզմը Օսմանյան կայսրությունում ուղղված էր քրիստոնյաների, հատկապես հայերի դեմ, ապա կայսրություններից դուրս այն պանիսլամիզմի տեսքով ուղղվեց Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում էին հիմնականում գտնվում Օսմանյան կայսրությունից դուրս բնակվող թուրքալեզու մուսուլման ժողովուրդները:

Դեռ մինչև պանիսլամիզմի գաղափարների երևան գալը Ռուսաստանի մուսուլմանների շրջանում ազդեց կրոնական և ազգայնական զանազան գաղափարներ ու շարժումներ էին ծագում, որոնք, իբրև կանոն, լայն տարածում չէին գտնում:

19-րդ դարն այդ տեսակետից խիստ նշանակալից եղավ: Ռուսաստանի մուսուլմանների շրջանում առաջ եկան գաղափարական լուրջ խմորումներ, ծնունդ առավ և ծավալվեց մտավոր շարժում՝ իր ազատական և հետադեմ ուղղություններով:

Այդ մտավոր շարժման համար նախապայմաններ ստեղծեց հենց ցարիզմը: Ռուսաստանի ազգային ծայրամասերը արդյուենականությանը կառավարելու համար իշխանություններին անհրաժեշտ էր ունենալ տեղական ժողովուրդներից սերված, այդ ժողովուրդների կենցաղին, բարքերին, սովորույթներին քաջամտեղյակ թարգմանիչներ, աստիճանավորներ և այլն, որոնք պատրաստակամությանը, հավատարմորեն ու նվիրվածությամբ ծառային Ռոմանովների գահին: Այդ նպատակով ազգային շերտաններում, այդ թվում մուսուլմանական ծայրամասերում բացվում էին աշխարհիկ ուսուցական տարրական և միջնակարգ դպրոցներ, որոնք օրյակավորվեցին մեծ զեն էին խաղում լուսավորության և կրթության տարածման, ազգային տարատոմիկ մտավորականության ձևավորման գործում: Դրանից բացի սենյակական արժեքականությունից սերված պատասխինները, անկասկածաբանաբեց, ընդունվում էին կայսրության ներքին նահանգներում գտնվող կաթոսական կորպուսները, զինանդիաները:

Նամալաարանները: Հումանիզմի և սոցիալական արդարության գաղափարներով հարուստ ուսուական առաջավոր մշակույթն իր ոլորտի մեջ էր առնում տարբեր ազդությունների պատասխիններ, նրանց հաղորդակից դարձնում քաղաքակրթության նվաճումներին, համաշխարհային մշակույթի գանձերին: Այդ ամենը հիմք հանդիսացավ մտավոր շարժման ծագման ու դարգացման համար:

Ռուսաստանի մուսուլման ժողովուրդների շրջանում ծնունդ առած առավել հզոր շարժումը լուսավորական շարժումն էր:

Այդ ժողովուրդները, մի կողմից, գտնվելով զարգացման տարբեր աստիճանների վրա, ունենալով զանազան առանձնահատկություններ, ապրում էին ֆեոդալական կարգերի քայքայման, բուրժուական հարաբերությունների սպառնալուրման, աշխատավորների ինքնակալական-կապիտալիստական և ազգային-զաղոթային ձեշման ուժեղացման պայմաններում: Մյուս կողմից, իրենց պատմական բախտը վերջնականապես կապելով Ռուսաստանի, ռուս մեծ ժողովրդի հետ, նրանք բոլորն էլ բուն կերպով ձգտում էին դեպի ռուսական առաջավոր մշակույթն, հաղորդակից դառնում զրան: Ռուսաստանի կազմում միավորված մուսուլման ժողովուրդներն այդ մշակույթի անմիջական ազդեցությամբ թևակոխեցին կուլտուրական զարթոնքի շրջանը:

Ղրիմի և Կազանի թաթարների, բաշկիրների, կովկասյան թուրքերի (ադրբեջանցիներ), ուզբեկների, թուրքմենների, տաշկենների, կիրգիզների, զազախների և մուսուլման մյուս ժողովուրդների ծոցից դուրս առաջնադար լուսավորիչներ, որոնք իրենց գործունեությամբ մեծ ծառայություն մատուցեցին հարազատ ժողովրդին: Գրանցից էին ադրբեջանցիներ Միրզա Եսֆի Վազելը, Միրզա Ֆաթալի Ախունզովը, Աբրահամյուր Բակիրանովը, Հասան բեկ Զարգաբին (Մեխրով), Զադիլ Մամեդ-Կույի գազին, Սեիդ Ազիմ Շիրվանլին, հեղափոխական-դեմոկրատ Սարիրը, թաթարներ Կայում Նասիրին, Գարգուլա Թուբալը, Գալսկար Քամալը, Մամիտ Գաֆուրին, բաշկիրներ Ախտուլյան, Մ. Ուսիտաշը: Լուսավորիչ-մտավորականների մի փայլուն համաստեղություն էին կազմում ուզբեկներ Աբուսալմ-Քարիանին, Իսհակ խան Ֆուրբաթը, Զավթին, Համդա Հա-

յիմ զպզև նիշադին, տաշիկներ Աճմազ Գոնիշ Ասիրին, Սադրիզին, Ալեին, թուրքմեններ Մուլաննեկսը, Մամեզ-վիլի Կենիեն, Միսկին-կըլը, կիրգիզներ Տեկտոզուլ Սատըլ-զանովը, Տոգուլի Մուղոն, զազախներ Չոքան Վալիխանովը, Իրայ Ալթինասիրը, Աբայ Կունանբաևը: Չերքեզներ, կարբ-զեններ, ադիգեյներ, բալխաններ, շենեններ, ինդույներ, կաբալաններ, լեզգիներ, ալթարցիներ, օսեր, արխաններ, մաշազարից նուշպահս զուրս Էկան կրթված, առաջադեմ հասարակական-քաղաքական լիբերալ գործիչներ՝ Շորա նոգմովը, Ադի-Գիրեյ Կեչևը, Յակուբ Շարգանովը, Խան-Գիրեյը, Աբդուլլա Օմարովը, Վլադիմիր (Էլբազզուկո) Կուշաշևը, Սուլթան բեկ Աբաևը, Կաշի Աթաժուկինը, Նուրի Յոզգովը, Միսուս Աբաևը, Տիսոստովը, Կոստա Խեստազուրովը, Գմիտրի Գուլիան և ուրիշներ: Սրանք բոլորն էլ կրել էին ռուսական հեղափոխական-դեմոկրատական լուսավորականությունից բարերար ազդեցությունը, ստորեր աստիճանի ու զանազան ձևերով կապված էին ռուս առաջավոր գործերի ու գիտնականների հետ¹:

Լուսավորիչները պրոպագանդում էին ռուսաց լեզուն, ռուսական մշակույթը, նախաձեռնում և բացում էին աշխարհիկ դպրոցներ, պահանջում էին ռուսական դպրոցական համակարգի օրինակով անցկացնել մուսուլմանական դպրոցների՝ մեզրես-եների ռեֆորմ՝ ձգտելով գրանցում մտցնել ռուսաց լեզվի և աշխարհիկ գիտությունների ուսումնասիրություն: Ավելին, զեռ այն ժամանակ թուրքեստանում հրապարակ բերվեց աշխարհիկ առարկաների դասագրքեր կազմելիս արաբական այբուբենը սլավոնականով փոխարինելու առաջարկը: Նման առաջարկով հանդես էին գալիս նաև լեռնական լուսավորիչները², առաջադեմ թաթար գործիչները:

Հազխի մեծ հումանիստ և դեմոկրատ, ռուս քաղաքական բանաստեղծների բարեկամ Աբայ Կունանբաևը, որն առաջինը զազախ ժողովրդին ծանոթացրեց Պուշկինի և Լերմոնտովի պոեզիային, ռուսական կուլտուրային, գիմնելով իր երիտասարդ ժամանակակիցին, զրել է. «Ռուսներ անանում են աշխարհը»:

եթև զու իմանա նրանց լեզուն, աշխարհի վրա կրացվեն նաև թո աշերը... Սովորեր ռուսների կուլտուրան և արվեստը: Գաբանայի է զեպի կյանք: Եթև զու այն ստանա, թո կյանքը գյուրին կդառնա»³: Որդուն ուղղված բանաստեղծական խոսքում նույն միտքն է արտահայտել ազրբեյանցի ռուսավորիչ Սեֆի Ազիմ Շիրվանին: Իր ազգակիցներին ռուսաց լեզվին և կուլտուրային տիրապետելու կոչ էր անում հյուսիսկովկասյան լուսավորիչ Կաշի Աթաժուկինը⁴: Կարբրդին լուսավորիչ Շորա նոգմովն իր հայրենակիցներին ցույց էր տալիս, որ թուրքական սովետները և նրանց վասալ Ղրիմի խաները շատ ստանալաների ընթացքում դաժան պատերազմներ են մղել Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների դեմ, բռնի կերպով նրանց վզին փաթաթել իրենց կոնքը: Նա նկարագրում էր, թև Ղրիմի խանը Դելվեթ-Գիրեյը և Խան-Գիրեյը սրպիսի դաժանությամբ էին ջրկաթմաօի տարածք մեծ մասում արմատավորում մահմեդականությունը: Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներն ամեն կերպ ընդդիմանում էին իրենց համար խորթ մահմեդական հավատքին բերելու ճիզերին, արշունահեղ մարտեր մղում օտար զավթիչներին դեմ: Նոգմովը գրում էր, որ իր ժողովուրդը վաղուց էլ վերտրել մեծ և բարի հարևանի՝ ռուս ժողովրդի արակցությունը, և այն ստանալով՝ ընդմիջում ապստովել է թուրք զավթիչներին և Ղրիմի թաթարների սպառախություններին ու բռնություններին: Նա շեշտում էր, որ կարբրդիների և Հյուսիսային Կովկասի ռուս ժողովուրդների սեմլտանությունը երաշխավորված է Ռուսական կայսրության անմահներով⁵: Ռուսները և կարբրդիները եզրայրներ են, և այդ եզրայրությունը ոչ որ լի կարող լիստուել, ասում էր նա⁶:

Պրոպագանդելով ռուսական առաջավոր մշակույթը և հանդես գալով որպես ժողովուրդների կրթության և առաջադիմություն ջերմ ջատագույններ, լուսավորիչներից ոմանք էլ ավելին հեռուն էին զենում՝ մեթոդապես բարոյականությունը, նույնիսկ տիրող կարգերը, Ուլբեկ լուսավորիչներ

¹ Абай Кунанбаев, Избранное, Алма-Ата, 1958, с. 308.

² SK «С. А. Ширвани, Избранное, Баку, 1958, էջ 16.

³ SK «Казим Атажукин, Избранные труды, Нальчик, 1971, էջ 135.

⁴ SK «Ш. Ногом, История адмгеецкого народа, Нальчик, 1955, էջ 143—144.

⁵ SK «Правда», 6 июля 1957 г.

¹ SK «История СССР...», т. IV, 1967, էջ 668—701:

² SK «А. О. Хоретлев, Влияние России на просвещение в Адыгее (XIX—начало XX в.), Майкоп, 1957, էջ 25:

Յուրքաթը, Մուրիմին և Ջափին բնազատում էին առանձին բելեթի, պաշտոնատար անձանց, հոգևորականությանը: Այդպիսի գործընթացը կային նաև աղբրեջանցի և ղազախ լուսավորչների շրջանում:

Ռուսաստանի մուսուլման մտավորականության միջավայրում ծագած ռուսասեր լուսավորականության կողքին ծնունդ առավ և ծավալվեց նաև իսլամական կրոնի նորացման համար շարժումը, որի շատ ներկայացուցիչներ բացահայտորեն ռուսաստացի դիրքերում էին:

Ռուսական կայսրության մուսուլման բնակչություն ունեցող տարածքներում բուրժուական հարարերությունների սաղմնավորումն ու զարգացումը պահանջում էր լուրջ փոփոխությունների ենթարկել իսլամի ֆեոդալական ձևերը՝ զոգմատիկ հավատալիքները, շարիաթի մեջ մարմնավորված կրոնական իրավունքի համակարգը, հասարակության և հասարակական հարարերությունների նկատմամբ եղած հայացքները՝ այդ առնչներ հարմարեցնելով նոր ժամանակի պահանջներին:

Յարական իշխանությունների սուլե իսլամական կրոնի բարձրաստիճան ծախու սպասավորների բացահայտ բծանքն ու հանդիսությունը հավատացյալ մասունների մեջ առաջ էին բերում խիստ զոգոհություն: Աշխատավոր մուսուլմաններն իրենց կղերին սկսեցին դիտել իրեն կառավարության կողմից կարգված շինուֆիկներին, ազմինխտրաթախի դրածոների՝ ամենեկին վստահություն չառձելով նրանց նկատմամբ:

Իրենց հավատի ծառայողների հանդեպ մուսուլմանական համայնքների ծայրա-եղ անբարեհաճության ուղղակի հետևանքն եղավ կրոնապաշտության արտաձգիթային ձևերի զարգացումը և տարրեր աղանդների սուսայցումը, որոնք էլ հենց հող նահապատրաստեցին Ռուսաստանում մուսուլմանական կրոնի բարենորոգչական շարժման համար:

Թևև Ռուսաստանում իսլամի մեջ ծագած աղանդավորական և բարենորոգչական շարժումներն այնպիսի լայն զարգացում չստացան, ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, նզրպտասում և Էնդկաստանում, այնուամենայնիվ դրանք մի կողմից առաջ բերեցին ցարական կառավարության բուռն հակազդեցությունը, իսկ մյուս կողմից՝ իշխանությունների հետ սերտ շփման մեջ գտնվող և նրանց հովանավորությունը վայելող իսլամական

կրոնի սպասավորների (ուս ցուցադրական անբարյացակամությունը):

Աղանդավորական և բարենորոգչական շարժումները ցարական իշխանությունների կողմից խիստ դիմադրության հանդիպեցին ամենից առաջ այն պատճառով, որ դրանք, ի տարբերություն լուսավորական շարժումի, առաջադրում էին Ռուսական կայսրության տարածքում ապրող բոլոր մուսուլմաններին նախ մշակութային-լեզվական, ապա նաև քաղաքական հողի վրա միավորվելու պահանջ: Միավորման միտումներն արտահայտվում էին Ռուսաստանի մուսուլման ժողովուրդների և՛ տնտեսական կյանքում, և՛ ղավանարանական հողի վրա նրանց շփման մեջ: Թաթարների, ղազախների, ուզբեկների, կիբրդների, արբեչեանցիների կրոնական ընդհանրությունը նրանց լեզվական հատկանիշների միասնության հետ մեկտեղ հող էր ստեղծում էկնիկական մեծանշան համար:

Նման հեռանկարը ցարական կառավարությանը ձեռնտու չէր: Հավասար արդյունավետությանը սուսանձին-առանձին իր նպատակներին օգտագործելով իսլամի հիմնական ղավանանքները՝ սուսնիզմը և շիիզմը, որպես լուրջ միավորների դիտելով մուսուլմանական համայնքները և հանդուրժելով մուսուլմանական կրոնի ակտիվ գործունեությունն իրեն ստեղական երևույթ, ռուսական ինքնակառավարումը որս հետ միասին չէր հանդուրժում մուսուլմանների միավորման բարենորոգչական զարգացումը, ամեն կերպ աշխատում էր պահպանել պատակտումը իսլամում և ընդհանրապես նպատում էր այն պրոցեսներին, որոնք բաժանում, աչլ ոչ թև միավորում էին կայսրության մուսուլման բնակչությանը: Տեղական պետական իշխանությունների համար լավ օգնություն է ռուսական մուսուլմանության տարանցելությունը... — գրում էր ցարական շինուֆիկներից մեկը, — ամենամոտ ժամանակ տարացել մուսուլմանական խմբերի ամեն մի միավորում մեկ կրոնական-թաթարական համայնքի մեջ մեծագույն անխոհեմության ակտ կլինե՞նք՝:

Ինչ մերարներում էլ մուսուլման հոգևորականությունը, որ արիթմ բաց չէր թողնում ամեն քաղաքի իր հավատարմությունը հավաստելու իշխանություններին, ապա նա, իրականում երազվելով կրոնական հողի վրա Ռուսաստանի բոլոր մուսուլ-

1 Ղ. И. Климович, Ислам в царской России, с. 222.

մանները ցեղային միավորում, հանդես էր գալիս, սակայն, այդ միավորման զեմ, հնազանդաբար հավանություն տալիս միավորմանը խորհրդատու ցարական իշխանությունների գործողություններին:

Պես 1860-ական թվականներին Քաթարիայում և Մերձվոլգյան ուրիշ շրջաններում որոշ տարածում ստացավ վախճվականների աղանդը: Կազանցի վանատական Բ. Վախճվը աւետարական գործերով Միշին Աօխա կոտարած ուղղործությունների ժամանակ ծանոթացել էր սուփիանական նաքչընեհին միաբանության գործունեությանը և ուսումներին: Այդ ուսումների մեջ Վախճվին հատկապես հրապուրել էր այն, որ նրա հետևորդները որսահանգող հեղինակություններ ճանաչում էին ոչ թե պաշտոնական հոգևորականներին, այլ իրաներին և ուսուցիչներին: Նաքչընեհիականներն իրենց բարոյներում պահանջում էին վերադառնալ Նախնական, «մաքուր» իսլամին: Վախճվը իրեն հայտարարեց այդ նպատակի անմնացող ջատագով, պնդելով, թե իր սուփիանական արմատները զեմում են միշև «մաքուր» իսլամի ժամանակները: Նա հավատացյալներին համոզում էր, թե ինքը մի սուփից է ծագում, որը սերվել է մարգարեի զինակցից և Վուդայան րուլդարական միջնադարյան խաներից, որոնց շրջանում էր միայն այն ժամանակներում պահպանվում «մաքուր» իսլամը¹: 1862 թվականին Վախճվը Կազանում հիմնադրեց այսպես կոչված «Վախճվյան աստվածային զեմի մուսուլմանների հնահավատ ընկերությունը», որի անդամները լայն գործունեություն ծավալեցին սփռչնական իսլամին վերադառնալու նշանաբանով:

Որպես սոցիալական և կրոնազգափառախոսական կարգի երևույթ, վախճվականների շարժումն ուղղված էր գոյություն ունեցող հասարակական-քաղաքական կարգերի դեմ²: Դավանաբանական-գոյմատիկ տեսակետից կրկնելով մուսուլմանական ազնայությունական հասանքների շրջանում լայնորեն հայտնի «մաքուր» իսլամին վերադառնալու լոզունդը, դրանով իսկ վախճվականներն

սովականներն ակնարկում էին միևնույնական տիրապետության անցած-զնացած ժամանակները, և բնօրհավատակը, ժխտում ինքնակալությունը, նրա լինողիկական ապարտը, ցարական կարգերն ու հաստատությունները: Ենելով դրանից, վախճվականները հրաժարվում էին հարկեր վճարելուց, խուսափում էին ծառայել բանակում, չէին ենթարկվում ցարական դատարանների վճիռներին և այլն:

Չճանաչելով պաշտոնական մուսուլման հոգևորականություն հեղինակությունը, վախճվականներն անհնա մեկրացնում էին նրա անբարոյականությունն ու ստորաբարչությունը: Այդ մեկրացումները, սակայն, ցարական իշխանությունների համար էական չէին: Էական ու անհանդուրժելիքն այն էր, որ վախճվականներն իսլամ հոգևորականությունը հիմնականում ընհաղատում էին նրա համար, որ նա մուսուլմանական հավատը վաճառել էր «սլավոնական հրեշի», այնպիսի մի իշխանության, որը, իբր, ընկանից իսլամի անհաջա թշնամին է:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, վախճվականների կողմից ինքնակալության և մուսուլմանական կրդերի քննադատությունը ոչ այլ ինչ էր, քան սոցիալական և ազգային ճնշման ենթակա մարզկանց սոցիալ-քաղաքական բողոքի կրոնական արտահայտություն:

Ցարական իշխանությունների հավանությամբ և զորմամբ Կազանի մուսուլման հոգևորականությունը վախճվական աղանդի զեմ ուղղեց-իսլամ ուղղահավանների մուսուլմանությունը: 1884 թվականին վախճվական աղանդը ջախջախվեց, նրա ղեկավարները գատապարտվեցին բանտարկության և աքսորի: Ինքը՝ Վախճվը իսլապար ճանաչվեց և մի քանի տարի անց մահացավ հոգևորմական հիվանդանոցում: Վախճվական աղանդը, որքան էլ սկզբնական շրջանում հրապուրել էր, լոկ տեղական նշանակություն ունեցավ և էական ազդեցություն չթողեց Ռուսաստանի մուսուլմանների վրա: Աղանդը, սակայն, լինելով չվերացավ ազգայնից, այս կամ այն կերպ շարունակելով իր գոյությունը նաև հետագա երեք տասնամյակներին³:

19-րդ դարի 80—90-ական թվականներին Ռուսաստանի մու-

¹ Տե՛ս E. B. Молостова, Вансов божий полк. «Мир ислама», т. 1, 1912, № 2, էջ 143—152:

² Տե՛ս Н. Ф. Катанов, Новые данные о мусульманской секте вансовцев. Казань, 1909; С. Вансов. Воззвание от центральной организации воляжских болгарских мусульман, вансовских божьих воинов. Казань, 1917; М. Сагидуллин. К истории вансовского движения. Казань, 1930:

³ Տե՛ս А. И. Крымцев, История религий, том II, էջ 283—284:

սովմանական ծայրամասերում տարածում գտավ նաև մանդիս-տական ուսմունքը:

Ռնչպես վերևում նշվեց, մահդիտական շարժումը ծնունդ էր առել Սուրբանում և տարբեր ձևերով ընթացող հակազգաօթա-յին շարժումների նկրտումների ու լոզունգների կրոնական ար-տահայտությունն էր իսլամի մեջ: Սուրբանում տեղի ունեցած մահդիտական իրազարժությունների արձագանքները, թափան-ցելով Ռուսաստանի մուսուլմանական տարածքները, ունե-ցան իրենց անիրատասխիկ նեանկանները: Այստեղ ամե-նուրեք թափառում էին օտարականներ, զերվիչներ, բարո-զիշներ, որոնք կանխազգուշակում էին վերահաս ահեղ դա-տաստանի օրը, հայտարարում մահդիի գալուտյան մասին: Բացի այդ, հենց ահեղում հայտնվում էին անարարած մահդիներ: Ուլա-յում, օրինակ, որպես մահդի հայտնվեց բաշկիր Ա. Չուվաշևը, իսկ նրա առաջալ իրեն հայտարարեց նույնպես բաշկիր Ֆ. Ար-դալովը: Նրանք կանխազգուշակում էին իսկական մահդիի վերա-հաս ծնունդը Ռուսաստանում, որին սպասելով՝ մուսուլմանները պետք է արմատապես փոխեին իրենց ամբողջ ապրելակերպը, այսինքն՝ այն ապրելակերպը, որ ստեղծվել էր օանիժյալ ոտա-նեթիս կողմից կազանի, Արիմի և մյուս խանությունների նյա-նունից հետո:

Ռուսաստանում մահդիվը հրապուրիչ դարձավ իրեն անկա-խություն գաղափարախոսություն: Մահդիսաններն այստեղ մտա-ծում էին մտավորական արյան, եթև Սուրանի մուսուլմաննե-րին հաջողվել է մահդի Մուհամմեդ Ա-մինիի գլխավորությամբ ջախջախել անգլիացի գաղութարարներին և անկախ պետություն ստեղծել, ապա ինչու նույն բանը չեն կարող անել Ռուսաստանի մուսուլմանները՝ ունենալով այնպիսի աջակից, ինչպիսին Սուր-բիան է: Նրանց մտա այն համոզումն էր ամ արամպղզիկ, որ իրենց ի վիճակի են թլթափելու ոտս օանհաժամանեթիս՝ իշխանությունը և ստեղծելու սեփական պետություններ՝ օհարազատ Սամանյան կայսրության հովանավորության տակ:

Ռնչպես վախժականները, այնպես էլ մահդիականները

նկատելի հետք չբողջին Ռուսաստանում մուսուլմանական կրոնի ներսում սկզբած բարենորոգչական ընթացքի վրա: Բայց դրանք որոշակիորեն նախապատրաստեցին այն շարժումը, որի անվան հետ է կապված Ռուսաստանում պանիսլամիզմի, իսկ հետո նաև՝ պանթուրքիզմի գաղափարների լայն տարածումը: Խոսքը ջաղիղների շարժման մասին է: Ընդհանուր շատ կողմեր ունենալով մերձավորարևելյան և հեղկական իսլամում տեղի ունեցող բարենորոգչական շարժման հետ, ջաղիղիզմը՝ դրևո-ցեց նաև բազմազան յուրօրինակություններ, մեծ նշանակություն ունենալով Ռուսաստանում իսլամի կրոնազգափափախության կան-մաքի զարգացման և արդիականացման տեսակետից¹:

Ջաղիղները նույնպես լուսավորիչներ իման առաջակիցում էին արևմտյան մանկավարժության հիմունքներով նոր մեթոդներ մտցնել դպրոցական ուսուցման մեջ, բարեփոխել կրոնական դպրոցները՝ մեղրիանները և մեքթերները: Ըստ դրում ռեֆորմը պետք է վերաբերվեր ոչ միայն դասավանդման մեթոդիկային, այլև նրա բովանդակությանը: Նկատի էր առնվում մտցնել մի շարք աշխարհիկ ուսումնական առարկաներ՝ մաթեմատիկա, քնադատություն, ռուսաց լեզու, օտար լեզուներ: Մուսուլ-մանական դպրոցների ուսուցման մեթոդը, այնտեղ իշխող սխոլաստիկ մեթոդորոք, որտեղ յոթ-ութ տարի շարունակ աշա-կենթները գետնին նստած իրենց միանգամայն անժանոթ արա-բերենով Ղուրան կարգավ էին սովորում, շեղք մեթոդական-ներին կարծիքով նեթակ ևնթակ էին արմատական փոփոխության:

Ջաղիղիզմը սկզբում շուներ հստակորեն նախադրված քա-ղաքական գիծ: Եարժման մեջ մտնում էին տարբեր, երբեմն հակասական, հայացքների տեղ մարդիկ՝ ջաղիղիզմը ազատա-միտներ, ղեմնկրատական հոգեբույժ տարված մտավորականներ, որոնց պահանջներն սահմանափակվում էին գլխավորապես կրթության կազմակերպման հարցերով:

¹ «Ջաղիղիզմ» տերմինն առաջացել է արաբերեն «ուսուլ ք շեղիզե» ար-տահայտությունից, որը նշանակում է «նոր մեթոդ»:

² Տե՛ս «Два течения». «Мир ислама», т. II, 1913, вып. I, էջ 31—42, С. Рыбаков. Новометодисты и старометодисты в религиозном мусуль-манстве. «Мир ислама», т. II, 1913, вып. XII, էջ 852—871; А. Арша-рузян и Х. Габдуллин. Очерки панисламизма и пантуркизма в Рос-сии, էջ 11—14:

¹ Տե՛ս А. И. Крызевел. История религий, том II, էջ 283; «Миссио-нерский противомусульманский сборник. Труды студентов миссионер-ского противомусульманского отделения при Казанской духовной академии», вып. XX. Казань, 1894, էջ 159—162:

Բայց, ի տարբերություն լուսավորական շարժման, ջաղիդական շարժումն ուղղված էր ուսական կուլտուրայի, ուսական իշխանությունների դեմ: Ջաղիդները ձգտում էին կրոնական դպրոցների ունեցողներին իրականացնել, հիմք ընդունելով Պոլսի թուրքերին: Նրանք վճռակոնսպես հանդես էին գալիս ուսասեր լուսավորիչներին այն տեսակետի դեմ, թե կարելի է փոխել թուրքերենի գրությունը և այն հարմարեցնել սլավոնական այբուբենին և այլն:

Հենց այդպիսի գաղափարներ էր պրոպագանդում ջաղիդիզմի հիմնադիր, զրիմժի թափաղ Ջրապարակարոս Իսմայիլ բնի Գասպրինսկին, որը դարձավ Ռուսաստանում նորագույն իսլամիզմի և թուրքիզմի խոշորագույն տեսարանն ու քարոզիչը:

Մնվել է 1851 թվականին Ղրիմում, կրթությունը ստացել Մոսկվայում, ճամփորդել է Ֆրանսիայում և թուրքիզմում, 1875 թ. նշանակվել է զպրոցի տեսուչ, այդ ընտրվել նախկին Ղրիմի խանության մայրաքաղաքի՝ Բախչիսարայի քաղաքապետ: Ղրիմում նա խոշոր կալվածքներ ուներ:

Դեռևս 1881 թվականին Միմֆերոպոլում Գասպրինսկին ուսուցանում էր «Ռուսական մուսուլմանություն: Մուսուլմանի մտքերը, նոթերը և գիտարկումները» գիրքը¹, որտեղ շարադրեց Ռուսական կալուրության մասնագրական ժողովուրդների արդիականացման, մասնավորապես մուսուլմանական դպրոցների վերականուցման մասին իր հիմնական գաղափարները: Գիրքն ըստ էության նաև գործունեության ծրագիր էր, որը թափառեցում էր մուսուլման կանանց հոգեոր ազատագրում, Պոլսի քաղաքի հիման վրա միասնական թուրքերենի մշակում և տարածում, թուրքալեզու մամուլի հիմնադրում, թուրք ազգային մտավորականության ստեղծում և այլն:

Գասպրինսկին գտնում էր, որ առաջավոր ազգերի առաջընթացի ու բազմաթիվության հիմնական գործոններից մեկը գիտությունների զարգացումն է, ուստի նա մուսուլման գործիչներին հույս էր անում կողմնորոշվել դեպի մասնականացրած քաղաքակրթությունը, մասնավորապես ճշգրիտ գիտությունները: Գասպրինսկին նույնպես, Աբդուլի և մյուս բարենորոգիչներին

նման, յուրատեսակ էր մեկնաբանում Ղուրանի և Սուննայի այսօրվաները, փորձում էր ապացուցել, որ իսլամական դավանաբանությունը չի հակասում գիտությանը:

Թուրքերենը և իսլամը Գասպրինսկին դիտում էր իրեն հոր ազգակիցներ Ռուսաստանի թուրքալեզու ժողովուրդների ազգային ինքնությունը և գիտակցությունը զարգացնելու համար: Նա հրաշակեց թրքականության (թուրքուլուկ) սկզբունքը: Նրա կարգախոսներինց մեկն էր՝ «Ազգի, մտածումի և գործի միասնություն» («Միջև, ֆիբիդե, իլդե բիլդիկ»):

Պոլսի թուրքերենի գիտելով որպես թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների ընդհանուր լեզու և պարտադիր Ռուսաստանի թուրքալեզու ժողովուրդներին համար, դրանով իսկ Գասպրինսկին հանդես էր գալիս պանթուրքիզմի գիրքերից և ըստ էության նրա առաջին գաղափարախոսներից մեկն էր:

1883 թվականի ապրիլից Գասպրինսկին Բախչիսարայում սկսեց հրատարակել «Ռերուսուման» («Մարգաման») թերթը՝ երկու լեզվով, որը տարածվում էր Ռուսաստանում և Օսմանյան կայսրությունում: Թերթի էջերում նույնպես նա սկսեց շատ ակտիվ պրոպագանդել «Նոր մեթոդը» և ընդհանրապես իր ազգայնական գաղափարները:

Նուսրից գործի անցնելով և գործնականում իրականացնելով իր մտքերը, Գասպրինսկին, մեծ ջանքեր գործադրելով, Ղրիմում ստեղծեց նոր մեթոդի դպրոցներ, որտեղ Ղուրանի հետ միասին ուսումնասիրում էին մայրենի լեզու, աշխարհագրություն, կրթականություն և ուրիշ աշխարհի առարկաներ: Ետևում նրա օրինակին հետևեցին Ռուսաստանի մուսուլմանական այլ կենտրոնները: Գասպրինսկին մեծ թվով համախոսներ ունեցավ ոչ միայն Ղրիմում, կապակի թափաղի թոտ և Ազրբեջանում, այլև Պոլսյոլիմում, Ուրալում, Միջին Ասիայում: Ամենուր լույս էին տեսնում մոզեռնիստական ոգով զրված գրքեր, հրապարակ էին գալիս ջաղիդական ուղղության թերթեր ու հանդեսներ:

Առաջ քաշելով իսլամի բարեղավման, բարեփոխման ծրագիր, Բ. Գասպրինսկին և նրա հետևորդները գտնում էին, որ այդ բարեփոխումը հնարավոր կլինի իրականացնել միայն Ռուսաս-

¹ И. Гаспринский. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманна. Симферополь, 1881.

¹ Բ. Գասպրինսկու օրինակ ստեղծված, որով իմաստով կարելի է նույնիսկ ասել, որ պանթուրքիզմի գաղափարն առաջին անգամ ծայր էր Ռուսաստանում ապրող թուրք-թաթարական շրջաններում:

կան կայսրության մուսուլմանական բոլոր տարածքների համատարած շարժումների միացյալ շարժումով, նրանց գաղափարական, իսկ ապա նաև՝ բարձրակարգ միավորման գնալուց: Այստեղից էլ բխում է ջաղիղների բացահայտ պանիսլամիզմը, որն ըստ էության բարենպաստ հող էր ստեղծում պանթուրքիզի գաղափարների տարածման համար: Այդ գործում պանթուրքիզի գաղափար-մուսուլմանական ծավալների ջաղիղական ազդեցական մասնակցությունները:

Դեռ 80-ական թվականներից Քաթարիայում սկսեց հրատարակվել «Փուրք Եուրդու» թերթը՝ հենց սկզբից մղվելով ակտիվ պանիսլամական պրոպագանդա: Նման դեր ստանձնեց նաև ավելի ուշ այդտեղ հրատարակ կկամ «Էլուսուլ» օրաթերթը՝ Քաթար մուսուլմանական Մաքսուդի խմբագրությանը: Ռուսաստանում պանիսլամիզմի պրոպագանդան ուղղութիւնը մեծ ջանքեր էր գործադրում Աղրերեանում նրա գլխավոր ձայնավորը՝ «Կասուր» թերթը:

Արդեն 90-ական թվականների վերջերին ջաղիղական շարժումը մեծ ուժ էր դարձել: Նրա գործունեությունը զարգացնելու համար շրջանակներից աստիճանաբար դուրս գալով, ըստ էության, ստացավ ամբողջ մուսուլմանական կրոնի արդիականացման համար պայքարի բնույթ:

Նշանա ստվեց, Ռուսաստանի սահմաններից դուրս պանիսլամիզմը որոշ դրական լիցք էր կրում այնքանով, որքանով այն ուղղված էր նաև եվրոպական գաղութատարների դեմ: Իր հերթին իսլամում ծագած բարենորոգչական շարժումը նգրպատուում է Լեդիաստանում ինչ-որ շափով ուղղված էր պանիսլամիզմի դեմ, որովհետև շարժումն արտահայտում էր այդ երկրների բարձրացող ազգային բուրժուազիայի շահերը, որը ձգտում էր անկախ է ինքնուրույն լինել Օսմանյան կայսրությանը, ունենալ սեփական ազգային պետություն և ներքին ազգային շուկա: Այդ պատճառով եվրոպական գաղութատարները Օսմանյան կայսրության մեջ և մուսուլմանաբանակ իրենց գաղափարներում մահմեդական կրոնի պրեֆերանսն համար մեղունք առած շարժմանը ներկան հաշտ աչքով էին նայում, նույնիսկ այնպես մտքաբերողներին:

Բարենորոգիչների հանդեպ իշխանությունների վերաբերմունքը միանգամայն այլ էր ցարական Ռուսաստանում: Ռուսական իշխանությունները դեմ էին իսլամին և, ինչպես տեսանք,

աչակցում էին նրան: Ինչ վերաբերում է պանիսլամիզմին և գրա-կրոններին, ապա դրանց հանդեպ ցարիզմը հենց սկզբից թրջ-նամական դիրք բռնեց: Դա պատահական չէ, որովհետև պանիսլամիզմի նպատակը Ռուսաստանի մուսուլմանական և թուրքա-կեղու տարածքները ուսա զանապետների լիցք ազատագրին էր և դրանք ապագա համաշխարհային մուսուլմանական կայսր-ությունը կցելու: Ռուսաստանում բարենորոգչական շարժումը հենց սկզբից բնթացավ ոչ միայն պանիսլամիզմի, այլև պան-թուրքիզի գործով: Այստեղ սեփական ազգային պետության և ներքին շուկայի ստեղծումը կազմում էր շատ ավելի մեծ դժվարությունների՝ Ռուսական կայսրության բայքայման և մուսուլմանների զազատագրության հետևանքի հետ, որի իրականացումը հնարավոր կլիներ միայն Օսմանյան կայսրության ցա-ղաբանական-դժվարագրիտական աջակցությամբ և հատկապես ռազմական ակտիվ միջամտությամբ:

Այլ խոսքով, եթե բանը վերաբերում էր Օսմանյան կայսրու-թյանը, ապա այստեղի բարձրացող թուրք բուրժուազիան միշտ էլ, որ նույնացնում էր պանիսլամիզմը և պանթուրքիզմը: Իսկ եթե խոսքը գնում էր ցարական Ռուսաստանի մասին, ապա այդ նույն բուրժուազիան և Ռուսաստանի նոր ձևավորվող թուրքա-լիզու բուրժուազիան որևէ հակասություն չէին տեսնում պան-թուրքիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարների միջև: Դա աչքագն էլ պետք է լիներ, որովհետև եթե Օսմանյան կայսրության մեջ մեծամասնություն էին կազմում ոչ թուրք մուսուլմանները, ապա Ռուսական կայսրության մեջ համարյա բոլոր մուսուլմանները թուրքալիզու էին:

Ջաղիղների բարենորոգչական շարժումը հենց սկզբից ուժեղ դիմադրության հանդեպ կայսրության մուսուլման հողերականության հետևում մասին, բոլոր ուղղահամառ մուսուլմանների, այլ խոսքով՝ բոլոր պահպանողական հավատաց-յալների կողմից, որոնք իրենց ավանդապաշտության շերտի ստացել էին Բաղիսկաններ անունը: Ջաղիղների գործու-նեությունը խիստ հետապնդվում էր հատկապես Բուխարայի և հիվալի կրոնապետական խանություններում:

¹ Քաղիղականներ — «բաղիմ», ույսիբեր՝ անփոփոխ, փայծակալ բառեր:

² Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана». Третье издание, дополненное и переработанное. Том I (1903—1937 гг.). Душанбе, 1980, էջ 27:

Ինչպես տեսանք, 19-րդ դարի վերջին քառորդում մուսուլմանական կրոնը արդիականացման բուռն պրոցես սպրեց: Մահմեդական խոշոր գործիչներից ոմանք մի կողմից ձգտում էին իսլամականությունը և պանիսլամիզմը հարմարեցնել հակազաղութային պայքարի խնդիրներին, մյուս կողմից՝ բարձրացրղ մուսուլմանական բուրժուազիայի շահերին: Իսլամի հիմքի վրա բոլոր մահմեդականներին միավորելու մասին քաղաքը, համաշխարհային իսլամական պետություն ստեղծելու գաղափարը դեմ առավ բազմաթիվ արգելքների: Պանիսլամիզմի բարձուն անխուսափելիորեն հանդիպեց բրիտանական նրկյաների բացահայտ թշնամանքին, ինչպես նաև հակասովյան մեջ մտավ Ալեքսեյը ձևավորվող ազգերի ներսում սաղմավորվող բուրժուական նացիոնալիզմի, առանձին ազգային պետությունների ստեղծման գաղափարի հետ: Ավելին, պանիսլամիզմը ստիպված էր հաղթահարել հենց իսլամի ներսում հանդես եկած հակապանիսլամական հոսանքների դեմադրությունը:

19-րդ դարի վերջերից պանիսլամիզմը աստիճանաբար կորցրեց հակազաղութային ուղղվածությունը: Սուլթան Աբդուլ Համիդի և մուսուլմանական աշխարհի մյուս կառավարողների, մուսուլմանական վերնախավերի ձեռքին այն արդյունավետ միջոց էր մասսաների դիտակցությունը միավելու, նրանց ուղադրությունը սոցիալական հուզող հարցերից շեղելու համար:

Ասպիտով, չնայած իսլամի նորացման համար սկսված շարժման մեջ երբեմն հանդես էին գալիս կիսաառաջադիմական տենդենցներ, բայց և այնպես ամբողջությամբ մեջ այն շարունակում էր ծառայել մուսուլմանական աշխարհի կղերաֆեոդալական վերնախավերի շահերին: Ազգային գաղութային հարցի վերաբերյալ իր թեզերներում Վ. Ի. Լենինը վճռականապես գատապարտել է պանիսլամիզմը, որը սուսկ ամրապնդում է «խաների, կալվածատերերի, մուլաների և նմանների դիրքերը»: Հասարակական գաղաքացման ընթացքում «հեղափոխական» շարժումների մուսուլմանական կրոնագաղափարախոսական ձևն անփոփոխ կերպով երևան էր բերում դրանց պատմական սահմանափակությունը:

ԵՐԻՏՅՈՒՐՔԵՐԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼԸ: «ՍՄՄԱՆՅԱՆ ԱԶԳԻ» ԳԱԼԱՓԱՐԸ: ՊՆԻՍԼԱՄԻԶՄԸ ԹԻՐԻՔ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿՆՈՑՈՒՄ

Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիներին թվում էր, թե ամրապնդվել են թուրքիայի ֆեոդալական-բուսպետական կարգերը՝ կասեցնելով բուրժուական առաջադիմական զարգացման տենդենցները: Իրականում, սակայն, թեև շատ դանդաղ, բայց որոշակի սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժեր էին կատարվում երկրում: Օսմանյան կայսրության մեջ անշեղորեն շարունակվում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը: Եվ դա ոչ միայն ծովափնյա քաղաքներում, որտեղ այդ զարգացման տուն տվողը նախկինի պես թուրքիայի ալազգի բուրժուազիան էր, այլև երկրի կենտրոնական շրջաններում: Առձեռանում էին ձևավորվող թուրք ազգային բուրժուազիայի դիրքերը տնտեսության զանազան ոլորտներում:

Չնայած այդ մանեին, թուրքական բուրժուազիայի տնտեսական դիրքերը երկրում դեռ երևում էին, դեռ նա նոր էր ամրապնդվում իբրև դասակարգ: Նրա զարգացման ձանապարհին առաջվա պես լուրջ խոչընդոտ էր ֆեոդալական-սուլթանական բուսպետական ուժիքը, որին բացահայտորեն իրենց կամքն էին թելադրում նվիրակյան մեծ տերությունները, օստրալիդյա կապիտալը: Ամեն ինչից երևում էր, որ սուլթանական-բուսպետական կարգերի դեմ ընդդիմությունն առաջիկայում անհուսափելի և լուրջ էր լինելու:

Ընդհատակ անցած «նոր օսմաններ» գաղափարները թուրք մտավորականության առանձին խավերի և զինվորականության մեջ տակավին կենսունակ էին: Արդեն 80-ական թվականներին վերջերից թուրքական բուրժուազիայի շահերն արտահայտող իսլամ մտավորականության որոշ ներկայացուցիչներ, աս-

Վ. Ի. Լենին, հ.թ. հ. 41, էջ 199:

տիճանաբար սկսեցին լուրջ արդյունավետ քննարկելու ծանր հարավներից, երազում էին սահմանադրական շարժման տարիների համեմատաբար տանելի քաղաքական ազատությունների մասին: Գնալով հող էր տեղեկում օրվա սեփական զեմ գաղափարական-քաղաքական շարժման համար:

19-րդ դարի 60—70-ական թվականներին, յախիքն՝ սահմանադրական շարժման տարիներին ձևավորված թուրք մտավորական ուժերը նոր ժամանակներում՝ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին դառնում էին մի նոր շարժման «երեստասարգ թուրքերի» շարժման սկզբնավորման նախօրինակ:

1889 թվականին Ստամբուլի ռազմաբժշկական ուսումնարանում ձևավորվեց մի գաղտնի քաղաքական կազմակերպություն՝ ժազուսումվ ալբանացի ուսանող Իբրահիմ Թեմոյի ղեկավարությամբ: Որոշգրեցվելով 60—70-ական թվականների սահմանադրականների հիմնական սկզբունքներն ու լուրճները, կազմակերպությունն իր առջև խնդիր դրեց պայքար սկսել Արզումանի համարի բռնապետական կարգերի դեմ: Կազմակերպության հիմնադիր կոմիտեում, բացի թուրքերից, կային կալարություն մտադրմանական տարրեր ազգությունների ներկայացուցիչներ: Իբրահիմ Թեմոյից բացի նրա մեջ էին մտնում թուրք Շեքրեֆեդդինը, բուսիացի Ալի Ռաջաջան, քրդեր Իսխակ Սուկուտին, Արզուլա Ջեվանթը և ուրիշներ: Կազմակերպությունը պաշտոնապես ընդունեց «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեանունը, որը երեստասարգ թուրքերի շարժման սկիզբն ազնուց առաջին կազմակերպությունն էր:

Սակայն երիտթուրքական շարժման ձևավորման շրջանում, այսինքն՝ 90-ական թվականներին, այդ շարժման կենտրոնը Փարիզ էր դարձել: Ետև տարիներին Փարիզում ապրած հրեշտակյան գործիչ Սապահ-Նուլայանը հետազատում վերհիշում է. «Փարիզը ուխտատեղի էր, մի տեսակ թուրք Արշակավան: Ով պաշտոն էր ուղում կամ պաշտոնի բարձրացում և էլի կարողանում իր առաջադրած նպատակին հասնել, վազում գալիս էր Փարիզ և իրեն «երեստասարգ» հայտարարում: Բազմականություն ստացող իդճի ամենայն հանդարտությամբ վերադառնում էր: Երեստասարգ թրքությունը մի տեսակ միջոց էր դարձնել առաջին Համիդի կառավարությունից պաշտոնից, դրամներ, սու-

վելություններ կորզելու և անձնական վրեժխնդրություններ առաջ մղելու համար: Ետեղի շատ սահմանափակ թվով անհատներից, մնացածները հարափոփոխ տարրեր էին, որոնք գաղափարական տեսակետից ոչինչ էին ներկայացնում և որա համար էլ իրենց թիվը երբեմն աճապին լափեր էր առնում, երբեմն էլ շատ ուշին իջնում»:

Նենց այտեղ էլ՝ Փարիզում, 1894 թվականին թուրք քաղաքական վտարանդիների շրջանում ձևավորվեց մի նոր կազմակերպություն, որտեղ ղեկավար զեմ տաններին մտավորականները նազըմը և Ահմեդ Ռիզան: Այս կազմակերպությունը նույնպես կոչվեց «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտե, որը շուտով դարձավ երիտթուրքերի արտասահմանյան կենտրոն: Ահմեդ Ռիզան կանգնեց այդ կենտրոնի ղուլս՝ դառնալով երիտթուրքական շարժման ղեկավարներից և նշանավոր գաղափարախոսներից մեկը: Փարիզում սկսվելով ֆրանսիական հրատարակել «Մեջզերեթ» («Քննարկում»), իսկ թուրքերին «Մուրա-ի ումմետ» թերթը, նա գրանց էջերում տեսականորեն հիմնավորում էր երիտթուրքերի քաղաքական նպատակները: Ի տարբերություն երիտթուրքերի Ստամբուլի կազմակերպության, որն ալմատականորեն էր տրամադրված սուլթանական սեփմի նկատմամբ, Փարիզի կենտրոնը կանգնեց լա-վաճող դիրքերում:

1895 թվականին Փարիզում հայտնվեց երիտթուրքերի մի կազմակերպություն և՛՝ ձևավորվելով նախկինում Եգիպտոսում լույս տեսած, իսկ այժմ Եվրոպայում վերահրատարակվող «Մի-թան» («Կշեթ») ռազմաունջ շարքաթերթի շուրջը: Թերթը վերաանդեղել և խմբագրում էր հայտնի պատմաբան Մուրադ բեգը: Նա ծագումով դաղապանացի էր, որտեղից անել էր թուրքա-գնացել Եգիպտոս, այնտեղից եկել Փարիզ: Շատ շանցած աս նույնպես դարձավ երիտթուրքերի ղեկավարներից ու գաղափարախոսներից մեկը: Սուլթանի նկատմամբ Ահմեդ Ռիզայի կազմակերպության շափավոր դիրքի համեմատությամբ նույնիսկ Մուրադ բեյ խումբը կանգնած էր ծայրահեղ պ դիրքերի վրա: Բարահայտորեն պաշտոնանելով Արզում Համիդի ազգային շար-

Ս. Սապահ-Նուլայան, Պատմախոսություններ, տպ. Երեստասարգ Հայաստան, Փրագիտեն, 1916, էջ 137:

՝ ՏՊ՝ Ա. Փ. Մալեր, Краткая история Турции, էջ 117:

1 ՏՊ՝ Ա. Փ. Миллер, Краткая история Турции, էջ 116:

զարար քաղաքականությունը, նա հատկապես արգարացի էր համարում սուլթանի հայակույ գործելակերպը:

Ստամբուլական այդ ժամանակ ժենում հիմնվում է երիտ-թուրքերի մի ուրիշ կազմակերպություն, որը 1897 թվականից սկսում է լույս ընծայել «Օսմանլը» («Օսմանցի») թերթը: Նույն թվականին Կահիրեում ստեղծվում է «Սմաթիյուն և առաջադի-մություն» կազմակերպության բաժանմունքը, որը Հոգա Փատրիի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակել «Կանուն-ի էսասի» («Սահմանադրություն») և «Ֆասիրես ուշ-շարի» («Արևելքի իմաստություն»), իսկ Ահմեդ Սանբալիի խմբագրությամբ՝ «Ման-ջակ» թերթերը: Այս կազմակերպության ղեկավար անդամներից մի քանիսը տարիներ անց՝ 1902 թվականին, հիմնում են մի ուրիշ կազմակերպություն՝ «Օսմանյան համաձայնություն» ընկե-րություն» անունով: 1904 թվականին Ստամբուլում սկսեց գոր-ծել երիտթուրքական շարժման ևս մի բրիչ՝ «Հեղափոխական ընկերություն» անունով: Նույն թվականին ժենում հիմնադրվում է «Միություն և Հեղափոխություն» օսմանյան ընկերություն» կազմակերպությունը: Երիտթուրքական կազմակերպություններ էին ստեղծվել նաև Թուանիսիայում, Բուլղարիայում, Ալբա-նիայում և այլուր:

Վերջ նշված թերթերից բացի երիտթուրքերն ուրիշ մի շարք երկրներում ևս ունեին տպագիր օրգանակ: Օրինակ՝ Բուսլիա-յում (ննայգլում) լույս էին տեսնում «Իստիքիբաշ» («Ապագա»), ժենում՝ «Խիզմեթ» («Գնառողջություն»), Լոնդոնում՝ «Հյուրերի» («Ակառություն») թերթերը: Բացի այդ, Լոնդոնում և Նյու Յորք-ում արաբերեն լույս էին տեսնում «Խիլաֆեթ» («Խա-լիֆատ»), և «Սուրիե» («Սիրիա»), Բրյուսելում՝ ալբաներեն «Ալ-բանիս», Կահիրեում՝ քրդերեն «Քուրդիստան» թերթերը:

Երիտասարդ թուրքերի շարժումը խիստ կտրված էր մասնա-ներից. նրա պարագլուխները խորշում էին ժողովրդական խա-վերից, մասնաշախկան շարժման փոխարեն զերազատում պրակ-տիկ գործողությունների ղեկավարական մեթոդները:

Երիտասարդ թուրքերի բոլոր կազմակերպություններին միա-վորում էր Լեթե հիմնական քաղաքական պահանջ՝ պալատա-

կան Հեղաշրջման միջոցով Աբդուլ Համիդի բռնապետական ու-միի տապալում, 1876 թվականի սահմանադրության վերա-կանգնում, պառլամենտի գումարում: Այս բոլոր հարցերում նրանք համակարծիք ու միակամ էին:

Շարժումը խարսխված էր «նոր օսմանների» գաղափարա-կան-տեսական ժառանգության վրա: Նրանց բաղձաթիվը գաղա-փարներն ու մտքերը երիտթուրքերն ընդօրինակեցին առանց որևէ փոփոխության: Որոշ գաղափարներ էլ սրանք կոնկրետացրին 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ստեղծված նոր պայ-մանների համեմատ, դրանք «զարգացրին» ծայրահեղ աջ դի-րքերից, իրենց վերաբերմունքը մշակեցին թուրքական ազգային արվեստագիտչին հուզող համարյա բոլոր հարցերում:

Վերաբերմունք Երկրի կառավարման համակարգի նկատ-մամբ: Երիտթուրքերի կարծիքով սուլթանական-բռնապետական կարգերը պետք է վերացվեն: Նրանք համոզված էին սակայն, որ կայսրությունը չի կարող լույս գնալ առանց սուլթանի, միայն թե նա լինի «բարի», «լավ» սուլթան: Հետևապես պետք է պայ-քարել օսմանադրական միապետության համար, որի պայ-մաններում միայն կարելի է ապահովել երկրի անտեսական և կուլտուրական արագ առաջադիմությունը: Ինչպես նշում էր Բ. Գոլթորոզդին, երիտթուրքերի շարժումը «ապաստմբում էր ու-միի, բայց ոչ սուլթանի դեմ»: Իր հրատարակություններից մե-կում Փարիզի «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն ազ-գարարում էր. «Թ՛՛՛՛ր բոլորին հայանի լինի, որ մենք սահմա-նադրական ումիի պայմաններում էլ չենք կարող մեր գահ՛ը պատկերացնել առանց այժմ թագավորը զինաստիպի»:

Վերաբերմունք ղեպի մուսուլմանական կրոնը: Երիտթուրքա-կան բոլոր կազմակերպություններին հուզող մյուս կարևոր խըն-դիրը կայսրության մեջ տիրող կրոնական գաղափարախոսու-թյան՝ իսլամի հանդեպ որոշակի դիրքորոշում մշակելն էր:

Մեծագույն պատկառանք տածելով մահմեդական կրոնի սկզբունքների և նորմերի հանդեպ, երիտթուրքերի գաղափարա-խոսները փորձում էին հիմնավորել, թե դրանք բնավ չեն հա-կատում սահմանադրական կարգերին, որոնց իրենք ձգտում են:

¹ Տե՛ս Սողոմոն Թեկիրեան, Վերջուններ, Փահիրե, 1953, էջ 23—29:

² Տե՛ս Գ. Յ. Ալես. Турция в период правления младотурок, изд-во «Наука», М., 1972, էջ 58:

¹ Տե՛ս Н. И. Голобородько (И. Южанин). Старая и новая Турция, էջ 212:

² Նույն տեղը:

Ա՛՛՛՛՛նդ Ռիգան և նրա համախոհներն այն տեսակետին էին, թե մասնագրական կրոնը ոչ միայն առաջադիմության արգելիչ է (այդ տարիներին մուսուլմանական կրոնի՝ որպես՝ արգելիչ մասին շատ էին գրում հատկապես եվրոպացի հեռագրողները), այլև բարենպաստ հանդամանքների բերու-մով կարող է առաջադիմության մեծագույն խթան դառնալ:

Մուսուլմանական կրոնի հանդեպ երիտթուրքերի խոր ակն-նածանր և իրենց նպատակներին հասնելու համար այն օգ-տագործելու կարևորությունը նրանց անխուսափելիորեն էանց-նեցրեց պանիսլամիզմի գաղափարական դիրքերի վրա: Նրանք նույնպես թուրքական սուլթանին դիտում էին որպես բոլոր մու-սուլմանների խալիֆ և այս հանգամանքը ձգտում էին առավել-լազույն ծառայեցնել կայսրության շահերին:

Ահաբերումեմ՝ օսմանիզմի գաղափարախոսության եկատ-մամբ: Օսմանիզմի հանդեպ վերաբերմունքն ըստ էության դար-ձել էր կայսրության այլազոր, մտնանորակա քրիստոնյա ժո-ղովուրդների նկատմամբ վերաբերմունքի հարց և այն սկզբնա-կան շրջանում կենտրոնական տեղ էր գրավում երիտասարդ թուրքերի հայացքների համակարգում:

19-րդ դարի ընթացքում թուրքական սուլթանների տիրակա-նությունը թրթափել էին Հունաստանը, Բուլղարիան, Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ռումինիան, Բուսնիա-Հերցեգովինան, Կրեա-ն և Մանաս կղզիները, այսինքն՝ մոտ մեկուկես միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածություն զբաղեցնող 28 միլիոնից ավելի աղ-գարնակալություն:

Երիտթուրքական բոլոր կազմակերպությունները միակամ և միակարծիք էին մի հիմնական հարցում, այն է՝ բոլոր միջոց-ներով պահպանել կայսրության մարտոզայանությունը, թույլ չտալ նրա հետագա քայքայումն ու փլուզումը: Բայց ինչպիսի՞ միջոցներով դուրս բերել զա, ինչ մեթոդներով խափանել կայսր-ության ժողովուրդների ազգային անկախության հասնելու ձգտումը:

Եվ հոսա օսմանիզմի բուրձնան հարցում երիտթուրքերի տար-բեր հոսանքների միջև առաջ եկան լուրջ տարաձայնություններ:

Երիտթուրքերի մի մասը, որն արտահայտում էր միջազգային առևտրական գործառնություն զուրուտում ընդգծված թուրքական բուրձնազդիպի շահերը (Շերիֆիզդին և ուրիշներ), հանդես էր գալիս կայսրության թուրք և այլազոր բուրձնազդիպի միջև

աճուր դաշինք ստեղծելու պահանջով: Իսկ ինչպե՞ս հասնել այդ նպատակին: Իրրե գրան հասնելու միջոց նրանք առաջարկում էին՝ ապակենտրոնացնել կայսրության վարչական կառավարման համակարգը, ինչպես նաև տնտեսական և քաղաքական իրավա-հավասար համազործակցություն հաստատել եվրոպական տե-րությունների հետ: Թե ինչպիսին էր լինելու այդ դաշինքի նեղ-քին բովանդակությունը՝ երիտթուրքերի այդ լիբերալ մասը զեռ որոշակի պատկերացում չունեւր: Բայց նրանք օսմանիզմը չէր բացառում կայսրության մեջ առանձին ազգերի գոյություն տե-նալիսին ապագայում: Այլիսին, նրանք առայժմ նույնիսկ ձեռնա-նորոն, հանդես էին գալիս զոնն կայսրության ոչ թուրք ազ-գերի իրավահավասարությունն օգտին:

Ինչպես վերևում տեսանք, կայսրության մեջ առանձին ազ-գերի գոյությունը ժամանակին չէր բացառում նաև «նոր օս-մանների»՝ ղեկավարներից Ալի Սուալիմի՝ իր «օսմանյան ազ-գի» գաղափարով: Երիտթուրքերի լիբերալ մասը նույնպես, ինչ-պես Սուալիին, գտնում էր, որ կայսրության հպատակ ժողո-վուրդները երկար ժամանակ ապրելով թուրքերի հետ կողք կող-քի, նրանց իշխանության տակ, զեռ շատ վաղուց ամբողջովին կորցրել էն ինքնուրույն ապրելու կարողությունը և, բնականա-բար, միասնական «օսմանյան ազգ» ստեղծելու համար բացա-ռիկ՝ նարմար տարրեր են: Այդ նպատակով պայմաններում բո-լոր ոչ թուրքերը աստիճանաբար կծուվեն թուրքերի մեջ և տե-նանիկի ապագայում կստեղծվի միասնական «օսմանյան ազգ»: Այդ նպատակին հասնելու ճանապարհին նրանք կարևոր էին հա-մարում կայսրության ողջ տարածքում ժողովրդական կրթու-թյան միասնական համակարգի ստեղծումը: Մասնավորապես զգնում էին, որ նախ ողջուրդներ հիմնականում պետք է կենտ-րոնացած լինեն պետություն ձևերին, ապա՝ թուրք և ոչ թուրք երեխաների ուսուցումը պետք է ընթանա համատեղ՝ նույն դրու-րոցներում, որոնցում զասպանցումը տարվելու էր միայն ու մի-այն թուրքերին՝ իրեն առաջիկայում ստեղծվելիք «օսմանյան ազ-գի»՝ միասնական լնելու:

Այսպիսով «օսմանյան ազգը» ըստ էության պետք է լիներ թուրք ազգի և նրա մեջ ձուլված, արդեն լիովին ուժացած ոչ թուրք ազգերի էթնիկական մարտուրույն:

Երիտթուրքերի մյուս մասը, որ արտահայտում էր կայսրու-թյան տիրակալատող ազգի բարձրացող արդյունաբերական բուր-

ժուազիայի, մասնավորապես Անատոլիայի նոր ձևավորվող թուրք բուրժուազիայի շահերը (Մուրադ բեգ, Ահմեդ Ռիզա և Ռիշվենթ), վճռակատարների պահանջում էր նախ խափանել երկրի ներքին գործերին օտար պետությունների ամեն մի միջամտություն, հենց սկզբից առաջին պլան մղել Օսմանյան կայսրությունից բոլոր ժողովուրդներին ոչ թե համազորակցություն, այլ միասնության գաղափար: Այդ նպատակին հասնելու միջոց նրանք համարում էին ոչ թե երկրի կառավարման համակարգի ապակենտրոնացումը, այլ: Ընդհանրապես՝ ժայռահեղ կենտրոնացումը: Նրանք գտնում էին նաև, որ միասնական «օսմանյան ազգի» ստեղծումը պետք է թողնել անորոշ ապագային, այլ պետք է զլուխ բերել հնարավորին կարճ ժամանակում:

Առաջին հալացքից կարող է թվալ, թե շնայած «օսմանյան ազգի» գաղափարի հանդեպ երիտթուրքերի երկու թևերի միջև եղած զգալի տարբերություններին, այնուամենայնիվ, ամբողջության մեջ օսմանիզմի երիտթուրքական մենկարանումն առաջադրման կողմեր ուներ զոհն այնքանով, որքանով այն առաջադրում էր խաղաղ միջոցներով կայսրության մեջ ազգային-էթնիկական միասնություն ստեղծելու պահանջ: Բայց իրականում բանն այդպես չէր: Երիտթուրքերի օսմանիզմի նպատակը, վերջին հաշիվով, Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանումը, հետևաբար թուրքական սուլթանի ըրտտիրապետության հավելումացումն էր ոչ թուրք ժողովուրդներին վրա, որոնք պայքարում էին ընդպետությունների ազատագրվելու և ինքնուրույն կյանքով ապրելու բնական իրավունք ձեռք բերելու համար: Որքան էլ օսմանիզմի բարեզով հանդես եկող երիտթուրքերը նգնում էին ոչ թուրք ժողովուրդների իրավահավասարության կողմն են, սակայն նրանց մենկապետական շովինիզմն իսկույն մերկանում էր, երբ ոչ թուրք ժողովուրդներին կոչ էին անում հրամարվել ազգային-ազատագրական շարժումներից, ամեն առիթով ընդգծում թուրքերի «բացառիկ» լինելը, տարրուղում նրանց «հերոսական պատմության», նրանց անցած «պանծալի ուղու» մասին և այլն: Միաժամանակ այլազգիների մեջ ոչ լիարժեքության գիտակցություն պատմաստեղծու նպատակով երիտթուրքերն ամեն կերպ փորձում էին ապացուցել նրանց հանդեպ թուրքերի անառարկելի գերազանցությունը, նրանց մոտ երախտագիտության զգացում առաջ բերել «օսմանյան մեծ

սուլթաններին» հանդեպ, որոնց նրանք իր պարտական են իրենց գոյության և «առաջադիմության» համար:

Սթե երիտթուրքերի հրապարակ գլուխ առաջին շրջանում նրանց օսմանիզմը զգալիորեն տարբերվում էր արդուհամիդյան օսմանիզմից, ապա հետագայում դրանց միջև տարբերություն համարյա չէր նկատվում: Սուլթանական օսմանիզմը, իրեն կայսրության ամբողջականության պահանջման գաղափար, թելազրում էր որքան հնարավոր է շատ մարդ ունենալ պետության մեջ կարելիզույն չափ շատ հարկ հավաքելու համար: Երիտթուրքական օսմանիզմը, իրեն կայսրության ամբողջականության պահանջման ամբողջականության գաղափար, թուրք ազգային բուրժուազիայի համար պետք է ապահովեր հույժի աղբյուրներ և ապրանքների վաճառքի լայն շուկա: Այնպես որ երիտթուրքերի հանդես գալուց մեկ տասնամյակ հետո սուլթանական և երիտթուրքական հասկացությունները նույնացան: Դարեւ շարունակ լինելով կայսրության պաշտոնական գաղափարախոսություն, օսմանիզմը գտնում էր նաև ձևավորվող թուրք ազգային բուրժուազիայի շահերի արտահայտիչ երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը:

Երիտթուրքական կազմակերպությունները քաղաքական գլուխավոր հարցերում միակարծիք լինելով, տարակարծիք էին մի զլխավոր և մի շարք երկրորդական հարցերում: Գլխավոր հարցը, երբ շուրջը ծավալվում էին տարածայնությունները, այն էր, թե Արքուշ Համիդի բուսպակտական ուժերի տապալումից հետո ինչ աստիճանի են սահմանափակվելու սուլթանի իրավունքները: Կայսրության ապագա պետական կառուցվածքի մասին միասնական տեսակետ չկար հիմնիսկ երիտթուրքական շարժման աջ և ձախ թևերի ներսում: Միմյանց հետ չէին կարողանում լեզու գտնել, օրինակ, Ահմեդ Ռիզան և Մուրադ բեգը, շնայած երկուսն էլ պատկանում էին շարժման աջ թևին:

Երիտթուրքական շարժման մեջ առաջացած տարածայնությունները պատահական չէին: Դրանց հիմնական պատճառը շարժման մասնակիցների խայտարակետ սոցիալական կազմն էր: Եարժման հիմնական ուժը թուրքական ուղղափառիսիական երիտասարդ մտավորականությունն էր, որն արտահայտում էր թուրք ազգային բուրժուազիայի և լիբերալ կալվածատերերի անտեսական ու քաղաքական շահերը: Բայց շարժման մեջ ներգրավվել էին նաև ֆեոդալական բյուրոկրատիայի շատ ներկայացուցիչներ, շարժմանը հարել էին նաև պետական-բյուրոկրա-

տական ասպարատի բարձրաստիճան շինովելիներ, նույնիսկ՝ սուլ-
թանական արքունիքի անդամներ: Այլ ամենի հետեանբով շար-
ժումն աստիճանաբար հավելի ու ավելի սեակցիոն էր դառնում: Երիտթուրքերի տարրեր խմբերի ու կազմակերպությունները միջև ամուր կապի բացակայությունը և նրանց բաժան-բաժան գործունեությունը լուրջ խոչընդոտ էին ունիմի դեմ բաղաճական պայքարի զարգացման համար: Ահա թե ինչու շարժման շատ ակ-
տիվ մասնակիցներ պահանջում էին շտապօրոյթ կ'ըրպով միա-
վորել բոլոր ուժերը:

Առաջին փորձն արվեց 1899 թվականին, երբ միավորման նա-
խաձեռնությունն իր վրա վերցրեց երիտթուրքերի Կահիրեի ըս-
ժամանոճը, որը, սակայն, հաջողությամբ չստացվեց: Չնայած
գրան, միասնական քաղաքական կազմակերպություն ունենալու
պայքարը գնալով խորանում էր Միավորման համար շարժա-
նը շատ նպաստեց Դամասկոսի շարժումը շարժումն ամուրհիմն էր
և թուրքական պետական բյուրկրատիայի խոշոր ներկայացուցիչ-
ներին մեկը, գծովելով սուլթանի հետ, իր երկու որդիների՝ Մեհ-
մեդ Սարահնդդինի և Ահմեդ Լեւոնֆուլյահի հետ միասին 1899
թվականի վերջերին անցավ Փարիզ և միացավ Ահմեդ Ռիզային: Դա
ոգևորեց երիտթուրքերին, նրանց մտ նոր հույսեր արթնաց-
րեց: Շատ շանցած Մեհմեդ Սարահնդդինը դարձավ երիտթուրքա-
կան էմիգրացիայի խոշոր գործիչներից մեկը և իր հերթին բուռն
գործունեություն ծավալեց երիտթուրքական կազմակերպություն-
ների միավորման ուղղությամբ:

Մինչ երիտթուրքերը զբաղված էին իրենց շարքերում համե-
բաշխություն ստեղծելու խնդրով, թուրքական լծից աղաւթվելու
համար շարունակում էին մարտնչել մակեդոնացիները, աշաբ-
ները, հայերը և այլ ժողովուրդներ:

Վայրենի ճնշումը, անսանձ կամայականությունները, անա-
նելի ծանր հարկերը հայության կյանքը դարձրել էին դժոխք:
Հարկերի հավաքման բարբարոսական եղանակը խարխում, քայ-
քայում էր հայության ստեղծական կյանքը: Քուրդ ցեղերի հար-
ձակումներն ու բռնադատումները լրացնում էին մղձավանջը:
Հայ գյուղացին այլևս չէ միմանի չէր սր: Թե շատ կարգին գրադ-
վելու գաշտերի մշակմամբ, քանի որ բերրից բացի նրանից
խում էին նաև բանող անասունը:

Նոր՝ 20-րդ դարի սկզբին երկու կողմերն էլ՝ մի կողմից

թուրքական բռնակալությունը, մյուս կողմից՝ բաղձաբար
հայերը, վճռել էին ամենի ընդհարումով վերացնել խնդիրը:
Հայկական շարժումը պայքարի ցուցարարական-գալաջունց փու-
լից (Բանկ Օթման, Խանսաոր և այլն) արդեն անցել էր բացա-
հայտ ճակատային կռիվ փուլին:

Հայերի նոր ընդդոճումները հավասարակշռությունից հանել
էին սուլթանին և արքունիքին, որոնք նրանց դեմ մի դավը մյուսի
հետեից էին նշլոթում: Ոճրագործների ուղեղում զնալով բյուրեղ
անում էր մի նոր մարգարայաց ծրագիր՝ կողկաս անցած 40—50
հազար արձեռահայ գաղթականներին ու թե թույլատրել վերա-
դառնալու Արևմտահայաստան, այլ բուն կերպով կազմեցնել
կրեոն կղզի:

Ի պատասխան սուլթանի նոր ստոր դավերի, հայ ահաբե-
կիները մի խումբ Կ. Պոլսի պալատական մզկիթի առջև նրա
վրա մահափորձ կատարեց, բայց Մեծ Ոճրագործը պատահական
դիպվածով կենդանի մնաց:

Հայերը նախապատրաստվում էին դիմագրավելու դալիքի մեծ
փորձություններին և ուղիներ էին փնտրում զրանք մեղմելու հա-
մար: Դարձյալ մնում էր Եվրոպայից օգնություն ստանալու
հույսը, մի մուրթություն, որ շարունակում էր թանկ նստել հայ
ժողովրդի վրա: Սակայն թուրքական յաթաղանի դիմագրավելու
քաղաքարը գնալով ավելի ուժեղորեն էր թափանցում ժողո-
վրդական լայն մասսաներից ներս: Առաջին պլան մղվեցին եր-
կու կարևորագույն խնդիրներ՝ կայսրության այլազգի հակաս-
մանյան ուժերի հետ համագործակցություն ստեղծելու և հայ
բնակչությանը զինելու խնդիրները:

Եթև 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայերի առջև կանգնած էր
բլդերի հետ քաղաքական դաշինք ստեղծելու խնդիրը, ապա
չորձ անայ էր բաշվում սուլթանական բռնակալության դեմ
կայսրության բոլոր ժողովուրդների հետ ակտիվորեն համագոր-
ծակցելու հարցը:

Հայության համար անաջվա նման առավել կարևորը
Հայ-քրդական հարաբերությունների կարգավորումն էր: Հայ
քաղաքական կուսակցությունների ասպարեզ գալուց հետո
հայ-քրդական դաշինքի խնդիրը լուսավորության մարզից
արդեն անցել էր քաղաքական գեանի վրա: Մինչև 20-
ական թվականների կեսան շայ կուսակցությունների ղե-
կավար շրջաններում այն մտայնությունն էր իշխում, թե

«տանկական կառավարությունը արդեն փառած է, իսկ քույրտերը մեր առաջին հաջողություններուն վրայ մեր կողմը պիտի անցնին»¹։

Քայց 90-ական թվականների երկրորդ կեսը բեկումնային եղավ հայ-բրդական հարաբերությունների և այդ հարաբերությունների հեռանկարը գնահատելու տեսակետից։ Քուրբական կառավարությանը հաջողվել էր բրդական ավազանուն իր կողմը բաշել, նրան մղել 1894—1896 թվականների հայերի մասսայական կոտորածներին և հետագա տարիների խզվածություններին։ Հայ-բրդական դաշինքը, որը հայերի համար առաջվա նման բաղձանք էր մտնում, այժմ անհավանական էր թվում։ Նրանք երկընտրանք չունեին և նրանց մեռն էր մի բան՝ գոնե չլեզոցանել բրդական վտանգը, հիգիեն թափել, որպեսզի բրդերը չմասնակցեն թուրքերի կողմից հետալուտ կազմակերպվելիք հայերի նոր կոտորածներին։ Բրդերին չեզոքացնելու հարցը ճակատագրական նշանակություն էր ստանում հայության համար։

Բրդերի հետ համաձայնության գալու ջերմ կողմնակիցներ էին արմենական կուսակցության շատ ղեկավարներ ու շարքալիները։ Առանձին դաշնակցական գործիչներ ելույթի վրա էին անում համաձայնության եզրեր գտնելու բուրդ երևելիների հետ։ Քայց կուսակցությունը ամբողջովին վերցրած կրավորական դիրք էր ընդունել այդ կարևոր խնդրի հանդեպ։ Դաշնակցություն կուսակցության հիմնադիրներից Քր. Մխրյախյանը, գրում էր, որ թուրքերի դեմ բրդերի հետ համաձայնության պրակտիկորեն անհնարին է գլուխ բերել, քանի որ հայ և բուրդ մոզդիությունը գտնվում են հասարակական, անուսուական, կուլտուրական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա և ինչին ձգտում է հայը, անբերունելի ու խորթ է բրդի համար և ընդհակառակը²։ Դրանից բացի, նրա կարծիքով, հայ-բրդական համաձայնության համար մեծագույն խոչընդոտներ էին հայերի դեմ բրդերին զրդուելու թուրքական կառավարության քաղաքականությունը և կրոնական տարբերությունները³։ Նա չէր միտնում, սակայն, որ բրդական առածին ցեղերի

հետ կարելի է հարաբերությունների մեջ մտնել և զրա օգտին վերակողում էր այն, որ այդ ցեղերի մի մասը հրամարվել է մասնակցել «համդիներին» և տեղ-տեղ պահպանել է իր կիսասանկայս դրությունը։ Քայց նրա կարծիքով առանձին բուրդ ցեղապետների հետ կարելի է որոշ համաձայնություն նայացնել այն զեպում միայն, եթե հայերն ապացուցեն, որ իրենք ընդունակ են զենքով պաշտպանվելու և երկի վկայություններ Քր. Մխրյախյանը բազմիցս շեշտել է, որ հայ-բրդական դաշինքը իրականացվել կարող է միայն այն զեպում, «երբ հայերը կուսակցացնեն իրենց ուղղմանական կազմակերպությունները մինչև այն աստիճան, որ նրանցով երկյուղ ներշնչեն բրդերին։ Եվ որովհետև այս անհնարին է, պետք է, ուրեմն, անհնարին համարել և հայ-բրդական միությունը»⁴։

Ի տարբերություն զաշնակցականների, բրդերի հետ գործնական հարաբերությունների մեջ մտնելու ուղղությամբ բավականին աշխատանք թափեցին հնչակյանները։ Արեցիցիք այն, ինչ կարող էինք և մեր միջոցները թույլ էին տալիս,— գրում էր հնչակյան Ս. Սապահ-Գյուլյանը։ ... Բրդերին թուրքերից բաժանելը շատ մեծ հեռանկարներ էր բացում մեր առջև,— քայց ցեղայնությունը, դարավոր ոխակությունները, թշնամությունները, թրքական խարդավանքների ցանցերը, որ այդ ցեղերից շատերի սիրտն արդեն մազրիների մեջ էին առել, մեզ անկարող դարձրին որոշեալ և զրական աղյուսներին ձեռք բերելու»⁵։

Պետք է նշել, որ բրդերը բուրդովին զուրկ էին այն զիտակություններից, որ հայերի ընաջնումից հետո Տերբը գալու է իրենց, ուստի նրանց ցեղապետներից և աշխրհապետներից ունանք ընդունում էին հայ գործիչների բարեկամական առաջարկները։ Հայ-բրդական մերձեցման օգտին ավելի հաճախ էին ձայներ լսում նոր-նոր ձևավորվող բուրդ մտավորականության շարքերում։ Այդ տեսակետից հատկապես հետաքրքրական է Բեդրի-Խան բեգի որդի, «Քուրդիստան» թերթի խմբագիր Արզուրասման բեգի կույր բրդերին⁶, ինչպես նաև հայ-բրդական հարաբե-

¹ Համբարձում Խումբու, Յուլամասեան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, Այգրասերիս, 1929, էջ 352.

² Տճ՝ Քր. Մխրյախյան, Հեղափոխականի մարտը, Փրնկ, 1906, էջ 113—114.

³ Տճ՝ նույն անոթը, էջ 114—118.

⁴ Առ. Քուրբահայ յեկախիտուսեան զազախարաբանությունը, հետոր Ք., Փարիզ, 1925, էջ 45։ Տճ՝ Նաև Մ. Սերոբեան, Մեր պայքարը հայ ազատության ուղիով, էջ 174—175.

⁵ Ս. Սապահ-Գյուլյան, Պատասխանատուները, էջ 252.

⁶ Տճ՝ «Գրոշակ», № 4 (115), հունիս, 1901, էջ 67—68.

րություններն նվիրված նրա մի քանի հողվածները, որոնցով նա իր ցեղակիցներին էր կր անում համերաջություն ստեղծել հայերի հետ: Սակայն բրդական իրակառուցման հանգամանքներին պատճառով այդպիսի հազվագյուտ բուրգ մտավորականներն ի վիճակի չէին իրենց մտածումները փոխանցելու ժողովրդական լայն մասաններին:

Ինչևհետեւ, հայերի կողմից տեղագրին քայլեր էին արվում, որոնք առանձին դեպքերում վերջանում էին դրական արդյունքներով: Դա առաջին հերթին վերաբերում էր բրդական այն ցեղերին ու աշիրիթներին, որոնք զբաղվում էին նաև երկրագործութայամբ: Օրինակ, Միշուպտի և Վանի նահանգի միջև ընկած տարածքում ապրող բրդերի ցեղապետը՝ Մահմեդ աղան, հայեր լավ բարեկամները էր և նրա զինված զոհատները մեկ անգամ չէ, որ կռվի էին բռնվել «համիդի» զորախմբերի հետ, որոնք փորձում էին շարդել ու թալանել այդ հողերի վրա ապրող հայերին: Հայերի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էին շատախոյր քաղաղ ցեղախմբերը: Որոշ դրական արդյունքներ էին տվել նաև հասանցիներին, դիվանցիներին, հայդարանցիներին, ջիպրանցիներին, զբորքցիներին, բակուրցիներին, մոտկանցիներին, միրանցիներին, սուտանցիներին, պանցիներին և այլ աշիրիթների պետերի հետ հայ գործիչների հանդիպումները:

Քանի որ քրդական ոչ բուրք ցեղախմբերն ու աշիրիթներն էին միատեսակ նկարագրով, ուստի նրանց հետ հարաբերությունները տարբեր արդյունքներ էին տալիս:

Եվուրք քրդերի հետ կապուղականում հիմնականում այն արդյունքն ունեցավ, որ նրանք որոշ ժամանակ դադարեցրին իրենց հարձակումները և նրանց զերիշխանությունը նահանգի հայ գյուղացիության մեծ մասի վրա փաստորեն դադարեց:

Պարսկա-տաճկական սահմանի վրա էին բնակվում հայդարանցի, իսկ տվելի հյուսիսում՝ չելուզի բուրգ ցեղախմբերը: Հայդարանցի ցեղապետեր կոչ Մահմեդը, Մուստաֆա բեգը, Ալի բեգը բարեկամական կապեր էին պահպանում հայ քաղաքական գործիչների հետ և համարյա ազատություն էին տվել իրենց շրջանների հայ գյուղացիներին:

Հայերի հանդեպ նկատելիորեն դեպի լավն էր փոխվել նաև Անտրպատականի քրդերի վերաբերմունքը: Այստեղ բուրգ ցեղերից շատերը չէին համարձակվում հարձակվել հայ զինակիր խմբերի վրա, իսկ առանձին դեպքերում էլ առանձին քրդեր օգ-

նում էին հայերին դենքի փոխադրման և սուրհանդակային գծերի կանոնավորման գործում:

Քրդերի հետ բարեկամություն ստեղծելու համար պակաս շանքեր չեն գործարդվել Տարոնում: Տարոնի ինքզանի բուրգ Են-կոյի տուն կողմած աշիրիթը դեռ 90-ական թվականների կեսերից շահագրգռություն էր հանդես բերել հայերի հետ մերձեցնելու համար: Դրան զրույցում էր այն իբր թշնամաբեր, որ կար այդ աշիրիթի և քրդական այն ցեղի միջև, սրբի գլուխն էր կանգնած հետազայում Սերոբ Աբրյուրի նահապետիկության կազմակերպիչ աշիրիթապետ Պշուբի Նախիրը: 1900-ական թվականներին սկզբներին զրույցն շուտի շրջանի և Մշո գաւառի մի մասի բնաւ քրդական գյուղեր համակիր էին դարձել հայերին: Այդ շրջանում տարբեր հայ կազմակերպություններն նույնիսկ փորձեցին իրենց ազդեցությունը տարածել քրդերի վրա: Առանձին քրդեր նույնիսկ կատարում էին այդ կազմակերպությունների կեղծավարների հանձնարարությունները, իստեցից էին Ղանթ բեգը, ջերբանցի Դալիշը, լավանցի Յաթին, խոշկանցի Ռեզոյան, բալակցիների և բաթկանցիների բեղերը, խորձմուկցի Ջեյնալ բեգը, Տարոնի դաշտից ուրիշ աղաներ, բեգեր, աշիրիթապետներ: Հայերի բարեկամներըց էին ինուսի գավառի հասանցի բերդերը, հատկապես Աճմու տան աշիրիթը¹:

Սակայն բեղերի հետ ստեղծած համագործակցությունը էր կարող ամուր հիմքերի վրա լինել: Ամենախոթը իսկ առիթով հանցուցալուծվում էր ժամանակավոր, սեծ շանքերի դեով ձեռք բերված որևէ համաձայնություն: Այսպես, Անտրպատականի ձեռքարի ցեղապետ Ենիյ Մահմեդը, որը խոտուացել էր գործակցել հայերի հետ, մերժեց այդ համագործակցությունը միայն այն պատճառով, որ վերջիններս չկատարեցին նրա պահանջը իր շրջանում փամփոշոյի արհեստանոց ստեղծելու մասին: Մյուս կողմից կայսրության այլազգի ժողովուրդների միջև եղած ցեղային և կրոնական տարրերությունները հատկապես մեծազույն ջանադրությամբ էին գործում հայ-քրդական մարզում, խափանելով այդ ժողովուրդների մերձեցման ամեն մի փորձ:

¹ Տե՛ս Անն Կյուրեան, Անդրանիկի բերանով Աստիկոց վանքի կողմը և Նախի Կեհի պատմությունը, Պեղար, 1966, էջ 147:

² Տե՛ս Եղիշ Ե. Մեկիման, Հարք-հենու, տպ. կառնդիկոսութեան հայոց մեհար տան կիլիկիոյ, Անիքիթաս, Կրասնոս, էջ 44—45:

Քրդական ցեղերից մեկը եզիզիները ցեղն էր, որը վաղուց ի վեր ամենատերտ շիրտների և բարեկամական կապերի մեջ էր հայտնված հետ: Եզիզիները ենթադրաբար հաշվվում էին 50 հազար¹, այսրում էին Տաճկաստանի և Պարսկաստանի սահմանակից հողերի վրա, ինչպես նաև Հայաստանում:

Եզիզիները հակամարտության մեջ էին կուրմանների քրդերի հետ, որի պատճառը կրոնական և կենցաղային զգալի տարբերություններն էին: Եզիզիների կրոնը մազդեզային կրոնի հավանական մի շատավիզն է՝ խոստելված քրիստոնեական և մասնական տարրերով: Նրանք Քրիստոսին ընդունում և մեծարում են որպես մազդեզների շնորհատկ, իսկ Ռուհամեզդին համարում են մարգարե, զորագործներով պահում արևազային ու մայրամուտին ազդելու զբաղաչական սովորությունը²:

Հայաստանում ապրող եզիզիների թիվը մեծ չէր: Նրանց մի աշխրեթ բնակվում էր Վասպուրականում, գրգռեցնելով քրդաները երկու պատերազմում: Հայերին միշտ բարեկամ եզիզիները շատ պարագաներում էլ սերտորեն գործակցում էին նրանց հետ: Ավելին, իրենց բախր կապելով հայերի հետ, նրանք կողք կողքի կալում էին թուրքական իշխանությունների դեմ: Սրանց առաջնորդը՝ Ջահանգիր աղան, միշտ մնաց հայերի հետ: Հետագայում, 1918 թվականին, իր քաջերի հետ միասին նա հերոսաբար կռվեց Արարատապարտի ճակատամարտում:

Եզիզիների համեմատաբար հոծ բնակչությունը էր տեղավորված Տիգրանահեթրի ու Սինջար լեռան շրջանում: Սրանք ևս սերտ հարաբերությունների մեջ էին հայերի հետ: Սինջարի եզիզիները նույնիսկ էջմիածին էին ուղարկել իրենց ղեկավարներից մեկին՝ կաթողիկոսից խնդրելու ուսուցիչներ ուղարկել իրենց պտղերը՝ երեխաներին հայկական կրթություն տալու և հայությանն ավելի սերտ հարևան համար: Եզիզիների մի հատված էլ, որ ապրում էր Տարսուսում, միշտ սեղմած էր պահում հայերի մեկնած բարեկամական ձեռքը:

Եզիզի ցեղի՝ հայոց նկատմամբ բարեկամական վերաբերմանը և ակնհայտ դրսևորումներից էր այն, որ 1909 թվականին ս. ձնեղյան տոնի առթիվ նրա կրոնագետ Միր Խամալիլը այցելեց էջմիածին և ներկա նշով սուրբ պա-

տարագին¹, այսպեհ հանդիպումներ ու զրույցներ ունեցավ հայ մտավորականների, հասարակական և քաղաքական գործիչների հետ: Անցնելիս ապավորություններով վերադառնալով իր ցեղի մարդկանց մոտ, նրանց քարոզում էր միջոց հավատարիմ մնալ հայ-քրդական բարեկամությանը:

Հայերը բարեկամական սերտ կապերի մեջ էին ասորիներին հետ:

Իրենց պետականությունը կորցնելուց հետո ասորիները հետագայ դարերում սփռվել էին Մերձավոր արևելքի երկրների մեկ՝ թուրքիա, Իրան, Սիրիա, Կիսանան և այլուր: Նրանց հոծ խմբեր բնակություն էին հաստատել նաև Արևմտահայաստանում: Սրանք զլխավորապես ապրում էին Վասպուրականի հարավարևելյան շրջաններում՝ Տիգր-Տիգր և Զուլամների գավառներում: Առնային այդ գավառներից զուրս ասորիները հոծ քաղաքներում կար նաև Արմիո շրջանում, որոնք կուլտուրապես և տնտեսական տեսակետից ավելի բարձրը վիճակում էին: Ասորիները Հայաստանում հիմնականում նստակյաց կյանք էին վարում, զբաղվում էին իրենց համար ավանդական գարձած հողադառնությամբ և ազնվործությամբ², ինչպես նաև առևտրով և արհեստներով, մշտական կապ էին պահպանում Կովկասում հաստատված իրենց ազգակիցների հետ, հաջորդակից դառնում Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական իրադարձություններին: Այդ ամենը բարենպաստ հող էր ստեղծում հայ-

¹ ՏՎ՝ Առիշ 3. Մելիքեան, Հարթ-հետ, էջ 305:
² ՏՎ՝ Առիշ տեղը, էջ 306:

¹ ՏՎ՝ Առիշ 3. Մելիքեան, Հարթ-հետ, էջ 306:
² ՏՎ՝ «Известия штаба Кавказского военного округа», № 3—4, Тифлис, 1904, էջ 55; А. Д. Ерещкова. Ассоры в Эриванской губернии. «Известия Кавказского отдела имп. Русского Географического общества», т. VI, № 1—3, Тифлис, 1881, с. 48—49.
³ Ասորիները բնակվում էին նաև Արևելյան Հայաստանում և սերտ շփման մեջ էին հայերի հետ: 1826—1828 թվականների առաջադեպական պատերազմի ժամանակ Իրանի ասորիները ուսական բանակին ակտիվ աջակցություն էին ցույց տվել՝ մասնավորապես՝ պարսեանների և Քուրդեր, ինչպես նաև իրենց լավ ճանաչող տեղաներում հանդես էին եկել որպես հեռախոսչներ և ուղեցույցներ: Այդ ժամադրությունների համար 1829 թվականին, Քարթլու-Ջալի պահպանազորի ստորադրամի ամենաբազա հետ, ուսական իշխանությունների թույլտվությամբ հարյուր ասորի բնակիչներ Իրանից տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստան (Մ. Յիզազով. Некоторые сведения о селе Койласар и об айсорах. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. IV, отд. I, Тифлис, 1884, с. 286) և բնակչության հաստատել ներքին

ասորական միանական գործակցության համար: Դրան որոշ շափով նպաստում էր նաև ասորիների, որպես քրիստոնյա փոքրամասնության, նկատմամբ Թուրքական իշխանությունների մշտական հակաձանքները և քրդերի ճնշումը: Գեոևս 1843 թվականին Բեդրի խանի պատամարտության ժամանակ քրդերը Հաբաշարի շրջանում սպառնալիցին ասորական գյուղերը, քնանչելով հազարավոր խաղաղ բնակիչների: Հետագա տասնամյակներին ասորիները, ինչպես և հայերը, Թուրքական իշխանությունների և քրդական ավազանու մշտական հարստահարումների օրջկետ էին:

Հայ-ասորական համագործակցության շատագույնները շատ-շատ էին ասորի գործիչների շրջանում: Դրանցից մեկն ասորի ճանաչված բժիշկ Արթուրամն էր, որը շրջելով ասորական գյուղերը, հայերի հետ համատեղ պայքարի կոչ էր անում: Նրա ջանքերով մի քանի տասնյակ ասորի երիտասարդներ մտել էին հայ ֆրեզյանների շարքերը և մասնակցում էին նրանց ինքնապաշտպանական կոմիտեիին:

Որոշ աշխատանք տարվեց նաև հույն-մակեդոնական, այլա-

նական, արաբական հակասամանյան ուժերի հետ համագործակցություն ստեղծելու ուղղությամբ:

Հայ քաղաքական ուժերը մեծ ջանքեր էին թափում նաև Թուրք հեղափոխական գործիչների հետ հարաբերությունները երկրի ներսում բարելավելու համար: Այլ դա առանձին ղեկավարում հաջողվում էր Ալայան, 1907 թվականին Վանում հայ և Թուրք կազմակերպությունները միասնաբար որոշում կայացրին տեղորի ենթակույն վաստուրականի նախկին վալի Ալի բեգին:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ ոչ միայն Թուրք գյուղացիները, այլև առանձին Թուրք պաշտոնյաներ ու գինիորականներ էրբեմն միանում էին հայերին՝ կրկին բնդհանուր վիճակը նկատի առնելով: Արտասահմանից ստացված երիտթուրական «Մեշ-վեբեթ» և ուրիշ թերթեր հայերը տարածում էին Թուրքերի մեջ: Տարոնում հայերը ձեռնարկեցին նույնիսկ Թուրքերեն մի ձև-սպորի թերթի՝ «Հուրիթիթի» ստեղծումը, որն արտագրվում էր Առնից գյուղում և ուղարկվում Թուրք և քուրք մտավորականներին ու պաշտոնյաներին: Հայերը հրատարակում էին հայերեն և Թուրքերեն թուրքիկներ և կուլեր, որոնցում միասնականության, իշխանության զեմ պայքարի կոչ էին անում: Այլ ամենի հետեվանքով 1905-1907 թվականներին վաստուրական-Տարոնից բուրգ և Թուրք շոշափելի թիվով պաշտոնյաների, գինիորականների, զարգացած անձանց մոտ ստեղծվել էր նոր մտայնություն. նրանք հայերին այլևս չէին դիտում որպես օտարի ձեռքի մի գործիք, ինչպես ստաց, այլ դիտում էին որպես օսմանյան կյանքի հեղաշրջման կարևոր մի գործոն:

Թուրքիայի մեջ արթնացող հեղափոխական արամագրություններն ու մտանկյակերպը, շնայած մակերեսային, բայց և առնպես որոշ շափով մեղմացրին հայ-Թուրք թշնամությունը, արթնացրին համեմատականության և համագործակցության ոգի:

Սակայն, ճնայած քիչ թի շատ թափած ջանքերին, ինչպես Օսմանյան կայսրության տարրեր ժողովուրդների քաղաքական ուժերին, առնպես էլ հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին ու գործիչներին այդպես էլ չհաջողվեց ստեղծել հակասուլթանական բնդհանուր ձևկառու: Դա պատահական

Գուլյասար (այժմ՝ Գեֆարով), Վերին Գլին, Կյու. Արզնի և Փոքր Եսֆերար գյուղերում (С. П. Зеленский. Племенная история, различия и происхождение государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II. Тифлис, 1887, с. 16): Հայաստանում և Անդրկովկասի այլ շրջաններում բնակվող նախաժամ ասորիների համար հասկանալու ապրելու և խաղաղ աշխատանքով զբաղվելու հարավարևմտյան ստեղծվեց: Բայց ցարական կարգերի պայմաններում երանք, ինչպես և մյուս ազգային փոքրամասնությունները, մեծ զոհաբերություններ էին կրում մարդեն (եզով կոթություն առանցք և իրենց ազգային մշակույթը վարպետներու տեսակներ: Տասնամյակներ հետո միայն Հայաստանի ասորիների երկխանների համար մեկ երկամյա զորք քաղվեց՝ Գուլյասար գյուղում: Չնայած դրան, 20-րդ դարի սկզբներին ասորիների երանքը հոծ խմբի Թուրքիայից և Իրանից հեռանալով հանգրվան էին գրում: Մեծ ուսուցանական իշխանությունների հովանու առակ՝ սեփական թերթը «Սարիները» փոքրաստիությունը հողաձեռնում գրում էր. «Մեկն տարի հազարավոր ասորիներ Բուստոտան են գալիս աշխատանք փոխելու: Անդրկովկասի զարգացումը և Բեֆինը, թափում և Բարու քաղաքների անը որակյալ և ոչ որակյալ բանվորների պահանջարկ ստեղծեցին և ասորի հյուաները, որբագործներն ու օրավարան բանվորները շահավառ գիտատակ գրան (գազ. «Кавказ», 1903, № 241):

¹ Տե՛ս և К. П. Матвеев (Бар Баттай), И. И. Мар-Юханна, Ассирийский вопрос во время и после первой мировой войны, М., 1968, էջ 22:

¹ Տես է գրվել այն մասին, որ օսմանյան կարգերի զեմ բնդհանուր ձևկառու ստեղծումը հնարավոր է եղել զուտ բերել և կրթ այն զուտ չի կեղել, սպու գրան մեղքը հայ քաղաքական կուսակցություններին է, որովհետև արանք

չէր և բացատրել միայն այս կամ այն ժողովրդի քաղաքական ուժերի թերացումով, սխալ կլինէր: Իրականությունն այն է, որ նույնիսկ 20-րդ դարի սկզբին Քուրբիայում բանվորների թիվը մեծ չէր: Ճիշտ է, փոքրաթիվ բանվորությունը բազմազգ էր, բայց երկրում բացակայում էր կազմակերպված բանվորական շարժումը: Ինչպես հայտնի է, միայն այդ շարժման հողի վրա կարող էին ծլարձակել պրոլետարական ինտենցիաները: Գաղափարները, միայն այդ գաղափարների ուժով կարելի էր համախմբել տարբեր ժողովուրդների և ազգերի աշխատավորներին, նրանց համատեղ պայքարել հանդի սուլթանական բռնակառույթյան դեմ:

Եթե Քուրբիայում կազմակերպված բանվորական շարժում չկար, հետևապես բազմազգ աշխատավորների դասակարգային սերտ դաշինքի մասին խոսք լինել չէր կարող: Ոչ պրոլետարական քաղաքական ուժերի հակասությունական ճակատ ստեղծելու ցանկերը պետք է որ ձախողաքի մատնվեին և մատնվեցին: Եվ եթե առանձին ղեկավարում հաջողվում էր քաղաքական հողի վրա այս կամ այն կոնկրետ հարցի շուրջը համաձայնություն կայացնել, ապա այդ համաձայնությունը լինում էր վերնախավային, «հետևապես» ոչ տեղական:

Գալիք դատն փորձություններին դիմադրավելու համար հայ քաղաքական ուժերի առջև կանգնած երկու կարևորագույն խնդիրներից մյուսը էայլ բնակչությանը զինելն էր:

Չէր իրականանում հակասումայան ուժերի սերտ միասնություն ստեղծելու գաղափարը: Փրկություն սեփական ուժերով՝ այս էր դատնում օրվա մտայնությունը: «Միայն զինքով կա հայտնի իրկություն», — ասվում էր այն ժամանակվա երգերից մեկում: Ազատության բռնկված հավատը ամենուրեք ստեղծել էր քաղաքացիական մեռնելու վարակիչ տրամադրությունը:

Ամբողջ հասակով մեկ կանգնեց զենք ու զինամթերք ձեռք

այդ հարցում հանդես չէն բերել անհրաժեշտ հետևողականություն կամ քննադատական այդ խնդրով չեն գրավել: Երկու կարծիք լինել չի կարող, որ նման հակասոր և հատկապես հայ-քրդական զաշինքի ստեղծումը կոչողներին ասանք բացառության հայ հասարակության բոլոր խավերը, քաղաքական բոլոր ուղղությունները: Գաշինք ստեղծելու ուղղվածություն, ինչպես տեսնք, քայլեր արվել են, բայց դրանք քննադատոր ասումքր առջևդանվառ չեն եղել: Ինչ վերաբերում է քրդերի և հայերի ընդհանուր հակասոր ստեղծմանը, ապա դա, ինչպես անհասու երևաց, միայն վերջիններին ցանկություն էր պայմանավորված:

բերելու պահանջը: Պետություններից ոչ մեկը տրամադիր չէր հայերին զենք տալու մասով: Եր այն հայթաթյակ սեփական միջոցներով, Տեական վտանգի պայմաններում հայերն Արևմտահայաստանի գանապալան վայրերում փոքրիկ զինապորձարաններ էին հիմնում և զարտնի զենք պատրաստում: Մյուս միջոցը զենքի պատահական գնումներն էին: Ինչպես քրդերի, այնպես էլ հայերի ձեռքին եղածը հիմնականում մաքրիկն սխառնի հրացան էր և մատվեր: Իրանք բարդապակ հնացած զենքեր էին: Այդ մասանակ ամենակատարելագործված հրացանը պահանջակ ունեցող մոսիկ սխառնի հրացանն էր, որ հետքը էր, հրամային զենքի ասու գլուխարար Սերգեյ Մոսինը 1890 թվականին: Քուրբերը համեմատաբար հնչաթվայում էին ձեռք բերում այդ նոր հրացանը, իսկ հայերը ձեռք էին բերում ձեռնազույն դժվարությունների զենք: Հիմնական պատճառն այն էր, որ հային զենք վաճառելը Քուրբիայում ծանրագույն քրեական հանցանք էր դիտվում և վաճառողը, եթե հայտնաբերվում էր, դատապարտվում էր մահապատժի կամ լավագույն զեպքում՝ 101 տարվա բանտարկության: Հայերը մոսիկ հրացանը զնում էին վճարելով ոչ պակաս 100 օսմանյան օսկի, այն զեպքում, երբ հայ ուսուցչի ամսական աշխատավարձը քնգամներ 2 օսմանյան օսկի էր: Չնայած դրան, 90-ական թվականների վերջերից սկսած հայ ֆիզիկաների մի մասը զինված էր մոսիկներով:

Սակայն թե՛ փոքրիկ զինապորձարաններում զենք պատրաստելը և թե՛ զենքի պատահական գնումները բավարար չէին ժողովրդին զինելու համար: Երկրում նվազագույնը 100 հազար հրացանի պահանջ կար, իսկ հայթաթյակ էր, այն էլ հակայական զժվարություններով և կորուսաներով, քնգամներ 2—3 հազար:

Իրենց արևմտահայ եղբայրներին օգնության էին շտապում Կովկասի հայերը: Հատուկ կազմակերպված արհեստանոցներ

¹ ՏՊՄ ԵԾԳ, Կ. 17, Մ., 1974, էջ 3: Մոսիկ սխառնի հրացանը նուազանք էր, այսինքն կրակելիս զենքը խողովակում երեք անգամ պտույտ էր գալիս և զարգանելով բարձր արագություն ու հետահարություն, անցնում մինչև 2700 ոտք տարածություն: Հրացանի փամփուշտն անձուռ էր, իսկ զենքակր անպատահեր երկու անգամ փոքր էր մաքրիկն սխառնի հրացանի զենքի արամագին, հետևապես՝ երկու անգամ թվեր: Մոսիկ հրացանով զենքակր կարող էր իր վրա կրել 250—300 փամփուշտ:

² ՏՊՄ Անգրանի Ձեկական, 2-րդ պարագրաֆ Անգրանի և հայ լեզուաբանական շարժումը, Լոս Անձելես, 1984, էջ 236:

րում նրանք զենք էին պատրաստում և մտցնում Երկիր: Կովկասի շատ հայ գյուղացիներ ու արհեստավորներ իրենց ունեցվածքը, շատ բանվորներ՝ աշխատանքային կուպկները չէին խնայում իրենց սրտին մոտ գործի համար: Հավաքված փողերով կոմիսիաները զենք էին փնտն, տեղափոխում Երկիր, զինում հայ-ուկրաինների ջոկատները: Այդպիսի գործունեությունը միաժամանակ արգելումովես էր անդադրանում կովկասահայ մասսաների վրա՝ նրանց վարձեցնում էր բազաբազան մտածողության, մղում բնֆերցելու հեղափոխական զրականություն, վերին աստիճանի բնկանական էր դարձնում յուրացնելու սոցիալիստական գաղափարները:

Կովկասահայ մտավորականների մի մասը Երկիր անցնելով և մտնելով արևմտահայ ժողովրդի մեջ, նաևեղուն պրոպագանդա էր մղում: Կովկասի և Պարսկաստանի կողմերից անընդհատ խուժում էին հողաբեր գինված խմբեր: Ցարական իշխանությունների ամենախիտա միջոցների էին զինում սահմանն անցնող խմբերի նկատմամբ: Այն զինված ջոկատները, որոնց հաջողվում էր խորանալ Արևմտյան Հայաստանի սահմանից ներս, հենց սահմանամերձ վայրերում բնդհարվում էին թուրքական զորքերի հետ: Դժարարին նիզելով սահմանն անցածները, կռիվ տալով, ընկնում էին հայրենիցի ազատության ճանապարհին, իրենց հերթին բազմապատիվ զոհեր խելով թշնամուց:

Եթև հայ աշխատավոր դասակարգերը ոչինչ չէին խնայում արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար, ապա հայ բուրժուարիան թև Պոլսում և թև՝ Կովկասում շափաչանց ժլատ էր արգզային-ազատագրության գործի հանդեպ:

Պոլսահայ բուրժուարիայի, հայ ամիրայության կողմնորոշումը, համենայն զուպ մինչև 1878 թվականը, թուրքական էր: Նրանք իրենց վրա չէին կրում քրդերի խմբությունները, գաժառանկ պաշտոնյաների կամայականությունները: Պոլսահայ, հիմնականում առևտրական բուրժուարիան շահագրգռված էր Օսմանյան կայսրության մասնատումով, որովհետև դա, բնականաբար, կնկղացներ իր գործունեության գաղտը: Ավելին, հայ բուրժուարները թև Պոլսում և թև՝ Անդրկովկասում շտապեցին թուրքիայում հայերի շարքի մեղրել ազատագրական շարժման մասնակիցների վրա և հակահեղափոխական պրոպագանդա սկսեցին: Սակայն, չնայած դրան, ժողովրդի համա-

կրանքը շարունակում էր մնալ արևմտահայ ազատագրական շարժման կողմը: Իսկ շարժումը չէր դադարում, շարունակվում էր խմբովել նոր բնկումների համար:

Գարեի շարունակ հայ ժողովուրդը կառնել է իր ժայռերին և, իբրև ազատության տուրք, առատորեն տվել իր արյունը: 1904 թվականին Նորից ստիպված էին զենքի դիմելու Սասունի հայերը՝ մի նոր փալլուն էջ զրելով հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ցնցող տարեգրության մեջ: Այդ տարվա դարեանը, մարտի վերջերին, թուրքական 15 հազարանոց կանոնավոր բանակը և 40 հազարի հասնող քրդերից ու թուրքերից բազկացած անկանոն զորախմբերը տասնյակ թնդանություններով պաշարեցին Սասունը: Սասնու ֆիդայական շարժման ղեկավարները Հրաբուր, Վահանը և մյուսները գիտեին, որ թուրքական կառավարությունը իր վերջին և ուժգին անքնել թափում բմրոտ նրանավայրը ոչ միայն ընկնելու, այլև իսպառ թափոքանը անելու համար: Հայերն ունեին միայն մի բանի հարյուր հոսքան և սակավաքանակ ռազմամթերք: Չնայած դրան, քաչ հայտուկ Անդրանիկ Օզանյանի ղլխավորությամբ նրանք կովի բնվեցին՝ դարձան ինդլախություն էր մղելով բազմաքանակ թշնամու գրոհները: Իրականորեն սեղմել ղմազորության նակաղը: Նրանք այրեցին իրենց գյուղերը և կենտրոնացան անտիկ լեռներում ու կիրահերում, շարունակելով կռիվները:

Պաշտոնական եմբրոպան լուռ էր և կոնկրետ քայլեր չէր անում թուրքական ուժերների ճանապարհը փակելու համար: Աշխարհի հորները բավարարվեցին միայն նրանով, որ մի քանի հյուպատոսներ ուղարկեցին Մուշ:

Որքան քաչ ու անվեհեր էին փոքրաքանակ հայ մարտիկները, նույնքան բազմաքանակ էր թշնամին: Կովի մղելով թուրքական կանոնավոր զորքերի և բրդական համրիներն ղեմ, նրանք ստիպված էին նաև կռիվ տալու Սասունում և այլուր հրապարակ եկած թուրք ավազակախմբերի, այսպես կոչված «շանքեղարներին» («գլխից ձևոր քաշածներին») ղեմ, որոնց իրենց կյանքը նպատակն էին համարում հայերի արյուն թափելը: Բազմաքանակ թշնամու ճնշման տակ հայ ֆեդայիները ստիպված էին տեղի տալ և հեռանալ Սասունից:

¹ Տե՛ս Մահմադ Մամադեմե, Զոր. Անդրոտիկ և իր ուսանողները, Պոլս, 1920, էջ 85:

Բայց քաջ Սասունն իր դերը կատարեց: Հայերի հերոսական դիմադրությունը, Սասնո սարերի և Մշո դաշտի վրա ծավալված անհավասար կռիվները հիացրել էին աշխարհը: Ամենուրեք հայտնվեցին հանդեպ համարակների ալիքներ բարձրացան: 90-ական թվականների հայկական կոտորածներից հետո հայասիրական մի լայն շարժում էր սկսվել Եվրոպայում: Մայրցամաքի տարբեր երկրների դանազան ուղղությունները ու հանդեսներ անդրազանտում էին հայոց մարտիրոսությանը, մարդկային քաղաքակրթությանը մատուցած ծառայությունների համար դրվադատում հայ ժողովրդին, Կեղեցիների հյուսում հայ ազատագրական շարժման հերոսների հասցեին: Ամենուրեք կազմակերպվում էին հայասերների մասնաճյուղային ցույցեր ու ժողովներ, որտեղ ղեկուցումներով ու ճառերով հանդես էին գալիս պետական ու հասարակական հայտերի դեմքեր, դիտույթներ ու մշակույթի նշանավոր գործիչներ:

Բուսական ժողովրդի պղծային մեծ հերոս Զուղեպպե Գարիբալդիի որդին՝ զորավար Ռիչիոտտի Գարիբալդին, զեռ Սասունի կռիվներից առաջ ասում էր, թե իր և իր բարեկամների ամբողջ համակրանքը դժբախտ հայ ժողովրդի կողմն է, ուստի իրենք իրենց լիովին զնում են նրա տրամադրության տակ:

Պետև 1902 թվականի նոյեմբերի 15-ից հետո տեղի էր ունեցել Եվրոպայի հայասերների առաջին կոնգրեսը, որին մասնակցել էին 150-ի շուրջ պատգամավորներ՝ քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող նշանավոր մտավորականներ՝ գրողներ, գիտնականներ, հասարակական ու նախկին պետական գործիչներ, որոնց թվում՝ Ժան Ժորեսը, էլիզե Ռեկլյուն, Ֆրանսիս դը Պրեսանսը, Քեոնար Լուզարը, Պիեռ Քիստը, Լաֆոնտեն և ուրիշներ: Իրենց կրակոտ ելույթներով և կոնգրեսի ընդունած փաստաթղթերում նրանք անարգանքի սյունին էին գոմեկ թուրքական կառավարությանը և քաղաքակիրթ մարդկությանը կողմն արել ամեն կերպ նպաստել այնքան որբերգական և այնքան վաղուց լքված հայ դատի լուծմանը: Այդ կոնգրեսից հետո նոր թատիկ էր ստացել Եվրոպական տարբեր երկրների մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչների բողոքը թուրքական քճրագործ կառավարության դեմ:

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման կողքին էր Եվրո-

պայի սոցիալիստական շարժումը: Այդ շարժման նույնիսկ ամենաաջ գործիչներից շատերը, համակրանք տածելով բազմաշարյար հայ ժողովրդի նկատմամբ, միաժամանակ խոր համոզմունք էին հայտնում, որ այդ ժողովրդը սեպ ոչ մի աշակցություն չի ստանալու այն Եվրոպայից, որը նրան մշտապես խաբել է: Հայկական ազատագրական շարժումը հաջողություն կարող էր ունենալ միայն Ռուսաստանի աջակցությամբ. այսպիսին էր նրանց համոզմունքը:

Գիտնական և եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատական շարժման խոշորագույն պարագլուխ Էդուարդ Բեռնշտայնը «Շախական տանջանքները և Եվրոպան» գրքուկում, անդրազանտով հայ ժողովրդի պատմական նախապատմում Ռուսաստանի դերին, գրում էր. «Շայ ժողովրդի և թուրքիայի բրխտոնյա ժողովուրդների համար գոնե Ռուսաստանը իսկապես բանի-բանի անզամ պաշտպան է հանդիսացել: Թե ինչ բանից թելադրված է պաշտպանում, այդ ժողովուրդների համար միևնույն է: Երբ ժողովուրդները ստապում են, շնե հաջանում, թե ինչու են իրենց օգնության հասնում...»¹

Այս անգամ էլ հայերի պաշտպանը Ռուսաստանն էր, բայց ոչ պաշտոնական Ռուսաստանը: Այստեղ հայերի օգրին բողոքի հումուլու ալիք բարձրացավ: Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատներն, առաջադեմ մտավորականություն անարգանքի սյունին էին գամում թուրքական աբլույնարություն կառավարությանը, դատապարտում նրա գործած ռեժիմները: Միաժամանակ նրանք մերկացնում էին ժողովրդական ազատության թշնամի, բռնակալ ցարական կառավարությանը, ինքնակալության հակահայ գործողությունները:

Ռուսաստանի իրավ մարքսիստները, նրանց առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը հանդես էին գալիս հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պաշտպանությանը և միանգամայն բնական ու օրինակալի էին համարում այդ պայքարը: Արտասնչությունով հայ մարքսիստ-լենինյանների վերաբերմունքը արևմտահայության ազատագրական պայքարին, «Պրոլետարիատի» կոչված թերթը գրում էր. «Ուղարկելով Տանհահայաստանում կուլոզ կորալներին մեր սոցիալիստական ուղջույնը, մենք բա-

¹ Էդուարդ Բեռնշտայն, Հայկական տանջանքները և Եվրոպան, ԺճԵԿ, 1906, էջ 5:

¹ Տե՛ս Գրոջակ, № 3 (94), մարտ, 1899 թ.:

ցարձակ կերպով Հայաստանում ենք մեր համակրությունը բազմապարհաբար ամակամաբար ժողովրդի ազատաբար գործին և մեր անկեղծ ցանկությունն է, որ այլ ազատությունը հասնի որևէ կարելի է շուտ»¹:

Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների շղարհարող ազգային-ազատագրական պայքարը շարունակում էր տազնապել երիտ-թուրքերին: Ուստի նրանք տենդանորեն հակազդեցություն միջոցներ էին փնտրում, որոնցից մեկը երիտթուրքական կազմակերպությունների միավորումն էր և միաձուլել կուսակցության ստեղծումը: Իսկ զա ամենից առաջ ենթազգրում էր հաղթահարել սեփական շարքերում եղած լուրջ տարածաչնությունները:

1902 թվականի փետրվարի 4—9-ը Փարիզում գաղտնի պալմաններում անդի ունեցավ երիտասարդ թուրքերի առաջին կոնգրեսը, որին մասնակցում էին 60-ից ավելի պատվիրակներ երիտ-թուրքական կազմակերպություններից, ինչպես նաև ոչ երիտ-թուրք թուրքեր, հայեր, հույներ, արաբներ, ալբանացիներ, շեք-ֆեզներ, քրդեր, հրեաներ: Երիտթուրքերի շարքերում եղած տարածաչնությունները և հենց կոնգրեսի բազմազգ կազմը կանխորոշեցին, որ նիստերն անցնեն բուն վիճարանությունների մթն-նետրում: Պատվիրակների մի զգալի մասը կոնգրես էր եկել արտահայտելու կայսրության աշատության ձգտող քրիստոնյա ընկալության տրամադրությունները: Գոյություն ունեցող ուժեղի մտապայման գաղափարում միաբան լինելով հանդերձ, պատվիրակները տարակարծիք էին պաշարի ուղիների և մեթոդների հարցում: Կոնգրեսը շարողացավ իրականացնել իր նպատակը, այն է՝ միավորել երիտթուրքերին և ստեղծել միասնական քաղաքական կազմակերպություն: Կոնգրեսից հետո եկատնիշի շափով թուլացավ երիտթուրքերի շարժումը, էլ ավելի խորացան նրանց միջև եղած տարածաչնությունները:

Այդ ամենով հանդերձ, երիտթուրքական շարժումը անկաշնորեն համախմբման նոր ուղիներ էր որոնում: Գրան նպատակների այն իրադարձությունները, որոնք ծավալվեցին հարևան Ռուսաստանում: 1905—1907 թթ. Ռուսական հեղափոխությունը

¹ «Պրոլետարիատի կոկոր», № 2—3, 1903 թ.:

² ՏՊ՝ Գ. 3. Աևե, Турция в период правления младотурков, էջ 61—64:

վիթխարի ազդեցություն գործնց աշխարհի շատ երկրների և առաջին հերթին Ռուսաստանին հարևան երկրների վրա: Թուրքիան ևս բացառություն չկազմեց: Չնայած սուլթանական կուսակցության ձեռնարկած բոլոր արգելքներին, այնուամենայնիվ, առևանգան հեղափոխությունը կենդանի արձագանք գտավ այնտեղ: Երիտթուրքական շարժումը նույնպես զգալիորեն աշխուժացավ: Երկրում առաջ եկան երիտթուրքերի արտասահմանյան կենտրոնների նոր բնիկներ: Շուտով առաջ քաշվեց երիտ-թուրքերի և համիդյան ուժերի դեմ հանդես եկող մյուս ուժերի միավորման խնդիրը:

Չնայած բաժան-բաժան լինելուն, երիտթուրքական կազմակերպությունները շարունակում էին իրենց գաղափարները տարածել ինչպես բուն կայսրության մեջ, այնպես էլ նվրդայում և Ռուսաստանում:

Ռուսական առաջին հեղափոխությունը և դրա շնորհիվ երկրում ստեղծված քաղաքական որոշ ազատությունները նպաստավոր հող էին ստեղծել այնտեղ երիտթուրքերի գործունեության համար: 1905—1907 թվականների հեղափոխական շարժումը համարելով Ռուսաստանի «փրկուման» նախանշան, նրանք սկսեցին նրա դեմ աշխատանքներ տանել հատկապես պանիսլավիզմի դեմ: Թուրքախյեց և նվրդախյեց երիտթուրքերն ակտիվ փորձեր էին անում անմիջական սերտ կապեր ստեղծելու ռուսաստանյան մուսուլմանության բուրժուականից անջատելու շեքերի և ընկալների կղերականության հետ: Այդ աշխատանքների հաջողության մեծապես նպաստեց քաղաքական սամահական ազատությունների պայմաններում ռուսաստանյան մուսուլմանական կրոնի սպասավորների և մուսուլման բուրժուական մտավորականության քաղաքական ակտիվության խիստ աշխուժացումը:

Այդ ժամանակ արդեն Ռուսաստանի մուսուլմանաբնակ տարածքներում վերջնականապես ձևավորվում էր գաղափարաքաղաքական շրջա հոսանք: Ֆեդոլակական-կղերական, որը, ինչպես վերևում ասվեց, ստացել էր քաղվածք անունը (հնի կողմնակիցներ), լուսավորական-դեմոկրատական և սոցիալ-դեմոկրատա-

¹ ՏՊ՝ Գ. 3. Աևե, Турция..., էջ 77—79:

կան: Դրան համապատասխան էլ սկսեցին ձևավորվել քաղաքական շրջ խմբեր ու կազմակերպություններ¹:

Նախ ֆեոդալական-կրիստոսական ուղղության մասին:

1905—1907 թվականների հեղափոխությունը ընթացքում և դրան հաջորդած սեպտեմբերի տարիներին Ռուսաստանի մահմեդական կրոնաֆեոդալական վերնախավը, ինչպես և նախկիններում, ցարիզմի հետ էր: Ինքնակալությունը հավատարմորեն ծառայելու մեջ հաստիքային շրջերակացված ստորաբարձրությունն էին անում կրոնական բարձրաստիճան սպասավորները:

Մուսուլմանական կղերը և ֆեոդալարալական վերնախավը հիացմունքով ընդունեցին 1905 թվականի հոկտեմբերի 17-ի ցարական մանիֆեստը: Օրինակ, Օրենրուրդի մուֆթի Մ. Մուլլա-նովը մանիֆեստը թափարեթն թարգմանությունում ուղարկեց իրեն Լենինգա թեմի հոգևորականությանը, դրան կցելով մի հրահանգ, որտեղ նա պատվիրում էր նաևազից հետո պարտադիր կերպով մղկիթները կարգավ սարևանալ տիրոջ աստվածային նվերը², բնակությունը մահրամառն պարզարանել էր քաղաքականությունը, շնորհակալով անպայման ազդեցի ընտրին մեծություն ցարի ու նրա հարգարժան ընտանիքին՝ առողջության համար: Հեղափոխության յուրաքանչյուր փուլում իսլամ հոգևորականության ղեկավարները հանդես էին գալիս կոչելով, հորդորելով, սպանակիքներով, խստամունքով, որոնք ուղղված էին այն նպատակին, որ մուսուլման շախատավորների կտրեն հեղափոխական պայքարից և ի սպաս դնեն սեպտեմբերին նրանք հրապարակախոսորեն դատապարտում էին հեղափոխական շարժումը և նրա ղեկավարներին, փորձում վարկարեկել սոցիալիզմի գաղափարները: Ահա ինչ ինչ ենք կազդում 1907 թվականին ներքին գործերի մինիստրին հասցնազրկած մուսուլմանական կեկեղևու պետերի ստորագրած մի գրություն մեջ. «Մենք, Ռուսաստանի մուսուլմաններ, լինելով ամենահավատարմորեն ռուսաստանյան ինքնակալությունից, և վախենալով... պանիտամիզմի, սոցիալիզմի և անարխիզմի՝ ժողովուրդների կյանքը քայքայող գաղափարների տարածումից և մեր իսլամի

հիմունքներին այդ գաղափարների հակառակ լինելու հետևանքով, որոշել ենք օրինական կարգով պայքարել այդ բաների դեմ: Մենք, Ռուսաստանի մուսուլմաններ, զերեք ենք ամեն տեսակ նոր գաղափարներից... որոնք կեկե են դանազան այլ պետություններից: Մենք մեր սպիտակ ցարին ու նրա գահին ծառայելու ենք նույնպիսի հավատարմությամբ, ինչպես նրան ծառայել են մեր պապերը...»³

Ինքնակալության նկատմամբ իր հավատարմությունը հաստատելու մուսուլմանական կրեոստիկոգալական վերնախավի հիգիերի արտահայտություններից մեկը հեղափոխական իրադարձությունների թեմ պահին համառուսաստանյան մուսուլմանական երեք համագումար (կոնգրես) անցկացնելու էր:

Առաջին համագումարը հրավիրվեց 1905 թվականի օգոստոսին, Նիժնի Նովգորոդի տեմական օրերին, մի շողենալում: Համագումարին մասնակցող մի քանի հարյուր պատգամավորներ ներկայացնում էին Ռուսաստանի զանազան մասերի՝ Ղրիմի, Կովկասի, Միբրիի, Թուրքեստանի, Օրենրուրդի, Սիմբիերի, Կազանի մահմեդական վերնախավերին: Համագումարն անցավ թափարական բուլժոմագիայի գաղափարական ազդեցության ներքո: Հենց համագումարի օրերին թափար գործիչների նախաձեռնությամբ ստեղծվեց «Իթիֆակ մուսուլմին» («Մուսուլմանների միություն») կուսակցությունը, որը կանգնեց սկսված ռուսական հեղափոխության թշնամիների կողմը: Դասակարգային սուր պայքարի պայմաններում, 1905—1907 թթ. «Իթիֆակ մուսուլմինը» բոլի կազմելով կադետական կուսակցության հետ, պայքարում էր բուլժինիների զլխավորած հեղափոխական շարժման դեմ: Համագումարն առաջարկեց ազգային շրջանների տեղական կառավարման թեագավառում մուսուլմանական բուլժոմագիային նախապատվություն տալու, մուսուլմանական կրոնի լիակատար ազատություն և այլ պահանջներ⁴: Ցարական ճնշման դեմ միավորվելու մուսուլմանական ղեմնորստական մտավորականությունից և ժողովրդական մասանների տարերային հակումը

¹ Տճ՝ «Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции». Материалы к сессии научного совета. Выпуск I, М., 1964, изд-во «Наука», էջ 50—51:

² Տճ՝ Մ. И. Климович, Ислам в царской России, էջ 270:

¹ М. И. Климович, Ислам в Царской России, с. 270.

² Տճ՝ Г. Ибрагимов, Татары в революции 1905 г., Казань, 1926, էջ 220, X. X. Хасанов, Революция 1905—1907 гг. в Татарии, М., 1965, էջ 120—121:

³ Տճ՝ «История СССР...», т. VI, էջ 182:

մուսուլմանական բուրժուազիան ամեն կերպ ձգտում էր օգտագործել իր քաղաքական նպատակներին: Համագումարի օրերին նա քայահայտորեն խոսում էր պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունների՝ իբրև «Տարազատ» գաղափարների մասին: Համագումարին մասնակցում էին նաև «տանգալալանները» (Քաթար էտնների հյուսիսկցության) և մանրբուրժուական նացիոնալիստական մի շարք ուրիշ ցուցանվող խմբավորումների ներկայացուցիչներ: Սրանք աշխատությանը Քաթարական, բաշկիրական, ադրբեջանական և ղազախական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները համագումարում առաջ քաշեցին Ռուսաստանի մուսուլմաններին միավորելու պահանջը¹, մի քան, որ, բնականաբար, դուրս չիկալի:

Ռուսաստանի մուսուլմանների առաջին համագումարի ընդունած բանաձևերում աներիմտորեն և բարձրաձայն արտահայտված էր մուսուլմանական կղերի սեակցիոն գիրքգործումը բանվորների և գյուղացիների շահերի, աշխատավորների բարձրացող հեղափոխական շարժման հանդեպ:

1906 թվականին Պետերբուրգում հրավիրվեց Ռուսաստանի մուսուլմանների երկրորդ համագումարը: Համագումարի հրավիրումը թույլ տալու խնդրանքով նախաձեռնողների խումբը գրում էր, որ այդ համաժողովի հրավիրման նպատակը անկարգությունների դեմ Քումբի կանգնեցնելու մտադրությունն է: Չնայած նամակում սոցիալիզմն ու պանիսլամիզմը զրկված էին մի մակարդակի վրա, բայց դա սուրբ էր գիվանդատությանը: Ճշմարիտ է, որ բուրժուակալվածաժողովրդական կարգերը և ինքնակալության շահերը պաշտպանող իսլամ կղերաֆեոդալական վերնախավը թշնամաբար էր տրամադրված սոցիալիզմի, անարխիզմի նկատմամբ և այս հարցում նամակի հեղինակներն անկեղծ էին: Ինչ վերաբերում է պանիսլամիզմի մասին հիշատակությանը, ապա դրանով մուսուլմանական վերնախավն առիթը բաց չէր թողնում նորից մեկ անգամ ցարական կառավարությանը հավաստիացնելու, թե Ռուսաստանի մահմեդականներն անկեղծորեն հավատարիմ են Ռումանովների գահին և բնավ մտադիր չեն թուրքական սուլթանի տիրապետությունը զերազասելու ռուսական ինքնակալությունից:

Որոշ ժամանակ անց Նիժնի Նովգորոդի մոտեցրում գումարվեց մահմեդականների համառուսաստանյան երրորդ համագումարը, որին մասնակցում էին 800 պատվիրակներ: Այս համագումարը նույնպես վերածվեց ռուսական ինքնակալության նկատմամբ երկրի մահմեդական վերնախավի հավատարմության ցույցի:

Ցարական իշխանություններն իսլամ հողերականությանը գրոշում էին հեղափոխության դեմ օպտագործել մուսուլմանական կրոնի բոլոր հնարավորությունները, մասնավորապես մահմեդականների կրոնական մուսուլմանությունը: Այդ նպատակով ոչ միայն մուսուլմանական թուրքալեզու, այլև մուսուլմանական սուսալեզու թերթերի ու հանդեսների շեշումը, ինչպես նաև ռուս սեհաբուրակային պարբերականներում և այլ հրատարակություններում հաճախ էին երևում ամենատարբեր քնույթի անդրադարձեր, որոնց զլխավոր միտքն այն էր, թե մուսուլմանական կրոնի զոգմաններն անհամատեղելի են տիրող կարգերի դեմ օւղղված հեղափոխական պայքարի հետ: «Առաջնորդվեք... ոչ թե Մարսի «Կապիտալով», այլ ամենից առաջ Ղուրանով և շարիաթով...», — մուսուլման հավատացյալներից էր հողվածներին մեկուս պիտքն էր պատվիրում Պետերբուրգում լույս տեսնող «Վ միրե մուսուլմանսովա» կղերախավական թերթը²:

Այնպես, հեղափոխության քննադրում և նրան հատրդած սեակցիայի տարիներին մուսուլմանական հողերականությունը կառավարվում էր սեհաբուրակային միություններ, ընկերություններ, սեհաբուրություններ, դինված գոյինների շոկասներ, որոնք կրոնական լուղնաքներով սղեշնված հարձակումներ էին գործում բանվորական միտինգների և ցույցերի վրա, մնշում պաղտացիական հուզումները: Այդպիսին էր, օրինակ, «Սիրաթ-մուսաբիմ» («Ճշմարիտ ուղի») հյուսակցությունը, որ ստեղծելու ղեկավարում էր պետերբուրգցի մուլլա Մ. Բալազիտովը: Բացառված չէր, որ այդ կուսակցության աշխատանքը ֆինանսավորվում էր ցարական իշխանությունների կողմից:

Ի պատասխան ռուսական արքունիքին և տիրող կարգերին մուսուլմանական բարձրատեխնիկական կղերի և ֆեոդալական-բուրժուական վերնախավների կողմից ցույց տված գովելի հավատարմության, ցարական իշխանություններն իրենց հերթին ամեն

¹ «Ст» «История СССР», т. VI, с. 182.

² «В мире мусульманства», 11/24 ноября 1911 г.

ասեակ աշակցութիւնն էին ցույց տալիս նրանց հեղափոխական շարժման դեմ մղուող պայքարում: Իրենակալութիւնը մուսուլման հողերականութիւնը շատ հեշտութիւնք էր օգտագործում հատկապէս հեղափոխութիւնը ճնշելու նպատակով ազգային թշնամութիւն բորբոքելու իր պրակտիկայում:

Հեղափոխութեան հենց սկզբին Կովկասում իշխանութիւններն արյունախ ընդհարումներ առջ բերեցին քրիստոնյա հայերի և մահմեդական ազդերանցիներին միջև: 1905 թվականի փետրվարի 6-ից 10-ը Բաքվում սկսած կոտորածից հետո ազեան ընդդէմն ողջ Անդրկովկասը՝ նախընտան, Երևան, Շուշի, Գանձակ, Թիֆլիս, տեղիով ամբողջ մեկ ու կես տարի: Խաղաղ բնակչութիւնը նրկու կողմից հազարավոր անմեղ զոհեր տվեց:

Կոտորածների ընթացքում ազդերեանական ազգայնամուլպանիսլամականներն օգնութիւն էին ստանում Թուրքիայից¹: Պոլսում հաստատված ազդերեանցի պանիսլամական զործիւնները պաշտոնական շրջանների գիտութիւնը և ակտիվ աշակցութիւնք կարողացան մեծ բանակութիւնք զինք ու դրամ հայթայթել և հասցնել Կովկաս: Ազդերեանական մարտնչող ազգայնականութեան մյուս պարագլուխները՝ Հյուսիսին-դարէ Ալի բեգը, որը նոր էր Պոլսից Կովկաս վերադարձել, Ամմեղ Աղանք և Ալի Մերզան Թոփչիբաշը իրենց շտաբը հաստատել էին Բաքվում և ազդերեանցի նսովթատերերի օգնութիւնք զինում էին զոլշներին շուխանները:

Ընդհարումների ընթացքում հայ ազգայնականները, հատկապէս դաշնակցականները, կազմակերպում էին պատասխան «արշավանքներ» ազդերեանական զոլշերի դրա, պատճառ դառնում նոր զոհերի, նոր արյունահեղութիւնների զուր բացում: Նրանք վարում էին հայ աշխատավորութեան ազգային մեկնուսացման բազաբականութիւն, ձգտելով նրանց կտրել համառուսական հեղափոխական շարժումից, շնչել դասակարգային պայքարի ուղուց:

Հարկ է նշել, որ հեղափոխական տրամադրութիւններին աճի ազդեցութեան տակ հնչական կուսակցութեան Անդրկովկասի կազմակերպութիւնների անգամներից շատերը աստիճանաբար հրժարվում էին նարողութեանների տեւորիտական տակտի-

կայից և էվոլուցիոն կատարում զնպի սոցիալ-դեմոկրատիա-կուսակցութեան ձախ թէն արդեն 1905 թվականից ձգտեց միասնական գործողութիւնների ՌՄԴԲԿ-ի հետ: Ձախ հնչականները շատերը մտան ՌՄԴԲԿ շարքերը: Դրանք թիվը շատ էր հասկանալի Բաքվում: Միաժամանակ կուսակցութեան մեջ կենդանի էին մնում հայ աշխատավորութեան ուշադրութիւնք միայն զուտ «հայկական» հարցերի լուծման դրա կենտրոնացնելու միտումները: Այդ իսկ պատճառով բոլշիկները առաջվա պէս պայքարում էին հնչական սոցիալիզմի դեմ, ըննադատում կուսակցութեան աջ թևի գործիչներին, որոնք իրենց մանրրոքութեան-ազգայնական պրոպագանդայով շարունակում էին պատակտում առաջ բերել երկրամասի բազմազգ աշխատավորութեան շրջանում:

Իսկ կողողուտը, հրդեհումները, ոճիրները անարգել շարունակվում էին. ցարական կատավորութիւնք զոհ էր, որ գարեբերով կողք կողքի ապրած նրկու հարևան ժողովուրդները միջանց հետ կոլի են բռնվել: Ցարական ստորապները և մահմեդական հողերականութիւնք գործում էին համատեղ ջանքերով: Բոլշեկի հրապարակախոս Վ. Վ. Վորոշակին նշում էր, որ կոտորածների ժամանակ ռուսիական պրոլետկատորի տեղը զրալից սրբազան կանաչ լայմալով մուսուլմանական ազիտատորը²: Ցարիզդը հույս ունէր, որ այլպիսով Կովկասը դուրս կհան սկսված հեղափոխութեան փոթորիկներից: Կառավարութիւնք կատարեց ոչ միայն հանդիսատեսի, այլև ակտիվ հրահրողի դեր, իսկ ապա իր և պանիսլամականների սարքած ոճիրը պսակեց «պատժի» արշավախմբերով:

Հեղափոխական ընդվզումները ճնշելու համար կառավարութիւնք մուսուլմանական բնակչութեանց դինձորական ծառայութեան կանչված երիտասարդութեանն ընդդրում էր հատուկ ազգային զորամասերի մեջ և դրանք տեղաբաշխում քրիստոնէական «անհանգիստ» վայրերում: Օրինում, մուսուլման կարար-դիններին կառված ազգային զորամասեր էին տեղաբաշխված Կարսում և Ալեքսանդրապոլում:

Մակայն ցարական իշխանութեաններին ոչ միշտ էր հաջողվում մուսուլմանական զորամիավորումներն օգտագործել հեղափոխական շարժումները ճնշելու համար: Բոլշեկիները բա-

¹ ՏՃ՝ Վ. А. Старосельский, Кавказская драма, Книгоиздательство «Амрианъ», Петербург, 1906, էջ 20:

² В. В. Воронский, Соч., т. III, М., 1933, с. 107.

ցատրական լայն աշխատանք էին տանում այդ գործամասերի ղեկավորների շրջանում, նրանց բաշում հնգափոխության կողմը: Այսպես, 1905 թվականի սեպտեմբերին ՌՄԳԹԱ Ալեքսանդրապոլի ղեկավորական կազմակերպության գաղտնի տպարանում տպագրվեց և քաղաքում տեղաբաշխված կարբարդիան հետևակային զինգում տարածվեց «Ճղրայր կարբարդինե՞ր» պրոկլամացիան, որով մերկացվում էր ցարական կառավարության հակաժողովրդական մեծապետական քաղաքականությունը, ղեկավորներին կոչ էր արվում չկրահել հնգափոխական բանվորների և գյուղացիների վրա, ղեկին ուղղել ցարի և նրա կամակատարների դեմ: Սոցիալ-դեմոկրատների տարած և անսնդուն աշխատանքի հետևանքով գնդի ղեկավորները հայտարարում էին. «Մենք այլևս զենք չենք ուղղի մեր հարազատների և եղբայրների դեմ»¹:

Ռուս ժողովրդի ամենալայն զանգվածները, ուսուհան մտավորականության լայնագույն ներկայացուցիչները հրապարակայնորեն դատապարտում էին հայ-աղբերջանական ընդհանուրները, դրանց կազմակերպողներին, անարդաների սյունին գամում ցարական իշխանություններին:

Բոլշևիկները բուռն զայրույթով դատապարտեցին կոտորածները: Բոլշևիկյան մամուլի օրգանները ցույց էին տալիս շարքերի իսկական մեղավորներին, մերկացնում կառավարության հերթական ուժերը:

Ինչ վերաբերում էր ուսուհան կայսրությունում ձևավորվող մտայնականության բուրժուազիային և նրա շահերի արտահայտիչ շարիղներին, ապա հենց սկզբից նկատենք, որ նրանց գաղափարախոսությունն ու պրակտիկան զգալիորեն տարբերվում էին քաղցմականների, իսլամ կղերջողերուզական վերնախավերի մտածելակերպից ու գործունեությունից:

19-րդ դարում, այսինքն՝ իր ծագման սկզբնական շրջանում, Թաթարիայում, Ղրիմում, Պոլոտիերի Թաթարաբնակ շրջաններում տարածված քաղցիղներ, ինչպես տեսանք, ղեռ շունքը հըստակորեն արտահայտված քաղաքական գիծ, իսկ Միջին Ասիայում, Ղազախստանում, Աղբերջանում, Կովկասի լեռնականների մոտ այն դեռ սաղմնային վիճակում էր: Բայց նոր՝ 20-րդ դարի սահմանադրված վիճակի փոխվում էր:

¹ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուղագրեր», Երևան, 1967, էջ 94:

Ինչպես խորությամբ, այնպես էլ լայնությամբ Ռուսաստանում զարգացող կապիտալիզմն իր ոլորտի մեջ էր անում ազգային ծայրամասերը, դրանք ընդգրկելով համառուսաստանյան հասարակական բաժանման և համատեսական շուկայի մեջ, ծայրամասերի անտեսությունն ավելի ու ավելի ինտենսիվ կերպով դարձնելով Ռուսաստանի անտեսության անբաժանելի մասը:

Հունքի նկատմամբ ուսուհան արդյունաբերության աճած պահանջարկի զարգացման տակ Աղբերջանի և Միջին Ասիայի գյուղատնտեսության մեջ արագորեն զարգանում էին արտանքային էլուզերը՝ բամբակագործությունը, մետաղագործությունը, ծխախոտագործությունը, խաղողագործությունն ու գինեգործությունը: Հատկապես բամբակագործության մեջ ուժեղորեն ներթափանցում էր ուսուհան անտերաբողջունաբերական կապիտալը: Դրանգուր, բայց անշուշտն ատաշափմական փոփոխություններ էին տեղի ունենում գյուղատնտեսական գործիքների գործածության, հողօգտագործման և ջրօգտագործման մեթոդների մեջ: Գյուղատնտեսության մի քանի էլուզերում արգեն կիրառվում էր բատրակների վարձու աշխատանքը:

Հողագործության զարգացման հետ միասին աճում էին գյուղատնտեսության ապրանքային արտադրանքների նախնական մշակման ձևափոխությունները՝ բոժոժից թել քաշելու և մետաքսամանման արհեստառնչներն ու Ֆարբիկաները, բամբակազտիչ գործարանները, գինեգործական և գինեթորման հաստատությունները, ծխախոտի ֆաբրիկաները: Դրանց մեջ զերակշռում էին տնայնագործական տիպի ձևափոխությունները: Երկվան էին նաև կապիտալիստական բնույթի ձևափոխություններ՝ մեքենայական սարքավորումներով և տասնյակ վարձու բանվորներով:

Ռուսական կապիտալի հետ միասին Աղբերջանի և Միջին Ասիայ էր թափանցում նաև օտարերկրյա կապիտալը, որը նույնպես արագացնում էր կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորումը և խորացումը:

Այդ ամենին մեծապես նպաստում էր տրանսպորտի միջոցների զարգացումը: Մասնավորապես Աղբերջանի և Թուրքեստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործում լուրջ դեր խաղացին Կասպից ծովի անտերապան նավազնացությունը, իսկ Թաթարիայում և Բաշկիրիայում՝ դետալին նավագնացությունը:

աճը և տեխնիկական առաջընթացը: 1883 թվականին Անդրով-կասյան երկաթուղու Բաբու—Քիֆլիս և 1900 թ. Գեղրեհտի հատվածների շահագործումն հանձնումը թույլ տվեց Բաբուն կապել Ելիզավետպոլին, իսկ Անդրովկասը՝ Դոնի Ռուստովի վրայով՝ Ռուսաստանին: Երկաթուղային լայն շինարարություն էր սկսվել նաև Միջին Ասիայում և Ղազախստանում:

Երկաթուղիները շատ կարևոր դեր խաղացին նախկին տնտեսական ներգնակվածությունը հաղթահարելու գործում, հենավոր շրջաններին հարմար ելքեր տվեցին դեպի Կասպից և Սև ծովերի նավահանգիստները, դեպի Կենտրոնական Ռուսաստան, հեշտացրին ու կայունացրին կապերն ընդհանուր ռուսաստանյան և արտասահմանյան շուկաների հետ, իսկ դա, իր հերթին, խթանեց գյուղատնտեսության կարևորագույն ճյուղերի ձեռնարկատիրական, առևտրական զարգացումը, նպաստեց արտադրողական ուժերի հետագա աճին, կայսրության մուսուլմանական շրջանների արդյունաբերության կապիտալիստական զարգացմանը: Դառնալով կովկասյան, թուրքեստանյան և մուսուլմանական այլ երկրամասերի ու շրջանների էկոնոմիկայի ներվը, երկաթուղիները հազորդականության մասնակակից միջոցներով իրար հետ կապեցին գյուղական վայրեր և քաղաքները, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում և դարգանում պրոլետարական Բաքուն, Տաշքենդը, Կազանը և այլ քաղաքներ, որոնք դառնում էին նաև հասարակական-քաղաքական կյանքի կենտրոններ:

Սակայն, եթե չհաշվենք Բաքուն և Կազանը, մուսուլմանաբնակ բոլոր վայրերի մյուս քաղաքներում կապիտալիստական գործաբանների, ֆարրիկանների, երկաթուղային ցանցի, բանկերի ու բորսաների զարգացումը տեղի էր ունենում ասիաների և կիլիզյանների համեմատաբար կայուն ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում: Դրանց երևան գալը ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայումն հետևանք չէր, այլ գլխավորապես դրսևորական և օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման հետևանք:

Ահա տնտեսական այդ հողի վրա էլ ձևավորվում էր կայսրության մուսուլմանական բուրժուազիան, իր շահերի գաղափարական արտահայտի: Ունենալով չափորոշիչը:

Մինչև 1905—1907 թթ. հեղափոխությունը հարյուրավոր ու հազարավոր երիտասարդներ՝ մեդիսնների աշակերտներ, գյուղացիներ, արհեստավորներ, մանր առևտրականների զավակներ, արդեն ներգրավվել էին կուլտուրական կյանքի ոլորտը, սովոր-

րում էին նոր մեթոդներով գործող դպրոցներում, ինչպես նաև ռուս տեղական դպրոցներում, ռուսաց լեզվի զանազան դասընթացներում, ներգրավված էին ինքնագործ զանազան խմբակների մեջ և այլն: Դրանց շրջանից դուրս էին դաշին նորամեթոդ դեպրոցների ուսուցիչներ, խմբակների կազմակերպիչներ, աշխարհիկ գիտելիքների պրոպագանդիստներ, կենցաղի և բնատնական հարաբերությունների ռեֆորմիստ և կանանց դրուժյան բարեկաման կողմնակիցներ, առաջադիմական գաղափարների կրողներ: Ահա կուլտուրական այդ ընդհանուր վերելքի պայմաններում մուսուլմանական ազգային բուրժուազիան աշխատում էր ժողովրդի կուլտուրական դարձման օգտագործել իր սեփական շահերի և քաղաքական նպատակների համար: Փորձելով գրավել մասունների վրա գաղափարական ներգործության բոլոր լծակները, նրանք ստեղծում էին գաղափարախոսական պայքարի և ժողովրդական դանդաղմաների հողեր սարկացման իրենց ապառառները:

Հանդես գալով որպես գաղութային Կովկասի, Միջին Ասիայի, Ղազախստանի, Թաթարիայի, Բաշկիրիայի մուսուլման բուրժուազիայի ազգայնական գաղափարախոսություն, չափորոշիչը ձևավորվում ու զարգանում էր հեղափոխական բանվորական շարժման, ինչպես նաև մասսայական ազգային-ազատագրական շարժման աճման ժամանակաշրջանում, այսինքն այն ժամանակ, երբ մուսուլման բուրժուազիան, կտրված իսլամ ժողովրդական զանգվածների հուզերից ու կարիքներից, նրանց շահագործման գործում հանդես էր գալիս իբրև ցարիզի և ռուս բուրժուազիայի դաշնակից:

Նման պայմաններում չափորոշական շարժումը, որի մասնակիցների կազմը շատ խաչտաքղետ էր, տվեց աչ և ձախ ճյուղավորումներ: Արդեն 1905—1907 թվականներին չափորոշիչը ձեռք էր բերել թիչ թև շատ հստակ քաղաքական գունավորում նրա առավել առաջադեմ ներկայացուցիչները, թողնելով քաղաքական գործունեության դաշտը, իբրևց նվիրում էին ժողովրդի լուսավորության և կրթության գործին, մերձենում կամ մոլորում լուսավորիչ գործիչների հոսանքին:

Սակայն ամբողջությամբ վերջանեց չափորոշիչը, որպես բուրժուական քաղաքական, ազգային-կրոնական հոսանք, խիստ տարբերվում էր լուսավորության, կուլտուրայի և կենցաղի բնագավառում նորամտծությունների ժողովրդական առաջադի-

մական միտումից, որը, ինչպես տեսանք, սկսել էր նշմարվել դեռ 19-րդ դարի 80—90-ական թվականներին: Այժմ չադիզները աշխատում էին այդ միտումն առավելագույնս օգտագործել տեղական ազգային բրտուստվախ կարիքներին: Նրանց բացարձակ մեծամասնությունը խորում էր ժողովրդական մասսաներից, հետո էր կանգնում նրա հոգսերից ու ցավերից: Ճիշտ է, չադիզները հանդես էին գալիս էմիրների, խանների, բեկերի, բաշերի ֆեոդալական կամայականությունները սահմանափակելու, տեղական բուրժուազիային իրավունքներ տալու օգտին: Բայց նրանք դրանից հետո չլինացին. նրանց սահմանափակ բարենորոգչական պահանջները չէին արտահայտում ֆեոդալական-բռնապետական ճնշման դեմ պայքարող մուսուլման աշխատավորների իսկական ձգտումները: Զադիզական հանդեսներում և թերթիներում ոչինչ չէր ասվում ժողովրդի ծանր դրության մասին, աշխատավոր զյուզլացիներ ու արհեստավորների աղքատացման ու քայքայման մասին, բայելիք, վաշխառուների, գործարանատերերի կողմից նրանց կողոպտման, գաղութային իշխանությունների անօրինականությունների մասին, հարցերի, որոնք ամենից շատ էին հուզում ժողովրդին: Դա էր պատճառը, որ չադիզյան գաղափարախոսներն ազդեցություն չունեին աշխատավոր ժողովրդի շրջանում:

1905—1907 թվականների հեղափոխության և դրան հաջորդած ռեակցիայի շրջանում չադիզները բաժանում էին «սահմանադրական» միակետության պաշտպանությունը հանդես եկող կադետներին և օկտյաբրիստներին հայացքները: Նրանք տեսնում էին և քաղաքական հոգի վրա փաստորեն հանդես էին գալիս որպես ռուսական բուրժուազիայի գործակալներ, չնայած էրրեկ մուսուլմանական բուրժուազիայի շահերի արտահայտիչներ, այդ նույն հարցերում նաև հակադրվում էին այդ բուրժուազիային: Դա պատճառական չէր, քանի որ չադիզների մյուս աչքը հառած էր Մտամբուլին՝ սուլթան-խալիֆի նստավայրին:

Այդ տարիներին Ռուսաստանի մուսուլմանական բուրժուազիան դեռ չուներ իր քաղաքական կուսակցությունները: Ազդեցանում որոշ փորձեր եղան այնպիսիք ստեղծելու համար, բայց դրանք վերջացան անհաջողությամբ: Զարդիզի մի գաղափարախոսները Միչին Ասիայում փորձեցին կազմակերպելուրեն ձևակերպել և ստեղծել մուսուլմանների համախորժված, քաղաքական, ազգային-կրոնական կուսակցություն, բայց նրանց էլ այդ բանն

այն ժամանակ չհաջողվեց: Զադիզները, պանիսլամականները համարված էին քաղաքական ուղղություն ունեցող թերթիների և այլ պարբերականների շուրջը, որոնց էջերից լայնորեն քարոզում էին իրենց հայացքները: Այսպես, ազդեցական տեղական բուրժուական պանիսլամական գործիչներն իրենց գաղափարախոսները Ահմեդ բեգ Ազաևի և Ալի Մեդրյան բեգ Յուսուֆի շուրջը, որ ձևեր էր բերել միլիտանտեր թաղիքը՝

Հեղափոխության տարիներին իսլամական բուրժուական գործիչները պրակտիկ լայն աշխատանքներ տարան իրենց թերթիների թիվն աճեցնելու, աչքային գրահրատարակչական գործը մեղավելու ուղղությամբ: Այսպես, 1905 թվականի հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստի հրապարակումից հետո ուղրեկական չադիզների պարագլուխները համառորեն ձգտում էին թուլլուլություն ստանալ զո՞նե մի թերթի հրատարակելու համար: Բայց մեկի փութարան 1906—1909 թվականներին նրանք հրատարակեցին մի քանիսը՝ «Թեբարբի», «Նուրջեդ», «Շուհրատ», «Ասիյո» և այլն¹:

1905—1907 թվականներին մուսուլմանական բուրժուական գործիչները մեծ ուղադրություն էին դարձնում նաև ինքնագործունեության խմբակների, բարեգործական բեկերությունների, գրադարանների և այլնի կազմակերպման վրա, այդ կուլտուրա-սոցիալորական հիմնարկների միջոցով փորձում էին ներդրել ժողովրդի գիտակցության վրա և այն մշակելով, ծառայեցնել իրենց շահերին:

Ի տարբերություն Ասիայի և Աբխազիայի մուսուլմանական կրկրների բուրժուազիայի ազդանական գաղափարախոսության, որը ձևավորում էր թուլլուլ գաղափարած բանվորական շարժման պայմաններում, Ռուսաստանի գաղութային մուսուլմանական ժայռամահրում, մասնավորապես Ազրբեջանում, Թաֆարիայում, Միչին Ասիայի մի շարք շրջաններում բուրժուական գաղափարախոսությունը ձևավորվում էր այնպիսի պայմաններում, կեր բուրժուազիայի դեմ հանդես էր գալիս հզոր սոցիալիստական մի ուժ, որն ի միճակ էր սիրող կարգերի փլուստանքների տակ թաղելու ազգային ճնշումը: Դա ռուս հեղափոխական պրլետարիատն էր, Ռուսաստանի բանվոր գաղակարգը:

¹ Տե՛ս «Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции», էջ 53:

Ազդեցություն, Թուրքեստանում, Ղազախստանում և այլուր ինքնապայտության դեմ կազմվեց բոլոր ազգությունների ճնշված գասակարգերի միասնական դեմոկրատական ճակատ Ժողովրդադեմոկրատիայի մասնաճյուղն է կազմավորվում, որ ցարդղմն անողոր է կազմավորվում բոլոր ազգությունների և կրոնների աշխատավորների նկատմամբ: Աշխատավոր մասնաճյուղն անսասաները սկսել էին ավելի հստակորեն տարբերել կազմածատերերի ու կապիտալիստների ցարական Ռուսաստանը բազմաշարժար աշխատավորական Ռուսաստանից: Նրանք ավելի ու ավելի էին համոզվում, որ իրենց իսկական եղբայրները ռուսացանկորներն ու գյուղացիներն են, Ռուսաստանի բոլոր աշխատավորները:

Այդ բուռն ժամանակներում, օրինակ, Թուրքեստանի ռուս վերարձակները տեղի մուսուլման աշխատավորական մասնաճյուղի կողմն էին: Ցարական վերաբնիկ կոմս Կ. Պալենը գրում էր. «Նեոավոր ժայռամասում ռուսական պետականության հենարանը հանդիսանալու փոխարեն հին գյուղերի գյուղացիները պատրաստ են իշխանության համար ստեղծված դժվարին դրությունն օգտագործել իրենց նպատակներին համար: Ցերգանայի մարզում որոշ գյուղեր (ռուսական— 2. Ս.)... մշտական օպոռնայից են հասարակական հանգստության համար»:

Հնդհանուր դեմքով ահա այդպիսին էր Ռուսաստանի մուսուլմանական բնակչությունն ունեցող տարածքների սոցիալ-տրնտական և բաղադրական վիճակը ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին: Այսպիսին էր անց զանգվածը, որի հետ գործ ունեին Թուրքական ազգային բուրժուազիան և նրա գաղափարական-քաղաքական շահերի արտահայտիչ երիտասարդ թուրքերը՝ իրենց պանիսլամական գաղափարներով ու պլաններով:

Ռուսաստանի մասնաճյուղականության բուրյ խավերի ու հասարակական-քաղաքական ուղղությունների թվում ազգային-բուրժուական, շաղիղական հոսանքը առավել ընկալունակ եղավ պանիսլամական պրոպագանդայի հանդեպ: Դա պատահական էր: Իսլամ կղերաֆեոդալական վերահասվը հավատարիմ էր ցարին (համենայն դեպս այնքան կերպ ճգնում էր ցույց տալ, թե հավատարիմ է): Այս հոսանքի դիրքորոշումն ինչ-որ տեղ նույն

նիսկ դուր էր գալիս Թուրքական սուլթանին, նաև ձևանուտ էր նրան, քանի որ բռնակալ Արդուլ Համիդը, կամ Վ. Ի. Անիխի խոսքերով ասած՝ «Թուրքական Նիկոլայ II-ը», բնավ չէր ցանկանա խարխլված տեսնել հարևան երկրի՝ իր նման բռնակալի՝ Նիկոլայ II-ի, կամ ռուսական Արդուլ Համիդի, գահը: Թուրքական սուլթանը երկուսը ուներ, որ տեղի ունեցող հակացարական հեղափոխական շարժումը կարող է շղթխալանակ ձևով տարածվել Օսմանյան կայսրության վրա և սպառնալ Բարձր Գուսնը: Պատահական չէ, որ Կովկասում տեղի ունեցող հեղափոխական զեպեբերի ժամանակ հայերի ընդվզումների առիթով Թուրքական արքունիքից Նիկոլայ II-ը կշտամբանքներ էր ստացել ժողովրդադեմոկրատիայի ժամանակին լինողները համար: Ինչպես սեղտ, դասակարգային բնազդը համեմատական էր մղում նույնիսկ ավանդաբար հակամարտող երկրների տիրույններին՝ հանուն իրենց արքունական շահերի:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանի մասնաճյուղականության դեմոկրատական-լուսավորական շերտերին, առավել ևս մուսուլման բանվորներին ու գյուղացիներին, ապա նրանց համար խորթ էին պանիսլամիզմի ունակցիոն գաղափարները:

Երիտթուրքերի համար գործունեության դաշտ մնում էր արեմն Ռուսաստանի մուսուլման բուրժուազիան և նրա շահերի արտահայտիչ շաղիղական շարժումը: Հանձինս նրանց երիտթուրքերը տեսան սոցիալական առումով իրենց համար հազարատ ու գաղափարակիր մի միջավայրի մեջ՝ որ, ինչպես ասում են, ձկնորսք ձկնորսին հեռվից է տեսնում:

Երիտթուրքերը, որպես Օսմանյան կայսրության թուրք մուսուլման բուրժուազիայի շահերի արտահայտիչներ, հանդես էին գալիս Թուրքական սուլթանի դեմ, բայց ոչ Թուրքիայում շահագործողական կարգերի վերացման համար: Իրենց հերթին շաղիղները Ռուսաստանում հանդես էին գալիս ինքնակալության հետ զաղիքի մեջ մտած իսլամ կրոնաֆեոդալական վերահասվի և նրա շահերի գաղափարական արտահայտիչների՝ բաղիմականների դեմ, որը սակայն ուղղված չէր Ռուսաստանում շահագործողական կարգերի վերացմանը:

Ինչպիսիք, իսլամական բուրժուազիան և շաղիղները դարձան

¹ К. К. Пален, Переселенческое дело в Туркестане, СПб, 1910, с. 330.

¹ Տե՛ս Նիկոլայ II ցարի՝ Կովկասի փոխարքա Վերսեյով-Դաշիկովն ուղղված նամակի վերջին հատվածը («Ներսիսյան պաշտոնի վաղեմագրեր», էջ 333):

կրիտիկայի քաղաքական հնարքների գլխավոր հենարանը Ռուսաստանում:

Երիտթուրքերն այդ գործի մեջ ամենից առաջ ներգրավեցին Ռուսաստանի իսլամական տարածքներից արտասահման անցան հեղինակներին միացած գործիչներին, որոնք մշտական խորհուրդներ էին տալիս պահիսլամական պրոպագանդան անյտեղ առավել արդյունավետության հազմակերպելու համար: Իսկ կողմնակա գործիքի գլխավոր գիտակ համաժողով էրիտթուրքերի պարագլուխներից Մուրադ բեգի խորհուրդները նրանց համար ուղեցույց էին երկրամասում քայքայվել աշխատանքներ տանելու համար:

Ստանալով բանիմաց խորհուրդներ, երիտթուրքերի գաղտնի գործակալները թափանցում էին Ռուսաստան, ամուր կապեր հաստատում անտեղի մուսուլմանական կազմակերպությունների հետ, ցուցումներ տալիս վերջիններին, թե ինչպես լայն պրոպագանդա մղել Ռուսաստանի բոլոր մահմեդականներին Ռուրքիայի գլխավորությունը մեկ միասնական մուսուլմանական պետության մեջ միավորելու վերաբերյալ: Նրանք իդեալականացնում էին ֆեոդալական անցյալը, հին ժամանակներն ու նահապետական կյանքը, կոչ էին անում վերագոռնալ մուսուլմանների երբեմնի «միասնությունը», իսլամը փառաբանում էին որպես «մուսուլման ժողովրդի վերածննդի ու նորացման» գլխավոր միջոցի: Քողարկվելով անկաս օտջալական դրությունից բոլոր մուսուլմանների «համազգային խնդիրների», նրանց շահերի քնդհանրությունը և միասնությունը՝ գաղափարներով, կրիտիկայից անխնայ անկասակները սքողում էին դասակարգային հակասություններն աշխատավորների և նրանց շահագործողների ու կեղեքիչների միջև, միտում մուսուլման ժողովուրդների դասակարգային պայքարը և դրա փոխարեն առաջին զծի վրա բաշում տարրեր դավանանք ունեցող ազգերի միջև մղվող պայքարը: Արմատավորելով ազգային բացառիկության զգացում և թշնամանք, նրանք ձգնում էին թաքսելել աշխատավորների ինտերեսներն ալ միասնությունը և մուսուլման աշխատավորներին շեղել հեղափոխական շարժումից:

Երիտթուրքերի այս բոլոր գաղափարներն ու գործելակերպը ակտիվ արձագանք էին գտնում Ադրբեջանի բուրժուական ազգայնականների, Ռուրքեստանի և կայսրության այլ վայրերի քա-

ղիզները շրջանում: Զադիգական տպագիր օրգանները, ի հակակշիռ մուսուլման ժողովուրդների՝ իրենց դրությունը թեթև վացնելու ձգտումներին, իրենց հերթին լայնորեն պրոպագանդում էին պահիսլամական գաղափարները, ժողովրդին կոչ անում հաստատվել Մուհամմեդի գրոշի ներքո, իրենց ազդեցիկ անձանց՝ բեգերի, բայերի, մանապների շուրջը, հավատացյալներին նախազգուշացնում օտս և այլազգի բանվորների հետ սերտ շփման «վտանգից»:

Ռուսաստանում պահիսլամական պրոպագանդայի կազմակերպման գործում հենց սկզբից մեծ ակտիվություն էր դրսևորում Ահմեդ Ռիզայի գլխավորած Փարիզի «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը: Այդ աշխատանքները գլխավորելու գործը զբված էր նրա ղեկավարներից Բենեդեդին Շաքիրի և նազիմի վրա:

1906 թվականի նոյեմբերի 23-ին Բենեդեդին Շաքիրը մի նամակ ուղեքնով դիմեց Կովկասի պահիսլամ պարագլուխներին՝ առաջարկելով միավորման գործը գլուխ բերել ոչ միայն Կովկասի, այլև ողջ Ռուսաստանի մասշարժով: Ահա նամակի տեքստը.

«Կովկասի մեր իսլամ եղբայրներին:

Թանկագին եղբայրներ, ստացանք ձեր նամակը, որ կարգացրեք մեր «հեմիլի» (կազմակերպություն— Ղ. Ս.) ժողովում: Միաձայնությունը ողջունում ենք իսլամական և ազգային իրավունքների պաշտպանության համար ձեր կողմից Կովկասի բոլոր վայրերում գիտական ու քաղաքական բնկերությունների ստեղծումը, զպրոպանդում և հրատարակություններում օտմանյան թուրքերին գործածելը, մեզ հետ հարաբերությունները սերտացնելու համար նվիրույա ներկայացուցիչներ ուղարկելու ձեր մտադրությունները:

1. Առաջին խնդրի Կովկասի և նույնիսկ ամբողջ Ռուսաստանի մուսուլմաններին միավորելն է: Զեր դրացիները՝ գաղղստանցիները, շերքեզները պատերազմիկ, քաջ մարդիկ են, լավ գիտեն զենք գործածել: «Հավատացյալների մեջ եղբայրություն»

¹ Տե՛ս Մ. Ա. Игамбердиев, Панисламизм, пантюркизм—орудие империалистической агрессии. «Труды ТУИ им. С. Афин», вып. 2, Самара-канд, 1954, էջ 43—68:

Մարզաբեկի խոսքերի համաձայն ձեռք եղբայրական օգնության ձևեր կանխենք: Այդ մասին բնավ կասկած մի ունեցեր:

2. Լեհերը ուսական լծից ազատվելու համար մեկ-երկու տարոց ի վեր աշխատում են շատ մեծ հայրենասիրական գլճապանության: Բոլորս լսել ենք այդ մասին: Կովկասում գտնվող իտալացիները այդ զոհարանող ազգից կթն ոչ նյութական, զոնե բարոյական ծառայություն են սպասում: Բ՛ն՝ նրանց, բ՛ն՝ Օղեսայի հեղափոխական հրահանգի հետ բարեկամական կապեր ունենալը օգտակար կլինի մի շարք տեսակետներով:

3. Զանազան ամեն քաղաքում գաղտնի կազմակերպություններ ստեղծել:

4. Բոլորին հայտնի է այն պարագան, որ առանց դրամի աշխարհում որևէ բան անել անհնար է: Ամենից առաջ ձեռք կազմակերպությունը իր ուշադրությունը այս կետի վրա պետք է կենտրոնացնի: Մեր պարտականությունն ենք համարում այս մասին հիշեցնել ձեզ:

5. Գաղտնի պահեցեք ձեր «ճեմիկները» կենտրոնի անդամների անունները:

6. Առայժմ զգույշ եղեք ուսական կառավարության դեմ հրապարակավ ապստամբություն կատարելու փորձերից:

7. Մեր քննամիճ հանդիսացող և ձեզ ուսուցող լծից ազատելու դեմ ամենամեծ արգելիներից մեկը հայտնի է: Մշակեցե՛ք մի կանոնավոր ծրագիր եւսանց շլատելու համար (ընդգծումը մերն է:— Հ. Ս.):

Բժ. Բեհնեղզյան Եսիրը՝)

Ով այսպես, զեռ այն ժամանակ երիտթուրքերի համար պարզից պարզ էր, որ ուսական պետության անդամահատման զբոսավոր արգելիներից մեկը հայ մոլոլորդն է, Թուսահայաստանը, ուստի նախ և առաջ պետք է հարվածել հայերին:

Բայց հայությունը միայնակ չէր: Հայ աշխատավորների հետ էին ուսական դեմոկրատիան, բոլշեկյան կուսակցությունը: Հայ աշխատավորների հետ էին նաև Անդրկովկասի մուսուլման աշխատավորները, որոնք մերժում էին պանիսլամիզմի և պանթուրիզմի սեպեղիտ զաղափարախոսությունները, ուստի, հայ, վրացի և ալազգի բանվորների ու գյուղացիների հետ ուս ուսի

կանգնում ինտերնացիոնալիզմի դրոշի տակ, զենում բուլշեկներին և տեղից:

Ցարական ինքնակալության տապալման համար մղվող պայքարին զեռավ ապելի ու ալմելի ակտիվորներ էին ներգրավվում ազդերեւանցի պրոլետարները: Վրանց մեջ,— նշում էր բուլշեկից նշանավոր գործիչ Ս. Մ. էֆենդիևը,— ուժեղ էր ձգտումը դեպի դիտելիքները, դեպի իրենց շահերի պաշտպանությունը, որի հետևանքով նրանք սիրով էին լսում մեր կուսակցության ազդատուների կենդանի խոսքը՝:

Բաբվի բուլշեկիներն ազդերեւանցի աշխատավորների շրջանում կազմակերպչական և ադիտացիոն-պրոպագանդիստական լայն աշխատանքներ էին տանում, նրանց ներգրավում հեղափոխական շարժման մեջ: Նրանք որոնում ու գտնում էին մուսուլման աշխատավորների շրջանում ծավալվելից գործունեության առավել արդյունավետ ձևեր ու մեթոդներ: Ստեղծագործական մոտեցում գրեթեբոլոր տեղական կոնկրետ պայմաններին, ազդերեւանցի աշխատավորների կուլտուր-կենցաղային առանձնահատկություններին (լեզու, կենցաղ, բարքեր, սովորություններ, ավանդույթներ և այլն), բուլշեկիներն ի վերջո գտան նրանց մեջ տարվող կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի անհրաժեշտ կաղամ-կերպական ձևեր: 1904 թվականի վերջին Պ. Ս. Զափարիձեի, Մ. Մ. Ստոպանիի, Գ. Վ. Յոնշտեյնի, Ս. Մ. էֆենդիևի ակտիվ մասնակցությամբ Բաբվում ստեղծվեց սոցիալ-դեմոկրատական «Հում-մեթ» («Էներգիա») խումբը՝ ՌՄԻԿ Բաբվի կոմիտեին կից: Հետագայում «Հումմեթ»-գործունեության մեջ ղեկավար դեր խաղացին Մ. Ա. Աղիզբեկովը, Ն. Ն. Նարիմանովը, Ս. Գ. Եասումյանը և ուրիշներ:

Ինչևիդ Բաբվի կուսակցական կազմակերպության անբաժանելի մասը, «Հումմեթը» գործում էր քաղաքի բուլշեկյան կոմիտեի՝ մուսուլման պրոլետարների շրջանում տարվող աշխատանքի բաժնի իրավունքներով: Այդ խումբը հեղափոխական աշխատանք էր տանում նաև դաղստանցի և մեթաբ բանվորների շրջանում:

Կարճ ժամանակում «Հումմեթ» խումբը ճանաչվեց և հեղինակություն նվաճեց, դարձավ Բաբվի բուլշեկիների առաջավոր պետը ազդերեւանցի բանվորների շրջանում: Հումմեթականները

Ս. Մ. Эфендиев, Из истории революционного движения азербайджанского пролетариата, Баку, 1957, с. 15.

¹ Հայկազն Գ. Ղազարեան, Ցեղասպան Թուրքը, Պճուրթ, 1968, էջ 153—154.

ակացիքն լույս բնծայել «Հումմեթ» անլեզալ քերթը, թուօցիկները պապարկ ազրբեղանքներն, որոնք այնուհետև տարածվում էին ոչ միայն Բաքվում, այլև Ադրբեջանի գավառներում:

Հումմեթականների հրատարակած քերթը և թուօցիկները պարզարանում և պրոպագանդում էին հեղափոխական գաղափարներ, բանվորներին դաստիարակում պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ոգով, մերկացնում բուրժուական նացիոնալիզմը, պանխւամիզմը և պանթուրքիզմը, աշխատավորներին պայքարի կոչում ինքնակալութւյան, կապիտալիստների և կալվածատերերի դեմ, հանդես գալիս կրոնական մոլոնաեղութւյան և խավարամուրթւյան դեմ, կանանց ազատագրութւյան և իրավահավասարութւյան կոչով:

«Հումմեթ» ղեկավարները, ինչպես իր հուշերում գրում էր 1906 թվականին Բաքվում աշխատած ՌՄԳԻԿ աւեր բնկնոց գործիչ Վ. Պ. Նոգինը, «շատ ներդասակ մարդիկ էին», ինտերնացիոնալիստներ, ժողովուրդների բարեկամութւյան պրոպագանդիստներ, հայ-ազրբեջանական բարեկամութւյան ջատագովներ, հմերի ղեկավար կորիզի շուրջը համախմբվել էին այնպիսի փորձված բնդհատակայիններ ու կոնսպիրատորներ, ճնտու կազմակերպիչներ ու ագիտատորներ, ինչպես Բահրամ Աղանը, Կալիե-Մուհամմեդ Աղասին, Ասադուլլա Ախունդովը, Մուխթարիբ Ալեյիբեքովը, Սուլթան Էֆենդիբեկ, Մուխթար Հաշիբը, Բալա Ասի Դագաչը, Մամեդ Մամեդյարովը, Նաբիման Նաբիմանովը, Բուենիյալ Մարդարովը, Խանլար Սաֆարալիկը, Սևիդ Յակոբովը և ուրիշներ:

Բուշեիկ հումմեթականների եռանդուն աշխատանքը նպաստում էր ազրբեջանցի բանվորները բաղադական ակտիվութւյան անին, Բաքվի պրոլետարիատի ինտերնացիոնալ համախմբվածութւյան, Անդրկովկասի բազմազգ աշխատավորների շրջանում դասակարգային համարաշարութւյան հետագա ամրապնդմանը:

ՌՄԳԻԿ Բաքվի կոմիտեին կից գործում էին նաև «Ճարտուկ» («Աղագրութւյան ջատագովներ») և «Բերկեկ» («Միասնութւյուն») խմբերը, որոնք հեղափոխական-պրոպագանդիստական լայն աշխատանք էին տանում համապատասխանաբար լեռնական ժողովուրդների և Բաքվի թափար բանվորների շրջանում:

Նորից վերադասանք թուրքիայի գործերին: 1907 թվականի ղեկսնմանքի 27-ից 29-ը Փարիզում հրավիրվեց երիտթուրքերի հերթական երկրորդ կոնգրեսը, որին մասնակցում էին նաև հայկական և հրեական կազմակերպութւյունների ներկայացուցիչներ: Կոնգրեսը պահանջեց. ա) սուլթան Համիդի պահանջները, բ) գոյութւյուն ունեցեց դեմիմի արմատական փոփոխութւյուն, գ) խորհրդարանի գումարում: Կոնգրեսը դիմում ընդունեց, որտեղ առաջ էր բաշվում համիդյան րոնապետութւյան դեմ համատեղ պայքարն ունեղացնելու խնդիրը: Երիտթուրքերի պարագլուխների հետ միասին դիմումը ստորագրեց նաև զաշնակցութւյուն կուսակցութւյունը:

Այն ժամանակ, երբ երիտթուրքերի և զաշնակների պարագլուխները համատեղ ժողովներ էին գումարում, որպեսզի միավորեն իրենց ջանքերը, այդ նույն ժամանակ զաշնակ ղեկավարութւյունը հրամարվում էր ընդունել սուլթանական կարգերի դեմ միասնաբար գործելու հայ մյուս քաղաքական կազմակերպութւյունների առաջարկները: Այսպես, զաշնակցութւյունն իր 4-րդ ընդհանուր ժողովում (Վիեննա, 1907 թ.) կարականապես մերժեց հայ երեք ազգային կուսակցութւյունների համատեղով հրավիրելու և նրանց ջանքերը համատեղելու մասին հնչակյան կենտրոնի առաջարկը:

Ինչ վերաբերում է արմենական և վերակաղմյալ հնչակյան կուսակցութւյուններին, ապա սրանք բռնել էին այն ուղեղիծը, որ թուրքիան, ինչ նոր վարչակարգ էլ որդեգրի, պիտի մնա հայոց և նրանց հայրենիքի ազատութւյան անողոր թշնամի, որ նույն վայրագ հաշածանքներով ու ջաղդերով պիտի փորձի ողնացնել հայութւյանը և զավթել նրա հայրենիքը: Ուստի նրանք գնաւում էին, որ ժողովրդի միակ փրկութւյունը ազգային-ազատագրական կռիվն է ինքնապաշտպանութւյան համար:

Այդ տարիներին հնչակյան կուսակցութւյունն արդեն իր ծրագրում ուներ Սամանյան կայսրութւյունից Հայաստանի անջատման և պիտական անկախութւյուն ձեռք բերելու պահանջը: Չնայած նման արմատական, հստակ ծրագրային ձևակերպմանը, պիտք է ստել, սակայն, որ հետագա տարիներին նույնպես հրեշակները գործնականում, պրակտիկ պայքարի ընթացքում չէին զեւում անկախ Հայաստանի ստեղծման խնդիրը: Միևնույն ժամանակ նրանց ղեկավարութւյունը, ի տարբերութւյուն զաշնակ ղեկավարութւյան, վճռականապես հրամարվում էր համազորմակ-

1 В. Ногин. 1906 год в Баку. В кн. «Двадцать пять лет Бакинской организации большевиков», с. 20.

ցել երկաթուղիների հետ, դանկելով, որ սրանք, ղեկավարի բարեհաջող ընթացքի ղեկավարում ավելի մեծ ազեաներ են բերելու հանց ժողովրդին:

Մտավորապես պայքարի եման ուղեգիծ որդեգրեց 1908 թվականին կահիրեում հիմնադրված սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունը, որին ձուլվեց արմենական կուսակցությունը: Ռամկավարները նույնպես համոզված էին, որ ինչպիսի վարչակարգ էլ ստեղծվի թուրքիայում, նրա կտավարտող շրջանների անսիրտխոն նպատակը պիտի մնա թարան կամ բացահայտ հալածանքներով, բռնադատումով կամ կոտորածներով քայքայել ու ոչնչացնել հայ ժողովրդին, ամալացնել Հայաստանը և այն ընդմիջում կցել թուրքիային: Նրանք գտնում էին, որ հայ քաղաքական կազմակերպությունները և հոսանքները առաջադրանքներ պիտի լինի՝ հալուսթյան համար իր պատմական հայրենիքում ազատեցնել տանելի զոչավիճակ՝ որպես ազգային վերապրումի նախապայման: Ամեն մի մասնակի բարեկարգում նրանք դիտում էին իրեն մի քաղ օժանդակ դարավոր լծից վերջնականապես ազատալովելու ճանապարհին:

Այսպիսով, բոլորովին իրականությունը չի համապատասխանում այն միտումը, թե հայ քաղաքական կուսակցությունները ձգտում էին Արևմտյան Հայաստանն անհնապաղ անջատել Օսմանյան կայսրությունից: Առավել ևս իրականությունը չի համապատասխանում հետագա տարիներին հրապարակ բերված այն տեսակետը, թե հայ կուսակցությունները նպատակ ունեին ստեղծելու «ծովից-ծով» Հայաստան՝ Հայաստանի անկախության գաղափարը որպես գործնական խնդիր ծնունդ էր առնելու միայն առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին տարում: Անկախությունը հարցը խաղաղություն բանակցությունների ժամանակ և դիվանագիտական սեղանների վրա արժարժվել սկսեց այն ժամանակ միայն, երբ արդեն Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովուրդը ընաճելված էր:

Երիտթուրքերի 1907 թվականի Փարիզի կնիզրեսից հետո

¹ Համաձայն որպես ժամանակների համար առիթ էր դարձել հայ ժողովրդական կուսակցության ժրգորի հետևյալ մանկակալումը: «Հայ ժողովրդական կուսակցության նպատակն է Հայաստանի անբաժան մասերից ստեղծել միացյալ և անկախ Հայաստան իր սեփական ժողովան կերպով (տե՛ս Միջազգային հայ ժողովրդական կուսակցության, ընդունված Ք. համադրմանում 1917 թվի 7—15 սեպտեմբերի, Երևան, տպ. «Երաս», 1919, էջ 3):

Նրանց կազմակերպություններն ավելի ուժեղացրին իրենց գործունեությունն ինչպես արտասահմանում, այնպես էլ երկրի ներսում:

Իրենց գաղափարները լայնորեն պրոպագանդելով, երիտթուրքերը միաժամանակ բաց դիտակցում էին, որ դրանց կենսագործումն անհնարին է այնքան ժամանակ, քանի ղեռ իրենք չեն վերցրել իշխանությունը և չեն հաստատել սահմանադրական, ազատական կարգի: Ուստի նրանց հիմնական մտահոգությունն առաջին նման մեռում էր արդուհամախոյան ուժիմի տապալումը:

Դեռ 1905 թվականի վերջերից երիտթուրքերն իրենց հակակառավարական գաղափարն աշխատանքների կնետրոսների մի մասն արտասահմանից տեղափոխեցին Մակեդոնի և Ալբանիա, սերտ կապեր հաստատելով բալկանյան ժողովուրդները ազատագրական շարժումների ղեկավարների հետ: 1906 թվականին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն իր նստավայրը արտասահմանից փոխադրեց Սալոնիկ և ձեռնամուխ կազմեց ընդհատակայ բաղնիքների ստեղծմանը: Երիտթուրքերը բուռն գործունեություն ձեռնարկեցին հատկապես այստեղ տեղաբաշխված բանակային գործախաղաղությունների շրջանում: Ետո շանցած նրանց աղեղնությունն առկ ընկավ սպայական կարմի մեծ մասը:

1908 թվականի հուլիսի 3-ին Մակեդոնիայի Ռեսնե քաղաքի թուրքական կայսրորդի պետ, լեյտենանտ Նիլյաի բնյն իր միաժրման հետ միասին խոտովություն բարձրացրեց և զրավեց Մակեդոնիայի արևմտյան մի շարք շրջաններ: Նրա օրինակին հետևեցին նաև ուրիշ թուրք սպաներ, որոնք թվում և էրվոր բեյը (հետագայում՝ էնվեր փաշա): Կտավարությունը փորձեց ճնշել սկսված ապստամբությունը, բայց հաջողություն չունեցավ: Հուլիսի 22-ին ապստամբները գրավեցին Մոնաստիրը (Քիթուլ) քաղաքը և ազատեցին բանտարկյալներին: Հուլիսի 23-ին երիտթուրքերի կոմիտեի գլխավորությունում Այուրիկում մասնալական ցույցեր սկսվեցին: Ցույցարարները Սայոսեղ նույնպես բանտերից ազատեցին բանտարկյալներին¹:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը, տեսնելով, որ երիտթուրքերի հիմնական պահանջի՝ 1876 թվականի սահմանադրության վերա-

¹ «ՏՄ» «История македонского народа», Скопье, изд-во «Посветно дело», 1975, էջ 204:

կանգնման հետագա ձգձգումը կարող է ճակատագրական լինել ոչ միայն իր գահին, այլև կյանքի համար, մասնալական շարժման ճնշման տակ տեղի տվեց:

1908 թվականի հուլիսի 24-ին Ստամբուլի թերթերը հրատարակեցին սուլթանական իրազեկ սահմանադրությունը վերականգնելու և ղեկավարատանների պալատի առաջիկա գումարման մասին Աշպահ, համարյա խաղաղ, տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղափոխությունը:

Երիտթուրքերը դարձան դրուժյան տերը: Հեղաշրջումը նրանց ձեռքը տվեց ունալ իշխանությունը երկրում: Բայց նրանք սուլթանին գահընկեց չարեցին, դա չէր մտնում նրանց ծրագրի մեջ:

Սուլթանի և կառավարության կազմափոխացիայից հետո ռուս Մակեդոնիայում, Ստամբուլում և Յամանլան կայսրության ռուս քաղաքներում մի քանի շաբաթ շարունակ ցույցեր ու միտինգներ էին տեղի ունենում: Ամենուրեք ցնժույթուն էր, ցուցարարները փողոց էին դուրս գալիս կայսրության դրոշներով, լողունգներով, նվագախմբերով: Անվերջ ձուռեր էին ասվում: Հեռուտներն արտահայտում էին իրենց ուրախությունը կատարվածի ստեղծի, պատիվ էին մատուցում հերոս երիտթուրքերին, կեցցեներ էին հռչակում նրանց հասցեին, ցուցարարներին խանդավառում էին Յամանլան կայսրության պաշտօն ասպագայի հեռանկարով:

Իսկապես որ որոշ բաներ փոխվում էին զեպի լավը Բացի հրապարակային ցույցերից, միտինգներից, դասախոսություններից գումարվում էին քաղաքական տարբեր գունավորում ունեցող հավաքույթներ, կարգի էին բերվում հին դպրոցները և բացվում էին նորերը նույնիսկ երկրի ամենահեռամասաց գյուղերում: Վերադառնել էր կաշիպահիչ դրաքենությունը, և ամեն ոք կարող էր անարգել թերթ ու գիրք հրատարակել, իր ուզած գործը ձեռնարկել, տեղափոխվել ուր կամենար և այլու: Հայերը նույնիսկ սկսեցին խոսել համիդյան սարսափների տարիներին քրդերի և թուրքերի կողմից բռնազրգոված իրենց հողերը հետ ստանալու մասին, իսկ երիտթուրքերը թղթի վրա ճանաչեցին հայերի «օրինական իրավունքը»:

Տեղի ունեցող քաղաքական ցույցերի, միտինգների ու ժողով-

¹ Տե՛ս Գ. 3. Ալևե, Турция в период правления младотурок, էջ 261: 109—113:

ների ամենաբնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ մասնալարար եղբայրանում էին բոլորն իրար հետ: Թուրքերը ոչ թուրքերի, մուսուլմանները՝ ոչ մուսուլմանների, Երիտթուրքերը հատկապես արաբներին ու հայերին հայտարարելով թուրքերի եղբայրներ, հույս ունեին, որ այդ ժողովուրդները հրաժարվելն հռչակած «սահմանագրական» կարգերով և կրոնականցենն ազգային-ազատագրական պայքարը: Օրերի ակունակուտեք գրում է, որ «ամեն օր հրապարակային ցույցեր տեղի կունենային, թուրք և հայ ճառասուները կը շատագրվեին երկու ազգերու համեմաշարժությունը և հավասարությունը»: Մասնալական միտինգների ու ժողովների ժամանակ թուրքերը և հայերը զրկախառնվում էին, համրույթներ էին փոխանակում հայ տերտերներն ու թուրք մուլլաները: «Բազմաշաբաթ հայերն, մուսուլմաններն սուլվել իրենց բոլոր կրամները, անկեղծորեն նվիրվեցին Փոքր Ասիայում սահմանադրականության ամրապնդմանը», — զեպերի թարմ հետքերով գրում էր երիտթուրքերի հեղափոխության պատմության առաջ հետազոտողներից մեկը: Հեղափոխությանը խանդավառված, հայերը ակնկալում էին ստանալ իրենց արգար բաժինը նրա բարեկեցիկից: Վերհիշելով այդ օրերի հայաց խանդավառությունը, ակնասուտը նշում է. «... Սկզբի օրերն այնքան վառ ու խոտոտմանից եղան, հռչակում սահմանադրութենն ակնկալություններն այնքան սեծ, որ հայերն հավատացին, թե այլևս վերջ գտած են մեր դրամոր տառապանքները, աշխինք թե՛ ո՛չ թուրքը և ո՛չ ալ մանավանդ բյուրդ ավազակը ալ պիտ հայաձենն ու չլիտորեն մեղքի»:

Այդ ընդհանուր խանդավառությունից թերևս դուրս էր մնացել միայն Քուրդիստանը: Մայրահեղ հեռամանցություն մեջ գրտներվող բյուրդ ժողովրդական մասուսների համար անըմբռնելի էին երիտթուրքական հեղափոխությունը, նրա հռչակած սահմանագրական կարգը: Ինչ վերաբերում է բյուրդ ազաններին ու քեղապետներին, որոնք տարիներ շարունակ սուլթան Աբդուլ Համիդի

¹ Սարգիս և Միսակ Բեկյաններ, Հարազատ պատմություն Տարսուս, էջ 261:

² «Турецкий сборник» (К событиям на Ближнем Востоке). Под редакцией И. М. Бикермана, С. Петербург, типография «Север», 1909, с. 224.

³ «Պատմություն Պաղեստան», էջ 133:

րոնապետական ուժի մի ջերմ պաշտպաններն էին և նրա հենարանը, Հեղափոխության հաղթանակի լուրի ընդունեցին բացահայտ թշնամաբեր: Այդ ֆիդայիները տպանայ էին ապրում, քննոր իշխանություններ կարող են երկրում օրինական կարգ հաստատել, որի պայմաններում անհնարին կլինի ցանկացած ձևով հարստացարել քուրդ աշխատավորներին և շարունակել անշուրթոնությունները անպաշտպան հայերի նկատմամբ: Փուրդ աղաների և բնգերի մի մասը, վախճանով Հեղափոխությունից, փախավ Պարսկաստան: Փրդական հետամնաց մասունների մեջ հայերի դեմ կրքեր բորբոքելու նպատակով շեշիներ ու ավագանիներանց համոզում էին, քո սահմանադրությունը մեծ զոքախտություններ է բերում քրդերին և որ զրա պատճառը «գայալուր» հայերն են՝ սահմանադրության հեղինակները, որոնք ցանկանում են ոտնատակ տալ շարխթը և մահմեդականների հետ հավասար իրավունքներից օգտվել:

Ինչից են, երկրորդ հիմնավորապես «սահմանադրական գարուն» էր ապրում: Սակայն, այն ինչ էին տեսնում և էլին կարող տեսնել հեղափոխությունից խանդավազած մասսաները, պարտավոր էին տեսնել, վերլուծել, կանխատեսել ազգի քաղաքական ուժերը. բայց պակաս, հաս քաղաքական զործիչներից շատերն ընդունակ չեղան այդ բանն անելու: Ընդհանուր խանդավազություն միջուրտում ազգային-ազատագրական շարժման մի շարք կազմակերպություններ (հատկապես արաբական և հայկական) շարժաբար խաղվեցին՝ հավատարմորեն կեղծ խոստումներին: Նրանք շլացել էին հուշակված «սահմանագրական» կարգերից: Անկերթի, ճակատագրական անհետադարձության հանդես բերեց հատկապես դաշնակցությունը:

Հեղափոխության հաղթանակից մի շաբաթ հետ, 1908 թվականի հուլիսի 30-ին, դաշնակցություն կուսակցության Պուլսի պատասխանատու մարմինը շրջաբերական-թուղսիկ հրատարակեց ու արարածեց, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Յաման-

¹ Տե՛ս Գ. Յ. Աևեզ, Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), էջ 113—114:

² Տե՛ս Ա. Ա. Համբարյան, Ազգային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 238:

³ Տե՛ս Ա. Ա. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հուղսիկ քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908—1914), Երևան, 1979, էջ 17:

յան կաշարության մի ծայրից մյուսը հնչում է ազատության, հավասարության, երաշխության կողմ երեկան հանրաբանող իրածում է ազատաշունչ երկրի Մոսկու, երկուտ դեմքերի տեղ վերում են բերկրալից աշերք. լուրիան փոխարեն թաղավորում է շարժում. ատելություն և բենի ավերակների վրա փշում է սիրոյ շունչը: Եվ ժողովրդական ամենազոքախտ խայկերն անգամ, ստվոր ստրկի համակերպության, անտեղեկ ազատության վայելքին, շարժվում, ծփում են ինչպես փոթորուած ավելներ, նախանշանը քաղաքական ավելի երջանիկ օրերի:

Հանրային կենսքը կերպարանափոխուած է. փողոցներում այլևս չկայ երեկան րոնապետության սոսկաբեր զործակալը՝ պաշտոնի րտնստությունը: Բանտերը դատարկուած են: Ազատության մարտիկները, ենթակա քաղաքական բանտարկության զոթխային ուժի մի, ազատ օդում են՝ քրկախանուած ժողովրդի հետ, որին նրանք այնքան անձուրեքարք քանայեցին:

«Դեպի՞ րանտ» գողոչները իրենց են գնում՝ րանտները: Արտասուք տարածողները իրենք են ողբում: Շքազարդ փաշաներն ու մինիստրները, երեկան ամենակարող տերերը արքունիքի, կառավարության և երկրի, սողում են լեղափոխության ոտքերի տակ, փախուտ տալիս ժողովրդական ցասման ճանկերից: Գնե՛րը փոխուած են և սկսուած է մի ավելրանց այն բոլորի, ինչ... շնորհիվ րոնապետական ուժի մի, նկատվում էր անասան, անփոփոխ, վալիտեսնական իսկա՞:

Այդ օրերին դաշնակցության պաշտունական պատմարան Միքայել Վարանդյանը գրում էր. «1908 թվականը ոսկե տաներով կարճանագրուի համաշխարհային պատմության էջերում: Նոր հորիզոններ բացվեցան Ազատության պայափարի առջև, մարդկային նոր գանդուածներ վեր բարձրացան մրափի ու անեություն անդունդներից և դրկեցին համամարդկային քաղաքակրթության դրաշը... «Իթիքի» հարց չի բավականանում Ֆրանսիական մեծ լեղափոխության երրորդության նշանարանով. «Ազատություն», «Հավասարություն» և «Եղբայրություն» շարանին նա ավելայցնում է «Երգարություն»»:

¹ «Նյուսեր 2. 5. Գաշնակցութեան պատմության համար», Ա. հատոր, Ինչբութի, էջ 175:

² Միխայել Վարանդյան, Վերածնուող հայրենիքը և մեր դերը, Ժբն, 1910, էջ 91—92, 94:

Պաշնակցությունը պաշտոնապես հանդես եկավ հրեաթուրքերի հետ անվերապահ՝ «եղբայրանալու» և ազգային-ազատագրական շարժումից հրաժարվելու պահանջով՝ պարզ ու որոշակի հայտարարելով, թե Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրության անբաժանելի տարածքն է։

1908 թվականի սեպտեմբերի 1-ին այսպես կոչված «Է. Յ. Գ. ներկայացուցիչներու խորհուրդը» մի փաստաթուղթ ներկայացրեց հրեաթուրքական կառավարությանը, որը կրում էր «Էաչ. Յեզ. Պաշնակցութեան պահանջները» խորագրերը։ Այդ փաստաթղթում, որը լույս ահապ «Գորշակի» եռյան թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբերի միացյալ թվով (9—10), շնչավում էր, որ «Թուրքաց Հայաստանը կը կազմէ կայսրութեան անբաժան մասը...»¹

Իր շորթորդ համադրումարում դաշնակցությունը նախատեսեց անհրկեա պաշտպանել օսմանյան պետության ֆեդերատիվ սկզբունքը։ Ի լուր ամենքի համադրումարը հայտարարեց, որ դաշնակցությունը Թուրքիայում երբեք չի ունեցել և չուի անջատողական որևէ ձգտում, որ նա մերժում է Արևմտյան Հայաստանի անկախության գաղափարը²։ Համադրումարում ընդունած դաշնակցության նոր ծրագրում ասված էր, «Թուրքահայաստանը կը կազմէ օսմանան սահմանադրական պետութեան անբաժան մասը, հիմնուած տեղական լայն ինքնակազմութեան վրա»³։ Մի քայլի վարանդանը գրում էր, որ այդ ծրագիրն ընդունվեց՝ վերջ մաշու համար թուրքերի մեջ տարածված այն «անհիմն թյուրի-սացություններին», թե դաշնակցականները պայքարում են Հայաստանի ինքնուրույնության համար⁴։

Պաշնակցության ղեկավարներն ու մտավորականները համառորեն պնդում էին, թե «մերք բոլորս օսմանցի ենք», ուստի պետք է պայքարենք «Օսմանոս հասարակաց հարկներին» ամբողջախառնության պահպանման ու ամբողջիզմանի ճշտարդ Անկուսի (հաշատար Մալումյան), Ատամը (Հարություն Շահրիկյան), Կոստը (Վահան Փափազյան), Գարեգին Խաճակը (Գարեգին Զապալյան), Արմեն Գարսի (Գարեգին Փաստրմաշյան), Վարդգիս (Սերենկյուլյան) և ուրիշներ ամենուրեք հորդրում էին հայու-

թյանը՝ այլևս որևէ հիշատակություն չանել Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի մասին, դադարեցնել հակաթուրքական պրոպագանդան, թուրքերի հետ միասնարար լծվել ողջ կայսրութեան վերելքի գործին։ Նրանք իրենց խանդավառությամբ թմրեցնում էին արևմտահայության զգոնությունը, սաղո ջուր լցնում իր հայրենիքը զննելով փրկելու նրա ձգտումները վրա։

Պահանջելով ֆեդերատիվ սկզբունքի մրա կառուցված պետական կարգ, դաշնակցական պարագլուխները միաժամանակ հրաժարվեցին իսկև կապերն իթթիհնադի հետ, որը վճանկանորեն հանդես էր գալիս այդ ֆեդերացիայի դեմ, ձգտում ստեղծել կառավարման այնպիսի ուժին, որն ապահովեր պետության առավելագույն կենտրոնացում։ Ավելիին, նրանք իսկական սիրախաղ սկսեցին այդ ոճբարդործ կուսակցության հետ՝ իրենց հուշակելով նրա անկեղծ բարիկամը։

Իթթիհնադականների հետ մի բլոկ կազմած՝ դաշնակցականը գնացին դեպի օսմանյան խորհրդարանի (պառլամենտի) ընտրությունները, խիստ կարեւորելով դրանց։ Նախընտրական կամպանիայի օրերին փոխադարձ գովեստներն անպակաս էին։ Խորհրդարանի կազմում հայերից ընտրվեցին դաշնակցականներ, հնչական հայանի գործիչ Մուրատը (Համբարձում Պոլաճյան), «անկախներ»⁵։ 1908 թվականի դեկտեմբերի 17-ին բացված խորհրդարանի առաջին նիստով սկսվեց Օսմանյան կայսրության «ժողովրդավարական» կյանքը։ Խորհրդարանի 266 կրեափոխաններից 20-ը հուլներ էին, 12-ը՝ հայեր, 5-ը՝ հրեաներ, 4-ը՝ բուլղարներ, 3-ը՝ սերբեր, մեկական կրեափոխան ունեին ուրհները, դրուշները և մարտիկները։ Մնացած 219 կրեափոխանները թուրքերն և մասնակցականներ էին⁶։

Սահմանադրության համաձայն խորհրդարանից բացի ստեղծվեց նաև Սերակույտ (Սենատ)։ Բայց հակառակ սահմանադրությանը, նրա անդամները ոչ թե ընտրվում, այլ նշանակվում էին, այն էլ՝ սուլթանի կողմից։ Ոճանք ստարկեցին այդ կարգի դեմ,

¹ «Ելուրթը Է. Յ. Գուհակցութեան պատմության համար», Ա. հատոր, էջ 176։

² Տե՛ս «Գորշակ», № 5 (183), մայիս, 1907, էջ 72։

³ «Արպաղ 2, Յ. Պաշնակցութեան, Ժրեն, 1911, էջ 15—16։

⁴ Տե՛ս Մ. Վարանկյան, 2, Յ. Գ. պատմություն, Բ. հատոր, 1950, էջ 2—3, 2

⁵ Տե՛ս Արսեն Մարմարեան, 2-րդ Անցարկի և իր պատերազմները, էջ 186։ Ավելորդ չէ նշել, որ Անցարկի Չոպանյի ընկերները նրան առաջարկել էին Թեհեանությունը գնել պառլամենտում ընտրվելու համար, բայց նա կարողանալու էր մերժել էր այդ առաջարկը, սակայն, թե այդ պառլամենտ կրվածք մի նոր ծուղակ է, որ հայության համար սարքել էն հրեաթուրքերը (ամեն եռյան տեղը)։

⁶ Տե՛ս «Մարմարա», 26 հոկտեմբերի 1905 թ.,

բայց Արդու Համիզը, Սենատի անդամներ ընտրելու իրավունքն ու սուսնձնաշնորհումը վերջնականապես իրեն վերադարձած համարելով, նրանց պատասխանեց. «Մերակույտը ազդի և սահմանադրության վերաբնեի ուժն է, և նրա անդամների բացառապես ճշտը մեծամասնությունն անպայման և անպայման պետք է լինեն թուրքերի ու մահմեդականների»¹:

Դաշնակցականները զժգոհ չէին. նրանք իրենց լիովին բավարարված էին համարում հորճրգարանում մի քանի տեղ ստանալով և երախտապարտ էին հեղաշրջող երիտթուրքերին:

Դաշնակցության պարագլուխները սահմանադրության վեց տարիներու ընթացքին, ըլլալ ժողովներու մեջ, ըլլալ անհատապես, բուրբին կը թարողին, թե այլևս սահմանադրություն է, հավասարություն է, այլևս զենքի ուժով չէ, որ մեք ձեռք պիտի բերենք մեր ինքնուրույնությունը, այլ ժողովների բուրբ խաղերուն մեջ՝ նոյն իսկ քլուրդերուն մեջ ուսմունք տարածելով է, որ մեք կը հասնինք մեր բուն նպատակին»²: Եվ կը ժողովները ընթացքում զաշնակցական ղեկավարներին հարց էին ուղղում, թե հարկ եղած ղեկքում ինչպես պետք է ինքնապաշտպանություն կազմակերպել, նրանք, առանց հասպաղելու, անպատասխանատու կերպով հայտարարում էին, «Սուրբ գարը անցավ, աշխատեցեք կրթություն տալ ժողովրդին»³:

Հատկանշական է, որ երբ այդ օրերին դաշնակցականներն անվերապահորեն հավատ էին ընծայում երիտթուրքերի կեղծապատրի խոստումներին հանդեպ և անդուգալ խանդավառության մեջ էին, թուրքերից շատերը զարմանք էին հայտնում, թե որքան միամիտ են նրանք, թուրք պաշտոնյաներից մեկն իր ծառայող հայերին ասում էր. «Պետք չկա անսուղի և ավելորդ ցույցերի և ուրախությունների: Մենք ձեզիցից լավ մեք ճանաչում մեր սուլթանին, նա ֆերմաներ է հրատարակում ևնր օրախաջնելու համար, և հետո ֆերմանը չի գործադրում մեզ օրախաջնելու համար: Եվ դուք գիտեք, թե որի ուրախությունն է տեսկան՝ մեքը, թե ձեռքը»⁴:

Չնայած դաշնակցական գործիչների անվերապահ խանդավառությանը և իրենց տրամադրությանը հայրությանը վարակելու նրանց բոլոր ջանքերին, այնուամենայնիվ չիլ չէր նաև զգուստ մտածող հայերի թիվը: Սահմանյան սահմանադրության մոսալ խոստումներին, «Նուրիթի» կողմածին հատկապես չէին հավատում հայ ազդալին-պարտապահական շարժման ակտիվ մասնակիցները, մարտիկ-ֆիդայիները, որոնք անցել էին ավելի բան երկու տասնամյակների պայքարի ու տառապանքների բովուրդ: Սահմանադրվեցին ենք, — գրում էր նրանցից մեկը, — մենք՝ մեք անցալից քսան տարիներու դառն փորձություն տուած դասերով, բնավ երբեք հավատք չունեինք թուրք կառավարության անկեղծութեան վրտ, կը փափակեինք, որ մեր կազմակերպութեան բուրբ գաղտնիքները չհաղորդուեն երիտասարդ թուրքերուն. ընդհակառակը, մենք քալին ակտիվ է հետատուտ քլուրդիք իմանալու անոնց գաղտնիքները: Մենք պետք է մտահոգուեինք մեր ինքնապաշտպանութեան խնդրով, անոր համար միջոցներ խորհենք և զենք ու ռազմանյութ ձեռք բերելու մասն լրջորեն խորհրդակցեինք»⁵:

Գեա «Սեղաթախը» չլրացած, պարզ գարձավ, որ երիտթուրքերը 1908 թվականի հուլիսյան քաղաքական կատակերգությունը շատ հեռու է հեղափոխություն կողմածից: Երիտթուրքական շարժումը, իրր բողոք ֆեոդալական ինքնակալական ուժի մի դեմ, ավարտվեց հուլիսյան իրադարձություններով: Երիտթուրքերը լսել անգամ չէին ուղում ինքնակալության տապալման մասին: Նրանք թուրքական բուրժուազիայի և լիբերալ կազմածատերերի շահերը հարապատ արտահայտիչներն էին, շափավոր բուրժուական բարեկարգիչներ, ուստի լիովին բավարարված էին, որ սուլթանը իրենց թուլ է տվել մասնակցելու երկրի քաղաքական կյանքի ղեկավարմանը:

Ահա թե ինչու 1908 թվականի հուլիսի 24-ից հետո երիտթուրքերը շեշտակի շրջադարձ կատարելին իրենց բարձրագույն հեղափոխական լոզունգներինց, ամեն կերպ սկսեցին կծկել հեղափոխությունը, սահմել մասսաների հեղափոխական պայքարը:

Երիտթուրքերի ղեկավարներից բմ, նաղումը այդ օրերին ասում էր. «Երբ բողոքեցիք հեղափոխությունը և հույակվեցի սահմանադրությունը, կոմիտեն հասկացավ, որ իր հեղափոխական

¹ «Մարմարա», 26 հոկտեմբերի 1965 թ.:

² Սարգիս և Միսակ Ողևաններ, Հարազատ պատմություն Տարեոս, էջ 263:

³ Նույն տեղը, էջ 294:

⁴ Վեր. Յակոբ Կյուրեղեան, Հայուն հրաշալի գոյատևումը և յառաջադիմությունը անցելու և երկրին ապագա հնոատեսելով. Շիրակո, Իլիկոյ, 1970, էջ 19:

⁵ Սարգիս և Միսակ Ողևաններ, Հարազատ պատմություն Տարեոս, էջ 263:

դերը վերացած է, և որ այսուհետև իր գործունեության մեջ պետք է հետևի էվոլյուցիոն և խազազ մեթոդին»¹։

Ամենզ միզան ուղղակի զավաճանութուն էր համարում սուլիանական կարգերի նպատակահարմարությունը կասկածի տակ զենել՝ գտնելով, որ ինքնակալ պեղծ է ամուր նստած մեա գահի վրա։ «Եմ սերը հայրենիքի հանդեպ ինձ ստիպում է չկասկածել սուլիանի բարեխղճության վրա»²,— գրում էր նա այդ օրերին։ Հեղափոխությունը, ասում էր նա, լիակատար հալթանակ է տարել, ամբողջովին կատարել իր խնդիրը՝ կորզել է սուլիանական իրագե սահմանագրության վերականգնման և զեպոտատների պալատի առաջիկա բնորոշությունների մասին։ Հետևապես հեղափոխությունը խորացնելու ոչ մի հարկ չկա, և, ընդհանրապես, պետք է բավարարվել ձեռք բերածով։ Հեղափոխության հետագա խորացումից, ասում էր Ամենզ միզան, Կոզտրվեն միջան օտարերկրյա տերությունները և ներքին անշատողական ուժերը, որոնք կրազում են քայքայել կայսրությունը։

Եվ այսպես, իրենց սուլիանի թշնամի հռչակած երիտթուրքերը սկսեցին նախ երկչոտարար, իսկ որոշ ժամանակ հետո՝ նաև քացահայտ գովարանել Արդուլ Համիդին այն բանի համար, որ ժողովրդին «պարզել է» սահմանագրություն։ Շատ շանցած նրանք հայտարարեցին, որ պատրաստվում են լալնորեն համագործակցել ֆեոդալական-ինքնակալական վարություն և սուլիանի արքունիքի հետ։ Երիտթուրքերը վարելու էին այն-պիսի քաղաքականություն, որն ուղղված էր լինելու միայն ու միայն թուրք բուրժուազիայի դասակարգային շահերի պաշտպանությանը և թուրքական էթնոսի գոմիխացիային։

Ինչպես տեսնում ենք, 1908 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին հեղափոխությանը մասնակցած երիտթուրքական ուժերը նախապես հետապնդում էին տարբեր ծրագրեր, տարբեր կերպ էին պատկերացնում հեղաշրջման նպատակներն ու խնդիրները։ Հեղափոխության հաղթանակից հետո ավելի պարզ ու որոշակի գրստորվեցին այդ ուժերի միջև կզած խոր հակասությունները,

որոնք զլխավորապես արտահայտվում էին սուլիանի և սուլիանական կարգերի պահպանման կամ վերացման հարցերի շուրջը։ Երիտթուրքերի հակահեղափոխական արամադրությունները հատկապես ցայտուն գրստորվեցին ազգային հարցի նկատմամբ նրանց վերարբերումնրը մեջ։

Հենց «եղրայրացման» առաջին իսկ օրերին երիտթուրքերի պարազլուխոնրն ազգային-պատասխանական շարժման կազմակերպություններին ու կոմիտաներին պահանջեցին իրենց մոտ կզած զենքերը հանձնել նոր իշխանություններին։

Հետևելով «եղբայր» երիտթուրքերի հորդորներին, ազգային-արատագրական շարժման շատ կազմակերպություններ կատարեցին այդ պահանջը։ Մի քան տեղերում սուլիան վարվեցին նաև հայերը։ Դաշնակ գործիչների քարոզներին հետևանքով նրանցից շատերի մոտ այն համոզումն էր ստեղծվել, թե սահմանագրական երկրում ավելորդ է անմական զենք պահելը։ Այդ էր պատճառը, որ, ինչպես վերհիշում է զեպերեսի պականատեսը, «հին գործիչ ընկերներն շատերը՝ իրենց արան զենով ձեռք բերած զենքերը այլևս անպետք նկատելով, սկսան ածան զենով զանոնք ծախել թուրքերուն և քուրդերուն և անոնց փոխարեն՝ իրենց օտնեցած գոմեխներուն, կզներուն, ոչխարներուն վրայ նորեր օւվելացնել, և այդ կողմն մքցիլ իրարու հետ»։ Այդ բոլորի համար նրանք հետագայում պետք է շատ զղջալին։

Օգտագործելով զաշնակցություն քաղաքական կուրությունը, իրիիհողականները այնքան մոտեցան նրան, որ լիովին իմացան նրա ծրագրերն ու նպատակները, տեղեկացան նրա կառուցվածքին, զնկավար կենտրոններին, զենքի կուտակման վայրերին, նույնիսկ՝ արևելվեներն, իրենց ձեռք գցեցին կուտակության տեղական կազմակերպությունների ցուցակները, ճանաչեցին համարյա բոլոր զնկավարներին։ Դաշնակցականները Ջավլան և Վարդահի նալրանդանները խոստովանում էին, որ իրենց կուտակցության նման ընթացքը «կաշկանդեց հայ ինքնապաշտպանության թեները» և անպատրաստ օղովուրդը մատենց նոր արհամիրքները»։

¹ А. А. Адинов, Революция 1908 г. в Турнии (в сб. «Пробуждение Ани», М., 1935, с. 44).

² Г. З. Адинов, Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), с. 116.

¹ Սարգիս և Միսակ Ողնաններ, Հարազատ պատմության հարեոյ, էջ 294—295։

² Յէն Ջաբելանդ, Ինչ կորագրեն թուրքերը՝ միացել անկախ Բուսանիս Թատան, 1926, էջ 140։

Ինչ վերաբերում է քրրիքին, ալքանացիներին և մանվանք մակեղոնացիներին, ապա սրանց մտքով նույնիսկ չէր անցնում, թե կարելի է զենքերը հանձնել կառավարությանը կամ վաճառել: Սահմանադրության հուշակոմիցի հետո երիտթուրքերը ձեռնամուխ եղան «ճամիդիեն» գործի լուծարքին: Եւտով հրաման եղավ «ճամիդիենը» Միրիայում և կայսրության արաբական մյուս վայրերում վերացնելու մասին: Բայց ետ իշխանությունները ընավ ձեռք չափցին քրդերից կաղված «ճամիդիեններին»: Հայկական լեռնաշխարհը ապաստակող քրդական հեծելազորային զեղերը ոչ միայն չլին դիմաթափվում, այլև զազանի կամ բացահայտ զենք ու զինամթերք էին ստանում իշխանություններից: Բանը վերջացավ միայն նրանով, որ «ճամիդիեն» զեղերը, որոնց թիվն այդ ժամանակ հասել էր 65-ի և որոնցում համարազրված էր 30 հազար հոգի, վերանվանվեցին «Իթթիհազ» զորամիավորումների: Հեղափոխությունից վախեցած և Պարսկաստան փխսած քուրդ աղաները և բեզլերը երիտթուրքերի առաջակող վերադարձան իրենց տեղերը:

Ձեկները իշխանություններին հանձնելու կարգադրությունները բացահայտ թշնամանքով դիմադրեցին՝ հատկապես մակեղոնացիները: Երիտթուրքերի համառ պահանջներին հակառակ, մակեղոնական ապստամբ շեռնիկական ջոկատները զենքերը հանձնեցին ոչ թե թուրքական իշխանություններին, այլ իրենց ազգային կոմիտեներին:

Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, մակեղոնացիների այդ զգուշավորությունը մի կողմից թեև զորված էր անջլայի պատմական փորձով, մյուս կողմից իրենց ղեկավարների քաղաքական հեռատեսության և հաշվենկատության արդյունք էր:

Ոչ թուրք ժողովուրդների ազատագրական շարժման այն ղեկավարները, որոնք մեծ զգուշություն էին հանդես բերում, հանովված էին, որ երիտթուրքերը անպայման կխախտեն կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների համար իրավահավասարություն ստեղծելու մասին տված խոստումները:

Ձեկները ետ իշխանություններին հանձնելու մասին երիտթուրքերի պահանջը շատ բան էր ասում: Արդեն նույն՝ 1908 թուվականի ամռան վերջերից սկսած ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային-քաղաքական շրջաններում կասկածներ էին հասնվում հնարավոր վերափոխումների հարցերի շուրջը: Այդ շրջանները

շահագրգռված էին հեղափոխություն ուղղել ինքնակալության դեմ: Այլ խոսքով, նրանք այն կարծիքին էին, որ սահմանադրության վերականգնումով չի վերջացել պայքարը, որ այն զեռապետն է:

Խոսքով հուշակելով կայսրության բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարությունը, երկրի բոլոր քաղաքացիների իրավունքների ու պարտականությունների միասնականություն օրենքի առկայությունը, երիտթուրքերը դրանով իսկ փորձում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին համոզել, թե Օսմանյան կայսրության մեջ այլևս ազգային հարց չկա, թե այդ հարցը մեկ հարվածով լուծել է հեղափոխությունը: Իրականում երիտթուրքերի հեղափոխությունը չէր լուծել ու չէր կարող լուծել ազգային կնճռոտ հարցը՝ նոր կառավարողների կիրառ-պուստ խոստումներն այդպես էլ մնում էին խոստումներ: Կայսրության ողջ տարածքը ծվատվում էր ազգային հակասություններից: Ոչ թուրք ժողովուրդները մերժում էին ձևական իրավահավասարությունը՝ ձգտելով անկախության, ինքնուրույն պետականության հաստատման: «Օսմանիզմի» զոկտրինայից բխող ազգային քաղաքականությունը չէր կարող գահացնել անկախ կյանք երազող քրիստոնյա և մահմեդական ոչ թուրք ժողովուրդներին:

Լիովին բավարարվելով հեղափոխության կիսահաղթությամբ, երիտթուրքերը գործի զրկեցին բանակն ու ժանդարմերիան՝ խեղդելու համար այս կամ այն վայրում տակավին շարունակվող համ ինք ժառոց ապստամբական հուզումները: 1908 թվականի հունիս-օգոստոս ամիսներին երիտթուրքերը դաժանորեն ճնշեցին Թուրքիայի բանվոր դատակարգի առաջին հեղափոխական կոլյիթները՝ նույն տարվա սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին նրանց կողմից վերահսկվող սուլթանական կառավարությունն ընդունեց գործադուլների արգելող մի շարք օրենքներ, դրանց թվում՝ «Գործադուլների մասին» դրականյան օրենքը՝ Ասավել անհանդուրժողականությամբ ու դաժանորեն ճնշվում էին ոչ թուրք ժողովուրդների սոցիալական շարժման ամենափոքր իսկ դրսեվորումները: Ոչ ոք այլևս իրավունք չունեի դուրս գալու «օրինական» սահմանադրական շրջանակներից:

Եվ այսպես, պարզ էր դառնում, որ երիտթուրքերի կատա-

1 Տե՛ս յու. А. Петросян, Младотурецкое движение, էջ 308:

2 Տե՛ս Գ. Յ. Алиев, Турция в период правления младотурок, էջ 169—170:

բած հեղափոխությունը իր զարգացման մեջ բացահայտորեն աչ է գնացել՝ նպատակ ունենալով անշարժ թողնել Օսմանյան կայսրության ֆեոդալական կարգերի հիմքերը: Երիտթուրքական հեղափոխությանն ամենաճիշտ բնութագրումներ տվեցին Վ. Բ. Լենինը և նրա գինեթուղիները: Հեղափոխության հաղթանակից ընդամենը մի քանի օր հետո Վ. Բ. Լենինը «Պրոլետարի» թերթի 1908 թվականի № 33-ում ղեկավարած «Դյուրավառ նյութ համաշխարհային քաղաքականության մեջ» հոդվածում գրեց. «Քուրբանյում հաղթանակից երիտթուրքերի ղեկավարած հեղափոխական շարժումը զորքերի մեջ... Այդ հաղթանակը կես հաղթություն կամ նույնիսկ հաղթության մի փոքր մասն է, որովհետև թուրքական Նիկոլայ Երկրորդը առայժմ զլուխն ազատել է թուրքական հռչակագրի սահմանադրությունը վերականգնելու խոստումով»:

Երկու ամիս հետո Վ. Բ. Լենինը վերստին անդրադառնում է երիտթուրքական հեղափոխությանը: Ըլզրտորեն բնութագրելով իշխանության գլուխ անցած թուրքական բուրժուադեմոկրատիայի և լիբերալ կալվածատիրության շահերն արտահայտող երիտթուրքերի քաղաքականությունը և դրա հանդեպ եվրոպական պետությունների համակրանքը Վ. Բ. Լենինը նույն թվականի հոկտեմբերին «Պրոլետարի» թերթի № 37-ում գրում էր. «Երիտթուրքերին զոգվում են շափաղորդության և դսպլանդության համար, այսինքն՝ թուրքական հեղափոխությունը զոլում են այն բանի համար, որ նա թույլ է, այն բանի համար, որ նա չարքնայնում ժողովրդի ստորին խավերին, չի հարուցում մասսաների իսկական ինքնուրույնությունը, այն բանի համար, որ այդ հեղափոխությունը թշնամի է Օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին...»:

Տարիներ հետո Վ. Բ. Լենինը, կրկին անդրադառնալով երիտթուրքերի հեղափոխությանը, «Պետություն և հեղափոխություն» աշխատության մեջ գրել է. «Եթե օրինակի համար վերցնենք XX դարի հեղափոխությունները, ապա հարկ կլինի, իհարկե, պորտուգալական ու թուրքական հեղափոխություններն էլ բուրժուական համարել: Բայց նրանցից ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը «ծողովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի

մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելիորեն հանգեալի գալիս այդ հեղափոխություններից և ոչ մեկի մեջ»:

1909 թվականի մայիսին, «Քուրբանյի իրադարձությունների» շուրջ» հոդվածում բուլղերիկյան կուսակցության ականավոր գործիչ Վ. Բ. Լենինի պինակից Բոզգան Կնունյանցը նշում էր, որ Ռուսաստանի բուրժուական գործիչները հիացած են երիտթուրքերի կիսամիջոցներով ու զբոսավորությամբ, անարյուն հեղափոխությամբ, որի դերակատարները, նրանք խոսքերով ասած, «հանձնարել կենթով տարան ազգային գործը և ստանց որևէ ռդասակարգային պայքարի ու պրոլետարական պահանջների» անվաճեցին ազատություն»¹: Իսկ ինչու՞ ասու բուրժուաներն ու կիսարշները կեղծավորաբար այդպիսի գովեստներ են շուսյում երիտթուրքերի հասցնելու: Իհարկե, ասում էր Կնունյանցը, ոչ թե թուրքական հեղափոխության և նրա գործիչների նկատմամբ սածած համակրությանց (քստ էություն նրանցից շատերը թեև են երիտասարդ թուրքերի վրա), այլ սուտական հեղափոխությունն ու հատկապես նրա կրողին՝ ղանվոր դասակարգին վարկարեկիլու թաքուն նպատակով: Նրանք բոլոր կտորներից նշավակում են «ալքրեի հեղափոխականներին», որոնք, իբր, նրանց խոսքերով ասած, «ոչինչ անել չկարողացան, այլ միայն Ռուսաստանը դարձրին պատմիչ ջոկատների և ուղղադաշտային արդարադատության երկիր»²:

Կնունյանցը այնուհետև նշում է, որ շնայած սուտական հեղափոխության պարտության և երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակին, հասարակական ղաղաքական վրա սուտական հեղափոխության ազդեցությունն անշափելի է, այն ունի պատմական վիթխարի նշանակություն սկուսական հեղափոխությունը.— գրում էր Կնունյանցը.— շնայած իր պարտությանը, հակալական գործ կատարելու նա ակնոճեց սուտական կյանքն ամբողջ խորությամբ: Նա նպատակց բազմամիլիոնանոց զյուզգիության արթնացմանը, տեղից շարժեց պրոլետարիատին և զանակարգային պայքարի սուսային լուրջ դասեր տվեց նրան, բուրժուադեմոկրատիային մղեց քաղաքական կազմակերպման ուղին, խո-

¹ Վ. Բ. Լենին, ԵԳ, հ. 32, էջ 49—50:

² Բոզգան Կնունյանց, Ընտր երկեր, «Նպաստակ» հրատարակություն, Երևան, 1973, էջ 540:

³ Նույն տեղը, էջ 540—541:

¹ Վ. Բ. Լենին, ԵԳ, հ. 17, էջ 211:

² Նույն տեղը, էջ 268:

շոր հողատերերին ստիպեց մորիլիզացնել իրենց ուժերը և կանգնել իրենց արտոնությունները պատվամեծի միջոցով պաշտպանելու ուղու վրա: Այդ ամենը մեծ պլյուս է մասսաների՝ քաղաքական դաստիարակության համար: Պետև շահակնով իր անմիջական նպատակին՝ քաղաքական այնպիսի կարգի նվաճմանը, որը համապատասխանում է զարգացող բուրժուական հասարակարգի շահերին, առական հեղափոխությունը, այնուամենայնիվ, միջխարի զարկ տվեց Ռուսաստանի առաջխաղացմանը՝ նրա քաղաքական ու սոցիալական հարաբերությունների եվրոպականացման ճանապարհին¹:

Իսկ ի՞նչ տվեց հողամեակավ թուրքական հեղափոխությունը, որին անզուսպ գովեստներ էին շառչում առական հեղափոխությունը հակառակորդները: «Նին՝ մասնական, երբ առական հեղափոխության դրժոճ ուժը բնակչության բազմապիսի դասակարգերն էին», որոնք իրենց առջև մեծ ու բազմազան խնդիրներ էին դրել, թուրքական հեղափոխությունը, բնօճակառակն, շատ սահմանափակ ու նեղ խնդիրներ էր դրել իր առջև: Մյուս կողմից այն բնթանում էր սոցիալական ավելի պարզ իրարության մեջ: Բացի այդ, թուրքական հասարակությունը դասակարգային տեսակետից դեռևս խիստ շերտավորված չէր, նրանում Բ. Կենոնյանցի արտահայտությունը, կապիտալիզմը դեռ նոր էր բացում իր առաջին արահանները, բնակչության միջխարի մեծամասնությունը ապրում էր բնատնտեսության պայմաններում, ամբողջ շրջաններ բնակեցված էին քոլոնիներով: Պետական կարգը տիպիկ ասիական բուսպետություն էր, որտեղ սուլթանը, նույն ինքը՝ խալիֆը, իր հպատակների կյանքի և ունեցվածքի լիիրավ տեր էր²:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի, գրում էր Բ. Կենոնյանցը, թուրքախի հասարակական կյանքում ամենաուրջ հակասություններն առաջանում էին աղքատին հողի վրա, որի խորացմանը նպաստում էր սուլթանական ուժերը, մշտապես ատելություն և թշնամանք բորբոքելով կայսրության ազդերի միջև: Դա թուլացնում էր պետությունը, նրան զեպի կործանում էր տանում, որի հետ հաշտվել չէին ուղում թուրք ազգի առավել կուլտուրական մասի տրամադրություններն արտահայտող և երիտթուրքերի

գաղափարական ազդեցության տակ գտնվող բարձրագույն լիտուրիզությունն ու կայսրությունը: Սրանք էին, որ կանգնած լինելով՝ սազգի միակ սղամակերպված ուժի՝ զորքի գլուխ, գարժան հեղաշրջման ակտիվ ուժ»: Հեղաշրջում կատարելով, նրանք նպատակ ունեին թուրքիան ասիական բուսպետությունից վերածել եվրոպական քաղաքական ուժի՝ ունեցող երկրի, սահմանադրական երկրի, ուր զուտ քաղաքական բնույթի ուժերը ներք հեղաշրջման գլխավոր խնդիրն էին: Երիտթուրքական հեղափոխությունը «երկիրը հասցրեց զորքի գեթիշխանությանը, քաղաքական այնպիսի կարգի, երբ աղքը կնխարկվում է դեմավորի հրամանին: Բնակչության լայն խավերը, գյուղացիները և քաղաքային մանր արհեստավորներն առայժմ բուրժուական մի կողմ են քաշված հեղաշրջումից և իրենց պահանջներով հանդես չեն գալիս»: Ժողովրդական մասսաներին ոչ որ հաշվի չէր առնում, որովհետև հեղաշրջումը ոչ թե մասսան, այլ մի խումը հեղափոխականներ էին կատարել:

Ի մի բերելով թուրքական հեղաշրջման մասին իր մտքերը, Բ. Կենոնյանցը կարկառուցում էր. «Երիտասարդ թուրքերի հեղափոխությունը զարկ կտա օսմանյան ազգի զարթոնքին. նա է նրա պատմական հակառակն նշանակությունը, բայց այդ հեղափոխությունն ինքնին դեռ բնավ չի նշանակում անցում արեվելյան բուսպետությունից դեպի եվրոպական պատմական-արեղիմ³»:

Երիտթուրքերի հեղափոխությունը նման գնահատական էր տալիս նաև աղքատ անձնագործ բուլշեիկ Արսեն Ամբրյանը: Իր հողվածներին մեկտմ, որն անսխալ է և պահպանվում է արեղիմում, նա գրում էր, որ հակահեղափոխական բուր ուժերը ողջունում են այդ հեղափոխությունը, քանի որ թուրք բուրժուական ու մի վարի շունի պրոլետարիատից, որը ներկայացնում է, գտն առայժմ, մի արհամարհելի ուժ: Ինչ վերաբերում է այնպիսի անպատաս պայմաններին մեջ, որ անկարող է ինքնուրույն դեր կատարելու: Ա. Ամիրյանը հիմնականում թուրք գյուղացիության դեբբորոշումը էր բնութագրում երիտթուրքական հեղափոխու-

¹ Բողան Կենոնյանց, Հնորի երկր, էջ 543—544;
² Նույն աղքը, էջ 541;
³ Նույն աղքը, էջ 542.

¹ Բողան Կենոնյանց, Հնորի երկր, էջ 542.
² Նույն աղքը, էջ 541.
³ ՄԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ք. 4021, ք. 1, գ. 78, թթ. 2—3.

Քյունը: «Իսկ այն նահապետական դժբախտ սոցիալ-տնտեսական պայմանները,— գրում էր նա,— որոնք մեզ գտնվում է թուրք-պուլզաքին, դարձնում է նրան մի անօգնական խեղճ արարած, զուրկ միանգամայն փորքի ի շատե գիտակցական կոիվ մղելու ընդունակությունից: Ճիշտ է, հարատևհարությունը և հայածանքը տիրող դասակարգի կողմից համընթացաբար թուրք գյուղացիությանը երբեմն հասցնում են վրդովմունքի աստիճանի, բայց այդ վրդովմունքը նա միշտ մղել է ամենամեղ և ամենագրոհիվան ուղղությամբ: Անկարող լինելով գիտակցել իր դժբախտության իսկական պատճառները կամ ուժ չունենալով դիմադրել ուժեղ թշնամուն՝ տիրող դասակարգին է, թուրք գյուղացիությունն իր կատաղությունը միշտ թափել է ստրուկ քրեատունյա ազգերի վրա, որոնք վերաբերմամբ նա վաշխել է տիրող ազգության արտոնությունները: Այսպիսով, թուրք գյուղացիությունը ոչ միայն ոչ մի հնգափոխական զեր չկատարեց, այլև զործիք հանդիսացավ կուլտուրայան ավելի բարձր ազգերին սուլթանական բռնապետության ձեռքին պահելու համար»:

Օգտվելով նոր ուժեղի անկալունությունից և անհետևողականությունից, սուլթանական ռեակցիան մտրիվիզացրեց իր ուժերը և 1909 թվականի ապրիլի 13-ին հակահարձակ տվեց երիտթուրքերին՝ նրանց բռնելով պառլամենտից և կառավարությունից: Եվ ահա երկրորդ անգամ երիտթուրքերը ստիպված էին պաշարել իշխանության համար: Արդու Լամիդի ղեմ այն անգամ դարձան հանգնե հեղափոխական թուրքերին՝ Մալուեի կենտրոնով: Երիտթուրքերին միացան մակեդոնական ազգային-ազատագրական ջոկատները: Ենթոյա համառ կռիվներից հետո, 1909 թվականի ապրիլի 24-ին, սուլթանը նորից պարտություն կրեց և ապրիլի 27-ին զա՛րնընդ արքին: Այն անգամ էլ երիտթուրքերը վերջ չտվին նրա կյանքին և բախարաբովեցին նրանով, որ նրան մայրաքաղաքից հեռացրին Մալուեի: Երեց վերականգնվեց երիտթուրքերի տիրապետությունը: Նոր սուլթան հռչակվեց արքին ձեռք, թուլակազմ ու անզորոճույա զահաժառանգ Ռեշադը: Արդու Լամիդի կղբայլը՝ Մհամեդ V անվամբ:

1 ՄԻ ՇԿԱ, ք. 4021, ց. 1, գ. 18, քք. 5—6:
2 ՏՀ՝ «История македонского народа», էջ 205:
3 Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, 1912 թ., երիտթուրքերը Լամիդին բերեցին Պոլս, որտեղ և արյունարտ սուլթան մահացավ բեական մահով, 1918 թվականին:

Սուլթան Լամիդի զահնկեցությունից անմիջապես հետո, օսմանյան խորհրդարանի նախագահ ընտրված իթիհադի պարագլուխ Ահմեդ Ռիզան շտապեց հայտարարել, թե «մենք արյան մեջ կիսեղենք անչառողական ամեն մի շարժում»: Թուրք պաշտոնեությունը սպասում էր հարմար առիթի:

1909 թվականի ապրիլյան քաղաքական իրադարձությունները դուրդրվեցին հայ ժողովրդի համար մի նոր ծանր աղետի հետ: Երիտթուրքերը և սուլթանի կողմնակիցները, որոնք ասամանի կրճատացում էին հայերի վրա, նրանց տի լավ դաս տալու՝ հարցում տարածաշրջանում չունեին: Այդ նպատակով մշակված ծրագրի համաձայն նրանք հերթական նախձիրք գործեցին: Այս անգամ նոր խժոճությունների ասպարեկ դարձան Կիրիկիայի Աղանան քաղաքը և շրջակա հայկական գյուղերը: Թուրք կանոնավոր զորքը և շուվիհետական մուղազի կուրացած ապագասակարգայնացված խուժանը 1909 թվականի ապրիլին այս վայրերում կոտորեցին 30 հազար հայի: Միաժամանակ հրո հարակ գործավ 300 ազարակ, հայիշտակվեց ավելի քան 10 հազար պղտի անասուն: Նյութական ընդհանուր վնասը կազմեց ավելի քան 80 միլիոն զուլար: Այդ ամենի համար ոչ մի թուրք պաշտոնյա պատասխանատվության չկանգնեց: Իբրև շարք մեղավորներ երիտթուրքերը մատնացույց էին սեռում համիդականներին, բայց իրականում իրենք էին ջարդը կազմակերպել և մասնակցել հայերի նոր կոտորածին: Երիտթուրքական կառավարությունը հարցը փակեց, մեզքը բարդեղով Արդու Լամիդի վրա: Ավելին, շատ շանցած ջարդարանների հացեկին անսքող կերպով զովևտի խոսքեր ավելցին, իսկ Աղանայի նահանգապետը կառավարական պարզև ստացավ:

Աղանայի արշուճոտ կարգը ցույց ավեց, որ ազգային հարցում երիտթուրքական ստավարությունը լիովին համախոս է համիդյան ուժերին, և բառ էլուլթան ուլին չի փոխվել, որ երիտթուրքերը անուղղելի ազգայնամոլներ են, հայատաջ և դավադր, գառան մորթով հին գալլեր: Այդ կոտորածների ժամանակ և հետո օսմանյան ասմանազրությունը մնաց օդից կախված: «Յոսմանիզմը՝ վերընկանապես վերածվեց թուճոտ շուվի-նիզմի: Պարզ դարձավ, որ երիտթուրքերի ուժերն ավելի մեծ աղետներ է բերելու հայ ժողովրդի գլխին:

1 ՏՀ՝ Նախագե Գ. Ղազարեան, Ցեղասպան թուրքը, էջ 173:

Երկրում շովինիզմի լաչն տարածումը, հատկապես հայկական շարժերի նոր ալիքի բարձրացումը, հետևանք էր նաև այն բանի, որ վերահաս համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին շովինիստական մուլտիքս լիովին սանձազերծվել էր Անգլիայում, Գերմանիայում, ցարական Ռուսաստանում և կապիտալիստական մյուս երկրներում: Քուրք օսմանների արյունոտ պատմության օրինալափ շարունակությունը սկսեց էլ լինել շովինիստական այդ մուլտիքսի պայմաններում անշուր խժժվությունների նոր ալիքի բարձրացումը, որն իր հետ բերելու էր նոր սղերգություններ:

Փյուն էր, թե գոնե Ադանայի զեպեիրից հետո դաշնակցություն կուսակցությունը վերջապես կախափվի, ուշքի կգա և լիովին իր կապերը կնդիկ հրեթթուրբերից: Գնարխատարար այդ բանը տեղի չունեցավ, նախած շարքային շատ դաշնակցականներն իրենց ղեկավարների առջև համառորեն դնում էին իթթիհագական կառավարող կուսակցության հետ կապերը խզելու պահանջը: Չունենդրելով սիմափ ձայներին, դաշնակցության պարագլուխները շարունակում էին բարեկամություն անել էրիտթուրբերի հետ:

1909 թվականի սեպտեմբերին դաշնակցություն կուսակցության 5-րդ համագումարը որոշում ընդունեց շարունակել սերտ հակադրածակցություն իթթիհադի հետ: Համագումարից շատ լանցած իթթիհադի և դաշնակցության ղեկավարները մի փաստաթուղթ ստորագրեցին, որը լույս տեսավ «Երոջակ» թերթում՝ «Համերաշխություն իթթիհադի և դաշնակցության միջև» խորագրով: Այդ փաստաթուղթի 3-րդ կետում հանդիսավորապես ասված էր. «Օսմանեան նվիրական հայրենիքը անշատուն և բաժանուն և ղերծ դահլիճը կրկու կազմակերպության միացած գործունեութեան նպատակները ըլլալով, անոնք (իթթիհադի և դաշնակցությունը) — 2. Ս.) պիտի աշխատին գործնականապես ցրել հանրային կարծիքին մեջ բունակալ ունիմունե ժառանգ մնացած այն սուտ գրոյցները, թե հայերը անկախութեան կք ձգտին»:

Դաշնակցությունը սերտորեն գործակցում էր իթթիհադի հետ, նրա պատգամավորները թուրքական պառլամենտում պաշտո-

յանում էին կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքակա-

նությունը: Դաշնակցական մամուլը, մտավորական ուժերը, գործիչները լայնորեն պրոպագանդում և լուսարանում էին իրենց կուսակցության V համագումարի որոշումները, իթթիհադի հետ համադրածակցության մասին դաշնակ ղեկավարության ստորագրած փաստաթուղթը: Ահա մի բնորոշ ու արտաոտց օրինակ:

1910 թվականին Պուլում լույս տեսավ դաշնակցական հայտի գործիչներից մեկի՝ Ատամի «Մեր հայկառամբը» գրքուկը, որտեղ նա հայ ընթերցողներին հրամցնում էր հետևելու «դահլիճները» Ալսուր,— գրում էր նա,— Թուրքիոյ մեջ օսմանեան սահմանադրութունը կը պահպանուի բանակին ստով. վազը անպայման պիտի պահպանուի օսմանեան միութունը կազմող աշխատավոր, սահմանադրական ժողովուրդներու կազմակերպուած ուժով»:¹ Ազգերու համագործակցութեան ստանձնելիք դերն է, որ պիտի փրկե ընդհանուր հայրենիքը, պիտի հաստատու ու ամրապնդե ուսմակար սահմանադրութունը»:²

Եվ այս ամենը դաշնակ գործիչը գրում էր Կիլիկիայի ազևտից շատ լանցած: Ավելին, հեղինակը նախատում էր այն հայ սթափ գործիչներին, որոնք Ադանայի կոտորածներից հետո հայուսթյանը զղուշացնում էին, թե իթթիհադականները նոր ազևտներ են նախապատրաստում հայ ժողովուրդի համար: Ալալայիներին նա մեղադրում էր... «ազգազավութեան» մեջ: «Թերահավատները», գրում էր նա, «Կիլիկիան ազևտը և անոր հետևանք միջադեպերը շահագործեցին ստացավութեան, ազգասիրութեան դիմակի տակ, ամենաճարտիկ ազգազավութեանը»:³ Հակահարված տալով այն «հոռետեսներին», որոնք ասում էին, թե ուր որ է հայ ժողովուրդը գլխով մի նոր սև խորշակ է անցնելու, Ատամը գրում էր. «Կարող ենք ապահով ըլլալ, որ ալլես ամենաճարահեղ զբախտութեան պարագային, ղեթ միայնակ կոտորուելու շնորհ: Կոտորելու եկող հորդաներուն դեմ թուրքը և հայը, իթթիհադական ու դաշնակցական միասին կանդամ միասին պիտի դիմագրավեն վտանգը»:⁴

Այսպես էր դաշնակցությունը օրոր օրում ժողովուրդին՝ երխաթուրքական զազանի բացված երախի առջև:

¹ Ատամ, Մեր հայկառամբը, Պուլս, 1910, էջ 10:

² Նույն տեղը, էջ 88:

³ Նույն տեղը, էջ 16:

⁴ Նույն տեղը, էջ 106:

¹ «Գրոջակ», 10—11 (հակամեր-նոյններ), 1909, էջ 152:

ԾՈՒՐՔԵՉՄ

Գնագրերը զարգանում էին արագ: Գնալով ականջալու էր դառնում, որ «օսմանյան ազգի» գաղափարն անհրազորեմի է: Երիտասարդ թուրքերի կիսատ-պատահեղ փոփոխությունից հետո բոլորի համար պարզ դարձավ, որ կայսրության ալլաքեղ ու ալլապավան ժողովուրդներին միավորելու նպատակին ուղղված երիտթուրքերի ձգտումն անհրազորեմի է:

Չնայած մինչև 1908 թվականի Հեղափոխությունը և դրան հաջորդած մեկ-երկու տարիներին էլ օսմանիզմը զենու շարունակում էր մնալ երիտթուրքերի հիմնական գաղափարական կոնցեպցիան, սակայն փոփոխված նոր պայմաններում այն այլևս անկարող էր բավարարություն տալու թուրքական բուրժուազիայի քաղաքական ձգտումներին: Օսմանիզմի բարոյն այլևս չէր կարող հրապուրել կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներին, որոնք շարունակում էին պայքարել թուրքական բռնապետությունից ազատագրվելու և անկախ ազգային պետություններ ստեղծելու համար:

Երիտթուրքերի գաղափարական-տեսական զինանոցում, ինչպես մենք տեսանք, տեղ էին գտել ոչ միայն օսմանիզմի գաղափարները, այլև պանիզլամիզմի և այլ գաղափարատեսական կոնցեպցիաներ, որոնք հիմնականում ժողովուրդի էին թուրքական օսմանադրականների առաջին սերնդից:

Բայց երիտթուրքերը չբավարարվեցին միայն օսմանների գաղափարների վերականգնումով: Այնպիսի առաջ գնալով, նրանք հանդես եկան սեփական գաղափարներով, որոնք մինչ այդ, իբրև մշակված տեսական կոնցեպցիաներ, բացակայում էին թուրք

ազգային բուրժուազիայի տեսական զինանոցում: Դրանք թուրքիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարական կոնցեպցիաներն էին՝ երիտթուրքերի սեփական տեսական ստեղծագործությունները:

Հարկ է նշել, որ «օսմանյան ազգի» գաղափարի էշմարտացիությունը կասկածի տակ էր առնվել զեռ երիտթուրքերի հեղափոխությունից մի քանի տարի առաջ: Արդեն դարակզրիկ նրանց շրջանում ձայներ էին լսվում, թե օսմանիզմի գաղափարը հետոցի է և այն չի կարող նպաստել կայսրության միասնության պահպանմանը: Միաժամանակ երիտթուրքերը սկսեցին փնտրել կայսրության միասնության պահպանման ուրիշ ուղիներ: Դրանցից մեկը բուրժիզմի (թուրքեյություն) ուղին էր՝ Օսմանյան կայսրությունը ազգային տեսակետից «միատարր» դարձնելու յուրօրինակ ցեղապաշտական մի գաղափար:

Թուրքիզմի ծագման հենց սկզբից նրա նկատմամբ երիտթուրքերի շարքերում բուռն հետաքրքրություն առաջացավ: Շատ շանցած այդ գաղափարը դարձավ թուրք բուրժուազիայի սաղմնավորվող ազգայնամտության հիմնական տեսական արտահայտությունը:

Թուրքիզմի ձևավորման գլխավոր կենտրոնը Սալոնիկը դարձավ: Արդեն 1909 թվականի կեսերից այստեղ այդ գաղափարը վերածվեց քաղաքական շարժման, որի գլուխ կանգնեցին գլխավորապես մակեդոնական թուրքերը:

Սալոնիկում էր հիմնադրվել նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավար մարմնի գործուն անդամ, բանաստեղծ Մեհմետ Չիաբեյը, նույն ինքը՝ թուրքացած բուրգի Չիաբեյը Ալիբեյ (Գեոքալի): Նա այստեղ սկսեց խմբարկել «Գենեկ կալեմլեր» («Genc Kalemler» — «Երիտասարդ գրիչներ») թերթը, որը շատ շուտով թուրքիզմի գլխավոր ձայնավորը դարձավ: Ինքը՝ Գեոքալիբը դարձավ թուրքիզմի ամենախոշոր գաղափարախոսը Օսմանյան կայսրությունում:

Սալոնիկից հետո թուրքիզմի երկրորդ գլխավոր կենտրոնը Պոլիսն էր: Այստեղ թուրքիզմի առավել ակտիվ գործիչները հիմնականում Թուրաստանից թուրքիա կհաս թափար մտավորականներն էին², որոնք մեզ ամենահայտնի ղեկավար Յուսուֆ Աբուդյաօղլուն էր՝ Կազանից:

¹ Թոշ աղբյուրներում նշված է, թե Գեոքալիբը թուրքացած հրեա էր:

² Տե՛ս В. В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, изд-во Социально-экономической литературы, М., 1960, էջ 40:

Աշտարիով, կայսրության երկու քաղաքներում՝ Մալանիկում և Պուլսում էին հավաքվում բոլոր նրանք, ովքեր թուրքերի ապագան տեսնում էին թուրքիզմի հաղթանակի մեջ: Այնպես ստացվեց, որ թուրքիզմի երկու խոշորագույն գաղափարախոսներն ազգությանը թուրք չէին:

1909 թվականի վերջերին իթթիհադի կենտրոնական մարմինը Մալանիկից փոխադրվեց և վերջնականապես հաստատվեց Պուլսում, ուր տեղափոխվեց նաև Ջիա Գիորգիսի: Բալկանյան պատերազմի նախօրյակին նա այստեղ սկսեց սերտորեն համագործակցել Յուսուֆ Աքըւրաբի հետ: Երանք կայսրության ողջ տարածքում անհղաղին քարոզչություն ծավալեցին թուրքիզմի գաղափարների վերջնական հաստատման նպատակով:

Թուրքիզմի հողի վրա կյանքի կոչվեցին բազմաթիվ պարբերականներ, որոնք գլխավորապես լույս էին տեսնում Մալանիկում, Պուլսում, Իզմիրում: Թուրքիզմի գաղափարները Մալանիկում ակտիվորեն պրոպագանդում էին վերևում նշված «Գենեհ կալեմլեր» թերթը, Պուլսում՝ «Թյուրք յուրտու» կիսամյա հանդեսը, «Թյուրք տերենկի» պարբերաթերթը, «Պիլիկի» և «Միլլահ» պարբերականները, «Յենի մեհմուսար» և «Թյուրք գաստրե» շաբաթաթերթերը, Իզմիրում՝ «Քեույլնու» թերթը, Կոնիայում՝ «Պասպարզ» և «Թյուրք սեռոլու» օրաթերթերը: Այդ պարբերականները վաճառվում էին շատ էժան գներով, իսկ գրանցում սպաղորդված հոդվածներն ունեին պարզ ոճ ու հասարակ լեզու, որդեգրե մատչելի լինեին թուրք հասարակության ամենալայն խավերին: Հիշյալ թերթերին ու հանդեսներին մեծ ակտիվություն արձեռնակում էին իսախա Ջիան, Աքա Գյունդոլուքը, Ջեմալ Մահթըրը, Իսմայիլ Հոքը, Համդուլլահ Սուբհին, Ահմետ Ինֆիրը, կին գրող Խայրե Լիֆայը և ուրիշներ:

Իսկ ո՞րն է թուրքիզմի գլխավոր միտքը, ի՞նչ էին քարոզում Ջիան, Աքըւրան և մյուսները:

Թուրքիզմի գաղափարների կազմուք դարձյալ թուրքական կայսրության պահպանման մտահոգությունն էր: Թուրքականներն այսպես էին խորհում. ավանդական օսմանիզմի և նոր օսմանիզմի տեսակետով կայսրության ամբողջականության պահպանումը, անկախ ազգությունից ու կրոնից, բոլոր օսմանիզմների պարտքը և գործն էր: Բայց բոլոր օսմանիզմների համար չէ, որ հարգապատեղավ օսմանիզմի գաղափարը: Այն խորթ էր և այժմ էլ խորթ է ամենից առաջ բրիտանականներին, որոնք երա-

զում էին և երազում են փլուզված տեսնել կայսրությունը և անկախությունն ստանալ: Քրիստոնյաների մի մասը, ինչպես օրինակ, բուլղարները, կարողացան իրականացնել իրենց երազը: Դրանից հետո էր, որ հրապարակ եկավ իսլամիզմի արդուհամիդյան տարբերակը, որը կայսրության սահմանների անձեռնմխելիության պահպանման երաշխիքը տեսավ միայն ու միայն երկրի բոլոր մուսուլմանների միասնություն մեզ՝ ընդդեմ բրիտանականների: Բայց դա էլ չփոխեց իրերի դրությունը, հնարավոր չեղավ ստեղծել մուսուլմանների փրանսություն: Կայսրության եվրոպական մասում ըմբոստանում էին մուսուլման ալքանացիները, արևելքում՝ դարձյալ մուսուլման աբարները, որոնք ձգքում էին անջատվել պետությունից: Մյուս կողմից մեծ տերություններ ճնշում էին գործադրում թուրքերին եվրոպայից վերջնականապես դուրս բջիլու համար, իսկ զնայով ուժեղացող այդ ճնշումը դիմադրվելու ուժից վեր բան էր:

Եվ էթն ներկայումս կայսրությունը գահավեժ անկում է ապրում, եթե այն կանգնած է կորսության և կործանման եզրին, խորհում էին թուրքականները, ապա դա, որքան էլ ծանր է սակ, միանգամայն օրինալի է և բնական: Այլացող ժողովուրդների կամ օսմանյան եղբայրների հարաբախտության գաղափարն անբնական է, ուստի և՛ սնանկ: Կրոնական համերաշխության քարոզն էլ սպասված արդյունքը չէր ստլիս: Ո՛չ օսմանիզմը, ո՛չ իսլամականությունն ընդունել չէին պահպանելու կայսրության ամբողջականությունը: Միմյանցից խիստ տարբեր հոգեբանություն և մշակույթ ունեցող այլացող ժողովուրդներով բնակեցված հսկա տարածքները կայսրության մեջ պահելը այլևս անհնարին էր, ավելին՝ անհրաժեշտ էր:

Այդ ամենից հետո էլ, ասում էին թուրքականները, որ թուրքերը մենակ են մնացել կայսրության մեջ և միայնակ կանգնած են գալիք փոթորիկների դեմ հանդիման: «Ի՛նչ պետք է անել, ուրեմն»,— այս էր օրվա հարցը, որն անհետաձգելիության պատասխան էր պահանջում:

Եվ Ջիա Գեոքալպի, Յուսուֆ Աքըւրան, թուրքիզմի մյուս գաղափարախոսները տվեցին հարցի պատասխանը: Փրկության հարանձն մի հուշս կա, ասում էին նրանք, դա թրքությունն է նախ՛ և կառավարությունը պետք է հենվի բացառապես թուրք տարրի վրա, երկրորդ, շպիտք է արհեստով եվրոպայի ըմբոստ տարածքների կորսության համար, այլ պետք է ետ քաշվել ու հզորանալ

քնական սահմաններում, կրորդ, թուրքերի քաղաքական իդեո-
ներն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ թուր-
քացին թուրքիան, և, վերապահ, լուրորդ, մերժելով «օսմանյան
կորպուսներին» անքնական միանությունը, ստեղծել էքնիկական-
ազգային միատարրություն և միասնություն բուն թուրքիայում:
Դա նշանակում է, որ սրուն թուրքիայի» բոլոր ժողովուրդները
պետք է ամենաարագ կերպով ուժացվեն, կորցնեն լեզուն և աչ-
քային բոլոր մյուս նպատակներին, ձուլվեն թուրքերին, այ-
սինքն՝ թուրքացվեն: Դա, քնականաբար, նշանակում էր նաև, որ
սրուն թուրքիայում» իսլամից բացի այլ կրոնի համար տեղ չի
լինելու: Օրվա կարգախոս էր դառնալու «Եկեղեցիների զանգերի
ստեղծի զոդանքը պետք է իսպառ վերացնել այս երկրից» պա-
հանքը:

Թուրքիզմի քարոզիչներն իրենց ուսուցիչներինց մենկ էին հա-
մարում այս աշխատության նախորդ գլուխներում արդեն հիշա-
նակված մեծ վեպիր Ֆուադ փաշային, որը 1869 թվականին գրած
և թուրք հետազոտություններին թողած իր կտակում առաջարկում
էր՝ կայսրության այլազգիների կենտրոնախոսյա ձգտումները
մարելու, ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային-ազատագրական
շարժումները բացասելու նպատակով արմատականորեն լուծել
զգային հարցը, այսինքն՝ բոլոր այլազգիներին ձուլել թուրք
ազգի մեջ և նրանց թուրքացնելու միջոցով կայսրության ներ-
սում ստեղծել էքնիկական-կենտրոնական միատարրություն:
Քնիքին գործերի մարզում մեր բոլոր ջանքերը, — գրում էր նա, —
պետք է ձգտեն զեպի մի նպատակ միայն, այն է՝ մեր ցեղերի
համաձուլումը: Առանց այս համաձուլման մեր կայսրության
միտությունը ինձ անկարելի է թվում»¹:

Կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների բոնի ձուլման և թուր-
քացման միջոցով ամրացնել թուրքական պետությունը, այս էր
Ֆուադ փաշայի պահանջը²: Նրա այս տողերը բազմաթիվ ան-
գամներ վերատպվում էին երիտթուրքական թերթերի էջերում:
Ֆուադ փաշայի կատակի և սուլթանի Համիդի մեծ վեպիր Փյամիչ
փաշայի՝ հայության մասին մարդատյաց խորհրդածություններին

շուրջը հրապարակային դասախոսություններ ու զեկուցումներ
էին կարգում թուրքիզմի համակրող պատմաբանները:

«Բուն թուրքիայի» միջուկը թուրքականները համարում էին
Անատոլիան, որին երկրի թուրքացման խնդրի առևտրային մար-
տանանաճատուկ զեր էր հատկացվում: Անատոլիայի նկատ-
մամբ թուրք բուրժուական ազգայնականների բուն հետաքրքրու-
թյունը պատահական չէր: Նրանք շեշտում էին, որ թուրքիան
ունել է զերազանցապես ախական պետություն դառնալու մա-
նակարճը, հետևանքա զեպրով բարձրանում է Անատոլիայի և
արևելյան մյուս տիրույթների արժեքը: Նրանք ականատես էին
կայսրության դահաված անկմանը, ուստի նրանց զուխներում
ժամանակ առ ժամանակ անկախում էր մտառակ դալիբի մասլլ
պատկերը: Հետևանքում նվազաչից զորս մղվելու նրանց մտա-
հոգությունն ավելորդ չէր: Անհրաժեշտ էր մտածել ազգային
միատարր կազմով «վաթանի» և նրա «ազգային սահմաններին»
մասին: Թուրքականները Անատոլիան հուշակեցին թուրքերի «սուրբ
Հայրենիք», որի հետ էլ կապեցին պայքարի ողջ հույսերը: Զիա
Դեհրավիբ խոր համոզմունքով գրում էր, թե Անատոլիայի «կոչոջ»
գլուխացու «քնական և բնազգական թուրքության վրա» իրենք
պատմաստելու են «գիտակից թուրքություն», այսինքն՝ լուծելու
են արդի խնդիրների խնդրը:

Անատոլիայի թեման սկզբնապես լայնորեն քննարկվում էր
Կահիրեում լույս տեսնող «Անազոլու» և «Թուրք» թերթերի էջե-
րում, իսկ հետո նաև՝ երիտթուրքական մամուլի մյուս օրգան-
ներում:

«Անատոլիա» հասկացության մեջ թուրքականները մտցրին
ոչ միայն Անատոլիայի աշխարհագրական տարածքը, այլև ողջ
Արևմտյան Հայաստանը, այն անվանելով արևելյան Անատոլիա:
Դա նշանակում էր, որ այդ տարածքում ապրելու իրավունք էին
ունենալու միայն ու միայն նրանք, ովքեր խոսելու էին թուրքե-
րեն և զավաննելու էին իսլամը:

Հարկ է հիշեցնել, որ արդուհամիդյան մղձավանչի տարի-
ներին հուշակված նորապիսի իսլամականությունը կայսրության
ամբողջ տարածքի վրա որևէ ժողովրդի համար անպիսի դոսիա-
լին հետևանքներ չունեցավ, ինչպիսին արևմտահայության հա-
մար, հասցնելով 90-ական թվականների զանգվածային արյունա-
լի բարդերին: Այժմ էլ հրապարակ էր գալիս թուրք ազգային
բուրժուազիայի ցեղապաշտական ուսմունքը՝ թուրքիզմը, որը

¹ «Արքո», Ա. տարի, № 6, 1910, էջ 185:

² ՏՊ Օ. Գ. Инджикян, Буржуазия Османской империи, изд-во
АН Арм. ССР, Ереван, 1977, էջ 43:

կայսրության ժողովուրդների իմում ամենամեծ արհամիրքները բերելու էր դարձյալ հայության պիսին: Իր նրկոի աշխարհադարան կան դիրքի պատճառով և պատմական բախտի բերումով հայությունը, շրջապատված մուսուլմանական ծովով, կանգնում էր մերկացված սրի առջև:

Զիա Գեղբալիբը, Յուսուֆ Աբլուրան և նրանց շուրջը համախմբված «թուրքճիուլում» քարոզող մտավորականությունը «բուն թուրքիայում» նպատակ ունենի լուծելու երկու հիմնական, արմատական խնդիր: Առաջին՝ թուրք ժողովրդի կյանքը ազատագրել «օտարամուտ և սպանիչ տարրերից», այն ամբողջ աշխարհն ազգեցություններից, ազգային դարձնել թուրքական լեզուն, գրականությունը, կրոնը, վերականգնացնել թուրքական հին մշակույթին ու ամանդությունները, ժողովրդականացնել նախասումանյան թուրք պատմությունը: Երկրորդ, թուրք ազգաբնակչության ցեղային բնագրերը լիովին ազատագրելու», այսինքն՝ սանձազրկելու, թուրք ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունն արթնացնելու միջոցներով նրա մեջ խորացնել ազգային հպարտության և բացարկիկության զգացումը: Իր հերթին դա հետևապես էր զբլխավոր նպատակ՝ ազգային-էթնիկական, լեզվական-կուլտուրական առումով իրերությունը դարձնել կուս ամբողջություն, այնպիսին, որն ի վիճակի լիներ իր մեջ ձուլելու այլ մշակույթներ և լեզուներ:

Թուրքականները գտնում էին, որ անհնարին է պատկերացնել միասնական թուրք ազգ առանց միասնական թուրքական լեզվի: Ուստի, առում էր Գեղբալիբը, անհրաժեշտ է օսմաները վերջնականապես ձուլել թուրքերենին, միամասնակ վերջինիս վերադարձնել իր պարզությունը՝ այն հետ տանելով մինչև թուրքական թափառական ցեղերի բարբառները: Թուրքիզմ քարոզողները «նոր օսմանների» օրինակով լայն ճակատով պայքար ծավալեցին թուրք գրական լեզուն ժողովրդական լեզվին մոտեցնելու, լուսավորության միջոցով թուրքերի ազգային ինքնագիտակցությունը դարգացնելու համար:

Պատմագրությունը և գրականությունը երեսով շուտ եկան գեղիկ թուրքերի անցյալը: Հատկապես թուրքական պոեզիայում կենտրոնական տեղ զբաղեցին պատերազմների, «անհավատների» ղեմ կոիւնների, ավաղակալին խմբերի «քաջագործությունների», երկրից երկիր թափառող թուրք սպայուների «խիզախությունների» մասին աքերն ու լեգենդները:

Թուրքիզմ քարոզողները լայնորեն օգտագործում էին նաև ժողովրդական մասաների վրա ներգործելու ուրիշ միջոցներ: Կարևոր նշանակություն էր տրվում մասսայական թատրոններին, որոնց ներկայացումները ձրի հաճախում էին թուրք հասարակությունն բուր խալիբը: Ամենուրեք լայն մասսայականություն էր վայելում օսմանյան ժողովրդական «կարա-զոզ» թատրոնը, որի խաղացանկը ուղղված էր թուրքերի անցյալի փառաբանմանը՝:

Այս ամենի անշուքիամբ անհրաժեշտ էր գտնում ձևակերպել «ազգ» հասկացությունը, բնորոշել ազգը: Յուսուֆ Աբլուրան և Զիա Գեղբալիբը թուրքականության բմբունումով տվեցին ընդհանրապես ազգության դադափարի, մասնավորապես թուրք ազգի սահմանումը: Նշելով, թև ազգային գաղափարը զգացմունք է, Գեղբալիբը ազգը դիտում էր իբրև անհատների խումբ, որն ունի ընդհանուր լեզու, կրոն, բարոյականություն, գեղազիտություն: Նա կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներին և էթնիկական խմբերին ուրույն ազգեր չէր համարում, գտնելով, որ, չունենալով ազգային և կրոնական իրավունքներ, թուրքանալու ճանապարհով նրանք պետք է ասպարեզից վերանան: Օսմանյան ճարներին իսկական քաղաքացիներ էին հռչակվում միայն թուրքերը, ինչպես նաև այն ալլազգիները, որոնք հրաժարվում էին իրենց կրոնից, մշակույթից, ազգությունից ու լեզվից, ծուլվում թուրքերին, դառնում թուրք: Թուրքճիուլության այս գաղափարի հիման վրա էլ առաջ բաշկեց ու դործողության մեջ զրկեց «թուրքան» թուրքերի համար՝ մարդասպալաց չովինիտական գաղափարը: Մեկնակետը և սկզբունքը պարզ էր. ով մեղ հետ չէ, մեր դեմ է, մեր թշնամին: Իտացիանալիսմի և միտթիզիզմի անթափանց խալիբարով իր պարտրված «թուրքճիուլուրի» գեորալիական կոնցեկպիան:

1909—1910 թվականներն այն տարիներն էին, երբ թուրքիզմը լայնորեն թափանցեց իթթիհադիս ներս: Աստիճանաբար լքելով օսմանիզմը, երիտթուրքերի իբրև հավատո հանգանակ էին որդեգրում թուրքճիուլությունը՝ թուրքիզմը:

Ազգայնականության թանձր մեթոդորում թուրքականների ցանած սերմերն առատ պատույն էին տալիս. Ամենուրեք օսման-

1 Տճ՝ И. И. Голубовский (И. Южанин), Старая и новая Турция, էջ 111:

ցիտությունը լքում և ձեռք մյուսի հետևից դեպի Քուրթղզմ էին գալիս Քուրք մտավորականության նորանոր ներկայացուցիչներ, քաղաքական ու պետական գործիչներ: Օսմանցիության դադափարն արագորեն Քուրքության գաղափարի էր փոխակերպվում ո՛չ միայն Քուրք վերնախավի, այլև հասարակ ժողովրդի առանձին շերտերում, իսկ կրոնական մուշոնանդությունը տեղի էր տալիս ցեղային մուշոնանդության: «Նա Քուրք եմ» գիտակցությունն իր-բն հպարտության կոչ էր հնչում բնակչության բոլոր խավերի համար: Քուրքականությունը գառնում էր նաև ամբողջ սեփականություն:

Նորից այլազգիների նկատմամբ ատելություն կենտրոնում հանրուն էին:

1910 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Սալոնիկում իր աշխատանքները սկսած «Իթթիհնազ վե ֆերագզ» կուսակցության համագումարը, որը տևեց 13 օր, քննարկելով կայսրության նախ ազգային հարցը, այնուհետև առանձին՝ հայկական հարցը, պայտանայես ընդունեց հայերին ազդրվել շարժելու մասին որոշում, այն ձևակերպելով այսպես. «Պատեհ արիթով արմատապես ընաջնջել հայկական բարձրամակարդի հայությունը»¹:

Հայկական հարցի քննարկման ժամանակ համագումարում հանդես եկավ Իթթիհնազի ղեկավարներից քմ. Նազըմը, որը տեսականորեն հիմնավորեց հայ ժողովրդի ոչնչացման անխուսափելիությունը: Նշելով, որ կայսրության տանկուն այնքան է ստույգացել, որ «մեր նախկին հպատակ բոլոր քրիստոնյա ոգորմելի ժողովուրդները՝ ումիները, սերերը, հույները, բուլղարները, արդեն անշատված են» և որ «մեր սահմանները ցամաքամասի վրա վերստին ընդարձակելու հույսերը ամբողջապես շքամվել են», Նազըմը ասել է. «Պիտի հաշտվենք, ուզենք քն լուզենք, այդ կացություն հետ, ընդունելով, որ դրանից հետո մեր հայրենիքը միայն ու միայն կարող է լինել Անադոլում...»² Տալով հայությունը ոչնչացնելու տեսական հիմնավորումը, Նազըմը այնուհետև նշել է. «Այս պահին կարևոր մեզ համար գաղափարի ոչ քն տեսական վերլուծումները և հիմնավորումներն են կազմում, այլ նրա իրականացման գործնական միջոցների ճշտումը»³:

1911 թվականի հոկտեմբերին Սալոնիկում տեղի ունեցավ

¹ Ա. Անուրեան, Հայ գրատ, 1977, էջ 28:

² Նույն տեղը, էջ 24:

³ Նույն տեղը, էջ 25:

Իթթիհնազ կուսակցության հերթական համագումարը Երիտթուրքերի այդ նշանավոր համաժողովը մշակեց ու վերջնական տեսքի բերեց Քուրթղզմի «գործնական» հետեղողական դիմը. կայսրության բոլոր հպատակների իսլամացումն ու Քուրքացումը պաշտոնապես հռչակվեց իբրև պետական քաղաքականություն:

Այս տեսանկյունով էլ համագումարը մի շարք որոշումներ ընդունեց, այն է՝ երկրում արդիւլե պատամիտ գաղափարների տարածումը, պետական բոլոր կարևոր պաշտոնները պետք է վարեն միայն Քուրքերը. Քուրքիայում պետք է միայն Քուրքերեն խոսեն, Քուրքիան պետք է ունենա լիակատար մասնեղական նկարագիր. մյուս բոլոր լեզուներն ու կրոնները պետք է սուսպենդից անհապաղ վերանան:

Քուրք ազգային բուրժուազիայի կողմից երկրի ներսում Քուրքականության դրոշի բարձրացումը նրա քաղաքական գործունեության յուրտեսական զբաղնականը մեկն էր: Ինչպիսի, վերջին հաշվով դա Ֆիլազդված էր Քուրք ազգի ձևավորման բնագաղտական օրինալափ ընթացքով, որը, ինչպես հայտնի է, ընդհանրական է: Ազգայնականության գրոշով հանդես եկող բոլոր երկրների բուրժուազիային հատուկ է ազգի ձևավորման ընթացքի արագացման, իր «ազգային» տերիտորիայի վրա միասնական ազգային պետություն ստեղծելու գաղափարի հետ սերտորեն շաղկապելու, այդ երկու գաղափարների իրականացումը միմյանցով պայմանավորելու բուն ձգտումը: Մինչ այն ժամանակ, երբ բուրժուազիան փորձում է այդ խնդիրը լուծել խաղաղ միջոցներով, կապիտալիստական հարաբերությունների հատուկ անտեսական-հասարակական կյանքի ինտերնացիոնալացման օրինալափ ընթացքով ստեղծված նպաստավոր իրավիճակն օգտագործելու ճանապարհով, մինչ այդ ժամանակ բուրժուական նացիոնալիզմն իր վրա դրական լիցքեր է կրում: Բայց երբ տիրող ազգի բուրժուազիային չի հաջողվում իր ազգի ձևավորման ընթացքին զուգահեռ, քաղաքացի երկրի սահմաններում հասնել էթնական միատարրության, ապա առանց վարանելու նա զին է նետում լիբերալ գործողությունների գապանակը և այլազգիների հանդեպ որդեգրում ձուլման դաժան քաղաքականություն, որը տարբեր երկրներում տարբեր ժամպներ և ձևեր է ընդգնում: Անկախ դրանից, ազգայնականությունը միշտ մնում է իբրև տիրող ազգային բուրժուազիայի հիմնական գաղափարախոսություն:

շովինիզմի վայրենի, բարբարոսական դրսևորմաներով հանդերձ, որը Խորքական ռազմաֆեոդալական և ասիական տիպի բուրժուական հարարբուրժուանների պայմաններում պետք է հանդիսանար արյունալի հաշվեհարդարների:

Քուրբիզմը՝ Թուրքական բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը, կոչված էր շեղելու Թուրք աշխատավոր զանգվածների ուշադրությունը դասակարգային պայքարից և այն բեռնելու հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ մղվող պայքարին և նրանց նկատմամբ ազգային ինքնասուբյեկտ տածելու վրա:

Այլազգիների նկատմամբ օրգանիզով դասան ասիիլյացիայի քաղաքականությունը, երիտթուրքերը շուտով ազգային հարցում դերադանցեցին սուլթան Համիդին:

Քուրբերենի տարածումը և այլազգիներին Թուրքացնելու գործը հեշտացնելու նպատակով վարված հալածանք սկսվեց կայսրության մյուս ժողովուրդների լեզուների դեմ: Առևտրական գրասենյակների, խանութների, հյուրանոցների և հասարակական այլ հաստատությունների վրայից հանվում էին այլ լեզուներով գրված ցուցանակները: Քաղաքային իշխանությունները մեկ-երկու օրում շարդեցին Ստամբուլի փողոցների ֆրանսերեն ցուցանակները և դրանք փոխարինեցին Թուրքերեն ցուցանակներով: Ամենուրեք լսվում էր «Թուրքեն՝ նազուլա»՝ «թուրքերեն պետք է գրվի» սպառնալից պահանջը: Ստամբուլի, Իզմիրի և այլ վայրերի հայ առևտրականները, ահաբեկված այդ սպառնալիքներից, իրենց խանութների ճակատներից հանեցին բոլոր հայատառ ցուցանակները:

Կայսրության մեջ ամենուրեք սարսափի մթնոլորտ էր տիրում: Քրիստոնյաները, արաբները և հրեաները ամենօրյա սպառնալիքների տարափի տակ, նվաստացած ու հաճարեկված սպասում էին Թուրքերի մասալաական ետ խոցմանություններին:

Եվ չնայած այդ ամենին, նրանք, ամենից առաջ հայերն ու հույները, շարունակում էին իրենց ամենօրյա զբաղմունքները, դժոխային կացության պայմաններում ստեղծում և ստեղծագործում, գերմարդկային ճիգեր թափում սեփական ազգային կյանքով ապրելու և տոկալու համար:

Քուրքականների համար շուտով պարզ դարձավ, որ Թուրքական էթնոսը չի կարող խաղաղ, կուլտուրական ձուլման ճանապարհով ձուլվե մահմեդական այլազգի արաբներին, աստված ևս հպատակ քրիստոնյաներին, այդ թվում հայերին: «Պրու-

նըվելով զարգացման համեմատարար շատ ցածր աստիճանի վրա,— դրում է սովետական Թուրքագետ Ա. Գ. Նովիկը,— Թուրքերն ի վիճակի չէին ձուլելու բազմաթիվ ժողովուրդների, որոնց իրենք հպատակեցրել էին սրով: Անհնայտ էր դատնում նաև, որ այդ նպատակին իրենք չեն կարողանալու հասնել նույնիսկ ամենազանգած, բայց մասնակի հաշվեհարդարներով: Այդ մասին զեռ անցյալ դարի կեսերին գրել է նաև ֆրանսիացի փիլիսոփա Պիեռ ժոզեֆ Պրուզոնը:

Երիտթուրքերի Թուրքիզմը, որը ենթադրում էր Թուրքերի մեջ պատել ալլ ժողովուրդների, իրականանալ չէր կարող նաև այն պատճառով, որ կայսրության մեջ Թուրքերը մեծամասնություն չէին կազմում: Թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդները և ցեղերը, սկսած Թուրքերից, փոքրամասնություններ էին Արևմտյան շրջաններում մեծամասնություն էին կազմում բալթերը, փոքրամասնություն՝ հայերը, հույները, քրդերը և այլն, արևելյան շրջաններում մեծամասնություն էին կազմում հայերը, փոքրամասնություն՝ Թուրքերը, քրդերը և այլ ժողովուրդներ, հարավարևելյան շրջաններում մեծամասնություն էին կազմում հրդերը, փոքրամասնություն՝ Թուրքերը, հայերը և ասորիները: Հիրավի, Օսմանյան կայսրությունը չի ունեցել տեղեկական և էթնիկական միասնություն,— կարգում ենք սովետական հեղինակավոր մի հրատարակության մեջ:— Թուրք ազգությունն ուրիշ ազգությունների համեմատ կազմավորվում էր շատ պակի դանդաղ և կայսրության մեջ փոքրամասնություն էր կազմում: Չնայած Թուրք ֆեոդալների ձուլման դաժան քաղաքականությանը, Թուրք բնակչության բիւ թն շատ հոծ խմբեր դոյացան միայն Անատոլիայում և Արևելյան Թրակիայի Ստամբուլին հարող մասում: Մնացած շրջաններում Թուրքերն այնպես էլ կարողացան ձուլվե արատական բնակչության հիմնական զանգվածները և իրենք էլ չձուլվեցին, մնալով ըստ էության ռազմական օկուպանտեր

¹ А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л., 1937, с. 11.

² ՏՎ՝ В. А. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923, էջ 46:

³ ՏՎ՝ Прудон Пьер Жозеф, Война и мир. Исследование о принципе в содержании международного права, Москва, изд. Черенца и К., 1864, т. 1, էջ 174:

(ընդգծումն իմն է:— 2. Ս.)¹: Նույնը հաստատում էր սովետական թուրքագետ պրոֆ. Գուրկո-Կրյաժինը, գրելով, թե «Թուրքիայում ազգային փոխհարաբերությունների առավել բնորոշ գծին այն է, որ, բացառությամբ Անատոլիայի, տիրապետող ազգությունը, այսինքն՝ թուրք օսմանիները ոչ մի տեղ բնակչության գերակշռող մասը չէին կազմում: Թե՛ Արարիայում և Միջագետքում, թե՛ Քուրդիստանում և Հայաստանում թուրքերը ներկայացված էին օտակաչուռնյանների և զինվորների խմբով, որոնք միանգամայն խորք և օտար էին այդ երկրների արմատական բնակչությանը»²:

Կալով Ասիայի հեռուներից, նվաճելով բյուզանդական կայսրությունը և այլ առաջավոր երկրներ, թուրքերը, օսկային, գաբրեր ընթացքում ք իրենակի շեղան յուրացնելու այն զիբխարի կուլտուրական ծառանգությունը, որ ստացել էին: Իրենց հերթին նվաճված ժողովուրդները միշտ ընդդիմադիր ու անհաշտ եղան նվաճողներին: Կապիտալիստական հարաբերությունների սազմնավորմանն ու զարգացմանը զուգընթաց գնալով է՛լ ավելի խորացավ իշխողների և նվաճողների միջև եղած անբարեկար երտնական, մշակութային և տնտեսական հարցերում, ազգային հարաբերություններում:

Կառավարող իմբիշնդական կուսակցության ներքին և արտաքին ուսակցինքն քաղաքականությունը երկրում առաջ բերեց զժգոհության լայն այիր: Գժգոհությունները խորացան կայսրության արարարանիկ տարածքներում, որտեղ տեական կոեվ էր մղվում օսմանյան տիրապետության դեմ: Ապստամբեցին այրանացիները: Երիտթուրքերից զժգոհ էին ոչ միայն կայսրության սարածքում ապրող այլազգիները, այլև թուրք հասարակության զանազան խավերը, այդ թվում նաև թուրքական սոստորական և արդյունաբերական բուրժուազայի որոշ շրջաններ: Աստիճանաբար ձևավորվում էր հակաիմբիշնդական քաղաքական օպոզիցիան: 1909 թվականին կաղմակերպվեց «Լիբերալներին» («Ահհարը»), 1910-ին՝ «Ժողովրդական» («Ահհար ֆրոկաին») կուսակցությունները: Ասպարեզ եկան նաև քաղաքական ուրիշ կաղմակերպություններ: Այդ բոլոր օպոզիցիոն ուժերը 1911 թվա-

կանին միավորվեցին և ստեղծեցին «Ազատություն և համաձայնություն» («Հուրիեթ վե իմբիլաֆ») կուսակցությունը: Այն հրդակեց մի շարք բուրժուազեմոկրատական սկզբունքներ, այդ թվում նաև կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներին որոշ ինքնուրույնություն տալու սկզբունքը՝ Իմբիլաֆը բուն գործունեություն ծավալեց իշխանությունը գրավելու համար:

Գրան նպաստեցին մի շարք հանգամանքներ և առաջին հերթին՝ իտալա-թուրքական պատերազմը:

1911 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Իտալիան ռազմական գործողություններ սկսեց Թուրքիայի դեմ: Տրիպոլիտանյան անունով այդ պատերազմը, որը տեեց մեկ տարուց ավելի (վերջացավ 1912 թվականի հոկտեմբերի 15-ին), Քանկ նստեց Թուրքիային: Իտալիան գրավեց Թուրքիայի աֆրիկյան վերջին տիրույթները՝ Եգիպտոսից դեպի արևմուտք, մինչև Քունիս բնկած տարածությունները, այսպես կոչված Կիրենայիկան՝

Անդրադանույով Թուրքիայի ներքաղաքական ժինակին, բուշեիկյան «Պրազա» թերթը «Թուրքական իրադարձություններ» վերնագրով հողվածում, 1912 թվականի հուլիսին, նուժ էր ձեռալական պատերազմը է՛լ ավելի բարդացրեց գործը: Այժմ մենք էանգնած ենք հենց անմիջականորեն Օսմանյան կայսրության զոյություն հարցի աղետ: Թերթը գրում էր, որ Թուրքիայի պարտությունը պատահական չէր, իրենց վարած շովինիստական քաղաքականության հետևանքով երիտասարդ թուրքերը չկարողացան նվաճել մասսաների սպասուկները, նրանց տանել իրենց հետևեց: Դրա փոխարեն, սակայն, «Երիտթուրքերի իրենց առաջին իսկ բուշեիկում առես դիտմամբ, սկսեցին իրենցից վանել Գսմանյան կայսրության ժողովուրդներին: Նրանք ի հայտ բերեցին իրերալ բուրժուազիայի բոլոր արատները և թուլությունները, իսկ մյուս կողմից՝ իշխանության գլխիս անցած զինվորական-

¹ Տե՛ս Լ. Ս. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հոգային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908—1914), էջ 17:

² Տե՛ս Վ. Ս. Կիսելևա, Дипломатическая подготовка Уши-Тозанского мира 1912 г., Труды Московского гос. историко-архивного института, 1958, т. 12

³ «Правда», 27 июля 1912 г.

¹ ԲՏՅ, ր. 43, с. 495.

² Վ. А. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, с. 46.

սպառնալից կատարելի ամբողջ զինուորագրմանը: Խոսքով լիբերալություն անելով, ցույց տալով, թե այլովս էն ժողովրդի համար, իրականում ասրափում էին նրանից, ստում նրան: Բնակչության լայն խավերի ամեն մի ինքնագործունեություն նրանց կողմից հանդիպում էր անգութաճովյան ու խոչընդոտների: Խոստացած սեֆորմները, որոնք գտնե ինչ-որ շափով պետք է թեթևացնեին ազգատաքած բնակչության դրությունը, չկատարվեցին, իսկ նոր մարզիկ, կանգնելով կատարվածին զուլո, պատվախնդրության իսպ էին անում և դրողովում մութ գործերով, որով վերջնականապես իրենց վարձարկեկեցին ժողովրդական մասունների դեմ¹: Բերթը հատկապես շեշտում էր կայսրության ոչ թույլ ժողովուրդների նկատմամբ կրիտիկայի անհանգուցիտ շովինիստական քաղաքականությունը, նշելով, որ նրանց «ձգտումը՝ թուրքացնել Օսմանյան կայսրությունում բնակվող սլավոններին, հայերին, հրեաներին, հույներին և այլն, բնզոնեց ավելի կոպիտ և բուն ընտել, քան Արզուլ Համիդի ժամանակ»²:

Օգտվելով Տրիպոլիտանյան պատերազմում իթթիհագական կառավարության կրած անհաջողությունից, իթթիլաֆ օպորզիոն կուսակցությունը 1912 թվականի հուլիսին կարողացավ վերցնել իշխանությունը: Այդ օրերին հատկապես ակտիվ էին գործում իթթիլաֆականների շարքերում գտնվող աճաբականները, որոնք հակահեղափոխական շարժում նախորդակին նույնիսկ գաղտնի գործարքի մեջ էին մտել Արզուլ Համիդի հետ:

Իթթիլաֆականների օրոք, սակայն, երկրի ներքին դրությունը ոչնչով չփոխվեց: Գնալով վատթարանում էր աշխատավոր մասունների վիճակը, շարունակվում էին հալածանքներն ու բռնությունները կայսրության ոչ թույլ ժողովուրդների, հատկապես հայերի նկատմամբ: Թուրքիզմի պրոպագանդան առաջվա պես մղվում էր ուժգին թափով: Ինչպես գրում է Ա. Ալպոշաճյանը, այդ տարիներին «Հայաստանի մեջ համիտական շրջանի յատուկ կեղեքումները, հարստահարությունները և ջարդի սպառնալիքները շարունակունցան թերևս ավելի յավելնալ և ճոխացնալ, հայերը որոշ տեսան, թե խաբուսություն մը և կեղծիք մըն էին...

երկրին մեջ արդարություն և սպառնալիցություն հաստատելու խոստումները, որոնք թուրքերը կ'ընեին»³:

Իտալա-թուրքական բանակցությունները զեռ չավարտված, փոքրիկ Չենոպոսիան 1912 թվականի հոկտեմբերի 8-ին պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային, իսկ 10 օր հետո, 1912 թվականի հեկտեմբերի 18-ին, սրտատուլ նվիրումով Չենոպոսիային միացան Հունաստանը, Սերբիան և Բուլղարիան՝ Թուրքիայի երբեմնի հպատակները: Բալկանյան փոքր երկրների դիմադ ուժերը կարճ ժամանակում շախչախեցին թուրքական բանակները: Բուլղարական բանակը հասավ Չափալան և սպանեց Կ. Պոլսին: Օսմանյան կայսրությունը ծանր պարտություն կրեց բալկանյան բրիտանյա ժողովուրդների՝ երկկվա ուռչայի հարվածներից: Խանդավառ էին նաև հայերը, որոնք կամավորների փոքրիկ մի շարախմբով կոլում էին բուլղարական բանակի շարքերում: Թուրքիայից անջատվեցին եվրոպական բոլոր վիլայեթները՝ Մալեթիկը, Արևելյան Ռումելիան, Էդիրնեն, Մոնաստիրը, Շարթլան, Յանյան: Եվրոպական տիրույթներից Թուրքիային մնաց միայն Ստամբուլը և Արևելյան Թրակիայի մի մասը⁴:

Գնահատելով Թուրքիայի զեմ 1912 թվականին մղված Բալկանյան պատերազմի արդյունքները, Վ. Բ. Անիերը գրել է. «Չնայած Բալկաններում կազմակերպված է միապետությունների դաշինք և ոչ թե հանրապետությունների դաշինք, չնայած դաշինքը գույցնել է պատերազմի շնորհիվ և ոչ թե հեղափոխության, չնայած դրան, խոշոր ստաբիլիզացիայի է արված ամբողջ Արևելյան Եվրոպայում միջնադարի մնացորդները կործանելու համար»⁵:

Բայց մեծ պետությունների հակամարտությունները Բալկաններում հրահրեցին ուխտադաշնության ողիմ: Ավարի բաժանման խնդրում հաղթողների միջև ծագեց անհամաձայնություն:

¹ Արշակ Ալպոշաճյան, Պատմություն Մալեթիոյ հայրք, էջ 879:

² Տե՛ս՝ Ա. Ա. Могилевич, М. Э. Абрамзон, На дутях к мировому войне 1914—1917 гг., Ленинград, 1940; П. Помялов, Введение в историю первой Балканской войны 1912—1913 гг., Петроград, 1917; А. А. Рабинович, Балканская война, СПб, 1913, Արամ Անտոնյան, Ազգարձակ պատմություն Բալկանյան պատերազմի, Կ. 3, 2, Քեյրութ, 1949:

³ Վ. Բ. Անիեր, ն.մ., Ե. 22, էջ 139:

¹ «Правда», 27 июли 1912 г.

² Նույն տեղը:

Նախկին դինակցիներից երեքը միացան Ռումինիային՝ իրենց զենքը դարձնելով Բուլղարիայի դեմ: Ավազկեց Բալկանյան երկրորդ պատերազմը (1913 թ. հունիսի 19-ից 1913 թ. օգոստոսի 10-ը), որի ընթացքում Բուլղարիան պարտվեց: Այդ զժամարին կացությունից կրկին օգտվեց Ռուսերիան: Առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, էնվերը մտալ Ադրիանապոլիս (էդերնան) և շահեց ձրի հաղթանակի պսակը: Ռուսերը գրավեցին նաև Մալկարան:

Ճրանսիացի պատմաբան Ժ. Կալզերը, անդրադառնալով Տրիանոնայան և Բալկանյան պատերազմներին, գրում է. «1911 թ. սեպտեմբերին կար երեք Ռուսերիա. եվրոպական, Ասիական և Աֆրիկյան: 1912 թ. սեպտեմբերին Աֆրիկյան Ռուսերիան վերացավ և մնացին միայն երկուսը. 1913 թ. սեպտեմբերին մնաց միայն մեկ, Ասիական Ռուսերիան»:

Իտալա-Ռուսացական և հատկապես բալկանյան պատերազմների օրերին ու դրանից հետո ընդհանուր զգոհության և հուսախարության ալիքն ակնկոծեց ամբողջ Ռուսերիան: Լիովին հեղինակազրկվեց իշխանության զուլու կանգնած իմֆրիաֆ կուսակցությունը: Նախկին սուլթանական կարգերի վերականգնումը երազող ուները շարախնդում էին, խոսում այն մասին, որ կայսրության կործանման պատճառը 1908 թվականի հեղափոխությունն է, որ երեսփոխորդը, ապա նաև իմֆրիաֆականների շղարողացան պահպանել այն հզոր կայսրության ամբողջականությունը, որի սահմաններն անխախտ էին մնացել Աբդուլ Համիդի երեսնամյա կառավարման տարիներին:

Իրենց հերթին երեսփոխորդը, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, ուժեղացրին հարձակումները իմֆրիաֆական կառավարության դեմ, նրա վրա բարեբերով բալկանյան պատերազմում Ֆրոբերի կրած պարտության մեղքը: 1913 թվականի հունվարին իմֆրիաֆականները պետական հեղաշրջում կատարեցին, տապալեցին իմֆրիաֆականներին և վերահաստատեցին իրենց կառավարությունը:

¹ Сг. Ю. В. Ключников, А. Сабанин. Международная политика новейшего времени в договорах, погах и декларациях, ч. 1, М., 1925.

² Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, Госиздат, М., 1925, с. 6.

³ Сг. В. В. Зандарюян. Еրեսփոխորդի ազգային ու հոգային բազմակնությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1908—1914), էջ 17.

Նորից իշխանության գլուխ անցած երեսփոխորդը դաժան ակարեաների զիժեցին իրենց բաղադրական հակառակորդների նկատմամբ, էլ ավելի ուժեղացրին մասսաների սոցիալական ճնշումը և կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների հարստահարումը: Միաժամանակ ստեղծված իրավիճակը նրանք օգտագործեցին նաև Ֆրոբերվոր կայսրության պետական զաղափարախոսություն հռչակելու համար:

Ռուսերական ողջ հետադիմությունը ոտքի վրա էր: Բալկաններում կրած ծանր պարտությունը Ռուսերի կողմից ընկալվել էր իբրև ազգային խոր վիրավորանք, իբրև ազգային խալաթահույն: Այլ միայն Ռուսը վերնախավներում, այլև ցածր շերտերում աստիճանաբար տիրապետող էր դառնում այն տեսակետը, որ կին ժամանակին իրենց նախորդները Ռուսերացրած կամ կուտորած լինեին Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Ալբերիայի, Չեռնոգորիայի, Ալբանիայի, Մակեդոնիայի և զրաված մյուս երկրների ընակիչներին, ապա այդ տարածքներն այժմ ոչ թե Ռուսերիայից անկախ կլինեին, այլ կգտնվեին օսմանյան պետության կազմի մեջ: «Այս զաղափարով զինուցած, Ռուսերը սկսան ամբաստանել սուլթան-խալիֆները, իրենց կայսրության հիմնադիրները, որ ստեղծեին ամենակատարեալ կերպով որդեգրած չէին այս լուծումը, զոր մասնակի կերպով միայն որդեգրած էին»:

Ռուսերը սկսեցին նաև խիստ դատապարտել գրեթե ամբողջորտ սուլթան Համիդին այն բանի համար, որ աններելի կերպով չէր կարողացել վերջ դնել կայսրության ալլազգիների զուլությունը:

Երեսփոխորդի պարագլուխներից և Ռուսերգլխի հայտնի դազափարախոսներից Ջեյալ Կարսի 1912 թվականին հրատարակած «Օսմանյան անկման ստատիստիկան» զբոսում նշելով, որ Ռուսերի միակ փրկությունը անցյալում այլազգիներին ձուլելու մեջ կարող էր լինել, միաժամանակ նաև խոստովանելով, որ ավելի բան կես հազարամյակի ընկացում Ռուսերի չի հաջողվել ձուլման միջոցով կայսրության ներսում ազգային միատարրություն ստեղծել, նա գտնում էր, որ ընդհանրապես ձուլման բազմակնությունը չի կարող ազգային-էթնիկական միատարրության հասնելու միջոց լինել: Նման միջոց չէին կարող

⁴ «Տրոպիզոնի թեմի վիճակագր. Ցուցանիս արք. Նազդեանի յուշեր», Ա. Հատոր, էջ 5:

իննել նույնիսկ ամենամասսայական հաշիվհարգարները, ինչպես օրինակ՝ 90-ական թվականներին հայկական կոտորածը: Հետևապես մի ճանապարհ՝ կա միայն՝ օրում Քուրբանյում» ղիմնի այլազգյեների արմատական բնաջնջում:

Երիտթուրք թուրքականներն իրենց համար առաջիկադույն արդյունավետությանը օգտագործեցին թուրք բնակչության հոգեկան արեկոծումները: Փաղաքական հերթական զենազորային դիմելով, նրանք հրապարակայնորեն հաստատում էին եվրոպական վիլյալեթների կորստյան առթիվ: Բայց իրականում ներքնապես բնավ չավ չէին զգում, որ իտալա-թուրքական և բալկանյան պատերազմների հետևանքով անդամահատվել է կայսրությունը: Իրականանում էր Գեոքալփի, Աքլուրայի և մյուս թուրքականների զուշակությունը օսմանիզմի լիակատար կրախի մասին: Կայսրության հատկապես եվրոպական մասի հողերի կորուստը նրանք դիտում էին իբրև անհրաժեշտ անդամահատություն, մարմնից անպետք մասերի հեռացում, մի բան, որ ավելի է ուժեղացնում և կենսունակ դարձնում օրգանիզմը, փրկում «հիվանդ մարդուն»:

Միաժամանակ թուրք բնակչության մեջ հրահրելով ամենափայլեկ շովինիզմ և մարդատյացություն, թուրքճիները նրան արագ սթափովելու կոչ էին անում: Անելով, թե «ղեկ որոշ բան կարելի է փրկել փլատակներից», նրանք թուրքերին հուշում էին, որ զեռ «կա փրկության մի խարխիս»՝ «մեր ապագայի հույսը»՝ Անատոլիան, որի կազմում, ինչպես ասացինք, նրանք մտցրել էին նաև Արևմտյան Հայաստանը՝ «Արևելյան Անատոլիա» անվամբ: Թուրքականները ազգակիցներին կոչ էին անում ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնել հենց այդ տարածքի վրա: Ստեղծվում էր մի մտայնություն, որ եթե թրքությունը ուզում է փրկվել վերահաս կործանումից և գոյատևել, ապա միայն մի ելք ունի՝ «Արևելյան Անատոլիայի» լիակատար թրքացումը: Թուրքական բռնապետության փրկության հույսը կապելով հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ազգային-ֆիզիկական ունչացման հետ, նրանք խանդավառ էին, որ ճակատագրական այդ քայլերով Օսմանյան կայսրության աճյուններից կյանք կառնի, կվերածնվի մանուկ նոր Թուրքիան՝ հարազատ թուրք բնակչությամբ:

Իսկ այդ «նոր Թուրքիայի» ստեղծումը թուրքերի համար այ-

լիս հասպաղում շահագործող հրամայական անհրաժեշտություն էր: Պետք էր ստեղծել ազգային-էթնիկական միատարրություն ամեն զեռով: Եվ հրապարակ նետվեց «մի չի թրքանում, պետք է սրբաշվիս մարդատյաց սպառնալիք-կարգախոսը, որը թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարական ժառանգության և թուրքական բռնակալության զարգացր պատմության արյունոտ արարի համատու բանաձևում էր:

ՊԼԱՆԹՈՒՐԻԵՄ

Քուրբիզմի գաղափարախոսության սաղմնավորման, գարգացման և Քուրբիայում այն տիրապետող գաղափարախոսություն դառնալուն զուգընթաց Քուրբ ազգային բուրժուազիայի ծոցում ջերմանում, ձևավորվում և վերջնական տեսք էր ստանում նաև պանշուրվիզմը:

Եթե պանիսլամիզմը Քուրբական սուլթան-խայիֆի գլխավորությամբ բուրբ մուսուլմաններին մի միասնական պետության մեջ միավորելուն ուղղված հետադեմ գաղափար է, ապա պան-Քուրբիզմը Քուրբիայի հովանու ներքո բուրբ Քուրբայեզու ժողովուրդների միավորմանը ձգտող առավել հետադեմ ցեղայաչտական ուսմունք է: Ի տարբերություն պանիսլամիզմի, որն իր մի ծայրով է միայն ուղղված Ռուսաստանի դեմ, պանՔուրբիզմը, կարելի է ասել՝ ամբողջովին ուղղված է Ռուսաստանի դեմ, նրան է համարում իր գլխավոր թշնամին: Դա այդպես է, որովհետև հիմնականում Ռուսաստանի կազմում են գտնվում Քուրբայեզու ժողովուրդները, որոնց հետ են պանՔուրբականները կապում Քուրբական պետությունը մեծ ծավալներով բեղաբաձակելու պլանները:

ՊանՔուրբիզմը, որպես գաղափարախոսություն, իր սաղմնավորման շրջանից (19-րդ դարի 60-ական թվականներ) մինչև վերջնական ձևավորումը երկար ճանապարհ է անցել: Այդ սաղմերն առաջին անգամ մենք տեսնում ենք «Նոր օսմանների» գրական-տեսական օտեղծագործություններում: Նրանք էին, որ Օսմանյան կայսրության մեջ և նրանից զուր ցանկացին պանՔուրբիզմի առաջին սերմերը:

Պանիսլամիզմին ապավինած պանՔուրբիզմի տակավին ազոտ

գաղափարները Քուրբ սահմանադրականների առաջին սերնդի ուժգին պրոպագանդայի հետևանքով արդեն 19-րդ դարի 70-ական թվականների կեսերին Քափանցեցին Ռուսաստանի Քուրբայեզու տարածքները:

Հենց սկզբից կրելով ազգային-ցեղապաշտական ուժգին լիցք, այն շափազանց հրապուրիչ եղավ Ռուսաստանի Քուրբայեզու տիրապետող դասակարգերի ու առանձին շերտերի համար:

Ռուսաստանում պանՔուրբիզմի սաղմնավորման և զարգացարական ձևավորման առաջին կենտրոնը Քաթարիան էր: Կենտրոնացյալ դարի 80-ական թվականներին Հյուսիսային Քաթարիայում հրատարակվող «Քուրբ Յուրդու» թերթն այդ զարգացարի անդրանիկ ճանափողը եղավ: Այլևի ուշ այստեղ սկսում է լույս տեսնել Վուջյան շրջանի իսլամական շարժման առաջնորդներից մեկի՝ Մաքսուդովի (Մազրի Կեղամժուլու) խմբագրած «Յուրդու» օրաթերթը, որի շուրջն էին համախմբվել Քաթար մտավորականության մի շարք ճանաչված դեմքեր: ՊանՔուրբական և պանիսլամական ուղղության այս առաջին երկու թերթերին միացավ Կադանում հրատարակվող «Քազան մուխթերին»:

Քաթարիայում ձևավորվող պանՔուրբիզմը հենց սկզբից բնորոնց բացահայտ հակառուսական ուղղություն: Վերահիշյալ թերթերը պրոպագանդում էին Ռուսաստանի լծից «ձնշված արյունակից ժողովուրդների ազատագրություն», նրանց «փառավոր անջայլի» վերականգնման և «անխախտ միության» ստեղծման գաղափարներ: Քաթարիայի համալսարանական մտավորականությունը միաժամանակ հայացքն ուղղեց Քուրբիային, նրա մաշրաքաղաք Կ. Պոլսին, Քուրբական սուլթանին՝ նրա մեջ տեսնելով «բնական» առաջնորդին:

«Յուրդու» թերթում Մաքսուդովը գրում էր, թե Քուրբ-Քաթարական ժողովուրդների մեջ արթնացած ազգային գիտակցությունը զորացնելու, նրանց միջև եղբայրական միություն ստեղծելու և սոցիալուրներից ազատվելու ունակություն ձևը բերելու փափագին կարող է հազուրդ սալ միայն այդ ժողովուրդների միականկախ ու զորավոր պետությունը՝ Քուրբիան, Ռուսաստանի անհայտ թշնամին:

Արդեն եռյն 80-ական թվականներին ազգայնականության գաղափարները Վուջայի Քաթարանակ շրջաններից Քափանցեցին Արմի Քաթարների միջալայրը: Արմի գործավ պանՔուրբիզմի ձևավորման երկրորդ կենտրոնը Ռուսաստանում: Այստեղ

պանիսլամական պրոպագանդայի հետ միասին պանթուրքական լայն պրոպագանդա սկսեց արդեն մեզ ծանոթ թափար հրոպաարակախոս Իսմայիլ Գասփրիևիկին՝ իր «Քենդյուման» թերթի էջերում նա ստում էր, որ ճակատագիրը Օսմանյան կայսրության ամենազստահելի տարրին՝ թուրքին է հանձնել Ռուսաստանից ազատագրվելու համար պայքարի էլած «կրտսեր եղբայրներին» աջակցելու և դեկավաթիւու, նրանց զբաղեցրած տարածքներից մի րնդանուր թուրքալեզու կայսրություն ստեղծելու պատմական միտքան: Ռուսական կայսրությունը թեև մեծ է, դրում էր նա, բայց անհաղթ է: Ելնելով Ռուսաստանի հետ ունեցած իրենց հարաբերություններից, եվրոպական երկրները ոչ միայն արգելք չեն լինի պանթուրքիզմի գաղափարի հաղթանակին, այլև կնպաստեն դրան:

19-րդ դարի վերջերին, երբ կազմավորված ռուսական բուրժուազիայի կողքին նոր-նոր սոցիալադրուում էր նաև կայսրության թուրքալեզու բուրժուազիան, պանթուրքիզմը պանիսլամիզմի աջակցությամբ միացավ հակառուսական նացիոնալիզմին:

Ռուսաստանի թուրքալեզու բուրժուազիայի կողմից պանթուրքիզմի գաղափարախոսության օրոգեզումը պայմանավորված էր տնտեսական, օտջիալական և քաղաքական մի շարք հանգամանքներով ու պատճառներով: Դրանցից առաջնակարգը կայսրության թուրքալեզու շնչված ազգերի բուրժուազիայի՝ «սեփական» ազգային պետություն ստեղծելու և «սեփական» աշխատավորների միահեծան շահագործելու բուն ձգտումն էր:

Թափարիայի, Բաշկիրիայի, Ղազախստանի, Միջին Ասիայի, Ադրբեջանի նոր ձևավորվող թուրքալեզու բուրժուազիան, փայփայելով ազգային շուկա և ազգային պետություն ստեղծելու գաղափարը, ըմբռնում էր, որ դրա իրականացումը հնարավոր է միայն Ռուսաստանի կազմից դուրս գալու միջոցով: Բայց ինչպե՞ս զուրս գալ Ռուսաստանի կազմից, ի՞նչ որ դա չէր կարող հանդուրժել ռուսական բուրժուազիան: Այդ բանը շատ լավ էր քմքմում թուրքալեզու բուրժուազիան, ուստի միակ ելքը նա տեսնում էր Ռուսաստանի դեմ բռնի գործողությունների մեջ: Հանդես գալով ազգային-ազատագրության կյգ բանը շատ լավ էր անում սրբազան կղով սկսել Ռուսաստանի դեմ: Այդ պայքարում սեփական ուժերով հաջողության հասնելու երաշխիք չունենալով, թուրքալեզու բուրժուազիան հայացքը հռանց Ռուսաստանի դա-

րավոր թշնամուժ՝ Օսմանյան կայսրությանը, իր «ավագ եղբորը՝ նրանից աջակցություն ստանալու և նրա օգնությամբ ռուսների դժից» ազատագրվելու հույսով:

Ռուսաստանում մուսուլմանական ազգայնականության ձևավորման զիսավոր կենտրոնն այդ ժամանակ դարձել էր Բաքուն: Այստեղ պանթուրքական գաղափարներ էր պրոպագանդում վերում արդեն հիշատակված «Կապիին»: Ռուսաստանում ոչ միայն պանիսլամիզմի, այլև պանթուրքիզմի տարածման գործում մեծ դեր խաղացին ադրբեջանական բուրժուական նացիոնալիզմի ճանաչված գեները Ալի Հուսեյնի զադե, Ահմեդ Ազադյուն (Աղան), Ալի Մեդգան Քոփչիբաշևը: Սրանցից Ահմեդ Ազադյան կարծիքին էր, որ Թուրքիան կարող է և պետք է Թուրքալեզու ժողովուրդներին անկախության ու սիվադրուան գաղափարներին անհավանաբար ու անդիմադրելի կամքի, որ այդ ժողովուրդների համար նա պետք է ան դեր խաղա, ինչ դեր խաղաց Պրուսիան գերմանական կայսրության ստեղծման գործում: Ուստի յուրաքանչյուր իսկական մուսուլմանի պարտք է՝ ամեն կերպ նպաստել Թուրքիայի և նրա ամենաարժեքավոր ստրիկ՝ թրքության հզորացմանը: Ադրբեջանցի պանթուրքականները ուղեռանց կրթությունամբ հանդես էին գալիս Ռուսաստանի մյուս թուրքալեզու ցեղակից ժողովուրդներին հետ սերտ միություն ունենալու, միահանարս «ազատագրական կռիվ» ներկու, թուրքաթափարական միատարր կայսրություն ստեղծելու ծրագրով:

Ռուսաստանում պանթուրքական նացիոնալիզմը գործելու լայն հնարավորություններ ստացավ ռուսական առաջին հեղափոխություն և նրան հաջորդած ժամանակաշրջանում: Օգտվելով հեղափոխության ընձեռած քաղաքական որոշ ազատություններից, Ռուսաստանի մուսուլման ազգայնական գործիչներին իրենց գաղափարները տարածելու համար առավելագույն շահով օգտագործում էին գրականություն, ժողովուրդում և մտքիկցների հրավիրման լեզու: Հնարավորությունները, Պետական գուման, առանձնապես մամուլը: Մեկը մյուսի հետևից լույս տեսան ազգայնական ուղղության նոր թերթեր և հանդեսներ, որոնք թիփվանցավ հիտունից: Դրանց մեծ մասը հրատարակվում էր Բաքվում և Կապանում: Բաքվում լույս տեսնող մամուլի օրգաններից հատկապես աեղիվ պանթուրքական պրոպագանդա էին մղում «Հասլաթ» (խմբագիրներ՝ Ահմեդ Աղան և Ալի Հուսեյնի զադե), «Թալաթ» և «Սեղազ» (խմբագիր՝ Հաշիմ բեյ), «Իբրազ» և «Թերաբր» (խմբ-

բազիր՝ Աճմեղ Ազան), «Հարքբաթ» և «Իբրբալ» (խմբագիր՝ Օրու-
զով), «Ֆեկլուզաթ» (խմբագիր՝ Ալի Հուսեյն զադե) պարբերա-
կանները, որոնք շարունակում էին ֆինանսամոլովի ազդեցանքի
միլիոնատերերի կողմից: Բունդ ազգայնականություն էին քարո-
զում նաև Աթթար Օսմանովի խմբագրությունը լույս տեսնող
«Կանկ», «Դանկ Յըլզըբը», «Բեկան յուբ Հարքբ» պարբերական-
ները:

Պանթուրքական ուղղության թերթերի էջերում քննարկվող
հիմնական թեման «Թուրքական ցեղի» տարբեր էջուղերի միջև
համեմատելիության և միություն, Թուրք-թաթարական միասնու-
թյուն ստեղծելու խնդրին էր Այչ սանլուքի միջոցով քննարկվում էր
նաև այն հարցը, թե Թուրք-թաթարական լեզուներից որի՞ն պետք
է առաջնություն տալ, այսինքն՝ ո՞րը պետք է լինի գալիք պան-
թուրքական կայսրության ընդհանուր լեզուն՝ թաթարերն՞ը, կիր-
գիզերն՞ը թե թուրքերն՞ը: Հիմնական կարգին այն էր, որ
պետք է իրրև ազգային լեզու ընդունել Թուրքերենը, ինչպես նաև
Ռուսաստանի բոլոր «թուրք համայնքներին» համար որդեգրել
Օսմանյան կայսրության մեջ գործող կրթական սխեման: Առա-
ջարկվում էր Պուլի Թուրքերենով թերթեր հրատարակել Թիֆլի-
սում, Արիսում, Պետերբուրգում և այլուր, տարածել Թուրք գրա-
կանություն, մեծացնել Թուրքիայի ազդեցությունը Ռուսաստանի
Թուրքալեզու մոլդավոլորդերի վրա: Այդ ամենը նպաստում էր
նրան, որ այդ մոլդավոլորդերի վերին խավերում ուժեղանում էին
կայսրությունից անջատվելու տրամադրությունները, առաջ էր
գալիս համաթուրքական ազգայնականություն և Թուրքիայի հետ
միավորվելու բուն ձգտում:

Ռուսաստանյան պանթուրքականներն իրենց հայացքներն
օժգնորեն պրոպագանդելով ոչ միայն Ռուսաստանում, մեծ
զեղ էին խաղում նաև պանթուրքիզմի Օսմանյան կայսրության
մեջ՝ առարածելու գործում: Ըննց այստեղ ասե՛ք, որ Թուրքական
սուլթանը, նրա արքունիքը երկար տարիներ խնձթ աչքով էին նա-
յում պանթուրքականների գործողություններին, բազում արգելք-
ներ հարուցում կայսրությունից ներս նրանց գաղափարների տա-
րածման առջև: Առաջին հայացքից դա կարող է անբնական
թվալ, բայց իրականում այդպես էր: Եվ դա այն պատճառով, որ,
ինչպես տեսանք, «նոր օսմանները» շարժման ճնշումից հետո
Օսմանյան կայսրության հիմնական պաշտոնական գաղափարա-
խոսությունը դարձել էր իսլամականությունը, արդուհամբիզյան

պանիսլամիզմը, որոնք եղնում էին բոլոր մուսուլմաններին միա-
վորելու գաղափարից: Պանթուրքիզմը գալիս էր ճեղք բացելու
պանիսլամականություն մեջ, քանի որ քարոզում էր ոչ թե բոլոր
մուսուլմաններին, այլ միայն դրանց մի մասին՝ Թուրքերին միա-
վորելու գաղափարը, դրանով իսկ սպառնում էր Օսմանյան
կայսրության գաղափարական հիմքերին, նրա ամբողջակա-
նությունը:

Ինչևիցե, դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներից սեր-
կապեր հաստատվեցին ռուսաստանյան Թուրքալեզու ազգայնա-
կանների և Թուրքիայի քաղաքական-հասարակական շրջանների
միջև: Պուլսը իսկական սրբավայր դարձավ ազգայնականների
համար: Գալով Թուրքիա, նրանցից շատերն այլևս չէին վերա-
դառնում Ռուսաստան և համալսամական ու համաթուրքական
բունդ գործունեություն էին ծավալում Պոլսում, Իզմիրում, Սալո-
նիկում, կայսրության ուրիշ վայրերում:

Այսպես, օրինակ, Կազանից Կ. Պուլիս գնաց «Յըլզըբ» թերթի
ակտիվ աշխատակից Յուսուֆ Աբուրան, որը որոշ ժամանակ
հետո այնտեղից անցավ Եգիպտոս և Կահիրեում Թուրքերեն լույս
տեսնող «Իթթիհատ» թերթում հրատարակեց «Ուլ Թարգը սիա-
սեթ» («Երեք տեսակի քաղաքականություն») խորագրով հոդվա-
ծաշարը, որը քաղաքական ծրագրի նշանակություն ունեցավ
պանթուրքական շարժման համար, իսկ հոդվածի հեղինակը որոշ
ժամանակ անց ճանաչվեց իրրև պանթուրքիզմի խոշոր սե-
սարան:

Ռուսական առաջին հեղափոխության նախօրյակին Յուսուֆ
Աբուրայի հեռերեղով Արմինից Պուլիս անցավ Իսմայիլ Գասի-
րինսկին, իսկ հեղափոխության ժամանակ և նրանից հետո այն-
տեղ հաստատվեցին աղբյուրացի պանթուրքականներ Աճմեղ
Աղաբե և Ալի Հուսեյն զադեն: Հեղափոխության ժամանակ Պո-
լիս անցավ նաև ծննդով Պենդլայի նահանգից Մուսա էֆենդին:
Ավարտելով ռուսական գիմնազիան, իս Պոլսում գասավանցում
էր ռուսաց լեզու, իսկ 1907 թվականից սկսած միաժամանակ
սլատեղ թաթարերեն լույս էր ընծայում և խմբագրում «Մավեն»
թերթը: Ի. Կուրբորդոն գրում էր. «Այդպիսի ռուսականացված
մուսուլմաններ կամ, ավելի ճիշտ, Թուրքացած ռուսաստանցի-
ներ բավական շատ են Օսմանյան կայսրության մեջ: Աշխատելով
գրական, ռազմական կամ ուսումնական ստպարեղներում, նրանք

մեծապես նպաստում են թուրքական մուսուլմանների մտա-
ասարակական դիտակցությունն արթնացմանը¹:

Պալատն և այլուր բնակություն հաստատած, ծագումով Ռու-
սաստանից թուրք-թաթարական գործիչներից շատերը կարճ ժա-
մանակում դարձան թուրքիայի քաղաքական կյանքի աչքի ընկ-
նող գեներեր: Իրենց հիմնած թերթիերի էջերից նրանք մղում էին
կառաղի պանթուրքական պրոպագանդա, բորբորում հակառու-
սական և հակաթուրքական տրամադրություններ, իրավա-
նացնում կարգ երիտթուրքական կազմակերպությունների և Ռու-
սաստանի թուրք-թաթարական ազգայնական կենտրոնների մի-
ջև, այդ կենտրոններին պատվիրում էին, թե ինչպես պետք է
գործել, նրանց փոխանցում էին երիտթուրքական պարագլուխ-
ների ցուցումները: Այսպես, օրինակ՝ 1906-ի սեպտեմբերի 22-ին
վճարած մի նամակ-ուղերձում, որ երիտթուրքերը ազդեցա-
նական պանթուրքականների հետ Կովկաս էին ուղարկել, առաջ
եր քաշվում Ազրբայժանի պահիրջ սիրիև Չինաստան ընկած տա-
րածքի վրա օսմանյան թուրքերի գլխավորությամբ թուրքալեզու
բոլոր ժողովուրդներին միավորելու խնդիր: Միայն այդ կերպ,
միայն Օսմանյան կայսրության ամբողջովան և քնդարձակման
միջոցով բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդները կփրկվեն կործա-
նումից, ասված էր նամակ-ուղերձի մեջ:

Պանթուրքիզմի գաղափարը երիտթուրքերի համար հենց
սկզբից հարազատ դարձավ: Դեռ իր սկզբնավորման շրջանում
երիտթուրքական թուրքիզմի մեջ արդեն պարզորոշ դրսևորում
էին պանթուրքական երանգներ, որոնք զեալով ավելի ու ավելի
ցայտուն դարձան և սկսեցին գրազննել թուրքական նացիոնա-
լիզմի գաղափարախոսներից շատերին: 1908 թվականին անցնե-
լով իշխանության գլուխ, երիտթուրքերն իրենց գաղափարախո-
սական դինանոցը հենեցին երկու սյունների՝ թուրքիզմի և պան-
թուրքիզմի վրա: Եթե թուրքիզմը իթիհազ կուսակցության, հե-
տևապես նաև թուրքական կառավարության պաշտոնական գա-
ղափարախոսություն գարձավ երիտթուրքական հեղափոխության
նեղ մեկուկես-երկու տարի անց, ապա պանթուրքիզմը այդպի-
սին դարձավ ավելի ուշ՝ իթիլաֆի կառավարությունը 1913

թվականի սկզբին տապալելուց հետո, այսինքն՝ երբ երիտթուր-
քերը երկրորդ անգամ անցան իշխանության գլուխ:

Թուրքիզմի բոլոր նշանավոր գաղափարախոսները տրամա-
բանության բերումով դարձան նաև պանթուրքական գործիչներ:
Դա այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ թուրքիզմը, կազմելով
պանթուրքիզմի միջուկը, վերջին հաշվով սրա հետ մի ամբողջ
շարժում է կազմում: Պանթուրքիզմը բարձրանում է թուրքիզմի
ուսերին կամ, կարելի է ասել՝ վերջինս վերափոխվում է պանթուր-
քիզմի: Եթե թուրքիզմն Օսմանյան կայսրությունը, հատկապես
ջրու թուրքիան ազգային տեսակետից ամբաստարբ դարձնելու
ծրագիր էր, ապա պանթուրքիզմը գերաճում է թուրքիզմի, ընդ-
այնպես՝ գործունեության գաղտը, տարածվում էր թուրքիայի սահ-
մաններից դուրս՝ իր ոլորտի մեջ առնելով ուրիշ երկրներ ու ժո-
ղովուրդներ:

Երիտթուրքական պարագլուխներինց բժ. Նազրմը իր գործա-
կեցիքի հետ այդ առթիվ մտքի փոխանակելիս ասել է. «Սեխա-
կան հողամասի վրա դեպի Արևելք անսահման կարելիություն-
ներ են գտնվում մեր զարգացման և ընդարձակման համար: Մի
մոտացնեք, որ մեր նախահայրերը թուրանից են եկել ու աչսօր
Անդրկովկասի, ինչպես նաև Կասպից ծովից զեպի արևելք տա-
րածվող ընդարձակ հողամասերի վրա թուրք ցեղերն են ապրում,
զրեթե միատարր, ավա՞ղ, մեր զարգարը թնձմի Ռուսաստանի
յոթ տակ²: Այսպիսով, շեշտել է նազրմը, «մեր քաղաքական
հորիզոնը միայն այդ ուղիով չափար է բաց մնում», հետևապես
«մեր սրբազան պարտքն է՝ իրականացնել թուրք ցեղի միու-
թյունը Միջերկրականից մինչև Աբալ ծովը»: Այդ պարտքի կա-
տարումը մեծազույն իդեալի իրականացում է: Նազրմը զանում
էր, որ «իրենց ծագմանն ու պատմական կուճանը դիտակից թուրք
մտափորական և քաղաքական գործիչները միայն այս հեռանկա-
րով կարող են առաջնորդվել և նրանով խանդավառել նաև ժո-
ղովուրդին և երիտասարդությունը, որոնք իրար հաջորդող պար-
տություններից և ծախսերով իրականներից կործան մասնված են
հուսալքման: Իր ներքին կենսունակությունը և հմայքը խորացնող
պանիսլամության գաղափարի փոխարեն մեր քաղաքականու-
թեան հիմնարարը պետք է զանա պանթուրանականությունը»³

¹ И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, с. 111.

² Ա. Ամուրյան, Հայ դատ, էջ 24:
³ Նույն տեղը:

իրբն ոգի և ձգտում»¹, նա հիշեցնում էր, որ «մի բանի տարիներ ի վեր այս գաղափարն արդեն շատ մտքերի մեջ տեղ է գրավել ու մեր ղեկավարության մեջ այսօր նրա դեմ արտահայտվող լիա՛ս Ավիտրոյ եմ գտնում, հետևաբար, իրբն քաղաքական տեսությունն բաղադրել նրա արժեքը և կարևորությունը մեզ համար, երևան հանել այն պատմական, դինվորական, քաղաքական և տեսնական տվյալները, որոնք բոլորը ներդաշնակվում են առաջ մղելու համար մեր համաթուրանական գաղափարը»²:

Քուրբական-պանթուրքականները մի կողմից Օսմանյան կայսրության թուրք բնակչության մեջ ազգային հպարտության խոր զգացում էին առաջ բերում, մյուս կողմից՝ պրոպագանդում էին, թե թուրանական ժողովուրդները ցեղաբանական և կուլտուրական տեսակետից էջնիկական մի ամբողջություն են կազմում, ուստի ամեն կերպ նրանց մեջ պետք է զարգացնել միասնական ժողովրդի զգացումը, նրանց համախմբել մի գաղափարի՝ պանթուրքիզմի շուրջը:

Ինչպես արդեն ասվեց, թուրքիզմի ծավալման առնչությամբ, Զիա Գեռքալիբը, հենվելով Ցուսուֆ Աբլուրայի «երեք տեսակի քաղաքականություն» հոդվածում արտահայտած մտքերի վրա, ասվել էր ազգի, մասնավորապես թուրք ազգի բնորոշումը Լյառ Գեռքալիբի, թուրք ազգն անհատների ընդհանրությունն է՝ ընդհանուր լեզվով, կրոնով, բարոյականությամբ, գեղագիտությամբ: Այդ բնորոշումը, սակայն, վերաբերում էր միայն Օսմանյան կայսրության, ավելի ճիշտ՝ Անատոլիայի թուրքերին: Բայց ընկ պանթուրքիզմի գաղափարի իրականացման դեպքում մի պետություն մեջ միավորվելին թուրքալեզու, բայց տարբեր բարոյական սկզբունքներ ու սովորություններ, տարբեր կենցաղ ու մշակույթ ունեցող բազմաթիվ ժողովուրդներ, այն դեպքում արդյաք թուրքիզմի դիրքերից տված ազգի սահմանումը պիտանի կլինե՞ր նաև այդ պետության ողջ թուրքալեզու «ազգը» բնորոշելու համար: Ինչ խոսք, նման պայմաններում թուրքիզմի դիրքերից թուրք ազգին տված ալփական բնորոշումը խիտա թևեր էր գտնում և այն չէր կարող տարածվել ապագա կայսրության թուրքալեզու «ազգը» համարվող ժողովուրդների վրա: Ահա թե ինչու առաջ եկավ «թուրք ազգին» պանթուրքական բնորոշում տալու պա-

հանըրը նվ Գեռքալիբը, «հենված» ցեղաբանական, բնկերարանական, պատմական, հոդերանական և այլ տվյալների վրա, ասվեց այդ բնորոշումը, որն արդեն զգալի չափով տարբերվում էր ազգի՝ թուրքիզմի դիրքերից մեակերպված սահմանումից: Գեռքալիբը այս անգամ պանթուրքական «ազգը» դիտում էր որպես անհատների ընդհանրություն, որն ունի ընդհանուր լեզու, ընդհանուր կրոն և ընդհանուր տեղիտորիա («թուրքերի սպրած տեղերը»): Ինչպես տեսնում ենք, թուրք ազգի ալփական-թուրքահիական սահմանումից դուրս էին թողնվել «բարոյականություն» և «գեղագիտություն» բառերը և ավելացվել էր «տեղիտորիան» բառը:

Պանթուրքականները վճռականապես մերժեցին նաև պանթուրքականներին կողմից «մահնեղական ազգին» տված բնորոշումը, բայց որի այդ «ազգը» բոլոր կրոնական համայնքների՝ մյուսլիմների դուրսը էր նշելով, որ իսլամ ազգ չկա, պանթուրքականներն անհանգրոթելի էին համարում մահնեղականին թուրքի հետ շփոթելը:

Ծագելով օսմանիզմի՝ օսմանյան կղբայրները արտահայտությունը, Զիա Գեռքալիբը նաև մերժում էր իսլամի այն պատգամը, թե բոլոր մահնեղականները եղբայրներ են: Դա կեղծ է, անիրական, դա երեսպաշտություն է, որ պետք է մի կողմ նետել, ասում էր նա: Անատոլիայի թուրքը չի կարող եղբայր լինել նրա հետ, ով մահնեղական է, բայց թուրք չէ, ասենք՝ չի կարող եղբայր լինել օսմանյան արաբի կամ մարական պարսիկի հետ: Բայց նույն անատոլիացի թուրքը եղբայր է շամանիդ գավանեղ տունդուսի կամ յախտի հետ, որոնք մահնեղական չեն, բայց թուրքալեզու են: Պատահական չէ, որ Գեռքալիբը և մյուս նշանավոր պանթուրքականները բուս հարձակումներ էին կատարում մահնեղականության վրա թեև վրա, որին պատկանում են պարսիկները և մի բանի ուրիշ ժողովուրդներ: Իսկ ինչպե՞ս վարվել այն ժողովուրդների, ասենք՝ կովկասյան թուրքերի (աղբրեշանցիների) հետ, որոնք թուրքալեզու լինելով գավանեղում են շփոթել Գեռքալիբը, որ կրոնի համեմատությամբ առաջնայինը միշտ ազգայինն էր համարում, պարզապես խնամքով շրջանցում էր այդ հարցը: Իսկ մի շարք ալփական-պանթուրքականներ, անդրադառնալով նման «բացատրություններին», գտնում էին, որ այդ խնդիրը հրատապ չէ, նրանով առայժմ զբաղվելու հարկ չկա, իսկ հետագայում, ապագա պանթուրքական կայսրություն-

¹ Ա. Անուրյան, Հայ գրատ, էջ 24:

² Նույն տեղը, էջ 25:

նում այն անպայման կրօնովի (իշարիկ, նկատի ունենի, որ գաւ-
լիքում բոլոր թուրքները դավանելու են սուեիքով):

Բոլոր թուրքական ժողովուրդների կարգաւարտութուն ու միու-
թյունը համարելով աստվածային նախախնամութեան պատգամ,
պանթուրքականները զգացական-պաթետիկ ոճով սկսեցին երգել
վերացական հայրենիքը՝ Փարսանը: «Գինն կալեմիդրում հըա-
տարակամ «Փարսան» բանաստեղծութեան մէջ ընթերցողի երե-
վակաւութունը բորբոքելով վերածնված հզոր Փարսանի վերա-
ցական պատկերով, Չիւս Գեղարպիք գրում էր, որ իբ սիրտը
ննրնչւում է թուրքերի նախահար Յուլուխանը: Թուրքերի ճոր-
քան հայրենիքը թուրքան չէ, ասում էր նա, նույնիսկ թուրքեւ-
տանը չէ, այլ հետո մեծ երկիրը՝ Փարսանը: «Մի ժողացեք,
Սղուպի որդիներ, այն երկր մասին, որ կոչվում է թուրան
Ուր է Ղրիմը, ի՛նչ է էղն Կովկասի հետ Կովքանից մինչև Տի-
բեթ ընկած հողերը գրավված են ռուսների կողմից», դրանք
պիտք է նա գրավել արշան գնով: Այսպես էր Գեղարպիք թուրա-
նիզով շօղիներտական մտրցեցով գրգռում ամրոխին:

Գեղարպիք և ալիականներն ասում էին, թե թուրան անծայ-
րածիր հայրենիքում ապրող թուրքաւելու բոլոր ժողովուրդները
ցեղակից են, նույն ընտանիքից սերված կարգայններ և նույն ար-
շունն է հասում նրանց երակներում Ապագա՞ւրջ: Բնկուզ թամ-
բէր մի ձի, ճամփա եկիր Գարդանելի ափերից, Անաստղեայով
անցիր թուրքեստան, անտեղից կարիր վիթխարի մի ճանա-
պարհ՝ դեպի Ալթայներ ու Նյուսիսային Չինաստան, ապա թեք-
վիր հյուսիս, կտրիր ողջ Միջբեր, վերագաժիր Վոլգայի ափերը,
անտեղից անցիր Ղրիմ. այս ողջ տարածքի վշա զու կիտանն
մի լնդով՝ թուրքերեն, և ամենուրեք քնդ կհասկանան քո կղ-

1 Փարսան ժողովուրդներում արարիներն բառ է, որն առաջին ան-
գամ հիշատակել է հին պարսկական գրառատրիզ կրօնի ստոր գրքերի ժո-
ղովածու «Ավեստայի» մէջ Փարս կամ Փարսա ձևով: Ըստ Ավեստային
Փարսանը մեկն էր այն երեք կարգայններից, որոնցից սերվել են մարդկային
ցեղերը: Մյուս երկու կարգայններն էին Արիան, որ տիրացավ Իրանին, և Սպար-
ման, որին րամին ընկան արեւմտայն երկրները: Պատմաբանների վկայու-
թեամբ, «Փարսան» անելով ստացնելում նկատի են ունեցել նախկին թուրքեւ-
տանը, առանձնապէս Իսահ-կուլ տարածքը և Ալթայի Իտենըր շրջապատող
վայրերը: Այդ վայրերում արարած, իսկ հետագայում Ասիայի ու Ճիբրալթի այլ
տարածներում ընկաւթյուն հաստատած ժողովուրդները, հետո ստանալով
«Փարսանի ժողովուրդներ» և «Փարսանի ցեղեր» անուցը, հետագայում էլ պահ-
պանեցին այդ անվանումը:

բայրները: Այդ բոլոր թուրքաւելու ժողովուրդները, աննշան յա-
ցատություններով, մասնւեղականներ են և խոսում են թուրքե-
րենի զանազան բարբառներով: Չնայած թուրք լեզնիկական խոս-
րերը ռեփտորիկով տեսականից միայնցից կարված են, գրում
էին արքայականները, սակայն դրանք բոլորն էլ պատկանում են
նույն առաջին, թուրանական միասնական ազգին: Փարսան-
կան բոլոր ժողովուրդները միևնույն ցեղի զանազան աշիրթի-
ններ են, որոնք անցյալում միանում և կազմում էին Ոսկե հոր-
դալի, շինդզիների մեծ կայսրութեան նման հսկա պետական-
բաղաբական միավորումներ: Եթե անցյալում թուրքական ժո-
ղովուրդներն ունեւ էին ստեղծելու նման ընդհանուր պետական
միավորումներ ու միութուններ, ապա այժմ նույնպես նրանք
կարող են հզոր կայսրութեան ստեղծել, այս անգամ թուրք միակ
անկախ պետութեան՝ Թուրքիայի զիստգործութեամբ: Դա անխու-
ստիկ է, որովհետև թուրքաւելու բոլոր ժողովուրդները, որոնք
ունեն նույն հոգեբանութունը, սկսել են զիտակցել, որ իրենք
թուրք են, մեկ ազգի զավակներ: Պատմութունը կրկնվում է,
պատմութունը պիտք է կրկնվի. այս է նախախնամութեան
պատմութունը: Եվ պէտք է փոտարմանը այդ կրկնվող պատմու-
թունը, անցյալի մեծ զեմբերին, ուժի աստվածներին՝ Աթիլա-
յին, Արի Արսլանին, Տուրքիլին, Թեմուրլինին, անողոք Չինգիզի
խանին:

Պանթուրքականների մտտ անգուսպ հիացումնք էին առաջ բե-
րում «թուրանական մեծ ցեղի» երևակայական բարեմանու-
թյունները՝ ֆիզիկական քաջութունը, ամուր ջղիքը, ստիպունու-
թյունը, հերոսութունը, վճռականութունն ու խիզախութունը,
զինվորական տաղանդը, սակավապետութունը, բնազդական
համերայնութեան և կարգապահութեան ոգին, այլ խոսքով՝
զինվորների ժողովուրդ, բանակներ կազմելու, երկիրներ նվաճելու
և բռնակալելու, շահագործելու ու բանջուր անդիւրում մտուցըրը
երկիրք բարձրացնելով այս հատուկութունները, պանթուրքական-
ները, իշարիկ, ամեն կերպ ժխտում էին իրենց վաշկատուն ու
արկածախնդիր նախաջարկին վերագործած բարբարոսութուն-
ները, նրանց պարբարոսութուններն ու ավերները, սպանութուն-
ներն ու կոտորածները: Թուրք ոճիք չի գործել, ասում էին
նրանք, թուրքերն ուղղակի տիրապետող և հրամայող ցեղ են,
նրանք աշխարհ են կելի խշխելու համար: Թուրքն ունի նյարդա-
յին և մկանային անսպառ ուժ. հենց այդ ստանձնաշնորհով էլ

նա բարձր է դասված մյուս բոլոր ազգերից ու ասաններից: Այն-
լին, պանթուրական փրիստփալուսիւնն մեջ զարգացվում էր նաև
այն տեսակետը, թէ վրա է հասել թուրանների համաշխարհային
տիրակալություն հաստատելու ժամանակը, թէ բոլոր ազգերն
անցնում են ծննդի, դարգացման, հորացման ու վալըլէքի փու-
լերը: Հետևապես իրենց դարն ապրել ու պատմության ևսնա-
խորշերն են մտել Հարավային Ասիայի և Աֆրիկայի ցեղերն ու
ժողովուրդները, պարսիկները, եղիպտացիները, որոնք այլևս
անելիք ու անելիք չունեն: Իրենց փառքի ու հորացման բարձ-
րակեանքն հասած եվրոպական ժողովուրդները նույնպես աստի-
ճանաբար վալըլէք են ապրում, նրանք ևս գտնվում են անկման
փուլի եզրին և մի քանի տասնամյակ հետո կիչեն պարսիկնե-
րի, եղիպտացիների և անհուտորեն այլասերման դատաարտ-
ված այլ ժողովուրդների մակարդակին: Աստվածային նախա-
ասհմանամբ եկել է Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդների
ժամը: Ապագան նրանցն է: Առնական, ստուշ, հարածիտ ու
տաղանդավոր թուրք ազգին՝ բոլոր ազգերից լավագույնին է վի-
ճակված տիրող լինելու: Նրա գրոշը է հաղթական: Նա է ի վիճա-
կի կենաբար թուրանական թարմ արյունը ներարկելու դառամած
աշխարհի թոշնած երակներին, կյանքի կոչելու նրան: Նա ան-
պայման վերակազմելու է ցեղի անցյալ մեծությունը, հեռավոր
հարեները, հեռավոր փառքը:

Եսկ ո՞րն էր «թուրք աշխարհը» կամ «Թուրան» կոչվածը,
որո՞նք էին պանթուրանականների կոնկրետ տերիտորիալ հա-
վակնությունները:

Այս հարցում պանթուրականները հենց սկզբից տարա-
կարծիք եղան, «թուրք աշխարհը» սահմանները զօելիս հանդես
չբերեցին միաբանություն:

Առավել ծայրահեղ պանթուրականները առաջ էին քա-
շում առավելագույն ծրագիր, այն է՝ «տեղծել «Մեծ Թուրան»,

որի սահմանները պետք է տարածվին ճապոնական շրթից
մինչև Ահանգինավայան լեռները և քեռուալին օվկիանոսից մինչև
Տիբեթի բարձրավանդակը: Գրանց մի մասը «Մեծ Թուրանի»
մեջ մտցնում էր այն բոլոր տարածքները, ուր թուրքը երբևից
(ինչի միջնադարում, թն զրանից առաջ) ոտք էր դրել նրանց
պահանջում էին նոր ստեղծվելիք կայսրության սահմանների մեջ
նեխանել նաև մահմեդական շատ երկրներ, որոնց ժողովուրդ-
ները թեպետ թուրքալուզու չեն, բայց նրանց իշխող արքայա-
կան աները երբևիցե ունեցել են թուրանական ժառուգ: Մասնա-
վորապես նրանք նկատի ունեին Հնդկաստանի մեծ մասը, Աֆ-
ղանստանը, Պարսկաստանը, արաբական երկրները, որոնք պետք
է վաստակական սկզբունքներով մտնեին «Մեծ Թուրանի» մեջ:
Այլ խոսքով, ծայրահեղ հիվանդ երևակայության տեր պանթու-
րանականների համար «Մեծ Թուրանը» Մարոկկոյից ձգվում է
մինչև Կորեա: «Մեկն է այն երկիրն ընդարձակ, որ երեք աշ-
խարհներ է ընդգրկում», — գրում էր թուրք ազգային բանաստեղծ
Մեհմեդ էմինը: Ավելին, նրանցից ոմանք «արյունակից» ժողո-
վուրդներ համարեցին բուլղարներին, հնագույն ֆինն-ուգրերին,
հնտևապես՝ ֆիններին, էստոնացիներին, հունգարներին և այլն:
«Չկա ավելի դժվար գործ, քան որոշել աներևակայելի շափերով
ընդարձակ և հարատ թուրքական աշխարհի իսկական սահման-
ները», — ասում էր Ահմեդ Աղանը:

Պանթուրանականների մյուս, այսպես կոչված «իրատես»
մասը ընտղատարած աշխարհում ծայրահեղ թուրանականների
պահանջներին, տարաբար էր ներկայանալ «գիտականության»
թիկեղոցով: «Իրատես» պանթուրանականները հանդես էին գալիս
«Փոքր կամ նոր Թուրան» ստեղծելու պահանջով, «մեծահոգա-
բար» թուրանյան կամ Ուրալ-Ալթայան «մեծ ընտանիքը» սահ-
մանափակելով դուրս թուրքալուզու ժողովուրդներով բնակեցված
տարածքներով՝ այսինքն՝ 4 միլիոն քառ. կիլոմետր տարածու-
թյամբ:

¹ Թուրքական տասնյակներից մեկի համաձայն մի ժամանակ թուրքերը
պարսկության կրելով, թարգմել են երգեհնոսի լեռներում և այնտեղ, առանց
գուրա ցույց, մեծարել 400 տարեի Կերթապես աստված զնայն և և երանք օր-
նության է ուղարկել «գորշ գայլին» (բոզբուրջ) և ուղեկցող Բերուշինին:
Գրանց աշխատության թուրքերը շարժապակ են իրենց թիւումներին և զուրա
էկել էրգեհնոսից: Ինչպես պիտու էին պանթուրականները, այդ ժամանա-
կից էլ սկզբում է թուրք ազգի հզորության ծաղկումը (սե՛ս յ. «Большези»,
№ 10—11, май-июни, 1944, էջ 82):

¹ Տե՛ս Ս. Ս. Համբույան, երիտթուրքերի ազգային և հոգային քաղաքա-
կանությունը և արչաստորանակ շարժումները Արևմտյան Հայաստանում
(1908—1914), էջ 19:

² Հնագույն ֆինն-ուգրերը եղել են ֆիններ, էստոնացիներ, մարերներ,
կարներ, խամներ, մանսներ, հունգարացիներ և այլ ժողովուրդների բնո-
հանուր նախնիները:

³ Տե՛ս Ս. Կոպլան-Գյուլյան, Պատասխանատուները, էջ 136:

«Փոքր թուրանի» սահմանները «իրատես պանթուրանականները տարածում էին Կ. Պոլսից մինչև Քաղկալ լիճ և Մոնղոլիայից մինչև Կազան: Այս սահմանների մեջ նրանք ներառում էին Քաղկանները, Փոքր Ասիան, Գրիմը, Կովկասը, Ասորիսանը, Վոլգայի ափերը, Մարասոսը, Սամարան, Կազանը, Ուֆան, Օրենբուրգը, Սիբիրը, Միջին Ասիան, Կասպիականի բոլոր եզերքները, Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջանները:

«Իրատես» պանթուրանականներն առաջ էին քաշում «թուրք մեծ ընտանիքի» էթնիկական կազմի վերլուծության երկու տարրերակ: Առաջին աարեհակով նրանք այդ «ընտանիքի» մեջ էին ներառում «Նետկյալ «արյունակից» ժողովուրդներին. սիրիյան, թուրքեր (Կիրգիզներ, զազաններ, ուզբեկներ, կարակալականեր, թուրքմեններ), պոլոլոյան թուրքեր (Կազանի թուրքեր, բաշկիրներ, չովդաշներ), արախաննյան թուրքեր (կարախմներ, Նոգայացիներ, կոսիկներ, կարաչայցիներ), արևմտյան թուրքեր (իթուրյան, սիրիական, անատոլիական, բուլղարական թուրքեր, զազաուզներ, Հունաստանի, Մակեդոնիայի, Ռումինիայի և Կիպրոսի թուրքեր), ալգերի թուրքեր (ադրբեջանցիներ և իրանական թուրքեր): «Թուրք մեծ ընտանիքի» եկդրուղ աարեհակով Ուրալ-Ալթայյան «մեծ ընտանիքը» նրանք սահմանափակում էին «Նետկյալ չիճգ ստորարածատունների մեջ. ուզբեկնական, սամոյեզական, տունգուսական, մոնղոլական և թուրքական» վերջին «թուրք» ստորարածամանն մեջ մտցնում էին. սիրիյան (յապետներ), Կենտրոնական Ասիայի (Չինական թուրքեստանի, Կիրգիզիայի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Թուրքմենիայի և այլն), Վոլգայի դիշադներ, թաթարներ, բաշկիրներ և այլն), Սև ծովի (Գրիմի թաթարներ, կովկասյան թուրքեր, ադրբեջանցիներ), արևմտյան (Իրանական Ադրբեջանի և Թուրքիայի) թուրքերին:

Այսպիսով, Թուրանի մեջ էին մտցնում ժողովուրդներ, որոնք ցրված են վիթխարի տարածքի վրա, էթնիկական տեսանկյանց իրարից անշատ են, ալլադավան, խոսում են տարբեր լեզուներով ու բարբառներով, անցել են պատմական տարբեր Հանապարհներ, ենթարկվել դանդան թաղաբակրթություններին:

«Իրատես» պանթուրանականների մի մասը, շարունակ թուրքականութան և թուրանականութան փոխարարերով լուծվելով «ըտարյուն թուրք» հասկացությունը տարածում էր ավելի սահ-

մանափակ աշխարհաբանական տարածքի վրա: Նրանք որդեգրել էին «թուրք» հասկացության մասին շինա Գեոքարպի «Թուրք-նյուլույունե Հուսպարը» («Թուրքիզմի հիմունքները») գրքի գաղափարը: Գեոքարպիը և ալփականները գտնում էին, որ «թուրանյան մեծ ընտանիքի» ամենաարժեքավոր անդամը Օղուզիստանի թուրքերն են: Օղուզիները, ըստ ալփականների, Անատոլիայի, Անդկասի և Հյուսիսային Իրանի թուրքերն են, ադրբեջանցիներն և թուրքմեններն: Սրանք բոլորը, որ սերվել են Օղուզ խանից և Հանդիսանում են նրա թունները, մի քանի դար առաջ ապրում էին միասին, Համեթաշի, իբրև մի ընտանիքի զավակներ: Օղուզներն ունեն ընդհանուր լեզու, գրականություն, մշակույթ, բարքեր, սովորույթներ: Օղուզիստանը մտնավոր ապագայի «Մեծ Թուրքիան» է, որի մասերն էին կազմելու Անատոլիան, Ադրբեջանը, պարսկական Ասորպատականը, Թուրքմենստանը:

Եվ այսպես, պանթուրքիզմը մարժին առավ թուրքեթյուն-օղուզեթյուն-թուրանեթյունե ևռահյունաբանքի: Թուրքեթյունե իրգևայի և ոսասայի մաքրության չիճքը, ցեղի ոգու պահեստարանն է: Օղուզեթյունը գերազույն նպատակին հասնելու միջանկյալ օղակ է: Թուրանեթյունը վերջնական նպատակն է, կրթողություն պատկեր, գերազույն իղծը:

Իսկ նվազիսի՞ն պետք է լիներ այսպա թուրանական կայսրության պետական կառուցվածքը, պանթուրքական թաղաբանական միության ձևը: Այս հարցում պանթուրքիզմի տեսարաններն առաջ քաշեցին երկու տեսակետ: Երանց մի մասը՝ հատկապես երիտթուրքական պանթուրքականները, իսկ Հետո նաև՝ մուսավաթական պանթուրքականները հանդես եկան թուրանական երկրներն անվերապահորեն Թուրքիային կցելու օգտին: Իրանը կենտրոնացված միաբան (Մերքեզի վահդեթի) կողմնակիցներն էին, որոնք գտնում էին, որ թուրանիզմի առաջապահները Թուրքիան և Ադրբեջանն են, իսկ մյուս թուրանական երկրները կանգնած են երկրորդ և երրորդ գծերի վրա: Մյուս մասը, առավելապես Թուրքիայից դուրս ընկնող պանթուրքականները հանդես եկան զայն սմայր կրկրին»՝ Թուրքիային դաշնակցային սկզբունքով կապվելու օգտին: Սրանք ապակենտրոն միության (Աղեմ ի մերքեզի վահդեթի) կողմնակիցներն էին:

Ահա պակեր զաղափարական այն ժառանգություն, որ 19-րդ դարի 60-ական թվականներին մինչև առաջին համաշխարհային

պատերազմի նախօրյակը, այսինքն՝ շուրջ կեցողարյա ժամանակաշրջանում հրապարակ էր բերել թուրք ազգային բուրժուազիան:

Արդևն Բալկանյան պատերազմների ընթացքում և դրանցից կարճ ժամանակ անց Թուրքիայի մտավորականության և պետական պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը պանթուրանականներն էին: Նրանք խանգավառ էին, որ, կորցնելով «եվրոպական մի բանի նահանգներ», դրա փոխարեն Թուրքիան շահել է շատ ավելի մեծ բան՝ սրբալի Նայրեկները, աֆական բնաշխարհը, որից նա պետք է ծծի իր կենսունակության ավիշը:

Անկիևները և Թուրանական մյուս նվաճողների հմայքը նոր ուժով վերահենդանացավ: Մասաչայկան ժողովներում և դասախոսական ամբիոններից բողոքի բուն ու ցասկոտ խոսքեր էին ասվում նրանց հասցիներ, ուրքեր զեռ հավատում էին օսմանկելիմ գաղափարներին: Օսմանը, ատում էին պանթուրանականները, ալվալան մի թուրք էր միայն, որն իր բանակում նվաճեց այս երկիրը և իր անունը փոխանցեց երկրին ու ժողովրդին: Արեմն իսկական Թուրքի համար պատվարեր է կոչվել ոչ թե Թուրքերից մենի՞ Օսմանի անունով, այսինքն՝ կոչվել «օսմանյան Թուրք», այլ ավելի պատվարեր է կոչվել այն ժողովրդի անունով, որին պատկանում էր նաև ինքը՝ Օսմանը, այսինքն՝ պարզապես կոչվել Թուրք:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը Թուրքապետ բոլոր ժողովուրդների սեփականությունը դարձնելու համար Թուրք ազգային բուրժուազիան գործի դրեց եղած բոլոր միջոցներն ու նախախորտությունները: Իթիհատի հովանու ներքո պանթուրքիզմի լայն տարածմանը լծվեցին դրականությունն ու պատմադրությունը, արվեստն ու փիլիսոփայությունը:

Քանի որ ապագա Թուրանական կայսրության մեջ «թուրք ազգի» բոլոր հատվածները միավորող և այնտեղ Թուրքական դերելիանությունն ճատաստելու հիմնական միջոցը միասնական լեզուն էր լինելու, ուստի պանթուրանականները արտակարգ կարևորություն ավելցին Թուրքերենի ունեցումին, այսինքն՝ նոր Թուրքերենի ստեղծմանը: Իթիհատականները Թուրք մտավորականությանը կոչ էին անում՝ զրել շատ պարզ, Թուրք հասարակ ժողովրդին և բոլոր Թուրքապետ ժողովուրդներին հասկանալի լեզվով: Նոր Թուրքերենի համար բառերի անսպառ գանձարան

դարձավ Հնդկաստանի Մեծ Մոզոլ կայսրության հիմնադիր, Թեմուրի հետերոզ Ջահանգիրի Մուհամմեդ Բաբուրի հուշակալից՝ «Իշատակարանը»՝ «Քուդաթթուրիլիքը»: Պանթուրականները համոզված էին, որ Թուրքապետ մյուս ժողովուրդներին առաջադիմությունը նախադիր է միայն այն դեպքում, եթե նրանք յուրացնեն անատոլիական Թուրքերի կուլտուրան, սովորույթները, Թուրքերենի ստամբուլյան բարբարը:

Ստեղծվեցին պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը մեկնաբանող մի ամբողջ շարք դերովյներ, որոնք զրեթե ձրի տարածում էին բնակչության բոլոր խավերի մեջ: Գպրոցներում ուսումնական ծրագրերից հանվեցին եղած գառագրերը և մրտցրվեցին նորերը, որոնք կրված էին թունդ ազգայնականության օգով, ներծծված համաթուրանականությունից մոլի ռախիզմի գաղափարներով:

Պանթուրքիզմի դիրքերից «մարբում» էին կրոնական «տուրք գրքերը»: Առաջին անգամ Թուրքերեն թարգմանվեց և «Թուլամ մեհմուտաք» հանդեսով լույս տեսավ մուսուլմանների տուրք գրքերը՝ Ղուրանը: Մինչ այդ մեծ մեղք էր համարվում տուրք գրքի թարգմանությունը, մասնեղականությունը գոյություն ամբողջ մասնակաշրջանում մուսուլմանական ոչ մի ժողովրդի լեզվով այն զեռ չէր թարգմանվել ու հրատարակվել: Ղուրանը մեխիզներում կարողացվում էր միայն արքերենը:

Փոփոխություններ էին կատարվում նաև դարերով սրբագործված կրոնական ծեսերի մեջ, դրանք հարմարեցնելով պանթուրքիզմի պահանջներին: Այսպես, օրինակ, ավանդույթի ուժով Թուրք մուսուլմանն աղոթելիս երեսը դարձնում էր հարավ Արաբիա, «սամեղականությունն օրբանը: Այժմ նույն Թուրքի մեջ արմատավորվում էր աղոթելիս երեսը դեպի արևելք՝ Թուրանիա դարձնելու սովորույթները»:

Պանթուրքիզմի հողի վրա արագորեն կյանքի էին կոչվում ծայրահեղ արժատական-շոփինիստական բազմաթիվ խմբեր ու կազմակերպություններ, մեկը մյուսի հետևից հրատարակ էին գալիս ակումբներ, գրական, մարզական, սկստսական, ուսա-

¹ Տե՛ս Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914—1916 թթ., Նրբան, Հայաստան, 1965, էջ 74:

² Տե՛ս նույն աղբյուրը:

նողական միություններ և բնկերություններ: Դրանց թվում իրենց
թունոտ շովինիզմով հատկապես աչքի էին ընկնում «Նոր կյանք»
(«Yeni hayat») խումբը, Զիա Գեքապիի հիմնած «Քուրբ-Նոր-
դու» («Քուրբ երկիր») ակումբը և այլն:

1912 թվականին, երբ դեռ շարունակվում էր բալկանյան
առաջին պատերազմը, Կոստանդնուպոլսում հիմնադրվեց թուր-
քական ուսանողական «Քուրբ օճաղը» («Քուրբական ընտանիք»)՝
բնկերությունը: Ազգայնական շրջանում դրանում համախմբված
մտավորականները նպատակ էին դրել «օճաղ» օգտագործել
թուրքական լեզուն մշակելու, թուրքական ցրականությունն ու
արվեստը զարգացնելու համար, մի խտրով՝ նպատակելու թուրք
ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցություն բարձրացմանը: Կարճ
ժամանակում բնկերությունը մոտ 60 մասնաճյուղեր՝ ազգային
ակումբներ բացեց Անատոլիայի զանազան վայրերում, ինչպես
նաև թափանցեց Ռուսաստանից ներս, բաժանմունքներ ստեղ-
ծելով Կովկասում և Ռուսաստանի թուրքալեզու այլ տարածքնե-
րում: Նախ շանցած այդ լայն ցանցն իր ազդեցություն տակ
առավ իթթիհաղը: «Օճաղները» զարձան պանթուրքական ոգով
բնակչությանը դաստիարակելու արդյունավետ միջոցները Դրանց
դաներ ամուր փակվեցին ոչ թուրք տարրերի առջև՝ լինելին
զրանք մահճագական թև քրիստոնյա Ակումբներում անդամա-
գրվում էին միայն թուրքերը՝ կառավարական ամենաբարձր
պաշտոնյայից մինչև աղքատը: Այստեղ կազմակերպվում էին
երևելյան դասընթացներ, գրական-գեղարվեստական երեկույթ-
ներ, ձրք բաժանվում էին պարբերականները, գրքեր ու պլակատ-
ներ: «Քուրբ օճաղներում» կազմակերպվում էին չրապարակա-
յին դասախոսություններ, գրույցներ թուրքերի «փառավոր» անց-
յալի, թուրքական «հանճարներին» և «հերոսներին», թուրք ցեղե-
րի կյանքի ու սովորությունների մասին: Այլ խտրով՝ դրանց
գործունեության հիմնական բովանդակությունը թուրք ազգի բա-
ցադիտության, այլ ժողովուրդների վրա նրա տիրապետության
հաստատման ուսուցական բարոզն էր¹:

Անդրադառնալով «Քուրբ օճաղներին» գործունեությանը, սո-

վետական թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը նշում է, որ «ազգային պա-
րագիտքը նենգափոխելով ուսուցականով և արտահայտելով թուր-
քական բուրժուազիայի և կալվածատերերի զավթողական ձրք-
ստանները», երիտթուրքերն այդ ակումբներ «վերածեցին իրենց
քաղաքականության» պարզ գործիքի՝ դրանք «ազդեցին պան-
թուրքիզմի, այսինքն՝ շովինիզմի ուղիով»²: Նրանք «Քուրբ
օճաղները» սկսեցին լայնորեն օգտագործել սրբափորից մինչև
Ալթայ բոլոր «Քուրբերի» միավորման» (այսինքն՝ թուրքական
սովինիստ երեկույթներ) անհրաժեշտությունը սպառնացնելու հա-
մար³:

Ռուսալական շովինիստական նման գործունեություն էին
ծափալել նաև պանթուրքական-իթթիհական այլ կազմակեր-
պություններ ու խմբեր, որոնցից հատկապես առանձնանում էր
1914 թվականի հունվարին էրզրումում հիմնված տեոքիստա-
կան, շարքարարական «Քուրբերի օմը» («Քուրբ պուրջ») կազ-
մակերպությունը, որի պլուսն էր կանգնել հայական թուրք փա-
նանիցից մեկը՝ Համիդը՝ Կազմակերպության նշանը էր գորչ
զալն էր, որը խորհրդանշում է թուրքերի նախամորը: Գորչ էր
զալլի պատկերները միջնադարում իրենց օազմական գրոշների
վրա կրում էին ճեթանուսական օգուղները, ինչպես նաև թուրքա-
կան դեզներ՝ վերասու համաշխարհային պատերազմի տարի-
ներին:

Օսմանյան կայսրության մեջ ծայր սառած թուրքական վայ-
րազ շովինիզմը լայն արձագանք էր գտնում Ռուսաստանի թուր-
քալեզու բուրժուական ազգայնականների գործունեության մեջ:

Ռուսաստանի թուրքական գործակալներին, էմիսարներին և
պիտատորներին ակտիվորեն աջակցում էին թուրքիաում հիմ-
նադրված օուսաստանյան պանթուրքական և պանիս-
լանական գործիչները, որոնք դիտավորապես առևտրական-
ների անվան տակ անցնում էին Ռուսաստան և կազմակերպա-
յան զգալուն աշխատանքներ սանում մուսուլման բնակ-
չությանը շրջանում: Թուրքական էմիսարները սերտ կապեր էին

¹ Տե՛ս Ա. Փ. Միլլեր, Краткая история Турции, էջ 137:

² А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, с. 21.

³ Տե՛ս А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, էջ 137:

⁴ Տե՛ս В. В. Զամբրյուց, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքա-
կանությունը և արտագաղական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1905—
1914), էջ 46:

¹ Տե՛ս Ջ. Ս. Սիբակյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և
արևմտահայությունը 1914—1916 թթ., էջ 77:

² Տե՛ս հույն աղբյուր:

Հաստատում տեղական մուսուլման «երևելիների» հետ, նրանց աջակցությամբ հրաժիրում հավաքներ ու ժողովներ, ծավալում բանավոր և գրավոր ազդեացրել¹:

Պանթուրքականների ուշագրության կենտրոնում ամենից առաջ կոմկան էր: Տեղի պանթուրքականները և պանիսլամականները խանդավառ ու անմնացորդ նվիրումով փարվելով Թուրքական բուրժուազիայի ցնորական նրազին, շրջազայում էին Ռուսաստանում, այնպիսի մուսուլմանական շրջաններ, հրահրում շովինիստական կրքեր, տեսնում օր առաջ տեսնել կոստական կայսրության կործանումը և Թուրքիայի հաղթանակը²: 1913 թվականի մայիսի 15-ին Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության պետը հայտնում էր, որ պարերարար Հայտնաբերվում են արկղեր, որոնք պարունակում են մեծ թվով պանիսլամական բովանդակությամբ թուղիկներ³:

Երիտթուրքերի տեսակետները լիովին բաժանում և նրա պրակտիկ քաղաքականությունն իրականացնելու համար Անդրկովկասում մեծ ջանքեր էին զործարարում հատկապես ազդեչանական բուրժուական ազգայնականները, պանթուրքականներն ու պանիսլամականները:

1911 թվականին ստեղծվեց ադրբեջանական ազգային բուրժուազիայի մարտնչող քաղաքական կազմակերպությունը՝ «Մուսավաթ» («Հավասարություն») կուսակցությունը⁴, որը հենց սկզբից շեշտակի կերպով թեքվեց դեպի պանիսլամիզմ և պանթուրքիզմ⁵: Արդեն հաջորդ 1912 թվականին մուսավաթականները պանիսլամիզմը և պանթուրքիզմը համարելով ղեկավար գաղափարախոսություններ, դրանք լայնորեն պրոպագանդում

էին մամուլի իրենց պաշտոնական օրգանների՝ «Յէնի հադիզաթ» («Նոր ճշմարտություն») և «Սեդա» («Զայն») թերթերի, «Շեխալե» («Զրգվե»), «Յէնի Ֆելուզաթ» («Նոր բարիք»), «Շեհաթ սահիբ» հանդեսների շնորհիվ:

Մուսավաթականների նախաձեռնությամբ Անդրկովկասում լայն շարժում ծավալվեց մուսուլմանական զարթոնքներ պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի ոգով սեփարել ենթարկելու համար: Այդ տեսակետից լայն աշխատանք էր տանում «Մուսավաթի» հովանավորությամբ դործող «Նիջազ» ընկերությունը: 1912 թվականից սկսած Բարսի, Նիզադվետպոլի, Շուշի, Շամախի, Աղզաշի, Դեռեջաշի, Պետրովսկու, Երևանի և երկրամասի այլ վայրերի մուսուլմանական զարթոնքում դասավանդումը տարվում էր նոր, փոփոխված ծրագրերով:

Քարոզչով դասակարգային համերաշխություն ազդեչանական աշղի ներսում, ասված է Ադրբեջանի կոմկուսի պատմության ուրվագծերում, «մուսավաթականները ձգտում էին նացիոնալիզմի թուլնով թունավորել ազդեչանական բանվորների ու գյուղացիների դիտակցությունը և նրանց շնչել հեղափոխական պայքարից: Պանիսլամիզմը և պանթուրքիզմը, սակայն, մուսավաթականներին չէր խանգարում օգտագործելու հարավոր ամեն բան, որպեսզի ընդգծեն ցարական կառավարության նկատմամբ հավատարմ չպատակի իրենց զգացմունքները»⁶: Ադրբեջանական բուրժուական նացիոնալիզմի պարագլուխներ Ահմեդ Աղաևը, Մուսամեդ Շաֆախիյինսկին, Ալի Մեղրան Թաֆչիբաշևը, Աբդուրբաշի Իբրահիմովը, Չարիս Քյարիմովը և շատ ուրիշներ ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև ողջ կովկասում դարձան պանթուրքական նացիոնալիզմի դրոշմակիրներ: Պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի դադափարների իրականացմանը մղեւանդորուն էր լծված հատկապես «Մուսավաթի» պարագլուխ Մ. է. Ռասուլզադեին⁷:

Հարկ է նշել, որ «Մուսավաթ» կուսակցության ղեկավարները պանթուրքիզմի հողի վրա շատ ղեպերում իրենց ավելի օտանձարձակ էին պահում, քան նույնիսկ իթիհադի պարագլուխները: Մուսավաթականներն իրենց իբրև կատարի ղովի-

¹ «Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана». Аз. гос. издательство, 1973, с. 171.

² Այդ մասին տե՛ս «История Азербайджана», т. 2, էջ 718:

¹ Տե՛ս Մ. Աբգումանյան, Հայաստան 1914—1917, Երևան, Հայաստան, 1989, էջ 138:

² Տե՛ս նույն տեղը:

³ Տե՛ս А. О. Арутюнян, Кавказский фронт 1914—1917, Ереван, Айзат, 1971, էջ 45:

⁴ Ա. Գյուլիանյանը գրում է. «Մեր շարժումները գերազանց ազդեչություն են ունեցել Անդրկովկասի մեր հարևան թափառների վրա, որոնք «Մուսավաթ» կուսակցության կազմակերպողները, իրենց իսկ վկայությամբ, է. Յ. Գաշաևցովի և ահիրանյանի էին և ամեն կերպ աշխատում էին «Մուսավաթի» ծրագիր-կանոնագիրը նմանեցնել զաշխակցության» (տե՛ս Ա. Գյուլիանյան, Անդալիս շարժումների գրագրաստանները ԺԹ դարում, Փարիզ, 1939, «Նոր մուսուլմար», թիվ 1, էջ 26):

⁵ Տե՛ս «История СССР...», т. VI, էջ 456:

Նիստերը զրտորեցին մասնավորապես 1913 թվականին Բայազետում էնվեր փաշայի ղեկավարությամբ կայացած պանթուրբականների խորհարկողովում: Այստեղ տոն ավդղները Հենց «Մուսավաֆի» պայազլուխներն էին՝ Աղանը, Ռասուլզադեն, Թոփլիբաշևը: Երբ բնարկվեց այն հարցը, թե Ռուսաստանի Հետ Թուրքիայի առաջիկա տպավորվիբ ուղղման ընդհարման ժամանակ կովկասյան թուրքերը ինչպես պետք է համաձայնեցնեն իրենց գործողությունները թուրքական զորքերի հետ, Ահմեդ Աղանը կտրուկ պահանջ առաջարկեց պատերազմի Հենց առաջին օրը Ադրբեջանը և Հյուսիսային կովկասը հայտարարել Թուրքիայի անբաժանելի մաս:

Պանթուրբիզմի վերականգն ձևավորումից հետո այն բազմաթիվ հետևորդներ ունեցավ նաև Հյուսիսային կովկասում, Ղրիմում, Թաթարիայում ու Բալկանյան կովկասում: Ահմեդ պրոթուրբական համակարանը «Մուսուլմանական միություն» մեջ, որը միջոցներ էր մեղնարկում Պոլովմիբի և Ղրիմի թաթարների միջև կապերը ամբապնդելու ուղղությամբ: Համերկրացի թաթար ազգանական գործիչներին իր հողամենքով և հրահանգներով Թուրքիայից ողնշնուում էր Յուսուֆ Աբչուրան:

Պետք է ասել, սակայն, որ համաշխարհային պատերազմին նախորդած 3—4 տարիներին Թաթարիայում զգալի շափով թուլացել էր պանթուրբականների և պանթուրբականների պրոպագանդան: Դա բացատրվում էր նրանով, որ այդ ժամանակ Ռուսաստանում պանթուրբական շարժման գլխավոր կենտրոնը դարձել էր Ադրբեջանը, որտեղ բուրժուական նացիոնալիստների հետ միասին պանթուրբական-պանիսլամական գործունեություն էին ծավալել զգալի թվով թաթար հասարակական գործիչներ, գրողներ, հրապարակախոսներ:

Թաթարիայում տեղի ազգայնական գործիչները երթոթուրբական պանթուրբականների օրինակով ձգտում էին նախադրորին շափ արմատական ռեֆորմի ենթարկել մուսուլմանական զարգաները, դրանք հարմարեցնել բարձրացող թաթար բուրժուալիզմի շահերին: Բայց նրանք առավել մեծ ակտիվություն հանդես բերեցին իսլամը բարեփոխելու գործում: Նորից այդ հարցի շուրջը պայքարը թեմազմով բարեփոխման կողմնակիցների՝ շադիդներին և դրանց հակառակորդների՝ քադիմականների միջև:

Այդ տարիներին Կազանում հատկապես լայն գործունեություն էր ծավալել մուլա Մուսա Բիգիբը, որի քարոզներն այն ժամանակ բավական մեծ ազմուկ հաննեցին՝ հետաքրքրություն առաջ բերելով նրա նկատմամբ: Վեճերի տեղիք ավելեց Բիգիբի շուրջը գրեթե, որտեղ մեկը մյուսի հեղեղից թաթարերեն լույս տեսան Կազանում:

Իրեն կանոն, Բիգիբի գրեթե շուրաբանչուրը նվիրված էր իսլամական կրոնի մի որևէ մասնակի հարցի: Բայց դուրս գալով բնարկվող տվյալ հարցի շրջանակներից, հեղինակը շուրափում էր իսլամի հետ առնչող բազմաթիվ ուրիշ հարցեր, բրենադատարար վերանում դրանք: Ըստ որում նա իր իսկ առաջագրած հարցերին այնպիսի պատասխաններ էր տալիս, որ բնարքողի մոտ անմիջապես կասկածներ էին ծագում ավանդական իսլամի շատ գրույթների ճշմարտացիության նկատմամբ: Այդ տեսակետից Բիգիբի գրեթե իրենց հարցադրումներով ավանդական իսլամի համար շատ ավելի վառնեզավոր էին, քան, ասենք, Իսմայիլ Գասփրիևնուո և մյուս շադիդների աշխատությունները:

Մ. Բիգիբի և Նուրազույն շադիդների դեմ անդիզում պայքար էին մղում թաթար քադիմականները: Դրանց մեջ հատկապես մեծ հեղինակություն ուներ Վյատակայի նահանգի Մալմիծի գալվառի ավազ մուլա Իսմուլմանեղ Իին Մուսամեղը, որն իր քարոզներով, մամուլում ունեցած կուլմներով և տպագրված գրքերովներով բուռն գրհներ էր կատարում նոր մեթոդականների վրա, մերկացնում քարոզիցը հերեթիկոսներին՝ նորամուծությունները, պնդում, որ իսլամում անիսլամություն է որևէ փոփոխություն: Նրա մոտ ամենախիստ առաքելություններ էր առաջ բերում նաև զարգեցնում ուսուցման նոր մեթոդների կիրառումը՝ նստաբաններին նստելը, ուսուցցում թաթարերեն և ոչ թե արաբերեն տանելը՝ այն էլ պնդումով լի վարչությունից ոտացված դասագրքերով և այլն:

¹ Մ. Բիգիբի հարցերի շուրջը ծավալված բանավեճերի մասին տե՛ս «Мир ислама», т. II, 1913, вып. IV, էջ 225—240: Նրա «Шесть лет в Азербайджане», «Шесть лет в Азербайджане», «Шесть лет в Азербайджане» պատգամ գրքերի համառոտ շարադարներն կարելի է ժամոթեսալ էսոյն տեղում, вып. III և V:

² «Шесть лет в Азербайджане», т. II, 1913, вып. XII, էջ 866—869, А. Аршаруни и Х. Табидулани, Очерки панисламизма и пантюркизма в России, էջ 17—20:

¹ «История СССР...», т. VI, էջ 456:

Ռուսաստանից Քուրբիս գնացող ուխտավորներին քաղիմականները պատվիրում էին օսմանական իշխանություններին և շելյա-ուլ-խայամին հաղորդել քարեպայառ և ուղղափառ մուսուլմանների իրենց գալըույթը չազդիկների սրբապիղծ գործունեության հանդեպ, իհարկե, բնավ խոսք չառելով այն մասին, որ այն նույն չազդիկները շատ ակտիվորեն պրոպագանդում են պան-խայամիզմ և պանթուրքիզմ, որոնք արդեն զբված էին թուրքական պետության գրոշին¹:

Նրիտթուրքերի և թաթար բուրժուական նաջիտալիստանների ուժգին պրոպագանդային հետևանքով պանթուրքիզմը թափանցեց նաև Միջին Ասիա և Ղազախստան:

Ռուսական առաջին հեղափոխության պարտությունից հետո բարձրացավ տեղական ազգայնականության ալիքը: Այդ հողի վրա լայն տարածում գտավ չազդիզմը՝ նախ պանխայամական, ապա և պանթուրքական գաղափարական դրոշով: Թուրքեստանում չազդիզմի առաջին քարոզիչները թաթար նաջիտալիստներն էին, որոնք իրենց գործունեությունն այստեղ սկսել էին արևելքի 1907—1908 թվականներին: Իմպերիալիզմի վերաբերյալ իր «Տետրերում» նշելով, որ ամուր կապ է ստեղծված թաթար մուսուլմանական գործիչների և թուրքեստանի նրանց հավատակիցների միջև, Վ. Ի. Լենինը գրում էր, որ «չուլիսից արդեն նրանց շրջանն է ներմուծվում պանխայամական խառնակություն: Ռուսական կառավարությունը վախենում է իսլամի թաթար հետևորդների այդ թափանցումից և ըստ հնարավորին արգելում է նրանց մուսուր թուրքեստան»²: Թաթար նաջիտալիստները բուն գործունեություն էին ծավալել հատկապես Ուրբեխստանում: Համակրանքը թուրքերի հանդեպ Միջին Ասիայում ուժեղացավ 1908 թվականի թուրքական հեղափոխությունից հետո: Քաղաքներում ստեղծվում էին պանխայամական խմբակներ և կոմիտեներ: Կենտրոն ժամանակ չազդիկներն աչ թնր բուրժուական լիբերալիզմից շրջվեց դեպի պանթուրքիզմ³: Ավելի ուշ, 1909—1912 թվականներին պանխայամական և պանթուրքական խմբակներ սկսեցին ստեղծել Միջին Ասիայում հաստատված ազդերիցանցի առևտրականները: Նրանք, օրինակ, 1913 թվականին պանխայամական

խմբակներ ստեղծեցին թուրքմենստանում, Մերվում, որոնք բաղկացած էին թուրքմեն խաներից և բալչերից⁴: Մուսուլմադական կույս ժամանակ, կամ քիչ ավելի ուշ, պանխայամական, ապա և պանթուրքական խմբակներ են ստեղծվում Տաջիկստանում, Կիրգիզիայում, Ղազախստանում:

Իր արմատներով թուրքիայի հետ սերտորեն կապված էր Ֆերգանայի հողերի, հատկապես Կոկանդի և նրան հարող շրջանների տեղական մուսուլմանական բուրժուազիան: 1912 թվականին Կոկանդում ստեղծվեց չազդիկների տեղական կուսակցությունը, որը 1914 թվականից սկսեց հրատարակել իր օրգանը՝ «Մազաի Ֆերգանա» թերթը: Կուսակցությունը և նրա օրգանը թուրքիայի ջերմ պաշտպաններ լինելով, միաժամանակ արտաստում էին բալչերի, տեղական շովինիստական բուրժուազիայի և ռեակցիոն մուսուլմանական հոգևորականության շահերը⁵:

Թուրքեստանում և Ղազախստանում նույնպես ուժգին պայքար ծավալվեց իսլամի մեջ: Տիրող հետադիմական ֆեոդալական-կղերական գաղափարախոսության դեմ սուր էին ճնշում չազդիկները: Այսպես, Կիրգիզիայում հետադիմականների զուլա կնազնած Արսյաներեկը, Կալբուրը, Մուղո Կըրըրը, շահագործելով իսլամի մեջ որևէ նորամտություն կատարելը, բուն հարձակումներ էին գործում շատ թույլ, նոր միայն ձևավորվող ազգային բուրժուազիայի ներկայացուցիչների վրա, որոնց շրջանում արդեն սերմեր էր նետել պանթուրքիզմը:

Այս շրջանում նույնպես ցարական կառավարությունը առաջվա պես անդիզում էր պանխայամիզմի և պանթուրքիզմի հանդեպ: Իսայց միաժամանակ իշխանությունները չէին արգելում իսլամի պրոպագանդան, և դա այն պատճառով, որ մասնեղական կրոնի սպասավորները հանդես էին գալիս ազգային համերաշխության քարոզով, քննադատում, նրզվում էին զստակարգային պայքարի մասին ուսմունքը, հավասարացյալ մուսուլմանների կոշ անում ուժգին պայքար մղել հեղափոխականների դեմ: Մուսուլմանների գասակարգային համերաշխության քարոզը ցարիզմին օգ-

¹ Տճ՝ «Очерки истории Коммунистической партии Туркменистана», издание II, Ашхабад, 1965, էջ 50—51:

² Տճ՝ «Труды Узбекского государственного университета им. А. Навои». Новая серия. Выпуск 61. Исторический факультет. Изд-во Узб. Госунта, Самарканд, 1956, էջ 210:

¹ Տճ՝ А. И. Крылев, История религии, т. II, էջ 281:

² Վ. Ի. Լենին, Նժժ, հ. 28, էջ 641:

³ Տճ՝ «История СССР», т. VI, էջ 456:

նում էր քուսմբ կանգնեցնելու սոցիալական այն հուզումների առ-
ջև, որոնք հեղափոխական նոր վերելքի շրջանում ծավալվում էին
նաև երկրի մահմեդական բնակչության շրջանում: 1912 թվակա-
նին տեղի ունեցավ հիվանյի քուրդմենների ապստամբությունը,
1913 թվականին հուզումներ եղան Անդրկասպյան մարզում: Այդ
նույն տարիներին խոշոր կուլմյանը սկսվեցին Սևմիրելիի դա-
զախների և կիրգիզների շրջանում, իսկ 1914 թվականին հու-
զումներն ընդգրկեցին Պիշպեկի գավառի կիրգիզներին:

Դասակարգային համարաշխարհային գաղափարների պրոպա-
գանդման տեսակետից շատ տիպիկ էր Պետերբուրգում ուսու-
բնե հրատարակվող «Վ միրե մուսուլմանսովա» թերթը և
հատկապես 1908 թվականի հուլիսից Փարիզում դարձյալ ուսու-
բնե լույս տեսնող «Մուսուլմանյին» հանդեսը: Երկու պար-
բերականների շուրջը համախմբված էին իսլամ նորակիրթ
մտավորականության ներկայացուցիչներ, խմբագրություններ
իրենց թղթակիցներն ունեին արաբական երկրների մայրաքա-
ղաքներում և Ռուսաստանի մուսուլմանական մի քանի մար-
զերում:

«Մուսուլմանյին» հանդեսի ղեկավար խմբագիր-հրատարա-
կիչն էր լեբրեզ Մահմեդ բեգ Խաշեթլաշեն: Հանդեսի խմբագրու-
թյունն իր առջև խնդիր էր դրել՝ նվիրվել Ռուսաստանի մուսու-
լմանների, մասնավորապես կուլմյանի լեռնականների կուլտու-
րական զարգացման գործին, «ոգավանակիցներին միավորել
առաջադիմության, սիրո և աշխատանքի հողի վրա», նրանք
«հաղորդակցել քաղաքակիրթ մոդուլորդներին, խաղաղ և կուլ-
տուրական աշխատանքի՝ ժի բարօրություն և երջանկություն խա-
վար մոդուլորդի և պաշտելի Ռուսաստանի»:

Քողարկվելով անկուսակցականության մասին ֆրագներով,
«Մուսուլմանյինը» և «Վ միրե մուսուլմանսովա» թերթը ակտի-
վորեն տարածում էին մուսուլմանների դասակարգային դաշին-
քի զաղափարները և զրանով իսկ ակնհայտորեն հետապնդում
որոշակի քաղաքական նպատակներ՝ Ռուսաստանի մուսուլմանա-
կան բնակչության ամեն .կերպ շեղել հեղափոխական շար-
ժումից, բոլոր ջանքերը նպատակամղել լուսավորության և կուլ-
տուրական զարգացման «փոքր գործերի» լուծմանը՝ պնդելով,
որ հենց զրանց իրականացման հետ է կապված մոդուլորդի կյանքի

բարելավումը: Միայն զրանով կարելի է բացատրել այդ պար-
բերականների խմբագրությունների անհանդուրժողական վերա-
բերմունքը մատերիալիզմի, Մարքսի ուսմունքի նկատմամբ,
նրանց վախը հեղափոխական նոր դաղափարներից, նրանց հա-
ճախակի և թախանձագին կոչերը Ռուսաստանի, ինչպես նրանց
էր թվում, փրկեսոփայական մոդալիկ հոսանքներով վարակված
մուսուլմանական մտավորականությանը՝ շտախվել և որքան
հնարավոր է շուտ հեռանալ այդ հոսանքներից: Չեակիրպելով
այդ ծրագիրը, Մ. Խաշեթլաշի գլխավորեցին Ս. Գաթերի «Նոր-
վան» հոսանք մուսուլմանական մտավորականության մեջ՝ իր հող-
վածում գրել է. «Միրե և եղբայրության քայլողը կարող է որպես
արգելիչ բմբռնվել սակ նրա կողմից, ով աստուծո մեծ, անծայր-
ծիր աշխարհը փոքրացրել է մեծը: Այն աստիճանը, որտեղ իրա-
կանում էկա ուրիշ ոչինչ, բացի դասակարգային հակասություն-
ներից ու դասակարգային պայմարից, ով իբր է այն աստիճան,
որ մոդուլորդների համաշխարհային կյանքն ըմբռնում է ոչ այլ
կերպ, քան որպես վարձ մի հավանոց, որտեղ խորամանկ աղ-
վեսի զերում անպատիժ տիրապետում է ամեն ինչ լափող կա-
պիտալը... դեռ նետեք այդ փարաշան և միայն այդ ժամանակ
գնացեք աղոթող մուսուլմանական աշխարհը՝ նրա վեհ իդեոլոգի-
անցությունը: Դնացեք, բայց ոչ Մարքսի «Կապիտալով», այլ ամենից
առաջ՝ Ղուրանով և շարիաթով, ոչ թե կուսակցական լոզունգնե-
րով, այլ համամարդկային գաղափարներով»: 1910 թվականին
Մահմեդ բեգ Խաշեթլաշեն հրատարակեց «Շարիաթը և առաջա-
դիմությունը» հոդվածը, որտեղ փորձում էր բնթերցողներին համո-
զել, թե «շարիաթը երբեք խոչընդոտ չի եղել առաջադիմությանը
և երբեք չի միջամտել քաղաքական գործերին, երբ բնկել է խե-
լամիտ մարզու ձեռքը...»⁵

Ռուսաստանյան մուսուլմանական «լիբերալ» գործիչները էին
սահմանափակվում մուսուլմանների վրա ուսական հեղափո-
խական շարժման ազդեցության փաստի սովորական արձանա-
գրումով, այլ բազմիցս փորձում էին սպալացուել, որ Ռուսաս-
տանի մուսուլմանները չեն հասունացել պրոլետարիատի հեղա-
փոխական գաղափարները ըմբռնելու համար, որ նրանք շա-

¹ «В мире мусульманства», 1911, № 30.

² «Мусульманья», 1910, № 22, с. 481.

³ См. «История СССР...», т. VI, էջ 455:

փառանք հետամնաց են, որ նրանք «սեփական», «զուտ անախն» շատ գործեր ունեն, ուստի գործ չունեն զոյություն ունեցող կարգերի դեմ ուղղված կույմների հետ:

«Փոքր գործերի», «զավանակիչների համերգ՛անուր կըրայ-րուփյան և սիրո» տեսակետները, որ համառորեն քարոզում էին և՛ «Մուսուլմանի» հանդեսը, և՛ «Է միբն մուսուլմանսուվա» լրագիրը, յուրօրինակ, սեակցիոն, ներքաքող քաղաքականություն էր, որը նախատեսում էր արդեակելի Ռուսաստանի բազմաբանակ մուսուլմանական բնակչության քաղաքական ինքնագիտակցության աճը, նրան շեղել սոցիալական պայքարից, ազգային առաջադեմ երիտասարդությունն անշատել ռուսական պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարից:

Անտրեկելով հանդիս խմբագրության անդամներից մեկին՝ եսիբին, հանդեհի անտիվ գործիչներից Անձեղ բեյ Ալլաևը գրում էր. «Սոցիալիզմի տեսությունը և մուսուլմանները՝ միևնույն է, ինչ կատարած էին ու ծծկեր երեխան: Հարկավոր է մտորկից ծանոթանալ սոցիալիզմի պարագլուխների հետ, որպեսզի մեկընդմիջտ գլխից ղուրս նետել մարդկային համընդհանուր երջանակության դադափարը»:

Հարձակումներ գործելով դասակարգային պայքարի մասին մտածների վրա, «Մուսուլմանի» և «Է միբն մուսուլմանսուվա» աշխատակիցները միաժամանակ զուլեթգում էին մահճադականությունը, նրա ավանդույթները, փորձում ապացուցել նրա առաջադեմ լինելը:

«Մուսուլմանի» և «Է միբն մուսուլմանսուվան» շարժմիտ պրոպագանդայով ամեն կերպ ձգտում էին լուսնականներին և Ռուսաստանի մյուս մուսուլմաններին վերածել ուղղափառ-ֆանատիկոսների, նրանց վրա տարածել իրենց ազդեցությունը, նրանց շրջանում բարձրացնել իրենց հեղինակությունը:

Այսբանից հետո սուրբ է, թե ցարական իշխանություններն ինչու էին անսրող համարանք տառնում մուսուլմանական այդ պարբերականների գործունեության հանդեպ, այնպես, ակտիվորեն աջակցում էին դրանց (բացառված չէ նաև, որ նշված պարբերականները Ֆինլանդիայում էին իշխանությունների կողմից):

«Մուսուլմանի» և «Է միբն մուսուլմանսուվան» իրենց լեզուրում մշտապես արժարժում և լուսաբանում էին նաև նրկու կարևոր թեմա. խոսքը վերաբերում է ռուսազնացություն (հաշ) և մուհաջիրության պրոբլեմներին, որոնց լուսաբանումը դրական նշանակություն ուներ և օրյեկտիվորեն ուղղված էր Ռուսաստանի մուսուլմանների վրա թուրքական ազդեցության ուժեղացման դեմ:

20-րդ դարի սկզբից Ռուսաստանի մուսուլմանների շրջանում լայնորեն տարածվեց այսպես կոչված ռուսազնացությունը Մեքքա, որը խորացրեց շեփոթության առանց այդ էլ տեսնական ծանր գրոսությունը և նոր անհաշիվ դժբախտություններից բերեց բազմաթիվ գյուրահավատների: «Մուսուլմանի» և «Է միբն մուսուլմանսուվա» աշխատակիցներն իրենց հողվածներում ջանում էին հայրենակիցներին հետ պահել այդ շտամված և բնավ ոչ սրբազան քայլից:

Այդ երկու պարբերականների աշխատակիցների կողմից Ռուսաստանի մուսուլմանների շրջանում տարվող միասնական հայրենիքի պրոպագանդան, հայրենասիրական զգացմունքների դաստիարակումն ուղեկցվում էին մուհաջիրության քննադատությամբ և այսպես կոչված թուրքական դրախտի պտակազերծումով: Թուրքական իրականության այն ժամանակվա խոշոր գիտականներից մեկը, «Մուսուլմանի» և «Մուսուլմանի» լրագրավոր լրույ ընծայած Գավթեֆ-Վիրլի խառակողոր «Մուհաջիրները» հողվածում գրում էր. «Խուցե իմ նախկին և մինչև այժմ անասման սիրելի հայրենիքում էլ որոշ հայրենակիցներ վատ են ապուց, զուցե նրանք տառապում են ինչ-որ այլ պատճառներից... սակայն որքան էլ կյանքը վատ լինի այնտեղ, այնուամենայնիվ, ավելի լավ է, քան Թուրքիայում... Ռուսաստանը հակալական բայլիով ընթանում է մեծագույն մշակույթի ճանապարհով և, ինչպես ամեն մի մեծություն, կկարողանա վերացնել բոլոր անհարթությունները, և այն ժամանակ, եթե բոլորն աշխատեն միասին, մեր եղբայրների համար նույնպես լավ կլինի: Ամուր բռներ ձեռ հայրենիքից և երբեք մի լրեք այն: Նա, ով փախչում է իր մորից, արժանի չէ նրա զավակը կոչվելու»:

Ամեն անգամ, անդրադառնալով այդ հարցին, և մեծ մասամբ՝ ընթերցողների խնդրանքով, «Է միբն մուսուլմանսուվա»

¹ «Мусульманн», 1910, № 2, с. 145.

թերթի և «Մուսուլմանին» հանդեսի աշխատակիցները ցույց էին տալիս Քուրբխայում ապրող լեռնական-մուսուլմանների ողբերգությունը, բացահայտում բռնակալ սուլթանների դաժան վարչակարգի բարբառի ազդեցությունը լեռնականների, Ա. Ս. Պուշկինի խոսքերով ասած՝ «հաշլալի ժողովրդի» բարոյական հատկանիշների վրա: Աղքատություն, անբարան, իրավազրկություն, սովամահովություն, մարդկային արժանապատվության սխտեմատիկ և պլանաչափ ոտնահարում՝ ահա թե ինչ է սպասում լեռնական-մուսուլմաններին ֆուրբակյան թավաշայց երկրում:

Ձեռքիզների վիճակը Քուրբխայում՝ հողվածում հաստակոչորը գրել է. «Եժվար է նույնիսկ պատեհիբացեցել ավելի մառյ բան, քան ֆուրբակյան գյուղը, սակայն այն գյուղը, որտեղ ապրում են շիրքեզները, անկարելի է նկարագրել: Ըշմարիտն ասած, դա աղքատ և սովալուրկ թափառաշրջիկների ամբոխ է... Մուսուլմանական ավան մտնելուն պես հարածները ևս թափիծով և այնտեղից հնարավորին լափ շուտ զուստ պրծնելու ցանկությունը: Շուրջը ամեն ինչ մառյ է ու ամայի: Առաջին հայացքից թվում է, թե բնակիչները մեռել են, և գյուղում ոչ մի կենդանի չունչ չկա»:

Սուլթանի տապալումը և Քուրբխայում այդ տարիներին տեղի ունեցած ճաղաքական մյուս փոփոխությունները շարեւակեցին մուսուլմանների անտեսական դրությունը: Իրենց պաշտոններում մտացել էին նույն աստիճանավորները, որոնք մտածում էին լոկ իրենց մասին, զբաղվում դրամաշրջանում ևս կողոպտուով և րիաֆուրբերի ստեղծած «նոր կյանքը, — «Մուսուլմանները» հողվածում մատնանշում էր հաստակոչորը, — ոչ մի առնչություն, կտրի զաղթականների հետ: Գողթությունը, կաշատակիրությունը, ղոթուպուտը և սպանությունները ժողովում են, ինչպես և առաջնեում: Բռնություններն ու հանցագործությունները կատարվում են առանց աննշան փոփոխության, և զժբախտ են նրանք, ոգիքի կարծում են, թե նոր երկրում ըշմարտություն կգտնեն»¹: Եւ շեշտում էր, որ երիտֆուրբակյան հեղաշրջումից հետո էլ շարունակվում են բռնությունները կովկասցիների դեմ:

Գ. Գ. հաստակոչորի և մյուս հեղինակների հողվածները ՄՄ-

սուլմանին» հանդեսում և «Էլ միրե մուսուլմանասուվա» թերթում բացում էին լեռնականների և ընդհանրապես Ռուսաստանի մուսուլմանների աչքերը շատ երևույթների հանդեպ, նպաստում էին որոշ շափով կանգնեցնելու մուսուլմաններին, այդեն Քուրբխայում գտնվող զաղթականների մեջ արթնացնում էին սիրո անկեղծ զգացմունքներ իրենց լքված հայրենիքի հանդեպ:

Ինչպես տեսնում ենք, իսլամական-«ֆուրբակյան» աշխարհը միասնական չէր: Մասնավորապես իսլամի ներսում տեղ գտած տարածախություններն ու պայքարը ակնհայտորեն ցույց էին տալիս, որ անհնարին է ընդհանուր ձևկատ կազմել «անհավատ-ներս» դեմ:

Ռուսաստանում պանիսլամիզմի և պանֆուրբիզմի ճանապարհի ամենամեծ խուլնդոտը բարձրացող բանվորական շարժումն էր, հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի գործունեությունը: Արթրեցանի աշխատավոր մասսաներն իրենց շարքերից արդեն առաջ էին քաշել բոլշևիկյան կուսակցության զաղափարներին նվիրված տասնյակ ու հարյուրավոր անձնագոհ՝ մարտիկներ, որոնք աներկ կանգնելով պրոլետարական համերաշխության գրոշի ներքո, հետևողական պայքար էին մղում բուրժուական-մուսավաթական նացիոնալիզմի դեմ, մերկացնում պանիսլամական-պանֆուրբակյան մերենալությունները՝ հանուն երկրամասի բազմազգ աշխատավորների ինտերնացիոնալ համախորմման, հանուն նրանց սոցիալական և ազգային ազատագրության:

Բոլշևիկյան կուսակցության ինտերնացիոնալ գրոշի տակ էին համախորմվել Թաթարիայի, Բաշկիրիայի, Պուլովիեի և այլ վայրերի մուսուլման աշխատավորները: Մարքսիստական-լեւնինյան զաղափարները լայնորեն թափանցում էին Ղազախստանի և Քուրբխստանի աշխատավոր մասսաների մեջ: Բոլոր ազգերի, ռուսների և կրոնների աշխատավորների միասնության ու եզրայություն, ցարիզմի ու բուրժուազիայի դեմ նրանց համատեղ պայքարի բոլշևիկյան լոզունգներն անհաղթահարելի թույժ էին բուրժուանացիոնալիստական, պանիսլամական և պանֆուրբակյան զաղափարների տարածման ու իրականացման ճանապարհին:

¹ «Мусульманья», 1908, № 1, с. 3—4.

² «Мусульманья», 1910, № 9, с. 45.

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօր-
յակին վերջնականապես ձևավորվեց և ավարտուն տեսքի եկավ
թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը: Այն,
ինչպես տեսանք, ծագեց ու զարգացավ զուտ թուրքական հողի
վրա և տարածվելով Բաֆանեցեց նաև ուրիշ երկրների թուրքա-
լիզու տարածքները:

Այժմ, բնականաբար, հարց է ծագում. թուրքական արյու-
նոտ պատմության ավանդույթներից և թուրքական դժգոհ իրա-
կանությունից բացի արդյոք եղե՞լ են այլ ազդակներ: Գրե՞նք
ներգործել են թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբա-
նություն, մասնավորապես երիտթուրքերի հայացքների ձևա-
վորման վրա:

Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանության,
առաջին հերթին երիտթուրքերի գաղափարների ուսումնասիրու-
թյունը և վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ զրանք ձևավորվել
են Արևմտքի իրևալիստական գնահատան դարոցների և ուս-
մունքների, մասնավորապես փիլիսոփայական և սոցիոլո-
գիական սուրյենկովի-իդեալիստական տեսությունների ուժեղ
ազդեցության ներքո:

Տարիներ շարունակ տարագրության մեջ գտնվելով եվրոպա-
կան կենտրոններում, մասնավորապես Փարիզում, նրանք ծանո-
թանում էին տեղի հասարակական-քաղաքական կյանքին, հա-
ղորդակից գաճուճ քաղաքական դանադան ուղղությունների,
ուսումնասիրում բուրժուական փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական,
պատմագիտական տարբեր ուսմունքներն: Նրանք հայացքների
ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են թողել Շոպենհայնի և
նիցշեի սուրյենկովի-իդեալիստական ուսմունքները, բայց վրձ-
նակապես ազդեցություն դրծել են Ֆրանսիացի օնկոցիոն փի-
լիսոփա, պոզիտիվիստի հիմնադիր Սչյուսա Կոնտի (1798—1857)
տեսությունը, նրա արտահայտած մտքերն ու գաղափարները:
Ս. Կոնտի ուսմունքը, նրա պոզիտիվիզմի տեսությունը կոնկրետ
գործողությունների փիլիսոփայություն է, որը մերժում է բազ-
մակողմանի փաստարկված խորհրդածությունները և սուրյենկովի-
իդեալիստական, իրեն ձեռնտու դիբեթից է մեկնաբանում հա-
սարակական երևույթները, հաշվի չնստելով ուղղիմուտ մտա-
ծողություն, արամաբանություն հետ:

Ս. Կոնտի պոզիտիվիզմի ազդեցությունը հատկապես ուժեղ

էր երիտթուրքերի Փարիզի «Խիտիայն և առաջադիմություն»
կազմակերպության ղեկավարների աշխարհայացքի ձևավորման
վրա:

Երիտթուրքական գաղափարներին և գործելակերպին բաց
ծանոթ հայ կաթոլիկ բարձրաստիճան եկեղեցական Շոպենհայնե
նաչլյանը վկայում է, որ «երիտասաղք բուրժուեր իրենք գիրենք
կենդակին իրև Սիլյանս Կոնտի դարոցին սկզբունքներով
կաղապարուածներ, որ Արևմտքի մեջ նյութապաշտ դրական
խնաստասիրութեան հիմնադիրն էր (1798—1857)»¹: Երիտթուր-
քական պարագլուխները գնահատան առիթներով շեշտում էին, որ
Կոնտն իրենց ուսուցիչն է, իսկ նրա ուսմունքը՝ օղեշնչման աղ-
բություն:

Ամենից Ռիզայի հետ անձնապես լավ ծանոթ Սապահ-Պյուլ-
յանը վերհիշում է, որ Փարիզում եղած ժամանակ Ռիզան ամբող-
ջովին տարվել էր Կոնտի փիլիսոփայությանը: Հետևելով «Գոլեմ
դը Ֆրանսի» ազատ դատախազներին, նա լուսմ էր կոնստան-
տինոպոլիսի Ռիզայի Նրիպպագու, պոզիտիվիստ, անուղղելի թեթ-
քամու Պիևո Լաֆիտի դասախոսությունները: Նշելով, որ Ռիզան
Չշատ կղզիացած, շատ սաճմանափակ մտավոր կիանք ուներ,
Սապահ-Պյուլյանն այնուհետև գրում էր. «Բացի Սչյուսա Կոնտից՝
ուրիշ ոչ մի փիլիսոփայով, ոչ մի գիտություն [նա] չէր հետա-
բերբերվում»²: Եվ դա այն ղեկավար, երբ նույն հայտնի հաստա-
տություն մեջ դասախոսում էին Կոնտի պոզիտիվիզմը մեծոք,
բայց իրենց տաղանդով հռչակված փիլիսոփաներ Նուրիսանը,
Պուլ Փանեն, էմիլ Բուտրոն, Կատարինյանը և այլք, հռչակավոր
հողբրան Թեոդոր Ռիզոն, տնտեսագետներ Լրոուս Բոլոնն, Լրվա-
ստորին, Կատևսին, Բորգարին: Չշանալով ստանալ բաղմակող-
մանի զարգացում և կրթություն, երիտթուրքերի զլխավոր տեսա-
բանը ափսոսող մտավոր հոգնություն չէր պատճառում իրեն, չէր
խորանում ուրիշ գիտությունների մեջ: Եվ պատահական չէ,
նույնիսկ Կոնտի հիմնական գաղափարները «իրեն շատ էլ մար-
տելի չէին եղած և արդեն իր ձևը բերած պաշարը հատ ու կենտ
տեղեկությունները անցին չէին անցած» — իմնականը, ներհու-
նությունը կատարելապես պակասում էին»³:

¹ «Տրասպիզանի թեմին վիճակավոր ծովաննեա արք.» Նազկանի յու-
շերը...», էջ 10—11:
² Ս. Սապահ-Պյուլյան, Գաստախոսատուները, էջ 129:
³ Տե՛ս նույն տեղը:

Բայց եթե Ռիզան և կրիտիկորական մյուս պարագլուխները բավարար գիտություններ չէին ձեռք բերել նույնիսկ իրենց նախընտրած փիլիսոփայական ուղղությունները՝ պոզիտիվիզմից, ապա դրան հակառակ նրանք Կոնտից ու նրա հետևորդները/ց, սակայն փիլիսոփայական ու սոցիոլոգիական այլ դրպրոցների ներկայացուցիչներից վերջրել էին այն ազգայնամոլական և ուստայական դադարարները, որոնք ուղղված էին ճնշված ժողովուրդների և ազգերի ազատագրության դեմ:

Ստեփան Սապահ-Պյուլյանը հելուս է, որ Պիևն Լաֆիտը իր մի շատախոսության ընթացքում անդրադառնալով Օգյուստ Կոնտի ասարակական հայացքներին և դրանք կապելով օսմանյան իրականության հետ, ասել էր, թե Քուրթալի գոյությունը բուրբուրիկն օրինական լինելով, նաև ապահովված է, ուստի բուրբուրիկն զուր է և իրավունքի սկզբունքներին հակառակ է և նրա դեմ զայգած և ծագող ապստամբական շարժումները: Վճիռույան միջամտելու իրավունք չունի,— ասել է նա,— պետք է թողնել, որ թուրք պետությունը խաղաղ, հանդարտ կերպով, աստիճանաբար դարգանա և իր ներքին խնդիրները վճարի: Ընդափոխական արարքները հակագիտական և և պահարակելի՝ իրականության և հետևանքի տեսակետից: Դատախոսությունից հետո Պիևն Լաֆիտի օմիակ թուրք աշակերտը, դրապաշտ Անճեղ Ռիզան մասնակցով իր ուսուցչին, ասել էր, թե Օսմանյան կայսրության մեջ մասնավորապես լիա հայկական շարժում, որ թուրքիայի հայերի հուզումների պատճառը «Կովկասից թուրքիա անցած մի քանի բուսահայեր էն, որոնք ուզում են խոտլություններ անել» հօգուտ ուստ կառավարությունների:

Քանի որ կրիտիկորների գաղափարաբանությունը խարսխված է Օգյուստ Կոնտի ուսմունքի վրա, ուստի, հավանաբար, նպատակահարմար է զոնև թուրքիկ մի ակնարկ նետել այդ ուսմունքի վրա, ցույց տալու համար նրա էությունը, որպեսզի պարզ լինի, թե այն իր որ կողմերով է նպաստել թուրք ազգայնականների աշխարհայացքի ձևավորմանը:

Օ. Կոնտի ուսմունքն առաջ եկավ և ձևավորվեց նապրոտնյան պատերազմներից հետո, Ֆրանսիայում Քուրբունների միապետական-ֆեոդալական կարգերի վերականգնման պայմաններում: Այն

չորատեսակ սակայն էր վերականգնված միապետության ժամանակաշրջանի սպիրիտուալիստների բացահայտ խավարամուլական ուսմունքներին:

1830 թվականի հնգափոխական իրադարձությունները Ֆրանսիայում ցույց տվեցին, որ արդեն իր ուներ է հավարում և ամբանում Ֆրանսիական պրոլետարիատը՝ բարձրացող կապիտալիստական դասակարգի նոր, վտանգավոր հակաազգայնացող վտանգի դեմ պայքարելու նպատակով սկսեց ձևավորվել բարձրացող բուրժուազիայի և սապարեզից հնուցող ազնվականության միացուկների հակաժողովրդական դաշինքը, որը ծնունդ տվեց Օգյուստ Կոնտի ուսմունքին՝ պոզիտիվիզմին: Ֆրանսիայում ստեղծված այդ դաշինքն իր սոցիալական էությունը նման էր դասակարգային այն բուրժու, որն Անգլիայում ծնունդ էր տվել Դալիդ Հյուսիսի (1711—1776) ազնուստիցիզմին: Զուր չէ, որ «պոզիտիվիզմը» որպես պատմափիլիսոփայական հակաուսմունք սերտորեն անջվում է այնպիսի հակացույցությունների հետ, ինչպես սկեպտիցիզմը և «ազնուստիցիզմը»:

Կոնտը եկեղեցիվել է Քյուլտուրի և Ան-Միմոնի գաղափարական ազդեցությանը, սակայն հետագայում շատ է հեռացել նրանից և աստիճանաբար աջ գնալով դարձել է սուրիակիտիվ-իդեալիստ՝ ծայրահեղ հետադեմ հայացքներով:

Իր «պոզիտիվ» («դրական») գաղափարները Կոնտը հիմնականում շարադրել է վեցսատորյա «Պոզիտիվ փիլիսոփայության դասընթաց» (1830—1842) և «Պոզիտիվ փիլիսոփայության ոգին» (1844) աշխատությունների մեջ:

Ընդ է Օգյուստ Կոնտի ուսմունքի էությունը:

Կոնտը հայտարարում էր, թե պոզիտիվիզմի իր տեսության նպատակը գիտությունները դոգմատիկական բնափիլիսոփայությունից և հեղիյան սպեկուլացիաներից ազատելն է: Իրեն ներկայացնելով որպես կյանքի բուրբ մարզերում գիտության հաղթանակի համար պայքարող մարտիկ, նա փորձում էր հանդես գալ «դրական» («պոզիտիվ») ալսինքն՝ որն է «Ռոբինյամ-Քից» զերծ գիտելիքի պաշտպանի դերում: Եթե մի կողմ դնենք սպեկուլյատիվ տերմինարանությունը, դա ըստ էության նշանակում էր ճրածարում հոգևոր մշակույթի, հատկապես փիլիսոփայության բնագավառում արդեն ձեռք բերած այն մեծ նվաճումներից, որոնք պայմանավորված էին դիալեկտիկական մտածողությամբ: Այլ խոսքով՝ պոզիտիվիզմն իր ելակետային սկզբ-

1 Ս. Սապահ-Պյուլյան, Պատասխանատուները, էջ 131:

2 Նույն ակզք, էջ 132:

բունքներից մեկը հուսկեց փրկութօթալոյթյան իշնամօթլունն իրկապես փրկութօթալան պրօլեմտտիկայի նկատմամբ: Դա նշանակում էր, որ Հանձին պօթիտիվիզմի, փրկութօթալոյթյան մեջ հանգես էր եկել «նպակփրկութօթալական» ուղղութլուն: Քնորոջ է, որ ազնոտիցիվից բացի պօթիտիվիզմը ժխտում էր սանն մի այլ փրկութօթալոյթլուն, այդ թվում, իհարկե, ինչպես ասվեց, առաջին Տերթին հեգելյան դիալեկտիկան:

Թվում է, թե Կոնտը, մերժելով հեգելյան իդեալիստական դեալփրկութօթալոյթլունը, նրա դիալեկտիկան, բնականաբար բնականում է մատերիալիզմի, թեևնուզ մտասֆիզիկական մասնաբաժնիվիզմի, դիրքերի վրա: Բայց իրականում պօթիտիվիզմն իր պայքարի հիմնական զենքն ուղղում էր հենց մատերիալիզմի, առաջին հերթին՝ դիալեկտիկական մատերիալիզմի դեմ:

Չօղիտիլիստները հրամարվում էին փրկութօթալոյթյան հիմնական հարցին որոշակի պատասխան տալով: Նրանք գրում էին, թե ընդունում են արտաքին աշխարհի գոյութլունը, իրերի իմացութլունը, բայց իրականում այդ իմացութլունը սահմանափակում էին իրենց զգայարանների ունակութլունների և Ննարալորութլունների շրջանակներով: Արտաքին աշխարհի գոյութլան ընդունումը նրանց մտա երևութական էր: Իրականում Կոնտի ամբողջ փրկութօթալոյթլունը «հեռանում էր» արտաքին աշխարհից, իմացութլունը սահմանափակումը ընկալումների ոլորտով: Շքլստեղով օրյեկտիվ ճշմարտութլունը, Կոնտը նյութական աշխարհն անվանում էր «մարմնացյալ արտարակրիստ»: Օրյեկտիվ սեալութլան գոյութլունն ու ճանաչողութլունն ընդունող յուրաքանչյուր տեսութլուն Կոնտը հայտարարում էր «մտասֆիզիկա»:

Հենց դրանից էլնելով Կոնտն առաջ էր բաշում այն ելակետային գրութլը, որ գիտութլունը պետք է հրամարվի իրերի էութլան մեջ թափանցելուց և սահմանափակվի երևութների լոկ արտաքին պատկերի նկարագրութլամը: Նա բազմիցս հայտարարել է, թե ընդունում է միայն «արտաքին» երևութների գոյութլունը¹:

Գիտութլունը, բայտ Կոնտի, պետք է պատասխան տա ոչ թե այն հարցին, թե ինչ գոյութլուն ունի, այլ բացատրանա այն հարցին, թե ինչպես են ընթանում երևութները: Նա պետք է ոչ թե ընդհանրացումներ կատարի երևութները բացատրելու նպատա-

կով, այլ ստակ նկարագրի փորձի տվյալները: Գիտութլան խընդիրն է՝ նկարագրելոդ երևութները հանգեցնել արտաքին կապերի նվազագույն թվին՝ բայտ դրանց նմանութլան և հաջորդականութլան:

Քանի որ Կոնտն ընդունում էր միայն «արտաքին» երևութների գոյութլունը, նա վերաբրեց հոգեբանութլունն իրրե «ներքին» երևութ և, հիմք ընդունելով բովանդակութլունը, այն բաշխեց կենսաբանութլան և սոցիոլոգիայի միջև:

Այդ գաղափարները Ս. Կոնտին հանգեցրին խիստ մեխանիկական մի շարք հետևութլունների, որոնք սահմարին էին դարձնում իրականութլան տարրեր ընագավաններում տեղի ունեցող զարգացման պրոցեսների օրինաչափութլունների, դրանց յուրօրինակութլունների բմրկումը:

Իր աշխատութլունների մեջ Կոնտը հետևողականորեն պաշտպանում էր շարժման մետաֆիզիկական կոնցեպցիայի տարատեսակութլուններից մեկը՝ «նավասարակշռութլան տեսութլունը», որի շերտեանող պրոպագանդիստներն էին նաև Սպենսերը և Գլյուերինգը: Այս տեսութլունը մեխանիկայում եղած հավասարակշռութլան օրենքը փորձեց տարածել բնութլան ու հասարակութլան բոլոր երևութլների վրա: Կոնտը «եործալ» էր համարում հանգիստ վիճակը, հավասարակշռութլունը, իսկ շարժումը դիտում էր որպես մամանակավոր և անցողիկ, որպես արտաքին հակադիր ուժերի պայքարի արդյունք: «Նավասարակշռութլան» տեսութլունը փուլգար էվոլյուցիոն տեսութլան տարատեսակութլուններից մեկն է, որը չի ընդունում թոխշքներ բնութլան մեջ:

Բնութլան մասին իր տեսակետները Օղյուստ Կոնտը տարածեց նաև մարդկային հոտարակութլան վրա: Նա զարգացրեց մարդկութլան «ինտելեկտուալ էվոլյուցիայի» երեք փուլերի մասին գաղափարը:

Բայտ Կոնտի «ինտելեկտուալ էվոլյուցիայում» առաջին փուլը սողմական փուլն է, որը համապատասխանում է մտքի զարգացման ստովածարանական փուլին, երբ բոլոր երևութները բացատրվում են կրոնական պատկերացումների հիման վրա: Երկրորդ փուլն անցման փուլն է, որը համապատասխանում է մետաֆիզիկական (բառիս նախահեգելյան իմաստով՝ որպես ուսմանը դերզոլայականի մասին) փուլին, երբ բոլոր երևութները բացատրվում են գերբնական «վերբնական» պմտճաններով և

¹ «ՏՊ» О. Конт, Дух позитивной философии, СПб, 1910, էջ 46:

գերզգայական էություններով՝ երբորզ փուլը դիտարկյունարե-
րական փուլն է, որը համապատասխանում է պոզիտիվ (զրա-
կան) փուլին, երբ բոլոր երևույթները նկարագրվում են բնական
օրենքներին համապատասխան: Հասարակական էվոլյուցիայի
այս վերջին փուլում իբրև ձեռք է բերվում հասարակության իդեա-
լական, «ստատիկ» միժակը: Ըստ Կոնտի, այդ «արդյունաբե-
րական փուլը», այսինքն՝ կապիտալիզմը, հասարակական ամ-
բողջ վարդացումն ամբարտղ է իրենից՝ հզորակող փուլն է՝ Սո-
ցիալական պատճառականության և սոցիալական փոփոխություն-
ների կարևոր բնագավառում Կոնտը մատենաչեց այնպիսի գըլ-
խավոր գործոններ, ինչպիսիս աստա, կիրմա և քաղաքական գոր-
ծողություն (անուղղակիորեն սոցիալական պրոցեսները)՝:

Կոնտը գտնում էր, որ պոզիտիվ փիլիսոփայության կառու-
ցումն ավարտելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել նաև գիտա-
կան սոցիոլոգիա, այսինքն՝ պոզիտիվ գիտություն հասարակա-
կան երևույթների մասին՝ Ընդ որում, նրա համար գիտականու-
թյան նմուշ է ծառայում բնագիտությունը: Գրա հետևանքով
Կոնտի սոցիոլոգիայում հասարակության իդեալիստական բմբը-
նումը սերտորեն զուգակցվում է նատուրալիզմի հետ: նա պո-
զիտիվ սոցիոլոգիան բնական է որպես բնագիտության անմի-
ջական շարունակություն՝ որպես «սոցիալական ֆիզիկա»¹: Այլ
խոսքով այդ սոցիոլոգիային բնորոշ է բիոլոգիական նատուրա-
լիզմի միահյուսումը ժայռահեղ պատմական իդեալիզմի հետ:

Իր հերթին սոցիոլոգիան Կոնտը բաժանում է նրկու մասի՝
այ սոցիալական ստատիկայի, որը գործ ունի յուրաքանչյուր
հասարակարգի գոյության կայուն («բնական») պայմանների
հետ և բ) սոցիալական դինամիկայի, որն ուսումնասիրում է
հասարակական զարգացման բնական օրենքները:

Հասարակությունն ուսումնասիրելով է հասարակական երե-
վույթները նկարագրելով «բնական օրենքներին» համապատաս-

խան», Կոնտը մի կողմից անխուսափելիորեն հանգում էր սոցիա-
լական երևույթների մասին վոլյուրը մեխանիկական պատկերա-
ցումների, մյուս կողմից այդ երևույթների մեկնաբանությունը
կատարում էր սուբյեկտիվ իդեալիստական գիբբերից:

Այժմ տեսնենք, թե պոզիտիվիզմի դիրքերից Կոնտն ինչպե՞ս
էր բնության երևույթները տարածում հասարակության վրա և
թե երկոթուրքական զաղափարախոսներն ինչպես էին ընդօրի-
նակում կոնտյան զաղափարները և ինչպես էին զրանք օգտա-
գործում իրենց տեսական նզրկացությունները և կոնկրետ գոր-
ծողությունները հիմնավորելու համար:

1) Վերևում ասվեց, որ, պաշտպանելով «Տավասարակչու-
թյան» մետաֆիզիկական տեսությունը, Կոնտը բնական էր համա-
րում հանգիստ միժակը, շարժումը դիտում էր ոչ թե որպես նյու-
թի գոյության հատկանշի, այլ որպես արտաքին հակադիր ուժերի
պաշարի արդյունք:

Եթե բնության մեջ ներքին հակասություններով պայմանա-
վորված թոհչքնեք չկան, ստում էր Կոնտը, հետևարար ներքին
հակասություններով պայմանավորված թոհչքնեք չկան նաև հա-
սարակության մեջ, նրա կարծիքով հակասություն գոյություն
ունի միայն զրանց միջև՝ որպես միմյանց դեմ ուղղված հակա-
դիր ուժերի: Հասարակության զարգացման արդյուրը համարե-
լով այդ հակասությունը, Կոնտը զարգացումը բացառապես
կախման մեջ էր դնում պրոտորին աշխարհազրգական, կիրմա-
յական և այլ պայմաններից: Բայց Կոնտը գտնում էր, որ այդ
անտարզոնիզմը, որպես կանոն, չի բացահայտվում, որովհետև
նշված ուժերի միջև հաստատված է հավասարակշռություն: նրա
կարծիքով հավասարակշռությունը բացարձակ է, իսկ պայքարը՝
մասնակի մոմենտ, որն առաջ է զարիս այն ժամանակ, երբ
խախտվում է հավասարակշռությունը:

Երկոթուրքական զաղափարախոսներին հրապուրել էր «Տա-
վասարակչության տեսություն» հենց այն հաստատումը, թե
բնական միժակը հետզհետ միժակն է, իսկ պաշարը մասնակի-
մոմենտ է, որը հետևանք է արտաքին պատճառների: Այստեղից
նրանք եղրակացություն էին ածում, որ Օսմանյան կայսրության
բնական միժակը նույնպես հանցիստ միժակն է, այսինքն՝ երբ
այսպիսի հպատակները լուս ու անընե, բողոքի ձայն չեն
բարբարացնում: նրանք միժամանակ պնդում էին, թե այլազգի-
ների ապստամբական շարժումներն անբնական են, զրանք ար-

¹ Տե՛ս «Антология мировой философия», т. 3, изд. «Мысль», Москва, 1971, էջ 553—555:

² Տե՛ս Գ. Беккер и А. Босков, Современная социалистическая теория, изд-во Иностран. литературы, М., 1961, էջ 21—22:

³ Բուրժուական պատմագրության մեջ քննարկված է Օլջուստ Կոտտինների հայացքի որպես մասնակիցի գիտական սոցիոլոգիայի հիմնադիր:

⁴ Տե՛ս «Антология мировой философия», т. 3, էջ 563:

⁵ Տե՛ս «БЭС», III изд., т. 13, էջ 59:

Հնտականորեն հրահրում են դրսից՝ այլ երկրներից ու կառավարություններից (Ռուսական, Եվրոպացի)։

2) Կոնտր պոզիտիվիզմի կարծիքը առավելություններից մեկը տեսնում էր այն բանում, որ նրանում համերաշխություն է հաստատված կարգի (հավասարակշռության) և առաջադիմության միջև։ Հատկանշական է, որ այստեղ Կոնտն առաջնությունը տալիս էր «կարգին»։ կարգը առաջադիմության ցուցանիշ է։ Հասարակական երևույթների գնահատման բարձրագույն շարահիշք համարելով «սերը որպես սիգնուր, կարգը որպես հիմք և առաջադիմությունը որպես նպատակ»¹, նա հասարակության «բնականն կյանքը» մեկնաբանում էր որպես հասարակության «խաղաղ», «օրգանական» զարգացում։

Երիտթուրքերի համար այստեղ հատկապես արժեքավորն այն էր, որ Կոնտը հասարակության առաջադիմության գործում առաջնությունը տալիս էր «կարգին»։ Աճե՛ր կարգ և երկաթյա բուռնացք։ Բուռնացք բոլոր նրանց զեմ, ովքեր Օսմանյան կայսրության մեջ վիճարկում են թուրքական էթնոսի գերիշխանության ճշմարտացիությունը։ Առանց օսմանյան «կարգի» հետագա ամրապնդման, առանց ուժեղ բուռնացրի կայսրության անկումն անխուսափելի է։ այս էր Կոնտյան «կարգը որպես հիմք» բանաձևումից երիտթուրքական գաղափարախոսների արած տեսական եզրակացությունը։

3) Հրամարվելով փիլիսոփայության հիմնական հարցին պատասխան տալուց, զբաղով իսկ պոզիտիվիստներից լայն հնարավորություն էին ստեղծում կրոնական հայեցողությունների արգարացման համար։ Կոնտը նուսնզուն կերպով քննադատում էր աշխարհի վերաբերյալ աստվածաբանական հայացքները որպես արխայիկ, հնացած հայացքներ, բայց միտամանակ նա կրոնը հրամայում էր իրի գիտական իմացության առաջին աստիճան, որը ոչ միայն պատմականորեն նախորդում է մյուս աստիճանների, այլև նախապատրաստում է դրանք։

Գիտության սպաշտպանին դերում հանդես եկող Կոնտը, բնականաբար, պետք է քննադատական վերաբերմունք ունենար կրոնի հանդեպ։ Բայց կրոնի նրա քննադատությունը դրա մեք-

կացումը չէր։ Հնդհակառակը, կրոնի պոզիտիվիստական «բեռնադատության» մեջ պարզորոշ երևում է նրա նկատմամբ Կոնտի անսրող համակրանքը։

Երիտթուրքերին հարաշատ եղավ կրոնի նկատմամբ պոզիտիվիստների վերաբերմունքը։ Ինչպես տեսանք, երիտթուրքերը խանդաղատանքով և շեղմունանց ակնածանքով էին վերաբերվում մասնեղական կրոնին, բարձր էին գնահատում նրա ավանդույթները, գտնում էին, որ այն ոչ միայն շի հակասում ժամանակակից գիտության ու տեխնիկային, ոչ միայն չի խոչընդոտում Օսմանյան կայսրության առաջընթացը, այլև առաջադիմության մեծագույն ազգակ է։ Ենելով դրանից, երիտթուրքերը պայտարում էին այն բանի համար, որպիսի դ ամբողջություն կազմեն օսմանյան սահմանադրական միապետությունը և մասնեղական կրոնը, թուրքական պետությունը և իսլամական կարգ ու սարքը։

4) Կոնտն իրեն համարում էր Սեն-Սիմոնի աշակերտը։ Ինչպես հայտնի է, վերջինս գտնում էր, որ մարդկության զարգացումը տեղի է ունենում պատմական պրոցեսի օրինաչափություններին համապատասխան, հետևապես չի կարելի նիհիլիստաբար ջնջել մարդկության պատմության անցած դարաշրջանները, ինչպես անում էին իր ժամանակի փիլիսոփաներից շատերը։ Խեղաթյուրելով իր «սուտցիին», Կոնտը նրա այս մտքերից վերցրեց միայն այն դրույթները, որոնք նրան կայող էին օգնել աղքատացնելու միջնադարի քաղաքական և հոգևոր կյանքը։ Նա հիացմունքով էր արտահայտվում միջնադարյան քաղաքական կարգերի, միջնադարում երկրները ասպատակած զորավարների և թագավորների մասին, վարդապետն երանգներով նկատաբերում այդ ժամանակվա սոցիալական հերարխիան, փորձում արդարացնել աստվածապետությունը, կաթոլիկական միտանցիզմը, ինկվիզիցիայի գործունեությունը։ Քոնտս Արվիխստուն նա հայտարարեց բոլոր ժամանակների մեծագույն փիլիսոփա։

Կոնտի մտքերը յուրացրած երիտթուրքական պարագլուխներն իրենց հերթին իդեալականացնում էին միջնադարյան թուրքական հասարակությունը, ղովերում նախորդ դարերի թուրքերի բարբերն ու սովորությունները, զրվատում նրանց «քաղաքործությունները», ալիքներ՝ ասպատակություններն ու գործած ավերները, անցյալի թուրքերի օրինակով դատախարակում էին իրենց ժամանակի թուրք երիտասարդ սերնդին։

5) Սեն-Սիմոնը գտնում էր, որ մարդկանց երջանկություն

¹ Տե՛ս «Антология мировой философии», т. 3, էջ 584։

² Տե՛ս Օ. Կոնտ, Общій обзор позитивизма. Родоначальники позитивизма, вып. V, СПб, 1913, էջ 143։

կարող են բերել ո՛չ թե բազմաթվական հեղաշրջումները որպես ալգոլիթթեք, այլ այնպիսի հեղաշրջումները, որոնք արմատապես կփոխեն նրանց կյանքի սոցիալական պայմանները: Կոնտե՛նայստեղից կամ շայնական ներգալստություն արեց, թե ընդհանրապես բազմաթվական հեղաշրջումները ոչ միայն չեն բարելավում մարդկանց տնտեսական, սոցիալական դրությունը, այլև նոր աղետներ ու զոբախտություններ են բերում նրանց: Ելնելով դրանից, Կոնտեք և Նրա կողմնակիցները կանգնեցին բուրժուական հեղ ռեֆորմիզմի հողի վրա և, պոզիտիվիզմը հակահեղափոխական գործունեության դրեջ գարնելելով, պահանջեցին փիլիսոփայությունից բեզմիշա վտարել «հեղափոխական ոգին»:

Երիտթուրքերը նույնպես թշնամաբար էին տրամադրված բազմաթվական և հասկապես արմատական սոցիալական հեղաշրջման նկատմամբ: Կանգնած լինելով բուրժուական հեղ ռեֆորմիզմի հողի վրա, Նրանք 1908 թվականի կիտատ-պատահեղափոխությունը կեկեցին իրենց ձեռնաուտ սահմանների մեջ, ամեն ինչ արեցին, որպեսզի այն չգնա սոցիալական հեղաշրջման ու արմատական վերափոխումների ճանապարհով:

6) Անե-Սիմոնը համոզված էր, որ բուրժուական հասարակական հարաբերությունները չեն կարող մարդկանց ազատություն բերել, որ այդ ազատությունը նրանց կարող են բերել միայն նոր, սոցիալիստական հարաբերությունները (թեպետև մարդկանց կյանքում սոցիալիզմ հաստատելու անհրաձեշտությունը նա, իբրև ուսուցիչ, բժբոսում էր հակապատմականորեն): Կոնտեք, ընդհակառակը, հանդես եկավ իբրև ձեավորվող բուրժուական հարաբերությունների, կապիտալիստների բարձրացող դասակարգի ջեմմ պաշտպան: Ճիշտ է, նա նույնպես հուպեց հասարակության նոր, դրական (պոզիտիվ) կողմնակիցությամբ անհրաձեշտությունը, բայց նա նկատի ուներ այնպիսի մի կազմակերպվածք, որը փոխարիներ «սոցիալական անարխիսիան»: Այդ նոր կառուցվածքը ոչ մի բեզմանուր բան չուներ սոցիալիզմի հետ, այլ սղղաբարում էր սոսկ հերարխիական կապիտալիստական հասարակարգի անհրաձեշտությունը:

Երիտթուրքերը նույնպես բուրժուազիայի ջեմմ պաշտպաններն էին, նրա շահերի արտահայտիչ: Բայց ի տարբերություն Կոնտեքի և պոզիտիվիստների, որոնք կանգնած էին ֆրանսիական բանկիրների և կապիտալիստների կողմում՝ անկախ նրանց ալգալիթ պատկանելիությունից, երիտթուրքերը կանգնած էին թուրք ալգա-

լի բուրժուազիայի կողմում և միայն նրա շահերի արտահայտիչներն էին՝ ընդդեմ Օսմանյան կայսրության ալգալիթ բուրժուազիայի: Նրանք ամեն կերպ ձգտում էին այն բանին, որպեսզի կայսրության մեջ բազմաթվական իշխանությունն անցնի թուրք բանկիրներին ու կապիտալիստներին և ամուր մնա նրանց ձեռքում:

7) Կոնտեք և պոզիտիվիստները բացահայտ թշնամաբով էին լցված կապիտալիստական կարգերի զերեզմանափոքի՝ պրոլետարիատի նկատմամբ: 1848—1849 թվականների բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության ժամանակ բացահայտորեն հանգես զալով ռեակցիայի կողմում, նա ապարդյուն դիմում էր ֆրանսիական պրոլետարիատին՝ նրան հորդորելով վար զենկ պայքարի դրոշմ և հնազանդելը: Հեղափոխության պարտությունը հետո նա պոզիտիվիստ փիլիսոփաներին կոչ էր անում ձեռնարկել հակահեղափոխական ոգով պրոլետարիատի «հեղաքր վերադաստիարակության» գործը: Կոնտեք սոցիալական իդեալը կապիտալիստների և բանկիրների փոխհարաբերությունների «եներալանկությունն էր»: Մի կողմից նա պահանջում էր բանվորներին հետո պահել նրանց համար «վտանգավոր» աֆեկիզմի, մատերիալիզմի և հեղափոխության գաղափարներից (որոնք Կոնտեք մտա հանդես են զալին որպես նույնական հասկացություններ), իսկ մյուս կողմից առաջարկում էր նրանց ներշնչել «համեստության և հեղափոխության» ոգի, կապիտալիստական կարգերի հեղափոխական տապալման գաղափարի փոխարեն նրանց մտտ պատվաստել ու խորացնել խաղող ճանապարհով առաջադիմության հասնելու հավատը:

Երիտթուրքերը նույնպես անսրող ստեղծություն էին տածում բանվոր դասակարգի նկատմամբ, խորում աշխատավոր մասնաններից, այդ թվում՝ թուրք աշխատավորներից: «Իր հակահեղափոխական», «խաղող առաջադիմական», «կարգապահական» աշխարհայացքը բխեցնելով դրապաշտ (պոզիտիվիստ) փիլիսոփայութեան հիմունքներից», Ահմեդ Ռիզան ժիբ ալքի սուլն զլորվող բանվորական խնդիրների հանդեպ մնաց անզգաս, անտարբեր: Համաձերպական բեկերային շարժումները, սոցիալ-

¹ Տե՛ս «Родоначальники позитивизма», Сборник, вып. IV, СПб, 1912, էջ 82, 83, 85, вып. V, 1913, էջ 8, 33:

² Ա. Սապան-Կյուլան, Պատմաբանաստեղծները, էջ 129:

լիզմը նրա ուղեղին միշտ էլ եղան անմատչելի»։ Ինչպես վերեվում տեսանք, Երևանի քաղաքում 1908 թվականի Հեղափոխությունից հետո անցնելով իշխանության գլուխ, ճնշելիք թուրքական փոքրամիջոցով բանվորության դասակարգային կուլմիները, մի շարք դրականյան օրենքներ ընդունեցին նրա դեմ։

8) Ելնելով բնության մասին մեխանիկական պատկերացումներից, Կոնտը, ինչպես ասվեց, գտնում էր, որ նրանում հակասություններ չկան։ Բայց նա բացառություն էր անում կենդանի բնության նկատմամբ և գտնում էր, որ նրանում, կամ իր խոսքերով ասած՝ ֆիզիկայում («ֆիզիկա» տեղաբնի տակ նա նկատի ուներ բիոլոգիան), կան ուշ միջին հակասություններ, այլև հակամարտություններ։ Մա ռա կարտեր ճանգամանք է կոնտայն պոզիտիվիզմի մեխանիկական մետաֆիզիկայի և «ֆիզիկայի» (բիոլոգիայի) փոփոխարևությունները բացահայտելու տեսակետից։ Կոնտը կենդանի բնությունը (կենդանական և բուսական աշխարհ)՝ գիտում էր իրեն գոյություն պայքարի աշխարհ։ Կենդանի բնության և մարդկային հասարակության միջև անցկացրած դուզահոնների միջոցով Կոնտը կենդանի բնության հասկումները, մասնավորապես անտոզ նրան հատուկ գոյություն պայքարը փոխադրեց հասարակության ոլորտը, այն դիտելով որպես կենդանի օրգանիզմի մի տարատեսակ։

Այլ խոսքով, համընդհանրացման մեթոդով կենդանական և բուսական աշխարհում եղած գոյություն պայքարի օրինաչափությունները տարածելով մարդկային հասարակության վրա, նա մեկի գոյությունը պայմանավորեց մյուսի կործանմամբ։

Այդպես էին կարծում և այդպես էին վաղվում նաև երկու-թուրքերը։ Նրանք նույնպես կենդանի բնության օրենքները տարածում էին մարդկային հասարակության վրա, գտնելով, որ բույսերի ու կենդանիների տեսակների ներսում չկա հակամարտություն, իսկ դրա փոխարեն հակամարտությունն օրինաչափություն է տեսակների միջև։ Վերջինքը Երևանի քաղաքի 1910, 1911 թվականների համագումարների որոշումները հայտնյան ոչնչացման անհրաժեշտության մասին և այդ առթիվ նրանց պարզալուծների կենսաբանական-նախատական ոգով ունեցած կուլմիները։ Քիչ հետո կանանք, թե երկուսիցսակական դահիճներից նազմը նույն ոգով ինչպես էր հայտնյան ոչնչացնելու կո։

անում 1915 թվականի սկզբներին։ Իր զագանային մտքերն ու առաջարկություններն արդարացնելու համար նա ասում էր, թե բույսը կենդանիները և բույսերը իրար ուտում են, իրենց կյանքը երկարացնում են իրար բնաշնչելով, հետևաբար դա բնության բնդհանուր օրենք է։ Այստեղից նա հետևություն էր անում, որ կիսբնութրերն ուղում են ապրել, ապա հայերը պետք է բնաշնչեն։

9) Մարդկության ամեն մի առաջադիմություն հիմքը Կոնտը համարում էր «բարոյական վերածնունդը» և դրան ավելի կարևոր նշանակություն էր տալիս, քան տեսնանական ու բազմապատկան զարգացմանը։ Գրանով իսկ Կոնտը ժողովրդական դիմումիկային՝ զաղափարը վերջին հաշվով հանդեպնում էր մարդկային բարոյական ձգտումների պաշտամունքի բարոյին։

Երկուսիցսակ էլ տանձնապես հրապարմած էին Օտմանյան կաշարության տեսնական զարգացման խնդիրներով։ Նրանք հիմնական մտահոգությունը կաշարության պահպանումն էր։ Նրանք գտնում էին, որ դա հնարավոր է միայն թուրք ազգի քրատրական վերածննդին՝ պայմաններում, այսինքն՝ օսմանյան ազգի թուրքացման դեպքում, որի մասին մանրամասն խոսվեց վերևում։

10) «Բարոյական վերածննդի» զաղափարից Կոնտը բխեցնում էր «մեծ էակի» պաշտամունքի անհրաժեշտությունը, այդ պաշտամունքը տարածելով անցյալում արքած, ներկայումս ու գալիքում ապրող բույսը «մեծերի» վրա։

«Բարոյական վերածննդի» և «մեծ էակի» կոնտայն պոզիտիվիստական զաղափարները իրենց հետագա զարգացումը և իրականար մարմնավորումը գտան գերմանական փիլիսոփաներ, սուրյնիստիվ-իդեալիստ Աբրտո Շոպենհաուերի (1788—1860) անհատի կամքի ամբողջական տեսության¹ և վոլյունտարիզմի ու իտալիանայիզմի բարոյիչ Բերդիլիս նիցչելի «իշխանության կամքի»², «մարտը ուսասիս»³, «Վերմարդու» (Übermensch) «Սու-

¹ Տե՛ս Արտը Սոենգաուեր, Мир как воля в представлении. Перевод А. Фета, СПб., типография М. М. Стеклова, 1881 г.։

² Տե՛ս Ֆրիդրիխ Նիշե, Так говорил Заратустра (Also sprach Zarathustra). Символическая поэма. Перевод с немецкого, издания редакция журнала «Читатель», М., 1899, էջ 42.

³ Տե՛ս Ֆրիդրիխ Նիշե, Утрения зоря. Размышления о нравственных понятиях. Перевод с немецкого Е. Г. Склада, издание Д. П. Ефимова, М., էջ 235։

⁴ Տե՛ս Ֆրիդրիխ Նիշե, Воля к власти. Опыт переоценки всех цен-

1 Ս. Սաղամ-Նյույլուն, Պատասխանատուները, էջ 130։

պերմենին՝¹ տեսություններում, որոնցից նույնպես շատ բան էին բազկել երիտթուրքերը: Նիցշեն զովեղում էր Գերմարզու պատերազմելու անասնման կիրքը: «Ես հաստատում եմ,— գրում էր նա,— որ այն ժամանակներում էր մարդկությունը գեղես ամեն չէր գտում իր դաժանություն համար, կյանքը երկրի վրա ավելի ուրախ էր, քան այժմ, երբ գոյություն ունեն հոռետեսները»²: «Այսպես խոսեց Զրադաշտը» սիմվոլիկ պոեմի մեջ, զովեղելով պատերազմի խնձորն ու աշուսանհեղությունները, Նիցշեն գրում էր. «Նիցշայն իմ, արդյոք չարի՞ք են պատերազմը և ջարդը: Բայց անհրաժեշտ է այդ չարիքը»³: «Իմաստությունը մեզ ուզում է տեսնել համարձակ, անհոգ, կենսուրախ և ուժեղ»⁴: «Թուր հավատացնում էք, թե բարի նպատակը իմաստավորում է նույնիսկ պատերազմը: Իսկ ես ասում եմ՝ միայն պատերազմի շերտն է յուսավորում նպատակը»⁵: «Տղամարդը պետք է վարժեցվի պատերազմի համար, իսկ կինը՝ պատերազմի ոգի ներշնչելու համար: Մնացածը հիմարություն է»⁶:

Աստվածացնելով պանթեիզմը, հրկիրում ու բնություն իրականացնող մարդու վարքը⁷, գտնելով, որ «բանականությունը նույնիսկ ամենաիմաստուն մարդու համար բացատրություն է... իսկ քառու... կանոն»⁸, «ճվրույգական կուլտուրայի արժեքը» գրքում Նիցշեն ասում էր, թե ավերումը վերանստեղծության սկիզբ է: «Այսպես խոսեց Զրադաշտը» գրքում Գերմարզու մասին Զարաստասրայի բերանով Նիցշեն ասում է. «Տեսեք, ես ձեզ հետ խոսում եմ Գերմարզու մասին: Նա ինքը կայծակն է, նա ինքը հանդրգնությունն է: Հոգապանը երբևէ կողպականի Գերմարզուն»⁹: Նիցշեն ավերածությունը համարում էր «ստորին ուսանկերից»

մարդկության մաքրման, «մաքուր ուսանյի» պահպանման միջոց: Իսկ ո՞ւմ է բաժին ընկած «մաքուր ուսանյի» պահպանման համար կարգը ստեղծելու միտան: Նորից Գերմարզուն, Սուպերմենին, «բարձրագույն տեսակի» մարդուն:

Ինչպես տեսնում ենք, Նիցշիի մոտ շկան դասակարգեր, չկա դասակարգային պայքար: Սարկաստերն ու ստուրկը, ֆեոդալն ու ճորտը, բուրժուան և պրոլետարը միևնույն օրգանիզմի մասերն են, բոլորն էլ առկա են ու խղճով, բոլորն էլ քաղաքակրթության այլանդակի դո՛ւր են: Մարդկային հասարակության զարգացումն առաջ մղող զրգապատճառը Գերմարզ անհատն է: Ասելությունն ստանձնով ժողովրդական մասսաների նկատմամբ, Նիցշեն նրանց արհամարհանքով անվանում էր հասարակ («schlicht»)¹⁰, «հոտ»¹¹, «վախկոտ» («malus»)¹² համարում «ստորկենների անդին գանգված», կամք կրողի քաղաքական կոմբինացիաների պատսիվ օբյեկտ:

Ի՞նչպիսի չէ նկատել, թե երիտթուրքերի պարագլուխների վրա որպիսի խոր ազդեցություն էին թողել կոնստան «Մեծ էակի» պաշտամունքը և Նիցշենական «Գերմարզու» զովեղբը: «Թուրքական ուսանան» մաքրելի գլխավոր նպատակներից մեկը համարելով, երիտթուրքերը դրան հասնելու միջոցներ էին առաջադրում պատերազմներն ու ջարդերը, Օսմանյան կայսրության այլազգի արհամարհելի ուսանյի թրքացումը կամ նրա գլխովին ուղեւայցումը: Այդ «գերարցուն խնդրի» իրականացումը նրանք համարում էին «մեծ անհասներին» գործը Պատահական չէ, որ երիտթուրքական պարագլուխներից ամեն մեկն առանձին-առանձին այն խոր համոզումն ուներ, թե նախախնամությունը հենց իրեն է վստահել թուրք ազգի «վերածնության» մեծ առաքելությունը: Այդ տեսակետից հատկապես աչքի էր ընկնում էնվեր փաշան, որն էր մասին ունեցած գերանձով պատկերացումներով տանձնանում էր նույնիսկ իր սերձարքով շրջապատի մյուս եղբրմարդկանցից: Բունն այնտեղ էր հասել, որ էնվերը ոչ ավել, ոչ

ностей (1884—1888). Под редакцией Г. Рачинского и Я. Бермайн (Полн. собр. соч., т. IX, 1910, «Московское книгоиздательство»), էջ 17:

¹ ՏՃ՝ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Անտիքրես. Перевод Полизова, книгоиздательство «Прометей», СПб, 1907, էջ 7, 13:

² Ֆրիդրիխ Նիցշե, Генеология морали, с. 31.

³ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Так говорил Заратустра, с. 38.

⁴ Նույն տեղը, էջ 42:

⁵ Նույն տեղը, էջ 50:

⁶ Նույն տեղը, էջ 71:

⁷ ՏՃ՝ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Генеология морали, էջ 17:

⁸ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Полн. собр. соч., т. IX, М., 1910, с. 7.

⁹ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Так говорил Заратустра, с. 10.

¹⁰ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей (1884—1888), с. 26.

¹¹ ՏՃ՝ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Генеология морали, էջ 10—11:

¹² ՏՃ՝ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Воля к власти, էջ 17:

¹³ ՏՃ՝ Ֆրիդրիխ Նիցշե, Генеология морали, էջ 11:

պակաս իրեն համեմատում էր նապոլեոն Բոնապարտի հետ և գրեում, որ այլահի կամքով ինքն է լինելու համաշխարհային բուրքական պետության ստեղծողը:

Ահա այսպես էին երիտթուրքական պարագլուխները չուրաց-րել եվրոպական սեպեյան սուրյակտիվ-իդեալիստական տեսու-թյունները, մասնավորապես Օզգուստ Կոնտի պոզիտիվիստական ուսմունքը, որոնք հասակորեն արտացոլված էին նրանց մար-դասլաց շովինիստական գաղափարախոսության մեջ:

Մարքսիզմ-լենինիզմի դասականները ասել են երիտթուրքերի գաղափարախոսության հիմքում բնկած Օ. Կոնտի պոզիտիվիզմի շքախախի բննադատությունը: Մանտիանալով պոզիտիվիզմին, Կ. Մարքսը 1866 թվականին Ֆ. Էնգելսին գրած նամակում հե-տևյալ բնութագրեր է տվել այդ ուսմունքին. «Սա այժմ ի միջի աչքոց ուսումնասիրում են Կոնտին, քանի որ անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները շատ են աղմուկ հանում նրա մասին: Սրանց գրավողը Կոնտի հանրագիտությունն է, սինթեզը: Սակայն Հեգելի համեմատությամբ դա ողորմելիություն է (Քեպետն Կոն-տը որպես մաթեմատիկոս և ֆիզիկոս գերազանցում է նրան, այն է՝ գերազանցում է մանրամասնություններում, իսկ ամբողջությամբ վերջրած Հեգելն այստեղ էլ անսահման մեծ է նրանից): Եվ այդ անպետք պոզիտիվիզմը երևան է եկել 1832 թվականին»¹: Մի այլ առիթով Կ. Մարքսը գրել է. «Կոնտը Փա-րիզի բանվորներին հայտնի է քաղաքականության ասպարե-զում որպես կաշարության (անձնական դիկտատուրայի), քաղա-քատնտեսության մեջ որպես կապիտալիստական տիրապետու-թյան, մարզկային գործունեության բուրք ոլորտներում, նույնիսկ գիտության բնագավառում որպես հիերարխիայի մարզարե և որ-պես հեղինակ նոր կատեխիզիսի՝ նոր պապով և նոր սրբերով հանդերձ՝ հեռի փոխարեն»²:

Նշելով, որ «...Կոնտը իր բոլոր ...գաղափարները փոխ է առել Անն-Սիմոնից», Ֆ. Էնգելսը շեղան է, որ սակայն այդ գա-ղափարները «խմբավորելին և իր ձևով ուղղելին նա այ-լանդակել է դրանք: Պատռելով դրանց հատուկ միտաբեղմը,

միևնույն ժամանակ նա գոնհկացրել է դրանք, վերամշակել իր սեփական ֆիլիստերական ձևով»³:

Իր հերթին Վ. Ի. Լենինը սպանիչ բնութագիր է տվել պոզի-տիվիզմին և Օ. Կոնտին: Պոզիտիվիզմը, այդ սողորմելի շիլա-փալմը, այդ արգահաստելի միջին կուսակցությունը ֆիլիսոփա-լոգիայի մեջ⁴, փորձում էր «գուրս ցատկել» մատերիալիզմից և իդեալիզմից, «հաշտեցնել», «համադրել» այդ հակադիր ուղ-ղությունները: Իրականում մատերիալիզմ կամ իդեալիզմ երկ-նորանքից դուրս պրծնելու Կոնտի և նրա հետևորդների փոր-ձերը, ինչպես արդարացի մատնանշել է Վ. Ի. Լենինը, հանդեց-նում են «հաշտվողական շաղպաստություն»⁵:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избр. письма, Госполитиздат, М., 1953, с. 180.

² Архив Маркса и Ф. Энгельса, т. III (VIII). Партиздат, М., 1934, с. 347.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избр. письма, с. 479—480.

² Վ. Ի. Լենին, ձեռ., տ. 18, էջ 448:

³ Նույն տեղը:

ՆԱԽԱԳԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՍԱՐԱՔԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Այսպիսով, արդեն առաջին համաշխարհային պատերազմի Ծախօրչակին Օսմանյան կայսրության կառավարողներն իրենց տրամադրության տակ ունեին մարդատյաց զաղափարների մի հզոր դինամոց: Այդ դինամոցի բոլոր գեներեր, առավել ևս ի սովորովում ու պանիսամիզմը, թուրքիզմն ու պանթուրքիզմը դրժբախտ նակատագրի բերումով ամենից առաջ ուղղվել էին հայ ժողովրդի դեմ:

Արդ, իսլամիզմն ուղղված էր Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ: Բայց կայսրության կիրառական նահանգների քրիստոնյա ժողովուրդների գլխակն անհամեմատ գերազասելի էր հայերի վիճակից: Նրանց մեծ մասը սլավոններ էին, որոնք իրենց թիկունքում մշտապես զգում էին Ռուսաստանի հզոր շունչը: Նրանք ունեին թուրք գովախփիչներին դիմադրակելու այլ միջոցներ և առավելություններ: Նշենք թեկուզ այն, որ կիրառական նահանգներում սլավոնները բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում, այնտեղ քրիստոնյա ժողովուրդներն ապրում էին համահավասար և բացի դեմքով թուրքերից, ուրիշ թշնամի չուներին: Այնուհետև, պակաս կարևոր չէր այն, որ Բալկանները, Եվրոպայի մի մասը կազմելով, իր կողմն ուներ կիրառական դեմոկրատիայի համակարգին ու աշակերտներին:

Միանգամայն այլ էր հայության վիճակը: Կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներից ամենանպաստալիս հայ ժողովուրդն էր՝ հեռու Եվրոպայի ալիքից, Փոքր Ասիայի խորքում մուսուլմանական ծովով շրջափակված: Նրա դիմաց կանգնած էր ոչ միայն ոխանքիմ թշնամի կառավարությունը իր գինվորակառույցներ, այլև գինված բուրդն ու լերկերը՝ իրենց ընչաքաղց աս-

պատակություններով, չղազարդ բռնություններով և սպանություններով:

Պանիսամիզմից կայսրության կիրառական մասի քրիստոնյաները վտանգ չէին տեսնում: Նպատակ ունենալով մի պետության մեջ համախմբել Ասիայի, Աֆրիկայի և Ռուսաստանի մահմեդականներին, պանիսամիզմը զրան համապատասխան սպաքարի երկու նակատ բացեց՝ կիրառական գաղութարարների և Ռուսաստանի դեմ: Ըստ որում վերջինիս դեմ պայքարին առաջնություն էր տրված, բանի որ այնտեղ պանիսամիզմի հաղթանակը պայմանավորված էր ոտս և մյուս քրիստոնյաների պարտությունը: Այդ «մյուս» քրիստոնյաների թվում թուրքական կառավարությունը վտանգավոր էր համարում հատկապես կողկաստահայությանը, Այսպիսով, պանիսամիզմն իր սուր ծայրով ուղղված էր ցարական կայսրության ոտանկրի և հայերի դեմ:

Քուրճիզմն ուղղված չէր ո՛չ Նվրոպայի և ո՛չ էլ Ռուսաստանի դեմ: Այդ պաղափարը նույնիսկ ձեռնառն էր Օսմանյան կայսրության կիրառական նահանգների համար, բանի որ թուրքիզմի համաձայն թուրքերի համար գերազասելի էր ձեղև Բալկանները և ամրանալ բուն թուրքիչյուն: Թուրքիզմը մահացու էր միայն քրիստոնյա հայության համար, բանից թուրքիզմի իդեալը լիակատար թուրքացումն էր Անատոլիայի, որի մեջ «Ներկեչյան Անատոլիա» անվան տակ մտղված էր նաև Արևմտյան Հայաստանը:

Պանթուրքիզմը երկու սուր ծայր ուներ: Իրանցից առաջինն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, որի կողմում էր թուրքալիզմ ժողովուրդների բացարձակ մեծամասնությունը: Մյուս սուր ծայրով այն ուղղվեց թուրքական «միասնական ժողովրդի» մեջ բնկած հայ ժողովրդի՝ իբրև խոշորագույն դեմ՝ ինչպես բուն թուրքիչյուն, այնպես էլ Կովկասում:

Եվ այսպես, պատմական նակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը զարավեծ գնում էր դեպի արյունոտ 1915 թվականը:

Բալկաններն անվերապարձ կորցնելուց հետո թուրք բուրժուազիայի, թուրքական շովինիզմի առև հեղհեղման մնացել էին միայն հայ բուրժուազիան և հայ ժողովուրդը: Ֆիզիկապես քնաջնելով հայ բուրժուազիային, թուրք ազգային բուրժուազիան իր նախապարհից ընդմիջում կվերացներ մրցակից հակառակորդին: Թուրքահայ բուրժուազիան Օսմանյան կայսրության իրազմափոխիչ բազկապոցիչ մասը լինելով հանքեր, շարունակում էր թուրքական բուրժուազիայի համար մնալ իբրև

չուկայի վտանգավոր մրցակից, որին անկացնելով միայն, բառ
կրիտիկորեն, Բուրբ բուրժուազիան կարող էր, վերջապես,
«Տանգիստ շունը քաշել»:

Կարող է տարօրինակ թվալ, թե հայ ժողովրդի համար այդ
զաման, դառնադեռ ժամանակներում ինչ խոսք կարող էր լինել
հայ բուրժուազիայի՝ իբրև չուկայում Բուրբ ազգային բուրժուա-
զիայի «վտանգավոր մրցակիցի» մասին:

Բանն այն է, որ շնչամած իր համար սակզծված զգվա-
րագույն պայմաններին, հայ բուրժուազիան զեռ շարունակում էր
տեսեսական կարևոր դիրքեր պահպանել կաշարության տա-
րածքում: Կաշարության անտարի և արդյունաբերության մեջ
հայ բուրժուաներին էր պատկանում կապիտալների քառորդ
մասը, այն զեկցում, երբ Բուրբ բուրժուաները վերահսկում էին
առևտրական գործառնությունների միայն 15 տոկոսին և արտա-
դրության 12 տոկոսին:

Տեսնումքյան մեջ զեռ ամուր դիրքեր էին պահպանում ոչ
միայն հայ դրամատերերը: Օգտվելով կոտորածների միջև ըն-
կած կարճատև դադարներից, հայ ժողովուրդը իրեն հատուկ շա-
նադրությանը շարունակում էր սեղծագործ աշխատանքը հայ-
րենի լեռներում ու գաղտնեզում իր մտածմանակ մտորում ապա-
գայի նոր ծրագրեր, հույս ունենալով, թե միգուցե օրերից մի օր
իբ համար էլ ապրելու մի դուռ կբացվի՝ առանց սարսափի ու
կոտորածների: «Հայերն իրենց տեխնոստրիայում ապրում են
ավելի քան երեք հազար տարի... աավում էր Ռուսաստանի ար-
տաքին գործերի միեխտարության գեկուցագրերից մեկում:—
Նրանց մտտ 80 տոկոսն այնտեղ զբաղվում է հողագործությանը,
իսկ մենացածիներն ապրում են քաղաքներում, զբաղվելով առև-
տրով ու արհեստներով: Ինչ վերաբերում է Փոքր Ասիայի արև-
մտյան մասում օսմանյան թուրքերի շրջանում ապրող հայե-
րին, ապա սրանք զեքազանցապես ընակվում են քաղաքներում
և իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել Ասիական Ռուսրիայի ար-
քողը առևտուրն ու բոլոր արհեստները...» Չնայած բոլոր աք-
հավիրքներին, այնուհետև սաված է այդ փաստաթղթում, հայե-
րին հաղողվի և պահպանել՝ «իրենց ամբողջ ազգային կարգ ու
սարքը և բուն իսկ տեխնոստրիան»¹:

1909 թվականի մասսայական շարդերից հետո հայերը հատ-
կապես մեծ նվիրումով էին փարվել իրենց ազգային մշակույթին:
Հաղթահարելով անասնի զգվարություններ, նրանք վառ էին
պահում լուսավորության շահ: Սգտաշատ գործերով ժանրաբեռ
հարցուարվոր ու հազարավոր նվիրյալ մտավորականները՝
գորդներ, ուսուցիչներ, հոգևորականներ, բժիշկներ, փաստաբան-
ներ, ազգային արժեքները նախանձախոհոր ավանդապահներ էին,
որոնք ոչ միայն խանդաղատանքով պահում-պահպանում էին
հայ ժողովրդի հոգևոր ժառանգությունը, այլև փոխանցում նոր
սերնդին: Նրանց շանքերով էր մասնավորապես կանգուն մնում
հարևանների նախանձը շարժող հայաց ազգային կրթական
համակարգը: Բավական է ասել, որ էթև կաշարության ողջ տա-
րածքի վրա պետական զբյուրցիների երկսեռ աշակերտների թիվը
չէր անցնում 242 հազարից², ապա հանգանակություններով
և նվիրատվություններով պահպանվող հայկական ավելի քան 1000
դպրոցներում³ 1912 թվականին կրթություն էր ստանում 120 հա-
զար աշակերտ⁴: Այդ թվի մեջ չէին մտնում Կ. Պոլսի հայկական
դպրոցներում, մայրաքաղաքում և գավառներում գործող ֆրան-
սիական և ամերիկյան դպրոցներում, ինչպես նաև օտար որրա-
նոցներում ընդգրկված հայ աշակերտները⁵: Մի այլ աղբյուրի հա-
մաձայն 1914 թվականին ամբողջ Ռուսրիայում կար տարբեր
հարանակությունների պատկանող ավելի քան 2600 հայկական
դպրոց⁶: Հայաստանում և Անատոլիայում դպրոցական ցանցի
ընդլայնման ուղղությամբ մեծ շանքեր էին թափում «Հայոց
միացյալ ընկերությունը» և կրթական այլ մարմիններ:

1912 թվականին թի՛ Կողկատում և թի՛ Ռուրբիայում մեծ շու-
քով նշվեց հայոց գրերի դուտի 1500-ամյակը: Համազգային
խանդավառության մթնոլորտում առաջ քաշվեց հայկական հա-
մախարան ունենալու գաղափարը, և այդ նպատակով կատար-
վեցին զրամական մեծ նվիրատվություններ: Համալսարանը նա-

¹ Տե՛ս «Տրուպիգոնի թեմի վեհակազմոր մովհանեսն արք. Նազլեանի յու-
շերք...» Ա. հատոր, էջ 667:

² Տե՛ս Հայկազն Գ. Ազգաբան, Տեղապատկ թուրք, Պեքրութ, 1968, էջ 223:

³ Տե՛ս «Տրուպիգոնի թեմի վեհակազմոր մովհանեսն արք. Նազլեանի յու-
շերք...», էջ 667:

⁴ Տե՛ս Հայկազն Գ. Ազգաբան, Տեղապատկ թուրք, էջ 223:

⁵ Տե՛ս «Հայաստանի կուշակ», № 31, 20 ապրիլի 1931, Նյու Յորք,
էջ 810:

¹ Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, Часть II, Госиздат, М.—Л., 1929, с. 418.

խտանալով էր հիմնել հենց Թուրքերի ձեռքին պատկանող Արևմտահայաստանում՝ հայոց հայրենիքի պատմական կենտրոնում՝ հայտնի ճամար Եվրոպական Տարոն գավառում:

Զգալիորեն բարձրացել էր նաև հայերի թաղաքական կշիռը և՛ գավառում, և՛ հատկապես կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում: Օսմանյան պետության մի քանի նախարարներ, հաճախ նույնիսկ արտաքին գործոց նախարարը, հայեր էին: Քրիստոնյաներին զինվորապետներ է նշանակելով հայ տարրը սկսել էր դիրքեր գրավել նաև Թուրքական բանակում:

Սակայն Թուրքական բուժուսուղիան, Թուրքական ռեակցիան շրի աչքով, ներքին զայրույթով ու նախանշով էին նայում այդ ամենին: «Աշխատելով իրենց այլազգի գործակիցներին զուրս մղել նրանց գրաված շահավետ դիրքերից, — գրում է սովետական Թուրքագետ Գ. Նրեմենը, — Թուրքական բուժուսուղիան ավելի ու ավելի հաճախ է դիմում «անթույլատրելի գործունեակներին»: Զարգերն ու կոտորածները մրցապայքարում դառնում են Թուրք խառնուխառնների, անասնաբանների և կուլակների հիմնական միջոցը: Անաստիայից բուժուսուղիների դաժանությունը ավելին նրանց ուժից չէր, այլ, ընդհանրապես, անզորությունից, թերզարգացությունից, անլիարժեքության զգացումից: Հաղողության մեջ ապրող հարևան քրիստոնյայի նկատմամբ անուղջ յախանքը, որը տարիներով քրքրել էր բուժուսուղիանացած քաղաքներու հողին, պտղիկում է շարժարար պաթիոլոգիական մոլորեղևության ձևով: Մրցակիցների նկատմամբ տածած իր ատելությունը Թուրքական բուժուսուղիան փոխազդում էր «այլազգիների ու այլազգիանների» ամբողջ մասսայի վրա, իր ժողովրդին զրգուկելով հայերի, հույների և մյուս ազգային փոքրամասնությունների դեմ»:

Հայ ժողովրդի բնաջնջումով Թուրք ազգային բուժուսուղիան պետք է լուծեր նաև Թուրք վերնխավերին, բոլոր Թուրանականներին մտահոգող խնդիրը, այն է՝ արևմուտքից արևելք նահանջող Թուրքերի համար հարթել ղեպի հին հայրենիք տանող տերիտորիալ ուղիները:

Ինչպես նշված էր Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրություն՝ կառավարության ներկայացրած վերոհիշյալ զեկուցագրում, ամբողջ Փոքր Ասիան, Մարմարա և Էջեյան ծովերից

մինչև Կասպից ծովի կովկասյան ափերը, 24-րդ միջօրեականից մինչև 46-րդ, այսինքն՝ մոտ 2 հազար վերստ տարածության վրա բնակվում են մուսուլմանություն դավանող Թուրքական ժողովուրդներ՝ արևմուտքում սյունիները, արևելքում՝ շիաները: «Հենց այս հսկայական տերիտորիայում, 34 և 42-րդ միջօրեականների միջև, այսինքն՝ մոտ 600 վերստ տարածության վրա է գտնվում Հայաստան անունը կրող մի ճեղքվածք...»¹

Նրիտթուրքերի, բոլոր Թուրանականների ուղեղում այն միտքն էր պտտվում, թե իրենց պանթուրքական նկրտումների զիսավոր սարձալը հենց այդ «ճեղքվածքն» է, այդ «սեպը»՝ Հայաստանը և հայ ժողովուրդը, որը մասնավորապես էր զրկում և Կարսի սարահարթերում, Բաղաշի և Վանի շրջաններում ունենալով զերահշիտ դիրք, անցանկալի պատվար էր իրենց համար: Հայկական շարժումը դեռավում էր իրբև հիմնական խոչընդոտ համաթուրանական պլանների իրականացման ճանապարհին:

Արևում արդեն հիշատակվեց, որ իթթիհայ կուսակցության հերթական համագումարը, որ կայացավ 1910 թվականին ՄալուՆիկում², ճակատագրական որոշում ընդունեց Օսմանյան կայսրության հայության մասին: Ժամանակագրական տեսանկյունից համաժողովի թվականը պատմության համար շատ կարևոր է հետագա ղեպերի լուսարանման շեսակցություն:

Իթթիհայի այս ժողովին մասնակցում էին Աճեղ Աղաևը, թմ. Ռուսուխիև, թմ. Նազարը, Զիա Գեորալիզը, թմ. Բեհհանգզին Շարիբը, Զահիդը, Թալևաթը, Հալի Աղիլը և ուրիշներ:

¹ Մեջբերված է բոս. Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия в СССР, часть II, с. 418.

² Սովորաբար իթթիհայի համագումարները (կոնգրեսները) տեղի էին ունենում օգոստոսից մինչև նոյեմբեր, այսինքն՝ հեր ափի տեղադրյալը: Կուսակցության առաջին լուրջ համագումարները հաջորդաբար կայացվել են ՄալուՆիկում՝ 1908, 1909, 1910 և 1911 թվականներին: Բաղկանյալ պատմաբանական ընթացքում, իթթիհայի կենտրոնը վերջնականապես Կ. Պոլսո փոխադրվեց հետո, կուսակցության նուսապ բոլոր համագումարները տեղի ունեցան մայրաքաղաքում՝ 1912, 1913, 1916, 1917 և 1918 թվականներին: Ինչպես ասենում ենք, հայոց բնաջնջման տարիներին՝ 1914 և 1915 թվականներին իթթիհայի համագումարներ տեղի չեն ունեցել, բայց անզուսուրբ զորքով է կուսակցության շարժապ գաղտնի կենտրոնը, որը ղեկավարել է ցեղասպանության «գործը» (տե՛ս Հայկազն Գ. Ղազարեան, Ցեղասպան Թուրքը, էջ 358):

³ Տե՛ս Հայկազն Գ. Ղազարեան, Ցեղասպան Թուրքը, էջ 17:

¹ Д. Е. Еремеев, На стыке Азии и Европы, с. 124.

Հայկական հարցի քննարկման ժամանակ բժ. Նազըմը տես-
նաբանորեն «հիմնավորեց» «հայկական սեպի» ոչնչացման ան-
խուսափելիությունը: «Այս պահին մեզ համար կարևորը գաղա-
փարի (պանթուրքիզմի) — Հ. Ս.) ոչ թե տեսական վերլուծում-
նեկն ու հիմնավորումներն են, — ասում էր նա, — այլ նրա իրա-
կանացման գործնական միջոցները ճշտումը»: Ապա դիմելով
համադրմանի մասնակիցներին, նա այսպես է «ճշտում» այդ
«գործնական միջոցները». «Հավատում եմ, — շարունակել է նա, —
որ բոլորը համաձայն կլինեն, եթե հայտարարեմ, որ այդ քաղա-
քական ծրագրի իրականացման նախապայմանը ճայկական ճաջցի
աւմատական լուծումն է: Իրրև բրիտանոյա ժողովուրդը, մեր կայս-
սերության մեջ մեզ իրեն հպատակ սպրում են միայն հայերը: Պատմության
ընկան ընթացքն անխուսափելի պիտի դարձնի
նրանց անհատումը կայսրությունից, ինչպես րայկանյան ժողովուրդներինը:
Մենք հնչողվեցինք, թեև ակամա, այս վերջիններին անհատման հետ:
Մեր կայսրության ամբողջականության պահպանման մասին շուղված խոստումներին հակառակ նվիրպան
մեզ պարտադրեց, որ լրենք ամբողջ Բալկանները»: Բայց առավել
սարսափելին առչուում է, այնուհետև ասում է նա: Բայկաններում
է Աֆրիկայում կրած պարտությունից հետո անկախ Հայաստանի
հետակար համառակշռությունը հատում էր իբրև հաս-
դականներին, մուսավաթականներին, բոլոր պանթուրքականներին:
Եվ նազըմը շարունակում է. «Հայերի անհատման ընթացքի
մեջ ենք գտնվում այս պահին: Տեսներք, թե ինչպես ներկայաց-
ան նրանք ղեկավարխորհրդի առչել և բարեխղությունների առա-
ջարկի տակ կես-ինքնավարության պահանջ դրեցին, հակառակ
մեր թելադրանքներին և պնդումներին, որպեսզի «հրաժարվեն
եկրուպացիներից և մենք առանձին կարգադրենք իրենց խեղդը»
իրև կայսրության ներքին խեղդը»: Ապա, պատկերացնելով ոչ
հետավոր ապագան, նա ասում է. «Մի պահ՝ երևակայեցեք արե-
վելյան նահանգների (Սասանյան կայսրության — Հ. Ս.) վրա մի
հայ պետության կազմավորումը: Խման պիտույունը քուրանա-
կան ճազգրի տապալաբար կլինի: Ոչ միայն պարտավոր պիտի
լինենք ամբողջապես հրաժարվել թուրք ընդ միացման ծրագրի-
րից, այլև պարտաօտ պիտի լինենք սեղծվելու Անատոլիայի մեջ
միայն, Կոնիայի նախկին սելջուկյան սուլթանների նեղ հողա-
մասերի վրա: Այն ժամանակ զա կնշանակի մահացում: Անմի-

չպակա կցանկանան նաև օգտվել հույները՝ իրենց դարավոր
իրեպին իրականացնելու ցանկությունը: Որևէ թուրքի համար ան-
հար է հաշտվել նման իրականության հետ»:

Վերջապես Նազըմը բանաձևում է իր հիմնական միտքը: «Են-
քն վաճառվող է անընդունելի՝ վանելուց հետո այս միջոց-
ները, — ասում է նա, — մնում է միակ է մի վերջին կարելիու-
թյուն, որի հետ կամա թե ակամա պարտավոր ենք հաշտվել՝
ընդունելով թուրքական շահերին համապատասխանող միակ էլը՝
պետ է բնաջնել հայերին մեր կայսրության մեջ»: Նազըմը մի
պահ՝ ընդմիջում է, ապա շարունակում. «Այս առաջարկը կարող
է թվալ անիրողճ, անմարդկային, դժվարին, բայց հարցը խճի
խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգայությունի խնդիր: Կա՞մ կհա-
մաճանենք հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնման
ծրագրին, ապահովելով մեր ներկան ու ապագան, պարտաօտ-
ելով մեր զարգացման ու զորացման ուղին, և կա՞մ, մերժելով այս
ծրագրերը, կշարունակենք մնալ արդի կայսրության մեջ, մեր ռաքի
տակի հողը փորելով մեր երկրի մեջ իսկ, բռնելով քաղաքական
ու անհետացման ճամփան: Ուրիշ էլք գոյություն չունի մեզ հա-
մար: Այսօր իսկ, մինչև հիմա մեր կատարած երկար խորհրդակ-
ցություններից հետո, պարտավոր ենք կատարել ընտրությունը:
Այո կամ ոչ ասել՝ հստակ և վճռական կերպով, բոլոր տեսակի
փարսիսները մի կողմ ձգելով, և կարգի համապատասխան մի
ծրագրի, նկատի առնելով ամենափոքր մեղադատություններն
իսկ, որպեսզի ամբողջական լինի նրա իրականացումը»:

Այնուհետև Նազըմը համագումարի մասնակիցներին նախա-
զգուշացնում է, որ ծրագրվելիք նախճիրի զուրկ բերելը ճժվարին
զործ է լինելու սեպյորս էլ հասկանում ենք, որ շատ բարձր ու
դժվար է ձեռնարկը, — ասում է նա: — Հարցը մեկ շրջանի, Արե-
վելյան Անատոլիայի մեջ բնակվող հայության բնաջնման ձևով
չի ներկայանում միայն, այլ ամբողջ կայսրության մեջ տարած-
վող այդ նենգամիտ, ճալարայն և ճկուն էրմենի կռված մի ցեղի,
որի եռանդին և աշխատանքին զոհացում չի կարող տալ նեղ ու
փոքր սեփական մի հայրենիքի իսկ, որն ընդարձակ կայսրության
պահանջ է զգում իրև գործունեության զարու, Պոսիք մինչև
Բաղդադ, Բայազետից մինչև Արանա, Իսկնդերունու Պետք է ար-
մատից բնաջնել այդ ցեղը, որը որդի պես փարված է մեր
մարմնին ու կրծքում է մեզ»:

Հենց այստեղ էլ, համազումարում, նազըմը մարդատյաց ծրագիրն իրականացնելու համար գործնական առաջարկ է առնում. «... մեր ամենից վստահիկ, զազոտնապահ՝ և կարող զինվորականներից, քաղաքային բարձր պաշտոնեությունից և մեր կենտրոնական վարությունից կազմել մի մասնավոր հանձնախումբ՝ այս առաջարկի իրականացման ամբողջական և մանրակրկիտ մի ծրագիր կազմելու համար:

Գյուրացնելու համար մեր որոշումը, մի քանի բառով պարզեւ՝ նաև հետևանքները, նպատակները, թե աննպատ, այս ծրագրի: Եթե հարողությունը ավարտենք այդ ծրագիրը:

ա. Լուծված կլինի միանգամ ընդմիջում «հայկական խնդիր» կոչվածը՝ նրա նյութը կազմող տարրի անհետացումով:

բ. Մեր պետությունը ձևաբազմաված կլինի թե՛ միջազգային և թե՛ ներքին քաղաքականության տեսակետով այդ հարցի ստեղծած տաղտուկներից, նեղություններից ու տագնապներից:

գ. Երկիրը ազատած լինելով հայ տարրից, ընդարձակ դաշտ կբացվի մեր ժողովրդի գործունեության համար, հատկապես տնտեսական գեոմի վրա, որի տերը դարձել են հայերը:

դ. Նրանց հարատուրթեան տեր կդառնան մեր ժողովուրդը և մեր պետությունը:

ե. Ամբողջ Անատոլիան թուրքերով բնակված միատարր երկրի կվերածվի:

զ. Այդ ամենից հետո՝ ամենամեծ խոչընդոտի անհետացումով կհարթվի համախան այն մեծ իղլախի՝ համարուրանկանության գաղափարի իրականացման համար, որին կառչած ենք մեր ամբողջ էությունը:

Գտնելով, որ հայության ոչնչացման ծրագիրը ոչ միայն զրծվար է իրականացնելու գործնականորեն, այլև անհնարին է գեոնշգիւ մարզկային քաղաքական նորմերի շրջանակներում, նազըմը այնուհետև ահա է. «Անշուշտ, բողոքի, զայրույթի ալիքը պիտի տարածվի ամեն տեղ: Ահագին անձուր պիտի կրի մեր բարոյական վարկը, և նրա հետևանքով նաև մեր տնտեսական վարկը: Պէտք չէ մոռանալ սակայն, որ այդ վիճակը պիտի լինի ժամանակավոր, կարճ կյամ երկար, որոշ ժամանակի համար միայն ու երանից հետո ամեն ինչ մոտադրյալ պիտի տրվի, ու մենք պիտի կարողանանք վերագրանալ մեր գաղափարի կայնքի մեջ նախախնիքն ալիքի մի փայլուն դիրքի, որովհետև քաղաքացիական

պիտի լինի մեր ուժը: Այդ ուժն է միակ հաղվի առնելիքը կյանքի մեջը»:

«Ամեն ինչ մոտացութեան պիտի տրվի...» Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսելիս նույն միտքը բառացիորեն կրկնել է Հիտլերը:

Հայութեանը ոչնչացնելու այս դժվարին որոշումը վերաբարձրվածն ու ամբապնդվածն 1911 թվականին տեղի ունեցած իթիֆ-հագի հաջորդ համազումարում:

Ինչպես տեսնում ենք, պանթուրքականները քաջ գիտակցում էին, որ կայսրության ներսում այլազգի ժողովուրդներին որոշ չափով ներքին ինքնավարություն տալը կարևոր կուժն է դառնալու լինակատար պետական անկախության նպատակով նրանց կողմից մղվող պայքարի համար: Ուստի թուրք շովինիստներն այդ մասին լսել անցած չէին ուղտում: Բայց հենց դա էր նման իրադրությունից դուրս գալու բնական էլքը: Ինչպես նկատում էր որոշնիկյան «Պրավդա» թերթը, Օսմանյան կայսրության մեջ աշգրտին հարցի լավագույն լուծումը կլիներ «պետության կաղ-մավորումը այնտեղ սկզբունքներով, այսինքն՝ ամեն մի առանձին ազգությանն ինքնավարության լայն իրավունքների տրամազորումը»:

Հենց այդ ժամանակ, 1912 թվականից, նորից հրապարակելով հայկական բարեկորդումների հարցը, որն առաջ քաշեցին Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան: Այդ խնդրում հատկապես մեծ շահագրգռություն էր հանդես բերում Ռուսաստանը: Անշուշտ, Կ. Պոլսի ոտուսական զեպպան Մ. Գիրսի միջոցով Պետերբուրգի ձևը առած հունգարն քայլերը ամենակարևոր դերը պիտի խաղային Հայաստանի բարեկորդումների խնդրի դրական լուծման գործում:՝ Նոյակ տերությունների բարեկորդումների հարցը զլխավորապես բարձրացրին՝ հարվածելու համար և՛ Թուրքիային, և՛ նրա դաշնակից Գերմանիային: Հարցի բարեհաջող

¹ Միվան գաղե Ռիֆթ, Օսմանեան լեզուփոխության մութ ծայրերը: Թեւ-բուք, 1928, էջ 160, 165, 166, 180, 187, 191, 192, 193:

² «Правда», 27 июля 1912 г.

³ Տե՛ս «Հայկական հարցը և Պոլսո նորար փոշանը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 3:

յութումը պետք է սկիզբ դնեք Թուրքիայից հայկական վիլայեթ-ներին անջատմանը:

Թուրքիան տաքնապահար էր. եկրոպականը կորցնելուց հետո հերթի էին գրվում աֆրական վիլայեթները: «Հիվանդ մարդը կարծես մեռնում էր»¹ — գրում էր Ժ. Կալչերը:

Անգրազառնելով Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների խնդրին և դրա նկատմամբ Թուրքական կառավարության ու շուրիեիստական վերահսակների վերաբերմունքին, Պետերբուրգում լույս տեսնող «Նովոյե վրեմյա» թերթը 1913 թվականի մայիսի 28-ին գրում էր. «Հայ ժողովրդի վերածնունդը մնասակար է Թուրքական պետության շահերի համար: Թարեհնորոգումների հաշվական նահանգներում խանգարում են պանթուրքիզմի ոգով Թուրքական Փոքր Ասիայի շարդացմանը»:

Եվ ա՛ա ամենակատարի կամպանիա ծավալվեց Արևմտյան Հայաստանում հավանական ակնթորմների, արևմտյան տերությանների միջամտության դեմ: Այդ կամպանիան իր սուր ծայրով ամենից առաջ ուղղվեց հայերի, ապա նաև նրանց հովանավոր Ռուսաստանի դեմ:

1913—1914 թվականներին Թուրքիայում հակառուսական տրամադրությունները մեծ լսավերի հասան: Թուրք կառավարողները, աշխարհական-պանթուրքական մամուլից Օսմանյան կայսրության բոլոր զորախոտությունների զլխավոր պատճառը Ռուսաստանն էին համարում:

Ա. Յ. Միրյերը գրում է, որ այդ շրջանում պանթուրքիզմը «Թուրքական ներքին բաղաբաղանդության տեսանկյունով հակաաշխարհիկ և անակցիոն հոսանք էր» արտաքին բաղաբաղանդության մեջ, որն ուղղված լինելով Ռուսաստանի դեմ, կտրուկ վատթարացրեց առանց այն էլ լարված աուս-թուրքական հարաբերությունները»²:

Իրթինադական պանթուրքականները չէին կարող շտենել հայերի բուռն համարվանքը Ռուսաստանի հանդեպ: Նրանք քաջ գիտեին, որ հայ ժողովուրդը՝ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան հատվածներով, առասարկ է, Ռուսաստանի հաջողությունների և հաղթանակների շատադով, նրա թշնամիների հակառակորդ:

Պեռևս 1912 թվականի նոյեմբերի 16-ին Մ. Գիրսը արտաքին գործերի մինիստրին գրած զեկույցագրում շեշտում էր Թուրքիայում «հաշվական մասանների հետզհետե աճող ձգտումը դեպի Ռուսաստան», միաժամանակ նշում, որ այդ ձգտումը բնական է ու անկեղծ: «Համակրանք դեպի Ռուսաստան... ստված էր գեղուցազրում», — թափանցել է նաև հայ բուրժուազիայի և մասադրականության մեջ... Իմ հարցապնդումներին Վանի, Բաշայեռի, Իթիլիի, Էրզրումի և Տրապիզոնի մեք հյուպատոսները միաձայն վկայում են, որ ներկայումս բոլոր հայերը, առանց կուսակցական խտրության, համակրում են Ռուսաստանին. օրինակ, Վանի փոխհյուպատոսը... հեռագրում է, որ բոլոր հայերը կողմնակից են Ռուսաստանին և անկեղծորեն ցանկանում են առական զորքի գալուստը կամ բարենորոգումները Ռուսաստանի վերահսկողության տակ: Բաշազևրի փոխհյուպատոսը... հաղորդում է, «Երբոր հայերը... ներկայումս... սաստիկ ցանկանում են Ռուսաստանի հովանավորությունն ու Հայաստանի գրավումը»³:

«Երբմիլին վեդոտուսի» թերթի թղթակից Տ. Օլյեինը 1913 թվականի մարտին հրատարակած իր հոդվածում, անգրազառնելով Ռուսաստանի նկատմամբ արևմտահայության վերաբերմունքին, գրում էր. «Պեպիկ Ռուսաստան հայ գլուղացիների միաձայն ու հուզիչ մտերմության օրինակներ ինձ պատմեց Ս. Օլյեինովը (Վանի փոխհյուպատոս — Է. Ս.)»: Անցնելով Վանի վիլայեթի գյուղերով, նա իջևանում է Կղզի գյուղում: Այստեղ նրան ցույց են տալիս մի ծերացած, հոգևալուս հիվանդ հայի, որ 40 տարի շարունակ ամեն օր դուր էր գալիս գլուղից ու նույնում դեպի հյուսիս և, ապա գառնելով տան, հոգոց բաշխով ատում. «Չէ՛, դեռ չեն գալիս բերիները (ուսաները) — Է. Ս.)»: Ապա Հայաստանի գլուղում կրած ժամանակ նրան մտնեցել է մի ծայրահեղ լրավոր հայ գյուղացի և, մեկնելով մի հին առական ուրբիանոց, ասել է. «Ես չունեմ ուրիշ ավելի լավ գրան քրանից, տալիս եմ, ինչ որ ունեմ, վերցրու աչա ուրբին և օրա համար միշտորդիք ցարի առչե, որ ուսաները շուտով գան այստեղ»⁴:

Չնայած Ռուսաստանի և աուս ժողովրդի հանգեպ ունեցած

¹ Ж. Кайзер, Европа и Новая Турция, Госиздат, Москва, 1925, с. 7.

² А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, с. 137.

³ «Հայաստանի միտողային գիվանագիտության և սովետական արտաքին բաղաբաղանդության վաստակներում (1828—1923)», էջ 152.

⁴ «Շերիգոն», 4 սարբի, 1914, № 74.

ներքին խոր համակրանքին, Թուրքիայի հայերը, սակայն, իրենց քաղաքացիական պարտքը կատարում էին բարեխղճորեն, հարգում երկրի օրենքները, համբերությամբ տանում ամեն-տեսակ զոհողություն ու վիրավորանք, միայն թե խուսափեն նոր ջարդերից:

Թուրք շովինիստները, սակայն, հաշվի չէին առնում այս վերջին հանգամանքը: Նրանք ամենուրեք մեղադրանքներ էին տեղում հույ քաղաքական կուսակցությունների, այդ թվում՝ դաշնակցությունից վրա, որն իբր հանդես էր գալիս Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայից անջատելու պահանջով, մի բան, որ իրականությունը չէր համապատասխանում: Նրանք շատ լավ գիտեին, որ նման ծրագիր չունի դաշնակցությունը, որ այդ կուսակցությունը հանդես է գալիս «Սամանյան միասնական հայրենիքի» պահանջով:

1911 թվականին Տրիպոլիի վրա Իտալիայի հարձակման պնդքին դաշնակցությունը հայտարարում էր, թե «ընդհանուր հայրենիքին սպառնացող վտանգին առջև մենք կը դադարեցնենք մեր բողոքներն այն մեծ մտահոսությամբ, թե հեռու չէ վերջապես ողջամտութեան և արդարութեան յաղթանակը հին ռեժիմին ավանդութիւններուն վրա»¹:

Հալբիթի օրինակահատիվները, սակայն, նրանց չփրկեց սպառնվելի օղեսներից: Դա այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ հայերը իրենց ինչպես էլ պահեին, միևնույն է, իթթիհազականներն արդեն վերջնական որոշում էին կայացրել նրանց իսպառ բնաջնջելու մասին:

Պուլսի հայ գործիչներին ուղղած նամակներից մեկում Թուրքերը պահանջում էին այլևս ակնարկ անգամ չանել հայկական նահանգներում բարեկործումների անցկացնելու մասին, այլպես բոլոր հայերին՝ ծեր թե մանուկ, սպանում էին «փորտափրք թափել ուղղակի փողոցների մեջ»: «Ազրեմ» թերթը բացեցի-բացեց կրթում էր, որ «շատ շանցած հայությունը, հայ ցեղը կկործանվի մեծ շտապալուով»²:

Այդ սպառնալիքներին հետևում էին հայության դեմ ուղղված կոնկրետ գործողությունները՝ անասնաբույներ, սպանություններ, կողոպուտներ և: Օշերովսկին նկատում էր, որ Թուրքիայի տեղաբնակի վրա բնակվող բոլոր ժողովուրդներից բռնությունների ու բարեբերի ամենից շատ ենթակա էին հայերը: Նման կարծիքի էլն նաև եվրոպական բազմաթիվ ճանապարհորդներ և մտավորականներ:

Թուրքական իշխանությունները գաղտնի ու բացահայտ գիտնում էին հայությունը պատահառող Թուրք և բուրջ հարատևարիչներին Թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Կովկասում լույս տեսնող հայկական թերթերը խոր տագնապ էին արտահայտում այդ առթիվ՝ նշելով դրա հնարավոր ողբերգական հետևանքները: «Կը լավի,— գրում էր «Նորիզոն»,— թե Արտամիտի Ֆելչո անունով Թուրք մը Ոստանեն 8 ձիարես զենք բերած ցրած է Արտամես գյուղի Թուրքերուն: Կը լավի նույնպես՝ Ոստանի գայմագամ մեծ թվով զենք սկսած է բամանկ շրջակա բլուրդերուն»³:

Անասիլի չափեր ընդունեցին հայերի ունեցվածքի թալանը, նրանց հողերի բռնագրավումները: Իշխանությունները ոչ միայն չէին պայքարում բացահայտ անօրինականությունների, բռնությունների ու կամայականությունների դեմ, այլև ամեն կերպ համարում, սոն էին տալիս դրանց կաղամկաբույիչներին: «Նշող հանուր կտորարած ուրվականը ամեն տեղ է,— գրում էր «Նշողական» գործիչներից մեկը,— որը դամոկլյան սրի պես կախված է հայի գլխին: Եվ տիրող կառավարությունը ոչ միայն չի աշխատում ջարդի երկյուղը ցրել, այլև ընդհակառակը, է՛լ ավելի է ստատկացնում այդ երկյուղը և ինքն է այդ նպատակով բացբոշ պատրաստության մեջ մտնում»⁴:

Հայությունն անհրաժեշտ էր զրկել ստեղծական բոլոր դիրքերից, գյուղական բոլոր միջոցներից: Այդ խնդրի իրականացման համար իթթիհազական կառավարողները նոր ուժով հրամայությունցին և ողջնշեցին բրդական ավազանուն, «Տույս ունենալով նրանց ողջ ջարդարարական շանքերն ուղղել հայերի դեմ»: Օս-

¹ Մեջբերված է՝ Արշակ Ավագյանեան, Պատմություն Մալաթիոյ հայոյ, էջ 819:

² Մեջբերված է՝ Հունց Գանդուճու՝ «Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բնատիրութեան դեմ (1890—1910)» գրքից, Ֆելչոս-Արտամես, 1873, էջ 325:

¹ Տե՛ս Ս. Ошеровский, Трагедия армян-беженцев, СПб, 1916, էջ 21:

² «Նորիզոն», 30 մարտի 1913 թ.:

³ Ս. Սալպան-Չյուլսեմ, Պատմախանութները, էջ 320:

⁴ И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, с. 227.

մանչյան սահմանադրությունը ֆիկցիա դառնալուց հետո քուրը շեյխերն ու բեգերը էլ ալիեի սահմարանի էին դարձել: Այդ մասին Քուրբեխյում ուռաական ղեսպան Մ. Գիրսը գրում էր՝ «Մեր հյուպատոսները միահամուռ կերպով վկայում են բրդերի/անընդհատ կողոպուտների և հափշտակությունների մասին, հայերի սպանություն և հայ կանանց բռնի կերպով մահանդականացման մասին, իսկ անկարգությունների հերոսները համարյա թե երբեք պատասխանատվության չեն ենթարկվում»: Կառավարության հովանավորությունը և զորմամբ քուրը շեյխերն ու բեգերն իրենց զինված շոկատներով հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա, ավեր ու մահ սփռում ամենուր, կողոպուտում բնակչություններ, նրանից խլում հողերն ու արտաավայրերը: Բրդ-զական ավազանին արդեն բացեկրաց սպառնում էր «բնաջնջի հալությամբ»²: Վերադառնալով հայերի հողերի մասսայական բռնազրավումներին, Մ. Գիրսը նշում էր. «Շողալին հարցն օրըստօրն սուր կերպարան է ստանում. հողերի մեծամասնությունը գրավել և զբաղում են բրդերը, իսկ կառավարությունը ո՛ր միայն չի արգելում, այլև նույնիսկ հովանավորում և աջակցում է այդ գրավումներին»³: Միայն 1913 թվականին, ոչ լրիվ տրվելուներով, Քուրբ կալվածատերերը և քուրը բեգերը հայերից խլել են 30 հազար գյուղացիական հողամաս»⁴:

Թալիանյան պատերազմներից հետո բալկանյան երկրներում բնակվող Քուրբերի համար աննպաստ իրավիճակ էր ստեղծվել: Նոր իրազրության լայնաններում տեղի Քուրբ բնակչությունը զրկվում էր առանձնաշնորհումներից ու արտոնություններից, որոնցից նա օգտվել էր դարձր շարունակ: Եվ ասա բալկանյան Քուրբերի մեջ սկսվեց Քուրբիա տեղափոխվելու մասսայական շարժում: Բալկաններում պարտություն կրած Քուրբական զորամասերը վերադառնում էին՝ իրենց հետևից բերելով տեղահանված մահմեդական գաղթականության ունեղրված ու քաղցած

զանգվածին, որն ապրելուտեղ էր որոնում: Մուհալիբների այդ հեկա գանգվածը (200 հազար մարդ) կառավարությունն ուղղեց Արևմտյան Հայաստան: Տեղավորվելով հայկական նահանգներում, Քուրբ գաղթականներն իշխանությունների աշակերտյամբ հայկրից խլում էին անշարժ գույքը, հողերը, այգիները, ողջ ունեցվածքը՝ «... Ի՛նչ է կատարվում, ղեռ ինչե՛ր են կատարվում Տաճկահայաստան կռված այդ սև ու մութ աշխարհամատում — պատմում էր ակաճատերս:— Օ՛, ծանր է, խիստ ծանր մտաբերել անգամ այդ արյունով շաղխված դժոխքը: Այնտեղ մահվան սարսուռն է տիրապետում, այնտեղ գիշեր ու գոր մահվան ուրվականն է աներևաբար բարձր գալիս մին մի թշվառ հայ գյուղացու, մին մի տարարախտ հայ մարդու ետեից... ու այդ անիծյալ ուրվականը մինչև ե՛րբ պիտի թափառի հայ անդամատանում...»⁵

1913 թվականի մարտին «եսարկովսոյն ուտրո» թերթում պրոֆ. Պոզդոկին Քուրբահայերի թշվառ ու անպաշտպան դրության մասին գրում էր. «Այժմ ալիեի, բան երբեկից, հայերը թողնված են իրենց ճակատագրին, և այդ ճակատագիրը սարսափին է: Անհավանական է, որ քսաներորդ դարում քաղաքակիրթ մարդկությունը կարող է հանգուժել այնպիսի սարսափներ, որոնք տեղի էին ունենում 16-րդ դարում և որ ժամանակակից քաղաքակիրթությունը այնպիսի ուժեղ նյարդեր ունի, որ ողբերը, հասարակներն ու արյան հեղեղը նրան չեն ազդում: Հայերի ոչնչացումը կատարվում է եվրոպայի բարեհամ թուլությունյամբ: Ընթր Ռուսաստանի կողմից որոշ ազդեցություն ու սպառնալիք գործադրվեց՝ այս բանը Գերմանիան ընդունեց իբրև casus belli, ֆրրև կովալպատճառ: Եվ այսպես, Ռուսաստանի առև երկու ճահապարհ կա՛ կա՛ մթույլ տալ քրդերի և Քուրբերի զագանությունները Հայաստանում, կա՛մ Ասիայի քրիստոնյաների ու մարդասիրության անունով պատերազմ սկսել «աստվածավախ» հեղին՝ քրիստոնեան և քաղաքակիրթ Գերմանիայի հետ, որի կայսրը բարեկամ ու հովանավոր է հավատացյալ իշխողին»⁶:

Ինչպես քրդերի գործողությունները, այնպես էլ մուհալիբ-

² «Հայաստանը միջազգային դրվագությունից և սովետական արտաքին քաջաշահության փաստաթղթերում», էջ 152:

³ Տճ՝ «Генщина армян в Османской империи», էջ 255:

⁴ «Հայաստանը միջազգային դրվագությունից և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 152:

⁵ Տճ՝ Վ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914—1916 թթ., էջ 30:

⁶ Տճ՝ Վ. Մինախորյան, Трагедия Турции, Баку, 1919, էջ 16:

⁷ «Շորիգուն», 29 մարտի 1913:

⁸ «Շորիգուն», 24 Դարտի 1913:

ների մասնալական բնակեցումը Արևմտյան Հայաստանում վերջին հաշիվով հետապնդում էր մի հիմնական նպատակ՝ խախտել հայերի միատարր բնակվածությունը, նրանց խառնել Թուրք և քուրդ բնակչության հետ, բնակչության բնօրհանուր զանգվածում ինչպես նրանց ստեղծել, զրանով իսկ մի կողմից վերջ դնել եվրոպական երկրների և ցարական Ռուսաստանի միջամտության պատրվակներին, մյուս կողմից՝ վերացնել թրիստոնեական քանդակություն ունեցող այն շերտը, որը սեպի պես խրված էր Անատոլիայի և Ռուսիանի միջև:

Հայ ժողովրդի համար մի անելանելի կացություն էր ստեղծվել: Հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարներին ռեզոն նոր փորձերի գիմնելին հայ ազատագրական շարժումը քրդական ապստամբական առկայծանքի հետ միավորելու, Թուրք բռնադատիչների զեմ ուղղված հայ-քրդական դաշինք ստեղծելու համար: Բայց այդ բոլոր փորձերը, ինչպես նախկինում, անհաջողության մատնվեցին:

Փորձեր եղան նաև դաշինքի մեջ մտնելու Թուրքական արհապետության բնօրհանուր ազգային ուժերի հետ: Մասնավորապես հնչակյանները, ղեկավարվելով 1913 թվականի սեպտեմբերին Քեոստանեջում (Թուրքիա) անցի ունեցած իրենց կուսակցության 7-րդ համագումարի որոշումներով, նույն թվականի աշնանը Պոլսում գաղտնի հարաբերությունների որ մեծ մասն հակաիթիհադական դիրքերի վրա կանգնած արքան քաղաքական ուժերի հետ, որոնց գլուխն էր կանչնել երիտթուրքական շարժման սկզբնավորողներից մեկը, ծագումով արքանացի, բեիշկ Իբրահիմ Թեմն, որը 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո վճռականապես կապերը խզել էր իթիհադականներից, զարձկ Ալթանիայում ապստամբական շարժման ողջնեղներից մեկը: Ալթանացիների հետ հնչակյան կենտրոնի հարաբերությունները հանգեցրին նրան, որ երկու կողմերը համաձայնության են կան համագործակցելու իթիհադի զեմ ընդհանուր պայքարում:

¹ Հետագայում, երբ հայությունը Թուրքիայում ոչնչացվել էր արդեն և երբ քրդերը նույնպես մեր զարի 20—30-ական թվականներին Թուրքերի կողմից ենթարկվում էին մասնալական շարժերի, նորից բարձրացավ հայ-քրդական դաշինքի հարցը: Բայց զրանք մասնալական բռնուրդ էին և, հասկանալի պատճառներով, այնու արդյունք էին կարող տար:

ձևական վերահաս իրազարժությունները խափանեցին այդ համագործակցության իրականացումը:

Մոտենում էր արյունալի 1914 թվականը: Իմպերիալիստական սերթությունները վերջին պատրաստություններն էին տեսնում. միմյանց հանդեպ ճշտում էին իրենց դիրքերը, տեսչայնորեն նախապատրաստվում անել գոտենմարտի:

Պատերազմ նյութող կառավարությունների ղեկավար մտահոգություններից մեկը շարունակում էր մնալ Թուրքիան, որը զեմ վերբնականապես չէր ճշտել իր դիրքն առաջիկա մեծ պատերազմում: Ուստի Թուրքիայի սերտահանելը և նրան իրենց կողմը դրավելը կարևորագույն խնդիր էին համարում վերահաս արքանալի պատերազմի բոլոր հեղինակները:

Արդեն պատերազմի նախորդակին Թուրքիայում իր դիրքերն ամրապնդել էր զեմանական իմպերիալիզմը: Գերմանիան, որն Անտանտի տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և հատկապես Ռուսաստանի ղեկավար հակառակորդն էր, Թուրքիային հռչակել էր իր «բնական զաշնակիցը»: Երկու երկրներին հատկապես հարազատեցնում էր Ռուսաստանի հանդեպ տածած խոր ատելությունը: Ռուսաստանն այն չօր պատվարն էր, որ կանգնած էր ինչպես զեպի Արևելք ձգտող զեմանական զիշատիլ իմպերիալիզմի, այնպես էլ իրենց հայացքը զեպի Թուրքան հառած Թուրքական զավթիչների ճանաչարհին: Սովետական Թուրքիայու Ա. Ֆ. Միլլերը գրում է, որ զեմանացիների ամեն կերպ իրախուսում, տոն էին տալիս երիտթուրքերի ղեկացիոն պանթուրքական և պոսիլումական ձգտումներին², հատկապես պան-

¹ Գերմանիան Թուրքիային «բնական զաշնակից» և «Վեմիք բարեկամ» էր հռչակել զեմանացի զարի 30-ական թվականներին, Գերմանական կայսրը վերջին 11-ր 1898 թվականի հոկտեմբերին Թուրքիա կառարած իր երկրորդ ուղեորության ժամանակ (առաջին անգամ Թուրքիա էր այցելել 1889 թվականին) սուլթան Աբդուլ Համիդ 11-ին հաճատախցնում էր, որ ինքը չեմ զզայտեմքներ է տածում Օսմանյան կայսրության և նրա արևափայլ սուլթան-խալիֆի հանդեպ: ԵՊՊ նորին մեծություն սուլթանը և 300 միլիոն մասնագույն կանեքը... հաճատախցն իննել, որ հանձնի զերմանական կայսրի կրան ձեռք կերեմն հավերժ բարեկամ» (մեղերուրք կառարված է Տ. Տեպանյան, Արմենիա в политике империалистической Германии (конец XIX — начало XX века), изд-во «Айдастан», Ереван, 1975, с. 17):

² Տե՛ս Ա. Փ. Միլլեր, Турция и Германия в годы первой мировой войны, 1944, էջ 5:

Քուրբիզմին, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Ռուսաստանի և առջին հերթին Անդրկովկասում նրա տիրապետության դեմ։

Գերմանական իմպերիալիստներն ամեն կերպ ոգեշնչում, իրախուսում էին պանթուրքականների գործունեությունը, իսկ գերմանական իմպերիալիզմի գաղափարախոսները և քաղաքագետները՝ հանելինա ֆոն դեր Շուցի, ֆոն Սանգերսի, Ռո՛՛ջրբախի, Նատամի և այլոց, փորձում էին հիմնավորել ոչ միայն գերմանացիների, այլև Քուրբիզի տերիտորիալ հավակնությունները Ռուսաստանի նկատմամբ։

Գերմանիայի համար շահագտանց կարևոր էր դեպի հարավ, դեպի Օսմանյան կայսրության տերիտորիաները Ռուսաստանի առաջնադասման կանցումը։ Այդ առաջնությունը հակասում էր Քուրբիզյուն Գերմանիայի տնտեսական և ռազմաքաղաքական շահերին։ Գերմանական ինքն էր հիմնավորվում այդ տերիտորիաներում, ուստի նրա շահերը պահանջում էին ամբողջովին Ռուսաստանի հետ Քուրբիզի սահմանները և Անդրկովկասից մինչև Միջերկրական ծովն քնկած շրջանը դարձնել ամառ մի պատմելու ռուսական ներթափանցման դեմ։

Բայց աշխարհադրական այդ նույն շրջանում էր գտնվում Արևմտյան Հայաստանը, հայ ժողովրդի հիմնական հատվածը, որն ուներ բացահայտ ռուսական կողմնորոշում։ Հակառակ գերմանացի միսիոներների, հասարակական և քաղաքական գործիչների երկար տարիների համար պայքարին, որոնք ուղղված էին այն բանին, որպեսզի շահն արևմտահայության համակրանքը և նրան խորթացնեն Ռուսաստանից, հայտնություն բնավ չգիտեց իր կողմնորոշումը, շաշակցից գերմանական ներթափանցմանը Քուրբիզ։

Ընեց սա է այն իրողության բացահայտման ելակետը, թե ինչու Գերմանիան այդպիսի մոլեռանդությամբ սատարեց պանթուրքիզմին։

Ինչպես վերը նշվեց, դեպի Քուրան Քուրք ղավթիչներին ճանապարհի հիմնական խոչընդոտը Հայաստանը, հայ ժողովուրդն էր։ Ահա թե ինչու գերմանական իմպերիալիզմն անվարան ու աներկմիտ իր համաձայնությունը սովեց իրենց ճանապարհից հայու-

թյանը վերացնելու երիտթուրքերի պլաններին։ Դա կամրապնդելու Քուրբիզի ռուսական սահմանը, պանթուրքականների համար ճանապարհ կհարթեր դեպի Ռուսական կայսրության խորքերը։ Պանթուրքականների պավթոլական ծրագրերը լիովին համընկնում էին գերմանական իմպերիալիստների նվաճողական պլաններին։

Քուրբական և գերմանական քաղաքական գործիչների հայացքները լրակատար միասնական էին այն բանում, որ Քուրբիզի կովկասյան սահմանները լիովին պետք է մաքրել Քուրբիզի և գերմանացիների համար անհարպատ հայ բնակչությունից՝ անետյղ քնակցելով Քուրբիզին։

1913 թվականի ապրիլի սկզբին գերմանական պառլամենտում արտաքին գործերի մինիստրության նախահաշիվը քննարկելիս պետական քարտուղար Ֆազդը, անդրադառնալով պետությունների և միջազգային խնդիրների կողմնորոշումը Գերմանիայի վերաբերմունքի հարցերին, Քուրբիզի մասին հայտարարել է. «Տաճկաստանը, թեև ծանրապես վիրավոր՝ պատվով դուրս կգա կովից (բալկանյան պատերազմից։— Մ.) ու, թեև ուզե պարփակված իր ստիական կալվածքներում՝ լայնարձակ դաշտ կը գտնե իր ուժերի նոր գործադրության համար։ Մենք հույս ունենք, որ առաջիկա բանակցությունների ժամանակ առիթ կունենանք նպաստելու, որ Քուրբիզն զբաղություն չունեղիպի այդ խնդիրն լայնաբնակչությամբ»։

Այս հակիրճ ճառում կար մի ամբողջ ծրագիր. Գերմանիան սրանով Քուրբիզի համար անդարձ կրթած էր համարում նրա նվթուրպական հահանքները, հետևապես նրան մղում էր ամրանալու առիական մասում, սյուրեն՝ Հայաստանում։ Ես նաև բացիկբաց հայտարարում էր, որ այդ գործում պաշտպանելու է Քուրբիզի շահերը՝ ընդգիմանալով Հայաստանի ինքնավարության խնդիրն։

Յազովի հայտարարությունը հավանության արժանանալով պաղպաննտում, դարձավ քննության առարկա։ Այդպիսի ունեցած պատգամավորներից սմանք շշշշափեցին նաև Հայաստանի հարցը և քավակցություն հայտնեցին հայերին հասած ճնշումների համար, գտնելով, սակեք, որ վայրկյանը նպաստավոր չէ հա-

¹ ՏՊ. Է. Տարկսյան, Пантуркистская и панисламская агентура Османской империи в Закавказье, «Известия», АН Арм. ССР, № 7, 1952, էջ 171։

¹ Վտրիզոն, 3 ապրիլի 1913 թ.։

յոց հարցը հարուցանելու համար, որովհետև այդ դեպքում Ռուսաստանը հնարավորություն կստանա զբաղվելու Հայաստանը՝ Այս կեղծ փախսեցյալության փշեղի տակ ծնունդ առած մարդատյայ ծրագրերը դանազան կողմերից մշակում ու փորձում էին գերականորեն հիմնավորել զերմանական իմպերիալիզմի դադափարախոսները, քաղաքական և ռազմական զործիչները:

Այսպես, բաղկանյալ առաջին պատերազմից անմիջապես հետո, ֆոն դեր Լայբը, որը շուրջ 15 տարի ծառայում էր Ռուս-բնակում և մարզում էր Ռուսբնական բանակը, գրեց «Ներխուսադք Ռուսբնակի կործանումը և նրա հավանական վերածնունդը» հոդվածաշարը, որտեղ պատասխան էր տալիս այն հարցին, թե վերստին թշվույց հետո Ռուսբնակ ինչպես է դառնալու առիական պետություն: Ռուսբնակն ասիական պետություն դառնալու ճանապարհին, գրում էր նա, պետք է կուլ դնա Հայաստանը¹:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ նման հրեշավոր ծրագիր էր առաջադրում նաև զերմանական զեոպոլիտիկական դպրոցի հիմնադիրներից մեկը, հայտնի քաղաքագետ, պանզերմանիզմի նշանավոր գաղափարախոս Պաուլ Ռոսբրախը²:

1913 թվականի հունիսի 8-ին «Ֆրանկֆուրտեր ցայտունգ» թերթում լույս տեսավ նրա «Հայաստան» վերառությունամբ հոդվածը, որտեղ նա Ռուսբնակի կառավարողներին հուշում էր՝ մտքով անգամ շանցկացնել, թե երբևէ հնարավոր է Արևմտյան Հայաստանը Ռուսբնակից անջատ տեսնել³:

Իր մեկ ուրիշ աշխատությունում՝ «Պատերազմը և զերմանական քաղաքականությունը» գրքում, որ սկսել էր շարագրել համաշխարհային պատերազմը սկսելուց մի քանի ամիս առաջ և որը լույս տեսավ պատերազմի ընթացքում՝ 1915 թվականին, Պաուլ Ռոսբրախը գրում էր, թե ով տիրում է Հայաստանին, բնականաբար նա իր ազդեցություն տակ է գցում նաև Փոքր Ասիայի արևելյան մասը և Միջագետքը⁴: Ռուսաստանը նպատակ

ունի զբաղել Հայաստանը, այսպե «Հայաստանի վրայով բոլոր իշնել Միջերկրական ծով», դեպի «Ալեքսանդրիայի ծոցը»⁵: Հայաստանի անցնելը ռուսների ձեռքը կհշանակեր ոչ այլ ինչ, քան Ռուսբնակի, որպես «Ինքնուրույն պետության, գոյության վստահանան»⁶:

Անդրադառնալով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին ու քաղաքական և ստրատեգիական կարևորագույն նշանակություններ, Ռոսբրախը նշում էր, որ երբեք չպետք է թույլ ապա, որ այն ընկնի թշնամի Ռուսաստանի ազդեցության տակ: «Ձի կարելի պատկերացնել ուրիշ որևէ դիրք, որն ավելի ահեղ լինի ողջ արևմտյան Ասիայի նկատմամբ, քան Հայաստանի, Անդրկովկասի և Հյուսիսային Պարսկաստանի միավորումը Ռուսաստանի ձեռքում»⁷: Գերմանիան երբեք չի հաշտվի նման վիճակի հետ, գրում էր Ռոսբրախը: «Մենք ներկայումս այնքան ենք շահագրգռված այն բանում, որպեսզի Ռուսբնակն պետությունը կառուցանա պահպանել իր ինքնուրույնությունը, որ զերմանական կառավարությունը ստիպված է Ռուսաստանին հաշտաբարել: Հայաստանի վրայով Ռուսբնակն սահմանելը ռուսական զորքերի անցումը վտանգի տակ կզին էվրոպական խաղաղությունը»⁸: Արտահայտելով զերմանական ռազմամոլների պրակտիկ քաղաքականությունը, Ռոսբրախը եզրակացնում էր, որ «եթե մենք է պահպանել Ռուսբնակն, այսպե Հայաստանն էլ պետք է մենք թողնալան...»⁹

Գերմանական իմպերիալիզմի գաղափարախոսները Ռուսբնակն շուրջինստական կառավարության հուշում էին Արևմտյան Հայաստանը գտատրվել հայերից՝ գրանելով իսկ Ռուսաստանին զրկել պատկանելի դաշնակցից: Բայց դա զեա բոլորը չէր շահագուրդ տալով հակառուսական սրամագրություններ ունեցող պանթուրբականների ցնորական տենչերին, Ռոսբրախը գրում էր. «170 միլիոն մարդկանցով ռուսական հսկան պետք է, համենայն դեպս, կրճատվի և Միջին եվրոպայի վրա հարձակվելու նրա բն-

¹ «Հորիզոն», 3 ապրիլի 1913:

² ՏՄ՝ «Հորիզոն», 24 մարտի 1913:

³ Պ. Ռոսբրախի գրքին ևն պատկանում «Deutschland unter den Völkern» հայտնի աշխատությունը, մի շարք գրքեր նվիրված Մերձավոր Արևելքի քաղաքական պրոբլեմներին և աշխարհի այդ մասում Գերմանիայի շահերին Այս վերջին հարցը ըս մանրամասն վերլուծել է զեան 1920 թվականին լույս տեսած «Die Weltanschauliche Bewegung Westasiens» գրքում:

⁴ ՏՄ՝ Ս. Քորբախ, Война и германская политика. С предисловием

проф. С. А. Котляровского, изд-во Г. А. Лемана и С. И. Святирова, Москва, 1915, էջ 62:

¹ Նույն տեղը, էջ 59:

² Նույն տեղը, էջ 11:

³ Նույն տեղը, էջ 63:

⁴ Նույն տեղը, էջ 11:

⁵ Նույն տեղը, էջ 63-64:

դունակությունը սահմանափակվի, Գա ներքին ղեկավարության չի ներկայացնում, քանի որ ժամանակակից Ռուսաստանի ինչպես արևմուտքում, այնպես էլ հարավում բնակվում են ոչ ուսու ժողովուրդներ, որոնք միայն գտնվել են, եթե անջատվեն կայսրությունից»:

Համաշխարհային պատերազմին նախորդող ժամանակաշրջանում գերմանական հետադիմական մամուլի զանազան օրգանները պարբերաբար անընդատնում էին հայկական հարցին՝ թուրքական հարստահարչներին թելադրելով հայերի համար ստեղծել այնպիսի դժոխային պայմաններ, որպեսզի նրանք հարկադրված հեռանան իրենց երկրից, դիմեն մասսայական արտագաղթի՝ թուրքերին թողնելով իրենց հողերը և ունեցվածքը: Այդ ճանապարհով Օսմանյան կայսրությունն ալլաջեղ և այլազան հայերի մոխրանք իր թիկունքը կամբարայտի միատարր ու վտառահեղ թուրք բնակչությանը: Արևելյան Անտառլիան և Արևմտյան Հայաստանը թուրքացնելով, գրում էին գերմանական թերթերը, թուրքերը ուղղակի կմիանան Ռուսաստանի կազմում գտնվող իրենց արշունակից նորալրնեղին:

Հայության բնաջնջման, պանթուրիզմի ոչնչնման ու նիթանման գերմանական քաղաքականությունը թելադրված էր ոչ միայն ռազմարագաբարկան և ստրատեգիական նկատառումներով, այլև տնտեսական ալլաջան հանգրվաններով, այն շահերով, որ գերմանական մոնոպոլիաներն օւնեին Մերձավոր արևելիցում բնօճանբարպես, Թուրքիայի արևելյան նահանգներում՝ մասնավորապես:

Տնտեսական առումով գերմանական մոնոպոլիաների շահերը հայերի հետ առնչվում էին երկու հիմնական կետերում, որոնցից առաջինը կապված էր Բաղդադի երկաթուղու կառուցման հետ: Վիթխարի, կարելի էր ասել՝ ճակատագրական նշանակություն տալով Բաղդադի երկաթուղու կառուցմանը, գերմանական իմպերիալիստները, զեռ առաջին համաշխարհային պատերազմից շատ շուտ, մտադիր էին հենվել հայերի վրա, նրանց լայնորեն ներգրավել երկաթուղու շինարարության մեջ, իսկ երկաթգիծը կառուցելուց հետո զրա ողջ երկայնքով բնակեցնել հայերին, նրանց աշխատասիրությունը, գիտելիքներն ու հնարամու-

թյունն օգտուբրծել երկաթգիծի երկու կողմերում բնկած անպատային տարածությունների չուբացնելու նպատակով:

Ինչպես հայերի է, գերմանական մոնոպոլիստների այդ ծրագրի կենսագործման ուղղությամբ հայերը որևէ շահագրբբզբուբթյուն հանգես չբեբեցին: Նրանք մտադիր չէին հոծար կամբբով թողնել իրենց հարազատ վայրերը և մեկնել կիզիլ անպատներ: Հենց զա էր պատճառը, որ գերմանական քաղաքագետներն ու գաղափարախոսներն առաջինը հրապարակ բեբեցին և հիմնաւորեցին հայերին իրենց դարավոր պտպնական հողբբից բոծի ուծով տեղահանելու և անպատային վայրեր բշելու մարդատյաց գաղափարը:

Գերմանական մոնոպոլիաների հետ հայության առնչման մյուս պատճառն արևմտահայ առևտրական բուրժուազիայի մբբուցակցությունն էր: Գերմանական իմպերիալիստները մտադիր էին անդեղից զուբ փանել անգլիական և Ֆրանսիական կապիտալը, մբբցակցային պալարում խեղզել 1894—1896 և 1909 թվականների հայկական շարքերից հետո արզեն ուշբի եկող հայ առևտրական բուրժուազիային, այնտեղ հաստատել գերմանական մոնոպոլիստական կապիտալի միահեծան տիրապետություն: Արևմտյան Հայաստանի գերմանացման այս պլանների իրականացման ճանապարհին, որպես խոշորոտ, կանգնած էր անգլիական, Ֆրանսիական և ուստական առևտրավաշխառական բուրժուազիայի հետ սերտորեն կապված հայ առևտրական բուրժուազիան: Անգրագաոնալով այդ հարցին, Հերբերտ Ազամս Կերտոնը նշում էր. «Հանգիստնալով միակ առևտրական և երբբադործական տարր Փեբբ Ախայի ներքին նահանգներում, հետևաբար և միակ տարրը, որ կարող էր հակադրվել եվրոպական գաղութացմանը, հայերը համաուորեն խանգարում էին Անատոլիայի գերմանիզացիայի պլաններին»: Ահա թե ինչու գերմանական իմպերիալիստներն ոչ միայն հավանություն տվեցին թուրքական կառավարող շբբաների կողմից արևմտահայության դեմ ձեռնարկվող միջոցառումներին, նրա տեղահանությանն ու շարքերին, այլև առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամակալ առնեսակաթվ կերպով աջակեցին, իրախուսեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ նրանց արյունակ ոճարգործությունը:

¹ П. Форбах, Война и германская политика, с. 106.

² Ղ. Ս. Կիբակոյան, Ասային համաշխարհային պատերազմը և արհմասահայությունը 1914—1916 թթ., էջ 364.

Գերմանական իմպերիալիստների կողմից պանթուրքիզմի գաղափարների բացահայտ պաշտպանությունը է՛լ ավելի էր ուժեղացրել ու թեև տալիս թուրքիայի կառավարող շրվիհիստական վերնախավներին: Կուրորեն հավատարով կաղերական Գերմանիայի հղորմյանը և անկարտելոսյանը, որի մասին օրհնիբուն տարբերում էին գերմանական միլիտարիզմի գաղափարախոսները, երթնթուրքական պարագլուխները համոզված էին, որ Գերմանիայի օգնությամբ թուրքերը կարող են, վերջապես, իրականանալ իրենց ամենագրեթեմ պանթուրքական նկրտումները՝:

Գերմանական իմպերիալիստները և նրանց գաղափարախոսներն ամեն կերպ աջակցում էին նաև պանիսլամիզմի ժավալմանը:

Ինչպես ասվեց, պանթուրքիզմի կողքին երթնթուրքերը իրենց քաղաքական գիտնողում պահպանում էին նաև արդուհամարչյան պանիսլամիզմը: Եթե պանթուրքիզմն իր սուր ծայրով ուղղված էր Գերմանիայի արևելյան հակառակորդ՝ Ռուսաստանի դեմ, ապա պանիսլամիզմի պրոպագանդան մղվում էր երեք պատվօր նպատակներով: Առաջին, այն գերազանցապես կոչված էր նպատակու աբարձների վրա թուրքերի տիրակառուցման պահպանմանը: Երկրորդ, այն նպատակ ուներ Ռուսաստանի ոչ միայն թուրքալիզու, այլև ոչ թուրք մուսուլմանական բնակչությանը ոտքի հանել օանհավատ ուսունների տիրակառուցման գեմ: Երրորդ, այն ուղղված էր նաև Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեմ, որոնք միաժամանակ Գերմանիայի հակառակորդներն էին և որոնց գաղութային կայսրությունների փլուզման ղեկապետ թուրքիան, ինչպես և Գերմանիան հույս ունեին սեր գատնալու մասննդակառուցումն զրավանող ընդարձակածավալ երկրներին:

Ահա թե ինչու, գրում է Ա. Ֆ. Միլլերը, «պանիսլամիզմը, ինչպես պանթուրքիզմը, ձևանում էր Գերմանիային, որն օգտագործում էր այդ գույզ «գոկտրինաները» ետպի համաձայնություն տերությունների դեմ իր պայքարում: Գործնականում և՛ պանթուրքականները, և՛ պանիսլամականներն իրենցինք ներկայացնում էին գերմանական իմպերիալիստների գործակալները»¹:

Նկատենք, որ պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ժավալ-

մանը քողարկված ձևով նպաստում էր նաև Անգլիան: Ռուսաստանի հետ ապամարադաքական նույն խմբավորման մեջ գտնվելը Անգլիային բնավ չէր խանդարում, որ նա պաշտպաներ իր գաշնակցի դեմ ուղղված գաղափարախոսությունը: Գաշնակիցը դաշնակից, իսկ շահը՝ շահ: Անգլիան Ռուսաստանին դիտում էր իբրև ժամանակավոր դաշնակցի: Իսկ շահը ժամանակավոր լինել էր կարող: Պանթուրքիզմը հենց այն ուժերից էր, որ հետագայում գտնալու էր անգլիական իմպերիալիզմի մշտական պրոնենցիալ դաշնակիցը Ռուսաստանի աղեղեղության տարածման գեմ մղվող պայքարում: Անգլիան ամենուր գաշինք էր փնտրում այն ուժերի հետ, որոնք թեկուզև փոքր չափով խափանում էին Ռուսաստանի ձգտումը՝ տարածվելու դեպի հարավ, դեպի Միջերկրականի տար ջրերը, տիրելու Հնդկաստան տանող ուղիներին: Հենց այդ պատճառով Ռուսաստանի հետ թուրքիայի կովկասյան օանմանների ամբարշտումն ուղղությամբ նախատեսվել էր ծրագրերը ոչ միայն դեմ էլին անգլիական իմպերիալիզմի այդ ժամանակաշրջանի քաղաքականությանը, այլև նպաստում էին զրգան: Այդ օանմանների պետք է ամենևնիսին մնային և պատենք զառնային Ռուսաստանի ճանապարհին: Պատահական չէ, որ անգլիական կառավարությունը, փարսեցիքարա իրեն ներկայացնելով իբրև հույսալիսյան բարեկամ, միաժամանակ չէր հավասարակում հանցական նաշնդեղումը թուրք բնակչության թիվն ավելացնելու քաղաքականությանը: Գեռ ավելին, ընդգծված կարեկցանքով երթնթուրքերին խորհուրդ էր տալիս Բականներին տեղափոխված թուրքերի համար արևելյան վիլայեթներում վերաբնակվելու նպատավոր պայմաններ ստեղծել:

Պետք է նկատել, որ պանթուրքիզմին ուղղակիորեն աջակցելուց բացի անգլիացիներն այդ գաղափարախոսության հաջողությամբ նպաստում էին նաև անողակի ձևերով: Աստուգամանքը նշելիս մենք ամենից առաջ նկատի ունենք նախապատերազմյան ժամանակաշրջանում և պատերազմի ընթացքում նրանց գործադրած այն շանքերը, որոնք ուղղված էին մահճակառուցման դիրքերի ամրապնդմանն իրենց այդ գաղտնիներում, որտեղ կողք կողքի գոյակցում էին տարբեր կրոններ և տարբեր կրոնական համայնքներ: Խոսքն ամենից առաջ վերաբերվում է Հնդկաստանին՝ իր հարյուր միլիոնավոր բաղամացի և բազմաթիվ բնակչության դիրքը: Իրենց դեմ բարձրացող ազգային-ապատարական շարժումը մարելու նպատակով անգ-

¹ Տե՛ս Բ. Даницы, Турция, Военное издательство, М., 1949, էջ 45:

² А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, с. 137.

լիական գաղութարարներն ամեն ինչ անում էին, որպեսզի սրեն հակասությունները Հեղհաստանի երկու խոշոր կոնսերվի՝ ին-գոլիզմի և մահմեդականության միջև Քանի որ Հեղհաստանում հակասեղիական ազատագրական շարժման ղեկավար ուժը դար-ձել էր հեղհական ազգային կոնգրես կուսակցությունը, ուստի անդլիական իմպերիալիստները հենց նրա ղեմ էին ուղղել իրենց պայքարի սուր սլաքները Առաջնորդվելով սրածանրի, որ տի-րեան սկզբունքով, նրանց աջակցությամբ 1906 թվականի ղեկ-սամբերին Դահկարում, ի հակադրություն 1885 թվականին առկառված հեղհական կոնգրեսի, ստեղծվեց այսպես կոչված մուսուլմանական լիգա: Անմիջապես հակադրվելով կոնգրես-սին, լիգան իր առջև նաև ինդիք դրեց՝ ճեպատեղի այն բանին, որպեսզի Հեղհաստանի մուսուլմանների մոտ լույսավթյան զգա-ցում դարգանա անդլիական իշխանությունների հանդեպը՝ 1915 թվականին մուսուլմանական լիգայի նախագահ ընտրվեց Մ. Ա. Զինեթ¹, որը մեծ ջանքեր գործադրեց Հեղհաստանի ազատագրա-կան շարժումը պտռակելու, երկիրը բաժան-բաժան անելու ուղղությամբ, և վերջ է վերջ տվեց Նախաձ իր նպատակին:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ձևավորմանն ու տա-րածմանը նպաստում էր նաև Ֆրանսիան, որը նույնպես իրեստ-շահագրգռված էր այն բանով, որպեսզի Ռուսաստանը Հայաս-տանի և Քուրդիստանի դիլավով լիջնի Միջերկրականի ավազանը և սպառնալիքներ շտեղծի իր տնտեսական և ստրատեգիական շահերին:

Այդպիսով, այդ շրջանում մուսուլմանական ֆանատիզմի բոր-բոքման աշակերտ նշանակում էր նաև պանթուրքիզմին աջակ-ցելու համար նպատավոր պայմանների ստեղծում Մերձավոր և Միջին արևելքում: Այսպիսով, և՛ Գերմանիան, և՛ Անգլիան, և՛ Ֆրանսիան մտահոգված էին Թուրքիայի կոլիկալսյան սահման-ներէ՝ ամբապնդման ինդրով, ցանկանալով այնտեղ Ռուսաստա-նի համար անհողթխհարկի պատենչ ստեղծել Թուրք-մահմեդա-կան բնակչությունից:

Ի՞նչ անել ուրեմն: Այդ հարցի պատասխանը որոնում էին Հայ իրականության մեջ գործող քաղաքական բյուր ուժերը: Հայ բուլշեվիկները արևմտահայ ժողովրդի ապստարկությունը կապում

էին Թուրքիայի պետական-քաղաքական կարգերի արմատական փոփոխության հետ: Բայց նրանք չէին ժխտում նաև Ռուսաս-տանի ակտիվ միջամտությամբ Արևմտյան Հայաստանի նախա-տագրի փոփոխման հնարավորությունը:

Այդ տարիներին Հայաստանի, հայ ժողովրդի նախաազգի հարցը գրասկզբում էր Վ. Բ. Լենինին Գանվելով վտարանդիու-թյան մեջ՝ Եվիչյարիալում, նա բազմիցս իր հայ զինակիցե-րին՝ Ստեփան Շահումյանին, Վլադիլավի Կասպարովին, Ալեք-սանդր Բեկկազյանին պատվիրել է իրեն զանազան նյութիկ ու անդեկություններ տրամադրել հայ ժողովրդի կայսրության մասին:

Վ. Բ. Լենինի առաջարկով Ալ. Բեկկազյանը բուլշեվիկյան պատվիրակության կազմում մասնակցում է Մ Դեռեհնայեթո-նայի Բաղելի կոնգրեսին (1912 թ. նոյեմբեր): Մեկնելուց առաջ Լենինը նրան պատվիրում է նյութեր հավաքել մասնավորապես կաշնակցություն կուսակցության գործունեության, կոնգրես եկած նրա պատվիրակների դիրքորոշման վերաբերյալ, իրեն հարը-ղել, թե Թուրքիայի ղեմ թալկանյան ժողովուրդներն ազատա-դատական պատերազմի ելակամամբ ինչպիսի դիրք է բռնել առե-նտահայությունը: Վերադառնալով կոնգրեսից, Ալ. Բեկկազ-յանը նամակով Լենինին շարադրում է իր տեսակետը Թուրքական բռնապետության տակ հնծող հայության վիճակի, նրա կողմնո-րոշման, ողորումների մասին: Նա նշում էր, որ արևմտյան հա-շիքը օայժմ ամենուրեք ձգտում են ղեկի Ռուսաստան, ճիշտ և չիշտ այնպես, ինչպես Կովկասի նվաճման ժամանակ» (խոսքը 1826—1828 և 1828—1829 թվականների ուսուպարսկական և ուսու-թուրքական պատերազմների մասին է, երբ հայերը հակ-ված էին ղեկի Ռուսաստանը և պատերազմական գործողություն-ների մասնակա ակտիվորեն օժանդակում էին ռուսական զորե-րին՝ հայկական տերիտորիաները պարսկական և Թուրքական լիցք ազատագրելու, Ռուսաստանին միավորելու համար— 2. Ս.): Այնուհետև Ալ. Բեկկազյանը Լենինին գրում էր, որ Գիրսը հայե-րին արդեն խոստացել է օժտրին մեծությամբ» (ցար նիկոլայ II-ին — 2. Ս.) հասցնել նրանց ցանկություններն ու հույսերը: «Ռու-սասցիներն սրճապահում են տանկահայերին ևր տես հայերի նկատմամբ գործադրվող այն նոր դազանությունների, որոնք տե-ղի են ունենում Վանում, Մուշում, Կարիսում՝ նույնիսկ դաշնակ-ցականները բարյացակամ են նրանց նկատմամբ, ովքեր ցան-կանում են միանալ Ռուսաստանին: Թուրքիան սահմանը Թողել

¹ К. А. Антонова, Г. М. Бонгара-Левин, Г. Г. Котовский, История Индии, Краткий очерк, с. 357.

² ՏՊ Կոմյունիստ, էջ 742:

է զընթե ատանց պաշտպանութեան, բանի որ նրան զորքերը պետք էրան զործող բանակը համարելու համար: Այժմ Ռուսաստանի համար զժվար չէր լինի գրավել ամբողջ ՍՄԾ Հայաստանը, բնդհուպ մինչև Տրապիզոն, բայց նա «Հուզայի սարսափից» (այսինքն՝ նվերպայի մեծ տերութիւնները նկատմամբ ունեցած զփոխից— 2. Ս.) հազիվ թե այսպես հնչուովամբ սիրտ անի այդ քայն անկուս¹:

Անգրագանալով արևմտահայ ժողովրդի անուր հարստահարուներին, 1913 թվականի ամռանը «Պրավդա» թերթը գրում էր, որ Քուրբեխյանը հայութիւնը կանգնած է կործանման երջրին, և որ նրա փրկութեան ելքը երկուստորակ է ուժեղին հեակահարձած տակն է», նրա տապալումը՝ նույն հարցադրումով ու նույն պատասխանով էր հանդես գալիս նաև բոլշևիկյան «Պրավդա» թերթը, որը 1913 թվականի սկզբներին գրում էր. «Պրուտեսարիատը բազմիցս իր բողոքն արտահայտել է Քուրբեխյանում կատարվող զազանութիւնների դեմ: Անաբաժնոր բանվորները դիտակցում են, որ անհրաժեշտ է փոխել թուրքահայերի զբոսլուներ՝ լիակատար վերափոխելով Քուրբեխյանում տիրող հին կարգը»²:

¹ Անուշտ, բոլշևիկյան «Պրավդան» միանգամայն ճիշտ էր իր հարցադրումն մեր. ազգային հարցի վերջնական լուծման, ազգային ճնշման բոլոր ձևերի վերացման և ազգերի ազատագրութեան միակ ուղին բուրժուական հասարակական-պետական կարգի տապալումն էր, որը կարող է իրականացվել բանվոր դասակարգի, աշխատավոր մասսաների հեղափոխական պայքարի միջոցով: Տվյալ դեպքում երկուստորակ ուժերի տապալումը հնարավոր էր իրականացնել Քուրբեխյի բազմազգ աշխատավորութեան դիմում հեղափոխական պայքարի ճանապարհով: Բայց այդ ժամանակ Քուրբեխյանում բանվոր դասակարգը փոքրաքանակ էր և անկազմակերպ, աշխատավոր մասսաների զինված ապստամբութեան և սոցիալիստական հեղափոխութեան իրականացման համար երկրում չկային հասունացած պայմաններ: Ո՞րն էր, ուրեմն, կերբ:

¹ Ա. Բիկուպյան, համակեր, հոգիաներ, փոստալիքներ, Երևան, Հասարակ, 1981, էջ 15:

² ՏՊ «Правда», 7 июля 1913 г.

³ «Путь правды», 1 февраля 1914 г., № 10.

Որպեսզի կարողանար զիմագրավել վերահաս անկը վտանգին, բոլորից լքված և երկուստորակ զազանի բացված կրախի առջև կանգնած հայ ժողովուրդը փրկութեան միայն մի ելք կարող էր ունենալ՝ զինվել: Նրա զինին կախված դամոկլան սրին պետք է հակազդվեր սուրբ, բռնութեանը՝ բռնութիւնը, որքան էլ դա հզի լիներ վտանգներով, որքան էլ մեծ զոհեր պահանջվեր: «Լինել և չլինելու» ճակատագրական պահի խորհուրդն ու հրամայական պահանջն էր դա: Ժողովրդի փրկութեանն էր բազուկներում էր: Երկիցս իրավացի էր խառնացի Անիկար Ջիպրանուն, որն իր «Հայեր» վերատարվումը հողմածուս, անբարասունանալով 1894—1896 թվականների հայկական շարժերին և հայերին կոչ անելով՝ դասեր ստնել տեղի ունեցածից, գրում էր. «Լիովին բնաչնջման դատապարտված ժողովուրդն իր հույսը միայն պետք է դնի իր հուսահատ դուրացանութեան վրա: Մի սպասեր ուրեմն, որ այս կեղտոտ ոճիրը, որ սկսած է արդեն, աղչանուղի մեջ կատարվի: Եթե զուր մի մեծ պատերազմի, մի մեծ հեղափոխութեան մեջ զոհեր ձեր 300 000 խոլխոլված կերպրները, զուր ազատ կլինեիք: Որվժ ժողովրդի անպատիժ չեն սպանում, բացի այն պարագայից, երբ այդ ժողովուրդը ինքն է զահհին մեկնում իր վիզը»³: Այո՛, հույսը միայն իրենց վրա դրած՝ հայերն ազդովին պետք է ոտքի ելնէին, կազմակերպված մտնէին իրենց բարձրաշարի անհայտնակի կիրճերը և թավտ անտանները, բարձրանային լեռներն ի վեր՝ միշտ հրացանից անբաման, այն դիտակցութեամբ, որ ինքնապաշտպանութիւնը սրբազան իրավունք ու վահագունն պարտք է Այո, ոխերիմ թշնամուց միակ զինութիւնը կարող էր միայն համապայքին ապստամբութիւնը լինել, եթե բնդհանրապես փրկութիւնն կար: Գոնե այդ բանն էին թելադրում հայ ազատագրական շարժման պանծալի հերոսները՝ Անդրանիկի և Սմբատի, Հրայրի և Մուրադի, Աղբյուր Սերորի և Գեորգ Չառչի, տանալ և հարցադրար բաց ֆիդայիների շատ: զինպետը հանող կոխվներ թուրքական բազմաքանակ կազմակերպված զորքի և քրդական ոչ կանոնավոր ուժերի դեմ: Այո, այդ զեպարտ միայն հայութիւնը զուցև խուսափեր ազգովին կոտորվելու խայտառակութիւնից: Վկա՞ Ջեյիմսն ու Սատունը, իսկ Մեծ եղեռնի օրերին՝ Վանն ու Մուսա լիւրը, Շապին-Գարահիւարն ու

¹ «Գրողակ», № 9 (120), դեկտեմբեր, 1901, էջ 149:

Ազ-գազը, ավելի ուշ՝ Մարդարապատն ու Բաշ-Ապարանը, Չան-
դիզորի անդուգական Հերոսամարտ Թուրք-մուսափաթական
միացյալ ուժերի դեմ: Վերջապես կայսրության մեջ ընդամենը 8
միլիոնի հասնող Թուրքը, որը հայկական լեռնաշխարհում խոր
արմատներ չունի և այդպես էլ մնացել էր որպես «տաղմական
սփուլացանք», նույնիսկ իր Բիկունքում սեննալով բուրդ ու շեր-
բեղ հրոսախմբերին, չէր կարողանա արյան մեջ թաթախել
նույն կայսրության շուրջ 3 միլիոնի հասնող մի ուրիշ ժողո-
վըրդի, որը միայն զինք վերցնելու ունակ ավելի քան 300 հա-
զար երիտասարդ սեննա:

Որքան օրվա կարգախոսը պետք է լիներ. «Ամբաստանցիք, դժ-
մարդիք, զենք վերցրու, հայ ժողովուրդը, քեզ փրկող ինքդ ես»:

Իսկ ի՞նչ էին անում ժողովրդի բախտը տեսրեկելու պատաս-
խանատվությունը ստանձնած հայ ազգային բաղաբան կու-
սակցությունները: Շարունակելով փաշիվանը եվրոպական իմ-
պերիալիստական տերություններին միջամտությանը հայ ժողո-
վրդի կացությունը բարելավելու արտափոր ձևայնը, նրանք,
հատկապես դաշնակցությունը, փաստորեն Բուսանցին ժողո-
վըրդին, նրան դատապարտեցին կրավորական սպասողականու-
թյան: Մինչդեռ երիտթուրքերի հայաչինչ ծրագիրը, որն արգեն
բարձրացվել էր պետական բաղաբանության աստիճանին,
ամեն բույն պատրաստ էր բուն զործողություններին վերաձևելու
Գաթան հաշվահարգար սկսելու համար միայն պատահ առիթ էր
պետք:

Նույնիսկ այդ օրերին, երբ արևմտահայությունը գտնվում էր
երիտթուրքական հրեշի մահաբեր շեյք տակ, դաշնակցությունը
և ազգային մյուս քաղաքական ուժերը տարված էին Կեթիու-
սակցական և միջուսակցական պայքարի խնդիրներով, հայ
մատույի օրգաններում բնութրվում էին համաշխարհային պրոք-
լեմներ, որանց էշերը լեցուն էին փիլիսոփայական վերացական
դատողություններով: Տպագրվում էին հողվածներ ու նյութեր
եվրոպական գրականության և արվեստի, լայնածավալ հայտա-
բերություններ՝ ապրանքների զենքի ու դրամի կուրսի մասին:
Այս ամենը արևմտահայության մոտ կեղծ պատրանքներ էլ
ծնում իրական միժանի մասին:

Պատկար լրացնում էին հայ ունեոր դասակարգը: Կովկա-
սահայ բուրժուազիան, որի հիմնական մասնողությունն էր հա-
բուսությունները բաղձապատկելն էր. Կարիսինի պես խուլ ու

անտարբեր էր արևմտահայության ազատագրական գործի նկատ-
մամբ: Իր հերթին վաչկեր ու հանգստությունը բմբռնիտող, պեր-
ձանքն ու ճոխությունը բարձր նրբության հասցրած Պոչոկ հայ
ամերիայությունը, նրբակիրթ էֆենդիները, մայրաքաղաքի, Իզ-
միրի և այլ վայրերի հայ վաճառականներն իրենց փողի քսակ-
ները պինդ փակել էին Թուրքերին ընդդիմադիր ուժերի առջև,
ամեն զենավ խախտնում էին զենք ձեռք բերելու հայ կազմակեր-
պությունների հիգրերը: Մյուս կողմից, քնդհակառակը, ուժ էին
տալիս իրթիհաղին: Վերկրի ամենահեռավոր անկյուններում ան-
հաճ իրթիհաղը իր սկզբունքները տարածում, այդ թույնի
օրջերը պահում էր պլյալուրապես տեղական հայ վաճառակա-
նների սոկիներով,— գրում էր Ս. Սապահ-Գյուլյանը:— Բալբա-
նեան պատերազմի ատեն մի քանի ժամվա մեջ հայ վաճառա-
կանները 30 հազար սոկիով պատասխանեցին իրթիհաղի քա-
նած «Ազգային հանգստություններին»: Հայտնի գլմատական
Ի-ը 10 հազար սոկի թափեց սեղանի վրա հայ և Թուրք ժողովա-
կանների առջև, օսմանյան համալրարանի մեջ»:

Անհանգստության, իրարանցման ու անապահովության
պայմաններում կասկածի, բենի ու ատելության թանձր մթնու-
լորտում հայ ունեոր դասակարգը բամեն կողմ ցանում էին
վառ տենչանքների ու սին պատրանքների փուլ սերմեր, շքի-
տակեղով, որ մոտեցող արհավիրքը բուրդի բամբին էլ լինելու:

1913 թվականի Հուլիսին երիտթուրքերը հայերի հերթական
կոտորած կազմակերպեցին: Բալկանյան երկրորդ պատերազմի
ժամանակ Թուրքական բանակի զորավար Սամի բելը շարդեց
բուլղարների թողած Թոգոսթո, Մալպարա և Միրոնֆիտո քաղաք-
ների հայերին և քրիստոնյա մյուս քնակիրներին: Դա ուժգին
հարված հասցրեց երիտթուրքերի հետ համադրածակցելու զաշ-
նակցականների տակտիկային: Նույն թվականի նոյեմբերին զաշ-
նակցությունը ստիպված էր զավ ձևականորեն կապերը խզել իր-
թիհաղի կոմիտեի հետ: Բայց այդ իդում, ավագ, շատ էր ուշա-
ցել: Դաշնակցություն կուսակցության, նրա տեղական կազմա-
կերպությունների, զենքի պահեստարանների, գործունեության
ծրագրերի և սլանները մասին էրիտթուրքերի իմացությունը կա-
տարյալ էր: Սրանք վաղուց իրենց հաշվառերից լիովին դուրս էին

1 Ս. Սապահ-Գյուլյան, Պատմությունները, էջ 20—21:

նեակ ի իթիհ՝ աղ-դաշնակ համագործակցությունը, որը նրանց այլևս պետք չէր:

1914 թվականի սկզբից Քուրբակյան հակառուսական՝ պրոպագանդան մեծ ծավալներ ընդունեց: Նրա մեջ առաջվա պես գերիշխում էր պանխույամիզմը և պանթուրքիզմը: Հատկապես կարևոր նշանակություն էր տրվում Երևանի նահանգին, որտեղ լայն աշխատանք էր ծավալվել տեղի մասնաբաղկան բնակչության շրջանում: Քուրբակյան էմիսարները և ագիտատրոները այստեղ մասնաշրջականների կողմին անում ուսու-թուրքական հնարավոր պատերազմի ժամանակ բուր միջոցներով պաշտպանել Քուրբակին, նրանց ապստամբության էին մղում կառավարության դեմ: Անդրկովկասում հակառուսական տրամադրություններ բոր-բորելու, ուսուական բանակի թիկունքում գիեված կուլյաներ կազմակերպելու խնդիրն մեծ կարևորություն էին տալիս նաև Քուրբակի գերմանացի բարեկամները: Քուրբակը և գերմանացիներն ֆրենց հույսը հատկապես դրել էին արբերչական, աշարական, արեսազական, ինչպես նաև վրացական հետադիմական, հակառուսական տրամադրություններ ունեցող խավերի վրա:

Ռուսական իշխանություններն ուշադիր հետևում էին Անդրկովկասում պանթուրքականների և պանխույամականների հակառուսական գործունեությանը, միջոցներ ձեռնարկում այն խափանելու համար:

Այսպես, 1914 թվականի հունվարին ցարական գաղտնի գործակալությունը հետևյալ գեկուցագիրն էր ներկայացրել ներքին գործերի մինիստրությանը.

«Ներքին գործերի մինիստրություն, ոստիկանական բաժին.

23 հունվարի, 1914 թ., № 16609

Ներքին գործերի մինիստրության կողմից արտասահման առաջվածին՝ հարաբերելու համար տեղական իշխանություն-

¹ Գերմանական ստեղծ-զեմեկրատական կուսակցության նշանավոր գործիչներից Պարվուս իթիհ՝ աղականների խնդրանքով իր մասնավոր հովանավորության տակ անկեղծ Պոլսում ապաստանած մի քանի հակառուս վարի «ստեղծարարներին», նրանց ուղարկել էր Ալաբերձ՝ ուսուական պետության դեմ մասուլումն աշարացիների խռովություններ հրահրելու համար, որը և կատարվեց (տե՛ս Ա. Սապան-Պչուկան, Պատասխանատուները, էջ 270):

² Այս արտասահմանյան առաջվածը գաղտնի գործակալության Փարիզի բաժանմունքի վարի կրտսերիկովն էր (տե՛ս ՍԱԼԻԵ, 26 հունիսի 1974 թ.):

ների և ուսուական զենպանատների ու հյուպատոսարանների հետ:

Պոլսի «նուրի սուման» ակումբում նորից պանխույամականների ժողով է տեղի ունեցել՝ իթիհ՝ աղի և հրեաների մասնակցությամբ: Ժողովին մասնակցել է մոտ 700 մարդ՝ ակա-նավոր իթիհ՝ աղականներից և հրեաներից: Ներկա է եղել նա-խարար Քալաթ բեյը, Բեդրի բեյը, Սեիդ բեյը, Բեբիր բեյը, Ջալիդ բեյը: Հրեաներ՝ Ալապհովության բանին՝ պետ Սամվել Էնեների և ոստիկանապետի օգնական Ալբում բեյ: Ռուսաստանի Պանխույամականների կոմիտեից՝ ժողովում նշել են Ահմեդ Աղաևը, Ջալալ Կորխամազովը, Մահմեդ Թաղիբը, Զիա բեյը և նրա կերպար Ասլանը:

Ժողովում ճանձր են արտասանվել Ռուսաստանի և քրիստոնյաների դեմ և իբրև արդյունք՝ հայտարարվել է բոլկոս հայերի և հույների անտեղի դեմ: Բոլկոսի մասին բաժանվել են կուրել:

Ժողովի վերջում Քալաթ բեյը հայտարարեց, որ Քուրբակյան ի թուլլատրի Անատոլիայում ոչ մի եվրոպական հակակշիռ եսկ իթև եվրոպան կհրամարվի հակակշիռ, ապա տակավ առ տակավ այնտեղ ութֆորմներ կանցկացվեն: Առայժմ դեռ ուժեղ բանակ է պատրաստվում Կովկասի ճակատի համար: Տեղեկու-թյուններ կան, որ զեյի էրբում անընդհատ ուղարկվում են զորք ու պաշար և ձեռնարկված է բերելու, հատկապես Բոս-ֆորի շրջանի բեդլիկի վերադիմում և ամբացում:

Նույն տեղեկությունների համաձայն 1913 թվականի զեկտեմբերին Կովկասից Պոլսում հայանվել է պանխույամական Գի-բեյ Քաղիբը, որ միլիտանտի Քաղիկի «կոմիտաշուն» է Քուրբակյան շրջանում և Բարվում: Չնայած Քաղիկը պնդում է, թե կկազմ է անտարական գործող, սակայն նման գործեր նա ի կատարում և հարաբերությունների մեջ է պանխույամականների հետ: Այս բուրի մասին Ստամբուլական բաժինը՝ հաղորդում է 28 երդ Գերազանցությանը ի տեղեկություն:

Վարիչի փոխարեն՝ Վալիկ
«Հատուկ բանին» վարիչի փոխարեն՝
(ստորագրություններն անընթեաններն է):»

1914 թվականի օգոստոսի 2-ին թուրքական կառավարու-թյունը Գերմանիայի հետ ստորագրեց զաղտնի դաշնակցային

պայմանագիր, որի համաձայն Քուրբխան պարտավորվում էր Ռուսաստանի դեմ պատերազմում անհույս պահ հանդես գալ Գերմանիայի կողմում: Իրանից բնորոշ ենք մի բանի օր Հետո, 1914 թվականի օգոստոսի 6-ին, Քուրբխայում Գերմանիայի զեպայան բարոն Ֆոն Վանզելյեյմը մեծ վեղիր Մեհմեդ Սադր Հալիմ փաշային ուղարկած նամակում զերմանական կառավարության անունից Քուրբխային երաշխիքներ էր տալիս պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում Իրան հնարավորություն տալ իշախանացեալու իր պանթթուրանական նպատակները: Եռուսով այդ փաստաթուղթը վերածվեց լրացուցիչ նոր համաձայնագրի, որտեղ Քուրբխը իրենց համար ձևանալու նոր կետեր ավելացրին: Համաձայնագրի 5-րդ կետում մասնավորապես սակած էր, «Գերմանիան պարտավորվում է Քուրբխային ապահովել իր արևելյան սահմանների այնպիսի ճշգրտում, որը Իրան հնարավորություն էտա անմիջական շինում հաստատելու Ռուսաստանի մուսուլմանական տարրերը: Հետո»: Գերմանիան դրանով իսկ ոչ միայն ձառնալու էր Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների պանթթուրանական-պանթթուրական պլանները, այլև պարտավորվում էր արևելցեկ դրանց իրականացմանը:

1914 թվականի սեպտեմբեր, էրզրումում (Կարին) դաշնակցության կուսակցության 8-րդ համագումարի օրերին, Երիտթուրքերը բանակցություններ սկսեցին դաշնակցական ղեկավարների հետ՝ նպատակ ունենալով վերականգնապես պարզել Իրանից դիրքը Ռուսաստանի և Քուրբխայի ուղղման ընդհարման զեպքում: Քուրբխը հայերին շարադրեցին իրենց պլանները պատերազմի ընթացքում և հայթիական ավարտի դեպքում: Երիտթուրքերն առաջարկեցին Ռուսաստանի դեմ մղվելիք առաջիկա պատերազմում ակտիվ գործակցել իրենց հետո Իրանից պահանջում էին, որ հայ ժողովուրդը գլխովին, թե՛ Քուրբխայում և թե՛ Կոզկասում իր նյութական ողջ միջոցներով ու մարդկային սեուրսներով լծվի Քուրբխայի պատերազմական կարքին և զենքն ուղղի

ցարավոր բարեկամի՝ Ռուսաստանի դեմ: Իրանից առում էին, որ Կոզկասից ուսանելին զուրա մղելուց հետո Քուրբխան անտեղ կասեղնի Վրաստանի ավտոնոմիա, որի մեջ կմտնեն Քուրբխայիս, Քիջիլիսի, Բաթումի նահանգները և Տրապիզոնի նահանգի մի մասը: Կոզկասի հյուսիս-արևելյան մասում, ըստ Իրանից, ստեղծվելու էր մուսուլմանական մարզ, որի մեջ մտնելու էին Դաղստանը, Բարքի նահանգը և Ելիզավետպոլի նահանգի մի մասը: Եվ, վերջապես, Իրանից խոստանում էին կենտրոնական մասում ստեղծել Հայաստանի ավտոնոմիա, որի մեջ պետք է մտնեին Երևանի, Կարսի նահանգները, Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան մասը, ապա նաև այդ ավտոնոմիային սահմանակից էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի շրջանները:

Քուրբխի կողմից նախկինում արված բազմաթիվ խոստումներից հուսախար հայերը մերժեցին Երիտթուրքերի առաջարկը Իրանից հայտարարեցին, որ ուս-թուրքական պատերազմի զեպքում Քուրբխայի հայերը բաղաբական նպատակներ չեն հետապնդի, չեն աջակցի երկու կողմերից ոչ մեկին, լույս դիրք կզբաղեն թուրքական կառավարության հանդեպ: Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի հայությանը, ապա հայ պատմիկականները Երիտթուրքերին պարզ հասկացրին, որ նա հանդես չի գա Ռուսաստանի դեմ, Իրան չի հարվածի թիկունքից, ինչպես պահանջում էին թուրքերը: Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու մտազրույթյունը հայերը համարեցին Քուրբխայի բուն գոյությանը սպառնացող արկածախնարություն: Օսմանյան կայսրության փրկությունը Իրանից տեսնում էին խիստ շեղորոշյուն պահանջում մեջ: Հայերի նման հայտարարությունը Երիտթուրքերը գնահատեցին որպես դավաճանություն թուրքական կայսրության շահերին և իղնաճներին:

Օսմանյանը հայերի մերժումը, Քուրբխը կ'լ ավելի մեծ նշանակություն տվեցին Անդրկովկասում հակառուսական և հակահայկական տրամադրություններ բորբոքելու խնդրին:

Ահա այսպիսի պայմաններում՝ թուրքական ոճբազորը իշխանությունների կողմից նյութվող մեծ դավի, պանթուրքական գաղափարախոսության ծավալում, զերմանական իմպերիալիստ-

¹ Տե՛ս Ե. Փ. Լուշսվեյտ, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг. Военно-политический очерк. изд-во Московского университета, 1966, էջ 33:

² Ю. В. Ключников и А. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотам и декларациях, ч. II, М., 1926, № 10.

¹ Տե՛ս Զարեկանդ, Ինչ կորսեցին թուրքերը՝ միջոցառումներ Քուրբխում, էջ 139:

ների բացահայտ թշնամական քաղաքականության իրականացման, հայ ժողովրդի պատմական բախտի նկատմամբ արեւմտաքի մեծ տերութիւնների հանցագործ անտարբերության պայմաններում էր արեւմտահայ ժողովուրդն անցկացնում սարսափներով լի նախապատերազմյան տարիները: Ամենուրեք լքովում էին հայերին կոտորելու, նրանց «անէպցեելու» սպանելիքները:

Հայերը կյանքի ու մահվան կամարի վրա էին: Վրա էին հասնում նոր ողբերգական ժամանակներ:

ԱՐԵՎԱՏԱՆՅԱՆ ԳՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆԱՄՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՎ

1914 թվականի հուլիսի 19-ին (օգոստոսի 1-ին) Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին, երկու օր հետո՝ Ֆրանսիային, իսկ հաջորդ օրը Անգլիան՝ Գերմանիային: Ավագից առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը, որը աշխարհի վերաբաժանման, ուրիշ ժողովուրդների հարստահարման ու կողոպուտի նպատակով տերութիւնների երկու խումբավորումների միջև պայքարի օրգանական շարունակութիւնն էր, մահացու գոտեմարտ: Խմբավորումներից մեկի՝ Փառլակ միութեան մեջ էին Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիան և Ռուզարիան, որոնց գլուխ էր կանգնած գերմանական իմպերիալիզմը: Մյուս խմբավորման՝ Անտանտի մեջ էին մտնում Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, որոնց պատերազմի բնիակցում միացան նաև Եսպանիան, Իտալիան, ԱՄՆ-ը և մի շարք այլ երկրներ: Այս խմբավորումը գլխավորում էին անգլիական և Ֆրանսիական իմպերիալիստները: Անարդարացի, թայանչիական պատերազմն իր մասշտաբներով ու զործած ավերներով հավասարը չունէր մարդկութեան նախորդ ողջ պատմութեան մեջ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1914—1918 թթ.) մասնակցեց 38 պետութիւն՝ ավելի քան 1,5 միլիարդ բնակչութեամբ, որն այն ժամանակ կազմում էր երկրագնդի բնակչության 75 տոկոսը: Ավելի քան 75 միլիոն մարդ զենքի տակ զրգվեց: Այսօրված պատերազմը երիտթուրքերի համար բարենպաստ առիթ էր զործնականում ստուգելու պանթուրքական գաղափարների կենսատնակութիւնը, իրականացնելու իրենց նվաճողական ցնորական պլանները, որոնք սակայն խիստ հրապուրիչ էին ռազմաֆեոդալական, բուրժուակապիտական, ինքիհաղական-շո-

վիճիտական վերնախավերի համար: Նրանց կարծիքով պատերազմն մասնակիչը իրօտ կրթարձրացնելը թուրքիայի վարկը, որը մեծապես նվազել էր, հաղորդ կտար թուրքերի ինքնասիրությանը և արժանապատվությանը: Թուրքական կառավարությունը կանգնեց Գերմանիայի կողմը, որը, ինչպես վերևում ասվեց, ոչ միայն խոստացել էր անձնուժանի պահել կայսրության տերիտորիալ ամբողջականությունը, այլև իթիթհազականների առև զով էր նոր տերիտորիաներ զավթելու, անձայրածիր թուրանին տրվելու հեռանկար: Գերմանացիներն ամեն կերպ բորբոքում էին թուրքերի կրոնական մոլեռանդությունը անզիխացիների, ֆրանսիացիների, ռուսների դեմ:

Ճիշտ էր լինի կարծել, թե երիտթուրքերը չլու շնագանջ էին իրենց դերմանացի բարեկամներին և կատարում էին այն, ինչ ցանկանում էր Գերմանիան: Երբ առում ենք, թե պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունը վերածվել էր արևմտյան տերությունների գազաթմային շահագործման օբյեկտի, որ օտարերկրյա կապիտալի համար այն դարձել էր կիսազաղութ, դա բնավ չի նշանակում, թե թուրքիան պարզապես խաղալիք էր Գերմանիայի և մյուս մեծ տերությունների ձեռքին: Թուրքիան ինքը, ինչպես հայտնի է, գաղութային տերություն էր, որը Հյուսիսային Աֆրիկան և Բալկանները կորցնելուց հետո էլ դեռ իր կենդի տակ էր պահում շատ ժողովուրդների, նրանց ենթարկում դաժան շահագործման ու հարստահարման, ամեն ինչ անում մեծ տերությունների կախիճությունից ազատվելու համար:

Թուրքերը զեպի պատերազմ գնացին ոչ թե պաշտպանողական պայաններով, ոչ միայն եղածը պահպանելու մտահոգությամբ, այլև կայսրությանը նոր տերիտորիաներ միացնելու ձգտումներով: Գերմանական իմպերիալիստների օգնությամբ նրանք ծրարում էին գրավել Արևելյան Հայաստանը և ամբողջ Անգոր-

կովկասը, մասնավորապես տիրել Բարսիլին և նրա նավթային հարստություններին:

Թուրքական կիսաթուրալական իմպերիալիզմը, որը թույլ էր անտեսապես, այնուամենայնիվ, ռազմական տեսակետից մեծ ուժ էր ներկայացնում: Այդ բանի գիտակցությամբ է, որ իթիթհազական կառավարողները մտան պատերազմի մեջ:

«Իթիթհազ վե թևաքը» ոճարգործ կուսակցությունը խանդավառված էր պատերազմի ստեղծած պատեհ տրիթով: Երիտթուրքերի պարագլուխների համար պատերազմն ասես մի մանանա էր՝ իբրև երկնքից: Եկել էր «մեկ տարբից կազմված ու բաղկացած ազգ» ստեղծելու ժամանակը:

1914 թվականի սեպտեմբերին երիտթուրքական իշխանությունը ամբողջովին կենտրոնացավ բանակի զլխավոր շտաբի պետ Էնվեր փաշայի, իթիթհազ կուսակցության կենտրոնական կրօնիկի նախագահ Ռաջեթ փաշայի և Սուսանբուլի ռազմական նահանգապետ Ջեմալ փաշայի ձեռքում, կազմվեց նրանց տրիտովիքատը (կառավարությունը): Էնվերը գրավեց ռազմական մինիստրի, Թալեաթը՝ ներքին, իսկ Ջեմալը՝ ծովային մինիստրի պաշտոնը: Օսմանյան պաշտպանության գոյությունը Աևական դարձավ, իսկ կամազուրկ 70-ամյա սուլթան Մեհմեդ V-ը լոկ խաղալիք էր զիկատատրների ձեռքին:

Ռազմական մինիստր և շտաբի պետ Էնվեր փաշայի զլխավորությամբ և զերմանացի ռազմապետների աջակցությամբ թուրքական բանակի զլխավոր շտաբը տեղադրվեց մշակում էր պատերազմի ստրատեգիական պլանը, որի մեջ մարմնավորվում էր ն' Արզուլ Համիդի պանիպամիզմը, ն' երիտթուրքերի պանթուրիզմը:

Թուրքական բանակի ստրատեգիական պլանի հիմքում զրվել էր և այն սխալ հաշվարկը, ըստ որի Մեծ Բրիտանիայի և նրա զայնակից տերությունների գազաթմային տիրապետություններում գտնվող թուրքապետ ու ոչ թուրք մասնաբաժան ժողովուրդներն առաջին իսկ առիթի զեպում «սրբազան պատերազմի» զրոշով սպաստամբելու էին, աջակցելու էին Թուրքիային և Գերմանիային՝ իրականացնելու իրենց նվաճողական պլանները «Սրբազան պատերազմին միջոցով Թուրքիան և Գերմանիան

¹ *See* Emin, Turkey in the World War, Yale Oxford, 1930, pp 3, 195.

² *See* Akaby Nessimian, Britania and the Armenian Question 1915—1923, London, 1984, p 32.

³ *See* «Белая книга. Война с Турцией. Дипломатическая переписка Англии, предшествовавшая войне с Турцией (с 22 июля по 22 октября 1914 г.)», СПб, 1914, էջ 140—141:

⁴ *See* «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архива царского и Временного правительств», серия III, 1914—1917 гг., том I, Соцгиз, Москва, 1935, էջ 213:

¹ *See* E. Ф. Лудинвейт, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., էջ 25:

նպատակ ունենին Անտանյի երկրների դեմ հանել վիթխարի մաս-
ա՝ 72 միլիոն մարդ բրիտանական, 35 միլիոն՝ ֆրանսիական
զաղութներում և 18 միլիոն մարդ՝ Ռուսաստանում¹։

Եկնելով այդ ոչ ոնալ հեռանկարից, թուրքական բանակի
հարձակողական գործողությունների պարտ նախատեսում էր եր-
կու հիմնական օպերատիվ ուղղությունը՝ կոնստանդուպոլիս և կովկաս-
յանը։ Եղիպտոսի ուղղությամբ ռազմական գործողությունները
պահվելու էին նրանով, որ թուրքական զորքերն անցնելու էին
Սուեզի ջրանցքը և անմիջական շփման մեջ էին ժամելու Աֆրի-
կայի մուսուլման բնակչության հետ²։ Այդ բնակչության հետ
անբար փոխգործողություններով թուրքերը պետք է ոչնչացնեին
Անտանյի երկրների տիրապետությունը և Հյուսիսային Աֆրիկա-
յում և Ջիբրալթարից մինչև Սուեզ ընկած ողջ տարածությունը
միացնեին Օսմանյան կայսրությանը։ Եղիպտոսի և Հյուսիսային
Աֆրիկայի երկրների նվաճումը հիմնականում նպատակու էր
երթնաթուրքական կառավարողների պանիսլամական նպատակ-
ների իրագործմանը³։ Այնուհետև, թուրքերին միացած սենյուսի-
աները՝ և սուզանցիները պատերազմը պետք է տարածեին Ան-
տանյի աֆրիկյան մյուս զաղութներում⁴։

Թուրքական իմպերիալիստներն իրենց ռազմական պլաննե-
րում հատկապես կարևոր տեղ էին տալիս Անդրկովկասը Ռու-
սաստանից արագորեն անջատելու խնդրին։ Այդ պատճառով
առավել արկածախնդրական էր Կովկասի ուղղությամբ նախա-
տեսված նվաճումների պարտ։ Կովկասը գրավելիս Արարատի
ուղղությամբ հարվածը թուրքերը համարում էին որոշիչ նրանք
Կովկասն անվանում էին «Ռուսների ճանապարհ» և զրա համե-
մատ մյուս աղբյուրականներին երկրորդական նշանակություն
էին տալիս։ Ենվերը համոզված էր, որ կրեք հարյուր հազարանոց
բանակով պատերազմի հենց առաջին ամիսներին ռուսներին
զուրա կմղի Կովկասից, որից հետո հեռու կլինի «օգոստիսկան
ձեռք» մեկնելու ռուսական անտրեն լծի առկ հեծող» պերոնակից
Լեյալյաններին⁵։

Ենչ խոսք, կովկասյան ուղղությամբ նախատեսված պան-
թուրքական պլանների իրականացումը մասնացու վտանգ էր
սպասում առաջին հերթին հայ ժողովրդին, որը դիմում էր
իրեն ամենաուրջ խոչընդոտ։

Այժմ արդեն ապացուցված է, որ պատերազմի մեջ Ռու-
սիայի մտնելու զիլավոր պատճառներից մեկը, եթե ոչ ամենա-
զիլավոր պատճառը հայկական հարցի զլումումն է։ Ենթադ-
յացել էր, վերջապես, երկար սպասված բարեպատեհ առիթը՝
սրով ու հրով բնաջնջելու բաժավոր հայ ցեղը։ Կրեք բյուր
երկրները կռիվ էին բռնված իրար հետ, և հայության հարցով ոչ
որ դրավելու ո՛չ ժամանակ և ո՛չ էլ ցանկություն ունեի։ Այս
հանգամանքը բազմիցս քնդգծել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտար
հեղինակները։ Հերթով, պատերազմի նախօրյակին և ընթաց-
քում թուրքիայում հույանարմատըրված շատ օտարերկրացիներ
վկայել են, որ երթնաթուրքական կառավարությունը պատերազմի
մեջ է մտել իր «ծրագրում առաջին կետ» ունենալով «հայոց
փշացումը»։ Հայ ժողովրդի ոչնչացումից հետո հերթը պետք է
հասնեի ուրիշ ազգերի, մինչև որ թուրքական պետությունը վե-
նակազմվեր «միայն զուտ մասնեղական, համաթուրքական հի-
ման վրա, ամեն ոչ մասնեղական և ոչ թուրք բնակիչները բռնի
պետք է մասնեղականացվեն և թուրքացվեն և որ ասի կարելի
է՛լ՝ բնջվում»⁶։

Կովկասի ուղղությամբ թուրքերը հետապնդում էին ոչ միայն
համաթուրքական, այլև դերապնացապես պանթուրքական նպա-
տակներ։ Առգին մի բանի հարվածներով Անդրկովկասը և ողջ
Կովկասը դրավելուց հետո «Հայկական» թուրքական բանակը
պետք է բաժանվեր երկու մասի. մի մասն անցնելու էր Իրա-
նական Արքրիչան, գրավելու էր Իրանը, Կասպից ծովի հարա-
վայուն և արևելյան եզրերները, մյուս մասն առաջ շարժվելով
Հյուսիսային Կովկասի ուղղությամբ, պետք է նվաճեր Գրիբո, Պոլյո-
միին, թաթարական բնակչությամբ Վոլգան-Արալյան ջրը-
ջանները։ Կովկասի ուղղությամբ գործող բանակի այդ երկու
մասերը միանալով իրար, արշավելու էին Միջին Ասիա և Աֆ-
րիկասում։ Այնուհետև թուրք մուսուլմանական զորքեր խմբա-
վորվելով Աֆրիկանասում, այդ երկրի ընդանցներով թափան-

¹ Շ. Տալան, Հայ ազգի տարազրույթները գերմանական ջավերապիներու
համեմատ, մ. Ս., Վեննա, 1921, էջ 52։

² Սուեի տեղը։

¹ ՏԿ՝ Է. Փ. Лудшувейт, Турция в годы первой мировой войны
1914—1918 гг. էջ 307։

² ՏԿ՝ Ա. Փ. Миллер, Краткая история Турции, էջ 157։

³ ՏԿ՝ Ե. Չապանյան, Հայաստանը թուրք լուծի առի, Պոսթև, 1918, էջ 38։

⁴ Սենյուսի—մուսուլմանական ազգեր։

⁵ ՏԿ՝ Ա. Փ. Миллер, Краткая история Турции, էջ 157։

ցելու էին Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտք և Քուրքիային էին միացնելու հնդկական մուսուլմաններին: Ապա ուզողսթյուն վերցնելով զեպի Չինաստան, պետք է տիրանային ուլգուրներով բնակեցված Մինցզյանի շրջաններին: «Այս գործը մենք պիտի գլուխ հանենք Ալլահի ոգորմությամբ և մեր Մարգարեի օգնությամբ և այն միության շնորհով, որ մեզ պարտադրում է մեր կրոնը»,— խոր համոզումներով գրում էր Պոլսում լույս տեսող «Քասիֆիթի էֆրայա» թերթը:

Այսպիսով, երկպառական և կոմիսայան ուզողսթյուններով ծավալվելիք սուլճական գործողսթյունները պետք է հանգեցնեն միմյուսի մի կաշարության՝ «Մեծ Քուրքիայի» ստեղծմանը, որի օսահմաններն Աֆրիկայի և Ասիայի վրայով տարածվելու էին Զիրալթիարից մինչև Չինաստան: «Այսպիսին էր այն պլանը,— գրում էր Ս. Միլլերը,— որն իր վրայում էր գերմանական դինվորականության և էնվերական-պանթուրքականների անզուսպ ավանտյուրիզմի բացահայտ կենրերը»: Գերմանական զլխալոր շտաբի ծառայողները մշակել էին պլանի բոլոր մանրամասները՝ զորքերի դասավորումը, նարկածների ուղղողսթյունները, գործողսթյունների ժամկետները:

Շատով գորակույնի հրաման եզավ: Զորակույր և մուսալուտ պատերազմի վառոցի հունտ անաջ բերեցին «Հայրենասիրության» թանձր մի շմուք, որի մեծ մասնավում էին Քուրքական հասարակության նորանոր շերտեր: Ամենուրեք տեղի էին ունենում մասնաշախկան ցույցեր և հրապարակային ժողովներ, որոնք անցնում էին «Գորչնն ոտաներով», «Եկել է դրե՞ր ժամը», «Մեծ Հանապարհ՝ ամբ զեպի Քուրքան» և այլ լողունգներով, կոչերով ու սպանակլիբներով: Այդ ցույցերն ու ժողովները սովորաբար վերջանում էին իմբիւսադական քայլերգով, որի տերստի բառակներից մեկում ասված է.

«Ազյամ սեն, գարիք Քուրան.

Պիզ կելիրիզ ասնա, ինան?»

Զիա Գեորալփը ոչ ասանց հիմքի գրում էր. «Հարյուր մի-

լին» (Sic:— 2. Ս.) Քուրքերի միավորումը մեկ ազգի մեջ Քուրքական ազգայնեականների համար հանդիսանում է խանդավառության առաջիկ հորը աղբյուրներից մեկը: Եթե գրողսթյուն լուծանար Քուրքական իդեալը, Քուրքական նացիոնալիզմը չէր կարող ազգպես արագ զարգանալ: Զիա Գեորալփի նման ազգայնամուլ զեկավարների համար պատերազմը պանթուրքական երազների իրականացման միջոց էր:

Շուիխիստական շմուքի պայմաններում հայ ազգային մարմինները հայտարարեցին, որ արևմտահայոթյունը Քուրքաներ պետության հանդեպ հայաստամությամբ է կատարել իր բացարաքցիական բոլոր պարտականությունները: Եկեղեցիներում մաղթանքներ եզան, հայ կանայք զինվորական հագուստներ էին պատրաստում և նվիրով Քուրքական բանակին: Հայ վաճառականները և երկրագործները տալիս էին պահանջվող ապրանքներ՝ պարեն, զրաստներ, հայ երիտասարդները օրինավորապես զինվորագրվեցին, և գորակույնի խուսափելու դեպքեր համարաչեզան: Հայերը մտածում և գործում էին այսպես. «Ոյ մի զեպ-որում առիթ չտալ ու չըրգուն զարգանին»:

1914 թվականի նոյեմբերի 11-ին սուլթանի հասուկ իրազեմը Քուրքիան իրեն Ռուսաստանի զեմ պաշտոնապես պատերազմի մեջ հայտարարեց: Նոյեմբերի 11-ի սուլթանական իրազեմ գալիս էր միայն Եոթի հայաստանի պատերազմի սկսվելը: Փաստորեն մինչ այդ նրանց միջև պատերազմն արդեն սկսված էր: Դեռես հոկտեմբերի 27-ին և 29-ին գերմանա-Քուրքական միացյալ նավատորմը Սև ծովում հարձակվել էր ռուսական նավերի, ինչպես նաև Օդեսա, Մեաստուղը, Քնեդուրիս և Լոմվոստիսյակ նավահանգիստների վրա: Նույն օրը միաժամանակ հրատարակվեց սուլթանի զիմումը բանակին և նավատորմին: Նրան հետևեց իրեն փոքրենբրայիսիստիսի կոչումը շնորհած էնվեր փաշայի՝ նույնպես բանակին ու նավատորմին ուղղված զիմումը:

Նոյեմբերի 11-ին սուլթան-խալիֆը միաժամանակ մահճեղա-

¹ Մեքերված է Է. Փ. Лудушевцт, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., с. 308.

² 84-е Hayd. Foundations of Turkish Nationalism, London, 1950 p. 170.

³ Բյուզանդ կղիանան, Արևմտահայ գաղթ անցատողական շեր՝ բաբկարդական էր (տե՛ս «Հայրենիք», 18 հոկտեմբերի 1980 թ.):

¹ Ա. Զոպանեան, Հայաստանը Քուրք լուծի տակ, էջ 26:

² А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, с. 157.

³ «Այց մի լինի գարիք Քուրան».

Մեքեր գալիս ենք զեպի բեզ:

(Աբշակ Ապոլյանեան, Պատմության Մուսթիոյ Հայոց, էջ 235):

կան ողջ աշխարհին շինարի՝ կրոնական օտարազան պատերազմի» կոչ արեց: Այդ օրը Ստամբուլի Սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհ մեծեղուն շեյխու-ուլ-իսլամ Հաջրի էֆենդիին կարգաց հինգ հրովարտակ Անտանի տերությունների դեմ օտարազան պատերազմ սկսելու մասին:

Զիհաբի հրովարտակներից մեկում մասնավորապես ասված էր. «Երբ բաղամաթիվ թշնամիներ միացել են Խալամի դեմ, կեր իսլամ երկրներ կողոպտվում են, իսլամ ժողովուրդը հարստացավում է և բունարտվում, կեր այս պայմաններում իսլամների խալիֆան, Ղուրանի սուրբ պատվիրների համաձայն, սուրբ պատերազմ է հռչակել, պատերազմելը բոլոր իսլամների պարտականությունը իհ, կրիտասարգ կամ ծեղ, հետևազորը կամ հեծակ, և բոլոր իսլամները պարտավորված են խնդավառվելու հավատքի համար կոթվ մղելու փափագով: Պատասխան՝ այո: Թուրախի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի և դրանց օգնող երկրների հպատակ իսլամները ես պարտավոր չե՞ն սուրբ պատերազմ մղելու իրենց պատկանած կառավարությունների դեմ: Պատասխան՝ այո»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ի տարբերություն բոլոր նախորդ օտարազան պատերազմների», որոնք ուղղված էին ընդհանրապես բոլոր ոչ մուսուլմանների, «անհավանների», բոլոր քրիստոնյաների դեմ, այս չիհաբը ուղղվում էր քրիստոնեական երկրների միայն մի խմբի՝ Անտանտի տերությունների դեմ: Հրովարտակներից մեկում հենց այդպես էլ ասվում էր. «... Բոլոր մուսուլմանները, որոնք ապրում են Անտանտի երկրների (գաղութները) — Հ. Ս.) տարածքներում, պետք է հանդես գան իրենց կառավարությունների դեմ»²:

Որպեսզի մուսուլմաններին բացատրվեր այս չիհաբի հաստի բնույթը, հրովարտակներից մի ուրիշի մեջ պարզաբանվում էր, որ անհավատները միայն ուսները, անգլիացիները և ֆրանսիացիներն են: Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան այս անգամ ոչ միայն չէին զատվում «անհավատ» երկրների թվին, այլև հռչակվում էին իսլամի, հենարան ու պաշտպաններ: Առավել մոլեռանդ մուսուլմանների շրջանում նույնիսկ համառորեն լուրեր էին պտտվում, թե գերմանացիները և ավստրո-Հունգարա-

ցիները մտադիր են հրամարվել քրիստոնեական կրոնից և ընդունել մահմեդականություն: Այդ առթիվ օրերի հայ ակադեմիայի վերհիշում է. «Բոլոր կրիտասարգ թուրքեր ոտքի վրաչ էին, գիշեր-ցերեկ կաշխատեին քրտական ցեղապետերը, շեյխուլը բազաբ (Մուշու — Հ. Ս.) հրավիրելու և համոզելու, որ մեր խալիֆան ճիհատ (սուրբ պատերազմ) հռչակած է բոլոր կհավուրներուն դեմ, բայց բանի որ Գերմանիոյ թագավորը խոստացած է մեր սուլթանին, որ հաղթուիլենեն կոր իր մտրոզ ազգով և դաշնակիցներով պիտի ընդունի հազ տներ (ճշմարիտ կրոնքը), այդ պատճառով ալ՝ մեր դաշնակիցներեն զատ մյուս բոլոր կհավուր ազգները պիտի ընդեր աշխարհի երեսեն և կամ մեր Ղուրանը ընդունիլ պիտի տանք անոնց»³:

Ինչպես քրիստոնեական, այնպես էլ մահմեդական աշխարհը միասնական չէր երկրնական հավատի տեսակետից: Մահմեդականություն երկու գլխավոր սյունի և շես ուղղություններին հետևողները նախիկններում հռչակված օտարազան պատերազմների» ժամանակ միասնակ պատրաստակամություն չէին հանդես բերում կովիլու «անհավատներ» դեմ: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ սուլթան-խալիֆի կրոնական հեղինակությունը չէր տարածվում շիթիների վրա:

Հաշիֆ անեկով այդ հանգամանքը, թուրքերը պործի դրեցին ևսև շիթիների հոդոր մեծերին: 1914 թվականի նոյեմբերի 13-ին հրատարակվեց շիթիներին օտարազան պատերազմին կողոպտակ հրովարտակ, որը ստորագրել էին կայսրության շիա աղանդի բարձրագույն կրոնական հեղինակությունները:

Օտարազան պատերազմին մասին հրովարտակները զրվել էին դերմանական զիհաբը շաարի գիտությունը: Ուտի պատասխան չէր, որ չիհաբ հռչակելու հաջորդ օրն իսկ գերմանական մասուլք լալեթուն անդադարձավ դրան ու ողջունց այն: Գերմանիան, ինչպես սովից, մեծ ռուսեր էր կապում թուրքական սուլթան-խալիֆի կրոնական հեղինակության հետ: Ես հույս ունեի, որ հետևելով չիհաբի կոչերին, աֆրիկյան և ասիական լազավաթիլ երկրների ասիայակ միլիոնավոր մուսուլմաններ ոտքի կենեն Անտանտի երկրների դեմ, նրանց զուրս կըշեն իրենց գաղութային տիրապետություններից: Այդ զեպքում Գերմանիային միայն կհնար զրազեցնել նրանց տեղը: Գերմանական բազա-

¹ «Տրապիզոնի թեմի գեներալը ծովահանա արք. Նազկանի լուրեր», էջ 13—14: Տե՛ս նաև՝ Ա. Փ. Միլաեր, Краткая история Турции, էջ 158:

² А. Ф. Милаер, Краткая история Турции, с. 158.

³ Մազլիս և Միսալի Բեկաններ, Հարստագ պատմություն Տարեկոյ, էջ 305:

թագևաներից առավել տարբերվածները, դերագնահատելով խաչի ֆաթի նշանակությունը, միանգամայն լրջորեն կարծում էին, թե միզուցի հնարավոր լինի «արբազան պատերազմի» միջոցով բոլոր պաղօթններում հաստատել Գերմանիայի հեգեմոնիան:

«Ինքան ղիգանազիտները, — գրում է ամերիկահայ պրոֆեսոր Տ. Լյուլենշայնը, — հաճախով պիտի ըմբռնեն իսլամական շարժումը, հազարավոր անմեղ, քրիստոնեայ կիներու, երեխաներու խողովորումը, ներստական ստանոթեամբ պիտի պիտին արևան ճապազիները, որ արփրիկան պիտին պիտի սկսեն ու մինչև իսպաղանկանը պիտի ծավալվեն: Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսիա ներքին հեղափոխություններով պիտի բռնեն ու ինքն իր յաղթական բռնակով Փարիզ ու Փեթրոկրատ հասնելի ետք Լոնտոն պիտի արշավեն ու աշխարհը իր սուրին տակ պիտի խոնարհենեն»¹:

Ահա թե ինչու ցերմանացիները հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնում էին թուրքիային, որպեսզի հաջողությամբ պսակվի շինաթիւ: Մ. Ա. Լոպորտի տվյալներով առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Գերմանիան պակելալամական պրոպագանդայի համար թուրքերին տրամադրել է 17,5 միլիոն լիբրա՝ սակով:

1914 թվականի նոյեմբերի 12-ին, թուրքիան պաշտոնապես պատերազմի մեջ մտնելուց մի օր հետո, «Միություն և առաջադիմություն» կոաալիցիայան ղեկավարությունը մի հատուկ նամակ-չրջարերակազով ղիմեց իր տեղական կազմակերպություններին, որի մեջ պազդորոշ նշվում էին պատերազմի պանելալամական նպատակները: Նամակում նշված էր, որ թուրքիայի մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացի գալիս է «ազգային իրակազով»: «Մեր ժողովրդի և մեր երկրի ազգային իղեպը, — այնուհետ բացատրվում էր նամակի մեջ, — մեզինց պահանջում է մոսկովյան թիշամու ուշնացում, որպեսզի զրանով իսկ հաստատենք մեր կայսրության բնական պետական սահմանները, որոնք իրենց մեջ կանոնն և կմիավորեն մեր ցեղի բոլոր մասերը. մեր կրոնական դպացմունքը մեզ մզում է իսլամի աշխարհը ազատագրելու անհավատներին տիրապետություն:

նից»²: Ինչպես պարզ երևում է, թուրքական իմպերիալիստական բուրժուազիան ձգտում էր պանելալամիզմն առավելագույնս ծառայցնել պանթուրքիզմի նպատակներին:

Այդ նույն նամակում իթիհադի կենտրոնական մարմինն իր տեղական կոմիտեներին ցուցում էր ապլիս՝ «թուրք ցեղի բոլոր հյուղերը միավորելու համար», որպես առաջին անհրաժեշտություն, բնացենել հայ ցեղը: «Հայերը... միակ արգելքն են մեր քաղաքականության հաջողության, քաղաքականության, որ պետք է բանա Հնդկաստան տանող ճանապարհը: Անհրաժեշտ է ուղեւաչացնել հայերին և նրանց զիակաների վրայից բալլելով հասնել մեր նպատակին, հետևաբար մի խնայք ոչ որի և ճշմարտությանը արեք այն, ինչ որ ձեզ հրամայված է խստորեն»³:

Պատերազմի հեց սկզբից ձախողվեց թուրքական բանակի ղլխավոր ստրատեգիական սլանը, որն, ինչպես տեսանք, մշակվել էր ղլխավոր շտաբի պետ Էնվեր փաշայի ղեկավարությամբ և հավանություն արժանատեղի դերմանական ղլխավոր շտաբի կողմից:

Թուրքիայից զուրս իրրի պանելալամիզմի շտապովներ հանդես եկան միայն մուսուլմանական բարձր հողերականությունը, որոշ շափով միջին հողերականությունը, կալվածատեր, բուրժուազ և ազգայնական մտավորականության մի մասը, որոնք հիմնականում թուրքական գործակալներ էին:

Նրանց ջանքերով Արևելքի մի շարք երկրներում եղան թուրքումետ խմորումներ, որոնց հետ հաջիլ շնտեղ չէր կարելիլ Գեո 1914 թվականի սեպտեմբերի 5-ին (24-ին) Պուրից Լոնդոն էին հաղորդել, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի Պուրի հրահանգիչը սեպտեմբերի 1-ին (օգոստոսի 19-ին) Էրզրումի վրայով անցել է Պարսկաստան, նպատակ ունենալով այնտեղից անցնել Աֆղանստանի և Հնդկաստանի մուսուլմաններին մտու: Հայտնվում էր նաև, որ այդ հրահանգիչը արգեն հասցրել է հակակառավարական խողովություններ առաջացնել Պարսկական Աղբորջանում:

¹ Հասկարազ Բրթ. Տ. Կ. Լյուլենշայնի ցրական վատակը և 1915-ի բանոթ ուղեկը», Փրկեմ, 1955 թ., էջ 405:

² ՏԷ՝ Մ. Կոզումանյան, Հայաստան 1914—1917, էջ 767:

¹ E. Ф. Лудушевц, Турция в годы первой мировой войны, с. 61.

² Միակ թուրքական, Թրիքուս հետ, Լու Անկադու, 1957, էջ 470:

³ ՏԷ՝ «Белая книга. Война с Турцией. Дипломатическая переписка Англии, предшествовавшая войне с Турцией (с 22 июля по 22 октября 1914 г.)», էջ 34:

Հետագայում Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լոյդ Ջորջը և դերմանական զինվորականության սյուզերնից կոլոնիզորՖը գրեթե նույն էին, որ Համաշխարհային պատերազմի երկու տարով ձրգ-ձրգվել այն պատճառով, որ զրան մասնակցում էր Քուրթիան իր «սորազան պատերազմի» կոչերով: Անգլիան և Ֆրանսիան ստիպված էին մեծ թվով զինված ուժեր պահել մուսուլմանա-րենակ իրենց զազուխներում, որպեսզի խափանեն «սորազան պատերազմի» ամենևի փորձ: Անտանտի տերությունները ստիպված էին նաև մեծ միջոցներ ծախսել Հակադրոպագանդա կազմակերպելու վրա՝ պանիսլամական և պանթուրքական պրո-պագանդայի ազդեցությունը շեղեցացնելու նպատի:

Սակայն ընդհանուր առմամբ ջիհադի հարմարները չնչին էին: Այդ հնացած կուր միայն անհշան արձագանք գտավ մահ-մեղական ընակչություն ունեցող երկրներում: Քուրք և զենմա-նայի բաղաբազանների սպասածին հակառակ, մահմեդականու-թյունն անտարբերությամբ ընդունեց «սորազան պատերազմի» կոչերը: Գեռ պատերազմից առաջ ռուս թուրքագետ Ի. Բ. Գուրբո-րովիցի նկատում էր, որ նախկիններում սրբազան պատերազմի կոչով սուլթան-խալիֆները կարողանում էին հավատացյալներին ոտքի հանել, որովհետև դա թեկազդված էր «լավությունների» զեմ անպայման հաղթանակ տանելու ակնկալությամբ: Բայց անցյալ դարից դրությունը փոխվել էր՝ նոր պայմաններում նրանք մուս-ուլման շունեին կոպիլու կորոպացյաների լավ մարզված ու զինված բազմաբանակ բանակների զեմ, որովհետև համոզված էին, թե կարելի է «սորազան պատերազմի» զիմել և անպա-ստիժ մեալ: Բացի այդ, խալիֆների անմիջական հետեորդների մեջ չկար բավականաչափ հեղինակավոր մի առաջնորդ, որ կա-րողանար ջիհադի զրոշի տակ համասխմելի բոլոր մուսուլման-ներին:

Պատերազմի սկզբին Իրան և Աֆղանստան մեկնած զերմանա-ցի և թուրք էմիրարները, որոնք ձգտում էին մուսուլմաններին հա-նել Անտանտի տերությունների զեմ, անհրաժեշտ աջակցություն չգտանելով, ստիպված էին շտապ հեռանալ այդ երկրներից:

Յգտագործելով թուրքական ռազմամուժերի զավթողական մտադրությունները, հիշա ըմբռնելով մուսուլմանական երկրների ժողովրդական մասսաների տրամադրությունները, Անտանտի տերությունները Քառյակ միության երկրների զեմ ուղղված իրենց զազուխների մարդկային և նյութական սեսուրները: Նրանք իրենց բանակները զորակուչեցին հարյուր հազարավոր մուսուլմանների: Այդ բանակների կազմում գրծում էին զուտ մուսուլմաններից կազմված ամբողջ զորամիավորումներ: Այս-պես, պատերազմի տարիներին բրիտանական զինված ուժերի կազմում միայն շեղեցատանից կար 1,5 միլիոն զինվոր: Գրանց զզայի մասը զավանում էր իսլամ, բայց դա չէր խանգարում, որ նրանք, հատկապես Միջազգեսում և Սիրիա-Պաղեստինյան ռազ-մաճակատներում կոպեն Քուրթիայի, թուրքական զինվորական համազգեստ կողջ մուսուլմանների զեմ: Ֆրանսիացիներին Աֆրի-կայի և Ասիայի իրենց զազուխներից զինվորական ծառայության էին կանչել 800 հազար զինվոր, որոնք ոչ պակաս բաշտվյալմբ, բան քրիստոնյա ֆրանսիացիները, կոպում էին թուրքական զորքերի զեմ:

Բացի այդ, Անտանտի տերությունների կառավարություն-ները Արևելքի երկրների տասնյակ հազարավոր ընակչների մորիլիզացրել և օգտագործում էին թիկունքային աշխատանքնե-րում: Այսպես, օրինակ, մորիլիզացված մեծ թվով եգիպտացի-ները, որոնք ընդգրկված էին հատուկ բանվորական զորամարտա-կաներում, ռազմական ամրություններ էին կառուցում ոչ միայն արևմտյան (նիլոպական) ճակատում, այլև անմիջականորեն Քուրթիայի զեմ բացված Հակատներում՝ Գարզանելում, Միջա-զգեստում, Պաղեստինում՝:

Ինչպես և պետք էր սպասել, ջիհադը հաջողություն չունեցավ նաև Ռուսաստանում: Այստեղ մուսուլմանական ընակչություն լիակատար անտարբերությամբ ընդունեց երիտթուրքերի կոչերը: Ռուսաստանի արևելյան և հարավային ծայրամասերի մուսուլ-մանական ժողովուրդները թաջ դիտակցում էին, որ պանիսլա-

¹ Տե՛ս Ա. Շտյալ, Протия «Гёбена» и «Бреслау». Кто должник? Сборник документальных статей, М., 1925, էջ 151:

² Տե՛ս И. И. Гозобородко (И. Южанин), Старая и новая Турция, էջ 82:

¹ Տե՛ս Е. Ф. Лядушевейт, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., էջ 310:

² Տե՛ս Առլի անդր:

³ Տե՛ս Առլի անդր:

⁴ Տե՛ս Առլի անդր:

մական և պանթոփրական մեքենայությունների հաջողության գեպտում իրենք կկտրվեն եզրայրական ուսս ժողովրդից, որի հետ կրանք վաղուց կազմում էին պատմական անցյալով, անուհական շահերով և մշակութային շատ գեների ընդհանրությունը: Անշուշտ, Ռուսաստանից անջատվելը նրանց համար պատմական մեծագույն դժբախտություն կլինեք: Ռուսական բանակի շարքերում ծառայում էին հարյուր հազարավոր մուսուլմաններ, որոնցից հազարավորները կոլում էին կովկասյան ճակատում:

«Մերագույն պատերազմի» կուր լայն արձագանք չգտավ ոչ միայն Ասիայի, Աֆրիկայի, Ռուսաստանի մահմեդական ղանգվածների, այլև հենց Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք մահմեդական հպատակների և առաջին հերթին արաբների շրջանում: Գեռև նախքան պատերազմը կայսրության արաբական տերիտորիաներում սկսվել էր ազգային-աղասագրական շարժում՝ թուրքերի տիրապետությունից ազատագրվելու համար: Պանիսլամական պրոպագանդան անկարող էր հաղթահարելու և ցանկացած հունով ուղղելու այդ շարժումը: Այժմ, կոր հռչակվել էր չի-սաթը, Մեքիայի, Պաղեստինի, Հեջազի արաբները որևէ շահագրգռություն հանդես չլրերեցին Օսմանյան կայսրության շահերի, թուրքական տիրապետության ամրապնդման և ընդլայնման համար մղվող պայքարի մեջ մտնելու գործում: Ավելին, որոշ մամանակ անց, 1916 թվականի ամռանը, Հեջազի արաբներն անգլիացիների աջակցությամբ պատմաբնութիան որոշ պարզելին թուրքական տիրապետության դեմ, Մեքիայի տիրակալ Հուսեյն իրն Ալին իրեն հռչակեց արաբների թագավոր, ընթացքում հայտարարեց թուրքական սուլթան-խայիֆին, հովատացալ մուսուլմաններին համոզելից, որ անհավատները գերմանացիները և նրանց երիտթուրքական զանակիցներն են, իսկ Անգլիան և Անտանտի մյուս երկրներն իսլամի իսկական հենարանը և գաղափարների պաշտպաններն են:

«Սրբազան պատերազմի» ճախողումը ըստ էության լինելով պանիսլամիզմի և թուրք-գերմանական բուրժուազարարական գրհական պլանի մի մասի ճախողում, մյուս կողմից, սակայն, պատճառ հանդիսացավ էլ՝ ավելի խթանելու պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը ու պրակտիկան: Երիտթուրքերի համար ներկայացել էր հայտարար առիթ նոր ուժով պրոպագանդելու բուրժուազարարականների համար արդեն այրեցնական ճշմարտու-

թյուն գործած այն տեսակետը, թե թուրքիայի փրկության գրչխավոր հուշը ոչ թե իսլամությունն է, այլ թրքությունը, թուրքալեզու ժողովուրդների միավորումը:

Թուրքական կառավարությունը պանթուրքականներից կազմված պատվիրակություններ էր ուղարկում զանակից երկրներ, որոնք հանդիպումներ էին ունենում կառավարական շրջաններում, մեկնաբանում Ռուսաստանի նկատմամբ թուրքիայի պահանջները, իրենց զանակիցներից պահանջում էին նախապես, նախքան Ռուսաստանի պարտությունը, իրենց տերիտորիալ հավանություններն ընդունել իրավաբանորեն և պաշտոնապես: Այսպես, ցարական զազտնի գործակալության մի փաստաթղթից իմանում ենք, որ 1914 թվականի դեկտեմբերին Յուսուֆ Աբուրայի գլխավորությամբ պանթուրքականներից կազմված մի պատվիրակություն է մեկնել թուրքիայի զանակից Ալվատրու-Հունգարիա, Վրեննայում ներկայացել արտաքին գործերի մի-նիստրին, այս բանակցություններ վարել կառավարական այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Վասու՝ լինելով ավատոր-գերմանական բուրժուազանական նկատմամբ, պատվիրակու-թյունն ավատոր-հունգարական կառավարությանն էր ներկայաց-րել պանթուրքական կայսրություն ստեղծելու և այն Ալվատրու-Հունգարիայի կողմից պաշտոնապես ճանաչելու պահանջը: Ահա այս փաստաթուղթը:

«Ստիկանական բամբուկ ստացած տեղեկություններին համա-ժայն ուսուհայտական «Մահմեդական կոմիտեն», իր կազմի մեջ ունենալով թուրքական «Յուրդու» թերթի հրատարակել Յուսուֆ օղլու Աբուրային, համալսարանի պրոֆեսոր, «Յուրիզա» թերթի խմբագիր Ալի Հուսեյն զազեին, աստվածաբանության պրոֆեսոր Մուհամեդ Էստաֆ Էսնիթիզազեին և Մյուրիմեղդդին Բեյշալուն, սույն ղեկտեմբերի առաջին օրերին Վրեննա մամանեց, որ շարունակական ունկնդրության ընդունվեցին նախարար-նախա-ցած Ծառագիկի և արտաքին գործոց նախարարի փոխանորդ կոստ Յորգաչի կողմից: Կոմիտեն այդ անձանց, ինչպես և շատ արիշ-ներին, ներկայացրեց հուշագիր, որի մեջ պահանջվում է. 1) ուս-սական տիրապետությունից ազատել իրվան և Բուխարան և դրանց միացնել թուրքիստանը, 2) կիրգիզներին (Խորխոզ) վար-չագաղազական անկախություն, 3) վերականգնում Կաղանի թա-գավորության և Ղրիմի խանության, վերջինս սուլթանի հովանա-վորության տակ, և վերջապես 4) ճանաչել Վոլգա գետի և

Այսպիսից ծովի թուրքական լինելը նախարար-նախագահ Եստրազիզ պիրով ընդունեց առսական մահմեդականների պատվիրակութանը և վստահեցրեց, որ մեծագույն հետաքրքրությունը ավելի մանրամասն պիտի ծանոթանա նրանց պատմական հուշագրին:

Հաղորդելով վերոհիշյալի մասին, ոստիկանական բաժնիս խնդրում է Ձերդ Գերագույնությունները, որ եթև հնարավոր է, պարզել կազմը, գործունեությունը և հարաբերություններն ըստ երկրային Պոլսում կազմված առա-մահմեդական կոմիտեի, ինչպես նաև նրա հետևանքները, նույնպես և վերոհիշյալ անկերի հպատակություն մասին տեղեկագրել Ոստիկանական բաժնիս:

Ի տեղի փոխ-վարիսի՝ Իս. Ամիրտով
Կործավարի փոխարեն՝ (ստորագրությունն անընթեռնելի է)՝
Զինաթի ձախողման հետ միասին ձախողվեց նաև թուրքական բանակի զլխավոր օպերատիվ ստրատեգիական պլանը: Արդևն առաջին երկու ամիսների պատերազմական գործողությունների ընթացքը ցույց տվեց, որ հօգու են ցեղում առսական և անգլիական զորքերի զեմ արագ հաղթանակ տանելու հույսերը:

Համառ կոնվենը էին տեղի ունենում Սուեզի ջրանցքի շերտանում: Եզիպտոս անդիպոլիսներից հետ գրավելու խնդիրը զբղված էր Սիրիայում տեղաբարշխված օսմանական բանակի վրա, որի հրամանատար Նշանակված երիտթուրքական եղյակի պարագլուխներից մեկը՝ Ջևանի փաշան Անգլիական զորքերի զեմ այս ճակատում ծավալված արշավանքի մարտերում թուրքական զորքերը ոչ մի հաջողություն չունեցան, չկարողացան կատարել Սուեզի ջրանցքն անցնելու, Եզիպտոս ներխուժելու խնդիրը և ստիպված անցան խոր պաշտպանություն:

Կովկասյան ճակատում Ռուսաստանի զեմ ուղմական գործողությունների ղեկավարումն իր վրա վերցրեց երիտթուրքական մյուս պարագլուխը՝ էնվիր փաշան: Կովկասյան ճակատում կոմիտե թուրքական Յ-րդ բանակի նախնին հրամանատար Հասան Իզդեթ փաշան խիստ հուռետեսորեն էր սրամտադրված իթթիհադականների պանթուրքական պլանների նկատմամբ: Հենց զա էր պատճառներից մեկը, որ էնվիրը նրանից վերցրեց բանակի հրամանատարությունը և անմիջապես ձևնումուխ եղավ իր պանթուրքական պլանների իրականացմանը, այն էլ՝ արագ հարված-

1 Քեկթթ, 22 հունիսի 1914 թ.:

ներով տիրել Անգրիովկասին և Իրանին, ապա անցնել Անգրիովկասյան տարածությունները, Պոլսում և Միջին Ասիա, առսական կայսրություն մահմեդական ժողովուրդներիս պատասխանություն հանել և նրանց օգնությունը հաղթական երթով շարժել Աֆգանստանի և Հնդկաստանի վրա:

1914 թվականի վերջին էնվիր փաշայի զլխավորած թուրքական Յ-րդ բանակը հարձակման անցավ, նպատակ ունենալով առսական ճակատը ճեղքել Արդահան—Սարիզամիշ—Ուրմիա գծով: Դեռ նոր էին սկսվել ուսմական գործողությունները բայց թուրքական արտագանդական կանխակարգին ավելում էր առսների մտտալուտ լիակատար ջանքսխումը: Կովկասյան ուղմանակաթից ստացվող լուրերն օսմանյան օպանձալի բանակի հաղթանակներին մասին էին միայն: Դրա պատճառն այն է, որ հարձակման սկզբնական փուլում, 1914 թվականի վերջերին և 1915 թվականի առաջին օրերին, թուրքական զորքերը որոշ հաջողությունների էին հասել՝ առաջանալով ուղմանակաթի առանձին ուղմանսերում:

Ռուսական զորքերի ծամանակալոր անհաջողությունները խոր վիշտ էին պատճառել արևմտահայությանը, որն օր առօր տենչում էր իր հողի վրա տեսնել ռուս զինվորին: «Եսկ մենք՝ հայերս, ներքնապիս ինչքան էր մտատանջություն, մեզ յայտնի էր, միայն կը ջանալայք մեր ներքին վիշտը ծածկել, այդ զգացումները բողբալել և մենք մեզ ուրախակից ցույց տալ թուրքերում, բայց սահկա անկարելի կըլլար. մեր երեսի զոռնատ երկվայթը կը մատներ մեր հողեկան ողբերգությունը»:

Ընդհակառակը, առսների հաղթանակի զեպրում հայերը չալտի կարողանային թաքցնել իրենց ուրախությունը: Դա պատահական չէր: Հայ ժողովուրդը պատեհրագմի հենց սկզբից էր զրևտրել իր անսրող համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ, որ բարտը կապել առսական զենքի հաղթանակի հետ: Թվում էր, թև արևմտահայ ժողովրդի Մեծ երազի իրականացման ճամփին ավելի նպաստավոր ստիթ չէր կարող ներկայանալ, քան առսական բանակների առաջխաղացումը նրա հինավուրց հայրենիքի տարածքներով: Արևմտահայությունը տեղյակ էր հայ ժողովրդի օգտին առսական պետական ու քաղաքական գործիչների, առսական մամուլի բազմաթիվ հայտարարություններին,

1 Սարգիս և Սլոակ Ողևաններ. Հայաստան պատմություն Տարածք, էջ 318:

մտավորականության մի մասի հայանպաստ գործունեությանը, սուսական կառավարության կողմից հայ կամավորական զինգրքի ստեղծմանը և այլն: Ռուսահայությունն արդեն հարչուր հազարավոր զինվորներ էր ավել ուսուսական բանակին*:

Դեռ 1914 թվականի օգոստոսին, այսինքն՝ մինչև Քուրբիայի կողմ մեջ մտնելը, Քուլզարիայից Քիֆլիս էր եկել Անգրանիկը: Կամավորական արդեն կամավորական շարժում էր սկսվել գոտ հայերից կազմված զորամիավորումներ ստեղծելու և ուսուսական բանակի կազմում Քուրբիայի զեն ժավալվելիք կրիվներին մասնակցելու, սպասվելիք էլ ավելի մեծ բարդերից արևմտահայությունը փրկելու համար: Հարչուր-հազարները ցանկանում էին մասնակից դառնալ ազգային ազատագրության գործին: Կարձրվեցին հայկական կամավորական հինգ չոկատներ, որոնցից յուրաքանչյուրում կար 1000 զինվոր: Ժողովրդի առատաձեռն նվիրատվությունների շնորհիվ կամավորները պատշաճորեն զգեցատվորվեցին, ձեռք բերեցին անհրաժեշտ ուզմամքներ և ձիեր: Կամավորական առաջին չոկատի հրամանատարությունը ստանձնեց Անգրանիկը: Կովկասյան ճակատում ուղձմական գործողությունները սկսվելուց հետո չոկատները մեկնեցին ուղձմական:

* Ռուսական բանակի կազմում հարերի թվաքանակի մասին ուսումնասիրողների մոտ կան տարբեր տվյալներ: Պրոֆ. Վ. Ա. Պարտամյանը գտնում է, որ հայ զինվորների թիվը սուսական բանակիկում կազմում էր 200 հազար (Վ. Ա. Պարտամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, 5, 2, Երևան, 1967, էջ 443): Ամերիկահայ պատմաբան Քիչարդ Հովաննիսյանը հայ զինվորականների թիվը 150 հազար է համարում (Richard O. Hovannisian, Armenia on the Road to Independence, 1918, Berkeley and Los Angeles, 1969, p. 44) Թարևի Տեր-Մինասյանը առաջին համաշխարհային պատերազմում ցարական բանակիկում մասնակցող հայ զինվորների թիվը հշակիս համարում է ցածրահասակ տվյալները նա կենում է այն բանից, որ 1897 թվականին Անգրիզական ուներ 1,8 միլիոն հայություն: 1914 թվականին ռուսն մեկ զաս (այսինքն) առկա էր 10.800 զինվոր, 19—43 տարեկանները, այսինքն՝ 24 զաս (այսինքն) 10.800×24, որը հավասար է 259.200 զինվորին (Քուրբի, Հայ-Պարսկական կենտրոն, Գալսիս, 1924, էջ 63): Անու Չարմիսյանը սուսական բանակիկների հայ զինվորների թիվը հասցնում է 300 հազարի (Լ. Չարմիսյան, Համապատկերական արևելահայերու մասնակցակից պատմություն, Բ. Նստար, 1978—1909, Պեկին, 1974, էջ 179):

† Բարչուր հայերը չէին, որ խնդրվազմված էին հայ կամավորական շարժումով: Եսրթման հիմնական կազմակերպիչը Քիֆլիսի հայ ազգային դպրոցն էր, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում զայնպեցականները: Եսրթմանը

Ինչպես նշեցինք, պատերազմն իր բնույթով իմպերիալիստական էր: Եթե զրա հերիսականներից մեկը՝ հնամենաց Քուրբիան, նպատակ ուներ զավթել Ռուսաստանի մուսուլմանաբնակ տարածքները և այդ թիմացքում անկացնել հայ ժողովրդին, ապա պատերազմի հեղինակներից մյուսը՝ ցարիզմը, նպատակ ուներ պարտության մատնել Քուրբիային, նրանից իսկ նեղուցները, զավթել նրա արևելյան նահանգները, սառչել հերթին՝ Արևմտահայաստանը: Երկու կողմերի համար լինելով իմպերիալիստական, պատերազմը, սակայն, կհան ստանձնատակավորյուններ էր զրևտրում հայկական հարցի նկատմամբ: Եթև պատերազմում Ռուսաստանի զեն Քուրբիայի հաջողությունը մահաբեր էր հայության համար, ապա Քուրբիայի զեն սուսական բանակի հաղթանակը, ընդհակառակը, հայ ժողովրդի հաղթանակն էր, քան որ այդ բանակը, թևեկուց ցարական, նրան ազատագրություն էր բերելու սամայան զարավոր բանակավորյունից, և նա ժամ առաջ էր փափագում տնտնել այդ ազատությունը:

Իհարկե, այդ սամներ չէր կարող վրիպել Քուրբիայի աչքից, որտեղ առկայությունը հայերի հանդեպ դուրավ լինանում էր: Այն արևելին, կրք Քուրբիայի հեռագրական յուրեր չէին ստանում ուղձմականակաթի կացություն մասին, միմյանց ստում էին, սշակերի երեսնց նայելը, նրանք սամն օր անթիվ հեռագրի նա ստանում իրենց կամավորներից: Երբ երեսները արտում է լինում, պետք է հասկանանք, որ մենք հաջող ենք, իսկ էթև, ընդհակառակը, որբախ լինեն, պետք է կրակակցենք, որ մենք անհաջող ենք: Ինչ կարիք կա, այլևս, սպասել ստում ու մտա հեռագրերի գալուն»:

Կովկասյան ճակատում Քուրբիական զորքերի հարձակումը

Նեցուկ էին և գործուն մասնակցություն էին իրում վերակազմվալ հայկականները: Սահմանադրական ուսկավարները, որոնք ընդհանրապես զեն էին Քուրբիական կառավարության զեն ուղձված մարտակուս կամ քաղաքական այն բարձր նկատիների, որոնք քաղաքի պոչին կոխելու պես բան մերս էին (Պապուկ Այր, Գոսմ Գալսիս, Բուսիկ Թրման, Խանուսոր և այլն) և որոնք չէին կարող հաջողություն բերել համահայկական մուսուլմանական ընդհանրաբար զեն էին նաև կամավորական շարժումը: Բայց այն բանից հետո, կրք շարժումն իրական փասա զարձակ, ուսկավորների իրենց մասնակցությունը բերեցին գրան (տես Պարտար, 25 սեպտեմբերի 1952 թ.):

† Մարգիս և Մրակ Բելիսենև, Հարապաս պատմությունը Տարեկոչ, էջ 319:

նրանց համար վերջացավ խայտառակ պարտութիւնը: Հօրը հարձակմանը՝ ռուսական բանակն այդ զորքերին հետ շարժուեց Սարիգամիչից և լիովին շարժուեց նրանց: Քուրբական 90 հազարանոց կովկասյան 3-րդ բանակից 70 հազարը շարքից գործ եկավ:

Իթիթիճական իշխանութիւնները նախ փորձեցին Սարիգամիչում Քուրբական զորքին խայտառակ պարտութիւն փաստը թաքցնել «այլազգի անհարազատ տարրերից», հստակօրէն հայտնից: Քանի մը օր ետք.— վերհիշում է ականատեսը,— երբ դեռ Քուրբերը անհամբեր կը սպասեին լսելու Կարսի և Պարսումի գրավման լուրերը, կը տեսնեին, որ այս անգամ Քուրբ ժողովուրդը և պաշտնետիրները դիմելու, մտայն ու արտում կ'երկվեին: Հայտնուան բան մը չէին յայտնել: Մենք ալ կը բանայինք մեզի ժառանգ Քուրբերին հասկնալ բաներ մը, բայց անհարկի կ'ըլլարք:

Բրդուսթունը, սակայն, երկար ժամանակ թաքցնել անկարելի էր, շտաով պաշտնական հաղորդումներ եղան, որ Ենվոթ փաշայի առաջնորդած Քուրբական բանակը Օլթիի, Սողանուի և Սարիգամիչի շրջաններում բարդուփոշոք է եղել և նահանջում է զեպի Կարին: Հայտնութեան ցնծութիւն մէջ էր «Բուրխու Ռուս-խոյնները չափ ու սահման չունեն,— գրում է օրերի ականատեսը,— այն հոյան ունենք, որ սոսա բանակը շտաով պիտի պաշարէ Կարին և լառաշանայով ծնունդ կործնեն, պիտի ինչնը Մշո զաւոր և այլապիսի վերջ պիտի տրուեն մեր դարձուր գերութեան և ներկայ գեհնական վիճակին: Բայց իզուր էր մեր լավատեսութիւնը, հայուն ստատուածը զեն կը քնանար և մեզի համար ավելի կսկիւտի օրեր կային վերապահուած զենք»:

Այն, հայտնութեան համար առավել սոսկի օրերը զեն ետը էին սկսվում: Քուրբան արշավող Քուրբական զորքերի խայտառակ պարտութիւնը կատարեցին, հավասարակշռութիւնից հանել էր բոլոր պակասութիւններին: Եթէ «սրբազան պատերազմի» կողմերն արժագանք չէին գտել զրոյում և սպասած արդունքը չէին տվել կայսրութիւն մահնդական արարների շրջանում, ապա բուն Անատոլիայի Քուրբ բնակչութիւն մեջ դրանք պարարտ հող

գտան: Քուրբական վերնախավերը «սրբազան պատերազմի» լուրերն օգտագործեցին երկրի ներքի քրիստոնեյա փոքրամասնութիւններին՝ հայերի, հույների, ասորիների նկատմամբ զագանութիւններն արդարացեալում համար: Իթիթիճական հանցագործ կառավարութիւնը ռազմականատում Քուրբերի անհաջողութիւն հիմնական պատասխանատու համարեց հայութիւնը: Քուրբական հետադիմութեան ողջ կատարութիւնը թափվեց անգին ու անպաշտուած հայ ժողովրդի գլխին: Պահը համար էր գործողութեան մեջ զենլու ցեղասպանութեան վաղուց մշակված ծրարներ, որին պատերազմից զեռ շատ առաջ իր լիակատար համաձայնութիւնն էր տվել զաշնակից կաշիբրական Գերմանիան:

Պատերազմի առաջին օրերին Գերմանիան մի բանի փորձ ևս արեց Ռուսաստանի դեմ մղվող կռիւմը հայերի համակրանքը շահելու, ինչպիսի Քուրբիայում, այնպիսի էլ Անգրկովկասում նրանց վրա հենվելու համար: Իրենց ապստամբութեան ռուսական զեկերի հաղթանակի հետ կապող հայերի անսասան դիրքը, ռուսների նկատմամբ նրանց անկեղծ հավատարմութեանը ի զերև հանեցին գերմանացիների հույսերը: նրանք պարզ անուամբ էին, որ հայերը թէ՛ Ռուսաստանում և թէ՛ Քուրբիայում ստեղծում են ռուսական զեկերի հաղթանակը: Ռուսի անհրաժեշտ էր առանց երկմտելու Ռուսաստանին զեկել հայերից, նրանք համակրանքից ու աշակցութեանց:

Վ. Ի. Անիկը նշում էր, որ համաշխարհային պատերազմը «ստեղծ ժողովուրդների ամենապայտանքին բնաշնչման, ոչնչացման» պատերազմ է: Հիրավի, այդ պատերազմը բառիս բուն իմաստով բնաշնչում բերեց արևմտահայութեանը:

Իմպերիալիզմի պատմական դարաշրջանին էր զուգահեռվել հայ և Քուրբ դարձուր կենդիւ ծայրահեղ սրտմ: Մեծ անբութիւնների միջև ժողովրդած թաղարական հակամարտութեան պայմաններում հայ ժողովուրդը շտաով դանդաղու էր իմպերիալիզմի դարաշրջանի առաջին մեծ շրջում:

Պատերազմի հենց առաջին օրից ռազմական թատերարմ էր դարձել Արևմտյան Հայաստանը: Օղտագործելով պատերազմա-

¹ Տե՛ս Н. Г. Корсун, Свиркамышская операция, Госоениздат, М., 1937: А. О. Арутюнян, Кавказский фронт 1914—1917 гг., էջ 133—134:

² Սարգիս և Մրտիկ Ռիկանեն, Հարազատ պատմութիւն Տարսիս էջ 218:

³ Նույն տեղը, էջ 219:

¹ Տե՛ս В. В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, էջ 153—154:

² Վ. Ի. Անիկ, հիմ, Ե. 32, էջ 102:

կան իրազրույթունը, երիտթուրքերի կառավարությունը գերմանական ինպերիալիստների հովանավորությամբ իրականացրեց Թուրքական ուսուցիչուն վերնախավերի վաղեմի մտազրույթունը։ Արքայ Համիդի կազմակերպած հայերի մասսայական կոտորածներին իբրև հազն անցավ հայերի համատարած քաղաքականության պրակտիկ իրականացումը։ Թուրք շարդարարները ոճիրը նախապատասխանեցին դիվային նենդույթյամբ՝ զզուրեն, բայց դաման հետևողականությամբ։

Ինչպես վերևում տեսանք, նախկին Թուրքական կառավարությունը ինքնապաշտպանության դեմած հայերի հետ վարվում էր արևելյան բռնապետության և օսմանների կրոնական մոլեռանդության կանոններով։ 1915 թվականին հայերի հետ վերաբերվելու այդ սկզբունքներն ու կանոնները վերածվեցին սթշնամիններին՝ զխտովին բնաջնջելու իրավունքի։

Թուրքական պետական պաշտունյաները բացեկրաց հայտարարում էին, թե շուտով, շատ շուտով հայերի զխտն այնպիսի կրակ են թափելու, որ նրանք այլևս չեն մտածելու և չեն խոսելու հայկական խնդիրների մասին։

Արդեն 1915 թվականի սկզբներից այս կամ այն զավառից լուրեր էին ստացվում հայերի զարկերի մասին։ Նույն թվականի փետրվարի կեսերին տեղի ունեցավ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի զարտնքի նիստը՝ Թալեաթի նախագահությանը։ Ժողովին ներկա էին էն-վերը, Չիա Գեոքապիը, Միզանթ Շուքրին, Բենեակզին Շաքիրը, Նազովը, Հուսեյն Զահրը, Կարա Քեմալը, Խալիլը, Հասան Ֆեմինը, Ահմեդ Աղա օզլուն, Ջավիդը, Մեվլան զազն Ռիֆաթը։ Յանիքն՝ երիտթուրքերի բուրդ աչրի ընկնող գործիչները, բացառությամբ Զեմալ փաշայի, որը գտնվում էր նզիրպտական նախատում։ Բացակայում էր նաև կոմիտեի միակ հայ անդամը՝ Պետրոս Հալաշյանը։

Իբրև հաղական կենտկոմի այս զարտնի նիստում քննարկվեց հայերի տեղահանման և նրանց ֆիզիկական ոչնչացման հարցը։ Չեկոցումով հանդես եկավ կենտկոմի քարտուզար Նազովը։ Միամաչն որոշում ընդունվեց՝ գործողության մեջ դնել հայերի բնաջնջման ծրագիրը։

Նիստի մասնակիցներից մեկը՝ իբրև հազնի կենտկոմի անդամ քուրդ Մեվլան զազն Ռիֆաթը, հետագայում դուրս գալով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շարքերից, գրեց

«Մասնայան հեղափոխության մոլթ ծաղիքը» խորագրով գիրքը, որը հայերեն Ֆարգմանությամբ լույս տեսավ Քեյրեքում, 1938 թվականին։ Գրքի հեղինակն արժեքավոր մի շարք մանրամասնություններ հաղորդեց այն մասին, թե երիտթուրքերի ոճրագործ ոճմակն ինչպես էր ծանամուխ լինում հոշոտելու իր անզեն զուհին։ Ահա մեկ-երկու քաղվածք հայ ժողովրդի սպանդի գրույթավոր պատասխանատուներից մեկի՝ բժ. Նազովի՝ կոմիտեի նիստերից մեկում արտասանած ճառից, որն իր գրքում մեջ է բերել Մեվլան զազն Ռիֆաթը։ «Այս ժողովրդում բազմաթիվ անգամ ես խոսել եմ։ Դարձյալ կրկնում եմ, եթե այս մարքադործումը (հայերի զխտովին ոչնչացումը։— Ը. Ս.) քնդհանուր և վերջնական չի լինելու, ապա օգուտի փոխարեն [մեզ] վնաս կպա։ Պետք է արմատից պոկել հայությանը։ Մեր երկրում մի հայ անգամ չպետք է թողնել, պետք է մեռցնել հայ անունը։ Պատելյազմի մեջ ենք, և սրանից ավելի լավ պատենություն չի կարող լինել։ Մեծ պետությունների միջամտության չի կարող տեղի ունենալ և աշխարհի մամուլի հարաչ-հրատարակումը չի լավի։ Եթե Նույրիսկ լավի է, գործը արդեն կատարվում և վերջացած կլինի։ Ահա թե ինչու այս անգամ ես առաջարկում եմ վճռակատարն օրակարգի մեջ դնել [հայերի] բնաջնջման գործողությունը։ Ոչ մի հայի կենդանի չթողնելու պայմանով միայն պետք է գրեմ նրանց ոչնչացմանը։»

Ապա, որպեսզի նիստի մասնակիցներից որևէ մեկի մոտ կասկած չմտա իր իրավացիության նկատմամբ, հայակիր այդ հրեռնում, կոմիտեի անդամներին դիմելով, շարունակել է. «Ձեզանից ոչինք թեքես սանե, թե այս ատեիճանի վաշարությունն թույլատրելի է կամ ինչ վնաս կարող է զալ երեխաներից, մանուկներից, ծեքերից, հիվանդներից, որ նրանց բուրդին սպանելու պատասխանություն է տեսնում։ Պիտի սանք, թե նա միայն պետք է պատժի, ով հանցավոր է և ոճրագործ։ Իր սան կամ տնակի մեջ նստած անօգնական ժողովրդին, ծծկեր-մանուկներին հարձակման ենթարկելու վայրենություն է, հակառակ է քաղաքակրթությանն ու մարդկայնությանը։ Կասեք, թե բժ. Նազովն էլ ծարարահղ է, տրամաբանությամբ չի մտածում։ Խնդրում եմ, էջենդինը, թուլությունը և սրտի փափկությունը այդ աստիճան զոհ չդնա։ Դա վատ հիվանդություն է։ Ահա ձեզ պատերազմական միճակ։ Ձեզ բուրդից հարցնում եմ, ի՞նչ է պատերազմը։ «Կարենություն չէ՛, երկրադրծին իր գուղից բըլը և պատե-

բազմի ճակատ տանելը նրան մեղցնել չի* նշանակում: Արհեստավորին խանութից վերցնելով և շրպանելի հարվածների տակ զոհարելիք ի՞նչ է: Ի՞նչ է նա արել: Ի՞նչ հանցանք է գործել, որ այդպիսի աղետալի մահվան է դատապարտվում: Վայրենությունը բխում է բնության օրենքներից:

Այս մտքերի ընդունելը կամ չընդունելը ըմբռնման հարց է: Բոլոր կենդանիները, նույնիսկ բույսերը իրար ուսում են, իրենց կյանքը կրկարացնում են միմյանց բնաջնջելով: Այնպես չէ՞: Կարո՞ղ ենք նրանց ասել, թե իրար միտ մի կերպ, խոսափեք միմյանց բնաջնջելուց, քանի որ դա վայրենություն է: Կարո՞ղ ենք ասել:

Այս սողերը կարգալիս անմիջապես մտաբերում ենք քառոց դար հետո Աղոյի Հեղիերի և Կաղարանի մյուս պարագայիների, ֆաշիստական ոստիա տեսաբանների մարդասպան մտքերը, որոնք կարծես թե տառաջերուն իլլիթհազակաձևների մտքերի կրկնությունն են:

Բաց խոսքը դարձրալիս ամբ նազըմն. «Լավ մտածենք: Այս հեղափոխությունը մենք ինչու արեցինք: Ի՞նչն էր մեր նպատակը: Սուլիան Համիդի պետական ժողովուրդներին թիկնաթուռներից գցելը և նրանց տեղը նստի՞ն էր: Ես չեմ կարծում, թե դրա համար [ենք արել]:

Քրոթվյունը վերակենդանացնելու համար է, որ ես ձեզ ընդեր, եղբայր և ուղեկից: Էդա: Ես ուզում եմ, որ միայն թուրքն ապրի: Այո, ես ուզում եմ, որ այս հողերի վրա միայն ես անկախ ապրի: Թուրքից բացի մնացածները, ինչ կրոնի և հավատաքի էլ պատկանում են, թող բնաջնջվեն: Եվ օտար տարրերից երկիրը հենց թուրքը պետք է մարբի: Ինձ համար կրոնը արժե չունի: Եմ կրոնը Թուրանն է՞»:

Երիտթուրքերի այս վարձող տեսաբանի հարցադրումը պարզորոշ ջուլց է տալիս, որ թուրքական բուրժուազիան հայ ժողովրդի ոչնչացումն իր համար դարձրել էր բացարձակ գաղափար: Որոշվել էր կտրել այն կապողը, որը բողոքում էր:

Հաշվեհարդարը եղավ արագ և արյունալի: Օսմանյան պետությունն օրենքից դուրս հայտարարեց կայսրության մեջ ապրող ամբողջ հայությունը: Ներքին գործերի միսիստը, ապա վարդա-

¹ Ինքերբված է՝ Հայկազն Գ. Վազարեան, Տեղապետ թուրք, էջ 363—344:

պետ, պատմության մեծագույն ուճադորներին մեկը՝ Քալեաթը, Հայերի մասսայական բնաջնջումը պետական առաջնահերթ խնդիր համարելով, համապատասխան մարմիններին սահունաբարտեղ հրահանգեց՝ անխնա ոչնչացնել բոլորին, մինչև իսկ օբորոցի մահուկներին: Գործի ղրվեցին պետական ապարատը, բանակը և օստիկանությունը, «համադիները» և լերեկական ավազակախմբերը:

Թուրքական խորհրդարանի անգամ Վարդգեսը (Աբենկյուլյան), որ Քալեաթի անձնական բարեկամներից էր, հայությունն նկատմամբ համատարած հայաժանեները և սպանությունները սկսելուց հետո գնում է մեծ ուճադորի մոտ, որպեսզի իմանա պատճառը: Քալեաթը վերջովամծ նրա երեսին շարտում է. «Մեր ժանը օրերին մեր կոկորդին կյարք և հայկական բարեկորդան հարցը դրեցիր: Հիմա մենք պետք է օգտվեք մեր նպատակից՝ դրուժությունից և ձեր ազգը արկպես զիրույան աներ, որ 50 տարի ձեր մարից հաներ բարեկորդուներին գաղափարը»: Վարդգեսը այն հարցին, թե «ուրեմն ուզում եք շարունակել՞ Արդու Համիդի գործը», Քալեաթը անմիջապես պատասխանում է՝ այո՞»:

Հայ ժողովրդի ընդհանուր ցեղասպանության քաղաքականության մեջ մենք տեսնում ենք ոչ թե կառավարության գլուխ կանգնած զործիների պետական իմաստություն, այլ ջինկի-բարբարոսական վերաբերմունք անպայշապան բնակչության նկատմամբ: Հայերի բնաջնջումը դարձավ Օսմանյան կայսրության կառավարման սիստեմի առաջնահերթ խնդիրը. հյուլ ու սրով թուրք սեպագիտն վերնախավերը սկսեցին հայերից մաքրել «իբենց» տերիտորիաները:

1915 թվականի ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսի հայ մասվորականության փառյուն համաստեղությունն սպանողով սկսվեց արևմտահայության ընդհանուր, մասսայական ցեղասպանությունը: Իլլիթհազ կոչված բազմադուրս հիզարան առաջինը շամփրեց հայ միտքը, հայ ազգի ոգին: Ազգային մշակույթի լուսատու շահերը հոյեթով վար թափվեցին: Քանի՞-քանի լուսավոր ուղեղներ փրչրեցին մարդակները: Գրիգոր Զոհրապ, Ռուբեն Սևակ, Գանիել Վարդան... նրանցից ոչ մեկը չըբեծ լուսեցավ: Հանձարեղ պա-

¹ Եռանկն Անիսիոս, Հայաստանի շարդեր, Կ. Պոլս, 1919, էջ 107: ՏՊ՝ Ես Ասգան Քեկիբեան, Կերպուներ, էջ 274:

բութանին դաշտնաճարելուց հետո զահիճները հանեցին նրա աշերերը, իսկ անտիպ բանաստեղծական գործերն էր վեց տետրերը սնշնչացած բանաստեղծի որպանից հանեց զահիճներից մեկը, որ նպարավաճառ էր, և օտագործեց ձիթապատուց ու պանիր փաթեթավորելու համար...

Քուրբերն այնուհետև տեեզագին շտապողականությամբ ոչնչացրին զինվորական ծառայության կանչված 300 հազար հայ երիտասարդների՝ հայտնվան ծաղիկ սերունդը: Չնայած այն հանգամանքին, որ Քուրբական բանակի հայ զինվորները և սպաները ուզածի դաշտում ապացուցեցին իրենց սրինապահ՝ նպատակովումը, այնուհանդերձ Քուրբական զինվորական իշխանությունները նախ նրանց կենտրոնացրին ու բանակից հեռացրին՝ օտագործելով միայն թիրխոսբային աշխատանքներում՝ որպես «ամուլի թափուրու», իսկ հետո էլ համարյա բոլորին կոտորեցին զորանիներում կամ ձորերում ու անտառներում: Հազարավոր հայ սղաններ էլ հանում էին իրամատաներից և հենց տեղում զնդակահարում:

Ապա բանակը, օստիկանությունը, քրդական ու չերքեզական ավազակախմբերը թափվեցին Արևմտյան Հայաստանի և Քուրբի հիմար բուրբ վայրերի անպաշտպան հայկական գյուղերի ու քաղաքների վրա: Ոստիկանության վախճանովումը սկսեց բողոքել անպաշտպան արևմտահայ ժողովրդի մարմինը:

Տեսարաններն ամենուրեք սահմուկեցուցիչ էին: Ահալվոր բան մը այնտեղ կկատարուի մտթին մեք» (Վ. Քերեյան): Նախապես տղամարդկանց բաժանեցին կանանցից և երեխաներից, ապա սրբերի, զանակների հարվածներով, հրացանի սվիններով, անզնությունը հազար մեթոններով սպանեցին նրանց:

Հայկական գյուղերի եկեղեցիներն ու մարտնչները, լցված երեխաներով, ծերերով, կանանցով ու աղջիկներով, հրդեհի բողոքով բռնկված ծխում էին: Ըննճահառ թանձր մուխը մատախուղի նման պատել էր բնակավայրերը: Մանուկները մորթառվում էին օրորոցում, պատանյակները և պարմատուհիները զարհուրանքից խոշորացած աչքերով երկար կականներ էին արձակում, բարյունվիլի մատներով կանայք ջանկուսում էին հողն ու քարերը: քաղաքները երկինք պարզած ողբով ու ծիրարացով աղերսում էին,

նվազում: Ընչն ու արցունքը խառնվել էին իրար, ստսկումի աղաղակները լցվել էին դաշտերը: Երկինքն անգամ չէր կարողանում հանգիստ նսչել քվկավող ժողովրդին:

Ամեն տեղ կոտորած, բռնարար՝ մայր: Ամեն տեղ անմեղ և գորթախ գորհիկ սրտամուրիկ ու աղեկեղ ճիշեր, անզոր անեծքներ, որ նրանք երկինք էին բարբառում: «Ինչու», ինչու՞ աղերսախառն հուռալանք էր ստանձ հազարավոր ու հազարավոր մայրերի ու մամիկներին աշերերում, որոք զահիճների առջև շղթած գլուխներն էին աղերսում իրենց փշերից պինդ բանած, աշնան տերևի նման ահից զողացող ու սվախացող մանկիկների համար: Բայց ավա՞ր: Քննոտ գաշտյուն, արքեն բանի-բանի սրտեր պատռած, էլի մորթում էր մանխա...

Գյուղերից ու քաղաքներից ծայր ստանձ մարդկային ստսկահար ու շփոթ քարավանները ոչնչացվում էին լեռի անապատների մոմում, ձորերում ու կիրճերում, խեղճամահ՝ արվում հորդանառ գետերում: Ամենուրեք առ ու փայլ, այլն-թայլն: Մրանցից էլ հասնալ աղալներ խլում էին ճամփաների զարանակալ ավազակները...

Ահա հազարավոր հայ գյուղերից մեկի՝ հարբերդի վիլայեթի Բայու գավառակի Պաղանտան (Պաղին) գյուղի ողբերգությունը: Գյուղում կային հարյուրավոր բարաշեն տներ, 1000-ից ավելի բնակիչ, զործում էր Արամյան վարժարանը, որտեղ զատականվում էին Պոլսում և Եվրոպայում կրթություն ստացած մանկավարժներ: Եկեղեցուն կից կար մի այլ գործը կա, ևսուղու էր գյուղի աղուսում: Պաղինի բնակիչները գրազվում էին հողագործությամբ, զանազան արհեստներով և առևտրով: 1915 թվականի մայիսի սկզբներին զաղարեց գյուղի գոյությունը: Ականառուր սլատում է. «Մայիսի 5-ի ստաղդոպան կը հավաքեն բոլոր տղամարդերը, մինչև անգամ 10—12 տարեկան տղաքը և 80—90 տարեկան ծերունիները: Ամենն այ իրարու կը կապեն պարաններով, ապա օր մը վեկը, այն է՝ մայիսի 6-ին, խումբ առ խումբ կը հանեն գյուղեն զորս ձոր մը, կըր տեղադրենքը կը կոչեն Պոզուի ձոր: Եվ հոն կը կատարուի ամենեն զարհուրելի: Բոլորն այ կը կտարուին կացիներով, սուխներով ու ստերով:

¹ Այդ մասին տե՛ս Կ. Սյունյեցիան, Տանկալայ զինվոր և զինվորականությունը նախ տանկական, ապա հայկական բանակներում մեք, Քեյրութ, 1967:

² Հայրենի թայլանդ Քուրբերը ծաղեղով և խելալով նրանց ստամ էին, «Հարեանկից, ներդամակ ների, կըր վերադառնա, ունեցվաթը անպատճառ կա կտանես» (ան՝ս Կարապետ Պալիսան (Հովիվ Եղեծի), Գիրք Երից Հայրեց, Պեյրութ, 1955, էջ 312):

Ջարդարանները խոչար-խոչար քարեր իսկ կը գործածեն զոճե-
րուն գրվաններ շարժախելու համար, բայց զնզակ մը անզամ
չեն արձակեր իրենց հրազեններէ: Արշունարբու ոճրագործները
անպատկառ հեղանքով մը կը սրեն. «Ենզակնիս մեղք է, որ ձեզի
համար գործածենք»: Անշուհեա ժբուրտ խոսմանը, որ կը սպա-
նը շքապա լեռները, իսկոյն լեցունելով զյոզ՝ կը սկսի թալան ու
բռնարարում: Կիները խելագարի պէս կը վազեն հոս ու հոն,
ազատուելու համար խոսմանի ձեռքեն»: Բայց զուր:

Պատմախնդիր կույս աղչիկները ու մանկամարդ կանայք
ամենախաչատուի իսկելոյթիւրք ազգմոլիքն: «Երիտասարդ աղ-
չիկներն ալ առեանգուցան. մնացած կիներն ալ մաս մը տարին
ձոր մը և բռնարարիկ ենք, շատերուն որովայնները փողոտացիկ
ստիկներով: ... Ձոր ու լեռներ բռնուրը էին զոճերուն ճիշ ու
հոնջուտով: Դիակներ կը դիզուէին իբրտու վրա...»¹

Պաղինը պատուհասած շարքը ողջ արևմտաօտայնական ողբեր-
գութիան սոսկ մի մանրանկար էր: Պաղինում կատարվեց այն,
ինչ կատարվել էր, կատարվում էր կամ պիտ կատարվեր բոլոր
հայրենակ վայրերում:

«Այդ օրերուն,— պատմում է կուսորամենիքից հրաշքով փրկվ-
ված ականասանհներից մեկը,— ճամբաներու երկայնքը, փողոց-
ներուն մեջ լքուած անտէր հայ մանուկներ տնենլը սովորական
բանն էին: Եվ որպէսզի այս օրերը ճամբորդներու ուշադրու-
թիւնը չզրպտին, նարբարի դաշտին ամենին արշունարբու մյու-
տուրը, Գեղվանքի կառավարիչ Ելի Հասանը որբանոց դնելու
պատրաստով զանոսք խել էր իրենց մայրերին ու լեցուցքը բն-
դարձակ ցանկապատի մը մէջ: Բայց քանի էր օրուան ընթաց-
քին, անթուրթենն հալած՝ այս շորս հազար կոյտներ կը դառն-
նան մէջ մէկ ստուերներ: Հաց ու ջուր կապողակեն, կու լան ու
«մայրի՛կ» կը կանչեն: Վերջապէս կառավարիչը կենտրն մանուկ-
ներու բնաշնչման ամենին պարտերիկ ձեր: Ցրուել զանոսք շըր-
ջակ պոչուրուն մեջ, լանձներու համար զա՛հիճներու տապա-
րին: ... Արշունուշտ զահիճները այլ զիշեր անոնց աղվորիկ
զուրխները քարերուն վրայ շարդեցին: Իսկ մնացեալները, որոնց

աղիկտոր ձայները սիրտ կը բղկտեն, տեղվոյն հընջ կառավա-
րիչ (կամակատարը Պեհաւտտին Շարիրի) զանոսք Քյուրտեմ-
լիկի ձորը դրկելով՝ իր ներկայութեան, ողջ-ողջ թաղել տալով:՝
Ահա թէ ինչ էր կատարվում Բաղեշից Մուշ տանող ճանա-
պարտի: Պատմում է թուրք ականաստեք.

«2300-ի շափ կիներ ու երեխաներ... կը բշխին մարդկաներու
տակ: Անոնք, որ ոտքի վրայ չէին կրնար կենալ, տեղն ու տեղը
կը սպաննուէին: Շատ մը կիներ, չկրնալով հետերին տանիլ
իրենց զավակները, զանոսք լեզրին ճամբուն եղերքը, սնանկ որ
հազիվ քիչ մը հետացած, 400—500 փոքր երեխաներ լքուած
մնացին ճամբուն վրայ, սեկեն մինչև 4—5 տարեկան: Կարա-
վանը զնո Երբշտեր շհասած, Սլեման Օնպաշին, ձերբակալուած
4—5 հայերու կոնսուլը մէկ մեկ թիթիջ բարձր բնոցներով, զի-
նուտքի մը հակողութեան տակ, դրկեց Երբշտեր: Յետոյ,
ժառտարմեներն իմացայ, որ այլ ամբողջ քաղաքները՝ ան-
տեղի մարագներու մէջ լցնելով՝ վառած են»:՝

Իսկ ի՞նչ եղան ճամփի վրա լքած երեխաները: «Սլեման Օն-
պաշին հրամայեց 15-ի շափ քուտիկցի բյուրտերու ու մեկ քանի
աղոց, որ ճամբուն վրայ լքուած երեխաներուն համար մեծակակ
հօր մը փոքրն և այլ փոքրիկները հազարելով մեղջ լցնեն և
հողով ծածկեն: Ձիս ալ զրկեց անոնց հետ: Ամբողջ պատիկները
տեղ մը հավաքեցինք, բաժական խորունկ փոս մը փորեցինք:
Քուտիկցի Պատան սիպով մանկիկները շարել այլ փոսին մեջ և
իբ իսկ ձեռքով կոշտ-կոշտ հողեր խոթիլ այդ մանկիկներու բնո-
ւէն մեջ և ոտքով ալ կոտել անոնց բերաններուն մեջ, որպէսզի
չունչ չկրնային աննիլ ու խեղդամահ ըլլային: Այդպիսով, այդ
անմեղ երեխաները բոլորն ալ խեղդամահ եղան: Իսկ անոնք, որ
հինգ տարեկան էին և զծուարով կը խեղդուէին, կամ ըրբաներն
չէին բռնար, քարով կը կտորի անոնց տառամները և հող լեց-
նելով՝ բռնամահ կ'ընէր: Վերջին ալ, հողով ծածկեցինք այդ
փոքր...»

Երբ գլուղ վերադարձանք, տեսանք որ Երբշտեր գլուղի վրայ
(նասզուղեն հինգ բիլոմեթր հետո) թանձր մոխի մը կը բարձ-
րանար: Մեկ-երկու ժամ յետոյ հայ կիներն ու երեխաները տա-

¹ «Պատմություն Պաղեստան», Պոսթըր, 1966, էջ 140:
² Նույն տեղը, էջ 143—144:
³ Նույն տեղը, էջ 150:

¹ Սուրբա Ա. Խաչախան, Ազգային տարածներ, ապ. Տեղեկան, Պի-
րոթ, 1967, էջ 162—164:

Նող ժանտարմենքը ետ դարձան¹։ Գծբախտ զո՛հերի դիակները դեռ միտում էին...

Հայրիվյան սպանդն իրականացվում էր ամենահրեշտավոր մեթոդներով։ Գծբախտ զո՛հերին վիճակված էր կրելու իրենց ազգային պատվի անարգումը՝ ամենապատիվ զիբավորանքներով և նողկալի պղծագործություններով։

Ահա զա՛հճների նախընտրած «զբազմունքներից» մեկը։ Զոհում էին հոգ հարունքին, շարք կանգնեցնում, ապա դրազ բռնում՝ պարզելու համար, թե դոբախտ հայունու արգանդում հասունացող զավակը արո՞ւ է, թե էդ։ Ախուհեան հետևում էր լլավամբ բարբարոսական արարքը։ Արյունարտուները զաշույնով պատում էին զո՛հերի որովայնը և պտուղը դուրս թափում։ Փուշթ չէր, էթե այս անգամ դրազը տանու էր տրվում։ Զէ որ հեթի՛ի էին տասնյակ ուրիշ հոգի կանայք։ Աբյունոտ զաշույնը խոստանում էր անպայման հաջողություն բերել։

Մովանեթ մարտերում հայերին սասնյակ հազարներով ուղեւաղանելու տարածված ու «հարմար» ձևերից մեկը նրանց ծովամտյն անկն էր՝ պարսեռնեղներին ծանր բարեք կապելով։ Տրապիզոնի կուսակալ Զինալ Ազմին հետնյայն է պատմել մի առիթովով։ «Տրապիզոնի հայերուն երկսես առողջ ու սիրուն մանուկները գատեցի, մեկ քանին, 10—13 տարեկան, նուր տոփ աղուս, իսկ մյուսներն ալ կողովներու և սնտուկներու մեջ տեղավորել տալով ծովը թափել տուր։

«Պու սենկ խամսի լողալըն» (Այս տարի խամսի ձուկը թող շատանա), — ախլացքի էր ճիվաղը ծիծաղելու...²։

2. Մորզենիթան, որ այդ օրերին Քուրբեխայում ԱՄՆ-ի դեսպանն էր, հետագայում վերապատմել է Պուլի ոստիկանապետ Պետրի բնյի հետ ունեցած իր մի գուռչըր։ Ոստիկանապետը դեսպանին մեծ կրթով նկարագրել է, թե թուրքերը շարժարանքի ինչպիսի մեթոդներ են գործադրում հայերի նկատմամբ, որ ինքը խաղաղավաժված է ատկի հայ ցեղը բնաջնջելու հաջող ընթացքով։ Նա դեսպանին ասել է, որ հայերին շարժարելու և սպանելու նոր մեթոդներ կիրառելու հարցերը պարբերաբար քննարկվել են «Միտիյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտ-

րոնական կոմիտեի գիշերային նիստերում և հասուն խորհրդակցություններում։ Քանի որ շարժարանքի յուրաքանչյուր նոր մեթոդ ողջունվում էր իրեն մի գյուտ, ապա այդ նիստերի և խորհրդակցությունների մասնակիցներն իրենց միտքը մշտապես մարդում էին մարդկանց խնդրելու և սպանելու նոր միջոցներ ու մեթոդներ հնարելու ճիգ ու շանքով։ Զարդերի կապակերպիչներն ամենայն ուղադրությամբ ուսումնասիրել էին միջին դարերի իսպանական ճիվիտների, ինկվիզիցիայի վարպետների, ինչպես նաև մարդկանց ուշացածն րոյոր այն մեթոդները, որոնք արձանագրված են պատմական հիշատակարաններում։

Ահա տարտուտ զեպրեթին ականատես արկնաճողի զանկացի օրերող Մարիա Յախրսունը, որն անպարփակ նմիրումով ճիգ էր գործադրում ինչ-որ բանով օգտակար լինել դոբախտ հայերին, իր օրագրում գրել է. «Քուրբերի փափազը հայերի մա՛ր գո՞վաբացնելն է։ Եվ այդ այնքան՝ որքան կարելի է։ Բնաջնջել հայ ազգը շատ ծանր շարժարանքներով։ Տարբախտ մարդիկ, ի՛նչ աստուպանքների միջով են անցնում, մինչև որ մա՛հ են գտնում։ Նրանք մեռնում են ամեն օր, ամեն ժամ, մինչև որ կնքում են իրենց մա՛հկանացուն»։

Երիտթուրքական մարդասպանները միմյանց հետ մրցում էին հայերի ունչացման նողկալի արցունակ շահույն համար։ Շահողները շատ-շատ էին։ Բայց, ինչպես վկայում են ականատեսները, բովանդակ Հայաստանում վատահամբավության հուշակ էր վաստակել վանի կուսակալ Զեվդեթ բեյը։ Մարդկային սպանդի և գո՞րծքի այս քրմապետը հնարել էր այն, ինչ որ թերևս բոլոր շարժարանքների զուխղործոցն էր. իր հայ զո՛հերի սուրբինն ես պալտեր էր գամում...¹

Կրոնական պետերը թուրք, բուրգ և չերքեղ հավատացյալներին հորդորում էին, որ ամեն մեկը զոնե մեկ զլավուր պետք է սպանի զազի դամակու համար։ Սրանք, կրոնական նախանձախնդրությունեց քաշվելով, կույր մոլեռանդությունը իրենց զավակներին պատվիրում էին կատարել այդ «սուրբ» պատվիրանը։

Կրոնական մոլեռանդությունը, խռոնված զինվորական անգլություն հետ, անցնում էր բարբարոսության ամեն լափ ու

¹ Սուրգու և Մրսակ Ուլևաններ, Հարազատ պատմություն Տարածող, էջ 568։

² «ԻՆՆ՛իթիան արգարհատալըջը», Պեյրութ, 1981, էջ 52։

¹ Տճ՝ «Յուլանատան Մեծ կղևերի, 1915—1965», Պեյրութ, 1965, էջ 1057։

ասանան: Հրդեհներում հրկիզվող, ջրերում խեղդամահ՝ արվող հազարավոր երեխաների արտափահար ճիշերը, մեկաշոր մամուլների լայնահասոյ ազդեցիկները, կանանց աղերասնք-պաշտօնանքները և սրտակտուր կանչերը, ծերունիների հորդորները և խելագրանքները մազապափ անկամ չէին օտարծամ մտրդակերպ բուքանիների գոլթի ու խղճազնաբար: Իսկ շարժում օժիտով գերմանացի պլանները անտարբեր դիտում էին, թե մամրկողության ընտանիքի մի անգամն ինչպես է սշչչացնում նույն ընտանիքի մյուս անգամին: Տեղի էր ունենում մտրդկալին պատմության ամենաահաճուլի ու ամենաքրտմանիկ ոճրագործություններից մեկը, արհաժիրներից ամենազորհարկիկն: Բանն այնտեղ հասավ, որ Քուրբանջի այն օրերի հայ պատրիարքը արտափահար գրեց. «Պատասխանությունը երբեք չի տեսած, չի պատմած այնպիսի նախճիք մը, որուն համար հիմա սխած ենք ստլթան Համալի քամանակները մեր երջանիկ ժամանակները համարել»: Հրդեհվել էր հայոց ճակատագիրը:

Իսկ ի՞նչ էր անում դաշնակցությունը, որն իրեն վերագրել էր ժողովրդի բախտի սեփականի դերը: Կուսակցությունը շանթահար վիճակում էր, իսկ նրա այլիկար պարագլուխները, որոնք տարիներ շարունակ սեղաբայր՝ երեսփոխանի զուլքն էին հյուսում, այժմ միանգամայն անզոր էին որևէ ձևով ճակատողելու նրանց գործողություններին: Ավելին, այդ պարագլուխներից շատերը կործանարար մտայնության զո՞ւ լինելով, չէին սթափվում, չէին հակահեռում, թե ինչ է կատարվում իրենց շուրջը: Այսպես, օրինակ, Ակնուռին (Խաչատուր Մարումյան), գրավելով Չանգըրը ճանաչում, սպանվելուց առաջ միամտաբար սան է. «Ո՞նց կը լինե՞ր, որ ընկեր Քալիաթը մեղ այտուղ է ուղարկել: Գուցե [ուղարկել է] մեր կյանքի ապահովության համար...»¹

¹ Հայոց Մեծ եղեռնի մասին Հակալեռնամյա գրականության և ստեղծված Արեւիքում են հասկանալի փաստաթղթերի, վավերագրերի այն ժողովուրդները, որոնք լույս են տեսել ինչպես արտասահմանում (որինակ՝ գերմանական արխիվներից Հ. Տաշյանի բացած և Տրատտերովի վավերագրերը), այն-պես էլ մեզում (տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи. Собрание документов и материалов под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, т. 1-2» АН Арм. ССР, Ереван, 1965):

² Ջավեն աբ. Տե-Ելյանան, Պատրիարքական հուշեր, Գահիրե, 1947, էջ 140:

³ Գեղամ Անուրանան, ետե՛ր հիմնական աղբյուրներ, 1915—1965, Պէրտթ, 1966 էջ 133:

Աղխարհացիով տարագիր հազարավոր հայ ընտանիքներում կոտորածներից վերապարծները տասնյակ տարիներ պատմել և այժմ էլ անձամբ արտափոխ արտասանելով պատմում են վայրայր ու ոճրագործ թշնամի՝ թուրք ցեղապալան կոտավարության կողմից գործարգած սոսկալի շարտարանների, խմորախլուրների և զանգվածային սպանության բաշտտեսակ ձևերի մասին զրվագներ ու զեպեր, որոնք մտրդկալին մարթի խորթ ու անհավատալի են: Մէ՛ջ ստեղծված մեծաթիվ պատմագիտական երկերը, ո՞չ էլ անհանստեւների հուշերը չեն կարող այս ողբերգության ու մարտունակների, մղձախանջի ու սոսկալի ոճրի իրական, ամբողջական տեսկերը:

Այդ արշուճալի օրերն իրենց կյանքը վտանգելու գնով հայրենի ձեռք էին մեկնում արաբ, հույն, քուրդ, թուրք աշխատավոր մարդիկ:

Աբսորված հայրիկն օգնություն էին ցույց տալիս արաբները: Հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ, նրա հոգու խորքում լըգ-

¹ Առաջին համաշխարհային պատերազմի արիւնքիկին հայության սպանելի և քուտագրթի, Արեւմտահայաստանի ուսուցացման ու բնագործման պատմությանը նվիրված բազմաթիվ սասանաարտությունների և հուշերի գրքերից են Մ. Զարգվանցի «Անկորդի տարածարտություններ» (Նյու Յորք, 1924), Կ. Գարիկյանի «Եղեռնապատմութեամբ» (Մոսկով, 1936), Քեպրիկի «Հուշարձան 1915 տարիի 28-ին» (Ալեքսանդրոպոլ, 1939), Հ. Քալաբալանի «Գրտապետեր հայկական երկրներ» (Վանսթի, 1949), Ա. Մկրտչանի «1915 տարին և վերածնունդ» (Փարիզ, 1952), Մ. Քալաբալանի «Սե հուշեր միջամարտային յոթ տարիներում 1915—1922» (Քեյթրիք, 1952), Մ. Եանկերյանի «Քերտրի և պատկերային կրակներում մեղքներ» (Քուտուե, 1952), Ս. Պեղարիկյանի «Սուրբ համբան» (Փարիզ, 1953), Լ. Մկրտչուկի «Տեր Զոր» (Փարիզ, 1955), Ս. Սիմոնյանի «Մեծ Գաղաթան» (Անկոնիա, 1960), Ա. Միրաբաբյանի «Վերքեր և ցամաք» (Անկոնիա, 1960), Ա. Տեր-Ղարաբաբյանի «Կեանքի սեղ եր» (Անկոնիա, 1960), Օ. Հերմիյանի «Սասունի հայրենական սխուր բաժնիկ» (Փարիզ, 1961), Գ. Քաղաբալանի «Հուշերի և ստատուգրների տարիներ 1908—1915» (Կահիրե, 1961), Մ. Անակի «Հայկական Մեծ եղեռնը և մեք» (Նյու Յորք, 1964), Մ. Տեղաբաբյանի «Արեւան հեղորդ» (Նյու Յորք, 1964), Մ. Եսաուրյանի «Հայ մարթի հարկ եղեռնիկ» (Անկոնիա, 1965), Հ. Արծրունու «Մահուան հորին մեջ» (Քեյթրիք, 1965), Մ. Մալաբաբյանի «Տեր Զորի գործերն փախած են» (Փարիզ, 1966) և այլն: Հարա ստատուգրներով զրված այդ ողբերգության մտայնության ամեն կրկններից հյուսված և սե ժողագլուխներով երկզված լուսաշող պատկ է անմեղ ու անթաղ զոհերի հիշատակին: Բայց զանք իրենց կերպագրություններով ստատուգրների անկեր ծովի շերտ վայրկյաններ են մթախ: Իսկ նմե միջուկավոր զոհերից յուրաքանչյուր մի հայուղ ինքը պատմեր իր սղեսանանի և կործանան մասին...

միշտ զրոյնմը է արար ազնվահոգի ժողովրդի կերպարը: Դարեր
և անցնելու, բայց մեր ժողովուրդը չի մոռանալու, որ իր պատ-
մաօրինակն ամենաճակատագրական, ամենազմայնակ, ամենաան-
օրելիին արար ժողովուրդը սգտակար եղավ իրեն: Անպատան-
քի վիճակները, արար ուշուսպականը, արքա տղոց պղծակները հա-
վարում, ի մի էին բերում իրենց բնորոշանքի պոկված, հյուս-
ված, հիվանդ ու հայածված, անպատի ավազուտներում զեզե-
րդ զժրխատ կանանց ու որբուկներին, նրանց սփեան տալին,
խնամում, կիսում հաջի պատառը: Սոցիալական Հայաստանի
թանգարաններում և արխիվներում պահպանվում են փաստա-
թղթեր ու վավերագրեր, որոնք պատմում են արար ժողովրդի
այս սրտատու վերաբերմունքի բազում դրսևորումների մասին:

Հայերին օգնում էին կալուստիական քաղաքաբնակ հույները:
Իրենց հայ բարեկամներին մարդատյաններից թարցնելու հա-
մար շատ հույներ իշխանութունների կողմից ենթարկվեցին ամե-
նախիտատ պատիժների:

Քուրդ աշխատավորներից շատերը նույնպես ապաստան էին
տալին իրենց բարեկամ հայերին, նրանց փրկում ստույգ մա-
հից: Այսպես, Տարոնի ներքանի Շեկոյի տան քրդերն իրենց մտա-
թարցրին Մշո գաշտի մի քանի հարյուր հայերի¹: Հազարա-
վոր հայերի փրկիցին Դերսիմի քրդերը²: Հայտնի է շաղթիցին
մասնակից քրդիկից շատերը հետագայում խորպակ սզջում էին
իրենց արարների համար և մեծնելիս մեղքերի թողութուն էին
խնդրում:

Կիսաթուրքացած քուրդ մտավորական, օսմանյան աղջնցիկ
պետական զործիչներից Շեկոյի փաշան դատապարտում էր թուր-
քերին, որ սգովելով իր ցեղակիցները քաղաքական տգիտություն-
ներից, նրանց մղել են մասնակից դառնալու հայ ժողովրդի կոր-
ծանանքի: Եղենի օրերին նույն Շեկոյի փաշան «Ժողունալ զը
ժնևև» 1915 թվականի սեպտեմբերի 18-ի համարում քոզքի մի
գրություն հրատարակեց, ուր գրում էր. «Անեծանազգա մարդու
սիրտն իսկ այժմ արյունալում է, կրք մտածում է, որ ամենա-
բարձր ձիրքերով օժաված այս ժողովուրդը... գտնվում է պատ-

մաթյունից անհետանալու վերջին կետի վրա: ...նո իմ ցատուն
ևմ հայտնում զոհված և մեծնող այս ազգի դահիճներին»: Այնու-
հետև նա ախտանքով ու ցավով շեշտում էր, որ հակառակ օհա-
ճախակի իր զգուշացումներին, ... դաշնակցություն կու-
սակցությունը սահմանազրոյության շրջանում խաբվեց, զործակ-
ցեց և պաշտպանեց կրիտասարդ թուրքերին»:

Ողջ մնացած հայերի մի մասը, որ սպասանանել էր Սիրիայի
հյուսիսային անպատային շրջանում՝ Տեր Զօրից մինչև Ղա-
մըշի (Տեր-էլ-Զօր, Տարսա, Հասիհ, Ռաա-էլ-Այն, Տերպետի, Ամուդա, Քել-Քոշակ, Ղամըշի և այլն), լավ վերաբերմունք
գտավ տեղի քրդերի կողմից և այնուհետև ասանյակ տարիներ
նրանք միասին ապրեցին բարեկամական սերտ փոխհարաբերու-
թյունների մեջ:

Դեռ հայերի հետ հաշիվները լիովին չմտքած, իթիհադա-
կան կոտավարությունը հայածանքեր սկսեց բրդական մի շարք
անհնազանդ ցեղերի դեմ, որոնք, ինչպես նշում է Ա. Ալպոյա-
ճյանը, «գեմ էին թուրքերում և հայկական տարագրություններում
տան օգնեցին հայերին որքան որ կրճային, պատսպարան ըն-
ծայելով անոնց և պահելով»³: Օրինակ, այդպես վարվեց Մալա-
թիայի շրջանի զղարջ քրդերի մի մասը, որը պալլանցի Պա-
զույի դիտավորությամբ ապաստմբեց կառավարության դեմ:
Այդ խիզախ քուրդը «որ ցեղեկով մտավ Մալաթիոյ Ջըրմուտի
սրտարձանը, սպանեց տեղվոյն ոստիկանայտար և ահազին
վնասներ պատճառելեն նոր հետագավ, իր խումբը հետզհետե
ստուարտցավ և կանոնավոր կռիվներ մղեց կառավարական սյժե-
րու դեմ և անոնց պատճառեց ավելի քան 2000 կորուստ: Բայց ի
վերջոյ քնճճուցեցավ»⁴:

Երիտթուրքական դահիճների դեմ հանդես եկան նաև առան-
կին թուր մարդիկ, որոնց զժրհուսությունը հիմնականում ար-
տահայտվում էր նրանում, որ հրամարվում էին մասնակցել ան-
զեն ու անպաշտպան մարդկանց կոտորածներին: Եղել են զկպեր,
կրք ոստիկանական ունեղաղված որոնումները պայմաններում
նրանք թուրքերի են իրենց հայ հարևաններին: Մի տեղեկագրում
կարդում ենք, որ շատ տեղերում «թուրք ժողովուրդը, որ խաղաղ
կապուր հայոց հետ, յաճախ չհավանելով իր քաղաքակիցներուն

¹ ՏԵՄ Անդրանիկ Չեկոյան, Զորավար Անդրանիկ և հայ լեզագրական
շարժումը, Լոս Անճելոս, 1984, էջ 147:

² ՏԵՄ Ս. Մ. Ակոպյան, Залпадня Армения в планах империалисти-
ческих держав, изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1967, էջ 23:

³ Աշակ Ալպոյաճյան, Պատմություն Մալաթիոյ հայոց, էջ 955:

⁴ Խոյն տեղը, էջ 956:

տարագրելուն, իշխանութեանց մտաբողոքի ձայն բարձրացուց՝ անոնց բնաշնչման զեմ: Կարևին թուրք ժողովուրդը աղերսագիր մուղղից կեցրածական կառավարութեանն Ալաշկերտի թուրքերը հետագրեցին Կ. Պոլսի, բողոքելու համար նայելու սահմանուած յոռի վարմունքին զեմ: Վանի թուրքերը իմացուցին իրենց հայ քաղաքակիցներուն, թէ բռնութեան տակ է, որ կը կտփեն իրենց զեմ. կուտակալին կողմն հրահրուած այս քաղաքային պատերազմին զեմ քաղաքակից իրենցի թուրքերը բարձրացրցին, որ մնաց ապարդյուն Նիկոմիդիոյ շրջանակին շատ մը տեղերուն մեջ ժողովուրդը փորձեց արգելիչ նայելու մեկնումը: Ատարազարի մեջ քաղաքին իլալմեները կայանք հաճարուեցան, արդէր ըլլալու համար տարագրութեան: Եւրջ բանը տեղի ունեցա՞վ Մուտանիոյ մեջ, այնպես որ հրամանը նախ ետ առնուեցա՞վ: Կեսարիոյ մտազյուզի մը մեջ թուրքերը, որ իրենց քրիստոնեայ դարցինքուն հետ լա՛վազայն յարաբերութեան մեջ կապրին, շրոջուցին, որ հայերը մեկնենքն և յալապարեցին քաղաքակտիւն, թէ և թէ տարաբնութեան հրամանը գործագրութեան զեներ, իրենք ալ պտփի մեկնենքն¹:

Նայերի նկատմամբ երիտթուրքական իշխանությունների գործողություններն այնքան զազանային էին, որ զրանց զեմ հանգես էին զալիս Եւրջիսկ թուրքական բանակի, հոգեորականութեան ստանձին ներկայացուցչներ և կառավարական պաշտոնյաներ, ինչպես օրինակ՝ Ղալբալի կուտակալ Ջելալ բեյը, Եւրջ պիլայնիքի ստաբարական վարչութեան զլիավար բարտուղար Նայիմ բեյը, Մալաթիայի կառավարիչներ Նարի բեյն ու Ռեշիդ փաշան և որբիները²:

Պետք է նշել, սակայն, որ հայ ժողովրդի ունչացման զեմ այդ բողոքները, տարաբնատար, մնացին որպէս առանձին զրգագներ: Թուրքիայում շտեղծվեց ընդհանուր հասարակական կարծիք, առավել ևս շտեղծվեց հասարակական շարժում, որը հակազդվել իբրևի՛նչոյ ո՞ճրագործ քաղաքակաւնութեանը: Եվ թողովութեան այդ պայմաններում թուրքական պետութիւնը զենեակային վարչագումբայմբ ամբողջովին բնաջնջեց իրեն հպատակ

մի ժողովրդի, նրան զո՛նց համաթուրանականութեան քաղաքական ցնորքին, մորթինք նրան իր սեփական հարկներում՝ օրորոցի Ժանտեկից մինչև պատմայալ ծերունին՝:

Արեւմտահայ ժողովրդի ընդհանուր կոտորածի և տեղահանութեան ամիսներին մի քանի քաղաքներում և վայրերում թուրքերը հերոսական դիմադրութեան հանդիպեցին, շնայած թուրքական բանակ կանչված հարյուր հազարավոր հայ երիտասարդ մարդկանց կոտորածից հետո գլուղերում և քաղաքներում մնացել էին միայն կանայք, երիտաներ, ծերունիներ: Արտաքին աշխարհից բողոքովին կտրված, փրկութեան որե՛ն շույս ու ապավին չունենալով, իմանալով, որ թուրքերն հանձնվելով ստույգ մահուան են

¹ Երիտթուրքական ռըպորտները համառայ Եւրջիսկի զմեմութեայ կատարում էին քրիստոնեայ տարրերին (տե՛ս «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878—1917 гг., Серия III, 1914—1917 гг., т. VIII, к. 1, 1935, Союзгиз, М.—Л., էջ 428—430): Անտրոպան զրեմեաններն ակտիւզերն Ժանտեկից էին Եւրջիսկի շտեղծի՛նքի (1914 թ. զեկտեմբեր 2) և Ասորգաւիչի (1914 թ. զեկտեմբեր 4—1915 թ. հոկտեմբեր 18) Եւրջիսկի զրեմեաններին, կատարել միլիթարի ժողովուրդներ, ժանտեկից թիւնում թիկունքում կառավարված ժողովուրդներին, հետախուզական գործողութեաններին, պարեկն և Ֆորածի մտասակարարուն աշխատանքներին: 1915 թվականի գրեթեմ Նարայնի ակտիւզ տարրերն պատմութեան քրեթորքին, որոնց միացան այդ վայրերի երեջ պաղիկեցները: Նրանց կատարի զմագրութեան ցույց տալին թուրքական զորքերին: Բայց տներն անհաճաբար էին Օսմանյան կայսրութեան և Իրանի 940 հազար տարրերից ժողովուրդ և քաղաքից զո՛վեց 500 հազար մարդ (տե՛ս Կ. Մարդա Ալիս և Ափրիկա, 1972, № 6, էջ 145): Վերջական բնաջնջումը փրկվելու համար տարրերին մի մարդ 1914—1915 թթ. Ժանտեք փախով Ռուսաստան (տե՛ս Կ. «Провещение национальности», 1931, № 1, էջ 66): Չէնք շատ զատեմ էր, և զյառ հանգեմով փախուսակները (հիմնականում ծերունիներ, կանայք և երիտաներ) սակայն զրեթերն ու շարքայներ կրեցին Տաւրուսի հարավար տարրերն քրեթի ու սովից մահանալ Տաւուրուցիին: Հետագայում փախուսականներին մի մարդ Նեա վերադարձա՞վ Իրան, իսկ շուրջ 25 հազարն անչա՞վ Եւրջիսկի և տեղավորեց Անգլիոյման, Ալբանիայի, Ռուսաստանի տարրի բնակավայրերում: Թիֆլիսում, Երևանում, Բարձրում և այլ քաղաքներում կազմակերպեցին ասորի փախուսականներին օրեօր հանձնեմողզվեք (տե՛ս газ. «Тифлисский листок», 25 января 1915): Եւրջ տարրերն բնակավայրն Տաւուսանցին Հայաստանում, հիմնականում Արարատայան զալուցի գրեթեմ: Հայ բնակչութեանը բառ ամենայնի կտա՛կան օգնութեան իր ցույց տալիս զպիմանակներին, նրանց հետ կազարարար կրումը հաջի վերջին պատարը:

¹ Տե՛ս «Տրայպիգոնի թեմին վիճակավոր Յո՛ւննես արք. Նալբանի յուշերը», Կ. հասար, էջ 625, Յոհաննես Աբիսիուս, Հայաստանի շարքերը, էջ 166—167:

² Տե՛ս Աղզոմն Թեմիլբուն, Վերջուսներ, էջ 370:

Անթրաքվեում շարժարաններով, թուրք ջարդարար զինվոր-ներից ու թալանող խուժանից իրենք իրենց պաշտպանելու համար նրանք կովեցին մինև՛ կիբրիին փամփուշում ու շունչը: Հուսա-հատու, բայց դյուցազնական կոիվներ հղան Սասունում, Ուրֆայում,¹ Շատախում, Շապին-Գարահիսարում, Եղեհարվում, Ամանոսում, Ֆրեսարճագում, Ֆունուզում և այլ վայրերում: Բայց անհավասար այդ կոիվները չէին կարող երկար տևել: Սակավաթիվ էին հրա-զեն գործածել իմացող սղամարդիկ, ամառվանդ շատ սահմա-նափակ էին զենքի ու փամփուշի պաշարները, սննդեղևներ: Գի-ժաղորտվյալն օջախները սեղմվելով աստիճանաբար մարեցին՝ «Հաղթական» թուրք ռեպարտաններին մնում էր միայն մորթել գիրազով մահպարտներին...

Նրեու բացառություններ հղան՝ Վանի և Մուսա լեռը Ալախոզ հայերը Հերոսամարտերով կարողացան կասեցնել թուր-քական յաթաղանը, մինչև որ հասավ արտաքին փրկարար օգ-նությունը: Վանի բնակչությանը փրկվեց ռուսական բանակի զորամասերի օգնությամբ: Մուսալեռցիներին փրկեցին ֆրան-սիական ռազմանավերից մեկի Նավատերները:² Վանի և Մուսա լեռան Հերոսամարտերը նորից ապացույց եղան այն բանի, թե ինչպես բոլոր կողմերից շրջապատված կարելի է անհավասար, բայց հաղթական կոիվներ մղել անարդ թշնամու դեմ:

Հայ ժողովրդի ցեղասպանության հրամանը տարածվեց և ի կատար ածվեց մի իրիկարի տարածքի՝ 800 հազար քառակուսի կիլոմետրի վրա, որն ընդգրկում էր ողջ Արևմտահայաստանը, Քուրդիստանը, Փոքր Ասիան, Մերիան և Միջագետքի հյուսիս-այսին մասը, այսինքն՝ մի տարածք, որ միասին վերցրած հա-վասար է Գերմանիայի, Ավստրիայի և Շվեյցարիայի ընդհա-նուր տարածությունը: Ոչնչացավ 500 հազար հայ ընտանիք: Շուրջ երեք միլիոն արևմտահայությունից շարքվեց այլևի քան

1.5 միլիոնը՝ տանազվեց և թուրքացվեց 200 հազար հայ պա-տանի ու աղբիկ:

Բայց ոչ միայն այդքանը: Զարգարանիներ ավերակների վե-րածեցին անհամար շեն բնակավայրեր, ամայացրին հայ բարե-շեն ուսանիներ, հրեկեցին ու հիմնահատակ քանդեցին հա-զարավոր ճարտարապետական կոթողներ, յուրացրին հայերի թո-ղած անհաշիվ նյութական հարստությունները: Արևմտյան Հա-

1 Գրոթ. Ա. Համբարյանը, հիմք ընդունելով 1845 թվականի տվյալները՝ հաշվել է, որ 1914 թվականին արևմտահայերի թիվը պետք է կազմեր մոտ 3 միլիոն 883,7 հազար մարդ: Սակայն 1877-1878 թվականների ռուս-թուր-քական պատերազմից հետո միևն օտուցին համայնաբարձային պատերազմից կայսրության մեջ կատարվել, արտաքսվել և ձուլվել է մոտ մեկ միլիոն հայ: Իսկ նրան հաշվենք նաև պատվերից բնական աճը, ապա այդ թիվը բարձրե-նում է 1 300 000-ի: Այն երկու հիմնական տվյալներից եկելով, հեղինակը գտնում է, որ Քուրդիստանը 1914 թվականին հայերի թիվը եղել է 2583007 մարդ (տե՛ս «Մանքեր Երեսնի համարաբանի», 1969, № 2, էջ 110-111): Առանձին հետազոտողներ գտնում են, որ 1.5 միլիոնը նվազեցված թիվ է: Միայն 1815 թվականի դարձին և անոսն ամերիկեների տարվելով 1.8 միլիոն հայ: Համաշ-խարհային պատերազմի մեացած տարիներին՝ 1916-1918 թվականներին զո՛ւ-վ ցեղացի են 300 հազար հայ, իսկ 200 հազարը թուրքացվել են: Այլ խոսքով, 1915-1918 թվականներին հայ ժողովրդի զոհերի թիվը կազմել է շուրջ 1,9 մի-լիոն մարդ (տե՛ս Ե. Խաթանասան, Հայաց թիվը, էջ 21): 1984 թվականին Մանգիլյում լույս տեսած մի հրատարակության մեջ այդ նույն ժամանակ հա-յերի հրորսաները հաշվում է 1830 հազար սոսոված (տե՛ս Քրիտիկ գալեսիֆիկացիոն նացիոնալնախ օրնիսիոն և СССР, իսա-ձո Սոլիտեո-սոյ լիտերատուրայ, 1984, էջ 282):

Հարկ է նշել, որ հայերի հրորսաները հաշվելիս հետազոտողները զերա-զոցապես նկատի են ունենում հայ լուսավորչականներին, ոչբոսթոջ անկող, որ Մեծ եղևնիի նախորդակի ժամանյա կայսրության մեջ ապրում էին նաև 4և միլիոնի շուրջ հայ կաթոլիկներ և հայ բողոքականներ, որոնց նույնպես թուրքերը բնուեցրեցին:

2 Ազամբ իր «Հայաստանը համաշխարհային պատերազմում» գրքում գրում է, որ այդ տարիներին հայերի նյութական հրորսանը կազմել է հայ ազգի մտավոր հարստության երեք քառորդ մասը (տե՛ս «Սկիզբ», 22 մայիսի 1985 թ, ՏԻ՝Ն նաև «Հուշամատեն Մեծ եղևնեի», էջ 1028): Թուրքական եղևնուպարե-ները դեռ քաղաքաբնած չէին արևմտահայության ողջ հարստության կող-պատվով: Երեսնամյաքանակ կատարագործներին հանդիսա չէր ստիպի այն միտքը, թե ինչպես անեն, որ մեք զգեն նաև հայերի կողմից արտասահմանյան տար-բեր հրերներում ժամանակի պատ՝ արժան հրամալուրիները: Ամերիկյան դես-պարե Մորգենթաուի հետ ունեցած գրույցի բնկացքում Քուլանթոք ցեղեկարար նրակները պահանջել է, որ օտ ազգի ամերիկյան ապահովագրական քննորո-թյունների վրա, որտեղ շատ հայեր ապահովագրել էին իրենց կյանքը: «Քսիսի որ այժմ համադյա բոլոր հայերը մահուց եկ, չթողնելով ժառանգորդ, —

¹ Տե՛ս Արապյա Անդրեասան, Ուրուպիոն Հայոց պատմութեն և հայ-կական շնորհիվներ, «Պայքար» տպարան, 1968, էջ 209:

² Մուսա լեռան հայերի արզարարի դյուցազնական Հերոսամարտ օջե-շնաման աղբյուր կզավ ամառաբացի տաղանդաշատ հրնա գրող Ֆրանց Վերֆնի համար, որը մեծ օրհնշնամայության զոջ սկոտա լեռան 40 օրքս վեցաը: Այդ նշանակուր նրկատրոբյուրը մինչև որս չդերագոնեցված է մնացել նեկունեկ նվիրված վեգարզնուսական սուեկուպորտությունների թվում:

յաստանում ոտիւր ոչնչացրեց կամ բռնագրավեց 66 քաղաք, 2500-ից ավելի գյուղ, 83 առաջնորդարան, մոտ 2050 հնամանդ եկեղեցի, շուրջ 300 վանք՝:

Իւր բարբարոսները հրո ճարակի տվեցին, մոխրացրին արևմտահայկոթյան անդուգական դարավոր մշակույթը, համակ խավար դարձրին հայոց աշխարհը: Քանզվեցին հայ մտքի կանխիչ նպարավոր դպրոցներ, մարեց թատերական կյանքը, իսպառ անհետացան սփարզվածի անկրկնելի բյուրավոր արժեքներ, հրգեհվեցին վանքերի հարուստ մատենադարանները, որոնցում խնամով պահպանվում էին դարեր շարունակ վայրփայտ ու պաշտած հնագույն ձևագրերը: Հայ մշակույթի համար անշափելի կորուստ էր արձևատավոր վարպետների ստեղծած անհաշվելի դանձ ու վաստակը: Ափոստանք և ստի ջգով է ստաց բերում այն, որ բազմազան սպառնեքն ու զարդերը, հնագույն գրքերի զմայլելի կազմերն ու կողերը, անհամար ոսկյա և արծաթե անոթները, եկեղեցական իրերը՝ կանթեղներն ու թատեսակները, սկիհներն ու ճամանչները, իրենց վրա կրում էին վառնկազին հիշատակություններն ու վկայություններ, ուստի անփոխարինելի առաջներ էին հայ պատմագրության և արվեստարանության համար, ինչպիս ասենք, հրգեհներից՝ փրկված ձեռագրերը կամ տապանաքարերի արձանագրությունները: Զարբերվուր եղան նրբազն դարեղեն ժառանգներից հյուսված գարնանակերտ ու զմայլելի անթիվ-անհամար խաչքարերը, որոնք շահանդեսի կանգնած ներքոջ էին արարել ժողովրդի հանձարին:

Այսպիսով, թուրք զավթիչները հայ ժողովրդից խլեցին ու յուրացրին աներն ու յագինները, լեռները և դաշտերը, դպրոցներն ու վանքերը, գյուղերն ու քաղաքները, հափշտակեցին նա հայրենի երկիր՝ հազարամյակների մայր հայրենիք՝ Հայաստանը:

սակ է ես.— ուստի, հետևաբար, երանց փոփրք պետք է ստանա թուրքական կառավարությունը և պառագործի Գուր կարո՞ղ էր այդ ծառայությունը մատուցել ինձ (Mémoires de l'ambassadeur Morgentau), Paris, 1919, էջ 292):

1 ՏՃ ա Աբխա Գալիսյանե, Չամբուլու, նրո ծորք, 1930, էջ 5, 2, Գ. Գալաբուսե, Յեղատան թուրքը, էջ 420, «Շուշուտանական Մեծ եղեռնի», Պելլուս, 1965, էջ 1025, «Ալեքո, 1? հոկտեմբեր 1966:

Նորագույն ժամանակների առաջին զարհուրելի եղեռնագործությունը՝ հնագույն ժողովուրդներից մեկի ոչնչացման մասին գրոթի աշխարհն իմացավ ուշացումով: Բայց երբ մարդիկ տեղեկացան իրողությանը, զարհուրանքից ցնցվեցին: Արյունը սասել էր շատերի երակներում: Ամենուրեք զարտոյթ և նախճիրի ցատումայից դատապարտում: Իր ձանր բարձրացրեց ժամանակի առաջավոր հասարակամությունը:

1915 թվականի սեպտեմբերի 5—8-ը Ցիմերվալուում (Շվեդցարիա) տեղի ունեցավ իմպերիալիստական պատերազմի զեմ հանրես կեղծ սոցիալիստների առաջին կոնֆերանսը, որին մասնակցում էր 38 պատգամավոր եվրոպական 11 երկրներից: Կոնֆերանսն ընդունեց նաև պատերազմի զոհերի և հայածանքի կեթարկողներն նկատմամբ համակրանքի բանաձև, որի նախագիծը առաջարկել էր ֆրանսիական պատվիրակությունը: Այդ բանաձևով ձախ սոցիալիստները կարեկցանք հայանեցին նաև պատերազմից տառապող հայերի հանդեպ: Այնտեղ աւժամ էր:

«Ցիմերվալուի միջազգային կոնֆերանսը ամենախորհի կարեկցանք է հայտնում պատերազմի բազմաթիվ զոհերին, լին և բիզիական ժողովուրդներին, երես և հայ ազգերին, այն բոլոր միլիոնավոր մարդկային զոհերին, որոնք առաջգում են անհաշիվ աղետների ճնշման տակ և ստիպված են անլուր սարսափների կրելը»:

Այնուհետև ցիմերվալույան կոնֆերանսը մանիֆեստ ընդունեց, որտեղ մասնավորապես ազգարանից. «Ամբողջական ժողովուրդների և երկրների, ինչպիսիք են՝ Բելգիան, Ահաստանը, Բալկանյան պետությունները, Հայաստանը, սպանում է կոմպենսացիաների խաղում առումախի առարկա դառնալու և ամբողջությունը կամ կտրոններով աներսխախ ենթարկվելու ճակատագիրը»:

Մանիֆեստը ստորագրել էին գերմանական պատվիրակության կողմից՝ Գ. Աեդերուրը և Ա. Հոֆմանը, ֆրանսիականի՝ Ա. Բուրգերոնը և Ա. Մերգելյմը, իտալականի՝ Գ. Մոդիլյանին և

1 «Первая Циммервальдская конференция (официальные документы)». Изд-во «Книга», Петроград, библиотека журнала «Интернационал», с. 30.

2 Նույն տեղը, էջ 80:

Կ. Լացարին, ռուսական պատգամավորության կողմից՝ Ն. Լենինը, Պ. Աբսիլտը և Մ. Բորովը, լեհականի՝ Ս. Լապինսկին, Ա. Վարսիկին, Զ. Գանեցիկին, ռումինականի՝ Խ. Ռակովսկին, բուլղարականի՝ Վ. Կուրտովը, շվեդական և նորվեգական պատվիրակության կողմից՝ Զ. Հեզլունդը և Տ. Ներմանը, հոլանդականի՝ Գ. Ռոնալդ-Հոլստը, շվեյցարականի կողմից՝ Ռ. Գրիմը և Ե. Նենրի՝

Ցիմենրվալդյան կոնֆերանսից անմիջապես հետո գերմաներեն լույս ընծայվեց «Internationale Flugblätter» («Ռեանոնացիոնալ թուցցիկներ») սերիայի N 1 բրոշյուրը, որը պրոպագանդում էր կոնֆերանսում ձայների առաջարկած փաստաթղթերը, այդ թվում վերևում հիշատակված երկու փաստաթուղթը, որոնցում խոսք էր գնացել հայության մասին: Բրոշյուրը թարգմանվեց ուրիշ լեզուներով: 1916 թվականի հունվարին ցիմենրվալդյան ձայնիցը սկսեցին հրատարակել իրենց «Verbot» («Նախազույակ») տեսական հանդեսը, որի էջերում նույնպես գետնեղվեցին այդ փաստաթղթերը՝ մանրամասն մեկնաբանություններով:

Ռուշկեկյան կոսակցություն ականավոր շատ գործիչներ հրապարակային ժողովներում և մամուլի էջերում դատապարտելով թուրք բռնազատիչներին, հասարակաշնորհյանը հաշ էին անում օգնության ձևեր մեկնել շարդերից փրկված և Ռուսաստանում ապաստանած հարյուր հազարավոր հայ գաղթականներին:

Այսպես, Հյուսիսային Կովկասի բուլղարների ղեկավար Ս. Մ. Կիրովը, հանդիպելով տեղահանված հայերին, լսելով նրանց պատմությունները և համակվելով նրանց տառապանքներով ու ցավերով, Վլադիկավկազի «Քերթի» թերթի 1916 թվականի փետրվարի 14-ի համարում լույս ընծայեց «Տառապյալ ժողովուրդը» հոդվածը, որտեղ, զիմնելով մարդասեր առաջնորդին, կոչ էր անում օգնել ընդառույտ փաստականներին, սպեղանի գնել նրանց վերքերին: «Թուրքերը Թուրքիայի ամբողջ հայ բնակչությունը բնաջնջելու հրեշտվոր նրազանքն են փայտաշյուժ, — գրում էր նա:— Օրեցօր Թուրքահայաստանից ստացվում են հույն մղձավանջալիս լուրեր: Թե ինչ էին անում այն-

տեղ թուրքերը, այդ մասին չեն պատմի հայ կանանց և երեխաների արցունքները, իսկ անասելի սարսափ և տառապանքներ արյունը խաղաղ հայ բնակչության բարբարոսարար թափված արչուներ միայն որոշ, խիստ հեռավոր պատկերացում է տալիս հայ ժողովրդի գողգործայի մասին:

Ինքես, միայն հետո, կտր կանգ կանեն մարդկային արյան գետերը, նոր Գանժեն կտր միլիոնավոր մարդկանց սոսկալի տանջանքների պատկերը:

Նվ այդ պատկերը կմտնի մեծ պատերազմի պատմության մեջ, և ամեն ոք չէ, որ իր մեջ ուժ կգտնի ուշադրությունը կենտրոնացնելու այդ պատկերի վրա, քանի որ այն ամբողջությամբ կատարելա մղձավանջ կլինի:

Նվ այդ մասին մշտապես պետք է հիշենք մենք՝ այստեղ, քիլոմետրում նստածներս:

Զէ որ մենք առաջինը պետք է օգնության ձևեր մեկնենք կենդանի մնացած, իրենց հայրենի օջախը լքած հայ փախստականներին:

Նրանք շատ են, և դա ավելի է վատթարացնում նրանց վիճակը:

Անարդված, անպատված, աղքատության դուրը հասցված, նրանք թափառում են մեր երկրամասում՝ ապաստան փնտրելով: Եվ, իհարկե, միշտ չէ, որ գտնում են այն Որովհետև նրանք շատ-շատ են:

Շատ ենք նաև մենք, սակայն փախստականները հաճախ չեն ունենում ամենից անհրաժեշտը՝ հաց և ազատան:

Այնտեղ՝ հայրենիքում նրանք կորցրեցին ամեն ինչ, կարողացան փրկել միայն իրենց կյանքը, և այստեղ, մեզ մոտ նրանք պետք է գտնեն մնացածը:

Զէ որ նրանք մեզ մոտ են դալիս այն վայրերից, որտեղ նրանց կամենում են բնաջնջել, և մենք պետք է նրանց ընդունենք և շնորհակցենք:

Թուրք հանցագործներին անարգանքի սյունին էին դաժամ բաղամթիվ առաջատարականներ ու հասարակական գործիչներ՝ Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին և ուրիշներ:

1 Տե՛ս «Первая Циммервальдская...», էջ 23:

1 «Терек», 14 февраля 1916 г.

Տեղասպաններին դաշտայնով դատապարտում և հայ ժողովրդի նկատմամբ իրենց չեմք համակարանքն էին արտահայտում ժամանակի առաջադեմ շատ գործիչներ աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Անատոլ Յրանսը և Իսմեն Ռոչանը՝ Յրանսիայում, Ֆրանսոֆ Կանսենը՝ Երվանդիայում, Կարլ Լեֆկինսոնը, Իոզեֆ Մարիվարտը, Արմին Վեգները՝ Գերմանիայում, Ջեյմս Բրայսը և Առնոլդ Քոչերին՝ Անգլիայում, Վասիլ Կուլարովը՝ Բուլղարիայում։ «Եվրոպայի մեղքերի ամօթից այլևս հնարավոր է՞ նախել կր՛նքները».— ցավով նշում էր Մարիվարտը Ամենուրեք տեղի էին ունենում բողոքի հավաքներ, քննություն էին մեծ ոճբազորությունը դատապարտող փաստաթղթեր։ Բոլորին պարզ էր, որ նրանք չինքն կհրապարակեին իրենց, թուրք ոճբազորները չէին հանդեպի գանդերի ոսկրազնեցիով ծածկել մի ամբողջ հայրենիքը։

1915 թվականին հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված հալածիչ արգարքը, ազգասպան ահաբեկ սպանելի իր հեղաշին վայրագությունները, հետեղական սարկիզմով ու ստանաբուրությունները, գարհուրելի նախաձիգների բովանդակ հազդեություններ ու դատանություններ աննախագեղ կրուսիթ էր ոչ միայն թուրքական բռնակալության զարհուրանքներով լի պատմության, այլև ընդհանրապես մարդկության պատմության մեջ։ Ակադեմիկոս Ե. Վ. Տարլեն, անդրադառնալով հայության սպանդին, նշել է. «Այն, ինչ տեղի ունեցավ թուրքիայում, միանգամայն բացառիկ բան է (իր ծավալներով) համաշխարհային պատմության մեջ, սկսած Չինգիզի խանի ժամանակներից»։ Խնչպես գրում էր անգլիացի առաջադեմ պատմաբան Վ. Վ. Գոտլիբը, արևմտահայության ողբերգությունն առաջին համաշխարհային պատերազմի՝ «խելագարություններով լի պատմության ամենամռայլ գլուխներից մեկն էր»։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բանակ կանչված ավելի քան 75 միլիոն մարդուց համարյա 10 միլիոնը զոհվել է, իսկ 20 միլիոնը՝ վիրավորվել ու խնդրանք արվել։ Պատերազմող երկրներից ամենաշատ զոհեր տվեց Ռուսաս-

տանը՝ 2,3 միլիոն մարդ, Գերմանիայի մարդկային կորուստները կազմեցին 2, Ավստրո-Հունգարիայինը՝ 1,4, Ֆրանսիայինը՝ շուրջ 1,5 միլիոն, իսկ Թուրքիայինը՝ ընդամենը 250 հազար մարդ։ Մարտական գործողությունների ընթացքում մարդկանց մասսայական ընտրեման համար դիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումներն այնպես լայն ծավալներով էին կիրառվում, որ պատերազմի չորս տարիների ընթացքում ոչընչազվեց մոտավորապես այնքան մարդ, որքան նախորդ 200 տարիներին նվիրույթային մղված բոլոր պատերազմների ընթացքում։

Համաշխարհային պատերազմը, ֆիզիկապես ոչնչացնելով և խեղդանգամ անելով տասնյակ միլիոնավոր առավել աշխատունակ պրոլետարների, գյուղացիների, աշխատավորական այլ շերտերի, զրանով իսկ վիթխարի վնաս հասցրեց հասարակության հիմնական արտադրողական ուժին։ Պատերազմը կանոնաչափ սերունդների համառ աշխատանքով ստեղծված նյութական և կուլտուրական հակադասական արժեքներ, որոնք հաշվվում են 338 միլիարդ զուլաբ։ Միայն ուղղակի ռազմական ծախսերը պատերազմի տարիներին այն ժամանակվա համեմատական գներով կազմեց 208 միլիարդ զուլաբ։ Մարտական գործողությունների վայրերում հողի կրոսից չնչվեցին շատ բազաքներ ու գյուղեր, բարրարտաբար ոչնչացվեցին հազարավոր բնակելի և արտադրական շենքեր, անասպտի վերածվեցին բերքատու դառնուրի ու անտառների հակադասական տարածություններ։ Պատերազմն անհաշիվ վնասներ պատճառեց բազմաթիվ երկրների սննեստույանը՝ այն հասցնելով քաոսի ու ավերման, խախտեց աշխատանքի միջազգային բաժանումը, խզեց վաղուց հաստատված արտաքին առևտրական կապերը, բացառեց տրանսպորտը, անկման հասցրեց սննեստույան բազմաթիվ խաղաղ ճյուղեր։

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նվիրված ուսումնասիրությունների հեղինակների մեծ մասը պատերազմում

¹ E. В. Тарле, Европа в эпоху империализма 1871—1919 гг. Госиздат, М.—Л., 1928, с. 387.

² В. В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, с. 154.

³ Ska «Мировая война в цифрах», М.—Л., 1934, էջ 52—58, «Современный империализм и революционная борьба», Прага, 1971, էջ 197:

մարդկային կորուստների և նյութական վնասների հաշվարկները կատարելիս սովորաբար շրջանցում է ոչնչացված հայերի թիվը և թուրքերի կողմից նրանցից խլված նյութական արժեքները: Մինչդեռ պատերազմում համեմատական կարգով բոլոր ժողովուրդներից ամենից շատ տուժեց պատերազմին պաշտոնապես չմասնակցած և գրանից ամեն կերպ խուսափած սակավաթիվ հայ ժողովուրդը: Իր կորուստների բացարձակ թվով հայութունը երրորդ տեղն էր զբաղեցնում Ռուսաստանից և Գերմանիայից հետո: Այնպես որ պատերազմի տարիներին հայերի կրած մարդկային կորուստները բացարձակ թվերով 6—7 անգամ գերազանցում էին թուրքիայի մարդկային կորուստները:

Ջարդերից հրաշքով փրկված հայերը ցրվեցին Ռուսաստանում, Մերձավոր ու Միջին արևելքի երկրներում, Բալկաններում և այլուր՝ ահավոր վիշտը սրտերում, հուսալքման արցունքը կոկորդում, հոգեկան անհուն խռովքների ու մղձավանջային երազների մեջ: Յոտար ափեր, դատարկ ազրարկաներ՝ շուրջբոլորը վիստացող սովալլուկ սրբերով: Գրախտավար հայրենիքը մնացել էր հեռվում, իբրև մի պատրանք:

Այս պիսով, թուրք զավթիչների և օկուպանտների դեմ հայ ժողովրդի երկարատև ազգային-ազատագրական պայքարը վերջացավ սոսկալի աղետով: Պետութուն չունեցող անզին ժողովուրդը «պատժվել» էր իր բնօրրանում: Ազատագրության համար օսմանյան բռնակալության դեմ պայքարի ելած բազմաթիվ ազգերի մեջ թերևս հայ ժողովրդից ավելի շատ կորով ու ճիգ թափող չեղավ: Իր ազատության համար նա մղեց երկարատև կռիվներ, ավելց անզին զոհեր, կրեց անլուր տառապանքներ, շարվվեցին տարաբախտ հազարները: Իսկ արդյունքը ազգովին ողջակիզումն էր: Այդպես եղավ...

«Մի կորցրած պայքար» — այսպես է բնութագրել հայկական շարժումը նրա մասնակիցներից մեկը:

Մեծ եղևոնը մարեց հարյուր հազարավոր հայ օջախներ, բայց չկարողացավ սպանել հայության կորովը, նրանից խլել իբրև ազգ ու ժողովուրդ ապրելու կամքն ու հավատը: «Մայսոտանը ավանդում է հոգին, — ասում էր Անատոլ Փրանսը, — բայց նա կվերածնվի: Արլան այն փոքր մասը, որ նա դեռևս պահպանել է, թանկագին արլուն է, որից հերոսական սերունդ

կծնվի: Մի ժողովուրդ, որը չի կամենում մեռնել, չի մեռնի էրբեք...»¹

Պատերազմի բոցերից փրկվել էր Ռուսաստանին ապավինած հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը: Հայկական հարցը դեռ մնում էր բաց:

¹ «Геноцид армян в Османской империи», с. 444.

**ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԲՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ
ԼԵՂԱՓՈՒՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂՔԱՆԱԿԸ: ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ԱՐԸԱՎԱՆՔԸ ԱՆԳՐԿՈՎԱԿԱՍ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՄՊԱԻ ԲՆԱՋՆՁԵԼՈՒ
ԵՐԱԳԻՐ ԶԱՍՈՂՈՒՄԸ**

1916 թվականին թուրքական զորքերը մի շարք նոր պարտություններ կրեցին: Նրանք տեղանքի և կլիմայի դժվարին պայմաններին, ռուսական բանակը զորգացրեց Հարձակումն Անատոլիայում և զբաղեց էրզրումը, ապա՝ Տրապիզոնը և էրզրիշանը, ռազմակալման ենթարկեց Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը:

Ռուս սպաներն ու զինվորներն ականատես էին լինում ահաբեկի տեսարաններին: Կործանվել էր մի ամբողջ ժողովուրդ: Ցասումով ու արսուտով նրանք կանգնում էին մորթված հայերի դիակույաների առջև, հրեշձված գլուխների փառակներին միջոց լեռներում ու բարալիներում ապաստանած և հրաշքով փրկված հայ երեխաներին զթնարտօրեն հավաքում, խորապես վերապրում անպաշտպան որրի նրանց դժբախտ ճակատագիրը:

Հայ բնակչությունից դատարկված Արևմտյան Հայաստանի կացութունը յուր խորհրդածութունների առիթ էր աչիս ռուսական պետական և ռազմական շրջաններին: Ռուսական կառավարությունը շահագրգռություն էր հանդես բերում, որպեսզի շարժերից փրկված հայերը նորից վերադառնան իրենց բնակավայրերը:

Կառավարությանը հիանալի զենկուցազրում՝ Ռուսաստանի

¹ Զենկուցազրը, որ պահվում է Մոսկվայի Ռուսաստանի արտաքին բազարականության արխիվում, թվագրված չէ, բայց բովանդակությունից էրևում է, որ այն գրված է 1916 թվականին: Փաստաթուղթն արքայական նեպոստ-

արտաքին գործերի մեմիստրությունը մտահոգություն հայտնելով Արևմտյան Հայաստանի կացության առիթով, շեշտում էր, որ «ի՞նչ դերմանացիներին և թուրքերին Հայաստանը պետք է ստանց հայերի, եթև նրանց անհրաժեշտ է հայկական սեպի ոչնչացումը...», ապա Ռուսաստանի խնդիրն է՝ «ինչ կերպ ուզում է լինի» վերստեղծել Հայաստանը: Նշելով, որ շարժերից փրկված 200 հազար հայեր ապաստան են գտել Ռուսաստանում, մեմիստրությունն այնուհետև գրում էր. «Հայկական բնակչության պահպանումը անհետաձգելի խնդիր է: Այդ իսկ պատճառով ամեն կերպ անհրաժեշտ է աշակցել այդ անբախտ փախուսականների զոյությունը մեր սահմաններում, նրանց պատերազմից հետո իրենց հայրենիքը վերադարձնելու նպատակով»:

1917 թվականի փետրվարին Ռուսաստանում տեղի ունեցավ հեղափոխություն և ցարը տապալվեց, ստեղծվեց Ժամանակավոր կառավարություն, որի մեջ մտան բուրժուադիայի և համաձայնողական կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Սակայն երկրում սեպ իշխանությունը ոչ միայն Ժամանակավոր կառավարությանն էր, այլև ամենուրեք հանդես եկած բանվորների, զինվորների և զոյուացիների զեպուսատները սովետներին: Վստահությունը շտանդով բուրժուական Ժամանակավոր կառավարությանն եկատմամբ, բուշիկիները հանդես եկան իմպերիալիստական պատերազմն անհապաղ զարդարեցնելու, ամբողջ իշխանությունը սովետներին հանձնելու պահանջով:

Ժողովրդական լայն մասսաների կամքին հակառակ, կառավարությունը հանդես եկավ զաշեակիցների հետ կնքած պայմանագրերին հավատարիմ մնալու, Քառյակ դաշինքի երկրների դեմ մղվող պատերազմը հաղթական վարձանին հասցնելու ծրարով:

1917 թվականի մարտի 9-ին Ժամանակավոր կառավարու-

չին տեղում հրատարակել է Բազաու Բորյան իր «Армения, международная дипломатия и СССР» գրքում, իրեն հավելված (սեպ) часть II, Госиздат, М.—Л., էջ 32):

¹ Տե՛ս Բ. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, часть II, էջ 418:

² Նույն տեղը:

Քյունը կազմեց Անդրկովկասում իշխանութիւն իր տեղական օրգանը՝ Անդրկովկասյան ստանձին կոմիտե («Օզգալութ»)։

1917 թվականի ապրիլի 26-ին ժամանակավոր կառավարութիւնն ընդունեց մի որոշում, որով սուսական զորքերի գրաված Արևմտյան Հայաստանը դատվում էր Կովկասի վարչական ու ռազմական շրջագծից և, իբրև աշխարհագրական ու քաղաքական առանձին միավոր, անմիջականորեն ենթարկվում էր կենտրոնական իշխանութիւննր։ Նշանակվեց Հայաստանի ընդհանուր կոմիտար։ Երկրի կառավարումն իրականացնելու համար կազմվեց հատուկ վարութիւն, որի մեջ գերակշռող դիրքեր գրավեցին հայերը։

1917 թվականի մայիսին Երևանում տեղի ունեցավ արևմտահայերի առաջին համագումարը, որտեղ և ստեղծվեց Արևմտահայ խորհուրդը։ Այն կոչված էր նպատակելու արևմտահայերի ազգային հարցերի լուծմանը, մասնավորապես, զրազվելու նրանց հայրենիք վերագործնելու և իրենց բնակավայրերում տեղավորելու խնդիրներով։

Արևմտյան Հայաստանի տարածքներում 1916—1917 թվականներին ռուսական զորքերի հալոցութիւնները նպատավոր պայմաններ ստեղծեցին, որպեսզի հայերը վերադառնան ավերակ դարձած ու արյամբ ողորկված հարազատ վայրերը։ Ռուսական կուզացիոն իշխանութիւնների հովանավորութիւնից զուտանքոված հազարավոր հայեր վերադարձան իրենց երկիրը և լծվեցին քանդված օջախների վերաշինմանը։ Հատուկվեցին պետական վարիեր ու դումաներ։ Հայ ազգաբնակչությամբ վերակենդանացան Վասպուրականը, Տարսն-Տուրուբրանը։ Վան—Սուշ—Բասեն գիծը լրնված էր տասնչակ հազարավոր հայ զաղթականներով։ 1917 թվականին իրենց բնակավայրեր վերադարձած և տեղավորված հայերի թիվը կազմում էր. Հին Բաղաղետում և շրջակա գյուղերում՝ 10 000 մարդ, Գիւրգինում՝ 5000, Ալաշկերտում՝ 30 000, Բասենում՝ 22000, Խնուսում՝ 28 000, Գերջանում՝ 4000, Երզնկայում՝ 3000, Բուլանջիկ—Մանազկերտում՝ 4500, Տրապիզոնում՝ 1500, Վասպուրականում՝ 22 425։ Ընդամենը երկրի էր վերադարձել 142 425 հայ։

Ավսլեցին երկիրը վերաշինելու տեղազային աշխատանքները Գլուղերի տարրեր թաղերում սկսեցին ձխել շինականների

օջախները, արտերը մշակվում էին, բացվում էին զարգեցներ Միակ Վասպուրականի շրջանում բացվեց 25 նախակրթարան։ Արևմտահայաստանի մոխիրներից կարծես հարութիւն էր առնում։ Բուրդի հողում նոր հայտն էին առկայծում։

Ժամանակավոր կառավարութիւնը Արևմտահայաստանին ինքնավարութիւն տալու շույլ խոստումներ էր տալիս։ Նա խոստացավ Արևմտահայաստանի ազատագրութիւն խնդրի անպայմանորեն միջազգային դիվանդիտական սեղանին դնել և իրական լուծում տալ գրան։ Մինչև հաշտութիւն խորհրդածորդի դումարումը ռուսական զորքը պետք է մնար Հայաստանում՝ հայերին մենակ շիղդելու նկատառումով։ Կառավարութիւնը կարգարութիւններ արեց, որպեսզի Ռուսաստանում գտնվող հայ զինվորականութիւնը Հայաստան տեղափոխվի։ 1917 թվականի հուլիսին որոշվեց կազմել հայկական առանձին զննչը, որոնց թիվը շուտով հասավ 8-ի։

Այդ ամենը տեղի էր ունենում շարունակվող իմպերիալիստական պատերազմի պայմաններում։ Ռուսի ոչ մի երաշխիք չկար, թե իրենց երկրում վերահաստատված հայերը վաղը, մյուս օրը ռազմական զործողութիւնների բերումով նորից չեն բռնելու գաղթի ճանապարհները։ Ռուսական կովկասյան բանակը կոտոր կողմերից մեկի՝ ցարական կառավարութիւն, իսկ 1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխութիւնից հետո՝ բոլշևիստական ժամանակավոր կառավարութիւն իմպերիալիստական ձգտումների իրականացման գործին էր Բայց իբրև պատմութիւն պարադորս, պատերազմական ավյալ իրադրութիւն մեջ այդ բանակը հենց իմպերիալիզմի զոհ արևմտահայութիւնը հետագա կոտորածներից փրկելու ընդունակ միակ ռեալ ուժն էր նաև Ռուսական զորքերի կողմից Թուրքիայի բռնակցած Արևմտահայաստանի տարածքի գրավումը փրկութիւն էր արևմտահայութիւն կենդանի մնացած բեկորների համար։

Կապիտալիստների ու կալվածատերերի տիրապետութիւն տակ գտնվող Ռուսաստանի անկարելի էր համեմատել փաշաների, մուլլաների, շեյխերի իշխանութիւն տակ գտնվող Թուրքիայի հետ։ Գրանց չէր կարելի կողք կողքի դնել ոչ մի տեսակետից։ Չնայած երկու երկրներն էլ վարում էին իմպերիալիս-

1 Տե՛ս «Հորիզոն», 1 հունվարի 1918 թ.

1 Richard Hovannisian G., Armenia on the Road to Independence, 1918, p. 79.

ուսակն, որիչի հողերը զավթելու բազմաբանությունն, բայց ուսուսական և քուրբական բանակների գործնակիչարկ միջև այնքան մեծ էին տարբերությունները, որ համեմատության եզրերը գրեթե չկային: «Ենթացորեն»,— գրել է Վ. Բ. Լենինը,— երկու երկիր պատերազմում են իրար դեմ բուրժուական, ազգային և աշատազգրական շարժումների զարաշրջանում: Մ՞ր երկրին հարողություն ցանկանալ ժամանակակից զեմոկիստիայի սեռակերպից: Պարզ է, որ այն երկրին, որի հարողությունն ավելի ուժգին առաջ կմղի և առավել փոթորկալի կծավալի բուրժուակիսի ազատագրական շարժումը, ավելի ուժգնորեն կբայցալի ֆեոդալիզմը¹:

Մարքսիստները հարցի այս կողմը չեն անտեսում ուս-քուրբական պատերազմները լուսարանելի: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կոմկոմի քուրբական բանակների դեմ, ուսուսական գինձած ուները զրամով իսկ ազատագրական միսիա էին իրականացնում օսմանյան բուհատիրության տակ հեծող ու քուրբ ժողովուրդների հանդեպ, մասնավորապես նպաստում արարական և բուրջ ժողովուրդների ազգային ազատագրությանը, հայ ժողովրդի մնացորդների գոյատևմանը:

Այնուհանդերձ, Վ. Բ. Լենինը, բուլշևիկները գտնում էին, որ ժողովուրդների իսկական ազատագրությունը չի կարող ձեռք բերվել իմպերիալիստական պատերազմի օվիններով: Պատերազմը շարունակելու ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությունը նորանոր թշվառություններ էր բերելու ժողովրդական մասսաներին: Այն թե ինչու նրանք առաջնահերթ խնդիր էին համարում նախ պատերազմից դուրս գալը և ապա՝ զավթած բոլոր տարածքներից հրամարվելը, անիրավաճախաբար, գաղտնի պայմանագրերի չեղյալ հայտարարելը և այլն: Այդ բանում ամենից շատ շահագրգռված էին բանվորները և գյուղացիները, որանք էլ նենց զինվորի շինել հազած պայքարում էին իրենց համար խորթ նպատակների համար:

Վ. Բ. Լենինը, բուլշևիկյան կուսակցությունն այս ընդհանուր սկզբունքներից նշելով էին դրում նաև հայ ժողովրդի ներկա հատվածների ազատագրության հարցերը: Հայ ժողովրդի արեւմտկայան հատվածի ազատագրության խնդիր լուծման ուղին պարզ էր. նա պետք է ազատություն ստանար Ռուսաստանի բոլոր

¹ Վ. Բ. Լենին, եւթ. հ. 26, էջ 268.

ժողովուրդների հետ միասին՝ համառուսաստանյան պրոլետարիատի հայրենական հեղափոխության միջոցով: Առավել բարձր ու խնձգվածը հայ ժողովրդի մյուս՝ արևմտյան հատվածի և Արեւմտաուսաստանի խնդիրն էր: Ռուսական գորբերի կողմից Արեւմտաուսաստանի զրավումը ուսուսական բուրժուակիսի զավթողական նպատակների իրականացումն էր, մի բան, որ հիմքից անբեղուն էր բուլշևիզմի համար, որն ընդհանրապես մերժում էր ամեն մի զավթում և բուհագրություն: Արևմտաուսաստանի մասնավոր նպրի լուծումը բուլշևիկները կառավել էին իմպերիալիստական պատերազմից դուրս գալու, պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակի, բոլոր տեսակի նացիոնալիստական, շովինիստական գաղափարախոսությունների դեմ զճառական և անզիջում պայքարի հետ:

Ինչ Ռուսաստան վերադառնալու նախորդակին՝ 1917 թվականի մարտի 4 (17)-ին Վ. Բ. Լենինը հանդես եկավ Պերլիչին պատկանող երկրների՝ Հայաստանի, Գալիցիայի, Աուստրո-սլոնիայի և այլնի կողպուման ու նվաճման՝ դեմ: Երեք օր՝ հետո, մարտի 7-ին գրած «Նամակներ հեղափոխում Վ. Բ. Լենինը նորից անզրազարձավ Արևմտաուսաստանի խնդիրն և՛ մերկացրեց ժամանակավոր կառավարությանը, նշելով, որ այն պայմանագրի կառավարություն է, իմպերիալիստական՝ սպանող շարժանակելու կառավարություն, կողպուլտի կառավարություն, որն ուզում է կողպուել Հայաստանը, Գալիցիան, Ռուրբիան. իսկ Աուստրոսլոնիայից, նորից նվաճել Անաստանը, Աուստրո-սլոնիան, Արմական երկրամասը և այլն»: Ռուսաստանը պատերազմ է մղում Հայաստանը, Ռուրբիան, Գալիցիան կողպուտելու համար².— Նորից շեշտում էր նա: Եույն բանը Լենինը կրկնել է 1917 թվականին գրած «Հեղափոխությունը Ռուսաստանում և բոլոր երկրների բանվորների խնդիրներն»³, «ԲՄԴԳԻ խնդիրների մասին ուսուսական հեղափոխության մեջ»⁴, «Հրաժեշտի նամակ շվեյցարական բանվորներին»⁵, «Պատերազմը և

¹ Վ. Բ. Լենին, եւթ. հ. 31, էջ 2:

² Եույն տեղը, էջ 26:

³ Եույն տեղը, էջ 62, տե՛ս նաև էջ 84, 85:

⁴ Եույն տեղը, էջ 82:

⁵ Եույն տեղը, էջ 89:

⁶ Եույն տեղը, էջ 105:

ժամանակվոր կառավարությունը¹, «Բարեխիղճ պաշտպանողականությունը ցույց է տալիս իրեն»², «Նախառականություն» ասելով ինչ էն հասկանում կապիտալիստները և ինչ՝ պրոլետարները»³, «Իմպերիալիզմի պաշտպանությունը, որ բողոքովման է բարեհամ ֆրազիերով»⁴, «Տիրալի փաստաթուղթ»⁵ և այլ հոդվածներում, ՌՄԳԲ(ր)Կ VII (պարիլյան) համառուսաստանյան կոնֆերանսում ունեցած ելույթներում⁶ և այլն:

Հատկանշական է, որ այդ հոդվածներում և ելույթներում Անիեր Հայաստանը դիտում էր ոչ թե Քուրեխիյի օրգանական մաս, այլ օրգան առանձին միավոր, հիշատակելիս դրանց ղեկավար կողմ կողմի:

Դատապարտելով իմպերիալիստական պետությունների զավթողական բազարականությունը, բուլղերիները միաժամանակ քաջ դիտանցում էին, որ Արևմտյան Հայաստանից առուսական զորքերի հեռացումը նոր սպանդներ էր նշանակելու հասլթյան բեկորների համար, և հայ ժողովրդի այդ բնօրրանը շարունակվելու էր մնալ էլ այլևի պարեսիվ, վայրենի շտիմիստական պետության՝ թուրքական պետության ձեռքին:

4. Մարբար, Ֆ. Էնգելսը, Վ. Ի. Լենինը բազմիցս նշել են, որ թուրքական բռնապետական ուժիմից Օսմանյան կայսրության ազգերի ազատագրությունը առաջադիմական պրոցես է: Երանք հատկապես նկատի ունենի իրենց ստեղծական և կուլտուրական զարգացմամբ թուրքերից բարձր կանգնած բուլղանյան ժողովուրդներին և հայերին, որոնք ազգային անկախության համար իրենց պայքարով ըստ երևիության նպաստում էին հասարակական առաջադիմությանը՝ ֆեոդալական կապալների ոչնչացմանը և բուլղոսական հարաբերությունների հաստատմանը:

1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Վ. Ի. Լենինը հրատարակեց «Երիշի դրոշի տակ» հայտերի հոդվածը, որը նա գրել էր և ապագրություն էր պատրաստել զինված 1915 թվականին: Նշելով, որ «մարքսիստները երբևք չեն ժխտել ֆեոդալական-արքայադատական ուժերի զեմ մղվող

բուրժուական-ազգային ազատագրական շարժումների առաջադիմականությունը»⁷, Վ. Ի. Լենինը նշում է նաև գրում էր, «Ոչ միայն 1855, 1859, 1864, 1866, 1870, այլև 1877 թվականի (առա-նորդական) և 1896—1897 թվականների պատերազմների (Հուլաստանի զեմ Քուրեխիյի պատերազմի և հայկական հուլանների) ժամանակ, պատմական երևույթների հիմնական օրյակովիվ բովանդակությունը եղել են ազգային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեոդալիզմի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակություն «զգաձգումները»⁸:

Ուտի պահանջելով առական զորքերի գուր բերումը Հայաստանից, բուլղերիները կողմնակից չէին գրա անհապաղ և անկազմակերպ իրականացմանը: Ընդհակառակը, նրանք լուծում էր, որ Հայաստանի տարածքից առական զորքերի հեռանալու դեպքում նրանց տեղը պիտի բռնեն ոչ թե թուրք զավթիչները, այլ՝ Հայաստանի իսկական տերը՝ հայ ժողովուրդը:

1917 թվականի հոկտեմբերի 2—7-ը Ստ. Շահումյանի ղեկավարությամբ Ռիֆլիսում տեղի ունեցած ՌՄԳԲ(ր)Կ Կողմնական կազմակերպությունների երկրային առաջին համագումարն արժարեց նաև Արևմտահայաստանի հարցը: Իր ելույթում անդրադառնալով ազգային հարցի լուծման ճանապարհին Անգլիզոկլիսի բուլղերիներին առչել կանգնած խնդիրներին, Ստ. Շահումյանը ասում էր. «Ազգային հարցի լուծման ժամանակ անխուսափելիորեն զրվում է նաև թուրքահայաստանի հարցը: Այդ հարցի լուծումը մենք պետք է թողնենք հենց այդ մարզի թնկչությունը, որն ինքը պետք է որոշի իր բախտը: Ռուսաստանին միանալու՝ երանք որոշման զեպարում նրանք պետք է միացվեն հայերին»⁹:

Բայց հայ ժողովրդի զեմ թուրքերի և պանթուրքականների զավերը չէին պակասում: Դրանք, ինչպես և նախկինում, Ռուսաստանի զեմ ուղղված դավերի մի մասն էին կազմում:

¹ Վ. Ի. Լենին, ն.ժ., հ. 36, էջ 165:

² Նույն տեղը, էջ 172:

³ Անվան Նահումյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հինգ հատորով, հ. III, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 270: Տե՛ս նաև «Նախաձեռնության սցիպիտական մեծ ուղղության և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 83, 2. Ա. Մեխիլյան, Նովաներբյան հեղափոխությունը և Կովկասյան բռնակը, Երևան, 1970, էջ 236:

⁴ Վ. Ի. Լենին, ն.ժ., հ. 31, էջ 255:

⁵ Նույն տեղը, էջ 384:

⁶ Նույն տեղը, էջ 402:

⁷ Վ. Ի. Լենին, ն.ժ., հ. 32, էջ 13:

⁸ Նույն տեղը, էջ 16:

⁹ Վ. Ի. Լենին, ն.ժ., հ. 31, էջ 455—460:

1916 թվականից սկսած Ռուսաստանում պանթոքրակա- ների գործունեության աշխուժացման համար նոր, բարեկարգ ապամասնեեր էին ստեղծվել՝ կազմած Միջին Ասիայում հակա- ցարտիկան պայքարի վերջին հետևյալ նույն տարում այնտեղ ապստամբություն ձգելիս, որն սննդի ընդգծված հակաֆեոդա- լական բնույթ: Քուրբանտանի ֆեոդալական-կղերական, պանթո- լամական և մյուս հետադիմական շրջանները փորձեցին ապս- տամբությունն ուղղել հակառուսական հունով՝ «անհավատելի» ղեմ պայքարի դրոշի տակ: Նույն՝ 1916 թվականին Լոպանում հրապարակեց Ռուսաստանից անջատվել տեղացուղ պանիսլամա- կան-պանթոքրական գործիչների համագումարը: Համագումարը ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին հղեց մի ուղերձ, որը ստորագրել էին համագումարին տան տվող ռուսաստանյան թուրքերու ազ- ցանմուղ պարագլուխները՝ Ղազի Արդուռաշի Իբրահիմը, Ահ- մեդ Աղա օղլին, Յուսուֆ Աբլուրա օղլին և Ալի Հուսեյն զանյան: Երանք համագումարի անունից Վիլսոնին խնդրում էին անեն զենով նպաստել «ռուսական երգվալ, անհաշու ու Վափրունեական թշնամուց» Ռուսաստանի 25 միլիոն մահնեղականների՝ թաթար- ների, բաշկիրների, կիրգիզների, սարթների, տաշկենների, թուրք- մենների, կովկասյան լեռնականների և աղբրեղանցիների ազա- տագրանքը:

Պանթոքրակալներին ընդհանուր առմամբ չհաջողվեց նեե- ղափոխել Միջին Ասիայի ըստ էության սոցիալական ժողովրդ- ղական ապստամբության նպատակը և այն ուղղել Ռուսաս- տանի, սուս «անհավատների» ղեմ: Բայց բանի որ ցարական կառավարությունը ձեռք ապստամբությունը, պանթոքրակա- ներն այս անգամ էլ միապառնական գործերի գործողությունները ներկայացրին որպես «անհավատների դաժանություններ»:

Քուրբանտանում 1916 թվականի ապստամբությունների փորձը ցույց տվեց, որ զենականները կարող են աղաատաղբվել միայն սուս բանվորների օգնությամբ, բոլշևիկյան կուսակցության ղե- կավարությամբ:

1917 թվականի Փետրվարյան բուրժուազեմոկրատական հե- ղափոխության հաղթանակից հետո ստեղծվել որ այնպիսի երա- ղություն, երբ Ռուսաստանը աշխարհում գարձել էր ամենազե- մոկրատական երկիրը: Առաջանում էին նորանոր սովետներ, միություններ, խմբակներ, կուսակցություններ, որոնք ունեին

աարբեր ծրագրեր, տարբեր կանոնադրություններ և կազմա- կերպական կառույց: Ետևյալիս պատկեր ենք տեսնում շուրջ աղջալին ծայրամասերում, այդ թվում՝ Աղբրեղանում, Հյուսիս- այլին Կովկասում, Պովոդիեում, Ռաթարիայում, Բաշկիրիա- յում, Ղազախստանում, Քուրբանտանյան երկրամասում:

Ռուսաստանի մուսուլմանական ծայրամասերում ձևավորված զարգաբարձարական շրք հոսանքներին (սոցիալ-զեմոկրատ- ական, լուսավորական-դեմոկրատական, չազդիզմ, բազի- միզմ) համապատասխան 1917 թվականի փետրվարից հետո ձևավորվեցին շրք թաղաքական խմբեր՝ բոլշևիկյան (այն ժա- մանակ կոչվում էր Քիտրական կոմունիզմ), աշխատավորա- կան, բուրժուազազայնական և կղերաֆեոդալական¹:

Բոլշևիկյան զազափարները թափանցում էին մուսուլմանա- կան ամենահեռավոր տարածքներ: Աղբրեղանում ետրից սկսե- նալ ախտիվ գործունեություն ծավալել օժանդեթ և «Աղբրեթ» կազմակերպությունները: Մուսուլման կոմունիստների թիվն արագորին աճում էր Ռաթարիայում և Բաշկիրիայում: 1917 թվականի մարտ-ապրիլ ամիսներին սոցիալ-զեմոկրատական կազմակերպություններ սկսեցին գործել Քուրբանտանյան երկ- րամասի մի շարք թաղաքներում՝ Սամարզանգում, Սկորեխում (Ֆեղգանիայում), Կոկանզում, Անդիջանում, Խոջենթում, Աշխա- բազում և այլ վայրերում²:

Ամենուրեք հանգնե Արև գային նաև բոլշևիկներին հարող աշ- խատավորական կազմակերպություններ, որոնք հաստիպելն մեծ ուժ ունեին Գաղստանում և Հյուսիսային Կովկասում: Հե- ղափոխական շարժման ալիքի վրա մարազնդում էին Բուխա- րայի էմիրություն և Խիվայի խանություն՝ սոցիալիստական զա- ղափարների ազդեցություն կրած ընդդիմադիր տարրերը, որոնք պայքար էին սկսել էմիրի և խանի իշխանությունը սահմանա- փակելու, զեմոկրատական ռեֆորմների անցկացման համար: Հեղափոխական իրադարձությունների անից սարսափած Բու- խարայի էմիրը և Խիվայի խանը ապրիլի սկզբին հրապարակե- ցին մահնեղատներ՝ խուսաանալով պետական կառավարման

¹ Տե՛ս «Национальный росток икауне и в период проведения Великой Октябрьской Социалистической революции», էջ 50-51.

² Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана», Ташкент, 1964, էջ 25:

բորժուական արոշ սեֆորները Բայց խոստացած սեֆորմները չիրականացվեցին: Ընդդիմադիր տարրերին սկսեցին ջատակներին հայածել: Բուխարայում և Խիվայում գրանից Հետո ղեկ երեք տարի էլ շարունակվեց ֆեոդալական սեպեցիայի իշխանությունը¹:

Յարի տապալումից հետո մեծ ակտիվություն էր ծավալել մուսուլմանական տարածքների ազգային բուրժուազիան: Նրա նախաձեռնությամբ ամենուրեք հրավիրվում էին համագումարներ և այլ համաժողովներ, որոնցում բանաձևեր էին ընդունվում ազգային-մուսուլմանական ինքնավար միավորների ստեղծելու մասին: Ըստ որում, Բուրբուլեզի ազգայնական համագումարները, որպես կանոն, բազմանք էին հայտնում դաշնակցային կազմերով մինևալ «ճգրալարակից» քուրբերին:

1917 թվականի ապրիլին Բաքվում տեղի ունեցավ Կովկասի մասնեղականների առաջին կոնգրեսը, ուր մուսուլմաթ կուսակցությունն առաջադրեց Ռուսաստանի մասնեղականների գործունե կենտրոնական մարմին ստեղծելու պահանջը, մի մարմին, որ ենթակա լիներ քուրբական կառավարությանը: Նույն թվականի հունիս և օգոստոս ամիսներին Բաքվում տեղի ունեցան Կովկասի մասնեղականների երկրորդ և երրորդ կոնգրեսները, որոնք ընդունեցին ավելի անհաշտ պանթուրքական որոշումներ:

Ուֆայում հրավիրված թաթարա-բաշկիրական ազգային ժողովն առաջադրեց ինքնուրույն պետություն կազմելու պահանջը: Այդ պահանջը հատկապես մեծ եռանդով իր էջերում քննարկում էր թաթարական ձեռներեց բուրժուազիայի օրդան «Կուրուլթայա» թերթը, որը միաժամանակ հակաբոլշևիկյան կատաղի պրոպագանդա էր մղում: «Անկախություն» գաղափարը չերեքոտեց շատաքով էր բաշկիրական բուրժուազիայի կողմից ստեղծված Ազգային խորհուրդը: Բախխաբայում հրավիրված կուրուլթայը (համալսումարը) պահանջեց Ղրիմը հռչակել մասնեղական անկախ պետություն: Նույնպիսի պահանջներ էին առաջադրում Միջին Ասիայի և Ղազախստանի ազգայնականները: 1917 թվականի ամռանը հրավիրված Կիրգիզիայի ազգայնականների համագումարը ժամանակավոր կառավարությունից պահանջեց անհասպող ազգային և կրոնական ինքնավարություն տալ իրենց:

Իսկ շաղաթյալ թաթարները պահանջեցին անկախություն տալ Խիվայի և Բուխարայի խանություններին:

1917 թ. մայիսին Օսեթիայի, Դաղստանի, Չեչենիայի, Ինգուշեթիայի, Կարաբաղյի, Բալխարիայի լեռնական ազնվականության, բուրժուազիայի, մուսուլմանական հոգևորականության կողմից հիմնվեց «Միավորյալ լեռնականների միություն» կենտկոմը: Դրա ղեկավարներն էին զրոյնեցի նավթարդունարեղող, միլիոնատեր Չերմոնը, կոմիկ խոշոր կալվածատեր Կապլանովը, ձիարուսարանների տեր, Կարաբոյին իշխան Կոցեր և այլք: «Լեռնականների միության» գործունեությունն ուղղված էր ազգային բուրժուազիայի ուժերի համախմբման, Կովկասի ժողովուրդներին Ռուսաստանի աշխատավորներից կտրելու նպատակին: «Լեռնականների միության» ծրագիրը հռչակում էր Հյուսիսային Կովկասի անջատումը Ռուսաստանից և «անկախ» պետության կազմավորումը, որի կազմի մեջ պետ է մտնելին Դաղստանը, Թեբերի մարզը, Ստալրուդյի երկրամասը, Կուրանը, այսինքն՝ Կովկասի տարածքը Կասպից ծովից մինչև Սև ծովը:

1917 թվականի մայիսին Ռուսաստանի բուրժուազալայնական մուսուլմանական կուսակցությունների շանքերով հրավիրվեց համառուսաստանյան մուսուլմանական առաջին համագումարը, որն ընդունեց «Ռուսաստանի բոլոր մուսուլմաններին» կոչը: Այնտեղ մասնավորապես ասված էր. «Քաղաքացի մուսուլմանները Մենք մի լողունդ ունենք՝ «կազմակերպվեք» լողունդը: Մենք, մուսուլմաններ, մեր զերակնոդ մեծամասնությամբ հասարակական միջին խավ ենք, այսինքն՝ մենք զեռկրթաբար ենք: Մեզանում աննշան թիվ էին կազմում կապիտալի մտտ ծայրատիման թույլ և զառակարգային շերտավորումը...»² Այստեղից հետևություն. մուսուլմանների միջավայրում դասակարգային պայքարի մասին խոսք չի եղել չի կարող, նրանք բուրժուազ պետք է մտահոգվեն միայն իրենց ազգային խնդիրներով: Այդ նույն ժամանակ մուսուլմանական բուրժուազիայի շարքերում տեղագրվեց կերպով տեղի էին ունենում բաղաձայնակ ուժերի բեռնացում և համախմբում: 1917 թվականի կեսերին

¹ Տճ՝ X. M. Бербеков, Переход к социализму народов Кабардино-Балкарии, Нальчик, 1963, էջ 54:

² Г. Касимов, Пантюркистская контрреволюция и ее агитурга султангалевщина, Казань, 1931, с. 2.

ազարտվեց այդ բուրժուազիայի քաղաքական կազմակերպությունների վերջնական մտադրումը:

Այսպես, սրինակ, Յուրբեքտանյան երիտասարդ բուրժուազիան և ազգայնականորեն տրամադրված մտավորականությունը միավորվեցին նաչիննալիստական տարրեր կազմակերպությունների մեջ: Ջադիդները աչկեղծությունը այստեղ ստեղծվեց «Ռուրան» կազմակերպությունը, որը 1917 թվականի հուլիսին վերանվանվեց «Ռուրազում մարքադաս»: 1917 թվականի օգոստոսին Յուրբեքտանում ստեղծվեց քաղաքական շաղիղական մի այլ կազմակերպություն՝ «Յուրթ աչամի մարքադասը», որի գործունեության հիմքում բնկավ աղբրչանական մուսավաֆ կուսակցության ծրագիրը: Զգտելով օգտվել Փետրվարյան հեղափոխության պտուղներից, Յուրբեքտանյան ազգային բուրժուազիան կազմակերպեց նաև այսպես կոչված «մուսուլմանական կոմիտեներ», «Ռուրբենեական մարզային գործադիր կոմիտեներ», «Կիրգիզական կոմիտեներ» («Ալաշ») և բուրժուանազիանալիստական այլ կազմակերպություններ, որոնք ձգտում էին գրել-նալորել ժողովրդական շարժումը, նրան հաղորդել «համազգային» ընտյի և ոչ մի զեպերում թույլ չտալ դասակարգային պայքարի հետագա խորացում տեղական ժողովուրդներին մեջ:

Ջադիդների ամենախոշոր քաղաքական կազմակերպությունը, այնուամենայնիվ, դարձավ «Շուր-ի իսլամիյա» կուսակցությունը: Ազգրական շրջանում բազաբական այդ կազմակերպության մեջ էին միավորվել ո՛ր միայն մուսուլմանական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, այլև ֆեոդալական տարրերը, մուսուլմանական հոգևորականությունը:

«Շուր-ի իսլամիյան» առաջին հոկ օրերից աշխատում էր տեղական բնակչությանը համախօսել իր դրոշի տակ և այդ նպատակով ծավալել էր տպագիր ու բանավոր լայն պրոպագանդա: Ջադիդիզմի պարագլուխները փորձում էին աշխատավորներին համոզել, թե բոլոր մուսուլմանները մի միանական ազգի զավակներ են և որ այդ «իսլամի ազգի» գանձան դասակարգերի միջև ոչ մի հակասություն չկա: Մուսուլման (բայց ոչ թուրք) տաջիկ շաղիղներից բացի, միջինասիական բոլոր

շաղիղները հանգնել էին գալիս նաև այն քարոզով, թե թրքալեզու բոլոր ժողովուրդները մեկ Յուրբեքտան ազգ են, որ այդ ազգը մի միանական ընտանիք է, որի բոլոր անդամները եզրայիններ են, անկախ նրանց գուշքային վիճակից¹:

«Շուր-ի իսլամիյա» միացյալ հակահեղափոխական կուսակցության ֆեոդալական տարրերը, հետադիմական մուսուլմանական հոգևորականության ներկայացուցիչները և տեղական բուրժուազիայի առավել հետադիմ մասը 1917 թվականի ամսանքը անբաժանելի այդ կուսակցությունից, սպա միավորվելով ստեղծեցին ֆեոդալական կրեկն իրենց տաննին քաղիմական կազմակերպությունը «Շուր-ի ուլեմա» անունով: Բազմմականների հետանալուց և իրենց ինքնուրույն կազմակերպությունը ստեղծելուց հետո «Շուր-ի իսլամիյա» կուսակցությունը զարկավ զուտ շաղիղական բուրժուազական կազմակերպություն²:

Ի տարբերություն շաղիղական «Շուր-ի իսլամիյա» կազմակերպության, որի գաղափարախոսությունը և՛ պանիսլամիզմ էր, և՛ պանթուրքիզմը, քաղիմականների «Շուր-ի ուլեմա» առավել հետադիմական կուսակցության հիմնական գաղափարախոսությունը պանիսլամիզմն էր: Ուլեմականները կանգնած էին մուսուլմանական ժողովուրդների կենցաղում և նրանց նաարական կյանքում նահապետական-ֆեոդալական հիմքեր անառիկ պահելու դիրքերում: Նրանք մուսուլմանական կազմակերպություններին կոչ էին անում միավորվել նաև «Թիթի-ֆազի մուսլիմի» և «Ջուլիսլաի ուլեմա» հետադիմական կուսակցություններին մեջ³: 1917 թվականի հուլիսի 30-ի քաղաքային զուճանների ընտրություններում բացարձակ մեծամասնություն ստանալով, ուլեմականները ուժեղացրին ռևակցիայի հարձակումը Յուրբեքտանյան երկրամասի դեմոկրատական ուժերի վրա⁴:

¹ Տե՛ս «Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции», էջ 57:

² Տե՛ս նաև անոթ, էջ 56:

³ Տե՛ս «Труды Узбекского университета им. А. Навои. Новая серия. Выпуск 61. Исторический факультет, Самарканд, 1956», էջ 210:

⁴ Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана», էջ 32:

¹ Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана», էջ 32:

Պետք է ստել, որ Ռուսաստանի մուսուլման ժողովրդական զանգվածների հետամնացության և անբավարար քաղաքական պատրաստվածությունից հետևանքով նրանց զգալի մասը սկզբընական շրջանում վստահությամբ էր վերաբերվում «Մուսավաթ» կուսակցությանը Ազրեջանում, «Ուլեմա» և «Շուրա-ի Իսլամիյա» կազմակերպություններին Քուրբեստանում և այլն: Բայց հեղափոխության հետագա խորացմանը ղուզընթաց, աշխատավորներն աստիճանաբար հեռանում էին բուրժուական նացիոնալիստներից: Վերջիններս և ընդհանրապես բոլոր մուսուլման հակահեղափոխականները, ղեռնա չհրժարվելով Քուրբիայի հետ միավորման գաղափարից¹, միաժամանակ վստահություն էին հայտնում բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը: Իրենց ընդունած բանաձևերով է՛նց աչգակն վարվեցին, որինակ, 1917 թվականի գարնանը կալացած «Շուրու-ի Իսլամիյա-ին» եկրամասային առաջին և ջադիդների համաթուրքեստանյան համագումարները: Ղազախ, կիրգիզ, թաթար, ազրեջանցի նացիոնալիստները նույնպես շահագրգիռն իրենց «անկեղծ նվիրվածությունը» հայտնել ժամանակավոր կառավարությանը: Դա պատահական չէր: Զի՞ որ այդ կառավարությունը հետևողականորեն պայքարում էր բուլժեիկների դեմ: Իսկ բուլժեիկները հանդես էին գալիս Ռուսաստանի բոլոր ազգերի աշխատավորների ինտերնացիոնալ համախմբման լուրջ ազդեցով, մի բան, որ արամագծորեն հակառակ էր մուսուլման նացիոնալիստներին, պահանջարկայինների և պանիսլամականների պրաններին: Այստեղից էլ՝ բուլժեիկների դեմ պայքարելով ժամանակավոր կառավարությունը ցույց տրվող վստահությունը և նրա պաշտպանությունը:

Ուման պայմաններում էր, որ հայ ազգայնականների մտքում և հույզան Ռուսաստանից անջատվելու, սպառն ու աննկարա լինելու մասին մտքեր, ախիհն՝ նրանց մտք ցանկություն առաջացավ թուլել Ռուսաստանի թրքալեզու ազգայնականների ճանապարհով: Բայց էլքն վերջիններս Ռուսաստանից ան-

ջատվելով դնում էին դեպի իրենց «մեծ եղբոր»՝ Քուրբիայի գրկերը, ստանում նրա անվերապահ հովանավորությունը, սպառնում էին ապավինում հայ ազգայնականները, նրանց կարծիքով ում մտա պետք է պաշտպանություն գտներ հայ ժողովուրդը, ում հետ էր նա կապելու իր գոյության հույսը: Այս հարցերը անհետաձգելի պատասխաններ էին պահանջում:

* * *

1917 թվականի հոկտեմբերին Ռուսաստանի պրոլետարիատը, շքավոր գյուղացիության հետ դաշնակցած, բուլժեիկյան կուսակցություն ղյալավորությունը, Վ. Ի. Լենինի առաջնորդությամբ գրոհի դնաց բուրժուականժամափոխական կարգերի դեմ և փայլուն հաղթանակով պսակեց շահագործման կապանքներից ազատագրվելու համար աշխատավորների հրկարատն պայքարը:

Ճեզգեղով միջազգային իմպերիալիզմի ճակատը նրա թուլլ օղակներից մեկում՝ Ռուսաստանում, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը հաստատեց պրոլետարիատի ղեկատարությամբ, ստեղծեց աշխարհում առաջին բանվորագյուղացիական կառավարությունը՝ Ժողովրդական կոմիսարներին խորհուրդը՝ Վ. Ի. Լենինի ղլխավորությամբ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, որը մարդկության պատմության մեջ ամենախոշոր իրադարձությունն է, սկիզբ դրեց կապիտալիզմի ընդհանուր ճեռմամանի, կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու համաշխարհային-պատմական պրոցեսին: Հեղափոխությունը կապիտալիստական ստրկությունից մեղքականապես ազատագրեց Ռուսաստանի աշխատավոր անասանրին, ազատություն բերեց երկրի բոլոր ճնշված ու տառապած ազգերին ու ժողովուրդներին, նրանց տվեց ազգային վերածննդի, առաջընթացի ու արարման բոլոր հնարավորությունները:

Չունգեղով, որոնց այն ժամանակ օրելիործրեն որոշակի առաջադիմական գոնակագրություն ունեին, սպա Հեկտեմբերյան հեղափոխության նախապատրաստության և անջնցման ժամանակաշրջանում այդ բուրժուազիան սեպեցիտ զորքերից բացեկրաց հանդես կեավ հեղափոխական Ռուսաստանից անջատվելու և Քուրբիայի ու Անգլիայի հովանավորության սակ բուրժուական «անկախ» պետություն ստեղծելու պահանջով (այդ մասին տե՛ս «История прогресса», Ташкент, изд-во «Фан», 1985, էջ 21, 23, 26):

¹ Այդ շրջանում Քուրբիայի հետ միավորման յուզուղի ամենառատնալ բարձրեկերը Քուրբեստանում ջադիդներն էին, Բուխարայում՝ կրիտիկադացիները, Կուրգում՝ կրիտիկականները, Ղազախստանում՝ աչրեդիցիները: Եթե 1905—1907 թվականներին, որը չափով նաև մինչև 1917 թվականի Փեմբերյան հեղափոխությունը ընկած ժամանակաշրջանում Միշին Ասիայի և Դաղստանների ազգային բուրժուազիան հանդես էր գալիս համադային լու-

Հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո ստեղծվեց Ազգութիւնների գործերի ժողովուստ: Սովետական կառավարութիւնը 1917 թվականի նոյեմբերի 2 (15)-ին հռչակեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների ղեկավարացիան», որն օրենսդրական կարգով սահմանեց կրկին բոլոր ազգութիւնների ազատ զարգացումն ու լիակատար իրավահավասարութիւնը: 1917 թվականի նոյեմբերի 20 (դեկտեմբերի 3)-ին հրապարակվեց «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր մուսուլման աշխատավորներին» դիմումը¹, որով ազատ և անձեռնմխելի հայտարարվեցին մուսուլմանների ազգային և կուլտուրական հաստատութիւնները, երաշխավորվեց նրանց կրոնական լիակատար ազատութիւնը:

Սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակից հետո սկսվեց նրա հաղթանակն երթն ամբողջ երկրով մեկ: Ոգեշնչված նրա զաղափարներով, Կենտրոնական Ռուսաստանի բազմությունների և գյուղացիների օրինակով Ազգրկովկասի և Հայաստանի աշխատավորները նույնպիսի, բուլճերիցան կազմակերպութիւնների գլխավորութիւնով, պայքար սկսեցին երկրամասում սովետական իշխանութիւն հաստատելու համար: Սակայն հակահեղափոխական ուժերին հաջողվեց ժամանակավորապես կասեցնել սոցիալիստական հեղափոխության հաղթական երթն Անդրկովկասում, մի բան, որ չափազանց ծանր նստեց երկրամասի ժողովուրդներին, առաջին հերթին հայ ժողովրդի վրա:

1917 թվականի նոյեմբերի 27-ին ժամանակավոր կառավարության անդրկովկասյան վարչութիւնը՝ «Օգակովին» փորձարկելու եկավ այսպես կոչված Անդրկովկասյան կոմիտայութիւնը՝ երկրամասի բուրժուազազանական կուսակցութիւնների միացյալ քաղաքական օրգանը, որը զավթեց իշխանութիւնը և կատարի պայքար սկսեց բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների հեղափոխական շարժումների դեմ, որոնց ոտքի էին ելել Անդրկովկասում սովետական իշխանութիւն հաստատելու համար: Կոմիտայութիւնը բունեց երկրամասը սովետական Ռուսաստանից մեկուսացնելու և անջատելու ուղին:

Այդ ծանր ժամանակներում նորաստեղծ սովետական կառու-

վարութիւնը ոչ միայն մտահոգված էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին, այդ թվում երկրամասի հայութեան բախտով, այլև, լինելով բոլոր շնչվածների, հարստահարվածների ու տառապյալների իղձերի արտահայտիչը, բնականաբար ձեռք պետք է մեկնէր և մեկնեց բազմաշարքար արևմտահայության բեկորներին:

1917 թվականի դեկտեմբերին ժողովուրդն ընդունեց «Քուրբահայաստանի մասին» ղեկրուտ, որը հրատարակվեց Վ. Ի. Լենինի և Ի. Վ. Ստալինի ստորագրութիւնով: Դա պատմական մեծ նշանակութիւն ունեցող փաստաթուղթ էր, որով նորաստեղծ սովետական կառավարութիւնն իրավարանողին ձանձում էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի օրինական իրավունքներն իր հայրենիքի՝ Արևմտահայաստանի նկատմամբ: Սովետական կառավարութիւնը նաև երաշխիքներ էր տալիս հայ ժողովրդի իրավունքներն Արևմտահայաստանի ողջ տարածքի վրա իրականացնելու համար: Սակայն այդ ղեկրուտը, որը վերստույն նշանակութիւն պետք է ունենար արևմտահայ ժողովրդի հետագա բախտի համար, այնպես էլ չիրագործվեց կյանքում: 1918 թվականը, համաշխարհային պատերազմի վերջին տարին, նոր աղետներ բերեց բազմաշարքար հայ ժողովրդին:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխութիւնը հսկայական ազդեցութիւն էր գործել միջազգային իրազրութեան վրա ընդհանրապես, Մերձավոր արևելքի իրավիճակի վրա՝ մասնավորապես: Սովետական նորաստեղծ կառավարութիւնը բոլոր պատերազմող կողմերին արյունահեղութիւնը զաղափարեցնելու կոչ արեց, շնչյալ համարեց այլ երկրների հետ ցարական կառավարութեան կենսած անիրավահավասար պայմանագրերը, հայտարարեց իր հարևանների հետ հաշտ ու խաղաղ ապրելու, մասնավորապես Քուրբիայի հետ հաշտութիւն կրքելու պատրաստակամութեան մասին:

Ստեղծված նոր իրազրութիւնը Քուրբիայի համար շափազանց բարենպաստ էր: Նա կարող էր պատերազմից զուրս գալ և իր համար ձեռնառու պայմաններով հաշտութեան բանակցութիւններ սկսել Սովետական Ռուսաստանի հետ: Բայց Քուրբական կառավարող շրջանները չկարողացան, ավելի ճիշտ՝ չցանկացան օգտվել պատմութեան բնձնած այդ բացառիկ հնարավորութիւնից:

Սովետական հանրապետութեան համար ստեղծված դժվար-

¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», том I, Политиздат, Москва, 1957, էջ 34—35:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 34—35:

րին կացութիւնը թևավորեց իթթիճադական կառավարող կլիկին, որը շարունակում էր հավատարմ մնալ զեմմանական իմպերիալիզմի հետ կնքած դաշինքին: Միջազգային կացութիւնը, մասնավորապես Անդրկովկասի խառն իրավիճակը երիտթուրքերը շատ նպաստավոր համարեցին նորանոր արկածախընդրական քայլեր կատարելու համար:

Թուրքական զավթիչներին հատկապես ոգեշնչում էր այն, որ Անդրկովկասի բուրժուազգրայնական կուսակցութիւնների մեղքը որս ուսու գինվորները մասսայաբար թողնում էին հովկասյան ռազմաճակատը և վերադառնում հայրենիք: «Նացիոնալիզմը և ռազմաճակատի մերկացումը» հողվածում, որը լույս է տեսել «Յակինսկի ուրուի» թերթում 1917 թվականի դեկտեմբերի 17-ին, Անդրկովկասի բուլճերիները դեկտեմբր Ստեփան Շահումյանը գրում էր, թե կոմունարար այն կուրսը, որ վարում են Անդրկովկասի երեք խոշոր բուրժուանացիոնալիստական ուժերը՝ վրացական մենշևիկները, մուսավաթականները և դաշնակցականները, «սառային իսկ քայլերից ամենացավալի հետևանքները է հասցնում»: Որս գինվորների ռազմաճակատը թողնում ու հեռանում էին այն պատճառով, որ Անդրկովկասի նացիոնալիստական կուսակցութիւնները երբեք մտքը կտրեցին հեղափոխական Ռուսաստանից, ստեղծում էին ազգային զորամասեր, որանք զինում ու զգեստավորում որս գինվորների հաշիկներին՝ երբեմն նրանց զինաթափելու միջոցով: Պարզ է, որ այսպիսի պայմաններում կենսիլիոնանոց ոտսական բանակը, որն իր հայրենիքից կտրված երեք տարի պատերազմ էր մղում հենց Անդրկովկասի ազդու թիւնների շահերը պաշտպանելու համար, պետք է որ վրդովվեր իրազգարծութիւնների ընթացքից, շեն-

թարկվեր Անդրկովկասի կոմիտարիատին և շահանչեր նրա իշխանութիւնը, հետևաբար Ռուսաստան և իրեն դեմը Պետրոգրադի բանվորագյուղացիական կառավարութիւն տրամադրութիւն տակ):

Ստ. Շահումյանը նշում էր, որ վրացական մենշևիկները «վայնասուն են բարձրացրել այն առթիվ, թե իբր բուլճերիկներն իրենց ազիտացիայով որս գինվորներին զրգոում են ընդկենքի դեմ և իբր թե գինվորների՝ ռազմաճակատից շարժվելը մեր ազիտացիայի հետևանքն է»: Հակահարված տալով մենշևիկներին, Շահումյանը շեշտում էր, որ բուլճերիկներն այլ վտանգի մասին Անդրկովկասի կառավարող կուսակցութիւններին նախազգուշացրել են դեռևս մի քանի ամիս առաջ, եկատի ունենալով, որ նրանց թաղաքականութիւնն անխոստափելիորեն հնազանցելի նրան, որ թուրքերի առջև կբազլի ռազմաճակատը: «Բանակը, ասում էինք մենք, ձեր ազգայնական քաղաքականութիւնից զգզո՞ւ տարերայնորեն, անկազմակերպ կերպով կհորդի ռազմաճակատից և կարբի ու կհեղեղի ձեզ Այժմ այդ բոլորը արդարացալու: Այնուհետև նա նշում էր, որ սենկրայումս կովկասյան բանակի համար ամենահեղինակավոր ձայնը կլիներ մեր կուսակցութիւնն ձայնը, բայց մենք բոլորովն անզոր ենք կանգնեցնելու ռազմաճակատից կեղդ այն տարերային շարժումը, որ սկսվել է որսթե ամեն տեղ»:

Կովկասյան ճակատից որսական զորքերի հեռացման պայմաններում բուլճերիկները դեում էին հեղափոխական կոլմերոքումը գինված նոր ուժերի ստեղծման խնդրի: Այդ ուժերը պետք է բռնեին հեռուցող ռուսական զորքերի տեղը և թուրքական ներխուժման վտանգից պաշտպանեին երկրամասը:

Կովկասյան բանակի ետ քաշվելու առթիվ՝ հողվածում Ստ. Շահումյանը 1917 թվականի դեկտեմբերին գրում էր, որ որքան էլ բիշ հավանական լինի Թուրքիայի հետ պատերազմի վերսկսումը, այնուամենայնիվ ռազմաճակատում անհրաժեշտ է անպայման ունենալ որնէ պաշտպան զորամաս: «Եթե թուրքական բանակը իջ ուզում է ու կարող պատեալվալ,— նշում էր նա,— սապ բաց տեղում առաջ շարժվել նա աղատ կերպով

¹ Ստեփան Շահումյան, Նժժ, հ. 4, նրան, 1928, էջ 56:

² Դեռևս 1917 թվականի հետիտե կերծնելու հրամանով կովկասի 4 ազգութիւնները՝ ռուսները, վրացները, հայերը, ադրբեջանցիները, արտոսութիւն էին ստացել շարաքանչայր 54 հազարանոց զորամասի կազմելու մտարի ժամանակվար կառավարութիւնը խոստացել էր այդ զորավարութիւններին տրամադրել անհրաժեշտ զենք ու զինամթերք: Կառավարութիւնը հուլիս աներ, թե որսական բանակը կովկասյան ճակատից քաշվելու դեպքում ազգային այդ զորամասերը ի վիճակի կլինեն կանցնելու թուրքերի ներխուժումը կովկաս: Սակայն զրանք ոչ թե ներկրամասը դաշնապանելու ուժ, այլ ազգամիջան արյունալի կոլիկներ զործիք զարծան: Ինչ վերաբերում է մուսավաթականներին՝ ենթադա ազգային զորամասերին, ապա զրանք ուղղակի նպաստեցին թուրքերի ներխուժմանն Անդրկովկաս:

³ Տ՛՛՛ Ստեփան Շահումյան, Նժժ, հ. 4, էջ 56:

⁴ Նույն տեղը, էջ 56:

⁵ Նույն տեղը, էջ 57:

կարող է: Իսկ մենք այնտեղ ունենք շատ գույք, ամբողջունենք ու չանդրձանք, որոնք պաշտպանության կարիք են զգում»¹:

Շահունյանը նշում էր, որ ռազմաճակատից ռուսական բանակի անահնկալ հետ բաժնվել հատկապես ըստփականջ ժանր գրություն է ստեղծում Քուրբանայաստանում: Իմանալով իրերի դրությունն այդ գծերստ երկրում, մենք պետք է հավատացած լինենք, որ այնտեղ մի նոր գծիք է ստեղծվում, անմեղ խաղաղ բնակչության արջան նոր գետեր են հոսելու...»²

Բուլչեկների կանխատեսությունն իրականացավ: Երիտթուրքերը գտան, որ Եկն է ժամանակը իրենց պանթուրքական և պանթուրքամական նպատակներն իրականացնելու, այն է՝ դավթել Կովկասը, Արիմ, Անդրկովկասյան երկրամասը, Պովոլժիեն, Միջին Ասիան: Պանթուրքական հովերով տարված էնվերը և երիտթուրքական կիրիք Նուջո ունենի Կովկասում համայնի մարդկային և նյութական իրենց ռեսուրսները՝ պատերազմը հաղթական ավարտին հասցնելու համար, ձեռք բերել հարուստ ավար և, որ հատկապես կարևոր էր, խոշորգոտել սովետական իշխանության անող հեղինակության տարածմանը Քուրբանյի ստիպատվորների շրջանում, ամրապնդել իրենց խարխված գիրքերն ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ միջազգային ասպարեզում:

Անդրկովկասում թուրքական իմպերիալիստների զավթողական պլանների իրականացմանը նպաստում էին երկրամասի հակահեղափոխական, բուրժուազգայնական ուժերը: Աշխատաղորների զեպատատաների հեղափոխական սովետների փոխարեն այստեղ ստեղծվեցին ռևակիցներ բուրժուազավթածատրական «ազգային խորհուրդներ»³, որոնք փաստորեն ազգային կառավարությունների դեր էին կատարում, սենդաչնորեն կազմակերպում իրենց զինված ազգային զենքեր: Բուլչեկները գերազանցում էին, որ ազգայնականների հակաժողովրդական բազաբանությունյան հետևանքով Կովկասը և մասնավորապես Ան-

դրկովկասը անխուսափելիորեն գրորվելու ևն հակահեղափոխության և ազգամիջյան պատերազմների անդունդը, գրանով իսկ նշտացնելով թուրքական իմպերիալիստների գործը նրանք գտնում էին, որ ստեղծված կազմությունն զուրս գալու միակ էրք երկրամասում սովետական իշխանության հաստատումն է: Քանավորների, դիմորների և զուրաջիների զեպուտատները լուրդ սովետներին, Կովկասի բուր բանվորներին, զինվորներին և զուրաջիներին՝ ուղղված դիմումում, Կովկասի գործերի փամանակավոր արտակարգ կոմիտար Ստ. Շահունյանը գործերի փանկով, որ «Կովկասը կանգնած է անդունդի եզրին», կոչ էր անում, «Փրկեցե՛ք նրան: Ստեղծեցե՛ք այստեղ ինտենացիոնալ բանվորազուրաջիական կառավարություն, որը Ռուսաստանի սովետական կենտրոնների և ժողովրդական կոմիտարների բորըրգի հետ սերտ միասնություն ստեղծելով՝ վերջ կզնի Կովկասի հակահեղափոխությանը և երկրի բանվոր ու զուրաջի բնակչությանը կառչնորդի զեպի լուսավոր ապագա, զեպի սոցիալիզմի թագավորությունը»: Բայց հակահեղափոխական ուժերը զեպով համախմբվում էին, միավորում իրենց ուժերը՝ երկրամասում հեղափոխությունը խեղղելու համար:

Այդ շրջանում անդրկովկասյան հակահեղափոխության զուխապում ուր դարձավ գորիչանական բուրժուազիայի մարաշնչող կուսակցությունը՝ «Մուսավաթը», որը մինչև 1917 թվականի վերջերք երկրամասի բուրժուական կուսակցություններըց ամենաթույլն էր: Ստ. Շահունյանի արտահայտությամբ, այն մի խղճով, ինչին կուսակցությունն էր, որը «չունի ոչ մի կանգնակրություն, ոչ մի իշխանություն, որը ոչ մի զեր չէր խաղում նեղափոխության սկզբում»: Բայց արդեն 1918 թվականի սկզբրին, նշում էր նա, «Մուսավաթը» Անդրկովկասի ամենատեղը բաղաբական կուսակցությունը զուրս եկավ և սկսեց վճնել երկրամասի բախտը: Կարճ ժամանակամիջցում այդ կուսակցության ուժեղացման հիմնական պատճառները Ստ. Շահունյանի կարծիքով՝ մի կողմից վրացական մենչեկներին, Անդրկովկա-

Ստեփան Շահունյան, ՆՆԹ, հ. 4, էջ 60:
² Նույն տեղը, էջ 61:
³ Նշայց ազգային կառավարության զեր էր ստաննել Թիֆլիսում գործըր լուգվարի Հայց ազգային խորհուրդը, որը ստեղծնել էր Կովկասի հայց կառավարական շարժումը զեկավարող ազգային բուրժուազիայի կրակատուցման միջքով: Լաճև Վարդգես Անտունան, Անդրանիկ, մարքը և ռազմիքը, էջ 146:

1 Ստեփան Շահունյան, ՆՆԹ, հ. 4, էջ 101:
2 Ստեփան Շահունյան, ՆՆԹ, հ. 5, էջ 16:
3 Նույն տեղը, էջ 15:
4 Տճև նույն տեղը, էջ 16:

սում իշխանության զույս անցած ազնվականական և մանրրոր-
ժուական կուսակցությունների զավճանակական բաղաճակնու-
թյունն էր (Իրանք բլոկի մեջ էին մտնում «Մուսավաֆի» հետ և
մեծապես ուժեղացրել բեզերին ու խաներին), մյուս կողմից՝
«մուսուլմանական դեմոկրատիայի սթրատեյան» ու անկազ-
մակերպվածությունը¹, որոնցից օգտվելով, ադրբեջանական
բուրժուական նացիոնալիստները, վրացական մենշևիկները
բազմացությանը, դիմեցին մի նոր շարադրություն: 1918 թվա-
կանի հունվարի 9—12-ին մուսավաֆական բազմաբանակ զին-
ված բանդաները Ելիզավետպոլի մուսուլմանական ազգային կո-
միտեի անգամները զլիսավորությանը բռնությամբ զինաթա-
փեցին կովկասյան ճակատից Ռուսաստան մեկնող զորամասե-
րը իրենց ազգային գնդերը զինելու նպատակով: Քիֆլիս—
Ելիզավետպոլ երկաթուղային հատվածում և հատկապես Տամ-
խոթ կայարանի շրջակայքում նրանք սպանեցին և վիրավորե-
ցին հազարավոր ուսու զինվորներին: Մուսավաֆական բանդա-
ները խլեցին մինչև 15 հազար հրացան, 70 զնդացի, երկու
տասնյակ թնդանոթ² և այլն:

Ճնդայնորեն զինելով ազգային զորամասերը, «Մուսա-
վաֆը» նախապատրաստվում էր մի կողմից հաշվեհարդար տես-
նելու բեզերի ու կալվածատերերի դեմ ոտի նյած ազդերեզա-
նական աշխատավոր գյուղացիության հետ, մյուս կողմից՝ թուր-
քական բանակների Անդրկովկաս ներխուժելու դեպքում նպաս-
տելու նրանց զավթողական սյանների իրականացմանը:

Ռուսական զորամասերի զինաթափումը խտտրեն դատա-
պարտեցին բուլշևիկները:

1918 թվականի մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքված
պայմանագրով հաշտություն հաստատվեց ոչ միայն Գեորգի
Երևանի և Սովետական Ռուսաստանի, այլև թուրքիայի և Ռուսաս-
տանի միջև: Այդ հաշտարար դաշնագրեր պետք է սկիզբ դնե-
րանք միջև նոր հարաբերությունների:

Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի 4-րդ հոդվածով նախկինում
Ռուսաստանի կազմում գտնված Կարսի, Արղահանի և Բաթումի
շրջանների բնակչությանն իրավունք էր վերապահվում «Տա-

րևան պետությունների և հատկապես թուրքիայի հետ համա-
խորհուրդը ճշտելու նոր գրույթները»: Նշված շրջանների հետա-
գա ճակատագիրը պետք է որոշվեր միայն չորսանների բնակչու-
թյան կամքի ազատ արտահայտությամբ:

Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով զազարեցվում
էին պատերազմական գործողությունները Ռուսաստանի և թուր-
քիայի միջև: Այնինչ, զաշնագրի ստորագրելուց դեռ մեկ ամիս
չանցած, մարտի վերջերին, թուրքական բանակները պատերազ-
մական գործողություններ սկսեցին Սովետական Ռուսաստանի
դեմ: Նրանք հրով ու սրով մտան Անդրկովկաս, զրանով իսկ ոտ-
նահատելով ստանձնած պարտավորությունների և միջազգային
իրավունքի տարրական նորմերը: Թուրքիան դարձավ հակասո-
վետական ինտերվենցիայի առաջին իրականացողներից մեկը:

Թուրքական կանոնավոր զորքերը, մուսուլմանական տեղա-
կան ազգակալին խմբիչի հետ միասին, շուտով զբաղեցին սո-
վետական հանրապետության հողերը, այդ թվում Կարսի, Ար-
ղահանի և Բաթումի շրջանները, բաղաբնիկ ու գյուղերի քրիս-
տոնյա բնակչությանը կնքարկելով աճավոր բռնությունների և
կողոպտումների: Գրավված վայրերում ամենուրեք հաստատվեց
թուրքական վարչություն:

Այնուհետև, իբրև «ի կատարումն» Բրեստ-Լիտովսկի դաշ-
նագրի 4-րդ հոդվածի, օկուպանտները հաշորդ բայլն արեցին.
նրանք ձեռնարկեցին հիշյալ երեք շրջանների բնակչության
«ազատ կամքի արտահայտության» կազմակերպումը, այսինքն՝
հանրաքվեի անցկացումը, որը պետք է հաստատեր «նոր պե-
տական գրույթը»:

Նախքան «քվեարկության» անցկացումը, զրավված Կարսի,
Արղահանի և Բաթումի շրջանների բնակչությունն արդեն են-
թարկվել էր աճարկման և մատնված էր անպայման մի վիճակի,
որի պայմաններում նրան արամադրված «իրավունքը» պար-
զապես ծաղր էր:

«Հանրաքվեի» նախորդակին թուրքերը ձերբակալեցին և
գնդակահարեցին աշքատու այն բոլոր բաղաբնիկներին, որոնք
կարող էին դեմ արտահայտվել օկուպանտների կամքին: Նման
պայմաններում «հանրաքվեի» արդյունքները չէին կարող կան-

¹ Մակնիս Զանույան, ԵԺԺ, 5, էջ 126:

² Տճ՝ Մակնիս Զանույան, ԵԺԺ, 5, էջ 122:

¹ Ю. В. Ключников, А. Сабалин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть II, с. 175.

խապեն որոշված չլինել: «Հանրաքվերն» ըստ էության մասնակցից մասույթման բնակչությունը, և նա էլ որոշեց մնալ Քուրթիայի կազմում:

Սովետական կառավարությունը խտորեն դատապարտեց Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը ոտնաճարած թուրք զավթիչների զբոժողությունները և անօրինական համարեց վերոհիշյալ սկսուցված շրջաններում անցկացրած «Տնտեսաքվեն»: Աղաքարաբնյով, որ Ռուսաստանից անջատված շրջանների բնակչության վրա գործադրված ընդունվումն ըստ էության ոչնչացնում է դաշնագրի 4-րդ հոդվածը, սովետական կառավարությունն այդ շրջաններին նոր վիճակի հարցը համարեց բաց:

Քուրթական զորքերի դեմ Կովկասյան ազմանակատի ամբողջ երկայնքով կոչվում էին միայն հայկական ազգային զորամասերը: Հետանալով Ռուսաստան, ռուսական զորքերն իրենց սպասադիտությունը, ապրիմանությունը, ինչպես նաև պարենի ու հանդերձանքի մի մասը հանձնեցին հայկական ազգային զորամասերին: Միուս սպաներ հայ վարիչներուն տեղեակ կը պատենին սազմանակատի կացութեան մասին և կը թելադրեին անոնց, որ ամեն ճիշտ թափեն այդ զինք հայերով լցնելու համարն: Անհավասար արյունահեղ կռիվներ էին տեղի ունենում Քուրթական կանտոնավոր բանակների և հայ կամավորների միջև: Թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը փաստորեն վերածվեց Քուրթ-հայկական պատերազմի: Հայերը դիմադրում էին համառորեն, հերոսաբար: Ինչպես հետագայում նշել է Կուլեզնիչովը,

Կովկասյան ճակատից առսական բանակի հեռանալուց հետո այնտեղ թուրքիայի դեմ կոչվում էին միայն հայերը, որոնք 1918 թվականի սկզբին և (հետագա) ուժ ամիսներին կասեցրին Բարվի գրավումը¹:

Մինչև ատամները դիմված թուրքական զորքերի դեմ հայերի ինքնապաշտպանական կռիվներն ուղղված էին նաև Անդրկովկասի նախահեղափոխական ուժերի և, առաջին հերթին, մասսավաթականների դեմ, որոնք զբաղաբաց և անհամբերությամբ սպասում էին իրենց սկրոնեսից երարյաններին: Ըստ էության այդ ինքնապաշտպանությունը մեծ աշակցություն էր նաև Բարվի սովետական իշխանությանը:

Կովկաս ներխուժած թուրքական և գերմանական դաշնակից-զավթիչների միջև շուտով տարաձայնություններ ծագեցին: Դրանք սրվեցին հատկապես Կովկասյան տարածքների բաժանման հարցում: Կոմունիզմի ոչ մի կողմ չէր ուզում զիջել «Էնվիլեր», — գրում է Ա. Ֆ. Միլլերը, — վերածնելով իր պանթուրքական, պանիսլամական պլանները, ձգտելով գրավել ողջ Կովկասը, երազում էր նաև արշավել դեպի Վլադիսթ, թուրքաստան և Նեղիսաստան²: Գերմանացիները բացահայտորեն զոգոհում էին թուրքերի զործողություններից, որոնք հակասում էին Կովկասում, թուրքաստանում, Պովոլդիում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու պլաններին: Հետագայում իր հուշերում Կուլեզնիչը արտույն էր հայտնում, որ զավթելով Բալթիկ և Կովկասի պահեստները, թուրքերը նավթավարից բաժին չհանեցին իրենց: Մինք կարող էինք Բարվի նավթի հետ հույս կապել այն դեպքում, — գրում էր նա, — էթն ալն վերցնեցինք ինքնուրուս³: Կովկասում իրենց թուրք դաշնակցի գործչակերպի անցեղալ հետագայում դառնացած էր արտահայտվում գերմանական զինվորականությունյան սյուներից մյուսը՝ Հինգերորդը: Պանթուրքիզմն ու պանիսլամիզմը Կովկասում խուլեղոտ համարելով գերմանացիների համար, նա ուղղակի գրում էր, որ մասնավորապես պանիսլամիզմը լիցոց է ազգական տեսակետից⁴:

¹ Ռուսական բանակը հայերին թողնեց մասսավորապես 3 հազար թիկուտ, 3 հազար զեղաքի, մաս մեկ միլիոն ոսկու և ջրապակի, մեկ միլիարդ փամփուշ, 100 հազար հրացան, 100 հազար դիմորտական համազգեստ, նույնպես մարցու համազգեստ պարեն, մասնավորապես Կարս բերդապարսուրդ կապ զորքերի հսկա ամբարները, մաս 17 հազար մր. մեծ թելով կոտրեր, բեռնատար և մարզատար ավտոմոբիլներ, միս թամբեր, թեյգին, հսկա հակերով կոշիկի կաշեներ, ամեն տեսակ զանգվածային պիտույքներ: Բարվի վրայով վերադարձող ռուսական զորամասերը զուգորդ պաշտպաններին թողնեցին 160 թղթաթիթ, 180 զեղաքի, 160 միլիոն փամփուշ և այլն: Բայց հայերը չկարողացան տեր կանցնել ռուսական բանակի թողած այդ հսկայական հարստությունը: Այն, չէին բացառությունը, ընկավ նորմակով թուրքերի ձեռքը (անձն Ա. Մինոսևան, Ինչպես պիտո է զբավել թուրքահայաստանի (զոր. Անդրեյիկ կարծիք), 4, 9-րդ, 1921, էջ 7—9):

² Արեսևա Անդրեանան, Ռուսացիք հայոց պատմության և հայկական մշակույթի, էջ 213:

¹ С. X. Карапетян, Коммунистическая партия в борьбе за победу Октябрьской революции в Армении, Ереван, 1959, с. 113.

² А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, с. 163.

³ Նույն տեղը, էջ 164.

⁴ Նույն տեղը.

Չնայած Թուրքերի նամառ շահերին, գերմանացիները նրանց հանգստացրեցին Կոնստանդուպոլիսում և Վրաստանի խորքերը: Վրաստանը նրանք նամարում էին իրենց բաժինը: Ուստի Թուրքերը զլիտավոր ուժերը կենտրոնացրին Անդրկովկասի հարավ-արևելքում՝ նպատակ ունենալով զավթել Բաքվի նավթը, գրավել ողջ Աղբյուր-բեշանը, Բաքուն գրավելուց հետո Թուրքական զորքերը պետք է Կասպից ծովի ափերով առաջ շարժվեին, զավթեին Գաղստանի մի մասը, ներառյալ Պետրոպոլսը (այժմ՝ Մախաչկալա), Վրացիկավազը (այժմ՝ Յրժոնդիկիձե): Երիտթուրքական զավթիչները Բաքվի և Վրացիկավազի վրա ձեռնարկած արշավանքը պաշտոնապես արդարացնում էին նրանով, որ անատոլիական Թուրքերն իրենց սրբազան պարտքն են համարում օգնություն ձեռք բերելու մտադրանքով, որ անատոլիական Թուրքերն իրենց սրբազան պարտքն են համարում օգնություն ձեռք բերելու մտադրանքով, որ անատոլիական Թուրքերն իրենց սրբազան պարտքն են համարում օգնություն ձեռք բերելու մտադրանքով, որ անատոլիական Թուրքերն իրենց սրբազան պարտքն են համարում օգնություն ձեռք բերելու մտադրանքով:

Երիտթուրքական հանցախմբի զավթողական ծրագրերը լիովին համընկնում էին աղբյուրանական բեզերի, կալվածատերերի և նավթարդյունաբերողների շահերին, մասամբ Թուրքականների քաղաքական ձգտումներին:

Թուրքական ներխուժմանը նպաստելու համար երկրամասի մասնավորական ազդեցիկ ուժերը կուսակցությունները, որոնք ամբողջովին էին Ելիզավետպոլսում ու Բիջիլիսում և մենշևիկների ստոր ու վախկոտ քաղաքականություն հետևանքով օսնձարձակ և ազդեցիկ էին դարձել, սկսեցին ակտիվ պայքար ծավալել Բաքվի սովետական իշխանության դեմ: Փետրվար-մարտ ամիսներին հեղափոխական Բաքվի համար լուրջ վտանգ էր ստեղծվել: Մուսավաթականները պատրաստվեցին քաղաքում խռովություն բարձրացնելու: Երիտթուրքի պրոտեկտորատի՝ Աղբյուր-բեշանի ավտոնոմիայի կողմնակից բեզերը, խաներն ու աղաքալարները շտապեցին, բանի ուղ չէ, ջախջախել Բաքվի սովետը¹:

Բաքվի սովետը ջախջախելու պլանը մշակելիս մուսավաթականներն ամեն սենակ աշակերտություն էին ստանում Թուրքիայից: Թուրքական պլաները մուսավաթականների ղեկաված նոր Տրուսակախմբեր էին կազմավորում Աղբյուր-բեշանում և այլուր,

նրանց նախապատրաստում զինված էլույթի Բաքվում: Հենց այդ ժամանակ, ստանալով Թուրքական ինտերվենտների աշակերտությունը, Գաղստանի հակահեղափոխական պարագլուխ իմամ Ն. Բոցինսկին գրավեց Պետրոպոլսը և փակեց Բաքուն Սովետական Ռուսաստանի հետ կապող երկաթուղային ճանապարհը:

Մարտի վերջին մուսավաթականները միտումնավոր կերպով զինված ընդհարումներ անաղաքսրին Բաքվում: Արյունահեղությունը կանխելու համար ուղևորները փորձում էին խաղաղ ճանապարհով կարգավորել կոնֆլիկտը: Մարտի 30-ին Ն. Նարիմանովի նախագահությամբ և Սո. Շահումյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ աղբյուրանական «Հումմեթ» կոմունիստական կազմակերպության կոմիտեի նիստը, որը որոշեց բուլլոբ միջոցներ ձեռք բերել քաղաքացիական պատերազմը կանխելու համար: Մուսավաթականներին առաջարկվեց հեռու մնալ խռովությունից զինվելու փորձից: Բայց աղբյուրանական ժողովրդի զավթանները հենց նույն օրը ազդեցական գործողություններ սկսեցին սովետական զորքերի դեմ: Քաղաքի փողոցներում կատարվեցին մարտեր բռնկվեցին հեղափոխական և հակահեղափոխական ուժերի միջև:

Բուլլեկների կողմից ղեկավարվող Բաքվի սովետի հեղափոխական ուժերին, որոնք քաղաքում էին կարմիրզավաթական շրջաններից և կարմիրբանակային զորամասերից, ծովից պաշտպանում էր Կասպիական սազմական նավատորմիցը: Բաքվի պրոտեկտորաներից շատերը զենք վերցրին Աղբյուր-բեշանից, հայ, ռուս և մյուս ազդու իշխանների բանվորները միասին, համարաշխորհն մարտնչում էին մուսավաթական խռովարարների դեմ:

Սովետական մարտիկների առաջին շարքերում էին աղբյուրանացի կոմունիստներ Գ. Բունիաթ զադին, Մ. Մամեդյարովը և ուրիշներ: Ռազմական գործողությունները ղեկավարելու համար մեկընկերվեց Բաքվի կոմիտեի որոշմամբ կազմվեց Բաքու քաղաքի հեղափոխական պաշտպանության կոմիտե, ուր մտան Սո. Շահումյանը, Ն. Նարիմանովը, Գ. Կորգանովը, Պ. Զախարիձեն և այլք:

Միջուրմ մուսավաթականներին հաջողվեց գրավել քաղաքի զգալի մասը: Հանկարծակի հարձակումով նրանք Սուրախանի նավթահանքային շրջանում գինեթափեցին կարմիրբանակայինների ջոկատը և հարձակում սկսեցին Սաբունյի շրջանի նավթ-

¹ Սեկիան Եսեկույան, ԵՍԺ, Գ. 4, 12-110:

նակցում էին ազրբեջանական ժողովրդի լավագույն շաճակները Մ. Աղիզբեկովը, Մ. Մամեդջարովը, Բ. Էֆենդիևը, Գ. Բունխաթ զադին և ուրիշներ: Բաքվի սովետի գործադիր կոմիտեի որոշմամբ Մ. Աղիզբեկովը նշանակվեց Բաքվի նահանգի նահանգապետի կոմիտար, Մ. Իսրաֆիլբեկովը՝ Ջիվաթի և Լենքորանի գավառների արտակարգ կոմիտար, Ա. Յուսուֆ զադին՝ Քուրաչի գավառի կոմիտար: Ազրբեջանից բուլշևիկներ Կ. Ակասիևը, Ա. Իսմայիլովը, Գ. Բադի զադին Բաքվի կուսակցական կազմակերպության հասկանալիությամբ մեծ աշխատանք էին տանում Գաղստանում՝ կազմակերպելով մուսուլման աշխատավորների պայքարը սովետական իշխանության համար:

Բեռլինագրելով Բաքվի բուլշևիկներին և պրոլետարիատի անձնազուժ պայքարը, նրանք ավանդաբար դերն Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաների մեջ, Ի. Վ. Ստալինը 1918 թվականի մայիսին «Պրավդայի» էջերում գրում էր. «Յաբան՝ Անդրկովկասում սովետական իշխանության հենարանը, որ շուրջը համախմբելով ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասը, Լենքորանից և Քուրաչից մինչև Ելիզավետպոլ, զենքը ձեռքին հաստատում է Անդրկովկասի ժողովուրդների իրավունքները, որոնք ամբողջ ուժով ձգտում են պահպանել կապը Սովետական Ռուսաստանի հետ»:

Պարտություն կրելով սովետական զորքերից, ազրբեջանական հակահեղափոխական ուժերը, «Մուսավաթ» կուսակցության ղեկավարությունը, պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի ազրբեջանցի պարագլուխներն ապաստանեցին Գյանջայում (Ելիզավետպոլ): Այստեղ «մուսուլմանական ինքնավարություն» հիմքերն էին դնում Ռասուլզադեն, Աշուրովը, Բադիևը, Խասմանզովը, Խան-Խուսային, Նադիրը, Մելիք-Ալանովը, Մաֆի-Պուրզադին, Ազա Բուլա Ղուլիևը, Արդուսևը, Ջիաթխանովը և ազրբեջանական ժողովրդի մյուս թշնամիները, որոնք անընդմեջ փակաչիլի վայնասուն բարձրացնելով հայերի և բուլշևիկների նրակալական «գաղանթությունների» առթիվ, երկրամասում սերնանում էին ազգային թշնամություն, մուսուլմաններին զբրջրոտմ հայերի դեմ, նրանց ճգրալրասպան կոխկները ձգում: Միամասնակ Բաքվի սովետական իշխանությունը տապալելու, քաղաքում և նահանգում նախկին շահազործուական կար-

գներ վերականգնելու նպատակով մուսավաթական պարագլուխները, ազրբեջանական բեչերն ու խաները աղեկտուր աղաղակով պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի լողուններով օգնության էին կանչում թուրքական միլիտարիստներից՝ նրանց հետ միասին շարժվելու Բաքվի վրա և համատեղ ուժերով արյան մեջ խեղդելու Անդրկովկասում առաջին սովետական իշխանությունը: Մուսուլմանական ֆեոդալական խանեխանները գտնում էր, որ սեյմը չի ներկայացնում իր շահերը, ուստի ուղղակի պահանջում էր Քուրբխային միացնել Անդրկովկասի մուսուլմանական մարզերը: Սեյմում մուսավաթականներին ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Ռուստամբեկովը հայտարարում էր, որ մուսուլմանական դեմոկրատիան կրոնական պատճառներով չի կարող «սեպիտվ մասնացություն ունենալ Քուրբխայի դեմ ուղղված մարտական գործողություններին»: Մուսավաթական մյուս պարագլուխ Ռասուրբեկովը սեյմում ասում էր. «Անդրկովկասի որը տարածքում անարխիան անպիսի վիթխարի լափեր է ընդունել, որ այլևս անհնարին է այն ճեշել մեր սեփական ուժերով, դրությունն էլ այլևի է վասթարանում նրանով, որ արևելքից (այսինքն՝ Բաքվից) — 2. Ս.) հարձակվում են բուլշևիկները՝ դաշնակցած մեր դարադոր թշնամիների (հայերի: — 2. Ս.) հետ, իրենց հետ ավերածություն ու վերջական կործանում բերելով թյուրք ժողովրդին: Իրերի այդպիսի դրության մեջ, մեր այդպիսի անօգնականության պայմաններում մենք ուրիշ ելք չունենք, քան դիմել օտարերկրյա միջնամուրթյանը...» «Մեզ համար բարեկամական ու ներառական այդ ուժը Քուրբխայն էլ նկվ է ժամանակը, երբ մեր պատվիրակությունը պետք է դնա Բաթում և Արևելյան Անդրկովկասի թյուրքերի անունից օգնություն խնդրի Օսմանյան կայսրությունից»: 1918 թվականի մայիսի 6-ին մուսուլմանական պատգամավորությունը Անդրկովկասյան սեյմի կառավարությանը նորից հայտարարեց, որ ստիպված է պաշտոնապես դիմելու Քուրբխային՝ Բաքվի և Շամախիի շրջանների մուսուլմաններին փրկելու համար:

1 Տե՛ս Կ. Նախմանովի 1920 թ. հունվարին գրած քսց նամակը Կ. Ռուսուրբեկովին, «Коммунист» (Баку), 17 мая 1920, № 13.

2 Стровский, Закавказье после Октября, 1925, с. 27.

3 Նույն տեղը, էջ 50—51:

4 Տե՛ս Սեփիան Տառնույան, ԵժԺ, հ. 4, էջ 214:

1 Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հ. 4, էջ 96:

Բարձրի և Անդրկովկասի հայ, ռուս, վրացի, ադրբեջանցի բուլնիկները հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների համերաշխութան ու եղբայրության կոչելով հոկայական աշխատանք էին քանան ևրկրամասում ազգամիջյան նոր կոտորածները թույլ չտալու համար։ Նրանք հատկապես կարևոր նշանակություն էին տալիս մուսուլմանական մասսաների մեջ տարվող բացատրական աշխատանքին։

Այդ տաղանալի օրերին դիմելով մուսուլման գյուղացիությանը, Բարձրի կոմունայի առաջնորդ Ստ. Շահումյանն ասում էր. «Դուք շպետք է հավատար իմամին, որը ձեզ կոչ է անելու պաշտպանելու ձեր ազգությունը, ձեր կրոնը, նա այդ անելու է նաևն ու ձեր շահերը, այլ հանուն բեղերի ու խաների շահերի։ Դուք պետք է միավորվեք բանվորների ու հայ գյուղացիների հետ՝ սովետական իշխանությունը պաշտպանելու համար։ Որպես միասնական ընտանիք, որպես միասնական բանակ, դուք պետք է զինված ուժերով պաշտպանեք բանվորապետացիական կառավարությունը բեղերից ու խաներից և նրանց պաշտպան թուրքիայից»։

Ադրբեջանական խաներին ու բեգերին «օգնության» շտապող թուրքական բանակների դեմ շարունակում էին հերոսաբար կռուվել զենքի դիմած հայ գյուղացիները, կամավորական երկրապահ զորամասերը։ Բայց ուժերն անհավասար էին։ Կոտորելով հայերի համառ դիմադրությունը, թուրքական զորքերը գրավեցին նորանոր տեղերաբնակներ։ Վրացական մենչիկները պարագլուխների զավաճանական քաղաքականության հետևանքով համարյա անսանց կռվի հանձնվեց Կարսի անտրիկ ամրոցը։ Ապա մեկը մյուսի հետևից ընկան Արդահանը, Ալեքսանդրապոլը և այլ քաղաքներ։ Արևելյան Հայաստան ներխուժած թուրքական բրնձնադատիչները նպատակ էին դրել բնաջնջելու նաև հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը։ Նրանք գրավված բոլոր վայրերում նոր արյունահեղություններ սարքեցին։

Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում թուրքերի հեշտ առաջխաղացման հիմնական մեղքն ընկնում էր Անդրկովկասյան սեյմի հակահեղափոխական կառավարության, հակաազգային դաշնակցության վրա, որոնք այդ կառավարության

մեջ դարձել էին վրացական մենչիկների և մուսավաթականների կամակատարը։ Իրենց հակասովետական դավաճանական քաղաքականությամբ դաշնակցականները փաստորեն չուր էին լցնում թուրքական իմպերիալիստների շտապեցին, նպատակով նրանց զենքի հաշտությանը։ «Այն կրոնական կազմակերպությունը, — ասում էր Ստ. Շահումյանը, — որի մեջ դրվել են հայ մասսաները, դրոմ է հայ գյուղացիներին զենքը մեղքին դուրս գալ ու տապալել իրենց անամոթ զինավարժներին, դաշնակցականներին, որոնք խաչատակ կերպով դավաճանել են նրանց»։ Նրա կարծիքով «օբյեկտիվ պայմաններն այնպես են զասավորվել, որ Անդրկովկասում կար հակադատական զինված ուժ, որը պատրաստ էր դուրս գալու թույլ թուրքիայի դեմ»։ Վերջինս հենց դաշնակցականների հետախուզությունն ավարտելու համաձայն, ամրոցը ռազմաճակատում սկսած Մեծ ժողով մինչև Պարսկաստան ուժեր ընդունելը 18—20 հազար հոգեմած, կազմալուծված զորք։ Շահումյանը նշում էր, որ Հյուսիս հայկական ուժերը բավական էին թուրքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար։ Դաշնակցականների տրամադրվածության տակ կար 30 000 հայ ճակատային զինվոր։ «Այդ ուժով հարյուրներ կարելի էր գործել։ Ես էլ չեմ խոսում զինված գյուղացիության հոկայական մասսայի մասին, որը մենակ կարող էր հաջիվ տեսնել թե՛ թուրքերի և թե՛ Անդրկովկասի բոլոր հակահեղափոխական ուժերի հետ»։ Զայտովով դիմելով դաշնակցական պարագլուխներին, Շահումյանն ասում էր, որ «դուք մենչիկների ու մուսավաթականների հետ կազմալուծեցիք զորքերի շարքերը, ոչ թե այն զորքերի, որոնք երեք տարվա պատերազմից հետո ծարավի են հաշտության, այլ այն հայկական զորքերի, որոնք պատրաստ էին մեռնել և պահել իրենց երկիրը։ Դուք այլասերեցիք այդ զորքերը, — ահա որն է ձեր մեղքը, ահա որն է ձեր ուժազորությունը»։ Նա նշում էր, որ «եթե հայ գյուղացիների զլուխ անցած լինեին ոչ թե Զխենկելիցի ու ժուրախեյից ոչնչով շտարբերվող զավաճանները, այլ իսկական հե-

1 Ստեփան Շահումյան, Եժժ, հ. 4, էջ 26;
2 Նույն տեղը, էջ 30;
3 Տե՛ս Նույն տեղը, էջ 36;
4 Նույն տեղը, էջ 26;
5 Նույն տեղը, էջ 30:

դափտականներ, այս ժողովուրդը նման խայտառակ վիճակի չէր հասնի»¹:

Յամանյան կառավարողների ճնշման տակ Բաթումում սկսած բանակցությունները, այդ բանակցությունների ընթացքում անդրերկրկայան հակահեղափոխական իշխանությունների պատվիրակությունների բռնած բացահայտ կապիտալիստական դիրքը լիովին մերկացրին երկրամասի բուրժուազգայնական կառակցությունների դեմը՝ Քուրջական զավթիչները բավարարված չէին, որ ուսմանակալ են Հայաստանի ընդարձակ շրջանները, քանի որ նրանց հիմնական խնդիրը Բաքվի գրավումն էր։ Ուստի բանակցությունների ժամանակ առաջին հերթին ետևողուն քննարկվում էր այն հարցը, թե ինչպես վարվել Բաթում քաղաքի հետ, թե զորքերն ինչպես շարժել Բաքվի դեմ, որպեսզի իրենց ձեռքը վերցնեն Անդրկովկասը² և այնտեղից թափանցեն Քուրջան։ Ուրազի հեշտացնեն իրենց գործը, Քուրջական իմպերիալիստներն Անդրկովկասյան սեյմին առաջարկեցին երկրամասն անկախ հայտարարել։ Նույնը պահանջեց նաև Մուսավաթը³։ Քուրբերի ու մուսավաթականների ճնշման տակ այդ ծանր օրերին սեյմը գնաց բացահայտ զավաճանություն։ 1918 թվականի ապրիլի 22-ին սեյմը որոշում ընդունեց Անդրկովկասը Վանկահայ հայտարարել մուսասուլիմի։ Դա շափապանց ծանր հետևանքներ ունեցավ երկրամասի ժողովուրդներին, մասնավորապես հայ ժողովրդի համար։ Հմտորեն օգտագործելով այդ քաղաքը, Քուրբ ազդեցություններ անտեսում էին Բրեստի պայմանագիրը, անպատկառորեն հայտարարելով, թե այժմ Անդրկովկասն անկախ է։

Իրենց սոցիալիստ անվանող մենչևիկները, զայրույթով նշում էր Ստ. Շահումյանը, փոխանակ իրենց բեզերի դեմ ապաստարած մուսուլիմն զլուրջյնների հետ կապվելու, գործարքի մեջ մտան հենց այդ բեզերի հետ, զինեցին, ուժեղացրին նրանց և նրանց հետ միասին զավաճանեցին ու Անդրկովկասը վաճառեցին Քուրբ փաշաներին⁴։ Հայ ժողովուրդը նորից միասնակ մնաց Քուրջական իմպերիալիզմի դեմ։ Այդ պահին դրված էր արդեն ոչ թե ինքնավար Հայաստանի, այլ հայ բնակ-

չության մնացորդների ֆիզիկական գոյության հարցը։ Թվում էր, թե անդրկովկասյան «դեմոկրատական», «հանրապետական» կառավարությունն ինչ-որ միջոցների կզիմի մի ամբողջ ազգի կործանումը կանխելու համար Բաջը զուր... Քուրջիայի ուժի դեմաց կանգնած էր անդրկովկասյան կառավարության անգործությունը⁵։ Վրաց մենչևիկները փորձում էին իրենց սեփական մորթին փրկել և իրենց ռազգային գործերը՝ կարգավորել Հայաստանի հաշվին։ Մուսավաթականները, որքան ներում էին իրենց հեարավորությունները, հարվածում էին հայության կիկունքին՝ Քուրբերի գործը հեշտացնելու, նրանց կողմից Անդրկովկասը հեարավորին յափ շուտ օկուպացնելու նպատակով, իսկ «հայ դիմանալանները, որոնք լողում էին անընկ ու անապաստ, սպասում էին սեփական ազգի կործանում...»⁶։

Իրենց պարագլուխների զավաճանական վարքագիծը զայրույթով դատապարտում էին նաև շարքային զաշխակցականներին, մտավորականներին, գործիչներին շատերը։ Վանեցի զաշխակցական մտավորականները մի խումբ 1917 թվականի մայիսից Սրևանում լույս տեսնող «Աշխատանք» թերթում գրում էր. «Միակ օգնությունը, որ կարող էր հասցնել Անդրկովկասին, միակ օժանդակող ձեռքը, որ պիտի երկարեր մեզ շնչառելու հնարավորություն փրկելու համար, ասրիկա որքան բազմաթիվ, բայց դեռ ապրող Ռուսաստանն էր հանձնիս բուշխիկներու, բայց նկուր տես, որ մեր խելոցները այդ գոտն այ փակեցին կովկասը անկախ հայտարարելով...», առանց կշռադատելու, թե որպիսի ծանր է տխուր հետևանքներ կունենա ասրիկան⁷։

Այդ ամենը խոր վրդովմունք առաջ բերեց երկրամասի աշխատավորների մեջ։ Ըր հերթին ազրբեջանական աշխատավոր մասսաները, հատկապես աշխատավոր գյուղացիությունը զենալով համոզվում էին «Մուսավաթի» հակառազգային քաղաքականության մեջ, սկսում սթափվել և լուրճել, որ «Քուրբերին հրավիրած բեզերը կվերականգնեն բուրբ հին կարգերը, որ զավթողական քաղաքականությունից կտուժի մուսուլմանական բնակչությունը»⁸։ Իսկ հեղափոխական Բաթում, որը չէր շանա-

¹ Սակաբ Նանույան, ՅժԺ, հ. 5, էջ 38:

² ՏճԿ նույն տեղը, էջ 17—18:

³ ՏճԿ նույն տեղը, էջ 46:

⁴ ՏճԿ Բ. Ա. Բորյան, Армения, международная дипломатия. II СССР, часть II, էջ 47—48:

⁵ Նույն տեղը, էջ 47:

⁶ Աշխատանք, էջ 44:

⁷ Սակաբ Նանույան, ՅժԺ, հ. 5, էջ 46:

չում Անդրկովկասի սեյմի իշխանությունը, բարձր պահանջներով հետադարձ իշխանության գործը, մերժեց նաև Անդրկովկասի անկախությունը:

Գաղափարներով թուրքերի ներխուժումը Հայաստան, 1918 թվականի մայիսի 15-ին Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինը կառավարության անունից բողոքի հայտարարություն արեց այն բանի դեմ, որ Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունների ներկայացուցիչները Քաբուլում բռնակառություններ են վարում թուրքերի հետ և նրանց հետ կրկին են ստորագրուցել պայմանագրեր, որն ստացին Ներքին ուղղված էր Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաների բուն կենսական շահերի դեմ: ԲՍՖՍՀ կառավարությունը, սոված էր այդ հայտարարության մեջ, «առանց իր մտանկցության կերպով պայմանագրերը համարում է անօրինական և այն չի նանայի»:

Արևելյան Հայաստանի գրավված վայրերում թուրքական զորքերը, հատկապես նրանց հետ զործով տեղական մուսուլմանների անկանոն ջոկատները և մուսավաթական զոյիներն աճավոր ավերածություններ էին գործում, կազմակերպում մասսայական սպանություններ, կողոպուտներ և ամեն տեսակ անկարգություններ հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Հազարավոր հայեր, գլխավորապես գրողակույանի տարբեր, հարկազիր աշխատանքի էին քշվում Թուրքիա, որտեղ նրանք մեռնում էին սովից, գանձակծություններից, ուժեղ վեր աշխատանքից: Ետագիտակցով թուրքիա էին ուղարկվում համարակալիկ մեծ պաշարներ: Թաղամասերի անվան տակ տալում էր սպանված հայերից, հույներից և ասորիներից թալանված «անտեր» գույքը:

Թուրքական հրոսակների վայրագություններից խույս տալով, 1918 թվականին ավելի քան 500 հազար կովկասահայեր թողեցին իրենց բնակավայրերը և հեռացան Ռուսաստան: Հայ գաղթականների մեծ զանգվածներ ապաստանեցին Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմի քաղաքներում, Դոնի ավազանում, Մերձվոլգյան տարիստաններում, Միջին Ասիայում և այլուր: Գաղթական հայերի զորահատ ջարդամանների ծայրը հասել էր մինչև Զինաստան:

Օրհասական այդ պահին հայ ժողովուրդը, այնուամենայնիվ, կարողացավ համախմբել իր վերջին ուժերը: 1918 թվականի մայիսին Մարտարապետի հերոսական ճակատամարտում թուրքերը պարտվեցին և հետ շարվեցին: Նրանք մեծ կորուստներ տվեցին նաև Բաշ-Ապարանի կռիվներում և Համամուխի Դարաբրիխա ընկած տարածքում: Գեահատելով Դարաբրիխայի մոտ կոկոզ հայրական ժողովրդական ջոկատների հերոսությունը, այն ժամանակվա կովկասյան ուսգամանկատի թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Մեհմեդ Վեհիբի փառան մատնելում էր. «Գա մի հաղվապետ մարտ եր այդ պատերազմի պատմության մեջ»: Դարաբրիխայի մոտ հայերցուց տվեցին, որ կարող են լինել լավագույն զինվորները աշխարհում»: Իսկ Ջուլֆայից Արարս դեռով և Մուղանի վրայով դեպի Բաբու շտապող թուրքական մեծաքանակ զորքերը, հանդիպելով զանգեկուրցիների հերոսական դիմադրությանը, հաղվեցին նախիջևնի հարթավայրում:

Բայց այդ օրերին «սաղի ճակատագիրը» տնօրինող գաղանակականները ստեղծված բարենպաստ իրադրությունը օգտվելու, հայրական զինված, փոքրաթիվ ուժերը համախմբելու և թուրքերին հակահարված տալու փոխարեն, նորից վերհիշեցին տվյալ ժամանակաշրջանում միայն զրկանքներ պատճառող անկախության զգալի արք: Անկախություն, ահա դաշնակցություն կուսակցության պարագլուխների դերագույն նպատակներից մեկը, թեկուզ դա իրականացվի Հայաստանի տարածքների նոր կորուստներով, հայրության նոր սպանցներով: Այդ «գեղապույն» իղծի իրականացումը համար նրանք պատրաստ էին լինելու: Թուրքերի գաղջապարը Դաշնակցության պարագլուխները շոյված էին նրանով, որ մենշևիկների և մուսավաթականների հետ միասին Թուրքիան իրենց նույնպես բանակցելու համար Քաբուլ է կանչել:

Սեյմի միջոցով Անդրկովկասը Ռուսաստանից «անկախ» հայտարարելուց հետո թուրքերը հաջորդ քայլն արեցին. նրանց ճնշման տակ և մուսավաթականների համառ պահանջով սեյմը ցրվեց և երկրամասը բաման-բաման արվեց: Օրգովելով Վրաստանի «խեղճավորությունը» հովանավորության տակ վերցնե-

¹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և ավետական արտաքին քաղաքականության փաստացիներում (1828—1922)», էջ 403:

¹ Բ. Փ. Лудшунейт, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 г., с. 185.

լու մասին գերմանական իմպերիալիստների հավաստիացումներին և թուրքերի համաձայնությունին, 1918 թվականի մայիսի 26-ին վրացական մենչևիկների Վրաստան հայտարարեցին «անկախ հանրապետություն»: Վրաստանի անկախության հայտարարումը,— նշում էր Ստ. Շահումյանը,— վկայում է մենչևիկների նոր ուղղությունից մասին: Դա հեղափոխական ելք չէ ստեղծված դրությունից: Դա զավաճանության մի նոր փորձ է Վրաստանի հարևան հայ ժողովրդի հանդեպ, աներևակայելի, անամոթ զավաճանություն: Նրանք ծանր վիճակ ստեղծեցին Անդրկովկասում ու այժմ լվանում են իրենց ձեռքերը՝: Անդրադառնալով այդ հանահեղափոխական ակտի հնարավոր հետևանքներին, Ստ. Շահումյանն այնուհետև ասում էր. «Միենչևիկները զավաճան Չխենկելին և բնի. երևակայում են, թե իրենք փրկեցին Վրաստանը, ամբողջ մնացյալ Անդրկովկասի համար մեծու է հետևյալը. կամ ամբողջ Հայաստանի միացումը թուրքիչին, մնացած մասն ինքնավար Արբրեյան Հայտարարելով, կամ էնվեր-փաշայի ծրագիրը, ըստ որի թուրքիան օկուպացիայի է ենթարկելու ամբողջ Անդրկովկասը»¹: Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ տարբերակը ձևնտու էր «Մուսավաթին», որը մայիսի 27-ին «անկախ» հայտարարեց Աղբրեյանը, որի կենտրոնը մինչև Բարփի գրավումը պետք է լիներ Գյանչեան (Նիզովիետալ): Դատապարտելով մուսավաթականների հակա-ժողովրդական քաղաքականությունը, այդ օրերին «Известия ВЦИК» թերթը գրեց. «Իրականում ուղբն են այդ «մուսավաթականները», կթի ոչ թուրքիայի էմիսարները, որոնք ձգտել և ձգտում են իրենց րատիֆուզիաները միավորել ֆեոդալական թուրքիային»²:

Հետևելով վրացական մենչևիկների և մուսավաթականների օրինակին, 1918 թվականի մայիսի 28-ին դաշնակցականները Երևանի նահանգի մի մասը «անկախ Հայաստան» հայտարարեցին: Դա թուրքերի գեհնային մտահղացումն էր հենց Վրացական և աղբրեյանական ազգայնականների հետ զաշնակցականների դասակարգային համերաշխությունը շատ թանկ նստեց հայ

ժողովրդին: Այդ զավաճանական ակտից հետո Անդրկովկասի հակահեղափոխական կառավարությունները Բաթումում համաձայնագրեր կնքեցին թուրքիայի հետ:

Իբրև Վրաստանի «անկախություն» ճանաչման վարձատրություն, թուրքերը խլեցին Ախալցխայի և Ախալքալսկի զավաճանները, Բաթումի պայմանագրով թուրքիան ճանաչեց նաև «Արարատյան հանրապետության» «անկախությունը»: Բայց ի՞նչ դեռավ Իբրև Հայաստանի «անկախություն» ճանաչման վարձատրություն նրանից խլեցին Կարսի, Արարատի, Կազվիանի և Օլթիի շքանները, Ներանի նահանգի՝ Սուրմալուի զավաճար, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և Ալեքսանդրապոլի ու էջմիածնի զավաճանները երեք քաղաքը, Ներանի զավաճի կեսը, Եսրուր-Գարապետյանի զավաճի մեկ հինգերորդը՝ Գաշնակ քաղաքագետների՝ աղիողում ինդուստրիայից հետո թուրքերը համաձայնություն ավելցին «անկախ Հայաստանին» զիչել Համալու—Երևան խճուղին, սահմանն անցկացնելով Արագած լեռան զագաթով, ուղիղ իջնելով էջմիածնի վրա՝: Այլ խոսքով, Բաթումի միակողմանի զաշնագրով թուրքերը թուտահայաստանից խլեցին 28 հազարու. կմ հողատարածություն՝, որի բնակչության միայն 30%-ն էին թուրքերը և աղբրեյանցիները՝: Սկարաբայան հանրապետությունը ամբողջից բնոգամներ 9 հազար քառ. կիլոմետր տարածություն մեղ: Իսկ աղբրեյանական մուսավաթականները թուրքերին ուղում էին հայրից նոր տերիտորիաներ վերցնել, իրբբ բուն մուսուլմանական տերիտորիաները Մասնավորապես Բաթումի խորհրդաժողովում աղբրեյանցի պատվիրակները պնդում էին, թե Երևանն իր բնակչությամբ ու պատմությամբ աղբրեյանական քաղաք է, ուստի պահանջեցին այն կցել Աղբրեյանին, իսկ Հայաստանի հանրապետության մայրաքաղաքը, ըստ նրանց, պետք է լիներ էջմիածնի գյուղը (նախկին Վարդաշապատը):

¹ Տճ՝ Ա. Մ. Պոգոսյան, Սոցիալ-անտեսական հարաբերությունները Կարսի մարզում, 1878—1920, Երևան, 1961, էջ 307:

² Տճ՝ Ա. Կառնեսան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու դարգացումը, Բ. տպարարություն, Պեյրոթ, 1968, էջ 87:

³ Տճ՝ Ա. Մ. Պոգոսյան, Սոցիալ-անտեսական հարաբերությունները Կարսի մարզում, 1878—1920, էջ 303:

⁴ Տճ՝ Ա. Կառնեսան, էջ 397:

¹ Ստեփան Շահումյան, Ո՛վտ, 5, 5, էջ 22:

² Սույն տեղը, էջ 23:

³ Մեղերումը ըստ А. Е. Токаревский, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с. 84:

Հայկական պատվիրակությունները ցույց տալով «Արարատյան Հանրապետության» իրենց կազմով բարտեզը, որտեղ, այժմ տասնհինգի, երեսներ «մեծահոգաբար» թողնված էր այդ «հանրապետության» սահմաններում, թուրքական պատվիրակության անդամ, բանակի հրամանատար Վեհրբ փաշան ասաց. «Դուք տեսնում եք, որ նախատաղիրը Քուրբբալին արեւմտքից բշտւ է արեւելը: Մենք Նեոսեղանք Քուրբաններից, Նեոսանում ենք նաև Աֆրիկայից, բայց պետք է տարածվենք դեպի արեւելը: Այնտեղ է մեր արյունը, մեր կրօնը և լեզուն: Եվ դա տարերային ձգողություն է: Մեր կերպրները Բարբոսում, Գաղատանում, Քուրբաստանում և Աղբրեջանում են: Մենք պետք է նամփա ունենանք դեպի արեւելը: Եվ դուք՝ հայերդ, կանգնած եք մեր այդ ճանապարհի վրա: Պահանջելով Վանը՝ դուք փակում եք մեր ճանապարհը՝ դեպի Պարսկաստանը: Պահանջելով Եւֆրատը՝ դուք փակում եք դուրսը և ներսը: Երբ դուք արեւել եք դառնում իջնելու Քահ հովիտը և զնալու Բաբուս Կարան ու Ախալքալակը փակում են մեր ճամփան դեպի Ղազախ և Գանձակ: Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և մեզ ճանապարհ տար: Ահա թե որտեղ է մեր իմաստական վեճը: Մեզ պետք են երկու լայն ճամփաներ, որոնք մեր բանակներին ներառվորություն կտան առաջ շարժվելու և պաշտպանվելու: Մի ճանապարհը Կարս-Ախալքալակ-Քորդալու-Ղազախն է, որը տանում է դեպի Գանձակ, մյուսը զնում է Եւֆրատ-Նախիջևան-Չանգեզուրով Քահ հովիտը: Իսկ կարող եմ մեալ դրանց մեշտեղում, այսինքն՝ նոր Բալազետի և Ելմիստեհի շուրքը (ընդգծումը իմն է:— 2. Ս.)»:

Այսպիսով, Բաթումում թուրքական ճանաչում էր վրաստանի և Աղբրեջանի հանրապետությունները, եսկ, ինչպես նշում էր Հեռն, «ճշայատանին տալիս էր մի տարածություն, որ ճաղով բավական կլինէր հայ ժողովրդի գերեզմանը դառնալու Գա... մի լեռնոտ, մեծազուն մասով սեպտուղ կրկիր է Անանի լճի արեւմտյան, հարավ-արեւելյան կողմերում»:

Գաշնակցական պարագլուխները, որոնք Մովսեսական Ռու-

աստանի կառավարության այնպես ամբարտալան կերպով մեղադրում էին Բրեստ-Լիտովկի դաշնագիրը կնքելու համար, անդադրում տարփողում, թե զրանով իսկ «րուլիկները թուրքերին են վաճառել Հայաստանի հողերը», այժմ Բաթումի պայմանագրից շատ դո՛ւ էին: Ը՞ որ նրանք թուրքերից «նվեր» էին ստացել ծաղրանկարային «Արարատյան Հանրապետությունը»:

Բաթումի կոնֆերանսից հետո Կ. Պոլիս «Նյուր» գնացած գաշնակցական «դրվանագետ» Ավետիս Անարոնյանը և «Արարատյան Հայաստանին» արտաքին գործերի մինիստր Ալեքսանդր Խատիսյանը միմյանց հետ մրցելով, թուրքիայի հասցեին հանդիսատեսության մրցանակներ էին շահում: «Ճայկական պատվիրակության իմ մասնակցությունը մանավանդ նրա համար է,— թուրքական լրագրի թղթակցին հայտարարել էր Ա. Անարոնյանը,— որ ես թուրքիսն ու թուրքերն ազլիլ մտան կը ճանչնամ: Ես միշտ թուրք և հայ անկեղծ բարեկամության մը կողմնակից եղած եմ: Վերջերս Թիֆլիսի մեջ տեղի ունեցած իմ մեկ բանախոսությունն այդ սկզբունքին վրա էր... Իմ այդ զգացումը խիստ անկեղծ է և իմ պատվիրակ ընկերներս նույն այդ զգացումով է, որ այսօր հոս կը գտնվին»:

Իսկ Ալ. Խատիսյանի հետ հանդիպած թուրքական մի ուրիշ լրագրի խմբագիր գրում էր. «Խատիսյանը, որ Կովկասի հայտնության լուրերը առաջնորդի մեջ հայկական պատվիրակն էր, երախտագրություններ խոստովանել է, թե հայությունը Կովկասում իր գոյության տերը լինելու համար պարտական է օսմանյան տերությանը, և բացահայտ ու անկեղծ լեզվով հայտարարել է, թե նոր-նոր կյանք առնող փոքր [հայկական պետություն] կառավարությունը թուրքիային դիտում է իբրև վհահանն բարեբարբ»:

Անդրկովկասն օտազգային հանրապետություններին՝ բաժանելը մեծապես հեշտացրեց թուրք զավթիչների գործը, որոնք ձգտում էին որ առաջ տեր դառնալ Բազլի նավթին և Կովկասի հարստություններին: Նրանք չէին թարցնում իրենց պանթուրքական հեռու զենացող նպատակները, որոնց իրականացման գոր-

¹ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետական ծաղան ու գործընթացը, էջ 86:

² Առ. Թուրքահայ լեզվախոսության գաղափարաբանությունը, հատոր Բ., Փարիզ, տպագրություն Պահրի կարաթ, 1325, էջ 201:

¹ Առ. Թուրքահայ լեզվախոսության գաղափարաբանությունը, հատոր Բ., էջ 201:

² Նույն տեղը, էջ 202:

ծում, անշուշտ, շարունակում էր առանհարգ տեղ գրավել կուկիասահայության ոչնչացման ճրագիրը:

Ի՞նչ Բնագրական պարագլուխներից կուսակցության քարտուղար Բենահդին Շաբիրը, որը Հայաստանը համարում էր մի անտանելի սեպ՝ իրավձ Անաստիանի և «իդեալ» հայրենիքից միջև, նույն Բաթումի խորհրդատուները հայկական պատմիրականության անդամ Ալեքսանդր Խատիսյանի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ ցինկիկարք ասելով, թե ինքը հայերի որևիճակով թշնաման է, այնուհետև այնպես է. «Հայիր կանգնած են մեր պանիսլամական և պանթուրական սրբազան իդեալների իրականացման ճամփի վրա, և մենք անխուսափելիորեն բախվում ենք նրանց՝ հետ: Գա պիտ է և դուրս է մեր անձնական զգացումներից և արամատություններից: Մենք հարկազրված ենք մեր ճանապարհին տարրաշնորհ ոչնչացնելու ասյ անձը, ինչ արգել է հանդիսանում մեր ազգային սրբազան իդեալների [իրականացմանը]: Եվ հետո, իսկ միշտ օտանների հետ եք, դուք նրանց առաջապան եք, իսկ օտաններ մեր սխերիմ թշնամիներն են: Պատմական թշնամիները: Մտածեցեք այս մասին, փոխեցեք ձեր հոգեբանությունը և օրինետացիան: Գուք թշնամի եք, և ես էլ թշնամի եմ, բայց մենք զորքերիկերներ ենք: Մենք հանդիսանում ենք կենդանի մարմնի կյանքը. նրա մեջ չկա մարդասիրություն կամ կամքի թուլություն: Զորավոր և կենսունակ մարմնի իրավունքն է այն միակ իրավունքը, որով ապրում է մարմինը: Այդպես է և ազգերի կյանքում: Այստեղ չկա մեղի զգայականություն, կա միայն ինքնապաշտպանության ընազդ և զգացում»:

1918 թվականի օգոստոսի 31-ին խալի փաշան Երևանում դաշնակների հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ ասել է. «Մենք թուրքերս... մի իրիսլ ունենք և ուզում ենք այդ իրիսլն իրազործել: Մենք ցանկանում ենք վերականգնել մեր կարգ մեր հայրենիքի՝ թուրքների հետ և զրա համար ուզում ենք, որ մեր երկու հայրենիքներն իրար միացնող ճանապարհ՝ ուրիշների սիրապետության տակ չլինի»:

¹ Ա. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացում, էջ 77:

² Մեքերումն բոս Մ. Վ. Արզումանյանի «Արձագիրքից վերածնունդը դրքի, երեսև, Հայաստան, 1973, էջ 171:

Իր պանթուրական-պանիսլամական պլաններն իրականացնելու նպատակով թուրքական զիսավոր հրամանատարությունը ասեղծեց զորքերի խմբավորումներ ինչպես Թավրիզում, այնպես էլ Ջուլֆայում, Ելիզավետպոլսում և Բաթումում:

Սովետական Բարձր վրա արշավող թուրքական զորքերի ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնեց Նուրի փաշան՝ էնվեր փաշայի կրտսեր եղբայրը: Անդրկուկասի հայաբնակ գավառները թողնելով իրենց թիկունքում և արևելահայության դիմովին ոչնչացումն առայժմ թողնելով մտա սպազանով, թուրքական զորքերն արագ երթով առաջանում էին Բարձր ուղղություն: Առաջ շարժվելով Ղազախ—Աղստաֆա դժով, 1918 թվականի Ռուսիայի սկզբներին թուրքական զորքերը մուսավաթականները զորուն ացակցություններ գրավեցին Գլանշան (Ելիզավետպոլս): Մուսավաթականները հանդիսավորություններ և ցեղություններ ընդունեցին թուրքական գավթիշների մուտքը բաղաբ: Այստեղ թուրքական սվիխների պաշտպանության տակ կազմվեց խամահիկային հակահեղափոխական «Աղբրեջանի կառավարությունը»: Խանսկուտ գլխավորությանը կառավարության մեջ մտան Ե. Մելիք-Այսանովը, Ն. Ուսուրբեկովը, Խ. Խամամեջովը և ուրիշ կատաղի թուրքաուները: Կառավարության նախագահ՝ Խանսկուտի մզկիթում, հազարավոր հավատացյալների առջև ընթացնելով ողջունեց Նուրի փաշային և թուրքական զորքերին:

Նախքան թուրքական զորքերի Աղբրեջան մտնելը, այստեղ մուսավաթական «ազգային» բուրդ զինված բանդաներն արդեն միավորվել էին այսպես կոչված աղբրեջանական ազգային հորպուսի մեջ, որի հրամանատար էր նշանակվել ցարական բանակի նախկին ղեկավար-լեյտենանտ Ալի Ազա Շիրիյեմսկին: Թուրքական զորքերի Գլանշա մտնելուց հետո աղբրեջանական կորպուսը լուծարքի ենթարկվեց: Ապակիզավաթական աղբրեջանական-մուսավաթական «ազգային» զորամասերը և թուրքական զորքերը միավորվեցին: Ստեղծվեց այսպես կոչված կոչկայան մուսուլմանական բանակ («սիսլամի բանակ»), որի գլուխ կանգնեց Նուրի փաշան:

1918 թվականի Ռուսիայի կենտրոնի «Իսլամի բանակը» շարժվեց Բարձր վրա:

¹ Տե՛ս Գ. Ա. Գալոյն, Охтябрьская революция и возрождение народов Закавказья, изд-во «Мисл», Москва, 1977, էջ 57:

Սեպտեմբերի 15-ին թուրք-մուսավաթական զորքերը ետիրի և նուրի փառաների զիսավորությամբ մտան Բաքու, իրենց հետ ջերմելով Գյանջայում նախապես կազմված մուսավաթական կառավարությունը: Թուրքերն ու մուսավաթականները դաժան հաղվե՜հարզար սեռան բողեկիկները հետ, միաժամանակ կազմակերպեցին քաղաքի հայ բնակչության ստեղծված ջարդը: Գապուսական չէր. հայ դիվորները և հայ բնակչության ամիրաները լուսած համառ զիմադրությունը նրանց կատաղության էր մասնակի:

Բարձրի դավթումը ցնծությանը զիմադրեցին բուրդ պանթուրքականները և պանիրամականները: Էնվեր փառան թուրքական զորքերի «փայլուն հաղթանակի» մասին անձամբ հետախուսով հայտնեց Ազրբեջանական ազգային խորհրդի նախագահ՝ Միհմեդ էմին Ռասուլզադեին, որն այդ մամանակ գտնվում էր Մուսաբուլում:

1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վերջնադիր ուղարկեց Թուրքիայի կառավարությանը՝ վճռական բողք հայտնելով թուրքական զորքերը նվաճողական զործողությունների դեմ, որոնք փաստորեն լույ թողի կտոր էին զարծել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրերը: Այնտեղ մասնավորապես ասված էր. «Օսմանյան կառավարությունը վերջին վեց ամիսների ընթացքում անվերջ խախտել է Բրեստ-Լիտովսկի գաղնագրերը: Այժմ, վերջապես, ի լրումն այդ ամենի, նա հափշտակել և ավերածությունների է ենթարկել Ռուսաստանի հանրապետության կարևոր քաղաքներից մեկը: Օսմանյան կառավարությունը որոշում էր Ռուսաստանի և որ Բրեստ-Լիտովսկի գաղնագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև այլևս գոյություն չունի: Սովետական Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Հանրապետության կառավարությունը հարկադրված է ընդունել, որ օսմանյան կառավարության ընթացք փաստորեն վերացրել է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև խաղաղ հարաբերությունների հաստատող Բրեստ-Լիտովսկի գաղնագրին այդ երկու պետությունների նկատմամբ»:

¹ Տե՛ս Է. Փ. Лудшуйейт, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., էջ 256:

² Ю. В. Ключников, А. Сабинин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть II, с. 175.

Բաքուն զրավելուց հետո թուրքերը շարունակեցին առաջադառնում դեպի հյուսիս, դեպի Դաշոստան, այնտեղից ավելի հեռուները զիսու համար: Թուրքական բանակի մի այլ թև խորվել էր Հյուսիսային Պարսկաստանում և մտադիր էր առաջանալու դեպի Կենտրոնական Ասիա: Նրա նպատակն էր Թուրքիային միացնել Թուրքմենստանը, որպես թուրքական կայսրության ստեղծման առաջին օղակ:

Կովկասում երիտթուրքական ինտերվենցիան թուրքական միլիտարիզմի վերջին չզաճողությունների արտահայտությունը և միաժամանակ Օսմանյան կայսրության վերջնական կործանման պատճառներից մեկն էր: Էնվերի կովկասյան արկածախնդրության անխիղակ հետևանքն այն եղավ, որ մյուս ռազմաճակատներում թուրքական զորքերը շտապան անհրաժեշտ համարում և անհաջողություններ կրեցին: Մակեդոնական ռազմաճակատում Գրանսիացիները, իսկ Պաղեստինի ռազմաճակատում անգլիացիները ջախջախեցին թուրքական զորքերին, որոնք սկսեցին անկանոն հետ նահանջել: Սեպտեմբերի վերջին կապիտուլյացիայի ենթարկվեց Գերմանիայի և Թուրքիայի զաշենակից Բուլղարիան, որի շեղծիվ բաջվեց դեպի Ստամբուլ տանող ճանապարհը: Սուլթանը և երիտթուրքական կառավարությունն տաղնապի մատնեցին:

Հաղթողների հետ բանակցությունները հեշտացնելու համար 1918 թվականի նոյեմբերի 9-ին երիտթուրքական կարիեռները, որը զիսավորում էր Բալխան փառան, ճրատարական տվեց: Իրենց պոստերը թողեցին մեծապես ուժգործների էնվերը, Քալանթը, Չեմալը: Իթթիհադականներն իշխանությունից հեռացան ոչ միայն պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտության պատճառով, այլև, ինչպես 1932 թվականին «Միլիթեթ» թերթում գրել է հայտնի թուրք գրող Ֆայիհ Ռեֆիկը (Աթայ), այն պատճառով, որ երիտթուրքական կառավարությունը կանոնավոր էր ռամբոնի պատերազմում Թուրքիայի վտանգի կեմ հանդիսանի:

Երիտթուրքական կարիեռի անկումից հետո մեծ վեղիք կարգվեց իթթիհադականներին մոտ կանգնած, բայց մեկանորեն անկուսակցական, խոշոր հողատեր Ա.Մեդ Իշլեթ փառան: Ինչպես նշում էր սովետական թուրքագետ Ար. Ալիմովը, Իշ-

¹ АБ. Алимов, Турция. В книге «Очерки по истории Востока в эпоху империализма», с. 59.

զիմ փաշայի կարիքների անգամները նույնպես խոշոր ֆեոդալների էին, անգլոֆիլ կոմպրադորներ, որոնք երկրպագում էին Արքայ Համիդին, երանությանը հիշում նրա կառավարման տարիները»:

Դեռ չէր ավարտվել նոր կառավարության ձևավորումը, երբ 1918 թվականի հոկտեմբերի 14—19-ին տեղի ունեցավ «Մուսթաֆան և սուզազիմություն» կուսակցության՝ նրա պատմության մեջ վերջին համադրումը: Համադրումարում նախկին վարչապետը՝ ուժեղորո՞ Մեհմեդ Ռաֆիկ փաշան, ստիպված էր խառնատվանել իր կուսակցության ներքին ու արտաքին քաղաքականության կրակը: «Մեր քաղաքականությունը պարտություն է կրել:— հայտարարեց նա:— Այդ իսկ պատճառով այլևս անհնարին է, որպեսզի մենք որեէ ձեռք պահեցանք իշխանությունը: Բուռն վիճարանություններից հետո որոշում ընդունվեց կուսակցության ինքնակազմակերպման մասին»:

1918 թվականի հոկտեմբերի 27-ին, էգեյան ծովի Ամենու կղզու Մուզրոս նավահանգստում խարխոս գցած անգլիական «Ֆարսայթ» ռազմական զորապատվարում կանգնած «Ազադան» հաղթողների և պարտված Թուրքիայի միջև Հոկտեմբերի 30-ին նույն Մուզրոս նավահանգստում կանգնած «Ազադան» համաձայնի վրա ստորագրվեց դինազադարի պայմանագիր, որը պատմության մեջ մտավ «Մուզրոսի դինազադար» անունով: Թուրքիան իրեն լրովին պարտված ճանաչեց: Ըստ այդ պայմանագրի Օսմանյան կայսրությունը փաստորեն զաղաբեց գոյություն ունենալուց:

Այսպիսով, գյուլի բերելով հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ուշադրությունը, որը Թուրքական ազգայնամուտության հաղթանակ էր, այնուամենայնիվ, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտասարդ Թուրքերի պանթուրանական քաղաքականությունը, ամբողջությամբ վերջած, ձախողվեց: Հօգ ցնդեց Ռուսաստանի և Իրանի Թուրքալեզու ժողովուրդներով քնակեցված տարածքներ Օսմանյան կայսրությանը կցելու իղծը: Չիրականացավ նաև կովկասահայությունը ամբողջովին ոչնչացնելու ծրագիրը: Ինչպես ժողովուրդն էլ ասում է՝ «սակորդ կոկորդամ մեաց»:

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԸ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՂԱԾ
ՊԱՅՋՆՐՈՒՄ: ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՊԱՆԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՆԵՆԵՐԻ ԶԱՆՈՂՈՒՄԸ**

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունն ազատություն բերեց Ռուսաստանի բոլոր, այդ թվում մուսուլման ժողովուրդներին: Ռուսաստանի մուսուլմաններով բնակեցված ժայռամասեր իրենց զարգացման մակարդակով տարբեր աստիճանների վրա էին: Թաթարիայի և Ադրբեյջանի տեղական բնակչության շրջանում ձևավորվել էր բանվորական խավ, որն ընդգրկվել էր պրոլետարական շարժման մեջ: Արևմտյան, Բաշկիրիայում, Ղազախստանի և Միջին Ասիայի մի շարք մարզերում տեղական չքավոր դյուրական բնակչության դասակարգային պայթյալը զսկորդվում էր ուսուսական պրոլետարական շարժման հետ, դառնում նրա սեղերվը: Իրենց սոցիալական ու ազգային ազատագրության համար մուսուլմանական ժողովրդական մասսաների եկվարտոս պայթյալը կուժված էր հաղթանակով պսակվելու Ռուսաստանի պրոլետարիատի օգնությամբ և բուլղերիկյան կուսակցության գլխավորությամբ:

Սովետական իշխանության համար պայթյալը հատկապես համառ բնույթ ընդունեց Հյուսիսային Կովկասում և Դաղստանում:

Բնակչության լավագույն խայտարեղև ազգային կազմը, պանիսլամական, պանթուրքական գաղափարների ազդեցությունը, մուսուլմանական հավատ սպասավորների ակտիվ գործունեությունը, ֆեոդալական բազմաթիվ մեացուկներն այստեղ բարդացնում էին սովետների համար մղվող պայքարը:

Սոցիալիստական հեղափոխության զեմ պայքարելու նպատակով Հյուսիսային Կովկասի և Դաղստանի տեղական կայ-

• Տե՛ս Աճ. Ալիմով, Турция. В книге «Очерки по истории Востока в эпоху империализма», էջ 59:
• Տե՛ս Է. Փ. Լյուսաբեյի, Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., էջ 295:

վածատիրական-կղերական հետադեմությունը դաշինքի մեջ մտավ Թերեքի կազակության հետ:

Արդեն 1917 թվականի հոկտեմբերի 28-ին Վլադիկավկազի սովետական արտահայտվեց սովետական իշխանության օգտին: Նման որոշում Նոյեմբերի 7-ին ընդունեց Պարս-Պետրովսկի սովետաբ: Նոյեմբերի 21-ին աչտեղ ստեղծվեց սահմանահեղափոխական կոմիտե, որի մեջ մտան Ու. Բուլնակսկին, Ա. Խամալի-Պոլի, Դ. Աթևանը և տեղական ժողովուրդների ուրիշ ներկայացուցիչները:

Ազապետություն ստանալով էսէսներից և մենշևիկներից, մուսուլմանական հակահեղափոխական ուժերը և կազակական վերնախավը սենյակների գործունեություն ծավալեցին սովետական իշխանության հանդիմանալը կանխելու համար: Ստեղծվեց Թերեքի հակահեղափոխական «կառավարությունը», որը նպատակ ուներ մարզն անջատել Սովետական Ռուսաստանից: Հակահեղափոխական ուժերը ցրեցին Գրոգնու և Վլադիկավկազի սովետները, ամենուրեք արյունալի ընդհարումներ հրահրեցին: Երեսուցյա և մուսուլման բնակչության միջև:

Սակայն Հյուսիսային Կովկասում հեղափոխական շարժումը կանց շարափ: Սովետական իշխանության համար աշխատավորների պայքարը գլխավորում էին բուլշևիկները՝ Մ. Մ. Կիրովի գլխավորությամբ:

1918 թվականի հունվարի վերջերին Մոզդոկում բացված Թերեքի ժողովուրդների I համագումարն ընտրեց Թերեքի ժողովրդական սովետ, որը բաղկացած էր մարզի բոլոր ազգությունների և զենվորապական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից: 1918 թվականի մարտի սկզբին Պլատիտորսկում տեղի ունեցած Թերեքի ժողովուրդների II համագումարը մարզում հռչակեց սովետական իշխանություն:

Հեղափոխության և հակահեղափոխական ուժերի միջև պայքարն էլ ալիկի համառու տեսական բնույթ ստացավ Գաղթստանում, որը 1918—1919 թվականներին դարձել էր այն ժամանակվա հեղափոխական իրադարձությունների գլխավոր օջախներից մեկը:

1918 թվականի հունվարին դադատանյան բուրժուական ազ-

գայնամուտներն իրենց հրոսակամբերը կենտրոնացրին Գաղթստանի վարչական կենտրոն Բնիխ-Խան-Շուրայի մոտ և մտադրվեին Թուրքիայի ազակցությանը այստեղ հռչակել միապետություն մոլի ռեակցիոներ իմամ Գոցինսկու գլխավորությամբ: Սա լեռնաշխարհի ազգություններին կոչ արեց «արազան պահարպա» սկսել բուլշևիկների դեմ: Աշխատավորների զինված շրկատները, սակայն, խափանեցին նրա մտահոգումները:

1918 թվականի մարտի վերջերին հակահեղափոխական ուժերին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց գրավել Պետրովսկը, որն այն ժամանակ Գաղստանի միակ զուգաթև էր, որտեղ հաղթանակել էր սովետական իշխանությունը: Պայքարը զեանով խորացավ: 1918—1919 թվականներին արյունահեղ կռիվներ ծավալվեցին Գաղստանի լեռներում և կիրճերում:

Ապիտակ լեռնակառույցի հակահեղափոխական գործողությունները գլխավորում էին Ցախիովը, Չերմուրը, Բամատովը, Զարագիւրը և ուրիշ բուրժուական ազգայնականներ և Թուրքական գործակալներ: Մեծ ակտիվություն էր հանդես բերում մուսուլմանական, հատկապես բարձրաստիճան, հոգևորականությունը Գոցինսկու գլխավորությամբ, որը Գաղստանի ապագան անհետ էր Թուրքիային միանալու մեջ: Սրանց ակտիվորեն աջակցում էին պանիդաւական շարժման գործիչներ Ալի-Հաջի Ակուշինսկին և Ուզուն Հաջին (նույն ինքը՝ Ուզուն-Մալի Հաջի խանը):

Իսկ լեռնակառույցի համար ճակատագրական այդ օրերին մուսուլմանական կրոնի ոչ բոլոր սպասավորներն էին հակահեղափոխության հետ: Հոգևորականությունը պատկույվել էր երկու խմբի: Անզաղաքանալով զաղստանցիների ընդհանուր պայքարում ստեղծ հողերակառույցն ունեցած զինքն, Ա. Ի. Միխայանը հետագայում նշում է, «ժ հակակշիռ իմամ Գոցինսկու գլխավորած ռեակցիոն հողերակառույցն, որն արտահայտում էր շահագործող վերնախավի շահերը, Գաղստանում կային հողեր անձինք, որոնք կանգնած էին հեղափոխական շրջավորության կողմը և համար նույնիսկ իրենց գործողությունները կոորդինացնում էին կոմունիստների հետ»:

Բացի այդ, բուլշևիկները հեղափոխության կողմը գրավեցին Մ. Գաղանի և Դ. Կորխամսովի գլխավորած դադատանյան լեռ-

¹ ՏՊ՝ ЦГАОР СССР, ф. 9, 1318, оп. 1, д. 25, л. 4—7.

² ՏՊ՝ С. М. Киров, Избранные статьи и речи, М., 1957, էջ 21:

³ Ա. Միխայան, Պայքարի ուղիով, Երևան, 1972, էջ 621:

նականների սոցիալիստական խմբին, որը մերկացնում էր կզե-
րական հետադիմությանը, հանդես գալիս Դադատանի հեղափո-
խական և դեմոկրատական ուժերի համախմբման օգտին:

Օգտագործելով այդ բոլոր ուժերին, բոլշևիկները մեծապես
ընդլայնեցին հեղափոխության սոցիալական բազան: Վերագրա-
վելով Պետրովկը, հեղափոխական ջոկատներն այնուհետև
գրավեցին մարզային կենտրոն Քեմիր-հան-Շուրան: 1918 թվա-
կանի մայիսի 2-ին այստեղ կազմավորվեց մարզային ռազմա-
հեղափոխական կոմիտե, որը հուլիսի սովետների իշխանու-
թյուն ամբողջ Դադատանում: Հեղափոխության արթն իր մեջ էր
ստնում մուսուլման աշխատավորների նորանոր զանգվածներ:
Փողովրդական մասսաների ամենաակտիվ աչակցությամբ անց-
կազմում էր արդյունաբերության ազգայնացում, իրականաց-
վում էին սոցիալական կարգի այլ խոշոր միջոցառումներ¹:

Բարձի կոմսոնայի պարտությունը և թուրքական զորքերի
կողմից Անդրկովկասի ընդարձակ շրջանների գրավումը նոր
ոգևորություն առաջ բերեցին լեռնական հակահեղափոխական
ուժերի շարքերում: Թուրքական զորքերը պարտաստվում էին
մուսուլմանական Աղբրեջանից թափանցել Դադատան և Հյուսիս-
սային Կովկաս, իրականացնելու իրենց պանթուրքական մտա-
դրությունները:

Չնայած գերմանա-թուրքական բռնի պարսության հետե-
վանքով օսմանյան զավթիչները 1918 թվականի վերբերից սկսել
էին հեռանալ Անդրկովկասից, սակայն թուրքական բանակի ոչ
բնի թվով միավորումներ մտացել էին մուսուլմանական Աղբրեջա-
նում, Դադատանի առանձին վարչերում:

Անդրկովկասում բուրժուազգայնական կուսակցություն-
ների տիրապետության ժամանակաշրջանում թուրքերը՝ ինչպես
չախցախմբված նրխորդները, այնպես էլ նրանց հաջորդած քե-
մալականները, չէին հրաժարվել սուսներին Անդրկովկասից
վերջնականապես «որսյա բջիլու» մտքից: Ռուսական «մտանգը»
շարժանկում էր մղձավանդի մեջ պահել թուրքական հետադի-
մությունը, որը ազգայն նման Ռուսաստանի նկատմամբ որո-
շում էր պանիզամական պլաններ, Բարուն դիտում իբրև Քու-

րանի բանալի, իսկ Անդրկովկասի նվաճման գործում ակտիվ
ուժ էր դիտում աղբրեջանցի ջեզերին ու աշալարներին: Ավե-
լին, իրենց պանիզամական և պանթուրքական ծրագրերի իրա-
կանացման նպատակով թուրքերը նույնիսկ մտածում էին օգ-
տագործել Վրաստանի և Հայաստանի բուրժուական կառավա-
րություններին: Դրա վկայությունն է ներխուժողների նախկին
պարագույններից Զեմալ փառչայի 1919 թվականին արած «Նո-
թերը», որտեղ նա մասնավորապես ասում էր. «Եթե... մենք
չորսո՞ւ մամանյան կայսրությունը, Աղբրեջանական, Վրացական
և Հայկական հանրապետությունները, Մերձավոր արևելքի ժո-
ղովուրդները հետ միասին դաշինք կնրբեն Ռուսաստանի դեմ՝
մեզ պաշտպանելու համար, ևթե մենք համերաշխ չզործենք և
չօգնենք հանրապետության կազմավորմանը Հյուսիսային Կով-
կասում, մենք կսկսած շունկը, որ նորից կգտնուրք Ռուսաս-
տանի դո՞ւր, որը միշտ ձգտել է մեզ իր կիս անկ պցելում»:
Այնուհետև Զեմալ փառչան շարունակում էր. «Տարկավոր է
որբոր ջանքերը գործարարել, որպեսզի թույլ չտանք, որ սուսական
հեղեղ անցնի Կովկասյան լեռնաշղթայով: Այդ նպատակի հա-
մար այդ շորս պետությունների պետք է միմյանց միջև կնրեն
պաշտպանողական դաշինք, որն ուղղված լինի մոսկվացիների
հնարավոր ներխուժման դեմ»:

1919 թվականին Հյուսիսային Կովկասի և Դադատանի աշ-
խատավորները նոր արհամարքների ենթարկվեցին: Դեպի Մոսկ-
վա արշավող իր բանակների թիկունքն ստրպայնդելու նպատա-
կով գնեկերալ Գենիկինը մեծ թվով զորքեր նետեց Հյուսիսային
Կովկասի և Դադատանի զեմ, որտեղ շարունակվում էր սովետա-
կան իշխանության համար մղվող գզվարների պայքարը: Սպի-
տակզվարդիական զորքերի թիկունքում շատ ակտիվ գործում
էին Գեկալոյի գլխավորում հեղափոխական-ապստամբական ջո-
կատները: Գենիկինը հանդիպեց ոչ միայն լեռնականների հե-
ղափոխական ուժերին, այլև այն օսմերի դիմադրությունը, որտե-
ր իսլամի գրոշի ներքո պայքարում էին Հյուսիսային Կովկասի և
Դադատանի «անկախության» համար: Իսկ սպիտակ գնեկերալը,
պայքարելով սուսական միապետական կարգերի վերականգնման

¹ ՏՄ «Борьба за установление и упрочение Советской власти в Дагестане (1917—1921 гг.)». Сборник документов и материалов. М., 1958, էջ 76, 77:

¹ Джемаль паша, Записки 1913—1919, т. 3. Закрытое РКП (б), Тифлис, 1923, с. 239.

² Նույն տեղը, էջ 238—239:

Նամար, ոչ մի խոսք չէր ուզում լսել լեռնականների որևէ ինքնավարություն տալու մասին: Այստեղից էլ լեռնական մուսուլմանական ուժերի և Հնգափոխական ուժերի ժամանակավոր միախորտված բնօրհանոր թվնամու՝ Գենիկիների դեմ համատեղ պայքար մղելու համար՝

Այսպես, օրինակ, ընդգրկվելով դենիկիեյանների դեմ մղվող պայքարի մեջ, Չեչենիայի հոգևորականության աստիճանագրող շատերը, այդ թվում շեյխ Ուզուն Հաջին կապ էին պահպանում դենիկիեյանների թիկունքում գործող տեղի Հնգափոխական-ապստամբ չոկատների ղեկավար Գիկալույի հետ:

Չնայած համառ դիմադրությանը, Գենիկիների մեծաթիվ զորքերը զբաղեցրին Հյուսիսային Կովկասի և Գաղստանի լայնարձակ շրջանները: Ապիտակ գնեկաբազ մեծ ապստամուկացի զորք լեռնականների վրա, պահանջեց կազմել և իրեն տրամադրել զորամիավորումներ՝ սովետական իշխանության դեմ կռվելու համար:

1919 թվականի օգոստոսի վերջերին Գենիկիների դեմ ապստամբություն բարձրացրին Կովկասի ժողովուրդները՝ դառն ստանցիները, ինգուշները, շեչենները և կարաբղիները: Պայքար կատարող բնույթ ընդունեց: Ոչ մի տեղից օգնություն չտանալով, լեռնականները միայն նրացաններով ու գաղափաներով արշավանալով մարտի նեղուցին կազակական-սպայական ուժերի դեմ: Չեչեն զցեղով մեծ քանակությամբ ապստամբավար, լեռնական ապստամբ չոկատները դիմելցին: Սեպտեմբերի 28-ին Գրոզնու մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում դենիկիեյանները պարտություն կրեցին: Մինչև հոկտեմբերի կեսերն ապստամբները սպիտակգվարդիականներից մաքրել էին բոլոր լեռնային ամրացված կետերը և գրավել Գրոզնի, Քեմիր-հան-Շուրա և Գե, բնուտ քաղաքները՝

Այս իրադարձությունների ժամանակ խիստ բնութագրական էր Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության ընտան գիրքը: Ապստամբության բնօրհան Ադրբեջանի մուսուլմանական գործիչները և պանթուրանականները մուսավաթական կառավարությունից պահանջեցին ակտիվ դիմում աջակցություն ցույց

տալ հավատակից լեռնականներին: Բայց այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ լեռնականների ապստամբական շարժումը ծավալվում է բուլղերկյան դրոշի ներքո, և ենթարկվելով Ադրբեջանը ազդակալելու դենիկիեյանների սպառնալիքներին, մուսավաթական կառավարությունը, ինչպես նշում էր Ս. Մ. Կիրովը, ստանձնեց օպարայա ու անտարբեր դիտողի դեր, ոչ մի օգնություն ցույց չտալով ապստամբներին՝:

Ընդհանուր թշնամու՝ դենիկիեյանների պարտությունից անմիջապես հետո նորից կտրուկ սահմանադատում տեղի ունեցավ լեռնականների մեջ, եթև մուսուլման աշխատավորներն այդ հողթնակի մեջ տեսնում էին լեռնաշխարհում սովետական իշխանության վերջնական հողթնակի և ամբարկցիան երաշխեթը, այսպես, ընդհակառակը, Քուրբայի, Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի և Գաղստանի մահմեդական ղեկավարները լեռնականների ապստամբական շարժումն օգտագործել իր պահելայամական և պանթուրական նպատակներին:

1919 թվականի աշնանը Չեչենիայում (վեղեն զուլգ) մարմին առավ այսպես կոչված «շարիաթական միապետությունը» կամ «Հյուսիսկովկասյան էմիրությունը»: Այդ պետությունը ստեղծվեց տեղի ղեկավարների մուսուլման հոգևորականության կողմից: Դեկավար զեբ էր խաղում շեյխ Ուզուն Հաջին, որը կապեր խղել էր Գիկալույի հետ: Նրան աջակցում էր ժայռահեղ ղեկավարները, թուրքական գործակալ Դիշինսկին: Սա հայտարարում էր, թե ինքը հատուկ համառամագրով Չեչենում է եկել «սամանյան կայսր» անունը Հյուսիսային Կովկասում Շաքիաթական միապետությունն կազմակերպելու համար:

1920 թվականի փետրվարին կարմիրբանակայինների մի շուտառ լինեների օգնությամբ Շատալ գյուղում հայտնաբերեց էմիրական ղեկավար չոկատներին և դիմաթափ արեց: Քուրբայական գործակալները, այդ թվում Դիշինսկին, ձերբակալվեցին: Շարիաթական միապետությունը պայթեց օժանոթ պղպաղակ պես՝

Հնգափոխական դարաշրջանը լեռնական ժողովուրդների ծոցից երևան հանեց լեռնային գործիչների մի փալլուն համաստեղություն: Նրանցից էին կարաբղիները Բետալ Կամբոլովը,

¹ ՏՊ. Ա. Կարինյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1934, էջ 51—54:
² ՏՊ. Ս. Մ. Կիրով, Статьи, речи, документы. Партиздат ЦК ВКП(б), М., 1936, էջ 148:

¹ Ա. Կարինյան, Երկերի ժողովածու, էջ 147—149:
² ՏՊ. Ս. Մ. Կիրով, Статьи, речи, документы, էջ 214:

Մամիզ Ֆանգիկը, Տեւրոտ Ախոխովը, Մուրզարեկ Եուզովը, բալկասերն Մահոմեդ էնեկը, Սոլտան-Համիզ Կարաբեկովը, ադիգեկ Մուսա Հովզազիկը, կարաշաղեի Ումար Ալիևը, օս Գե-գորգի Ֆազուլովը, լեւին Ասանբեկ Ենրիֆովը, ինգուշ Գաֆուր Ախրիբը, զաղստանցիներ Ուլտրիչ Բույնակսինը, Մախաշ Գա-խաղաևը և ուրիշներ¹։ Չքաժոր լեռնականների այդ խիզախ առաջնորդները ողելուով էին անկուսակցական մասսաներին, գլխավորում նրանց պայքարը սովետական իշխանության հաղ-թանակի համար։ Նրանցից շատերն ընկան ժողովրդական ընդ-հանուր գործի հաղթանակի համար մղված պայքարի ճանա-պարհեր։

Հյուսիսային Կովկասում սովետական իշխանությունը վերա-կանգնելուց հետո կոմունիստական կուսակցության առջև ծա-ռայալ Ադրբեջանում և ամրորը Ադրկովկասում սովետական կարգերի հաստատելու խնդիրը։

Մուսավաթական ղեկավարի պանթուրքական-պանիսլամա-կան պրոպագանդայի և թուրքական լղաղարող գավերի պայ-մաններում Ադրբեջանի բանվորներն ու գյուղացիները շարունա-կում էին պայքարը Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափար-ների հաղթանակի համար։ Բուլղերիկներ մերկացնում էին մու-սավաթականների հակաժողովրդական քաղաքականությունը, ցույց տալիս, որ Ադրբեջանի «անկախ» կառավարությունը բան-վորներին և գյուղացիներին թշնամի կառավարություն է, ադրե-ջանական խաների ու բեկերի, ադրբեջանցի նավթարդյունաբե-րողների շահերի արտահայտիչը։

Չնայած աշխատանքի դժվարին պայմաններին, Ադրբեջանի բուլղերիկները կարողացան կանոնավորել բուլղերիկյան մամուլի լույսարձայնան ու տարածման գործը։ 1918—1920 թվական-ներին ադրբեջաներեն հրատարակվում էին բուլղերիկյան կամ բուլղերիկամետ «Ֆուգարա սադասի» («Չքաժորության ծայն»), «Աղբերաչքան ֆուգարասի» («Ադրբեջանական լքավո-րություն»), «Բակի ֆիխլե կոնֆրանսընըն ախբարի» («Բաբ-զի բանվորական կոնֆերանսի տեղեկագիր»), «Հուրիթթ» («Ազա-

տություն») պարբերականները²։ Դրանց միջոցով բուլղերիկները լայն մասսաների մեջ տարածում էին մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարները, մերկացնում մուսավաթականների արյունալի օժիմը, պանթուրքականների և պանիսլամականների մեքենա-չությունները, աշխատավորներին նախապատրաստում առա-ջեկա դասակարգային մարտերին։

Արդեն 1919 թվականի սկզբներին Ադրբեջանի մի շարք շրը-ջաններում ծայր առան բացահայտ հակակառավարական կուլյը-ները։ Գլանջայի, Ղազախի, Լենթրանի գավառներում և այլ վայրերում գործում էին գյուղացիների դինամո ջոկատներ։ Մու-սավաթական զորքերի հետ բազմաթիվ ընդհարումներ ունեցավ, որինակ, Կազըր Մահմեդովի գլխավորած ջոկատը, որի մեջ ընդգրկված էին ոչ միայն ադրբեջանցի, այլև հայ գյուղացի-ները։

Բուլղերիկյան կազմակերպությունների անմիջական աջակցու-թյամբ գյուղացիական պարտիզանական ջոկատները 1920 թվա-կանի մայիսին սովետական իշխանություն հաստատեցին Լեյ-քորանում և ամբողջ Մոկանում։ Ապստամբները հերքե ամիս շարունակ դիմադրում էին մուսավաթականների և օտարերկրյա ինտերվենտների միացյալ ուժերի հարձակումներին, բայց զե-րակչիլ սովերի ճնշման տակ ստիպված էին տեղի տալ ու եա-հանջելը։

Միաժամանակ Ադրբեջանի կոմունիստական կազմակերպու-թյուններն ամբապնդում էին սեփական շարքերը, ընդալնում կապերը մասսաների հետ։ Մեծ ակտիվությունը էին գործում նաև «Հուամեթ» և «Աղալեթ» կոմունիստական կազմակերպու-թյունները։

1920 թվականի փոթորվարին Բաքվում անկեղալ պայմաննե-րում տեղի ունեցավ Ադրբեջանի բուլղերիկյան կազմակերպու-թյունների առաջին համագումարը, որտեղ և ստեղծվեց Ադրբե-ջանի կոմունիստական կուսակցությունը (ԱԿԿ)։ Այն ստեղծվեց տնրիտորիալ սկզբունքով, որպես ԲԿ(բ)Կ անբաժան մաս։ Լինել-ով ադրբեջանական ժողովրդի առաջավոր ջոկատը, ստեղծ-ման հենց առաջին պահից կա իր մեջ զուգակցեց Ադրբե-ջանի բանվոր դասակարգի, ադրբեջանական ժողովրդի ինտեր-

¹ Տե՛ս՝ Ք. Խ. Կուգոբ, Կ. Ա. Կուլոբ, Борьба трудящихся за власть советов в Кабарде и Балкарин, Нальчик, 1957, էջ 72, Бербеков, Переход к социализму народот Кабардино-Балкарин, Нальчик, 1963, էջ 54։

² Տե՛ս՝ «Օчерки истории Коммунистических организаций Закавказья. 1883—1921 гг.», изд. ЦК КП Грузии, Тбилиси, 1961, էջ 433։

նացիոնալ և ազգային խնդիրները: «Նումմեթ» և «Աղալեթ» բուլղարական կազմակերպությունները, որոնք հաջողությամբ կատարել էին իրենց խնդիրները, ձուլվեցին Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության մեջ և իրենց ֆունկցիաները հանձնեցին ԱԿԿ նորաստեղծ կենտրոնին:

Թվ(բ)Կ կենտրոնի ցուցումներով և ԹԿ(բ)Կ կովկասյան կրկնային կոմիտեի անմիջական ղեկավարությամբ Ադրբեջանի կոմունիստները գլխավորապես աշխատավոր մասսաների պայքար մուսավաթական կառավարությունը տույապելու և Ադրբեջանում սովետական իշխանություն հաստատելու համար:

Այդ պատմական խնդիրը կատարելու համար արդեն 1920 թվականի գարնանը ստեղծվել էին նպատակորդ պայմաններ: Կարմիր բանակի զորամասերը, մարտի վերջերին Հյուսիսային կովկասում գլխավորն շախախելով ղեկիկիսյան զորքերին, ապրիլի կեսերին ընդհուպ մտնեցան Ադրբեջանի սահմաններին:

1920 թվականի ապրիլի 27-ին Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության գլխավորությամբ Բարձի բանվորական զինված ջոկատները մարտական պատրաստության մեջ գրվեցին: Կոմունիստների պատվիրակությունը վերջնագրի ներկայացրեց մուսավաթական կառավարությանն ու պառլամենտին՝ իշխանությունը հանձնելու մասին: Մինչ պառլամենտը քննարկում էր վերջնագրի պահանջները, բուլղարիկների զինավորած հեղափոխական զինված ջոկատները գիշերվա զեմ արդեն զբաղվել էին կառավարական շենքերը և քաղաքի կարևոր կետերը: Ստեղծվեց ժամանակավոր ուսգլմահափոխական կոմիտե: Ադրբեջանը հայտարարվեց սովետական սոցիալիստական հանրապետություն: «Ադրբեջանի հեղկոմը և Բարձի պրոլետարիատը,— գրում էր Պ. Կ. Օրբոնիկիձեն,— օրենքից և անչեցին կարմիր բանակին, որի հայտնվելը խուճապ տուաջցրեց մուսավաթական կառավարության շրջանում. վերջինս պառլամենտական ակտով իշխանությունը հանձնեց Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցությանը»: Ապրիլի 28-ին ժամանակավոր ուսգլմահափոխական կոմիտեի նիստում հայտատվեց Ադրբեջանի սովետական հանրապետության առաջին Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը Ն. Նարիմանովի գլխավորությամբ:

Այսպիսով, իր ազատության և անկախության համար եղբայրական ադրբեջանական ժողովրդի երկարատև պայքարը վերջացավ փայլուն հաղթանակով, որը նրան կանգնեցրեց սոցիալական ազատագրության և ազգային վերածնության լուսավոր ճանապարհի վրա:

1920 թվականի մայիսի 5-ին Վ. Ի. Լենինը ԽՍՀՄԸ Ժողովուրդի անուկից Ադրբեջանի նորաստեղծ սովետական կառավարության ուղարկեց ողջունի հուպար՝:

Ադրբեջանի հայ աշխատավորները նույնպես ջերմորեն ողջունեցին սովետական կարգերի հաղթանակը: Ապրիլի 29-ին հայկական Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոնում՝ Շուշիում ստեղծվեց հեղկոմ: Մայիսի 12-ին Շուշի մտավ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի 281-րդ գումգր: Ղարաբաղի բնակչությունը ցնծություն մեջ էր: Մայիսի 18-ին Շուշի կեավ Պ. Կ. Օրբոնիկիձեն, որը մայիսի 22-ին Բարձից հեռադրեց Վ. Ի. Լենինին, թե Ղարաբաղում «հայ և մուսուլման բնակչությունը ուրախությամբ է դիմավորում ուսական կարմիր բանակին»:

Մայիսի 26-ին Ղարաբաղի հայության 10-րդ համագումարը ողջունեց կարմիր բանակի զորամասերին Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարվեց սովետական: Ստեղծվեց Ղարաբաղի հեղկոմ՝ Սաքո Համբարձումյանի նախագահությամբ: Մինչև հունիսի վերջը հեղկոմներ ստեղծվեցին մարդի բոլոր բնակավայրերում:

Ղարաբաղում սովետական կարգերի հաղթանակը նոր լիցք հաղորդեց հարևան հայկական մարզերի՝ Զանգեզուրի և Նախիջևանի աշխատավորների պայքարին:

Սովետական իշխանության հաղթանակն ազատագրություն բերեց Միջին Ասիայի ժողովուրդներին, որոնք ցարիզմի ժամանակ ենթարկվում էին ազգային ճնշման ու շահագործման:

Քուրբեստանում մղվող հեղափոխական պայքարի կենտրոնը Տաշքենդն էր 1917 թվականի հոկտեմբերի 28-ին բուլղարիկների գլխավորությամբ այստեղ պատասխանություն սկսվեց ժամանակավոր կառավարության Քուրբեստանյան կոմիտեի իշխանու-

1 К. Г. Орджоникидзе. Избранные статьи и речи. 1918—1937. ОГИЗ, Госполитиздат, 1945, с. 48.

2 ՏԿ՝ Վ. Ի. Լենին, Նժժ, հ. 41, էջ 143:
3 ՄԻժ ՄՍՍՄ, ֆ. 4065, ց. 1, գ. 105, թ. 1.

Քյան ղեմ: Ապստամբած Տաշքենդին օգնության եկան Թուրքեստանական մյուս քաղաքների, գյուղերի և ղչաղաների աշխատավորները: Ապստամբությունը տարածվեց Ղըզըլ-Արվաթի, Քայրամ-Ալիի, Մերվի, Չիմենտի, Թերմեզի և այլ քաղաքներում և ղչաղաներում: Ռուս բանվորների և զինվորների հետ ուս ուսի մարտնչում էին ուղբիկները, սաշիկիները, զազախները, Թուրք-մենները: Նրանց զլուխ էին կանգնած հեղափոխականները Ս. Կասիմխոջան, Ա. Բարաչանովը, Գ. Քամալովը, Տ. Արդուրահմանովը, Մ. Միրիտոզիևի և ուրիշներ: 1917 թվականի հոկտեմբերի 31-ին Տաշքենդում հաղթեց սովետական իշխանությունը: Նոյեմբերի կեսերին անտեղ տեղի ունեցավ սովետների երկրամասային համագումար, որը կազմեց Թուրքեստանի երկրամասի օտարվորական կոմիտաների խորհուրդ՝ Ֆ. Բ. Կոլեսովի գլխավորությամբ:

Թուրքեստանի երկրամասում սովետական իշխանության հաղթանակն առաջ կրեց րայերի և մանապների, խաների և մովսուղաբաների¹, բեգերի և էմլլակղարաների², րայամիների³, մուսուլմանական հոգևորականության և ուսս սպիտակզվարդիականների կատաղի դիմադրությունը: Երկրամասի հակահեղափոխական ուժերն անզրկական իմպերիալիստների հետ միասին, որոնք վախճնում էին իրենց սահական զարդաքներին վրա սովետական Թուրքեստանի հեղափոխական ազդեցությունից, կազմակերպում էին հակասովետական դավադրություններ ու խռովություններ:

Ուզբեկական, զազախական, տաշիկական և կիրգիզական բուրժուական ազգայնականները 1917 թվականի նոյեմբերի վերջերին Կոկանդ քաղաքում հրավիրեցին «Տամամուսուլմանական» երկրամասային IV համագումարը⁴: Տեղի բնորոշումը պատահական չէր: Կոկանդում շատ ուժեղ էր սեպեհյոն հոգևորականության ազդեցությունը: Բացի այդ, այստեղ գտնվում էին մեծ թվով Թուրք սազմագնդիներ, որոնց մեջ քիչ էլին պանթուրքա-

կանները, մարզիկ, որոնք կատաղի ատելությամբ էին լցված սովետական իշխանության հանդեպ: Համագումարին ներկա էին «Ալաշ», «Միլիթ-Շուրա», «Շուր-ի-իսլամիյա», «Ուլամա» կուսակցությունները, հակասովետական մուսուլմանական այլ ուժեր, որոնք հանդես էին գալիս «Արևելքը մուսուլմաններին», «Թուրքեստանը Թուրքեստանցիներին» ղեմազորգի լողնեցներով: Համագումարը, ի հակակշիռ Թուրքեստանի սովետական իշխանության, երկրամասը հայտարարեց «ինքնավար տերիտորիա», որը ստացավ «կոկանդյան ինքնավարություն» անունը: Համագումարը ստեղծեց Թուրքեստանի Փամանակավոր կառավարությունը Չոկանի և Տինիրաշիի գլխավորությամբ: Հակահեղափոխական այդ կառավարության մեջ մասն մուսուլման րարձը հոգևորականության ներկայացուցիչներ, րամբալի արտադրության և վաճառքի խոշոր կոմերսանտներ, հողատերեր, Ֆերգանայի քաղաքային բուրժուալիախներ կայացուցիչներ: Այդ ողջ խայտարղետ կամպանիան բռնեց կատաղի հակահեղափոխական դիրք: «Կոկանդյան ավտոնոմիային կառավարությունն օրենքներ ընդունեց, որոնցով հողը և ձեռնարկությունները հայտարարվեցին անձեռնմխելի մասնավոր սեփականություն: «Ավտոնոմիստներին» հակասովետիզմը մերթնեղեռնում էր պանիլամիզմի, մերթ պանթուրքիզմի ձև: Հակահեղափոխական բուրժուանարիտակրական ինքնավարության դրոշի ներքո համախմբված մուսուլմանական բուրժուական նացիոնալիստների գլխավոր նպատակը Թուրքեստանը Սովետական Ռուսաստանից անջատելն էր:

«Կոկանդի ինքնավարություն» հետ սերտ կապեր հաստատեցին անգլիական իմպերիալիստները, սպիտակզվարդիականները, ատաման Դուստով, Բուխարայի էմիրը և երվաչի խանը: Ունատակ տալով իրենց նախ ազդարարած «ազգային ինքնությունության» սկզբունքները, իրանք ղեմեցին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին՝ Թուրքեստանի «ուժ միլիտանտոց բնակչությանը ազատագրելու» խնդրանքով:

Կոկանդը դարձավ հակահեղափոխության վտանգավոր օջախ:

¹ Թուրքեստանում սովետական իշխանության հաստատման մասին տե՛ս «Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане». Сборник документов, Ашхабад, 1954.

² Տեղալական-քեղային ապստորները:

³ Բուխարայի էմիրի ատրիանակորները:

⁴ Հարուստ գրառւթքներ (Կոկանդներ):

⁵ Տե՛ս ЦГАОР СССР, 1318, оп. 1, т. 23, л. 15.

¹ Տե՛ս И. С. Занушкин, Советская национальная политика и буржуазные историки. Становление Советского многонационального государства (1917—1922 годы) в современной американской историографии, М., «Мисль», 1917, т. 77—78:

Ավտոնոմիտներին աջակցում էին Ղազախստանի և Անդրկասպյան երկրամասի ազգայնականների՝ Շուտով «Կոկանդյան ավտոնոմիան» գարսելի սլեմականների, աչ Էհենների, ժենշեվիկների և ուս սպիտակզվարդիականների, Նակահեղափոխական բուրժուական ձեռնարկները:

Ավտոնոմիտներին, սակայն, շահագործող զգալի թվով զինված ուժեր հավաքել: Նրանք զինված սպիտակզվարդիական կազակային զորամասերի օգնությամբ: Մավալվեցին արյունահեղ մարտեր հեղափոխական և Նակահեղափոխական ուժերի միջև: 1918 թվականի փետրվարին կոկանդյան Նակահեղափոխական ուժերը պարտություն կրեցին, ինքնակաշ Ֆինքնավար կառավարությունը ցրվեց: Սովետական իշխանությունն ամբողջ Քուրբեստանում ամրապնդեց իր դիրքերը¹:

Պետրոգրադում սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակից մի քանի օր շնչեղած սովետական կարգեր հաստատվեցին Ղազախստանի մի շարք քաղաքներում: 1917 թվականի հոկտեմբերի 30-ին սովետական իշխանություն հռչակվեց Միր-Պարիայի մարզի Պերովկի քաղաքում: Այնուհետև սովետական իշխանությունը հաղթանակեց Աուլեն-Ավայում, Բուկինյան օրջայում, Կաղայինսկում, Ակմոլինսկի և Կոչետավի մարզերում, Սեմիպալատինսկում, Վերնում, Գրենբուրգում և Ուրալսկում:

Ղազախ բայերը, մուլաները և բուրժուական ազգայնականները ձեռնարկեցին բոլոր միջոցները Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթարշավը Ղազախստանում կանգնեցնելու համար:

1917 թվականի նոյեմբերին Սեմեյի լիկի կազակական զորքի պարապուլտները բայերի և կոչակների աջակցությամբ ստեղծեցին Նակահեղափոխական հրեկետորիս՝ կազակային զորային կառավարություն: Նույն թվականի դեկտեմբերին Օրենբուրգում տեղի ունեցած ղազախական բուրժուականվածատիրական վերնախավերի համագումարը որոշում ընդունեց ղազախական մարզերի ինքնավարության և սեփական մուսուլմանական զինված ուժերի ստեղծման մասին: Կազմվեց բուրժուականազգայնական Ալաշ օրդայի կառավարություն (ժամանակավոր ազ-

գային խորհուրդ) կազմում Ա. Բուկինյանովի գլխավորությամբ, որը ներկայացնում էր բուրժուաֆեոդալական վերնախավերի «Ալաշ» կուսակցությունը: Միաժամանակ Ղազախստանի տարբեր մասերում կազմակերպվեցին սպիտակզվարդիական ուրիշ «զորային կառավարություններ», որոնք Ալաշ օրդայի հետ միասին հանդես էին գալիս սովետական իշխանությունից դեմ:

Տեղական բոլշևիկների գլխավորությամբ բուրժուական նացիոնալիստների դեմ ուժեր էլան ղազախ աշխատավորները, որոնք և վերջին հաշիվը որոշեցին «Ալաշ օրդայի» բախտը: Սովետական իշխանության հաստատման ու ամրապնդման համար պայքարի առաջին գծում էին շարժալի ժողովրդի լավագույն զավակներ Տ. Ուսեյովը, Ա. Ջանգիլիյին, Կ. Կուշելովը, Ա. Ռոդրիգակիսը, Յու. Բարսիկը, Ս. Նուրամովը և շատ ուրիշներ: Մավալված մարտերում Նակահեղափոխականների հիմնական ուժերը չախախտվեցին, որոնց մնացորդները որոշ ժամանականց ապաստան գտան կոչակյանների մոտ և նրանց հետ միասին էլ վերջնականապես ջախջախվեցին:

Սոցիալիստական հեղափոխությունը համառ պայքարի գնով հաղթանակեց Քաղաքայում և Բաշկիրիայում:

1917 թվականի հոկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի 8-ին) սովետական իշխանություն հաստատվեց Կազանում: Բոլշևիկյան կուսակցության առաջադրանքով թափար աշխատավորների շրջանում հեղափոխական լայն աշխատանք էին ծավալել Քաթար բոլշևիկները՝ Քամիլ Յակուբովը, Սահիպզարե Սաիդ-Գալիևը, Մինուլլա Վախիտովը, Յակուբ Չանիշևը, Մադիկ Ախալամովը և ուրիշներ: Քաթար ժողովուրդը խանդավառությամբ ընդունեց սովետական իշխանության պատմական դեկրետները և մեծ օգնություններ անձնատուխ եղավ նորաստեղծ կարգերի ամրապնդմանը:

1917 թվականի հոկտեմբերի 26-ին սովետական իշխանություն հռչակվեց Բաշկիրիայում: Ուփայում ստեղծվեց նահանգական հեղկոմ, որի սեպ իշխանությունը ստարածվեց Բաշկիրիայի տարածքի մեծ մասի վրա:

Քաթարիայում, Բաշկիրիայում, ողջ Պովոլժիում սովետական իշխանության հաղթանակի գործում կարևոր դեր խաղացին Հարավարևելյան ուղղման կատանոմ կովոդ մուսուլմանա-

¹ ՏՊՆՆ. Н. Ф. Шигтов, В. И. Ленин и пролетарский интернационализм (1917—1924 гг.), изд-во Политической литературы, Москва, 1974, էջ 22:

² ՏՊՆՆ՝ «Упрощение Советской власти в Узбекистане». Сборник документов, т. 2, Ташкент, 1972, էջ 75—76:

կան զորամասերի մարտիկները՝ Սրանք զորացրվելով, իրենց հակառակորդներին էին հայտնում սովետական իշխանությանը և վերագրանալով հայրենի աույներն ու բազմաբեքը, լծվում նոր, սովետական կարգերի հաղթանակի համար մղվող պայքարի գործին¹:

Սակայն ինչպես թափարական, այնպես էլ բաշկիրական բուրժուական նացիոնալիստները Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը դիմավորեցին զենք ձեռքին: Նրանք հրամարվեցին հասնանալ սովետական իշխանությունը, հանդես եկան ամբողջ իշխանությունը Սահմանադիր ժողովին հանձնելու պահանջով: Շատերն էլ համարեցին Գուտովի, Կուլչակի և մյուս հակահեղափոխական բանդաների շարքերը:

Այն բանից հետո, երբ բուրժուազադանական ուժերին պարզ դարձավ, որ իրենց այդ պահանջն անիրագործելի է, նրանք իրենց ողջ շանքերը կենտրոնացրին թափարական և բաշկիրական ազգային ինքնավարության խնդրի վրա:

Սովետական իշխանությունն առաջընթաց թափարակներին և բաշկիրներին ՌՍՖՍՀ կազմում ազգային սովետական ինքնավարություն ապահովելու ծրագրեր²: Թափար և բաշկիր աշխատավորները չենմոռեն ընդունեցին սովետական իշխանություն այդ կարևոր նախաձեռնությունը և պատրաստակամություն հայտնեցին ամեն գնով նպաստելու զորքի հաջողությանը³: Աշխատավոր մասսաների ընդդրում ծնունդ էին առնում կարմիր բանակի թափարաբաշկիրական զորամիջուկները, որոնք կանգնում էին սովետական իշխանության պաշտպանության դիրքերում: Ամենուրեք հրապիրվող սովետների համազգումարները, կոնֆերանսները, Նիստերը արտահայտում էին սովետական ինքնավարության օգտին⁴: Եվ նրբ 1918 թվականին

ճարտ-սպիրին սովետական կառավարությունը կոնկրետ աշխատանքներ ծավալեց այդ ուղղությամբ, թափար և բաշկիր բուրժուական նացիոնալիստները անարժեքին այն վարկածը, թե բուշկիրներն այդ բաշկին են դիմում տակտիկական նկատառմաններով, ստիպողաբար, հիմնականում այն պատճառով, որ թարքական զորքերը ներխուժել են կովկասի խորքերը: Ժամանակավոր, խարտակի ու անցողիկ այդ բաշկով, ասում էին նրանք, սովետներն ըստ էության պրոպագանդիստական աղբյուր են սկսում, փորձելով պատասխան բարոյական հարված հասցրենել թուրքերին, ինչպես նաև Ռուսաստանի թուրքապազու ժողովուրդներին ջրաց տալ, թե մուսուլմանների իսկական ազատությունը բուշկիրյան հեղափոխության մեջ է:

Միտամանակ բուրժուական նացիոնալիստները թափարների ու բաշկիրների ազգային սովետական ինքնավարությունը հակադրեցին ազգային բուրժուական ինքնավարություն ստեղծելու իրենց պահանջները: Նրանք, որ 1917 թվականի փետրվար-հոկտեմբերին հանդես էին գալիս կուլտուր-ազգային ինքնավարություն ունենալու պահանջով, սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակից հետո արագորեն վերակառուցեցին իրենց տակտիկան, մի կողմ դնելով կուլտուր-ազգային ինքնավարության հարցը, առաջ քաշեցին բուրժուական ազգային պետականություն ունենալու պահանջը: Հեղափոխության և հակահեղափոխության միջև այդ խնդրի շուրջ ծավալվեց երկարատև և արյունալի պայքար:

Գնուս 1917 թվականի նոյեմբերի 29-ին Ռեֆայում հրավիրված ներքին Ռուսաստանի և Սիրիի թուրք-թափարներ ազգային ժողովը որոշում ընդունեց կազմակերպել թափար-բաշկիրական միացյալ բուրժուական պետություն՝ Իդել-Ուրալ շտաբ (Ուրալ-Վոլգյան նահանգ) անունով: Այդ գաղափարը մուսուլմանական բուրժուական նացիոնալիստները փայլաբայում էին նաև հետագա երկու տարիներին: Հենց այստեղ էլ՝ Ռեֆայի ազգային ժողովում կազմավորվեց Ուրալ-Վոլգյան նահանգի ստեղծումն իրականացնող կոլեգիա, ինչպես նաև հետ-

¹ Տե՛ս «Разложение армии в 1917 году», М.—Л., 1925, էջ 85. «Из истории борьбы за установление Советской власти», ноябрь 1917—февраль 1918 г. «Сборник исторических документов и материалов», М., 1943, էջ 56:

² Տե՛ս ПГВНА, ֆ. 2067, օտ. 3, ձ. 36, ս. 256, 257; ձ. 673, ս. 294.

³ Տե՛ս ПГАОР СССР, ֆ. 1318, օտ. 1, ձ. 37, ս. 6.

⁴ Տե՛ս ПГАОР СССР, ֆ. P—1318, օտ. 1, ձ. 27, ս. 37; ձ. 38, ս. 44.

⁵ Տե՛ս ПГАОР СССР, ֆ. 1318, օտ. 1, ձ. 21, ձ. 49—51; ձ. 23, ս. 53—56; ձ. 82, ս. 3.

⁶ Տե՛ս ПГАОР СССР, ֆ. P—1318, օտ. 1, ձ. 73, ս. 71.

¹ Տե՛ս «Образование Башкирской Автономной Советской Социалистической республики». Сборник документов и материалов, Уфа, 1959, էջ 128, 129:

վորվեց Աղզային վարուիթյուն (Միլլի իդարա)՝ Ս. Մարտիրոսովի ղեխավորութամբ՝:

Իդէ-Սուրայ շտապի ստեղծման օրերին թափարական և բաշկիրական բուրժուական ազգայնականները ծավալեցին բուռն ազդեացիա և պրոպագանդա: Ընթացում էր, որ շտապը հրահայտարած պետություն է լինելու, որը միավորելու է Կազանի, Ուֆայի, Միմբիրսկի, Վյատկայի, Պերմի նահանգները: Բուրժուական ազգայնադուները բնավ հաշիվ չէին նստում այն իրողություն հետ, որ ստեղծվելիք Ուրալ-Վոլգյան պետության տարածքներում թափարական և բաշկիրները փոքրամասնություն էին կազմում: Օրինակ, Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին Բաթարները բնակչության մեջ կազմում էին Կազանի նահանգում՝ 31, Ուֆայի՝ 15, Սամարյի՝ 11, Միմբիրսկի՝ 9, Վյատկայի՝ 5, Պերմի նահանգում՝ 5,5 տոկոս՝:

Բուրժուական ազգայնականները լի էին իրենց երազած բուրժուական պետությունն սաղգային սվիններով՝ պաշտպանելու վճռականությամբ:

Այդ նպատակով Թափարիայում ստեղծվեց բուրժուազգայնական մի խոշոր գերմոնական կազմակերպություն՝ Հարբի շարք (ազգական խորհուրդ) անունով, որի կենտրոնը Կազանն էր: Ստեղծվեցին նաև առանձին թափարական զեմլեք, որոնց մեջ մտրիլիզացվեցին հազարավոր մարդիկ: Կազանում՝ 20 հազար, Օրենբուրգում՝ 12 հազար, Ուֆայում՝ 15 հազար, Պոլովոմեին քաղաքներում՝ մոտ 10 հազար մարդ՝ Հարբի շարքի կապեր հաստատեց ուկրաինական Կենտրոնական օւադայի, Բաշկիրական կուրուլայի, սորբչեանական մուսավաթականների, Բուրջեստանյան ավտոնոմիստների, ղաղախական սալա-օրդասցիների, չուվաշ, մարի, ուլմուրտ ազգայնականների հետ:

Բաշկիրական բուրժուական ազգայնականները նույնպես հենվում էին իրենց նեթական ազգային զորամասերի վրա և ամուր

կապերի մեջ էին մուսուլմանական մյուս տարածքների ազգայնական «կառավարություններ» հետ:

Թափարական Հարբի շարքի և բաշկիրական բուրժուազգայնական ուժերի շուրջը համախմբվեցին ուսու հակահեղափոխական տարրերը, այդ թվում ուղղափառ հողերականները: Մրանք հանկարծ սկսեցին խոսել թափարակների և բաշկիրների կուրուրականության և մարդասիրության մասին: Ավելին, նրանք նույնիսկ ասում էին, թե «հակատագիրը թափարակներին է վստահել ուսական պետության փրկիչների զեմլեք»: «Լավ է թափարական խանութները, քան բուլշեիկյան թագավորությունը», — ասում էին նրանք՝:

Ի պատասխան ուսական բուրժուազիայի, նրա կազմատեղան և էտնամենչիկյան սպասավորների թուրքամետ հայտարարությունների, Հարբի շարքի խոստացավ զինված պայքար սկսել սովետական իշխանության դեմ:

Իմանալով այդ մասին, Կազանի սովետը և նրա մուսուլմանական կոմիսարիատը որոշեցին վճռական գործողություններով վերացնել հակահեղափոխական օչայները: Արգելվեց բուրժուազգայնական կազմակերպությունների գործունեությունը, փակվեցին նրանց տպագիր օրգանները, գինաթափվեց թափարական և բաշկիրական ազգային զորամասերի մի մասը, իրականացվեցին սովետական կազմերի ամրապնդման նպատակին ուղղված այլ միջոցառումներ՝:

Սակայն 1918 թվականի ամռանը Թափարիայում, Բաշկիրիայում և Պոլովոմեում հաստատված սովետական իշխանությունը ժամանակավորապես ընկավ էտնիսի սկզբներին սպիտակ չեխերը և ուսական սպիտակզարգիականները զավթեցին Ուֆան, Չելսյարինսկը, Օրենբուրգը, Կազանը: Հաստատվեց ինտերվենտների և սպիտակզարգիականների ժամանակավոր արշավի տիրապետությունը, սառչեց նաև սպիտակզարգիական, կազակական բազում «կառավարություններ»:

1918 թվականի ամռանը սպիտակզարգիական «կառավարություն» ստեղծվեց Սամարայում: Դրա ողջնշողը այսպես

¹ ՏՂ՝ «Образование Татарской АССР». Сборник документов и материалов, Казань, 1963, էջ 30:

² ՏՂ՝ Գ. Իбрагимов, К истории организации ТССР, — Информационный бюллетень ВОКС, 1927, № 23—25, էջ 2:

³ ՏՂ՝ Մ. Ա. Сайдашев, Ленин и социалистическое строительство в Татарии 1918—1923, էջ 58:

¹ ՏՂ՝ Մ. Ա. Сайдашев, Ленин и социалистическое строительство в Татарии 1918—1923, էջ 58:

² ՏՂ՝ «Образование Татарской АССР». Сборник документов и материалов, էջ 314—315:

կղզված Սահմանադիր ժողովի անդամների կոմիտեն էր (Комитет членов Учредительного собрания — КОМУЧ): Սամարայի «Կառավարություն» իր իշխանության տակ առավ նաև թաթարական տարածքները, այդ թվում՝ Կազանը: ԿՈՄՈՒՉ-ի կառավարությանը կից ստեղծվեց Հատուկ մուսուլմանական կոլեգիա, որը հենց սկզբից հետևողական հակաբուլղարիզման ուղղությամբ վերցրեց: Գ. Բաուայի խորհրդարանում կրկին սկսեց լույս տեսնել «Կուրուլայա» ծայրահեղ հետադիմական, բացահայտ հակահեղափոխական թերթը: Թաթարական բուրժուական ազգայնականներն ակտիվորեն մասնակցում էին սպիտակզարգացյալների կողմից վերականգնված և հակահեղափոխության օջախ դարձած Կազանի բաղաբաշխի դումայի աշխատանքներին: Կոնսուլականներին փութաշահորեն աջակցում էին թաթարական բուրժուական ազգայնականները Յուադ Քուկտարովը, Սաիզգարեյ Ալկիեբը, Ամիր Մամյենը, Իսակ Ալմաշովը, ժողովուրդաբարձր ման Իսահակովը, Կասիմ Սալիբը և ուրիշներ: Միլի շուրուն, Հարբի շուրուն, Միլի իդարան (Սղզային վարչություն) և թաթարական բուրժուազիայի մյուս թաղաքական օրգանները դերակցեցին սպիտակզարգացյալների տրամադրության տակ: Այդպես վարվեց նաև թաթարական հասարակության տականքներից մեկի՝ երչիկագործ Արզուլայ Կիլիշիևի հրամանատարությամբ կազմակերպված հեծյալ բանդիկաների խուճը, որին սուլվեց «մուսուլմանական էսկազորն» մեծազորը անուշը:

Հակասովետական պայքարի միասնական նպատակները կոնսուլականների հետ էին միավորել նաև լուվաշական բուրժուական ազգայնականներին, որոնց զույգ կանգնած էին Գ. Ալյունովը, Ս. Նիկոլայեն, Գ. Պետրով-Յումանը, Ի. Վասիլևը և ուրիշներ: Վերջինս նաև խմբագրում էր «Յիպար» կատաղի հակասովետական լրագիրը, որը սկսել էր լույս տեսնել 1918 թվականի օգոստոսին:

ԿՈՄՈՒՉ-ի «մայրաքաղաք» Սամարան թաթար, բաշկիր, լուվաշ հակահեղափոխականների համար յուրաքանչյուր Մեքքա դարձավ, որտեղ նրանք ստանում էին «կառավարական զեկավար ճահահեղներ» ու հանձնարարականներ և, վերադառնալով տեղերը, ճգնում էին անթերի կատարել դրանք:

1918 թվականի ամառն վերջերին Չելյաբինսկում, իսկ սեպտեմբերին Ուֆայում տեղի ունեցան սպիտակզարգացյալ պարտիսանների «պետական» խորհրդակցություններ, որտեղ քըն-

նարկվեց «Տնտեսաօտարման կառավարություն» կազմակերպչը: Չելյաբինսկի «պետական» խորհրդակցությունը մասնակցեցին մուսուլմանական հակահեղափոխության մի շարք պարագլուխներ, այդ թվում Թուրքեստանի ժամանակավոր կառավարության նախագահ Մուստաֆա Չոկանը, բաշկիր նացիոնալիստ Ջեքի Վալդովը, թաթար նացիոնալիստներ Թուհվաթուլինը, Մամլենը և ուրիշներ:

Այնպիսի բազմամարդ էր Ուֆայի «պետական» խորհրդակցությունը: Ենկի էին սպիտակզարգացյալական, կազակական բազմաթիվ «կառավարությունների» ներկայացուցիչներ, կաղնուներ, էսէններ, մենչևիկներ: Ենթա էին նաև թյուրք-թաթարական ազգայնականներ:

Նախօրյակին դարձյալ Ուֆայում հավաքվեց թաթարական, բաշկիրական, կիրգիզական, զազարական և այլ ազգայնականների մի խառնածոգով, որն իրեն հայտարարեց «Թյուրք-թաթարների համառուսաստանյան կոնֆերանս»: Կոնֆերանսի անունից բուրժուական ազգայնականները մի խնդրազիր ներկայացրին Ուֆայի «պետական» խորհրդակցությանը: Նրանք, որ մինչ այդ հավակնում էին ստեղծել Եզել-Ուրայի, Թուրքեստանի, Ղրիմի և այլ մուսուլմանական պետական կազմավորումներ, այժմ բավարարվում էին միայն նրանով, որ խնդրում էին ապագա «համառուսաստանյան կառավարության» մեջ իրուսաստանի մուսուլմաններին մեխիստրական մեկ տեղ տալ:

Խորհրդակցությունում կազմավորվեց հինգ հոգուց բաղկացած «Ժամանակավոր համառուսաստանյան կառավարություն»՝ այսպես կոչված Ուֆայի զերկուտրիան: «Կառավարության» մեջ մուսուլման ազգայնականները շատացան ոչ մի տեղ: Գերեկուտրիան նպատեց Կուլաշի հրոսակները ժամանակավոր հաշտությունը և նրա արյունալի զիկտատուրայի հաստատմանը:

1918 թվականի աշնան կարմիր բանակը նորից ազատագրեց Թաթարիան, Բաշկիրիան, Պոլովժինը: Բայց մի քանի ամիս հետո սովետական իշխանությունը նորից ժամանակավորապես բնկավ:

Ստանալով օտարերկրյա ինպնրիալիստական սերուխոնների առատաձեռն օգնությունը և հավաքելով հակայական բանակ, նախկին ցարական ծովակալ Կուլաշը սկսեց հակասովետական արշավ, գրավելով զգալի տարածություններ, այդ թվում Թաթարիան ու Բաշկիրիան: Հաստատվեց հակահեղափոխության

արյունայի դիկտատուրա: Վերացվեցին սովետական հիմնարկները, ֆիզիկապես անիրա ուշաջգում էին հեղափոխության նվիրյալ մարտիկները:

Թաթարական և բաշկիրական նացիոնալիստները կուլակյանների օգնականներն էին ռազմաճակատում և թիկունքում, խոսքով և գործով աջակցում էին նրանց: Հավատարիմ հպատակի փութաշանությամբ նրանք փնտրում-գտնում և սպիտակ բանդաների հողատմանն էին հանձնում կուսակցական և սովետական աշխատողներին, թաթար և բաշկիր ստաշավոր մտավորականներին: Կազմում ստեղծում էին մուլա Արդուլլա Աւաշանասի բանդաները, որոնք զեղակահարեցին նշանավոր հեղափոխական րուշեիկ Քամիլ Յախորովին: Բուզուլմայի գավառում անթիվ շարագործություններ կատարեց Ամաստնակ գյուղի մուլա Հադի Ապասովը: Այդ ամենը կրկին հաստատում էր լենինյան այն դրուժբը, որ բամեն մի ինկապես լուրջ և խոր քաղաքական հարցում խմբավորումը տեղի է ունենում ըստ դասակարգերի և ոչ թե ըստ ազգերի: Արյունայի հաշվահարգաբանությամբ բուրժուական ազգայնականներն իրենց վերջնականապես մերկացրին աշխատավոր մասսաների աչքում:

Չնայած այն բանին, որ բուրժուական նացիոնալիստները կաշվից դուրս էին գալիս, որպեսզի շահեն Կուլակի վաթահուսությունը, վերջինս բնավ մտադիր չէր ազգային հարցում որևէ դիշում անելու նրանց:

Այսպես, բուրժուական ինքնավարություն ստանալու նպատակով ներքին Ռուսաստանի և Միջին մուսուլմանների հողեր վաճառության դեկավար, մուսլիմ Գալիմյան Բարուդին, նրա օգնականներ Սաիհչան Արամանովը և Գալազ Բահանովը մեկնեցին Կուլակի զորակայան և ընդունելություն խնդրեցին զեղադույն կառավարիչից: Ունկնդրելով թաթարական բուրժուազիայի պատվիրակներին, Կուլակը հայտարարեց, որ մեծ Ռուսաստանում տեղ չի լինի որևէ ազգային վարություն, սակայն պատլամենտի կամ համագումարի համար և որ Ռուսաստանի մուսուլմանները լավագույն դեպքում կունենան «Մահմեդական հողեր մոդել» նկատերինս II-ի 1778 թվականի հրամանագրի համապատասխան: Կուլակը լսել անգամ չէր ուզում նաև Բաշկիրիային ազգային ինքնավարություն տալու մասին:

Մուսուլմանական բոլոր զրավված շրջաններում վերականգնելով հին կարգերը, Կուլակը վարում էր ցարիզմի ժամանակների մեծապետական, ռազմազորային քաղաքականություն: Նրա կառավարության ներքին գործերի մինիստրության առնթվեք ստեղծված այսպես կոչված տեղաբնիկների բաժնիքը իր գործունեությունը սկսեց նրանով, որ ուշաջրեց ազգային ինքնավարության բոլոր մարտիկները:

Աշխտակ ծովակալին հակահարված տալու համար սովետական հանրապետությունը մտրիլիզացրեց իր ուժերը: Մոսկովայից, Պետրոգրադից և այլ քաղաքներից անընդհատ հասանով Արևելյան ռազմաճակատ էին ուղևորվում պրոլետարական զինվոր: Նրանց կողքին էին նաև մուսուլմանական ազգային կազմավորումները: Քաղաքացիական պատերազմի ստերերության մեջ հերոսական էներ զրեցին Առաջին թաթարական հրամանային բրիգադը, բաշկիրական կարմիր զորամիավորումը: Կարմիր բանակի ուրիշ զորամիավորումների կազմում նույնպես սպիտակզավարդիական զորքերի դեմ կուլում էին թաթար և բաշկիր ժողովուրդների հակաբավոր համակներ:

Սովետական իշխանությունը համար պայքարը համառ բեռնիք ընդունեց Արևմտում: 1918 թվականի հունվարին ամբողջ թերակղզում հաստատվեց բանվորազուղաքիական իշխանություն: Նույն թվականի մարտին ստեղծվեց Տավրիզայի սովետական սոցիալիստական մարքայությունը, որը հայտարարվեց ՌՍՖՍՀ ներածանելի մաս: Այդուցին իրականացվել արմատական սոցիալիստական վերափոխումներ: Սովետական իշխանությունը հակալական ուղադրություն էր նվիրում ազգային հարցի արդարացի լուծմանը: Արևմի թաթար բնակչությունը ստացավ բոլոր իրավունքներն ու սեպ հարավորություններ ակտիվորեն մասնակցելու սովետական պետական շինարարությանը: Մուսուլմանական եկեղեցին անգամայն պետությունից, զպրոցներում արգելվեց կրոնի ուսուցումը:

Տավրիզայի սովետական հանրապետությունը գոյություն ունեցավ մինչև 1918 թվականի ապրիլ ամիսը: Խախտելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, գերմանական զորքերն ապրիլի կեսերին ներխուժեցին Արևմ և ռազմակալեցին այն: Արևմի թաթար նացիոնալիստները «Միլլի-ֆիրկան» բուրժուական կուսակցության գլխավորությունը Բախլիսարայում ստեղծեցին «Էլուրուլմայ», որը կազմավորեց իր կառավարությունը՝ դերիկ-

։ Վ. Լ. Անիե, հիմ, հ. 24, էջ 168.

տորիան: Ստանալով օկուպանտների լիակատար պաշտպանությունը, սպիտակզգարդիականները և թաթար նացիոնալիստները արշույնակի հաշվենարարների ենթարկեցին Ղրիմի կուսակցական և սովետական աշխատողներին: Արշույնակի շերտը 1918 թվականի նոյեմբերին Ղրիմում ափ իջան Անտանտի զորքերը՝ փոխարինելով գերմանական օկուպանտներին: 1919—1920 թվականներին անդր-Ֆրանսիական օկուպանտների հետ միասին Ղրիմը տնօրինում էին Կենտրոնի, իսկ հետո նաև Վրանգելի սպիտակզգարդիական զորքերը:

Բուլղերիկների գլխավորած պարտիզանական ջոկատներն անընդհատ հարվածներ էին հասցնում հակահեղափոխության ուժերին: ԹԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ Հարավարևմտյան ռազմաճակատի Ղրիմի հատվածը 1920 թվականի սեպտեմբերի 21-ին առանձնացվեց որպես ինքնուրույն՝ Հարավային ճակատ (հրամանատար՝ Մ. Վ. Ֆրոնչև, ռազմահեղձի անդամներ՝ Ս. Ի. Գուսև և Բելա Կուս): 1920 թվականի նոյեմբերին Ղրիմը լիովին ազատագրվեց: Ստեղծվեց կուսակցության մարզկոմ, որի քարտուղար ընտրվեց Թ. Ս. Զեմլյաչևան (Մամուլովա): Պատասխանատու կուսակցական պոստեր ստանձնեցին Բելա Կուսը, Գ. Ի. Ալյանովը և Ռուշչևը: 1920 թվականի նոյեմբերի 16-ին կազմակերպվեց Ղրիմի հեղձոր, որի նախագահ՝ Նշանակվեց Բելա Կուսը: 1921 թվականի նոյեմբերի 18-ին սովետական կառավարությունը ղեկը տրեքտնեց ԹԿՍՅՀ կազմում Ղրիմի ԽՍՀ ստեղծելու մասին:

Ուշուկս Ղրիմում, այնպես էլ մուսուլմանաբնակ մյուս աուլներում և զլչաղներում սոցիալիստական հեղափոխությունն ավելի դանդաղ էր զարգանում, քան քաղաքներում և ուսանական գյուղերում: Դա բացատրվում էր մուսուլման գյուղացիների վրա իրենց բեգերի, բալբերի, մանապների, մոլլաների ուժեղ ազդեցությամբ, նահապետական-ֆեոդալական հարաբերությունների

մնացուկների առկայությամբ, թուրքական էմիսարների և զործակալների, տեղական բուրժուազգայնական ուժերի ակտիվ գործունեությամբ:

Ձնայած դրան, սոցիալիստական հեղափոխության հաջիանակը Ադրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում և Գաղստանում, Իսթաթիայում և Բաշկիրիայում, Քուրքեստանում և Լա-դիստանում՝ ցարական Ռուսաստանի հետամնաց գաղութային ծայրամասերում վիթխարի նշանակություն ունեցավ ամբողջ Արևելքի համար: Ցարիզմի, ռուսական բուրժուազիայի և իրենց շահագործող դասակարգերի դեմ մղվող պայքարում սոցիալիստավոր մուսուլման մասնակրները համախմբվել էին բուլղերիկյան կուսակցության դրոշի ներքո, որը նրանց ցույց էր տալիս սոցիալական և ազգային ճնշման կապիտալներից զուրս գալու, նոր կյանք կառուցելու ճշմարիտ ուղին:

Վ. Ի. Լենինը, կուսակցության Կենտկոմը եկնում էին այն բանից, որ հաջիանակած սովետական իշխանությունը երկրի ծայրամասերում կարող է ամբարկողվել միայն այն ղեկավարում, եթե տեղական ժողովուրդների ժոցից դուրս եկած ամենաառաջավոր և զիտակից տարրերը ստանեն կոմունիստական կուսակցության շարքերը և հետևողական պայքար ծավալեն նրա քաղաքականության իրականացման համար:

ԹԿ(բ)Կ անդամության ինտենսացիոնալ սկզբունքը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում կուսակցության մեջ ներգրավելու երկրի բոլոր ժողովուրդների առաջավոր ներկայացուցիչներին, այդ թվում նաև այն ժողովուրդներին, որոնց միջավայրում բանվոր դասակարգը սակավաթիվ էր, իսկ պրոլետարական շարքումը ղեռ գտնվում էր ստանյանայի վիճակում:

Կոմունիստական կուսակցության մեջ էին մտնում ոչ միայն մուսուլման առաջավոր բանվորները, այլև ղեռև 1917 թվականի զարնանն ու ամառը Ռուսաստանի ծայրամասային շրջաններում ձևավորված մուսուլմանական սոցիալիստական կոմիտեների (ՄՍԿ) առավել հեղափոխական տարրերը: ՄՍԿ շարքերից կոմունիստական կուսակցության շարքերն անցան ղզալի թիվով թաթարներ և բաշկիրներ: Այդպես վարվեցին նաև 1917 թվականի զարնանը Գաղստանում ստեղծված լուսավորական-ազիտացիոն բյուրոյի և սոցիալիստական խմբի, նույն թվականի ամառնից Օսեթիայում գործող «Կերմեն» խմբի, Քուրքեստա-

¹ 1945 թվականի նոյեմբեր ԹԿՍՅՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով Ղրիմի ինքնավար սովետական հանրապետությունը վերակազմվեց Ղրիմի մարզի: 1954 թվականին, Ռուսաստանի հետ Ռեպուբլիկայի վերամիավորման 300-ամյակի առթիվ, Ղրիմի մարզը ԹԿՍՅՀ-ից անցավ Ռեպուբլիկան ՍՍՀ-ին:

նում գործող «Իթիֆակ» և «Լյաթիա» աշխատավոր մուսուլմանների միությունների առավել հեղափոխական տարրերը:

1918 թվականի հունիսին կայացած Քուրբեստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունների I համագումարը Սովետական Քուրբեստանի ողջ տարածքում գտնվող կուսակցական բոլշևիկյան կազմակերպությունները միավորեց երկրամասային կազմակերպության մեջ, և ձևավորվեց Քուրբեստանի կոմկուսակցությունը՝ ՌԿ(բ)Կ-ի անբաժանելի բաղադրիչ մասը: Մտեղծվեց նաև կուսակցության կենտրոն՝ ՔԿԿ երկրում, որը մեծ գործունեություն ծավալեց ամբողջ երկրամասում սոցիալիստական հեղափոխության առաջադրած խնդիրների կատարման ուղղությամբ: 1918 թվականի աշնանը ձևավորվեց Բուխարայի կոմունիստական կուսակցությունը: Իրենց գաղափարական-քաղաքական ազդեցությունը մասսաների մեջ ուժեղացան նաև Բաթմարիայի, Բաշկիրիայի, Ղազախստանի, Արբերչանի, Հյուսիսային Կովկասի և Դաղստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները:

Ազգային փորձառնությունների կոմունիստների և աշխատավորների շրջանում մայրենի լեզվով ազդեցիտն-պրոպագանդիստական և քաղաքական աշխատանք տանելու նպատակով կուսակցական կոմիտեներին առընթեր ստեղծվեցին ՌԿ(բ)Կ ազգային սեկցիաները: Դրանց մի մասը (Հատիվական, Լիտվական և էստոնական) ձևավորվեց նախկինում գոյություն ունեցող ազգային սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների բազայի վրա: Մյուս՝ հրեական, շուվաշական, մարիական, ուզբեկական, մորզովական սեկցիաները, թաթարական սեկցիաների մեծ մասը, Միջին Ասիայի մուսուլմանական սեկցիաները և որոշ այլ սեկցիաներ ղեկ նոր էին ձևավորվում: ՌԿ(բ)Կ ազգային սեկցիաները հանրիասցան կազմակերպական այն ձևեր, որ ազգային փորքաձևությունների հեղափոխական, առաջադեմ տարրերին օգնեց առավել անհիմնադրգին ձուլվել կուսակցության միասնական շարքերին:

ՌԿ(բ)Կ կենտկոմը մշտապես փնտրում էր ազգային հանրապետություններում և մարզերում կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքի նորամտը ձևեր ու մեթոդներ: 1918 թվականի նոյեմբերի 4—12-ը Մոսկվայում կայացավ Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների համառուսաստանյան I համագումարը, որը կարևոր նշանակություն

ունեցավ այդ կազմակերպությունների հետագա ամրապնդման, ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի շուրջը դրանց սերտորեն համախմբելու տեսակետից: Համագումարն ընտրեց Մուսուլմանական կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրո, որը որոշ ժամանակ անց կուլվեց Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրո: Այս օրգանն ուղղություն էր տալիս կազմակերպությունների աշխատանքներին, կորդինացնում զրանց գործողությունները: Կենտրոնական բյուրոն գործում էր ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի անմիջական ղեկավարությամբ ու ցուցումներով: 1918 թվականին և 1919 թվականի առաջին ամիսներին բյուրոյի աշխատանքները զբիլրդարում էր Ի. Վ. Ստալինը, իսկ հետո՝ Ազգային կոմունիստների ժողովրդական կոմիսարիատի պատասխանատու աշխատողներից անկը՝ Սուլթան-Ֆայիբը: Տեղերում նույնպես ստեղծվեցին մուսուլմանական կոմունիստական օրգաններ: ՌԿ(բ)Կ Քուրբեստանի երկրամասային կոմիտեին առընթեր 1919 թվականի գարնանը ստեղծվեց Մուսուլմանական կոմունիստական կազմակերպությունների երկրամասային բյուրո (Մուսբյուրո): Պոլոտիինում, Ուրալում, Կովկասում և Քուրբեստանում կուսակցության գաղվածներին առընթեր ստեղծվեցին մուսուլմանական սեկցիաներ: Սուլթան-Ֆայիբի, Բաշկիրիայի, Կովկասի և այլ վայրերի մուսուլմանական կոմունիստական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Համագումարում Վ. Ի. Լենինը հանդես եկավ ընթացիկ մոմենտի մասին ղեկուցումով: Լենինի զեկուցումից բացի, համագումարը լսեց և քննարկեց նաև Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների Կենտ-

1919 թվականի նոյեմբերի 22-ից դեկտեմբերի 3-ը տևողունեցավ Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների II համագումարը, որին մասնակցում էին Քուրբեստանի, Արբերչանի, խիվայի, Բուխարայի, Կիրգիզիայի, Թաթարիայի, Չովաշիայի, Բաշկիրիայի, Կովկասի և այլ վայրերի մուսուլմանական կոմունիստական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Համագումարում Վ. Ի. Լենինը հանդես եկավ ընթացիկ մոմենտի մասին ղեկուցումով: Լենինի զեկուցումից բացի, համագումարը լսեց և քննարկեց նաև Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների Կենտ-

1 ՏՃՄՄՄ ժ. «Советское востоковедение», 1958, № 5, էջ 116—120:

2 ՏՃՄՄՄ «История Коммунистической партии Советского Союза», т. 3, кн. 2, էջ 337:

րոնական բյուրոյի, Կենտրոնական մուսուլմանական կոլեգիայի, ՌՍՖՍՀ Ազգայնականների գործերի ժողովմատին կից կենտրոնական մուսուլմանական կոմիտարիատի աշխատանքների մասին զեկոչումներ, Յաբարա-բաշկիրական Տարք մաօին հաղորդում: Համագումարում բեզոտնիցին որոշումներ ու հանձնարարականներ, որոնցում նշվեցին Արևելքում տարվելիք կուսակցական և սովետական աշխատանքի հետագա խնդիրները:

ՌԿ(բ)Կ X համագումարում նշվեց, որ կուսակցության Կենտկոմին առնվե՛ր ազգային բյուրոներից առավել խոշոր՝ Յուրբբական ժողովուրդների պրոպագանդայի և ագիտացիայի բյուրոն, շատ բան է արել լեհիչյան ազգային քաղաքականությունը պրոպագանդելու, այն աշխատավորական լայն մասսաներին հասցնելու ուղղությամբ: Միայն իր գոյության առաջին 10 ամիսներին Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրոն մի քանի լեզուներով հրատարակել էր ավելի քան 4 մեք. օրինակ թերթ, բրոշյուր և թուղիկ: Լույս էին տեսնում 15 անուն թերթեր, այդ թվում թաթարերեն «Էշե» («Բանվոր») և թուրքերեն «Յենի դունյա» թերթերը: Մուսուլման աշխատավորների շրջանում կոմունիստական պրոպագանդայի ուժեղացման նպատակով ընդլայնվում էին գործող տպարանները, ստեղծվում նորերը, տեղերն էին ուղարկվում պատրաստված կուսակցական կազմեր:

1920—1921 թվականներին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմը մի շարք լրացուցիչ միջոցներ ձեռնարկեց արևելյան հանրապետություններում կուսակցական աշխատանքների մակարդակը բարձրացնելու համար: Բայց ամենուրեք զգացվում էր ազգային կուսակցական կազմերի մեծ պակաս: Ահա ինչու կուսակցության Կենտկոմի որոշմամբ 1921 թվականին Մուսկվայում, Ազգժողկոմատին առնվե՛ր ստեղծվեց Արևելքի ժողովուրդների համալսարան, որը կոչված էր տեղական կուսակցական դպրոցների համար պատրաստելու որակյալ դասախոսներ, հրահանգիչներ, կուսակցական և սովետական ապարատիներ, կուլտուրայի և լուսավորության քնազավառի աշխատողներ:

Սովետական իշխանության կարևորագույն հերթական խնդիրներից մեկը ժողովրդական լայն մասսաներին պետական կառավարման մեջ ընդգրկելն էր: Պա, իր հերթին, անխուսափելիորեն առաջ էր բերում պետական կառավարման կառարելագործման հարցը:

Մուսուլման աշխատավոր զանգվածների հեղափոխական վերազարթման պրոցեսն արագացնելու և դասակարգային պայքարի մեջ նրանց լայնորեն ներգրավելու համար Վ. Ի. Լենինի առաջարկությամբ 1918 թվականի հունվարին ՌՍՖՍՀ Ազգայնականների գործերի ժողովրդական կոմիտարիատի կազմում ստեղծվեց ներքին Ռուսաստանի մուսուլմանների գործերի կոմիտարիատ, որի կոմիտար նշանակվեց Մ. Ախիբովը: Որոշ մասնակ անց կազմակերպվեց նաև Կենտրոնական մուսուլմանական կոմիտարիատը: 1918 թվականի հունիսի 17-ին Վ. Ի. Լենինը որոշում ստորագրեց տեղերում եուլյանյան մուսուլմանական կոմիտարիատներ կազմակերպելու մասին, որոնք անմիջականորեն ենթակա էին Կենտրոնական մուսուլմանական կոմիտարիատին: Տեղական մուսուլմանական կոմիտարիատներ կազմակերպվեցին Մոսկվայում, Պետրոգրադում, Պերմում, Բուզովայում, Սարատովում, Տյումենում, Չյատուստում, Օրենբուրգում, Տաշքենդում, Տրոիցկում, Չելյաբինսկում, Մալմեժում, Սամարայում և այլ քաղաքներում: Մի շարք տեղերում, դառնալ մուսուլմանները մեծ թիվ չէին կազմում, սովետներին առնվե՛ր ստեղծվեցին մուսուլմանական բաժիններ, այլ տեղերում՝ այդ բաժինները ենթարածինների:

Մուսուլմանական կոմիտարիատները, բաժիններն ու ենթաբաժինները լուծում էին իրենց ազգայնությունների կյանքին վերաբերող բոլոր խնդիրները, որոնք առնչվում էին տնտեսությանը, կուլտուրային, լուսավորությանը, ուղղական գործին, սովետական իշխանության տեղական օրգանների կառուցման հարցերին և այլն: Իրենց աշխատանքներում նրանք լայնորեն ընդգրկում էին մարդկանց, որոնք լավ պիտեին տեղական բնակչության լեզուն, բարբեր, հոգեբանությունը: Մուսուլմանական կոմիտարիատները տեղական կուսակցական կոմիտեների հետ միասին ծավալեցին լայն աշխատանքներ բուրժուական նաջիո-

¹ ՏՆ՝ «Десятый съезд РКП(б)». Стенографический отчет, էջ 810:

² ՏՆ՝ «История Коммунистической партии Советского Союза», т. 3, кн. 2, էջ 337:

³ ՏՆ՝ ЦГАОР СССР, Բ—1318, օր. 1, Է. 420, Է. 70—76: «История Коммунистической партии Советского Союза», т. 3, кн. 2, էջ 337:

¹ ՏՆ՝ М. К. Мухарямов, Октябрь и национально-государственное строительство в Татарии (октябрь 1917—1920), М., 1969, էջ 98:

Նախատեսված մեկուսացման, մոտավոր աշխատավոր մասնատեսքին սովետական իշխանության շուրջը համախմբելու համար:

Բայց կոմիսարիատների ստեղծումը միայն չորստեսակ նախապատրաստական էտապ էր ազգային հարցի լուծման ճանապարհին: Միաժամանակ զրանցից ամեն մեկն ապագա ազգային ինքնավարության նախափուլ էր, միևուր: Անհրաժեշտ էր առաջ զննել, այսինքն՝ կամեղ ազգային պետական ինքնավարություններ, ազգային հարցը լուծել արժանապես:

Կոմունիստական կուսակցությունը, Վ. Ի. Լենինը կոմունիստներին մշտապես հիշեցնում էին, որ անհրաժեշտ է ազգային հարցին շատ զգուշորեն վերաբերվել, նվաճված դիրքերը ամրապնդել, իսկ նորերը նվաճել աստիճանաբար, քայլ առ քայլ: Մեկմեկ էր այն գործիչներին ձգտումը, որոնք փորձում էին կենտրոնական Ռուսաստանում սովետական աշխատանքի մեթոդներն անփոփոխ փոխադրել միակզամայն ուրիշ միջավայր, որտեղ ուժեղ էին նահապետական կենցաղն ու սովորությունները, մասսաների վրա մոտավորապես կրոնի ազդեցությունը, որտեղ ամուր էին քնդդալական-բայական խավերի դիրքերը:

Վ. Ի. Լենինը 1919 թվականի մայրիս 19-ին ՌԿ(բ)Վ VIII համագումարի զեկուցման մեջ ասում էր, որ Ռուսաստանի պրոլետարիատի օգնությունը կարող է արդյունավետ լինել միայն այն դեպքում, եթե հեղաշրջումը կատարված չհասունացել է: Եվ դա պետք է անել զգուշությամբ, որպեսզի մեր միջամտությամբ լիպսեցվի պրոլետարիատի շերտավորման հենց այն պրոցեսը, որը մենք պետք է արագացնենք: Իսկ ի՞նչ կարող ենք անել այնպիսի ժողովուրդների վերաբերմամբ, ինչպես կիրգիզները, ուզբեկները, տաջիկները, թուրքմենները, որոնք մինչև այժմ գտնվում են իրենց մոլլաների ազդեցության տակ... Կարո՞ղ ենք, արդյոք, մոտենալ այդ ժողովուրդներին և ասել՝ «Մենք կտապալենք ձեզ շահագործողներին»: Մենք այդ ասելի չենք կարող, որովհետև նրանք ամբողջությամբ իրենց մոլլաների ազդեցության տակ են: Այստեղ պետք է սպասել սովյալ ազգի զարգացմանը, պրոլետարիատի շերտավորմանը բուրժուական տարրերից, որն անխուսափելի է!»¹

Կոմունիստական կուսակցությունը իրեն նպատակ հուսկեց

կամավորության, իրավահավասարության և ազատ ինքնորոշման հիման վրա բոլոր ազգերի աշխատավորների մոնոլիտ միասնության ստեղծումը: «Մենք ազգերի կամավոր միությունն ենք ուզում, — գրում էր Վ. Ի. Լենինը, — այնպիսի միություն, որը ոչ մի բռնություն չունի շտաբ մի ազգի կողմից մյուսի նկատմամբ, այնպիսի միություն, որը հիմնված լինելով լիակատար վստահության վրա, եղբայրական միասնության պարզ զրահակման վրա, միակզամայն կամավոր համաձայնության գրաս: Լենինը զգուշացնում էր, որ այդպիսի միություն անհնարին է միանգամից ստեղծել: Մինչ այդ անհրաժեշտ էր համբերատար աշխատանք տանել, որպեսզի վերացնել այն անվստահությունը, որ առաջ էր եկել շահագործողների զարսված ճնշումից, մասնավոր սեփականության տիրապետությունից»²:

Անշեղորեն ձգտելով ազգերի միասնությանը, կոմունիստական կուսակցությունը կարևորագույն խնդիր էր համարում որքան հնարավոր է արագ վերացնել այն բոլոր պատճանները, որոնք միմյանցից բաժանում էին ազգերին: Կոմունիստ-բուլշեֆիկների անունից Վ. Ի. Լենինը հայտարարում էր. «Մենք ազգային թշնամության, ազգային պտակտման, ազգային առանձնացվածության հակառակորդներ ենք: Մենք միջազգայնականներ, ինտերնացիոնալիստներ ենք»³: Վ. Ի. Լենինը հսկայական նշանակություն էր տալիս ազգային ծայրամասերի հետ ՌՍՖՍՀ-ի ճիշտ փոխհարաբերություններին: Նա կոմունիստներից պահանջում էր ոչ ռուս ժողովուրդների նկատմամբ իսկական բնական հարաբերություններ, զործով ապացուցել, որ բուլշեֆիկներն անկեղծորեն են ցանկանում վերջ տալ անցյալից մնացած անբխյալ հետամնացությանը: Մյուս կողմից շափազանց կարևոր էր, որպեսզի ծայրամասային ժողովուրդները քաջ ըմբռնեն, որ իրենց պետական-քաղաքական միավորումները ոչինչ կարող չգոյություն ունենալ ասանց Ռուսաստանի Ֆեդերատիվ Սովետական Հանրապետության հետ ռազմական և տնտեսական սերտ միության»⁴: Մովետական բանվորազորացիայի

¹ Վ. Ի. Լենին, ՍժԺ, հ. 40, էջ 52.

² Տե՛ս նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, էջ 51:

⁴ «КПСС в резолюциях...», т. 2, с. 147—148

հանրապետության վերաբերմունքը դեպի թույլ, մինչև այժմ ճնշված ժողովուրդները գործնական նշանակություն կունենան ամբողջ Ասիայի համար, հարգավոր ու միխոնավոր մարդկանց համար՝,— գրում էր Լենինը։

Առաջերդվելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով, կոմունիստական կուսակցությունը լայն գործունեություն ծավալեց ազգային սովետական ինքնավարությունների ստեղծման ուղղությամբ։

Մուսուլմանական տարածքներում առաջին սովետական ինքնավարությունները ստեղծվեցին 1918—1919 թվականներին։ 1918 թվականի ապրիլին Քուրբանտաի սովետների Երկրամասային համագումարը հռչակեց Քուրբանտաի Ինքնավար Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության ստեղծումը։ Երկրամասի բոլոր ժողովուրդների անունից համագումարը ազգաբարեց, որ «Քուրբանտաիան երկրամասի տարածքը հայտարարվում է Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերացիայի Քուրբանտաիան Սովետական Հանրապետության»։ 1918 թվականի աշնանը Բուխարայի էմիրության աշխատավորները, տապալելով շահագործողների իշխանությունը, հռչակեցին Բուխարայի Ժողովրդական Սովետական Հանրապետությունը։

Կարմիր բանակի կողմից ազատագրված բաշկիրական տարածքներում 1919 թվականի մարտին հռչակվեց ինքնավար սովետական սոցիալիստական հանրապետություն։ Բաշկիրական ԱՄՄՀ-ն ՌՄՖՍՀ ստեղծված առաջին ինքնավար հանրապետությունն էր։ 1919 թվականի հունիսին ազատագրված Ուֆան դարձավ այլ հանրապետության մայրաքաղաքը։

1919 թվականի հունիսին կարմիր բանակը կուլակյաններից մեկընդմիջ ազատագրեց նաև Քաթարիայի ողջ տարածքը։ Հաջորդ տարվա մայիսի 27-ին համառուսաստանյան Կենտրոնականից հաստատեց Քաթարական Սովետական Սոցիալիստական Ինքնավար Հանրապետության կանոնադրությունը՝ Նորաստեղծ հանրապետության կենտրոն դարձավ Կապան քաղաքը։

Քաթարիայի և Բաշկիրիայի ինքնավարությունների հռչակումը լայն արձագանք գտավ բազմամիլիոն մուսուլմանական աշխարհում՝ Պարսկաստանում, Աֆղանստանում, Քուրբախում, Հնդկաստանում։ Դա ակնառու ապացույց էր այն բանի, թե կա-

պիտանի կապանքներից ազատագրված աշխատավորները որպիսի հաջողությամբ են լուծում նաև իրենց ազգային խնդիրները։ Արևելքի բանվորները և գյուղացիները ականատես էին լինում Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության մեջ հետևողականորեն իրականացվող կոմունիստական կուսակցության լեհիսյան ազգային քաղաքականության մեծ հաղթանակին։

Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը անդուլ ջանքեր էին գործադրում տեսնուպես և կուլտուրապես առավել հետաձայն մուսուլմանական շրջաններում պետական շինարարություն ծավալելու, տեսնուպես և կուլտուրապես մակարդակը բարձրացնելու, անդրադարձությունը վերացնելու համար։ Այդ տեսակետից հատկապես բնորոշ էր Միջին Ասիայի, մասնավորապես Քուրբանտաի Ինքնավար Հանրապետության օրինակը։

Քուրբանտաիայի ՌՍՄՀ կազմակերպվելու կապակցությամբ 1918 թվականի ապրիլին Վ. Ի. Լենինը նրա Ժողովուրդահիմ հղած հեռագրում հայտնում էր, որ հանրապետությանն օգնելու համար ձեռնարկված են բոլոր հնարավոր միջոցները։ Հատկապես զգալի էր տեսնուպես օգնությունը՝ ՌՄՖՍՀ կառավարությունը Քուրբանտանում ուղղման աշխատանքների կազմակերպման համար հատկացրեց 50 մլն. ռուբլի, այնտեղ ուղարկեց մասնագետներ, տեխնիկական սարքավորումներ, գույք՝ Կենտրոնից քննացրեց էին մեկնում հարգատով, կողիով, շնորհալով։ Ավելի ուշ, 1919—1920 թվականների ձմռանը Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից Քուրբանտաիան հանրապետություն ուղարկվեց 100 հազար փուժ շոգուն, արդյունաբերական ապրանքներ, 200 եսվթային շարժիչ, ինչ մասնակվա պայմաններում դա ծանրակշիռ օգնություն էր, հատկապես եթե հաշվի առնենք Սովետական Ռուսաստանի համեստ ռեսուրսները։¹ Վ. Ի. Լենինը խնդր էր դնում ոչ միայն նյութական աջակ-

¹ ՏՊ՝ ЦГАОП СССР, ф. Р—1318, оп. 1, д. 42, л. 21—25.

² ՏՊ՝ ЦГАОП СССР, ф. 1235, оп. 137, д. 42, л. 95.

³ ՏՊ՝ Б. Якубов, Деятельность Ферганской областной организации Коммунистической партии Туркестана. Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1970, էջ 41:

⁴ ՏՊ՝ М. С. Соломенцев, Российская федерация, М., 1978, էջ 203—204:

¹ Վ. Ի. Լենին, ԵԺ, հ. 37, էջ 272:

² «История Коммунистических организаций Средней Азии», с. 259.

ցություն ցույց տալ ծայրամասային ժողովուրդներին, այլև նրանց օգնել զուրս գալու անկուլտուրականության խավարից: Գեռայն զժվարին ժամանակներում, 1918 թվականի մարտի 9-ին, ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհը հանձնարարեց լուսավորության ժողովում Ա. Վ. Լոնաչարսկուն անմիջապես ձեռնամուխ լինել Տաշքենդում համալսարան և բարձրագույն պրոլետնիկական ինստիտուտ կազմակերպելու գործին: Ուսումնական այդ հաստատությունների կազմակերպման համար սովետական կառավարությունը բաց թողեց 12 միլիոն ռուբլի՝ Սազանի հակահնչոփոխական խոտվորյունները առամասնակ ձգձգեցին ուսումնական այդ հաստատությունների ստեղծումը, և միայն 1920 թվականի սեպտեմբերի 7-ին Լենինը ղեկընտ տնտրագրեց Տաշքենդի պետական համալսարան ստեղծելու մասին:

Վ. Ի. Լենինը, կոմունիստական կուսակցությունը միաժամանակ շարունակում էին հակայական նշանակություն տալ Միջին Ասիայում կուսակցական և պետական շինարարության բնագավառի անհետաճելի լուծում պահանջող խնդիրներին:

Հարկ է նշել, որ Լենինյան ինտերնացիոնալիստական հիմունքներով Միջին Ասիայում կատարվող կուսակցական և պետական շինարարության ընթացքում անհրաժեշտ էր լինում հողաբանության մեծ զժվարություններ, որոնք հիմնականում արտաբնակցվում էին նրկամասի կոմունիստական շարժման ներսում՝ ձանդես եկած, ղեպի մեծագլխական շովինիզմ կատարվող քեթուների տեսքով:

Քուրբեստանում սեծապետական շովինիստների և տեղական ազգայնականների գործունեության ակիւրացումը կատարվում էր տնտեսական նոր քաղաքականության անցկացմանը զուգընթաց: Երկու թեքումներն էլ հավասարապես վտանգավոր էին ուսանում էին ղեպի կուսակցության և սովետական իշխանության ազդեցության թուլացում:

Գեպի մեծագլխական շովինիզմ տեղի ունեցած թեքման էությունն այդ ժամանակաշրջանում արտահայտվում էր նրանում, որ զրա կողմնակիցները թերազնահատում էին Քուրբեստանի ժողովուրդների պատմականորեն ստեղծված էկոնո-

միկայի, դասակարգային կառուցվածքի, կուլտուրայի ու կենցաղի առանձնահատկությունները: Ավելին, ուս առանձին կրոնիշատներ և բանվորները գտնում էին, որ բանի դեռ կիրգիզներին, ուզրեկներին և տեղի մյուս ժողովուրդների մոտ չկա ֆարքիկացործարանային պրոլետարիատ, ուստի Քուրբեստանում պրոլետարիատի դիկտատուրայի օրգանները կազմված պետք է լինեն միայն ռուսները: Դրանով իսկ նրանք մեծ վնաս էին հասցնում ուս ժողովրդի հետ Արևելքի ժողովուրդների եզրայնական դաշինքին, խախտում տեղի ժողովուրդների հավատք սովետական իշխանության ազգային քաղաքականության հանդեպ:

Նաջիտալ-ուլունիստները թերազնահատում էին սոցիալիստական շինարարության խնդիրները երկրամասում, պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի զաղափարների ազդեցության տակ շահադաճեցնում տեղական ազգային առանձնահատկությունների նշանակությունը, շարունակում պնդել, թև տեղական բնակչության շրջանում չկան դասակարգային հակասություններ, որ Միջին Ասիայի հիմնական ժողովուրդներն իրենցից ներկայացնում են միասնական թուրք ժողովուրդ, թուրք ազգ:

Հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, ՌՍՖՍՀ Կենտգործկոմը և Ժողկոմխորհը 1919 թվականի հոկտեմբերին Քուրբեստանի գործերի թժով ստեղծեցին հեղինակավոր մի հանձնաժողով՝ Գ. Ջ. Էլիաֆա (նախագահ), Մ. Վ. Ֆրունզե, Վ. Վ. Կուլչիև, Ֆ. Ի. Գոլոշնիկին, Յա. Է. Ռուժոմսոսկի կազմով: Հանձնաժողովը գործում էր ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհին առընթեր Նույն թվականի հոկտեմբերին համառուսաստանյան Կենտգործկոմի նախագահ Նուլբուրդի որոշում ընդունեց ռուսաստանյան և թուրքեստանյան հանրապետությունների տնտեսական միասնական քաղաքականության կուրս ընդունելու մասին: Նրանց տնտեսական կյանքը սկսվեց ղեկավարվել միասնական օրգանի՝ ՌՍՖՍՀ համառուսաստանյան Կենտգործկոմի կողմից: Քուրբեստանի առանձնահատկությունները հաշվի առնելով, երկրամասում տնտեսական քաղաքականության իրականացման՝ տնտեսական օրգանների կազմավորման և նրանց աշխատանքը ՌՍՖՍՀ Կենտգործկոմի հետ համաձայնեցնելու բոլոր աշխատանքների ղեկավարումը զրվեց Քուրբեստանի գործերի հանձնաժողովի վրա:

Ընդհանուր 1920 թվականի փետրվարի 21-ին ընդունեց ղիրեկտիվներ, որոնք ձևակերպվեցին Արևելյան հարցի

¹ С. К. Е. Житов, Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане, Ташкент, 1957, էջ 17, 18:

վերաբերյալ» շրջաբերական նամակում: Այնտեղ մատնանըշ-վում էր, որ կուսակցական աշխատանքը Միջին Ասիայում պետք է կրի խիստ ինտերնացիոնալիստական բնույթ, ուղղված լինի ամբողջ երկրի աշխատավորների հետ մուսուլման աշխատավոր-ների սերտ դաշինքի ամրապնդմանը:

Շարունակելով իրենց կազմալուծիչ գործունեությունը, նա-ցիոնալ-ուկրոնիստները մուսուլման կոմունիստների III երկրա-մասային կոնֆերանսում անցկացրին «Թյուրքական ազգային նախապետություն» և «Յուրքական կոմունիստական կուսակց-ություն» ստեղծելու մասին սխալ որոշումը: Դրա հիման վրա Թուրքեստանի երկրամասային կուսակցական մարմինները (ԹԿԲ) Կենտկոմից պահանջեցին «Իրակականցել» Թյուրք կո-մունիստների իրզմբը» և հաստատել վերջինչալ կոնֆերանսի որոշումը: Ըստ որում, առաջ քաշելով «Թյուրքական կոմունիս-տական կուսակցություն» խիստ սուզգային դեմք և ազգային բնույթ» ունենալու պահանջը, նրանք գտնում էին, որ այդ կու-սակցություն մեջ պետք է մտնեն միմիայն Թյուրքական ժազմում ունեցող անձինք:

ԹԿԲ Կենտկոմը մանրամասն քննության առավ Թուրքես-տանի մուսուլման կոմունիստների III երկրամասային կոնֆե-րանսի՝ լինիչյան սկզբունքներին խիստ հակասող որոշումը և կտրականապես մերժելով նացիոնալ-ուկրոնիստների նկրտում-ները, 1920 թվականի մարտի 8-ի որոշմամբ շեղյալ հայտարարեց այն: Միաժամանակ ԹԿԲ Կենտկոմի այդ որոշումը նա-խատեսում էր, որ Թուրքեստանի կոմունիստները պետք է գոյու-թյուն ունենա միասնական կոմունիստական կազմակերպություն, բայց ոչ թե «Թյուրքական կոմունիստական կուսակցություն», այլ «Թուրքեստանի կոմունիստական կուսակցություն» անվամբ: Այն գործելու էր մաքրային կուսակցական կերպություն իրավունք-ներով և մտնելու էր ԹԿԲ կազմի մեջ:

ԹԿԲ Կենտկոմը հաստատեց նաև Թուրքեստանի ինքնավա-րության մասին կանոնադրությունը, որով այդ երկրամասը նաևաչվում էր որպես այնտեղ ապրող բոլոր հիմնական ժողո-վուրդների՝ Թյուրքմենների, ուզբեկների, կիրգիզների, ղազախ-ների ինքնավար հանրապետություն: Կանոնադրության մեջ կըշ-ված էր, որ Թուրքեստանի Ինքնավար Հանրապետության կազմի մեջ մտնող հինգ մարզերում ողջ լիբերալիստները պատկանում է Թուրքեստանի Կենտգործկոմին (ԹուրքԿԳԿ), իսկ ամբողջ-

չությունը վերցրած Թյուրքահանրապետության պաշտպանության, արտաքին հարաբերությունների, ֆինանսների, երկաթուղիների, փոստի, հեռագրատան կառավարման հարցերը ենթակա էին ՌՍՖՍՀ վերադաս մարմինների իրավասությանը:

Չհամաձայնելով «Թուրքեստանի ինքնավարության մասին կանոնադրությանը», նացիոնալ-ուկրոնիստները Տ. Ռիսուլյովի ղեկավարությամբ պատվիրակություն ուղարկեցին ԹԿԲ Կենտկոմ՝ Թյուրքահանրապետության պետական կառուցվածքի իրենց նախագիծը պաշտպանելու համար: Կենտկոմ ներկայաց-րեց զեկուցազրում ազգայնականներն առաջ էին քաշում կո-մունիստական կուսակցության քաղաքականության հետ անկե-հասցորեն անհամատեղելի պահանջներ, այն է՝ Թուրքեստանում ամբողջ լիբերալիստություն հանձնել ԹյուրքԿԳԿ-ին և Թյուրքմեդ-կոմիտեին, վերացնել Թուրքեստանյան հանձնաժողովը, սահ-մանափակել Թուրքեստանյան ռազմաճակատի ռազմահեղափո-խական խորհրդի իրավունքները, Թուրքեստանից դուրս բերել կամ դիմաթափել ոստերները կազմված կազմի բանակի զորա-մասերը և կազմել զուտ մուսուլմանական զորքեր և այլն: Երանք պահանջում էին նաև երկաթուղիների, հեռագրատաների, կապի փոխցիների կառավարում և արտաքին հարաբերությունների, ֆինանսների հարցերի լուծումը ՌՍՖՍՀ-ի իրավասությունից հանձնել ԹյուրքԿԳԿ-ի իրավասությանը:

Չեկուցազրում նրանք մխտում էին ուզբեկների, ղազախների, կիրգիզների և Թյուրքմենների գոյության փաստը որպես ինք-նուրույն ազգերի, որանց դարձնելով մեկ «Թյուրքական» ազգ: Նացիոնալ-ուկրոնիստները փորձում էին վերաբծարձել III երկ-րամասային կոնֆերանսում իրենց առաջ քաշած այն թեզը, որի համաձայն հեռագրամական պանիսլամիզմը և պանթյուր-քայիզմը իբր կորցրել են ամեն մի հող Սովետական Թուրքեստանի պայմաններում:

ԹԿԲ Կենտկոմը համբերատար և ուշադիր քննու-թյան առավ պատվիրակության բոլոր պահանջները: Կազմվեց Կենտկոմի քաղաքադրույն հանձնաժողով Գ. Վ. Չիչերինի, Ն. Ն. Կրեստինսկի և Ե. Չ. Էլիաջա կազմով, որին հանձնարարվեց որոշման նախագիծը պատրաստել Թուրքեստանի կոմունիստական կուսակցության ինդիերների մասին: Ներկայացված նախագիծ մեջ կարևոր տեղ էր հասկացված մենապետական շովինիզմի դեմ մղվելիք պայքարի հարցերին: Հանձնաժողովն առաջը-

կում էր երկրամասում ստեղծել մշտական զործող օրգան, որը պետք է կազմված լիներ ՌՍՖՍՀ Կենտրոնից, Ժողովուրդ-հի և ՌԿ(ր)Կ Կենտկոմի ներկայացուցիչներից: Այդ օրգանը անմիջականորեն ղեկավարելու էր այն բնագավառները, որոնք բացառապես ենթակա էին ֆեդերալ կառավարությանը:

1920 թվականի հունիսի 13-ին Վ. Ի. Լենինը ծանոթացավ հանձնաժողովի նախապատրաստած նախագծին և էական լրա-նություններ մտքից նրա մեջ: Նացիոնալ-ովկոնիստների պատվի-րակության պահանջները Վ. Ի. Լենինի կողմից մերժվեցին որ-պես կուսակցության ազգային քաղաքականությանը հակասող պահանջներ: Խիստ դատապարտելով պանիսլամիզմը և պան-թուրքիզմն արգարացնելու նացիոնալ-ովկոնիստների փորձերը, Վ. Ի. Լենինն առաջադրեց օտանձնատես լավ մշակել¹ հոգևո-բանականության, պանիսլամիզմի և բուրժուազազայնական շարժ-ման դեմ պայքարի եղանակները²: Լենինը գտնում էր նաև, որ անհրաժեշտ է մտածել երկրամասի ազգային սահմանազա-ման մասին, որն իրականացվեց նրա մահվանից հետո:

Այսպիսով, ամբողջությամբ և հիմնականում հավանություն տալով որոշման նախագծին, Լենինը նրանում այնպիսի փոփո-խություններ մտքից, որոնք կապահովեին ուղբիկների, թուրք-մենների, սաջիկների և մյուս ժողովուրդների լիակատար սովե-թնությունը:

Հանձնաժողովի նախապատրաստած նախագիծը Վ. Ի. Լենինի արած լրացումներով հունիսի 22-ին ներկայացվեց ՌԿ(ր)Կ Կենտկոմի քաղաքային քննարկմանը: Ե. Լիխալյանի և Ն. Կրեժտիևսկուի հանձնարարվեց Վ. Ի. Լենինի գիտողությունների և քաղաքային քննարկումների արած առաջարկների հիման վրա վերամշակել որոշման նախագիծը³: Հունիսի 29-ին քաղաքային ընդունեց չորս որոշում, որոնք հրապարակվեցին մեկ քնդա-նուր անվան տակ՝ «Թուրքեստանում ՌԿ(ր)Կ խնդիրների մասին»: Այդ հայտնի որոշման հիմքում զբված էին այն գրություններն ու մտքերը, որ Վ. Ի. Լենինն արտահայտել էր Թուրքեստանի կո-մունիստներին հոգած նամակում, Արևելքի ժողովուրդների կո-

մունիստական կազմակերպությունների համառոտատեսանյան 11 համագումարում տված զեկուցման մեջ, ազգային և զարու-թային հարցերի մասին թեզիսներում և ՌԿ(ր)Կ Կենտկոմի հանձնաժողովի նախագծի վերաբերյալ արված գիտողություն-ներում:

ՌԿ(ր)Կ Կենտկոմի քաղաքային որոշման մեջ նշված էր հան-րապետության տնտեսական կյանքում ֆեոդալական-նահապե-տական հարաբերությունների մնացորդները վերացնելու, աշ-խատավորական զանգվածներին կոմունիստական կուսակցու-թյան մեջ համախմբելու, գյուղացիների զեկուտատեսների տու-վեռները ստեղծելու և ամրապնդելու, Թուրքեստանի աշխատա-վորների և Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների միջև ինտերնա-ցիոնալ բարեկամություն ամրապնդելու և զարգացնելու համար անդուլ պայքար մղելու անհրաժեշտությունը: Որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ, հենվելով փոխադարձ եղբայրական օգնու-թյան և առաջին հերթին ռուս պրոլետարիատի օգնության վրա, սովետական կարգերի պայմաններում սոցիալիզմի ուղիով կարող են ազատ զարգանալ բոլոր ժողովուրդներն ու ազգությունները, այդ թվում և Թուրքեստանի ժողովուրդները, որոնք ազատության և հավասարության հիմունքներով մտել են ՌՍՖՍՀ կազմի մեջ: ՌԿ(ր)Կ Կենտկոմի քաղաքային անհրաժեշտ համարեց պահ-պանել Թուրքեստանաժողովի որպես Թուրքեստանում ՌԿ(ր)Կ Կենտկոմի և ՌՍՖՍՀ կառավարության ներկայացուցչություն և որոշեց նրա ֆունկցիաներն ու իրավասությունները: Քաղաքայ-նում վճարակետերն մերժեց հատուկ «Քուրբանական կոմկուսազ-ցություն» ստեղծելու մասին նացիոնալ-ովկոնիստների զանա-փարքը, որն ուղղված էր Թուրքեստանի տեղական կոմունիստա-կան կազմակերպությունները Ռուսաստանի կոմունիստական կու-սակցությունից խզելու նպատակին: ՌԿ(ր)Կ Կենտկոմը հաս-տատեց երթ տեղական երկրամասային կոմիտեները միասու-նական ԹԿԿ Կենտկոմի մեջ միավորելու անհրաժեշտությունը⁴:

Կենտկոմի քաղաքային որոշման և «Թուրքեստանի ինքնա-վարության մասին կոմունիստական» մեջ հատկորեն որոշ-վեցին ինքնավար հանրապետության սահմանները, տարածքը և բնույթը: Այդ ամենը համապատասխանում էր Թուրքեստանի

¹ Տճ՝ Վ. Ի. Լենին, ՍԺ, հ. 47, էջ 525:

² Տճ՝ И. И. Грошеа, Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики, Москва, «Мысль», 1967, էջ 181—182:

³ Տճ՝ «Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана», Ташкент, 1964, էջ 78:

ժողովուրդների տերիտորիայ, տնտեսական և կենցաղային պայմաններին:

Թվ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1920 թվականի որոշումը մեծ դեր խաղաց Քուրբեստանի կոմունիստական կուսակցության միասնության հետագա ամրապնդման գործում: Այն հանդիսացավ Քուրբեստանի ժողովուրդների կյանքի յուրահատուկ պայմանների նկատմամբ լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքների կիրառման, նախկինում հետամնաց երկրում սոցիալիզմի շինարարության հեղափոխական տեսության և սակտիկայի մարքս-լենինյան ընդհանրացման օրինակ:

Նացիոնալ-ուկրոնիստների խումբը, չհամաձայնելով Կենտկոմի քաղբյուրոյի որոշմանը, դիմում տվեց ԹԿԿ-ի երկրորդին և ՔուրբԿԿԿ-ի կազմից դուրս գալու մասին: Այդ մասին հաղորդելով ԹԿ(բ)Կ Կենտկոմին, Վ. Վ. Կուլիշչը գրում էր. «Լիազորությունները ցած դնելու դրդալատճանների մեջ նրանց մեծ մասի մոտ կային նաև Կենտկոմի գծի հետ անհամաձայնության դրդալատճաններ»¹: Սակայն ազգայնական տարրերի քաղաքական սարսուռածը անկարող էր շեղելու կուսակցության ամուր գիծը:

Չարգացնելով և կոնկրետացնելով սովետական ազգային քաղաքականության դրույթները, որոնք շարադրվել էին կուսակցության X համագումարի որոշումներում, Վ. Ի. Լենինը 1921 թվականի օգոստոսի 7-ին Թուրքհանձանժողովի և Քուրբբյուրոյի ղեկավարներին խորհուրդ էր տալիս մշտական հոգատարություն հանդես բերել մուսուլման չթավորության նրա կազմակերպման և լուսավորման նկատմամբ: Նա առաջարկեց մշակել և ճշգրիտ կազմված գիրնկտիվներում ամրապնդել այնպիսի ազգային քաղաքականություն, որը «օրինակ լինի ամբողջ Արևելքի համար»²:

Վ. Ի. Լենինը հետևում էր, որպեսզի Քուրբեստանում անցկացվող քաղաքականությունը լինեղաթյուրվի, դրանով իսկ մըշտապես բարձրացվի սովետական իշխանության հեղինակությունը: Այսպես, օրինակ, կրթ ԹԱՅՄՇ Կենտրոնական և Փողոնի-Խարհի Քուրբհանձանժողովի նախագահ Մ. Պ. Տոմսկու և ԹԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քուրբբյուրոյի անդամ Գ. Ի. Սաֆարովի միջև լուրջ տարաձայնություններ ծագեցին երկրամասում տնտեսա-

կան քաղաքականության հարցերի շուրջը, Վ. Ի. Լենինը անմիջապես միջամտեց գործին: Տոմսկին հաշվի չէր առել Լեքրամասի ազգային առանձնահատկությունները, իսկ Սաֆարովը, ընդհակառակը, գերազնահատում էր դրանք, խոչընդոտում սովետական տնտեսական քաղաքականության անցկացմանը: Տարաձայնություններ պարտի և հաղթահարելու համար ԹԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1921 թվականի օգոստոսին Քուրբեստան ուղարկեց Ա. Ա. Իոֆֆին: Տեղում մանրամասնելով գործերի վիճակին, Իոֆֆին Վ. Ի. Լենինին և ԹԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի մյուս անդամներին հաղորդեց, որ դրանք թե՛նամանք ևն բորբոսում մի կողմից սուսներին, մյուս կողմից՝ ուղրկներին և մյուս ազգությունների միջև³:

1921 թվականի սեպտեմբերի 13-ի Իոֆֆինին ուղարկած նամակում Վ. Ի. Լենինը նրան խնդրում էր էլ այլևի խորամուկ լինել իրավիճակի մեջ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով տեղի ազգությունների շահերի ճիշտ ըմբռնմանը: Այսպիսիք Իլիլիք գրում էր. «Նս անձամբ շատ եմ կասկածում «Տոմսկու գծի... վրա՝ վերկոտուսական շովինիզմի մեջ կամ, այլևի ճիշտ, այդ կողմը ունեցած քեմալան մեջ»:

Մեր ամբողջ Weltpolitik-ի (համաշխարհային քաղաքականության) — Շ. Ս.) համար անչափ կարևոր է նվաճել քրիկների վստահությունը. եռակի ու քառակի անգամ նվաճել, ապագուցել: որ մենք իմպերիալիստներ չենք, որ մենք չենք հանգուրծի քեմալը ղեպի այդ կողմը:

Դա համաշխարհային հարց է, առանց չափազանցության՝ համաշխարհային:

Այստեղ պետք է լինել վերին աստիճանի խիստ:

Այդ բանը կանգրադանա Հեղկատանում, Արևելքում, այստեղ կատակ անել չի կարելի, այստեղ պետք է լինել 1000 անգամ զգույշ»⁴:

Քուրբեստանի կոմունիստական կուսակցության օրինակով 1920 թվականին ԹԿ(բ)Կ կազմի մեջ մտավ Բուխարայի կոմունիստական կուսակցությունը, որը մինչ այդ ղեկավարվում էր

¹ ЦГАОР СССР, ф. 136, оп. 4, д. 348, л. 33.

² Վ. Ի. Լենին, Եժ, հ. 53, էջ 124.

³ ՏՃ՝ Վ. Ի. Լենին, Եժ, հ. 53, էջ 123.

⁴ ՏՃ՝ նույն տեղը, էջ 491-492, մանրագրություն 220.

⁵ Նույն տեղը, էջ 226.

Ռկ(բ)Կ ծրագրով: Իսկ նույն թվականի հոկտեմբերի 6-ին, ինչպես արդեն վերևում նշվեց, Բուխարայում կայացած ժողովրդական ներկայացուցիչների համաժողովարական I կուրյուլիայը որոշում ընդունեց Բուխարան ժողովրդական Սովետական Հանրապետություն հռչակելու մասին:

Նույն թվականին Ռկ(բ)Կ կազմի մեջ մտավ նաև հորեղծի կոմունիստական կուսակցությունը և կազմվեց հորեղծի ժողովրդական Սովետական Հանրապետություն:

Քուրբեստանի, Բուխարայի և հորեղծի կոմունիստական կուսակցությունները միավորելու և դրանց զործուներությանն ուղղվելու տալու համար Ռկ(բ)Կ Կենտկոմի Քուրբեստան, Կնչլան արդեն նշվել է, 1920 թվականին վերակազմվեց Ռկ(բ)Կ Կենտկոմի Միջինասիական բյուրոյի:

Հիմնական խնդիրը, որ ծառայում էր Քուրբեստանի, Բուխարայի և հորեղծի կոմունիստական կուսակցությունների արևել, ֆեոդալական հարաբերությունների մեղացուցիչ վերացումն էր և այդ նպատակով աշխատավորների մոբիլիզացումը, սոցիալիստական արդեն անցնելու անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը:

Քուրբեստանի, Բուխարայի և հորեղծի կոմունիստական կուսակցությունների՝ իբրև Ռկ(բ)Կ անբաժան շոկատների ստեղծման անմիջապես աշակցություն ջրույց տվեցին կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ականավոր զործիչներ Մ. Ի. Վախիշին, Վ. Կ. Քուրբշևը, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն, Ն. Ի. Պողոտսկին, Մ. Վ. Ֆրունզեն և ուրիշներ: Այդ կոմունիստական կուսակցությունների շարքերում, սոցիալիզմի հաղթանակի համար տեղիական ազդեցությունների կոմունիստներին հետ միասին ակտիվորեն պայքարում էին նաև ուսուսուս, ուսուսուս, բելոուս, վրացի, հայ և մեր բազմազգ հայրենիքի մյուս եղբայրական ժողովուրդների ներկայացուցիչները:

* * *

Գոմունիստական կուսակցությունը և սովետական իշխանությունը կարող էր նշանակություն էին տալիս Ռուսաստանում գրեթե միակ օտարերկրյա ռազմագերիների՝ լինսպանների, կորեացիների, պարսիկների, հնդկների, հունգարների, լեհերի և այլ ներկայացուցիչների շրջանում տարվող աշխատանքներին: Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազդեցության տակ նրանց մոտ

արդեն ձևավորվել ու զարգանում էր կոմունիստական շարժումը: Նրանց շրջանում ես կազմակերպվում էին զինվորական միավորումներ, որոնք կարծիք բանակի ընդհանուր հրամանատարության ներքո կոմուն էին բազաբացիական պատերազմի ռազմակատներում:

1918 թվականի մայիսին Մոսկվայում Ռկ(բ)Կ Կենտկոմին առջև էր կազմակերպվեց օտարերկրյա կոմունիստների ֆեդերացիա, որը միավորում էր բազմաթիվ կոմունիստական խմբեր, որոնք առաջացել էին Արևմտյան և Արևելյան Ասիայի երկրների նախկին ռազմագերիների շրջանում:

Ինչ վերաբերում է արտասահմանյան Արևելքի երկրներից Ռուսաստան եկած աշխատավորներին, որոնք ընդգրկվել էին կոմունիստական շարժման մեջ, ապա նրանց զործուներությանը նույնպես ուղղվելու էր տալիս Ռկ(բ)Կ Արևելյան Ասիայի կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրոն: Հիմնական խնդրերից մեկն էլ պրոպագանդիստական լայն աշխատանքների կազմակերպումն էր ասիացի օտարերկրացիների շրջանում: Օրինակ, նրա միջազգային պրոպագանդայի բաժինն ուներ 10 սեկցիա, այդ թվում ազդեցունական, բուխարական, կովկասյան լեռնականների, կիրգիզական, թաթարական, կալմիկական, ինչպես նաև արաբական, լինական, պարսկական և թուրքական: Սեկցիաներում աշխատանքի էին ընդգրկված վճռականապես հեղափոխության կողմն անցած տասնյակ ու հարյուրավոր օտարերկրացի ինտերնացիոնալիստներ: Սեկցիաների միջոցով էր իրականացվում կապը երկրով մեկ ջրոված հայրենակիցների հետ, դրանց ջանքերով էին ստեղծվում և տեղեր առաքվում պրոպագանդիստական նյութեր:

Հեղափոխությունը մեծ ազդեցություն էր գործել նաև Ռուսաստանում գտնվող թուրքերի վրա: Նրանց մեծազույն մասն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ուսուսական զորքերի կողմից գերի վերցրած զինվորներն ու սպաններն էին, որոնց թիվը Հոկտեմբերյան հեղափոխության նախօրյակին հասնում էր 63 հազարի: Դրանք ներկայված էին երկրի գտնազույն շրջաններում տեղաբնակած ռազմագերիների համարա-

¹ Տճ՝ «Россия в мировой войне 1914—1918 годов (в цифрах)», М., 1925, էջ 41, табл. 33:

ներում: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո արմատապես փոխվել էր ինչպես բոլոր, այնպես էլ թուրք ռազմագերիների վիճակը, որոնք ստացել էին քաղաքական կյանքին ազատորեն մասնակցելու հնարավորություն:

Թուրքերի երկրորդ խումբը, մտավորական 50—60 հազար մարդ¹, կազմում էին թուրքական ծագում ունեցող ռուսահայաստանցիները, որոնք հիմնականում ապրում էին Ռուսաստանի հարավային շրջաններում: Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց հետո նրանք տարարենակեցվել էին Ռուսաստանի խորքերում²:

Վերջապես, թուրքերի երկրորդ խումբը թուրքահայաստակ տարազան աշխատավորներն էին, որոնք ղեկ պատերազմից առաջ Ռուսաստան էին եկել վաստակի համար:

1918—1920 թվականներին թուրքերի քիչ թե շատ նշանակալի խմբեր կային Կենտրոնական և Հարավային Ռուսաստանում (Ռյազանում, Օդեսայում, Ղրիմում), Թուրքեստանում (Տաշքենդում, Աշխարազում, Ալյա-Ախալում), Պոլովոյի շատ քաղաքներում (Կազանում, Աստրախանում, Սարատովում, Սամարայում):

Կուսակցական կազմակերպությունները և սովետական իշխանության օրգանները կարևոր նշանակություն էին տալիս թուրք նախկին գերիների և թուրք քնակություն շրջանում քաղաքական, ազդեցություն պրոպագանդիստական աշխատանքների ձեռնարկ կազմակերպմանը, նպատակ ունենալով նրանց բերել հեղափոխության կողմը: Թուրք նախկին գերիներից շատերն իսկապես կանգնում էին սովետական իշխանության կողմը, բնորոշվում կոմունիստական շարժման մեջ:

Այդ տեսակետից նշանակալից եղավ այն թուրք նախկին ռազմագերիների դերը, որոնք համախմբվել էին Մուստաֆա Մուրադի շուրքը: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ թուրքական բանտից փախչելով Ռուսաստան, նա, որպես թուրքահայաստակ, տարարենակեցվել էր Ուրալ: Նրա վրա վճռական ազդեցություն էին գործել Ռուսաստանի 1917 թվականի հեղա-

փոխական իրադարձությունները: Նախապես ունենալով ղեկավարատական հայացքներ, նա արագորեն բնորոշվեց հեղափոխական շարժման մեջ և Մովսիսական Ռուսաստանում գործավճահանգի կոմունիստ-ինտերնացիոնալիստ: Նրա համարակիցը հեղափոխականորեն տրամադրված թուրք գերիներն էին, որոնց թվում կային նաև մտավորականներ³:

1918 թվականի հունիսի 17-ին Մ. Սուրհին Կազանում, տեղական սովետական և կուսակցական մարմինների օգնությամբ հավաքեց նախկին ռազմագերի թուրք սոցիալիստ-ինտերնացիոնալիստների կոնֆերանս: Մեկ ամիս հետո (հուլիսի 22—25-ին) Մոսկվայում անցկացվեց երկրորդ կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին 20 պատգամավորներ Ռուսաստանի թուրք սոցիալիստների Մոսկվայի, Օրոլի, Իվանովոյի, Ռիբինսկի, Կոստրոմայի, Յուրի, Կազանի, Աստրախանի, Ուֆայի, Ուլյանովի և Ուրալի խմբերից⁴: Կոնֆերանսը վճռական բողոք հայտնեց Անգրեկվասում հակասովետական զինված ինտերվենցիայի դեմ, որ այն փամայակ սկսել էին երիտթուրքերը: Ռուսաստանի թուրք նախկին ռազմագերիներին կոչ արձակվեց մտնել կարմիր բանակի շարքերը, կռիվ սովետական իշխանության թշնամիների դեմ⁵: Կոնֆերանսի պատգամավորներն արտահայտվեցին Թուրքիայում իմպերիալիզմի դեմ ուղղված շոտափուլի հեղափոխական պայքար սկսելու օգտին: Նրանք գտնում էին, որ պետք է բացառել ամեն տեսակ համագործակցություն ինչպես վախճանական ուժերի, այնպես էլ թուրք սոցիալիստ-ինտերնացիոնալիստի հետ:

Մոսկվայի կոնֆերանսում բնորոշեց թուրք սոցիալիստ-կոմունիստների ղեկավար խումբը, որի կազմում էին Մուստաֆա Մուրադին, Ջեդիթ Լին, Իբրահիմ Ահմեդը, Նիհատ Նուրեթին, Ահմեդ Նեշաֆին: Նրանք իրենց անվանում էին «Սոցիալիստ-կոմունիստների թուրքական կուսակցության Կենտկոմ»: Դա,

¹ ՏՊ՝ ԱՊԱ ԻՄԱ, փ. 17, օպ. 4, թ. 109, լ. 6:

² Մ. Սուրհինի էությունը թուրք սոցիալիստ-կոմունիստների Մոսկվայի կոնֆերանսի մասին տՊ՝ ԱՊԱ ԻՄԱ, փ. 17, օպ. 4, թ. 109, լ. 45: Մ. Սուրհինի հիշյալ կոնֆերանսների մասին տՊ՝ «Исторический архив», 1962, № 4, էջ 222, «Жизни отдаленная борьба», М., 1966, էջ 491—502, «Народы Азии и Африки», 1967, № 5, էջ 59—67:

³ ՏՊ՝ ԱՊԱ ԻՄԱ, փ. 17, օպ. 4, թ. 109, լ. 12:

⁴ Նույն տեղը, ք. 13, հսկ.:

¹ ՏՊ՝ «Востоковедческий сборник АН Армянской ССР», Ереван, 1964, т. II, էջ 174:

² ՏՊ՝ «Жизни национальностей», 4 января 1920, էջ 1:

բատ էութեան, առաջին քայլն էր Քուրբիայի կոմունիստական կուսակցութեան ստեղծման ճանապարհին:

Մուսկովայի կոմֆրոնտից հետո թուրք օտջախիտս-կոմունիստների Կենտկոմի Երաշխավորութեամբ և Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպութիւնների կենտրոնական բյուրոյի մանդատներով Մուսկով կոմունիստ-ադիուտտներեք մեկնեցին Սովետական Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներ, որտեղ կային թուրք եսախիկն ռազմագերիների հոծ խմբեր և տարբեր զանաքի թուրք բնակիչներ: 1919 թվականի սկզբին պրոպագանդիստական-կազմակերպչական աշխատանքի ուղարկվեցին Հաֆիջ Ալիին՝ Կազան, Ջեմալ Նեջաթին՝ Էրմա, Հասան Ալին՝ Սյադան, Հեզեթ Ալին՝ Սամարա և Սարատով: Փանի որ թուրք և ընդհանրապես արևելյան եսախիկն ռազմագերիները և արուստահմանյան արևելքցիները մեծ թիվ էին կազմում Քուրբիստանում, ուստի այնտեղ աշխատանքի ուղարկվեց Մուստաֆա Սուրհին:

Տեղերում թուրք կոմունիստները ծավալեցին կազմակերպչական-պրոպագանդիստական եռանդուն աշխատանք: Նրանց մեծ օգնութիւն էր այն, որ Մուսկովայում և տեղերում թուրքերեն հաստարակվում էին մեծաքանակ պրոպագանդիստական նյութեր՝ զրբուլիկներ, հրահանգներ, կոչեր, որոնք լայնորեն տարածվում էին թուրք բնակչութեան շրջանում: Հատկապես կարևոր նշանակութիւն էր արվում թուրք ռազմագերիների ժողովների անցկացմանը, որոնք սովորաբար ավարտվում էին կոմունիստական բրիչներին և կոմունիստական կամավորական ջոկատների ստեղծմամբ: Ժողովականների քաղաքական տրամադրութիւնների վրա, անշուշտ, անդրադառնում էր նաև Քուրբիայում նկատելիորեն աշխտագանծ բանվորական շարժումը:

Հատկապես եռանդուն աշխատանքի էր լծվել Քուրբիստան մեկնած Մուստաֆա Սուրհին: Մինչ այդ Տաշքենդում արդեն ստեղծվել էր հաստիկ օրգան՝ համառուսաստանյան Կենտրոն-կոմիտի ադրիթեր Քուրբիստանի գործերի հանձնաժողով, որն ուներ ազիտացիայի և պրոպագանդայի ենթարաժիւն: 1919 թվականի դեկտեմբերին այդ ենթարաժիւն վերակազմվեց Դեմոկրեաջիտեալ պրոպագանդայի խորհրդի (Սովինետբյուրոյ)՝ որի

եախագահ՝ ընտրվեց Մուստաֆա Սուրհին: Խորհրդի կենտրոնական քաղաքական մարմինը քաղաքաժիւն էր, որը ղեկավարում էր սեկցիաների (պարսկական, թուրքական, բուխարական, ինժպլական, շինական) հեղափոխական աշխատանքը, ինչպես նաև ազգային հեղափոխական կազմակերպութիւնների կենտրոնական մարմինները:

Մուստաֆա Սուրհին և նրա խումբը ոչ միայն կոմունիստական աշխատանք էին ծավալել Սովետական Ռուսաստանում, այլև կարողացել էին կենդանի կապ հաստատել բուն Քուրբիայի հեղափոխական շարժման հետ: Օղեսայի վրայով սիստեմատիկաբար հայրենիք էին վերադառնում թուրք կոմունիստները: Նուսով կոմունիստական խմբի սկսեցին ծագել բուն Քուրբիայում, առաջ բերելով քեմալականների տագնապն ու զայրութիւնը:

* * *

Սակայն Ռուսաստանի մուսուլմանական տարածքներում սովետական իշխանութեան հաստատումը չէր նշանակում, թէ քաղաքական ասպարեզից հեռացել և իրենց գործունեութիւնը զաղաճեցրել են բուրժուական ազգայնականները, պանթուրքականները ու պանիսլամականները: Ընդհակառակը, նրանք նախ երկշտաբար, ապա բացահայտորեն հանդես եկան կոմունիստական կուսակցութեան սոցիալական միջոցառումների, նրա շինիչան ազգային քաղաքականութեան կենսադործման դեմ, ազգային հանրապետութիւնների և մարզերի ստեղծման ու ամրապնդման ուղղութեամբ ծավալած ամբողջ վիթխարի աշխատանքին հակադրելով պրոլետարիատի դիկտատուրայի քայքայմանն ուղղված իրենց ծրագրերը:

Դա իր առավել անսքող արտահայտութիւնը գտավ թաթարական բուրժուական նաջիտակլիզիթ գործակալութեան՝ սուլթան-գայիեականերյան մեջ:

Քաղաքական այդ հոսանքի ձևաւորված պարագլուխը Սուլթան-Գալիին էր, որը, ինչպես ասվեց, զլխավորում էր Ռկլբիկ Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպութիւն-

¹ ՏԿ՝ ԼՊԱ ԻՄՂ, ֆ. 17, օղ. 4, ը. 109, ը. 8, 11.

² ՏԿ՝ Եռյն տեղը, օղ. 4, ը. 155, ը. 5, 7.

¹ ՏԿ՝ ԼՊԱ ԻՄՂ, ֆ. 122, օղ. 1, ը. 29, ը. 262—263.

² ՏԿ՝ «Жизнь национальностей», 29 июня 1920 г.:

ների կենտրոնական բյուրոն: Դեռ Հոկտեմբերյան Շեղափոխությունից առաջ նա մասնակցել էր Թաթարների շրջանում ծավալված ազգային և կրոնական շարժումն: Կենտրոնական բյուրոյին ուսուցիչ, Սուլթան-Գալիբը միաժամանակ աշխատակցում էր «Սուլ» («հոսթ»), «Իլ» («Աշխիներ») և այլ ազգային-կրոնական, բուրժուական քերթերի և հանդեսների: Հոկտեմբերից հետո դարձել էր բոլշևիկյան կուսակցության ուղեկից, 1918 թվականին մտել նրա շարքերը, ապա և հասել պետական, զինվորական ու կուսակցական կարևոր պաշտոններին:

Որպես բուրժուազգայնական թեքում, սուլթանգալիևականությունը որոշ տարածում էր գտել Թաթարիայում, Բաշկիրիայում և Ղրիմում: Իր հանցավոր գործողություններով Սուլթան-Գալիբը փորձում էր առաջ բերել նշված ժողովուրդների անվաստությունը Ռուսաստանի Շեղափոխական պրոլետարիատի նկատմամբ, ստեղծել պամիլլայական քաղաքական կազմակերպություն և այդ նպատակով զայաճանախարհ գործարքի մեջ էր մտել արտասահմանյան մուսուլմանական առանձին ռեակցիոն գործիչների հետ:

Սուլթան-Գալիբը կարողացավ իր շուրջը համախմբել Թաթար բուրժուական մտավորականների մի մասին (Ֆիրդուս, Մուխամբաթով, Ենրահը և այլոք), որոնք նույնպես խոսքով հայտարարելով պրոլետարիատի դիկտատուրայի նկատմամբ իրենց բարձրացվածությունը մասին, ձևականորեն հանդես գալով սովետական իշխանության կողմնակիցներ, կարողացել էին թափանցել կուսակցության շարքերը, ստղծել կուսակցական և պետական ղեկավար մարմինների մեջ, փորձելով անցկացնել իրենց քաղաքականությունը:

Իրենց պայմարի պակր սուլթանգալիևականներն առնչից առաջ ուղղեցին մարքսիստական-լենինյան տեսության զեմ: Սուլթան-Գալիբը գտնում էր, որ «զերմանական մարքսիզմի մուսական տարբերակը», այսինքն՝ լենինիզմը, ընդունելի է միայն Արևմուտքի և այն երկրների համար, որոնցում առկա է պրոլետարական շարժումը: Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանի և ընդհանրապես Արևելքի մուսուլման ժողովուրդներին, ապա էր Սուլթան-Գալիբը, ապա դրանց համար լենինիզմն անընդունելի է, քանի որ այն խորթ է նրանց ոգուն, անհարիր նրանց ազգային ավանդույթներին ու հոգևոր կերպարին: Գրա հիմնական

պատճառը, նրա կարծիքով, այն էր, որ իբր լենինիզմը հայրի չի նստում այդ ժողովուրդների ազգային առանձնահատկությունների հետ: Պրոլետարիատը, ապա էին սուլթանգալիևականները, անընդունակ էլ դիվանդուրու Արևելքի ժողովուրդներին ազգային-ազատագրական շարժումը: Դրանով իսկ նրանք հետապնդում էին մի հիմնական նպատակ՝ Արևելքի նախկինում նշված ժողովուրդներին կարելի համապրոլետարական Շեղափոխական շարժումից, նրանց դարձաբացումը սոցիալիստական ուղուց տեղափոխել բուրժուական ուղի:

Ելնելով մարքսիզմ-լենինիզմի նկատմամբ այդ բացահայտ բուրժուական սկզբունքից, Սուլթան-Գալիբը հանդես եկավ սղգների ինքնորոշման լենինյան քաղաքականությունը զեմ: Նա գրտնում էր, որ մուսուլմանական ազգերի սովետական սկզբունքներով ինքնորոշումը չի համապատասխանում նրանց ձգտումներին և որ սովետական կառավարության ազգային քաղաքականությունն իր էությունում նպակտակ է նրանց շահերին ու պահանջներին:

Համազույն ղեկավարում, ապա էր Սուլթան-Գալիբը, մարքսիզմը պետք է «հարմարեցնել» իսլամին, այսինքն՝ «միավորել» նրա հետ, որովհետև իբր իսլամը մարմնավորում է մուսուլմանական բոլոր ժողովուրդների բազմալին առանձնահատկությունները, ուղ ազգայինը, հանդիսանում է մուսուլմանների սոցիալ-քաղաքական և կուլտուրական ամբողջ կյանքի «հիմքը»:

Ի հակակշիռ սովետական իշխանության կողմից Թաթար ազգին և Ռուսաստանի մյուս մուսուլմանական ժողովուրդներին տրված ինքնավարությունը, Սուլթան-Գալիբը և նրա խումբը, շարժանկելով մինչև Շեղափոխական ժամանակաշրջանի պամիլլայականների գործը, նոր պայմաններում՝ դասակարգային անողոր պայքարի մեջ օրեցօր ամրապնդվող պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում, կրավում էին ստեղծել թուրանական պետություն:

Ըստ սուլթանգալիևականների թուրանի պետությունը պետք է իր մեջ ներառեր ժամանակակից Թաթարիայի, Բաշկիրիայի, Ղազախստանի, Ուղբեկստանի, Թուրքմենստանի, Տաջիկստանի

1) ՏՄՊ «Жизнь национальностей», 5 я 12 октября 1919 г.

առաջնությունը: Երազրի նախագծի հեղինակի՝ Սուլթան-Գալի-
կի պարծենկոտ հայտարարության համաձայն, Քուրանի պե-
տությունը պետք է լինի որպեսական հասարակական կապիտալիզմի վրա հիմ-
նըված ժողովրդադեմոկրատական հանրապետություն, Քու-
րանական ժողովուրդների ֆեդերացիա, որտեղ գերիշխող տար-
րը լինելու էր թաթար բուլժոնագիան: Մի կողմ դնելով պետու-
թյան՝ որպես տիրապետող դասակարգի գործիքի մասին մարք-
սիստական-լենինյան բմբուսում, սվադելով մուսուլմանական
միջավայրի դասակարգային հակասությունները, սուլթանգալի-
կականները գտնում էին, որ այդ պետությունը հենվելու է բնակ-
չության բոլոր խավերի, հասարակության բոլոր դասակարգերի
վրա:

Քուրանական պետությունում սուլթանգալիկականների սո-
ցիալական քաղաքականությունը հիմնական կետերում պետք է
համընկնեն մուսուլմանական ազգայնական բուրժուազիայի՝ ղեկ
մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխություն առաջադրած պահանջ-
ներին: Նրանց կարծիքով Արևելքի ազգային հանրապետություն-
ներում դասակարգային պայքար չպետք է մղվի: Ելնելով այս
ընդհանուր հարցադրումից, նրանք գտնում էին, որ հետամնաց
ազգությունների անտեսական վերադրին և նրանց կուլտուրական
ածնի նպատակաուղղված կոմունիստական կուսակցության քա-
ղաքականությունը պետք է հավասարապես տարածվի և՛ մու-
սուլմանական չրավորության, և՛ նախկին շահագործողական
դասակարգերի վրա և որ նոր իշխանության ընձեռած հարա-
վորություններից բոլորը պետք է հավասարապես օգտվեն, քա-
նի որ քրոլորն էլ ազդատ են: Հենց այդպիսի քաղաքակա-
նություն վարելը ապագա թուրանական պետության ղեկավար-
ների առաջնահերթ պարտականությունն էր լինելու:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանից լիտվին անկախ՝ Քուրանի
արտաքին քաղաքականությանը, ապա այն պետք է կողմնո-
րոշվեր ղեկի կապիտալիստական տերությունները: Սուլ-
թան-Գալիկն ուղղակի ասում էր, թե Քուրանի և այդ տերություն-
ների փոխհարաբերություններն այնպիսին կլինեն, որ «վեր-

ջիններս զո՛ւ կմնան»: Թուրանական շահագործողական պետու-
թյան մեջ առաջատար դիրք զբաղեցնող թաթար ազգայնական-
ները դառնալու էին իմպերիալիստների հույս կամակատարը: Այս
խոսքով նախանշվում էր իմպերիալիզմի առաջ լիակատար կա-
պիտալիզացիայի ծրագիր:

Իրև բուրժուական քաղաքական հոսանք, սուլթանգալիկա-
կանությունն իր գործողությունները շահամանափակեց թաթար-
ների շրջանում, այլ դուրս գալով, տարածվեց մուսուլմանական
այլ մարզեր ու տարածքներ:

Իրենց ծրագրերի, մասնավորապես թուրանական բուրժուա-
կան պետության զարգացիլի իրականացման համար սուլթան-
գալիկականները մտադիր էին ստեղծել մուսուլմանական «եր-
մունիստական» կուսակցություն:

Ջրպարտելով, թե ՌԿ(բ)Կ-ն չի արտահայտում Ռուսաստանի
մուսուլմանական ազգերի և ազգությունների շահերն ու ձգտու-
մները, Սուլթան-Գալիկը միաժամանակ գտնում էր, որ նրանք
պետք է ունենան իրենց միացյալ կոմունիստական և կուսակ-
ցությունը: Խոսքն ըստ էության ՌԿ(բ)Կ-ից լիովին անկախ
թյուրք-թաթարական մանրբուրժուական կուսակցության մա-
սին էր:

Առաջին փորձն արվեց 1918 թվականի հունիսին, երբ կապա-
նում հրավիրված մուսուլման-կոմունիստների համառոտառասնա-
կան խորհրդակցություններում ստեղծվեց ինքնուրույն Ռուսաս-
տանյան մուսուլմանական կոմունիստական կուսակցություն՝ իր
կենտրոնական կոմիտեով: Ի տարբերություն Բանդի, որ ստեղծ-
վել էր զուտ ազգային սկզբունքով, Սուլթան-Գալիկը և նրա
համահունիքները փորձում էին կուսակցությունը ստեղծել զուտ
կրոնական սկզբունքով՝ նրանում ընդգրկելով միայն մուսուլ-
ման կոմունիստներին: Բանը հասավ նրան, որ 1918 թվականի
նոյեմբերին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից Մուսկովյում հրավիրված
կոմունիստ-մուսուլմանների I համագումարում Մ. Սուլթան-Գա-
լիկը, հանդես գալով թաթար կոմունիստների ներկայացուցիչ
Քամիլ Յակուբովի ինտերնացիոնալիստական տեսակետների
դեմ, միաժամանակ վճռականորեն արտահայտվեց թաթար և
բաշկիր կոմունիստների դուս կոմունիստների հետ մի կազ-
մակերպության մեջ միավորելու դեմ, դրանով իսկ քաղաքայնու-
րեն հակազդվելով կոմունիստական կուսակցության կառուցման

¹ Տե՛ս Մ. Ա. Сайдашев, Ленин и социалистическое строительство в Татарии 1918—1923, изд. «Наука», М., 1969, էջ 20:

ինտերնացիոնալիստական սկզբունքներին¹։ Մուսուլման-կոմունիստների համագումարը մեղուղ մեծամասնությամբ մերժեց սեփական կենտրոն ունեցող առանձին մուսուլմանական կոմունիստական կուսակցություն ստեղծելու առաջարկը²։

Մուսուլմանական կոմունիստական կուսակցություն ստեղծելու գաղափարը պաշտպանություն էր գտնում առանձին մուսուլման-կոմունիստների շրջանում։ Այսպես, 1918 թվականի աշնանը չուվաշական ազգայնականները կազմեցին ինքնուրույն «Չուվաշական կոմունիստական կոմիտե», որը չէր մտնում ԹԿ(ր)Կ-ի մեջ և փորձում էր կատարել կուսակցության լուսնական կենտրոնի ֆունկցիան³։

Կոմունիստական կուսակցության կազմակերպման ինտերնացիոնալիստական սկզբունքները նման շեղումներ թույլ էին տրվում նաև մյուս ազգային ժայռամասերում, որտեղ որոշ կուսակցական ղեկավարներ տեղիում փորձում էին մեկուսացնել իրենց կազմակերպությունները և պարսիակն ազգային կենտրոններին, ԹԿ(ր)Կ կազմին նահանգկոմիտե կից ստեղծված մուսուլմանական բյուրոն պահանջում էր իրեն իրավունք տալ կուսակցության մեջ ընդունելու կամ կուսակցությունից հեռացնելու ազդեցությամբ թափար կոմունիստներին։ Իսկ Քուրբեստանի մուսուլմանական կոմունիստական կազմակերպություններին սկստիլայն բյուրոն Տ. Ռասիտովի ղեկավարությամբ ո՛չ միայն հաշվի չէր առնում կուսակցության երկրային կոմիտեին, այլև իրեն հակադրում էր նրան։ 1919 թվականին այդ բյուրոն տեղեկություն տեղեկեց մուսուլմանական կոմունիստական կազմակերպություններ⁴, փայտաչելով այն Շույբ, թե զրանք միավորելով հնարավոր կլինի ստեղծել ԹԿ(ր)Կ-ից անկախ ՎՅուրբական ժողովուրդների կոմունիստական կուսակցություն⁵։ Բաշկիրիայի կուսակցական կազմակերպությունում նացիոնալ-ուկրոնիստներ Իկկիշեր և Խայիկովը, պրոպագանդելով աքստողական հա-

յացանքը, ԹԿ(ր)Կ կենտրոնից պահանջում էին հետ կանչել ուսուկոմունիստներին⁶։

1919 թվականին հզացավ Ադրբեջանի բյուրո կոմունիստական կազմակերպությունները միավորելու և Ադրբեջանի միասնական կոմունիստական կազմակերպություն ստեղծելու գաղափարը։ Այն պետք է կազմակերպվեր ինտերնացիոնալիստական սկզբունքներով և հանդիսանար ԹԿ(ր)Կ ու նրա համակուլիստական երկրամասային կազմակերպության բաղկացուցիչ մասը։ Այդ գաղափարը պաշտպանեցին կուսակցության Բաքվի կոմիտե, Ազրբեջանի կոմունիստների մեծամասնությունը։ Սակայն ադրբեջանցի ընկերների մի մասը, հատկապես մուսուլման կոմունիստների «Շումմեթ» կազմակերպության առանձին ղեկավարներ սկզբում հակված էին ընդունելու անկախ ազդեցությունից բյուրո կոմունիստներին մեղավորելու և Ադրբեջանի միասնական կոմունիստական կուսակցություն ստեղծելու առաջարկը։

Այդ մասին Ա. Բ. Միկույանը վերհիշում է. «Սկզբում եղան տարակարծություններ Այսպես, «Շումմեթի» առավել ազդեցիկ ղեկավարներըց մեկը՝ Կարսեր, պահանջեց ԹԿ(ր)Կ ինքնուրույն կազմակերպությանը զուգահեռ պահպանել «Շումմեթը» որպես համաադրբեջանական կազմակերպություն (առաջարկելով նրան միացնել նաև «Սեղալեթը»)։ «Շումմեթի» մեկ ուրիշ ոչ պակաս ազդեցիկ ղեկավար Միրզա Գալուդ Շուսեյնովը առաջարկեց «Շումմեթի» ու «Սեղալեթի» փոխարեն կազմակերպել թյուրքական կոմունիստական կուսակցություն, որը պետք է գոյություն ունենար ԹԿ(ր)Կ կազմակերպության հետ մեկտեղ⁷։

Այնուհանդերձ, Միկույանը նշում է, որ դրանից ալվելի ուշ հայտնի դարձավ, որ «Շումմեթի» աչքի ընկնող գործիչներից մեկը՝ Բաքվում սովետական իշխանության մամանակավոր անկման կապակցությամբ Մուսկով տեղափոխված Մ. Մ. Էֆենդիյերը, 1919 թվականի հուլիսի 27-ին «Ժիլե նացիոնալիստներ» թերթում հրատարակել էր մի հոդված, որտեղ գրել է. «Ներկայումս հաստատացել է «Շումմեթ» կազմակերպության գործունեության ասպարեզն ընդլայնելու պահանջմունքը, քանի որ սոցիալիստական մուստատանում անհրաժեշտ է ներգործության ոլորտի մեջ առնել Արևելքի ժողովուրդների բազմամիլիոն ողջ զանգվածին։ Կազմակերպության և կուսակցական աշխատանքի կա-

¹ ՏՃՄ «История Коммунистической партии Советского Союза», т. 3, кн. 2, М., Политгиздат, 1968, էջ 336։

² ՏՃՄ «История КПСС», т. 3, кн. 2, էջ 336։

³ ՏՃՄ նույն տեղը։

⁴ ՏՃՄ նույն տեղը, էջ 335։

⁵ ՏՃՄ «Пролетарский интернационализм боевое оружие Коммунистической партии», М., 1959, էջ 248։

⁶ ՏՃՄ «Пролетарский интернационализм...», էջ 244։

րիք ունեն ոչ միայն նախկին ռուսական կայսրության մուսուլմանները, այլև Պարսկաստանի, Բուրքիայի, Աֆղանստանի և արտասահմանյան այլ երկրների մուսուլմանները: Այժմ այդ խնդիրը դրվում է «Հումմեթի» վրա, որը կոմունիզմի շեփոթն է Արևելքում: Միևուրեք վերհիշում է, որ կարողավ այդ հողվածք, մենք ծայրաստիճան զարմացել էինք. այդ ինչպե՞ս կարելի է առաջարկել կրոնական հատկանիշով «Հումմեթում» միավորել տարբեր ազգությունների բոլոր մուսուլմաններին, ընդամին ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Արևելքի արտասահմանյան երկրների բազմաթիվներին»:

Մուսուլմանական «կոմունիստական» կուսակցության գաղափարի իրականացման համար զլխավոր մարտը սուլթանզալեականները սովեյի Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների համառուսաստանյան II համագումարում (1919 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր), որտեղ ուղղակի փորձեցին անցկացնել մուսուլմանական կոմունիստական կուսակցության ստեղծման նախապես կազմած նախագիծը: Թայց համազումարի մեծամասնությունը դեմ արտասայտվեց այդ նախագծին:

Չնայած կրած պարտությանը, սուլթանզալեականները լիտւացրին այդ ուղղությամբ իրենց ջանքերը: 1920 թվականի սեպտեմբերի Բաքվում հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների I համագումարում նույնպես նրանք առաջ բաշեցին իրենց ծրագիրը, թայց այստեղ էլ նրանց փորձը դատապարտվեց ձախողման:

Համոզվելով, որ լեզալ ճանապարհով մուսուլմանական ազգայնական կուսակցության ստեղծումն իր և իր համախոհների ուժից վեր է, Մուլթան-Գալիեր բունեց գաղտնի գործելու ճանապարհը: Նա կազանում և մի շարք ուրիշ վայրերում անլեզալ խմբակներ ստեղծեց, որոնց մեջ կարողացավ ներդրավել շեփոթի հարյուր տասանվող թափար մտավորականների և ուսանողների:

Իրենց բայքայիչ գործունեությունը շահմանափակելով Ռուսաստանի շրջանակներով, սուլթանզալեականները փորձեցին դուրս գալ միջազգային ասպարեզ: Իրա նպատակն էր՝ Ռու-

սաստանում ստեղծվելիք մուսուլմանական «կոմունիստական» կուսակցության հիմք վրա միավորել գաղութային և կախյալ երկրների, առաջին հերթին արտասահմանյան մուսուլմանական երկրների «Տեղափոխական-ազգայնական» խմբերին և ստեղծել ապագա կոչված «Զորքող գաղութային ինտերնացիոնալ»: Մուլթանզալեականների մտահղացմամբ դա պետք է նախադրվեր Ա. Ի. Լենինի ստեղծած Երրորդ կոմունիստական ինտերնացիոնալին:

«Ազգային և գաղութային հարցերի վերաբերյալ թեզիսների» ակցիանական ուրվագծում» Ա. Ի. Լենինը գրել է. «... Կոմիստներն ամբողջ ազգացականությունն անկուսակցաբար պետք է դառնա բոլոր ազգերի և երկրների պրոլետարների ու աշխատավոր մասսաների մերձեցումը՝ միահամուռ ուժերով հեղափոխական պայքար սեղելու կազմածատերերի ու բուրժուազիայի տապալման համար: Որովհետև միայն այդպիսի մերձեցումն է երաշխավորում կապիտալիզմի դեմ հաղթանակը»:¹ Լավ հայտնի է, թե ինչպիսի վիթխարի հեղափոխականացրեց աշխատանք էր կատարում կոմիստները՝ գաղութների և կախյալ երկրների ժողովուրդներին արթնացնելու և բազաթական գիտակից կյանքի կենդանու Սակայն սուլթանզալեականներին դա չէր հետաքրքրելու: Նրանց խորթ էր կապիտալիստական ստրկության դեմ շեղվող պայքարում բոլոր երկրների աշխատավորների մերձեցնելու և միավորելու III Ինտերնացիոնալի գերազույն նպատակը: Բուրժուական այս նացիոնալիստների համար կարևորը իսլամը զավանդեցների, առաջին հերթին թուրքալեզու մուսուլմանների միավորումն էր՝ դուռ ազգային խնդիրներ իրագործելու համար: Ուստի սուլթանզալեականները ձգտում էին վարկարեկել Կոմիստների գործունեությունը, զրպարտում էին, թե նա չի կատարում և ունակ չէ ղեկավարելու Արևելքի երկրների հեղափոխական պայքարը, որ նման խնդիր իր առջև կարող է դնել միայն ստեղծվելիք Երրորդ կոմունիստական ինտերնացիոնալը:

Մուսուլման կոմունիստների մի մասի մտա երևակված ազգայնական քնույթի սխալներն ուղղելու և կուսակցական կազմակերպությունների արմատները համար Ռկ(բ)Կ Կենտկոմը ձեռնարկում էր անհրաժեշտ միջոցներ: Կենտկոմը շեշտը դնում էր կոմունիստների և անկուսակցականների ինտերնացիոնալ

¹ Ա. Ի. Լենին, ԵԺԺ, Կ. 41, էջ 195:

¹ Ա. Ի. Միկոյան, Պայքարի ուղիով, զիրք տառչել, Երևան, 1972, էջ 650:

գաստիարակութիւնն զորքը բարելավելու վրա: Բաշկերիայի կուսակցական կազմակերպութիւնն ամբարշտելու նպատակով անտեղ ուղարկվեց Ն. Ի. Գոլոշնիկին: Կուսակցութեան Կենտրոնի Լեռնախաղրութեամբ համարաշնչիրական կուսակցական կոնֆերանսը 1922 թվականի հունվարին փոխեց կուսակցութեան մարզկոմի կազմը, նոր մարզկոմին հանձնարարելով կյանքում անշեղորեն անցկացնել պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքները: Ազգայնական թեքումը գաստպարսովեց նաև Կիրգիզական (Ղազախստան) երկրամասի կուսակցական կազմակերպութիւնում: 1921 թվականի հունիսին տեղի ունեցած երկրամասային I կուսակցական կոնֆերանսը, որին մասնակցում էր Ռվ(բ)ի Կենտրոնի ներկայացուցիչ Ն.Ի. Յարտովաչկին, առաջարկեց վճռականապես ուղղել «ազգային քաղաքականութեան զիջք», նվաճել աշխատավոր կիրգիզ և ղազախ մասօտների լիակատար վստահութիւնը:

Հնգափոխութեան և սովետական իշխանութեան համար ոչ պակաս վտանգավոր էր թուրք-թաթարական բուրժուական նազիոնալիստների կողմից առջ քաշված մյուս՝ մուսուլմանական բանակի ստեղծման գաղափարը:

Հարկ է նշել, որ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո, մանավանդ քաղաքացիական պատերազմի նակատներում կարմիր բանակի տարած առաջին լուրջ հաղթանակներից հետո մուսուլման կոմունիստների, Ռուսաստանի օտարերկրյա ասիացիների և մանավանդ անտեղ գտնվող նախկին ռազմա-պիտանիի շրջանում լայն տարածում գտավ ձախ, արժատակապես այն թվքը, թե օտարերկրյա ինտելիկտներին և սպիտակգլուխ-դիակաւններին վերջնականապես չախչախելուց հետո կարմիր բանակը պետք է ռազմական ազատագրական արշավ սկսի դեպի Արևելք, իմպերիալիզմի լծից ազատագրի Ասիայի գաղութային բոլոր ժողովուրդներին, կապիտալիստական տերություններին վերջնականապես դուրս մղի մայրցամաքից և այդպիսով մեծապես արագացնի համախարհային հեղափոխութեան ընթացքը:

Ռազմական ազատագրական արշավի մասին ինչն առաջին անգամ պաշտոնապես առաջ քաշվեց Արևելքի ժողովուրդ-

ների կոմունիստական կազմակերպութիւնների (ԱՌԿԿ) համառուսաստանյան I համագումարում (1918 թ. նոյեմբեր): Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էր նաև Ռուսաստանի թուրք կոմունիստների պատմիբաութիւնը՝ Մուսաաֆա Սուրճի, Ջեղեթ Ալի, Մոսամեզ Նազմի, Իսմայիլ Լոֆթի կազմով: Թուրք կոմունիստները գտնուէին, որ թուրքիայում «հեղափոխութիւնն առաջ բերելու» նպատակով «Տարկավոր է հալարել ուժերը և զորս գալ կովի գաշտ»: Մի շարք գործնական միջոցների թվում առաջարկվում էր «Նկատման լինել բոլոր թուրքական կոմունիստական ջոկատների կենտրոնացմանը հարապային ռազմաճակատում, որանք լրացնել Ռուսաստանում գտնվող թուրք ռազմագերիներով»:

Համագումարը որոշեց այդ առաջարկութիւնը հանձնել Ռվ(բ)Կ մուսուլմանական կազմակերպութիւնների կենտրոնական բյուրոյի ջննարկմանը¹, Համագումարը միաժամանակ նպատակահարմար գտավ «շտապ միջոցներ ձեռնարկել կենտրոնացնելու թուրք ռազմագերիների բանվորներին և գլուխացիներին, նպատակ ունենալով նրանցից ստեղծել կարմիր բանակ և ուղարկել հարապային ռազմաճակատ»²: 1919 թվականի գարնանը թուրք ինտերնացիոնալիստները սկսեցին կենտրոնանալ Ղրիմում, որտեղ կազմեցին զորամասեր: Այն ժամանակ հաղորդում էր, որ «Ղրիմում կան 10 հազար թուրք սպայուսաններ», որոնք միաժողոված են կամավորական զորամիավորումների մեջ³:

Որքան կարմիր բանակն ավելի էր շարժվում դեպի արևելք, ազատագրելով Միջին Ասիան, Կովկասը, Միբերը, Հեռավոր արևելքը, այնքան անում էր բանակը որպես գաղութային և կախյալ նրկրների ազգային և սոցիալական ազատագրութեան զբաղման ռազմազորներու գաղափարի կողմնակիցների թիվը: Ինչպես հայտնի է, կոմունիստական կուսակցութիւնը հենց սկզբից մերժեց բանակի օգնութեանը ուրիշ երկրներում հեղափոխութիւնն առաջ բերելու միասակար ձախ տեսակետը: Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ հարկավոր է ոչ թե «հեղափոխութեան արագացում, այլ հնգափոխութեան նախապատրաստութեան

¹ ЦПА И.М.Т. ф. 17, оп. 2, д. 1, л. 195.

² SZ «Жизнь национальностей», 24 ноября 1918 г.:

³ ЦПА И.М.Т. ф. 17, оп. 2, д. 1, л. 165.

⁴ SZ «Жизнь национальностей», 25 мая 1919:

¹ SZ «Пролетарский интернационализм -- боевое звание Коммунистической партии», էջ 244--245:

արագացում»։ Հենց զա էլ մի կողմից կոմունիստական կուսակցության ու Վ. Ի. Լենինի, մյուս կողմից ձախ ուղղության հնդափոխականների միջև եղած սկզբունքային տարբերությունն էր։ Լենինը վճռականապես մերժում էր սաղմական միջոցներով հեղափոխությունն արտածելու մեթոդը, նշելով, որ հեղափոխությունը տվյալ երկրի ներքին օրինաչափ զարգացման արդյունք է։

Շատ շանցած, 1918 թվականի վերջերից սկսած, սաղմական ազատագրական արշավի ձախ արմատական գաղափարը վերահանց մուսուլմանական բանակի ստեղծման գաղափարն, որը պաշտպանություն գտավ ամենից առաջ աշխրհի, բուրժուական ազգայնականների կողմից։

Եթե դեպի Ասիա ուղղման ազատագրական արշավը ենթադրվում էր իրականացնել Ռուսաստանում գտնվող շինացիների, կորնացիների, հնդկների, պարսիկների, թուրքերի և բոլոր ասիացիների ուժերով, ապա մուսուլմանական բանակի ստեղծման ջատագույնները շեշտը դնում էին մուսուլմանական Արևելքի՝ Հնդկաստանի մահմեդական տարածքներին, Ինդոնեզիայի, Աֆրիկայի, Պարսկաստանի, Թուրքիայի, արաբական աշխարհի, Աֆրիկայի մուսուլմանարեակ գաղութներին ազատագրության վրա։

Ենթադրվում էր, որ մուսուլմանական բանակը կազմված է լինելու հետևյալ բաղադրամասերից, նրա մեջ մտնելու էին կողմից բանակի կազմում գտնվող թաթարական, բաշկիրական, զաչխական և զուտ թուրք-թաթարական անձնակազմ ունեցող ազգային այլ զորամիավորումները, կովկասյան լեռնականներից կազմված այսպես կոչված «շարխաթական գնդերը», ինչպես նաև այն բոլոր մուսուլմանները, որոնք ծառայում էին կարմիր բանակի մյուս զորամասերում։ Դրանք բոլորը պետք է հետքաշվեին ռազմաճակատներից և մտցվեին նոր բանակի մեջ։ Մուսուլմանական բանակի մեջ հավաքագրվելու էին նաև զորակոչվյալն տարիքի Ռուսաստանի մուսուլման տղամարդիկ՝ վերջապես, այդ բանակի գլխավոր հարմար չարվածով կամավորական զորամասերը։ Ըստ որում այդ հարվածող ուժի առավել մարտունակ մասը թուրք նախկին ռազմագերիներից կազմված զորամասերն էին լինելու։ Ենթադրվում էր նաև, որ բանակը զինելու էր սովետական կառավարությունը, իսկ զինվոր-

ների մարզանքներն ու զինավարժություններն անցկացնելու էին սաղմագերի թուրք սպաները։

Հենց այստեղ տեղին է հիշեցնել, որ նախկին թուրք ռազմագերիների բացթրակ մեծամասնությունը, բարյացակամ տրամազրված լինելով սովետական իշխանության նկատմամբ, ամնամանկանիվ չէր թողնում երիտթուրքական մտայնությունը։ Նման պայմաններում բնական է, որ ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ռուսաստանի պանթուրքականներն ամեն կերպ փորձում էին իրենց մտքի նպատակներն օգտագործել ռազմագերիներին, ուստի զինում էին թուրք գերի սպաների ազակությունը, որոնք թվում հատկապես շատ էին համոզված պանթուրքականներն ու երիտթուրքերը։

Ինչ իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին երիտթուրքական կառավարության ուղղակի առաջադրանքով Կոկանդում ստեղծվել էր թուրք ռազմագերի սպաների մի գաղտնի կազմակերպություն՝ «Իթիֆհադի թերաթ»՝ անվամբ (այսպես կոչված «միավորված պրոգրեսիստների» կազմակերպություն)։ Նրա անգամները գերադասապես զբաղված էին սուլթանական Թուրքիայի օգտին ռազմական և տնտեսական բնույթի տեղեկություններ հալթայնելով։ Կազմակերպությունը սերտորեն կապված էր Տաշքենդում աշխատող գերմանական գործադուլ Վիմերմանի հետ։

Հարկ է նշել, որ պատերազմի տարիներին շատ թուրք սպաներ թուրքական հեռախոլղական մարմինների հատուկ հանձնարարություններ էին հանձնում, որպեսզի լուտեական և դիվերսիոն աշխատանքներ տանեն ուսական բանակի թիկունքում, մասնավորապես Կովկասում և Միջին Ասիայում։ Հայտնի է նաև, որ թուրք ռազմագերիներից շատերը Կովկասից Միջին Ասիա էին փոխադրվել տեղի բայերի և մուսուլմանական հողերակառույցական ակտիվ միջնորդություն և աջակցությամբ։ Թուրք ռազմագերի սպաներն այստեղ չէին գտնվում համակենտրոնացման ճամբարներում, գրեթե բոլորն էլ ազատության մեջ

1 Տե՛ս «Труды Узбекского Государственного университета им. А. Навои». Новая серия. Выпуск 61. Исторический факультет, изд-во узбекского Государственного университета, Самарканд, 1956, էջ 210։

2 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 212։

էին և հաջողութեամբ իրականացնում էին իրենց լրտեսական և զինվորական մտահոգացումները¹:

Միջին Ասիայի թուրք սպաների կազմակերպություններն ընդամենը բրայան հեղափոխությունից հետո պեղելի էին ակտիվացրել իրենց գործունեությունը թուրք ռազմագրքիների և տեղի թուրք բնակչության մեջ: Այդ կազմակերպությունների գլուխ էին կանգնել այնպիսի փորձված թուրք լրտեսներ, ինչպիսիք էին Գիւրամիայում հատուկ պատրաստութեան ստացած Արաս Վֆենդին, զինվորականի մասնաճեւ Մուհամեդ-Ամին էֆենդի-գաղն և ուրիշներ: Վերջինս, որ թուրքբաշի ռազմական խորհրդի անդամ էր, անցել էր Միջին Ասիա, թափանցել թուրքստանյան Սովետական Հանրապետության զինվորական կոմսոստրեատի մարմինները, աչքի ընկնող զէր կոստորել Ֆերգանայի «Իթթի-Նոդիմիլի» պանթուրքական կոստակցության կազմակերպման գործում: Նա մերկացվեց ու հեռացվեց աշխատանքից, բայց շարունակեց զարդանի գործել և դարձավ Ֆերգանայում բազմազան շարժման օղնաչողներից մեկը:

Թուրք սպաների կազմակերպությունները, որոնք իրենց լրտեսական գործունեությունը միավորել էին տեղի բուլժոմական ազգայնականների հակահեղափոխական, պանթուրքական գործունեության հետ, քայքայել աշխատանք էին տանում մուսուլմանների շրջանում, շարունակում էին բորբոքել կրոնական մոլոտանությունը, հակառուսական, հակաբրիտանական արամադրություններ:

Մուսուլմանական բանակի ստեղծման հարցն լայնորեն քննարկվեց Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների (ԱԺԿԿ) համառուսաստանյան II համագումարում (1919 թ.): Զեկուցումով հանդես եկավ Սուլթան-Գալիբը: ԱԺԿԿ կենտրոնական բյուրոյի նախագահը, որը, միաժամանակ այսպիսի կողմնակից կենտրոնական մուսուլմանական զինվորական կոլեգիայի ղեկավարն էր, զարգացնում էր այն միտքը, թե կոլչակի, Գենիկիների և սպիտակգլավորական մուսուլմանական զինվորականների կհամաձայն կարծիք բանակի հաղթանակը ղեկ Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի ավարտ չի նշանակում, թե զրանով չեն ավարտվելու պատերազմական գործողությունները:

Ընդհակառակը, ստում էր նա, անխուսափելիորեն բաղաքացիական պատերազմ է սկսվելու Ասիայի ողջ մայրցամաքում: Կոմկոլ կողմերն են լինելու՝ մի կողմից գաղութատեր իմպերիալիստներն, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանում կազմակերպվելիք մուսուլմանական բանակը և ճնշված Արևելքի՝ Պարսկաստանի, թուրքբաշի, Հնդկաստանի, Աֆղանստանի մուսուլման ժողովուրդները: «Մենք պետք է պատրաստվենք այդպիսի պայքարին, — ստում էր Սուլթան-Գալիբը. — այդ նպատակով Արևելքի բարեն հեղափոխականացված ժողովուրդներից թափանցելու, բաշկիրներից, թուրքստանցիներից, կիրգիզներից մենք պետք է կազմենք արևելյան կարմիր բանակ... որը կգործի Արևելքում... միջազգային իմպերիալիզմի դեմ, կամ հենց Արևելքի դեմ, եթե Արևելքն օգտագործվի... իմպերիալիզմի կողմից»:

Սուլթան-Գալիբը համագումարին տեղյակ պահեց, որ մուսուլմանական կամ արևելյան կարմիր բանակ ստեղծելու գաղափարը պատկանում է Արևելքի ժողովուրդների կոմունիստական կազմակերպությունների կենտրոնական բյուրոյին, որը և պաշտպանություն է գտել Տրոյսկու կողմից²: Վերջինս նաև համաձայնություն էր տվել, որպեսզի մուսուլմանական բանակը լիովին գտնվի մուսուլման հրամանատարների տրամադրության տակ:

Ենթոց դիրքերի վրա կանգնած համագումարի պատվիրակները քննադատության ենթարկեցին մուսուլմանական բանակ ստեղծելու և այն Արևելքի վրա ուղղվելու առաջարկի կողմնակիցներին: Սուլթան-Գալիբին ուժեղ հակահարված տվեց Ռ. Պ. Քաթանյանը, որը համագումարին մասնակցում էր որպես ՌՄՖՍՀ ռազմահեղափոխական խորհրդի ներկայացուցիչ: Նույններին 27-ի նիստում նա ասաց. «Ե՛րբ բեկ. [Սուլթան-Գալիբը] ասում է, թե հարկավոր է մուսուլմանական զորամասերը ֆեետրոնանեկ որոշակի տեղերում, որպեսզի նրանք զուգվեն մուսուլմանների առամադրության տակ, ես կցանկանայի հարցը՝ նեկ, իսկ դուք մոտացե՛՛լ էր, որ երբ Պետրոգրադի վրա հարձակվում էր Յուդենիլը, բաշկիրական բրիգադը վիթխարի ծառայություն մատուցեց հեղափոխությանն այն բանով, որ կոլում էր նեայի ափերին: Հարձակվում է Գենիկերը: Այժմ սմեն մի

¹ Տե՛ս «Труды Узбекского Государственного Университета им. А. Навои». Новая серия. Выпуск 61. Исторический факультет, էջ 210:

² Տե՛ս նույն տեղը:

¹ ЦПА ИМЛ, ф. 17, оп. 2, д. 4, л. 206—207:

² Տե՛ս նույն տեղը, ՝ 178:

ավելորդ մարդ մեզ պետք է... իսկ մեկ ատամ կն՝ ետ բարեք
այդ (մուսուլման) — 2. Ս.) զինվորներին: Եվ մե ուզում եմ
հարբենել՝ որտե՞ղ ենք գտնվում մենք, շարքայախումբ է արդյո՞ր
Գենդերներ: Եվ մի՞թե մուսուլմանական զորամասերն իրենց
համար խորթ զործ են անում: Եվ մի՞թե, ետ քշելով Գենդերի-
կնին, նրանք չեն գնում ազատագրելու Գաղստանը, Աղբրեջանը,
չեն նպատակում այն բանին, որ հեղափոխություն անցնի Պարս-
կաստան, [իսկ ապա] շարունակվի շարժվել, որպեսզի ընդ-
գրվի Ասիան... Մուսուլմանական զորամասերը պետք է մնան
այնտեղ, որտեղ նրանց պահանջում է հեղափոխությունը:

Բ. Քաթանյանը պարզաբանեց, թե ինչ է հարկավոր հաս-
կանալ Արևելքի հեղափոխականացում ստեղծել: Արևելքի հե-
ղափոխականացումը պետք է իրականացվի ոչ թե ավիաների
օդուժով, ասում էր նա, այլ գաղափարների տարածման մի-
ջոցով: «Հարկավոր է, որ կոմունիստները, մեկնելով Արևելքը,
կարողանան ժողովրդին տալ որոշակի սոցիալական լուրճագներ»: Ամենից առաջ պետք է առաջադրվի «Ամբողջ հողը ժողովրդին»
լուրճագը, և երբ այդ լուրճագը իրականանա, «այնտեղ տեղում
կատնդվի մեծ քաշարի կարմիր բանակը, որը կմիանա մեր
բանակի հետ, կզենա առաջ և վերջիվերջո կհաղթի»: Բ. Քաթան-
յանին համազումարում պաշտպանեցին Վ. Լ. Լուկաշովը, Սա-
լիկ-Գալիեր և ուրիշներ: Նրանք նույնպես հանդես եկան այն
տեսակետի դեմ, թե անհրաժեշտ է առաջանալու ուժեր կենտ-
րոնացնել Արևելքում: «Մենք չենք կարող այժմ գնալ դեպի
Արևելք ավիաների բանակով, — ասաց Սալիկ-Գալիերը — Չի կա-
նվի հեղափոխությունը ներմուծել դրսից: Հեղափոխությունը
հարկավոր է կատարել ներսից»:

Սակայն համազումարի պատվիրակների մեծ մասը, որը
գնում էր Սուլթան-Գալիկի հետևից, պաշտպանեց մուսուլմանա-
կան բանակ ստեղծելու տեսակետը: Արևելյան հարցի վերաբեր-
յալ Սուլթան-Գալիկի զեկուցման առթիվ ընդունված բանաձե-
վում հանձնարարվում էր «ձեռնամուխ լինել արևելյան ինտեր-
նացիոնալ դասակարգային կարմիր բանակի ստեղծմանը՝ որ-
պես միջազգային կարմիր բանակի մի մասի»:

ԲԿ(ը)Կ-ն, սովետական կառավարությունը, անձամբ Վ. Ի.
Լենինը վճակահանողն մերժեցին մուսուլմանական բանակ ստեղ-
ծելու գաղափարը:

Այդ կապակցությամբ շատ հետաքրքրական է այն խոսակ-
ցությունը, որ 1920 թվականի հունվարին ուղիղ գծով տեղի է
ունեցել Թուրքեստանի ռազմաճակատի զլխավոր հրամանա-
տար Մ. Վ. Ֆրունզեի, որն այն ժամանակ գտնվում էր Սամա-
րյանում, և ԲԿ(ը)Կ Կենտկոմի Թուրքրյուրյի անդամ, այն ժա-
մանակ Տաշքենդում գտնվող Շ. Ը. Էլիավորի միջև: Ահա մի
հավասար ձևով արևելք խոսակցությանը գրառումը:

«Էլիավոր: Առաջին հարցը մուսուլմանական զորամասերի
կազմավորման մասին է: Մուսուլմանական կոմունիստները հա-
մառորեն պահանջում են անհավաղ ձեռնամուխ լինել մուսուլ-
մանական զորամասերի կազմավորմանը: Ըստ որում նրանք
այդ բանը պատկերացնում են մուսուլմանական կարմիր բա-
նակ ստեղծելու ձևով, համաձայնի պահանջում են կազմակեր-
պել հրամանատարական կարգի դասընթացներ, դասավանդումը
վերելով Թուրքերին: Այդ երկու հարցերում էլ նրանց ոգեշնչող-
ներն են դերի թուրք սպաները, որոնք իրենց ծառայություն-
ներն են առաջարկում որպես դասախոս-հրահանգիչներ: Մու-
սուլմաններին ոչ թե որպես ինքնուրույն մուսուլմանական բա-
նակ, այլ որպես առանձին զորամասեր կազմելու և մորթիլի-
զացնելու հարցը ես սկզբունքորեն համարում եմ լուծված... Նս-
անհրաժեշտ եմ գտնում վերացնել մուսուլմանական բանակի
շտաբը, որը այստեղ ստեղծվել էր մինչև մեր գալել»:

Ֆրունզե: Բարե, Շավա Զուրաբովի: Առաջին՝ մուսուլմա-
նական շտաբի և կազմավորումների հարցի մասին... Ոչ մի
առանձին շտաբ և ոչ մի մուսուլմանական բանակ չպետք է լի-
նի: Այդ հարցի վերաբերյալ ես մի անգամ ես կարծիք եմ փո-
խանակել Իլլիչի հետ... և ոչ մի խոսակցություն լինել չի կա-
րող: Բեիկների կազմավորումներ, իհարկե, թույլատրելի են, ոչ
թե դավանարանական սկզբունքներ, այլ, ինչպես դու միանշա-
մայն ճիշտ էիր ասում, ազգային սկզբունքով»:

Մուսուլմանական բանակի ստեղծումը դեմ էր բանվորա-
գյուղացիական բանակի կառուցման ինտերնացիոնալ տեսակետին:

1 ЦПА ИМЛТ, ф. 17, оп. 2, л. 4, лл. 231—232.

2 Նույն տեղը, л. 261.

3 Նույն տեղը, л. 235—236.

4 ЦПА ИМЛТ, оп. 65, л. 9, л. 56.

սկզբունքներին: Դա, անշուշտ, հսկային հարված կդրենք կոմունիստական գործին, միջազգային հեղափոխական շարժմանը:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հանձնին սուլթանզափեհականության, սովետական իշխանությունը գործ ունենք պանթուր-թական և պանիսլամական բուրժուական շարժման տարատեսակություն հետ:

Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական մարմինները ժամանակին մերկացրին և շարժախնցին սուլթանզափեհականությունը:

Այն բանից հետո, էրր Սուլթան-Ֆալիին և նրա համախոհներին շահողվեց լեգալ շահագործով ստեղծել մուսուլմանական բանակ և մուսուլմանական կոմունիստական կուսակցություն, նրանք անցան ընդհատակյա հակակուսակցական և հակասովետական քայլերի աշխատանք:

Բանն այնտեղ չառավ, որ Սուլթան-Ֆալիեր կապեր հաստատեց օստրերիջա հետախուզությունների հետ: Նրա իշխանական գործողությունների մերկացման առիթ եղավ սովետական անվտանգության օրգանների ձեռք բերված նամակը, որը «Ռուսաստան» ստորագրությամբ նա ուղարկել էր Պարսկաստան՝ ումե Քաշի-Քաշի անունով պարսկական քաղաքական գործչի: Նամակում Սուլթան-Ֆալիին ակնարկում էր, որ Ռուսաստանում արդեն գործում է Կոմիստերիին և սովետական իշխանությանն ընդդիմադիր մի քաղաքական կազմակերպություն, որը բոլոր քաները թափում է Ռուսաստանի կոմունիստ-մուսուլմանները մի մասին և Թուրքական ու պարսկական քաղաքական գործիչներին իր շուրջը համախմբելու համար¹:

Քաշկիրիա ուղարկած նամակներից մեկում նույնպես Սուլթան-Ֆալիին առաջ էր քաշում քաղաքական դադարի կազմակերպություն ստեղծելու և ազգային հարցում սովետական իշխանության միջոցառումներին անհասպող հակադրվելու պահանջը²: Քաշկիրիա ուղարկած մի ուրիշ ծածկագիր նամակում, որը հասցեակազմված էր տեղի լուսավորության ժողովրդական կոմիտե

ի. Աղզամովին, Սուլթան-Ֆալիեր հայտնում էր, որ գարնանը սպասվում է բասմալուլթյան ավելի կազմակերպված ելույթ Թուրքեստանում և Բուխարայում և որ պետք է պատրաստ լինել սպասվող իրադարձություններին: Նա Աղզամովին նաև հանձնարարում էր կապ հաստատել բաշկիրական հայտնի բուրժուական նացիոնալիստ Զ. Վալիդովի հետ, որպեսզի միասնաբար գործեն «ազատության» համար:

Սուլթան-Ֆալիեր կապեր էր հաստատել նաև Արիմի հանրապետության արդար-դատության ժողկոմ Ի. Ֆիրդուսի, Քաշաքական աղզանանություն պարապլոյներ Կ. Մուխթարովի, Գ. Մանսուրովի, Ռ. Սարիրովի, Մ. Բուրունզուկովի և այլոց հետ: Հակակուսակցական և հակասովետական գործունեության համար Սուլթան-Ֆալիեր 1923 թվականին վտարվեց կոմունիստական կուսակցությունից և հետագվեց գրադեցրած պաշտոնից: Իրենց արժանի պատիժը ստացան նաև նրա համախոհները: Սուլթանզափեհականությունը, որպես բուրժուանացիոնալիստական քաղաքական հոսանք, լիակատար ձախողվեց կրեց:

¹ Տճ՝ Կасымов, Пантюркистская контрреволюция и ее агентура султангайишана, Казань. Татиздат, 1931, էջ 88—89:

² Տճ՝ «Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г.», Приложение II, էջ 16:

³ Տճ՝ նույն տեղը, էջ 3:

¹ Տճ՝ «Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г.», Приложение II, էջ 16:

**ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԸՆԹՈՒԹՄԸ ՊԱՆԻՍԱԼԱՄԻՉՄԻ ԳՐՈՒՅԻ ՏԱԿ:
ԳՈՐԾ ԳԱՅԸ ԵՆՈՐ ԹԻԿՆՈՅՈՎ: 1920 ԹՎԱԿԱՆԻ
ԹՈՒՐԹ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ:
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻ ՄԱՍՈՒՄ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԸՐՋԱԳԱՐՄ ԼԱՅՑ ԺՈՂՈՎՐԳԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱԿԱՏԱԳՐՈՒՄ**

Մուդրոսի ղեկավարից անմիջապես Հետո անդիական և Ֆրանսիական ուղղմանովերը մասն Սև ծով: Ուկրաինայում, Դոնի շրջանում, Ֆինլանդիայում, Էստոնիայում, Լատվիայում հայտնվեցին անդիացիները: Ֆրանսիացիները ցամաք են Ղրիմում և Օղեսայում: Հեռավոր պահելում և Սիրիայի ուղղությամբ առաջ էին շարժվում ճապոնական միլիտարիստները: Անդրկովկասում թուրքերին և սերմանացիներին փոխարինեցին անդիացիները: Սովետական Ռուսաստանը բոլոր կողմերից են-թարկվեց շրջափակման:

Բուրժուական ազգայնականների կարճատև տիրապետություն անասելի ժանր նստեց Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաների վրա: Առավել աճավոր վիճակ ստեղծվեց Հայաստանի աշխատավոր դասակարգերի համար:

Մուդրոսի պայմանագրի 11-րդ հոդվածի համաձայն հեռանալով Անդրկովկասից, թուրքական պարտված զորքերը կորցրվեցին և իրենց հետ տարան Հայաստանի տարածքի վրա դեռևս մնացած քիչ թեև չատ արժեք ներկայացնող իրերը, պարենի խղճով պաշարները, անասունները: Թուրքերի մտադրությունը պարզ էր. ոչինչ չթողնել հայերին, բոլոր միջոցներով աստ-կացնել սովի տաճապը երկրում:

1919 թվականին խմորվեց անկախության համար թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը (milli mücadele), որն ուղղված էր թալանչիական այն պահանջների դեմ, որ արևմտյան իմպերիալիստական տերությունները ներկայացրել էին առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտված Թուրքիային:

Եսթոնիայում սկսվեց օտարերկրյա օկուպացիայի և ռազմական նոր ներխուժման պայմաններում: Ազգային-ազատագրական պայքարի անմիջական առիթ դարձավ հունական զորքերի կողմից 1919 թվականի մայիսի 15-ին Զմյուռնիայի (Իզմիրի) գրավումը: Այդ ժամանակվանից սկսած շարժումը ծավալվեց և մի քանի ամսում ընդգրկեց ամբողջ երկիրը:

Թուրքիայում հակաթուրքիալիստական պայքարի հիմնական ուժը գյուղացիությունն էր: Դեռ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ բանակ զորակոչված հազարավոր թուրք գյուղացիներ, լցանկանալով կոլով օսմանյան կառավարողներին և նրանց աչակցող սերմանական իմպերիալիստներին՝ իրենց համար խորթ շահերի համար, դատարի էին դառնում և թաքնվում Անատոլիայի սարերում: Նրանցից շատերն իրենց գյուղերն էին վերադառնում դեռևս ձեռքին և կազմում պարտիզանական ջոկատներ: Պատերազմի մասնակց առաջ եկած այդ շարժումը, որն ուղղված էր գերմանական իմպերիալիստներին և նրանց երկապարական դաշակիցների դեմ¹, պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո ուղղվեց օկուպանտների դեմ²:

Դասակարգային ուժերի բարենպաստ դասավորության ղեկավարում հնարավոր է, որ շարժումը ղեկավարենին հեղափոխական ուժերը: Բայց բանն այն է, որ այդ շրջանում Թուրքիայի պրոլետարիատը չարդարացրեց սակավաթիվ էր ու քաղաքականապես թույլ, որպեսզի կարողանար գլխավորել ազգային-ազատագրական շարժումը: 1915 թվականի տվյալներով երկ-

¹ Քեմալական շարժման սկզբնափուլում և ինքնաքրքի են նվիրված սովետական և արտասովետական հեղափոխողների շատ աշխատություններ: Եսթոնիական լուսարանում որոշված է նաև սոցիալառաջ պատմական քրոնոլոգիան ձև և հուշագրություններում: Մատնավորապես հիշատակել են Պ. Հայրենու «Թուրքիայի նամակ և դեպքերը Մարզվանի մեջ» (Կիև, 1924), Զարեհյան «Ենչ կծրարեն թուրքերը» միացյալ ակտի Թուրանիա (Քոստան, 1926), Ա. Աբահաջյանի «Կիլիկիայի մտավոր անդալուս (Փարիզ, 1937)», Գ. Սյուրբեյյանի «Երթնակ» (Կահիրե, 1937), Ս. Ազգայինի «Կուղարեն հուշատետևներ» (Փարիզ, 1948), Հ. Հովակիմյանի «Պատմություն հայկական Պատերազմի» (Բեյրութ, 1966) և այլ գրքերում:

² Տե՛ս Ա. Մ. Սամսուտինով, Национально-освободительная борьба в Турции (1918—1923 гг.), М., изд-во «Наука», 1966, էջ 55:

³ Տե՛ս Ա. Բ. Ալիմով, Турция. В книге «Очерки по истории Востока и эпохи империализма», էջ 61:

րում հաշվվում էր ամենաշատը 50 հազար բանվոր¹, որից միայն արդյունաբերական բանվորներն էին 13 հազարը²: նրանք փոշիացած էին զանազան քաղաքների մանր ձեռնարկություններում, բաժանված արգալին-կրճեական թշնամանքով: Սոցիալիստական և կոմունիստական շարժումը նոր-նոր էր սաղմուկավորվում: Բանվորների թիվը պատերազմի ընթացքում էլ է աճել և կրճատվեց:

Միացել էր մյուս ուժը, որն անել ու ամբազնդրել էր պատերազմի տարիներին: Դա անստորիական թուրք բուրժուազիան էր, հիմնականում անևտրական բուրժուազիա, որի շահերին անմիջականորեն սպասում էր իմպերիալիստական օկուպացիան: Հնկվելով քաղաքային մանր բուրժուազիայի վրա, անստորիական անևտրական բուրժուազիան արագանջվում էր նաև քաղաքականապես և կազմակերպչական տեսակետից³: Հենց այդ բուրժուազիան էր, որ գյուղական կուլակության հետ միասին զավթեց ըստ էության գյուղացիական ազգային-ազատարական շարժման ղեկավարությունը և շարժումը տարավ իր համար ձեռնտու: Հոնով, թույլ լսալով, որ այն թևակոխի հաջորդ ազգաբային հեղափոխության կտապը⁴:

Ինչպես հայտնի է, ազգային-ազատագրական շարժումները չի կարելի դիտել որպես զբաղմունք և կայտալ կրկներկ ազգային բոլոր ուժերի համատարած ճակատ, քանի որ «ազգային շարժման հեղափոխական տարրերի հետ միասին բուրժուազիայից ծնվում են համաձայնողական, ռեակցիոն տարրեր, որոնք իմպերիալիզմի հետ գործաբար զերպագրում են իրենց հերկի ազատագրության գործից»⁵: Այդ տեսակետից թուրքական բուրժուազիան բացառություն չկազմեց և չէր էլ կարող կազմել: Նրա «հակաիմպերիալիստական հեղափոխությունը» խիստ վերնախավային, խիստ դասակարգային էր, իսկ շարժման ղեկավարներն իրենց դասակարգային էությունը նույն կերտթուրքերն էին՝ միայն թե աստառը շուտ տված, որոնք կարողանում էին

հաջողությամբ քողարկվել «հեղափոխականների» դիմակով և հակաիմպերիալիստական պայքարի լուղուններով:

Միլիոնական շարժումը պարզապես ազգային շարժում էր, որ ոչ ունեցել է, ոչ էլ հետապնդել է հեղափոխական նպատակներ: Բայց ունենալով խորունկ առարկայական հիմքեր, այն ձրջատում էր վերականգնել Թուրքիան, պայքար մղել նրա պատակոման դեմ, վերահաստատել նրա գերիշխանությունն այն սահմաններում, ուր հնարավոր էր:

Անզբաղանալով շարժման բնույթին, Ի. Վ. Ստալինը նշել է, որ այն «հնարավոր է միայն այնպիսի նրկներում, ինչպես Թուրքիան, Պարսիստանը, Աֆղանստանը, որտեղ չկա կամ համարյա չկա ազգաբային-գյուղացիական հզոր հեղափոխություն», որ այն «ազգային անևտրական բուրժուազիայի վերնախավային հեղափոխություն է, որ ծագել է ստարերկրյա իմպերիալիստների դեմ մղած պայքարում և իր հետագա դարացմամբ, ըստ էության, ուղղված է գյուղացիների ու բանվորների դեմ, ազգաբային հեղափոխության րուն իսկ հնարավորությունների դեմ»⁶:

Թուրք անևտրական բուրժուազիան իբրև շարժման ղեկավար առաջ քաշեց Մուստաֆա Քեմալին, որը նախկինում, ղեկահամաշխարհային պատերազմից շատ առաջ, կրիսթոբրական ակտիվ գործիչներից էր: Զինվորական ծառայությունը շարունակելու համար Իսմաիլյուս ուղարկված սուլթանական բանակի կրիստաորդ սպա Քեմալը ղեկն 1906 թվականին դարձել էր կրիստոբրական մի ընդհատակյա խմբակի ղեկավար, որի մեջ նրանում էին այդ քաղաքում տեղաբաշխված ղեկավորական միավորումների սպաներ⁷: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Քեմալը մեծ շարք խոշոր զորամիավորումներ հրամանատար էր և մեծ հռչակ էր վստասակել Դարբանդի պաշտպանության, կովկասյան ճակատում առական զորքերի դեմ մղած մարտերում:

Շուտով ղեկները ցույց տվեցին, որ բնաւական շարժումը շատ ակիցի աչ է, քան կարծում էին նրա ղեկն խանձարտրի մեջ գտնվելու օրերին:

¹ ՏՆ՝ Ե. Երեմև, На стыке Азии и Африки, էջ 127—128:
² ՏՆ՝ Инад Бугаев, Проблемы Турции, изд-во «Прибой», Ленинград, 1925, էջ 101:
³ ՏՆ՝ Լ. Ա. Աлимов, Турция. В книге «Очерки по истории Востока в эпоху империализма», էջ 61:
⁴ ՏՆ՝ Ե. Երեմև, տե՛ս նախընթաց:
⁵ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, Կ. 7, էջ 118:

⁶ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, Կ. 9, էջ 285:
⁷ ՏՆ՝ Լ. Ա. Փ. Миллер, Формирование политических взглядов Кемала Ататюрка. «Народы Азии и Африки», 1963, № 5, էջ 71:

Սովետական Բուրգազետ Ե. Մարգոյանը իրավացիորեն քննադատական խոսք է ասում այն Հեռագրողներին, որոնք հանդես չեն բերում պատշաճ դասակարգային մտեցում՝ քեմալական շարժումը դեմահատին, հաճախ անդուսպ հիացմունքով են արտահայտվում Քեմալի և քեմալականների մասին, մտածանլով նրանց հակադեմոկրատական, բուրժուականական, շովինիստական ղեկավարումը՝ Մանվադեզ գերագահահատվում է քեմալականների հերքը Անտանտի ուժերի դեմ թուրք ժողովրդի տարած հաղթանակի գործում, այն դիտվում է իբրև քեմալականների (այլ ոչ թե թուրք հասարակ ժողովրդի) հերոսության արդյունք։ Միամասնակ հաճախ մտացության է տրվում այն իրողությունը, որ նույնիսկ Թուրքիայի համար դրժվարին օրերին քեմալականները պարտաօր էին օգնության ձևեր մեկնելու Անտանտի ուժերին, նրանց հետ համատեղ ազգական գործողություններ սկսելու Սովետական Մուսսոստանի դեմ։ Էլ ավելի հաճախ մտացության է տրվում այն, թե զբաղված վաշերի խաղաղ բնակչության նկատմամբ քեմալականներն ինչպիսի սերագործություններ էին կատարում։

Իշխանության գլուխ անցած քեմալական բուրժուականական վերահասվող հասկապես սարսափում էր բուն Թուրքիայի ժողովրդական մասսաների հարաբար հեղափոխական ելույթներից։ Դա պատահական չէր, այն պայմանավորված էր քեմալական շարժման և քեմալական պետության զստակարգային քնուկքույր Քեմալականները փակեցին Եվրոպահերթում լույս տեսնող «Ճենի դույան» թերթը, որտեղ հողվածներ էին երեսցել ազդարային հեղափոխություն անելու պահանջով։ Կանոնավոր բանակ ստեղծելու պատճառաբանությունը զարգացվեցին Արևմտյան Անատոլիայում գործող գյուղացիական-պարտիզանական ջոկատները, լուծարքի ենթարկվեց գյուղացիական «Ճենի օրդու» («Կանաչ բանակ») կազմակերպությունը, ձերբակալվեցին նրա ղեկավարները։ Երբի տարբեր վայրերում դամաճուրան ճնշվեցին բանվորական ելույթները և հակաֆեոդալական

գյուղացիական հուզումները։ Ինք՝ Մուստաֆա Քեմալն այդ առթիվ գրել է. «Ներքին ապստամբությունները ճնշելու համար անհրաժեշտակապից որոշ զորամասեր հանելը ավելի կարևոր և անհրաժեշտ միջոցառում էր, քան զորան հունական զորքերի դեմ օգտագործելը, չնայած այս վերջինը նույնպես մեծ կարևորություն ուներ»¹։

Բանվորների և գյուղացիների դեմ իրենց պայքար քեմալականներն արգարացնում էին դեմագոգիկ հայտարարություններով։ Ասում էին, թե Թուրքիայում դասակարգեր չկան, հետևանքն չկա նաև դասակարգային պայքար։ «Զի կարելի տարբեր մասնագիտության անձանց բաժանել դասակարգի։ Նրանք բույր են, ամբողջությամբ վերցրած, կազմում են ժողովուրդ»²,— ասված է քեմալականների պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում։ Հեռագրություն այն է, որ միասնական ժողովրդին դասակարգերի բաժանող կոմունիստական զարգացրախոսությունը իբր խորթ է թուրք ժողովրդին, որ Թուրքիայում դասակարգային պայքարի ամեն մի արտահայտություն պետք է խեղդել ամենայն անողորմությամբ։ Պատահական չէ, որ «... քեմալականների կառավարությունը բանվորների ու գյուղացիների դեմ պայքարող կառավարություն է, մի կառավարություն, որտեղ կոմունիստները տեղ չունեն և չեն կարող ունենալ»³,— նշել է Ի. Վ. Ստալինը։ Մերկացնելով քեմալականների հակաժողովրդական քաղաքականությունը, թուրք կոմունիստ Ս. Ասլանյեզելը գրում է. «Ժողովրդի նկատմամբ բռնության զազանային քաղաքականությունը շարունակվում է Բուրքիայում արդեն հարյուրավոր տարիներ։ Քեմալականները, վերջնելով իշխանությունը, այդ բանում գերադասեցին նույնիսկ արյունոտ սուլթաններին»⁴։

Քեմալական շարժումը զեռ իր արյունոտ խանձարուրի մեջ էր, սակայն արդեն պարզորոշ երևում էր, որ նրա բուրժուականության ղեկավարությունը նոր աղետներ է բերելու երկրի ոչ թուրք ժողովուրդներին։ Լինելով բուրժուական կառավարիչ նախընտանյալներ, քեմալականները հենց սկզբից ոտնահարեցին հույ-

¹ М. Кемаль, Путь к воле Турция, т. III, М., 1932, с. 102.

² Մերթրված է Է. Կ. Տարկսյան, Положение трудящихся масс в современной Турция, с. 42.

³ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, 4, 8, էջ 328.

⁴ С. Устюгелъ, В тюрьме и на «воле». Перевод с турецкого, Москва, 1952, с. 80.

¹ ՏՊ՝ Է. Կ. Տարկսյան, Положение трудящихся масс в современной Турция. Изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1955, էջ 14:

² ՏՊ՝ Աճ. Ալիմով, Турция. В книге «Очерки по истории Востока в эпоху империализма», էջ 71—73:

ների, արարենքի, հայերի, լազերի, բրդերի մարդկային տարրական իրավունքները, նրանց աղատագրական ձգտումները: «Քուրբական ասիմիլյատորները,— գրել է Ի. Ստալինը,— բոլոր ասիմիլյատորներինց ամենադժամները, հարյուրավոր տարիներ խոչնդանգում և խեղզում էին րալանյան ազգերին... պարզական ու թուրքական ասիմիլյատորները հարյուրավոր տարիներ ծվատում, խոչնդանգում ու բնացենում էին հայ և վրացի ազգերին»¹: Քեմալականները ամբողջովին հավատարիմ մնացին թուրքական պատմության արչունտ ավանգույթներին: Դեռևս չարժման ձևավորման ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը, թուրք ազգը առանձնացնելով երկրի մյուս ազգերից, գրում էր, թե «Քուրբը օժտված է մեծ և բարձր հատկություններով»²:

Մարսափ և սաեռնիլյուն տածելով ժողովրդական մասունների դասակարգային ինքնագիտակցության աճի, նրա դասակարգային պայքարի հանդեպ, «Նոր թուրքիայ» կառավարողներն ամեն կերպ փորձեցին արգելել բոլշևիկյան զաղափարների ներթափանցումը Բուրքիա:

Թուրքական առաջին կոմունիստական կազմակերպությունները, ինչպես վերևում տեսանք, ձևավորվեցին դեռևս 1918 թվականին՝ Սովետական Ռուսաստանի տերիտորիայում գրանցվող թուրք ռազմագերիների շրջանում: 1920 թվականի կեսերին կոմունիստական խմբեր հանդես եկան Անատոլիայի և Թրակիայի դանազան շրջաններում: Անտանոփի դեմ մղած պայքարում աջակցելով մանր և միջին բուրժուազիային, թուրք կոմունիստները նաև խնդիր ունեին իրենց զորչի ներքո համաժամեցնելու Նվիրված աշխատողներն ու մարտիկներն անկուռ կազմերի, ստեղծելու բանվորադպրապետական աշխատավոր զանգվածները՝ բուրժուազիայից անկախ գործող առանձին քաղաքական կազմակերպություն, որն ի վիճակի լիներ սպառնալու իր գոյությանը որպես անկախ մի կուսակցություն, պաշտպանելու աշխատավոր զանգվածների շահերը III Ինտերնացիոնալի դրոշով:

1920 թվականի սեպտեմբերին Բաքվում հրավիրվեց թուրքական կոմունիստական կազմակերպությունների I համագումարը, որը հռչակեց թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ստեղ-

ծումը: Համագումարը քննարկեց և ընդունեց կուսակցության ծրագիրը և կանոնադրությունը, ընտրեց Կենտրոնական կոմիտե՝ Ռուստաֆա Սուրհիի գլխավորությամբ, վերստագրեց հանձնաժողով, քարտուղարություն, Կենտկոմի արտասահմանյան բյուրո՝ Կոմունիստական ինտերնացիոնալի հետ կապ պահպանելու համար: Կոմկուսի ծրագրում ձևակերպվեցին թուրքիայի բանվոր դասակարգի, աշխատավոր մասսաների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պայքարի խնդիրները:

Գեռ Նախբան համագումար հրավիրելը և հատկապես դրանից հետո թուրքիայի կոմկուսի ղեկավար խումբը Մուստաֆա Սուրհիի, Իզմայիլ Հարբիի և ուրիշ ընկերների գլխավորությամբ նաեղուն գործունեություն էր ծավալել սոցիալստական բովանդակությամբ թուրքերեն գրականություն հրատարակելու և տարածելու ուղղությամբ: Այդ խմբի ջանքերով թուրքերեն թարգմանվեցին և հրատարակվեցին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը», Լենինի «Քեդիսներ բուրժուական դեմոկրատիայի և պրոլետարական դիկտատուրայի մասին», Վ. Ի. Լենինի կենսագրությունը, «Կոմունիզմի աբուրները», «Լ՛նչ է բոլշևիզմը», «Բոլշևիկ կոմունիստների ծրագիրը», «Լ՛նչ է սովետական իշխանությունը», «Աշխատանքը և կապիտալը» գրքուկները, «Կ(բ)» ծրագիրը, թուրքական կոմունիստական կուսակցության ծրագիրը, ԻՄՅՍՀ սահմանադրությունը: Այդ հրատարակությունները, ինչպես նաև Բաքվում լույս տեսնող թուրք կոմունիստների օրգան «Յենի զոնյա» շարաթխերից արարածվում էին թուրքիայում: Մուստաֆա Սուրհիի խումբն իր համախոհների միջոցով ղեկավարում էր կոմունիստական բլիզները Տրապիզոնում, Մամուռնում, Անկարայում, Կոնյայում, Ադանայում, Չվյունիսայում: Կոմունիստական այդ բլիզներն ընդհատակյա աշխատանք էին տանում Անատոլիայում, որի մեջ ներգրավվում էին սովետական Ռուսաստանից վերադարձած թուրք նախկին ռազմագերիները:

Բանվոր դասակարգի կուսակցության առաջացումը, նրա ազդեցության ուժեղացումը լուրջ անհանգստություն և վախ առաջացրեց թուրքիայի կառավարող շրջաններում: Քեմալականները սկսեցին ամեն տեսակ խուրճողոտներ հարուցել արտակարգ դրվարին պայմաններում գործող կոմունիստական կուսակցության

¹ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հ. 11, էջ 395:
² Мустафа Кемаль, Путь Новой Турции, т. I, с. 15.

առև՛: Իշխանութիւնները ժայրահող կասկածատուութեամբ էին վերաբերվում թուրք կոմունիստների ազդեցության տակ զրու-նեբով Սովետական Ռուսաստանից վերադարձած նախկին ռազ-մազորիների նկատմամբ, նրանց պահում հակոդութեան տակ, հե-տապնդում, ձերբակալում:

Անկազկ կոմունիստական կուսակցության աշխատանքը Թուր-քիայում զեմ էր առնում նաև այլ կարգի մեծ ղեկավարութիւններն ու խոշոր գոտիները: Այսպէս, նույնիսկ առաջին արդշունարերա-կան շրջանների փոքրաթիվ թուրք բանվորների մեծ մասը, ինչ-պէս և միլիտանտը ծեծված ու խափար գոյուպցիները չէին գի-տակցում իրենց դասակարգային շահերն և էլին կարողանում էին կողմնորոշվել, թէ քաղաքական որ ուժերն են իրենց շա-հերի արտահայտիչը: Բնազդաբար համակրանք տածելով դեպի կոմունիզմը, նրանք, սակայն, հեշտութեամբ ընկնում էին ամեն տեսակ ինքնակոշտների, երեսպաշտներին, գառան մորթի հագած իսկական գալլիքի ծուղկը¹:

Աշխատավորներին նորաստեղծ կոմունիստական կուսակ-ցութիւնից կտրելու և կոմկուսի միասնութիւնը ջլատելու հա-մար բեմալականները ռեպրեսիվ միջոցներից բացի դիմեցին նաև խորամանկ դիվային քայլի: Ներքին զորքերի միեմիարու-թեան հատուկ շրջարեբականով և կառավարութեամբ մոտ կանգ-նած ու իրենց կոմունիստներ հայտարարած պակթութեաններին և պահիպումականների խմբի շանքերով 1920 թվականին Ան-կարայում ստեղծվեց կառավարական թուրքական «կոմունիս-տական կուսակցութիւն», այսինքն՝ կեղծ կոմունիստական կու-սակցութիւն՝ ի հակակշիռ Թուրքիայի մարքսիստական-լենինե-յան կոմունիստական կուսակցութեան: Անկարայում իշխանու-թիւնների աշակցութեամբ ստեղծվեց «կոմկուսի» Կենտրոնական կոմիտե, որի մեջ մտան կառավարութեան կողմից նախապես երաշխավորված անձինք: Պաշտոնական կոմկուսի զլուխ կանգ-նեցին կատաղ պակթութեանները, «Միութեան» և առաջա-դիմութեան» նախկին կուսակցութեան ակտիվ զործիչ, համաշ-խարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի պարենավորման միեմիարի օգնական Կարա Ալի էսանը բեբը, նախկին երթմութու-

բեր Մահմուդ էսաբը, Յունուս Նադիր բեյը և ուրիշները: Վեր-ջինս նաև կեղծ կոմկուսի սպայակոր օրգան «Տենի գուն» թերթի ղեկավար խմբագիրն էր՝ և սպարաբի տնօրէնը:

Ինչպիսի՞ հայացքներով էր առանցողվում պաշտոնական թուրքական կոմունիստական կուսակցութիւնը: Ահա թէ ինչպիսիս կուսակցութեան պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում ասված էր. «Թուրք ժողովուրդը կրօնին նվիրված լինելու պատ-մական պատճառներով տվալ պահին չի կարող ամբողջութեամբ ընդունել կոմունիստական ծրագիրը. նրան պետք է այդ բանին մեղծ երկար ժամանակ ու համառորեն... Իսկ ներկա պահին կոմունիստական զաղապարների պրօպագանդան ոչ միայն վնասակար, այլև կործանարար է երկրի համար: Երբ զինվորն իմանա, որ չպետք է հայրենիք լինի, նա չի գնա պաշտպանելու այն. լսելով այն մասին, որ ազգերի միջև շարք է թշնամանք լինի, նա չի գնա կռիվու հույներին դեմ. լսելով հակասարու-թեան մասին՝ կղաղարի ղեկավարութեամբ հնազանդվելուց: Բա-ցի այդ, մեր կուսակցական գործիչները ծանօթ լինելով սովետա-կան Ռուսաստանի պետական օրգանիզմին, ի վիճակի չեն լի-նի որևէ դրական բան ստեղծելու, միայն կրանդեն տեսեսական կյանքի հին հիմքերը և երկիրը կհասցնեն կործանման: Ամենից առաջ անհրաժեշտ է լավ ծանոթանալ սովետական Ռուսաս-տանին, նրա տեսեսական պլաններին, իրավակարգի հետ... Ինչ վերաբերում է ներկա պահին, սպա երկրի շահերից նշելով մենք պետք է հակազդենք բոլոր այն ազիտատօրներին, պրօ-պագանդիստներին, որոնք հանդես են գալիս իրենց նախաձեռ-նութեամբ, առանց մեր զինվորի մարմնակների գիտութեան: Բոլ-շերդան իրենց երկրորդ ամբաստանողն կարող են միայն իրենք՝ թուրքերը, ընդ որում բոլշիկները երկրում կարմատավորվի վե-րերից»:

Իր կոչերից մեկում պաշտոնական թուրքական կոմունիստա-կան կուսակցութիւնը հանդիսավորապէս հայտարարելով, թէ «թուրքական կոմունիստական կազմակերպութիւնը Ալլահի օղ-

1 Տե՛ս Միք. Պավովիչ (Մ. Վելտման), Բեվոլյուցիոննայա Դուրչայ, էջ 113, 114, 116:

2 Տե՛ս Դ. Տ. Հաբրեւ, Կ նօյեմեյիստի Տեվրօ-Վօստօչնիս Վի-ժետօս Դուրչայ, Եգիպէս, 1947, էջ 130:

3 Միք. Պավովիչ, Բեվոլյուցիոննայա Դուրչայ, ի. 111.

1 Տե՛ս Ա. Փ. Միլաեր, Կրատկայա Իստորիա Դուրչայ, էջ 180:

2 Տե՛ս Միք. Պավովիչ (Մ. Վելտման), Բեվոլյուցիոննայա Դուրչայ, Գօ-սուդարստեննօ Նաժետելո, Մօսկա, 1921, էջ 110—111:

նությամբ վերջնականապես կարգավորված է», այնուհետև զարգացնում էր հետևյալ թվերը. «Մենք մերժում ենք այն կարծիքը, ըստ որի մարդկային հասարակության մեջ կոմունիստական հիմունքներ հաստատելու համար անհրաժեշտ է դիմել արյունալի հեղափոխությունների և զրանց քնական ուղեկիցների՝ շարաշահումների ու ծայրահեղությունների: Առանց բացառության ամբողջ մարդկության համար բարձր կրակային անցանկություն, երջանկություն, հանգստություն և երանություն ապահովելու համար չի կարելի դիմել այնպիսի միջոցների, որոնք արմատապես հակադրված են առաջադրված նպատակին: Այն հեղափոխություններ, որոնք ծագել են կոմունիզմ իրականացնող երկրներում, այդ երկրների սոցիալական կյանքի պայմանների ծնունդ են միայն» և շնն կարող կիրառվել ուրիշ երկրներում: Նույն փաստաթղթում կեղծ կոմկուսակցությունը ազդարարում էր, թե ինքը կողմնակից է իսպաղ հեղաշրջման, որն առաջադիմական երևույթ է, իսկ ինչ վերաբերում է հեղափոխությանը, ապա այն «դեպի առաջադիմություն տանող ամենավերջին և արտակարգ միջոցն է»²:

Քուրբական կեղծ կոմունիստական կուսակցության գաղափարական ու քաղաքական սկզբունքները ցույցուն են արտահայտված նրա ծրագրում, որը պանթուրքական և պանիսլամական հայացքների չորստեսակ խառնազուրկ է: Մրազրի նախադիմ կազմել էր Ալի էւհան բեգը, որին «Յենի գուն» թերթն անվանում էր «Քուրբական Կարլ Մարքս»: «Ալի էւհան բեգը.— գրում էր թերթը.— Քուրբիայի պատմության հետ այն է արել, ինչ Կարլ Մարքսն արել է աշխարհի պատմության հետ: Այն նույն ակնոցները, որոնք միջոցով Մարքսը հետազոտել է աշխարհի պատմությունը, Ալի էւհան բեգը օգտագործեց Քուրբիայի պատմությունը հետազոտելու և ուսումնասիրելու համար: Հետազոտելով պատմությունը, Մարքսը ցույց տվեց մարդկության ապագան, Ալի էւհան բեգը ուսումնասիրելով օսմանյան պատմությունը, ջանաց բացահայտել Անատոլիայի ճակատագիրը և ապագան: Թերթը նշում էր, որ Ալի էւհան բեգը «Երանցից չէ, որոնք հավատում են ամբողջ աշխարհում կոմունիզմի հաղթանա-

կին, թեև նա միաժամանակ վճռականապես չի պնդում հակառակը»³:

Անկարայում քննադականների կողմից ստեղծված կեղծ կոմունիստական կուսակցության իսկական բնույթն բնորոշելու համար դիմենք «Յենի գուն» թերթում 1920 թվականի հոկտեմբերի 20-ին լույս տեսած «Կանաչ խնձոր» վերնագրով հոդվածին, որի հեղինակը Մահմուդ էւադն է: Այս «կոմունիստ»-երիտիւրքը գրում էր. «Մեր զորայն երկիրը, որն իր կուրծքը դնւ է տվել բազմապիսի արհավիրքների, այժմ երես առ երես կանգնած է շյտխիւթց կեղոգ սարսափելի փոթորկի՝ բուլշեիզմի դեմ: Մեղանեց ոմանց կարծիքին հակառակ ես միանգամայն կորականապես եմ արտահայտվում կոմունիզմի ուսուական ձևի, այսինքն՝ ուսուական ազգային կոմունիզմի, ավելի ճիշտ՝ բուլշեիզմի դեմ»: Նշելով, որ «Քուրբիան Ռուսաստան չէ և թուրքերը ուսներ չեն», հոդվածի հեղինակը պնդում էր, որ բուլշեիզմը զուտ ուսական երևույթ է և Քուրբիայի համար ոչ պիտանի⁴: «Մենք մեզանում չենք կարող պատկաստել բուլշեիզմը, որն առաջ է եկել Ռուսաստանի պայմանների և ուսական ազդի կարիքների թեւաժարվանքով»: Նա պնդում էր, որ թուրքերը երբեք չպետք է հրաժարվեն ազգայնականությունից և ընկնեն կոմունիստական կոլեկտիվիզմի ծուղակը: «Յրպեսզի կոլեկտիվիզմը օգտակար լինի, այն անպայմանորեն պետք է ձեռք բերի ազգային երանգ: Քուրբիզմը մշտապես պետք է ունենա ազգային իրենալ, ազգային ինքնագիտակցություն, ուստի բոլոր ծրագրերը պետք է ծառայեն այդ դազափարի շահերին և ենթակա լինեն զրան: Անհրաժեշտ է ըստ ամենաինչ և ինչպես պետք է բմբռնել, որ արդի ժամանակաշրջանի կարեորագույն տնտեսական փաստը մրցակցությունն է և զուլայի պայքարը»⁵:

Վերջինք Գեորգյաի «սոկ» կամ «կարմիր խնձորը» պանթուրքիզմի խորհրդանիշներից մեկը: Մահմուդ էւադի հոդվածի «Կանաչ խնձորը» վերտառությունը պատահական չէր: Քուրբական կեղծ կոմկուսի ղեկավարներն իրենց կուսակցությունն անվանում էին նաև «Կանաչ խնձոր», որը հատանանույով անխու-

¹ Տե՛ս Միխ. Պավլովիչ, Բեւոլյուցիոննայա Դուրչյա, էջ 111:

² Նույն տեղը, էջ 112:

³ Միխ. Պավլովիչ, Բեւոլյուցիոննայա Դուրչյա, էջ 113:

⁴ Նույն տեղը, էջ 111:

⁵ Նույն տեղը, էջ 115:

⁶ Նույն տեղը, էջ 116:

«սփելիորեն դառնալու էր «կարմիր» կամ «սուկ խնձոր»։ Այլ խոսքով, կեղծ կոմկուսի քաղաքական իդեալը նույնպես պան-թեորիզմն էր։ Այդ բանում համոզվելու համար նորից դիմենք Մահմադ Էսադի հոդվածին «Կոմունիստա»-երթիթուրը գրում էր. «Կոմունիզմը ոչ թե իդեալ, այլ միջոց է Թուրքերի համար։ Իսկ Թուրքերի իդեալը Թուրքական ազգի միավորումն է՝ ոսկե խրճուղը... Ազգային միասնությունը միակն ամենաթանկ բանն է մարդու համար։ Եվ որչևիքուհի հակառակ է ին պնդում, ընդհանրապես, նրանք այդ ուղղության միանգամայն գիտակից կոպտակիցներ են։ Այլ կերպ էլ չէ կարող լինել Թուրքերում իսլամի հակառակորդ չէ, ինչպես որ, չգիտես ինչու, կարծում են ուրախ։ Եւ դարի անհրաժեշտությունն է, գիտականորեն հիմնավորված անհրաժեշտությունը։ Թուրքերի միասնությունը պետք է գտնի ամբողջ պանիսլամական աշխարհի աշակցությունն ու համայնությունը։ Եթե Թուրքերի միասնությունը զազափարը դատարկ երազանք լիներ, ապա ավելի վատ բախտի կարծանա՞նք պանիսլամիզմը... Մենք ամբողջությամբ հակառակորդներ ենք քաղաքական և ազգային այն միասնության, որ մինչև այժմ գոյություն է ունեցել Եվրոպայում և հանգեցրել է իմպերիալիզմի։ Մենք կամենում ենք լեզվի, գրականության և պատմության, դատաբարակության և կոլեկտիվ սխտանների միասնություն։ Անհրաժեշտ է հասնել այն բանին, որ երկրի վրա գոյություն ունենա կարմիր խնձորը։ Մարդու և քաղաքացու իրավունքների դեկլարացիայի ազգային կողմը ու ազգային սկզբունքների XIX դարում առաջին պլան մղած իտալացի Մաձինիի արդարացի սկզբունքը կհաղթանակի XX դարում հետեւյալ ձևով.— Մենք սպասում ենք, թե երբ կմտնի արեւ ոսկե լեռների հետեւից, որը միակն է, որ կցրի այս մտայն գիշերները։

Պատմությունը և կյանքը կրկնում են»։

Այսպիսիք էին Թուրքական պաշտոնական կեղծ կոմունիստական կուսակցության կողմից «կանաչ խնձոր» լողունքով առաջ բաշխված ծարարների դրուլիկները, այդ կուսակցության քաղաքական-գաղափարական հայացքները։ Ինչպես տեսնում ենք, քեմալական կեղծ կոմունիստներ խնդրի էին գրել կոմունիզ-

մի գաղափարն օգտագործել նախկին երիտթուրքական կուսակցության պանթեորիզմի և պանիսլամիզմի հին իդեալները նոր պայմաններում իրականացնելու համար։ Կոմունիզմի գաղափարները Թուրքական կեղծ կոմունիստական կուսակցության ձեռքին քեմալականների իմպերիալիստական բողաձանքները բողազեկելու միջոց էին միայն, լնայած այդ կուսակցության պարզապես խնդիրը ցուցադրական նաանդով «հարձակումներ էին գործում» Լվրոպական իմպերիալիզմի վրա։

Թուրքական կեղծ կոմունիստական կուսակցության զազափարական-քաղաքական սկզբունքները բացահայտելու նպատակով մենք ստիպված եղանք ծանոթանալու խնդրի վրա, անելու նաև Երկարաշունչ մեջբերումներ։ Դա, հավանաբար, ավելորդ չէ, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ այդ կուսակցությունը, ինչպես կանանկնք ասորեն, շարադետ դեր կատարեց 1920 թվականի Թուրք-հայկական պատերազմական ընդհարման մամանակ։

Կեղծ կոմկուսի միջոցով քեմալականները բայցայում էին Թուրքիայի նորաստեղծ մարքս-լենինյան կոմունիստական կուսակցության բշիջները, հետապնդում դրանցում գրանցված անձանց, զրպարտում Մուստաֆա Սուբհին և նրա զինակիցներին, ամեն ինչ անելու, որպեսզի աշխատավոր մասսաների ժողովարկարեկին բոլշևիզմի գաղափարները, բանվորական շարժումը գորս բերեն այդ զաղափարների ազդեցությունից, շարժումը լիովին ենթարկեն իրենց վերահսկողությանը։

Ընդհանուր գծերով այսպիսին էր իշխանության գլուխ անցած Թուրքական առեղծաքական բուլժուպիայի և նրա շահերի արտահայտիչ քեմալականության ներքին քաղաքականությունը։ Քեմալականներն չենց սկզբից կրոնական զուսավորում տվեցին Թուրք ժողովուրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, վերականգնանցքին ու հովանավորեցին պանիսլամիզմը, այն դարձնելով իրենց պայքարի գործը։

1919 թվականին մահմեդական աշխարհում սկսեց ծավալվել քեմալականությունը պաշտպանող լայն շարժում։ Թուրքական էմիսարները շրջում էին մուսուլմանական երկրներում, ամենուրեք զգոտում կրոնական մոլոխանդություն։ Այդ տեսակետից նրանք հատկապես մեծ հաջողության հասան Զեղզատանում։ 1919 թվականի սեպտեմբերին Լուկեովում գումարվեց Զեղզատանի մուսուլմանների կոնգրես, որը համերաշխություն հայտ-

1 Мих. Павлович, Революционная Турция, с. 116.

նեց բնմայականների պայքարին:՝ Նույն թվականի նոյեմբերին Գեկրում տեղի ունեցավ մուսուլմանների համահնդկական նոր կոնգրես, որտեղ նախագահում էր Մ. Գանդին՝ իբրև Հնդկաստանի մուսուլմանների հետ ինդուստրիալ համերաշխության արտահայտություն: Երրորդ կոնգրեսը գումարվեց մեկ ամիս հետո՝ 1919 թվականի դեկտեմբերին, Ամրիտսարում: Այստեղ ազդարարվեց, որ մահոնդական Հնդկաստանը պայքարելու է Քիթ հավատքի և իր կրոնական ազատության նկատմամբ հաղթանակ տալու համար³:

Ամրիտսարի կոնգրեսի որոշման համաձայն Հնդկաստանի մուսուլմանական առաջնորդները Մուհամեդ Ալու, Միլիդ Ռուսանի, Մաիդ Սուլեյման ևադվիբի և Աբդուլ Փասանի ղեկավարությամբ պատվիրակություններ կազմվեցին, որոնք 1920 թվականի նոյեմբերի մեկնեցին եվրոպական մայրաքաղաքներ՝ Հռոմ, Փարիզ, Լոնդոն, ինչպես նաև Ամերիկա և Թուրքիա Այդ պատվիրակությունները վեց ամիս շարունակ Արևմուտքի երկրների կառավարությունների հետ բանակցություններ էին վարում, որպեսզի նրանց համոզեն կանգնելու մուսուլմանական աշխարհին բավարարող գիրքերի վրա, այսինքն՝ պաշտպանելու խալիֆաթը և Թուրքիան⁴:

Քուրբական ազգային շարժման պաշտպանության համար մեծ ջանքեր էին զործադրում նաև Ասիական և Թուրքեստանում տարազգության մեջ գտնվող հնդկական մուսուլմանական զործիչները Բարակատուլայի, Ալարիայի և Աբդուր Ռաբի զլխափորությամբ: 1919—1920 թվականներին Հնդկաստանից Աֆղանստան էին եկել մեծ թվով ազգայնականորեն տրամադրված մուսուլման երիտասարդներ (մուհաջիրներ՝ հավատք մարտիկներ): Սրանք նպատակ էին դրել անցնել Թուրքիա և մասնակ-

ցել միլիական շարժմանը՝ սուլթան-խալիֆի առանձնաշնորհումները պահպանելու լողողով: Աֆղանստանում հավաքված այդ խալիֆաթականներին ակտիվորեն աջակցում էր աֆղանական էմիրը Մուհաջիրներին ուղղված նրա ուղերձը, որտեղ կոչ էր արվում անհավաղ օգնության հասնել Թուրքիային, պարտադիր ընթերցվում էր մուսուլմանական երիտասարդների միտինգներում և մողղվներում: Սակայն հանդիպելով մեծ դժվարությունների, մուհաջիրների մեծ մասը վերադարձավ Հնդկաստան և միայն փոքր մասին հաջողվեց տարրեր ճանապարհներով թափանցել Միջին Ասիա: 1920 թվականին ընթացքում աֆղան-սովետական սահմանն առցամվ մուհաջիրների երեք խումբ՝ ընդհանուր թվով մոտ 200 հոգի: Նրանց կեսը շտաով վերադարձավ Հնդկաստան, 30 հոգի մնաց Տաշքենդում, որոնք միազարձավ Հնդկաստան, 30 հոգի մնաց Տաշքենդի հարևան Հնդկական վարչկում Ալարիան և Աբդուր Ռաբիև հիմք դրեցին Հնդկական հեղափոխական ասոցիացիայի Տաշքենդի բաժանմունքին: Մյուսները մեկնեցին Թուրքիա՝ օգնության հասնելով բնմայականներին:

Քննականների զրգմամբ պանիսլամականները մուսուլմանական հավատքի պաշտպանության համար բողոք էին բարձրացրել նաև եգիպտոսում, Փարսկաստանում, Աֆղանստանում, Կովկասյան հանրապետություններում, Միջին Ասիայում: Թուրքիայի պաշտպանության օգտին պանիսլամական բողոքի ձայնը էին լսվում նույնիսկ Տյուրքախրիկյան գաղութներին⁵:

Քննականների արտաքին քաղաքականությունը նույնքան ռեակցիոն էր, որքան ներքին: Այն ըստ էության երեսուրեքերի արտաքին քաղաքականության մի տարբերակ էր, խալիֆայի քաղաքականության հիմքերի վրա: Բնորոշ երկու ռեակցիոն քաղաքականությունների՝ կրոնական պանիսլամիզմի և քաղաքական պանիսլամիզմի յուրահատուկ զուգակցման վրա քաղաքական պանիսլամիզմի յուրահատուկ զուգակցման վրա:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում այնևս նախափոր չէր փորվել Գեկրմանիային, բախտը կապել նրա հետ: Գեպի Գեկրմանիա միակողմանի կողմնորոշումն իրեն չէր արդարացրել: Աստի իթթիհադականների գերմանափորությանը հաջողաց

¹ ՏՊ՝ Ջ. Կայզեր, Европа и новая Турция, էջ 47:

² ՏՊ՝ Д. Смирнов и А. Сулейман, Индия. В книге «Очерки по истории Востока в эпоху империализма», ОГИЗ Соцэкгиз, М.—Л., 1934, էջ 197:

³ Ջ. Կայզեր, Европа и новая Турция, с. 47,

⁴ ՏՊ՝ նույն անոթ:

⁵ ՏՊ՝ К. А. Антонова, Г. М. Бонгард-Левин, Г. Г. Котовский, История Индии. Краткий очерк, изд.-во «Мысль», Москва, 1973, էջ 404:

⁶ Ձանգյան աղբյուրների հաղորդմամբ այդ թիվը տասնմեկ է 30—50 հազար միջև:

¹ ՏՊ՝ К. А. Антонова, Г. М. Бонгард-Левин, Г. Г. Котовский, История Индии. Краткий очерк, М., 1973, էջ 404:

² ՏՊ՝ Ջ. Կայզեր, Европа и новая Турция, էջ 49:

միլիականների պատենսպաշտությունը: Սրանց հաջողվեց իթ-
թի՛հադի քաղաքական հնարաններին միացնել Քուրբիալի
ավանդական դիվանագիտությունը:

Եվ ա՛հա Քուրբիան կարողացավ առաջնազույն շարժով զգ-
տազործել այն հակառակությունները, որոնք կային մի կողմից
Սովետական Ռուսաստանի և Անտանտի երկրների, մյուս կող-
մից՝ հենց արևմտյան տերությունների միջև:

Պատերազմում Քուրբիայի պարտությունը բնավ չէր նշա-
նակել Քուրբական ազգայնամոլության պարտություն: Մնացել էր
Քուրբը ցեղամոլությունը, պանթուրքական մտայնությունը,
մնացել էին դինվորական և մտավորական կազրերը, ազգայ-
նամոլ երիտասարդությունը:

Միլիական շարժումը, անկասկած, Քուրբերի ըմբոստացումն
էր էության համաձայնության՝ Քուրբիան անդառահասելու ծրա-
զրի գնմ: Բայց միլիականությունն իթթիհադականության լոկ
կերպարանափոխումը չէր նոր անվան սակ: Այն իթթիհադակա-
նության ամենաշովինիստական տարրերի վերակազմությունն
էր՝ նոր ծրագրով ու կարգախոսով: Միլիականությունը օսման-
ցիությունից և իթթիհադից վերջերց նրանց ծայրահեղ ցեղա-
պաշտական կողմերը և ստեղծված նոր պայմաններում կարո-
ղացավ առավել ճարպկությամբ ծառայեցնել Քուրբերի զավթո-
ղական նպատակներին:

Սկզբնական շրջանում բնմայական շարժումը տարերային
վիճակում էր, բայց 1919 թվականի կեսերից այն հանդես եկավ
որպես կազմակերպված, իր քաղաքական ուժը խորապես զի-
տակցող շարժում՝ որոշակի ու ամբողջական ծրագրով: Իրենց
զարգացարի մեջ ունենալով Օսմանյան կայսրության նախկին
փառքի ու մեծության վերականգնման իթթիհադական, պան-
իսլամական ու պանթուրքական տենչերն ու ձգտումները, բե-
մայականները, սակայն, բոտ ամենայնի հաշվի էին առնում
տիրող միջազգային քաղաքական դրությունը, նախորդ երիտ-
թուրքական իշխանության սայթաքումները և դասերը: Ակամա-
յից հաշտվելով տեղի ունեցած մի շարք անցարձ կորուստների
հետ, մյուս կողմից բնմայական շարժումն ամեն դեմով ձգտում
էր փրկել այն, ինչ դեռ հնարավոր էր փրկել:

Միջազատքը, Միրիան, Պաղեստինը, Արարիան և մասամբ
նաև Թրակիան արդեն կորած էին Քուրբիայի համար: Օրվա
խնդիրն էր՝ դեռ աննվաճ հողամասերից ստեղծել միատարր,

ուժեղ և միակամ ազգային ամբողջություն: Այդ նպատակին
հասնելու համար ազգային շարժումը ձգտում էր. 1) վերագրավել
Հունաստանի տիրապետության տակ գտնվող փոքրասիա-
կան թերակղզու ամբողջ արևմտյան մասը՝ Իդրիի հետ միա-
սին, 2) վերագրավել Պոլիսն ու Կեղտցեները դաշնակից զորե-
րից, 3) մի ենդ հողաշերտ ձեռք բերել Եվրոպական Քուրբիա-
յում՝ Պոլսի անկախագրությունն ապահովելու համար, 4) լիա-
կատար անկախություն ստացած ազգային սահմաններում զանց
անել բոլոր ազգային փոքրամասնությունների շահերն ու պա-
հանները և ստեղծել «նոր Քուրբիա՝ Քուրբերի համար»:

Քննալական շարժման մեջ առաջ էին եկել երկու հոսանք-
ներ՝ «արևմտականները» և «արևելյանները», որոնք միմյանց
հետ բուն բախումների մեջ էին: «Արևմտականները» գտնում
էին, որ Քուրբիան կարող է փրկվել արևմտյան տերությունների
հետ համաձայնության գալու միջոցով միայն, որ քվապված եր-
կիր կարելի է վերականգնել Արևմուտքի տեսեսական-Ֆինան-
սական օգնությամբ, որ Պոլիսն ու Կեղտցեները կարելի է փրկել
բանկցությունների միջոցով, հակառակ դեպքում պետք է ձեռք
քաշել Եվրոպական Քուրբիայից: Առաքկելով «արևմտական-
ներին» և շեղությունով նրանց փաստաբեղումները, «արևելյան-
ները» գտնում էին, որ Արևմուտքը միշտ շարք է եկել Քուր-
բերի համար, ուստի այժմ էլ նրանից փրկություն սպասելու ոչ
մի հիմք չկա: Նրանք գտնում էին, որ հենվելով Պարսկաստանի,
Աֆղանստանի, արաբների, հնդկների և, հատկապես, Ռուսաս-
տանի մամուլականության վրա, սահմանափակ է անդիլում կրկի
մզել Պոլսի ու արևմտյան ուժերի դեմ՝ ազգային շահերի պաշտ-
պանության համար:

Ինչպես հայտնի է, միլիական շարժման մեջ լիակատար
հաղթանակ տարավ այս վերջին դեմը:

Երիտթուրքերի քարոզարարական քաղաքականությունը բնմա-
լականներն անշղջուն շարժակնցին հատկապես հայ ժողո-
վրդի նկատմամբ: Հայկական հարցում Քննալը ամբողջովին
հարազատ մնաց իր երիտթուրքական անցյալին, դեպի հայ ժո-
ղովորդը Քուրք չովինիստների վրժառուական ընթացքին:

Քուրբական քաղաքական գործիչներից շատերն իրենք խոս-
տովանում էին, որ Քուրբիան ավելի հեշտությունը համակերպվեց
արաբական ողջ տարածքի կորստյան հետ, քան այն մտքի հետ,
թե իր արևելյան նահանգներն անշատվելու են և ստեղծվելու է

միացյալ ու անկախ Հայաստան: Թուրքերը չէին կարողանում հանդուրժել, որ Թուրքաստանում իրենց կրթական և քաղաքական հետադարձի կանգնելու է Հայաստանը: Ամեն զեռով արգելիկ հովիվայան Հայաստանի ամբարշտներ, Արևմտյան Հայաստանից տեղափոխված ու մի դիտում շանել հայտնված, սովից, շարունակել ջանքերը հայ ժողովրդին ասպարեզից վերենակա-նապես վերացնելու համար:— այս էր գրված միլիականությունը քաղաքականության գրոշին:

Գնո նոր էր սկսվել միլիական շարժումը (1919 թ. գարնան), երբ նրա ղեկավարներն ազգաբարեցին, թև «Արևելյան Անատո-լիայի բնակչությունը պատրաստ է մինչև մահ դիմադրելու հայ պետությանը»: Այդ նույն ժամանակ կազմակերպված «Մյու-զաֆասայր միլիլին» («Ազգային պաշտպանությունը») իր գոյու-թյան հիմնական նպատակը համարելով՝ ամեն զեռով արգելակել «արևելյան նահանգների կցումը Հայաստանին»: Արտաքին-քա-ղաքական իրենց նպատակները բնմայականներն ի լուր ամենքի հուշակիցին և պաշտոնապես ձևակերպեցին ժրագրային փաստա-թղթերի մեջ:

1919 թվականի հուլիսի 10-ից օգոստոսի 6-ը էրզրումում տե-ղի ունեցավ քեմալականների հայտնի կոնգրեսը, որտեղ նրանք պաշտոնապես ձևակերպեցին իրենց անպիչում հակահայկական քաղաքականությունը: Կոնգրեսի փաստաթղթերի ուսումնասի-րումը բերում է այն համոզման, որ քեմալականների իմպի-րիալիստական տերությունների զեռ պայքարից ու պակաս մտահոգում էր հայերի շար մտադրությունների և բռնություն-ների» զեռ պայքարի խնդիրը, այսինքն՝ պարբարը հայության արդարացի պահանջները զեռ:

Թև քեմալականները որքան կարևորություն էին տալիս իրենց շարժման այս կողմին, կրնում է թեկուզ նրանից, որ կոնգրեսի որոշման հենց առաջին կետում մեղադրանքները դրվում էր Անատոլիայի վեց միլիայիները, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը Թուրքիայի կազմի մեջ պահելու խնդիրը: Այդ միլիայիներում սոցիալական համայնքի ստեղծման արգելիկը Թուրքերի համար հուշակվեց իրեն սրբազան գործ:

Եթե մյուս խնդիրներում քեմալականները, որպես աստատո շուռ սոված կրիստոսներ, քաղաքկում էին իրենց գործողություն-ները, ապա հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած վերաբերմուն-քում նրանք դրա կարիքը չէին զգում:

Երթուրքերի մի քանի ղեկավարների ցուցադրական դա-տավարությունից հետո Քեմալը բանտերից ազատ արձակեց հայ ժողովրդի բոլոր զահեմներին: Այնպիսի, նա Թուրքաստան-վրեց արտասահմանյան տարրեր կերկրներում ապաստանած կրիստոսական համարյա բոլոր նշանավոր գործիչներին, որոնք մեղադրվեցին էին հայության քեմալականները:

Թուրքիայի ու Թուրք ժողովուրդների նկատմամբ շովիեթ-տական դիրք բռնեց նաև քեմալականների հաջորդ կոնգրեսը, որը անդի ունեցավ 1919 թվականի սեպտեմբերի 4—11-ը՝ Սըվազում: Այս կոնգրեսի ընդունած որոշումները թույլ չէին տալիս կասկածել անգամ, որ պայքար մղելով անկախության համար, քեմալականները, սակայն, հարազատ են մնալու կրկի ու Թուրք ժողովուրդների նկատմամբ կրիստոսների մարդատյաց քաղաքականությունը: Այս կոնգրեսը նույնպես անցավ հայ ժո-ղովրդի զեռ անպիչում պայքարը շարունակելու լուրջեզով: Հա-տուկ ընդունված որոշման մեջ քեմալականները ազգաբարձում էին, որ իրենք մեղադրանք կրիվ են մղելու ամեն մի շարժման զեռ, որն իր առջև նպատակ կղին ստեղծել անկախ Հայաս-տան:

Այս կոնգրեսում հիմք դրվեց նաև Թուրք-աղբրեջանական զաղտնի դաշինքին, որը կնքվեց մեկ ամիս հետո՝ 1919 թվականի հոկտեմբերին, Պոլսում: Դաշնագրի ստորագրեցին Աղբրեջանի պատվիրակ Քերիմովը և Քեմալի ներկայացուցիչը Ջուզ բեյը: Այս դաշնագրով Թուրքերն ու աղբրեջանական ազգայնական-ները պարտավորվում էին. 1. Ամեն զեռով օգնել միմյանց պահ-պանելու համար և Թուրքիայի, և՛ Աղբրեջանի հողային ամբող-ջականությունը. 2. Աղբրեջանը հանձնել էր անում ատանց Թուր-քիայի հավանությանը հանձնել կամ համաձայնություն չկնքել որևէ կրկի հետ: 3. Թուրքիան պարտավորվում էր աղբրեջա-նական բանակը մարդկ Թուրք սպաների միջոցով:

Սըվազի համաձայնում որոշում ընդունվեց նաև Վրաստանի մասին: Թուրք և աղբրեջանցի պատվիրակներն այն կրակա-ցույթյան կկան, որ ամեն ինչ պետք է տեսլ, որպեսզի ձայնողվի հայ-վրացական հարազատ մեղեցումը: Պատահական չէ, որ

¹ Զարկվածը, Թև կոնգրեսի Թուրքերը՝ միջանցի անկախ Թուրքիայ, էջ 163:

² Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային ղեկավարությունից և սովետական ար-տաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 47:

համաժողովից անմիջապես հետո թուրքերը բանակցություններ սկսեցին Քիֆլիսի հետ:

Մուստաֆա Քեմալը 1919 թվականի նոյեմբերի 17-ի հեռագրում գրում էր. «Ինչպես հետևում է Սրվաթի և էրզրումի կոնգրեսների որոշումներից, ազգը մի թիվ հող անգամ չի զիջի Հայաստանին...»¹ Խոսքը Կարսի, Արգահանի, Սարիղամիշի, այսինքն՝ Ռուսաստանի նախկին տերիտորիաների մասին էր, որ 1918 թվականին զավթել էին թուրքական զորքերը, իսկ համաշխարհային պատերազմում թուրքբալխի կրած պարտությունից հետո, իրրև բուն հայկական հողեր, անցել էին Հայաստանի հանրապետությանը:

1920 թվականի սկզբին Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած ներկայացուցչական կոմիտեի նիստում քննարկվեց հետևյալ որոշումը. «Արևելյան ռազմաճակատում անցկացնել պաշտոնական զորահավաք և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ Կովկասյան խոչընդոտը թիկունքից վերացնելու համար»²:

1920 թվականի հունվարին Կ. Պոլսում գումարովեց համաթուրքական պառլամենտ՝ Քուրբալխի ազգային ժողովը: Այստեղ քեմալականները մեծամասնություն կազմելով, առաջարկեցին մի բանաձև, որն ընդունվեց որպես օրենք՝ «Քուրբական ազգային ուխտ» անվամբ: Քաղաքական այդ զավանաների հիմքում զովեցին ծրագրային այն գրույթները, որոնք ընդունվել էին էրզրումի և Սրվաթի կոնգրեսներում: «Ուխտի» մեջ իր մատչանվարումն էր գտել նաև ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ մեծապետական, չովիհիտական քաղաքականությունը: Ազգաբարեիով թուրք ժողովրդի ազգային անկախությունը, այլ օրենքը միաժամանակ կորսականապես մերժում էր թուրքիստան բնակչությանը այլազգի ժողովուրդների իրավունքները, հատկապես նրանց ազգային ինքնորոշման իրավունքը:

Բրիտանական զորքերի կողմից օկուպացված Մուստաֆայում 1920-ի ապրիլին շեյխու-ուլ-իսլամը Մուստաֆա Քեմալին և ազգային-պատասգրական շարժումը հայտարարեց օրենքից դուրս Սուլթան Մեհմեդ VI-ը հավաքեց զորք, որը հուլիսի 1-ին հեռ միասին պետք է ջախջախեր Անատոլիայի ապստամբներին: Դրան ի պատասխան հավաքվելով Անկարայի Հաջի Բայ-

րամ մեշեդում, քեմալականները կոչով դիմեցին բոլոր մուսուլմաններին՝ գրավել Մուստաֆայի և «խալիֆին ազատագրել գերությունից»:

1920 թվականի ապրիլի 23-ին Անկարայում բացվեց թուրքական նոր պառլամենտ (մեջլիսը), որը ստացավ Քուրբալխի Ազգային մեծ ժողով (Türkiye Büyük Millet Meclisi) անունը: Մեջլիսի կազմը խիստ անակցիոն էր: Այնտեղ բացառապես ընտրված էին բուրժուական վերնախավերի, մուսուլմանական հոգեորականության և սպայության ներկայացուցիչներ: Ազգային ժողովը իշխանություն տվեց թուրքական առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիային, Կ. Բ. Անիսի արտահայտությանը՝ թուրքական կազմներին: Ստեղծվեց թուրքական ազգային պետություն, ընտրվեց նոր կառավարություն, որի ղուրխ կանգնեց Մուստաֆա Քեմալ փաշան (1934 թվականից ընդունել է Աթաթուրք թուրքերի հայր, ազգանունը): Քեմալի կարեկնտի անգամներին մեծ մասը նախկին Երեսթուրքեր էին, անակցիոններ և շովիհիտներ: Բնական է, որ Քուրբալխի Ազգային մեծ ժողովը և քեմալական կառավարություն իրենց դասակարգային բնույթին համապատասխան պետք է անցկացնեին և անցկացրին հակաժողովրդական քաղաքականություն:

Կովկասում զավթողական քաղաքականությունը հաջողությամբ իրականացնելու համար, հաշվի առնելով Քյազիմ Կարաբեկիր փաշայի կատարյալ պանթուրքական հայացքները և ծառայությունները, մասնավորապես 1914—1918 թվականների պատերազմում հայերի նկատմամբ կիրառած զազանային հաշվեհարկարները, Մուստաֆա Քեմալը նրան նշանակեց Արևելյան բանակի հրամանատար: 1920 թվականի ապրիլին Կարաբեկիր սեղ հասնելու պես հեռագրեց Անկարա, Քեմալին. «Մուստաֆա օրերին ևս կկարողանամ տեղեկացնել այն մասին, որ Հայաստանը ընջված է աշխարհի բարտեհից»³:

Թուրքական զավթիչները գործում էին մեծ զգուշությամբ: Նրանք մտավախություն ունեին, որ թուրք-հայկական ռազմական ընդհարման ժամանակ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հազիվ թե մնա անտարբեր դիտողի դերում: Ուս-

¹ Мустафа Кемал, Путь новой Турции, т. III, с. 313.

² Նույն տեղը:

³ Cemal Kytay, Karabekir Ermanistanı nasıl yok etti ? (Նույնպես Կարաբեկիրը ոչնչացրեց Հայաստանը.), İstanbul, 1936, s. 36.

տի շանում էին ցույց տալ սովետների նկատմամբ իրենց դրական վերաբերմունքը:

1920 թվականի ապրիլի 26-ին Քուրբիայի Ազգային մեծ ժողովն ընդունեց իր առաջին արտաքին-քաղաքական ակտը՝ Վ. Ի. Լենինին ուղղված նամակ-դիմում, որտեղ ասվում էր, որ Քուրբիան ցանկանում է սովետական երկրի հետ լինել բարի զրաջի և հաստատել զիջմանազիտական հարաբերություններ: Ազգային ժողովը նաև խնդրում էր Քուրբիային ցույց տալ զրամական և ուղղմական օգնություն: Այդ փաստաթուղթը Մուստաֆա Փեմալի ստորագրությամբ ուղարկվեց ԽՍՀՄ կառավարությունը:

Սովետական պետությունը, հավատարիմ իր խաղաղասիրական քաղաքականությանը, հետևողականորեն հանդես էր գալիս բոլոր երկրների հետ խաղաղ դաշակցության լուծուղով, պատրաստակամություն էր հայտնում աջակցելու իմպերիալիզմի դեմ պայքարող ժողովուրդներին: Ընդառաջ դեռավ Քուրբիան ազգային շարժման ղեկավարների խնդրանքներին, ԽՍՀՄ կառավարությունը իմպերիալիստական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում օգնության ձևեր մեկնեց Քուրբ ժողովրդին, հրաժարվեց Քուրբիայի հետ ցարական կառավարության կերպած անիրավահավասար բոլոր պայմանագրերից:

Սովետական Ռուսաստանի և Քուրբիայի մերձեցմանը նպաստեց այն, որ երկուսն էլ պայքարում էին Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների դեմ: Քուրբիան իր ինքնուրույնությունը պաշտպանելու համար կարիք ուներ դաշնակցի, իսկ Սովետական Ռուսաստանը շահագրգռված էր, որ այդ երկիրը շեղագրվի հակառակետական բյուկների մեջ:

Ողջունելով Սովետական Ռուսաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու համար «Նոր Քուրբիայի» կառավարողների հանդես բերած նախաձեռնությունը, ԽՍՀՄ կառավարությունը, սակայն, չէր կարող ընդունել Ազգային մեծ ժողովի ապրիլի 26-ի նամակում բովանդակված այն առաջարկները, որոնք բացահայտում էին Հայաստանի և Անդրկովկասի նկատմամբ Քուրբիական ազգայնամոլների զավթողական նկրտումները: Նամակի երկրորդ կետում ասված էր.

«Ներս սովետական ուժերը մտադիր են ուղղմական զործողություններ սկսել Վրաստանի դեմ կամ զիվանագիտական

ճանապարհով իր ազդեցության միջոցով Վրաստանին հարկազրկ մտնել միութևյան մեջ և ձեռնարկել անգլիացիների արտաքինումը Կովկասի տերիտորիայից, Քուրբիական կառավարությունն իր վրա է վերցնում ուղղմական գործողությունները իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ...»¹

Չնայած այն բանին, որ դաշնակցականների հանցավոր, անհետաեսն քաղաքականության հետևանքով Հայաստանը կտրվել էր Սովետական Ռուսաստանից, սովետական կառավարությունը կտրականապես հանդես եկավ ի պաշտպանություն Հայաստանի՝ որպես Քուրբիայի կողմից նախապատրաստվող ագրեսիայի դեմ:

1920 թվականի գարնանը Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը դիմեց Հայաստանի դաշնակցական կառավարությանը՝ բանակցություններ սկսելու և երկու երկրների միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու համար: Բայց դաշնակցները այնպես պարզավեցնելով հետաձգում էին իրենց պատասխանը սովետական կառավարությանը: Վերջապես, 1920 թվականի ապրիլի 29-ին Մոսկվա մեկնեց դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունը՝ Լ. Շանթի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը տեղ հասավ մեծ ուշացումով՝ մայիսի վերջին, բայց դրանից հետո էլ չէր շտապում բանակցություններ սկսելու: Այնուամենայնիվ հունիսին սովետական կողմին (ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտեի Գ. Վ. Չիչերինի և Երա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի) հաջողվեց բանակցություններ սկսել և շարագրել սովետական կառավարության դիրքը: Հայաստանի նկատմամբ ԽՍՀՄ կառավարությունը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը, իրաստանում տնտեսական լուրջ օգնություն ցույց տալ նրան, առաջարկում նաև իր միջնորդությունը Քուրբիայի հետ Հայաստանի տերիտորիալ-հողային հարաբեր արդարացիորեն լուծելու համար: «Բոլորը գիտեն, — ասում էր Գ. Վ. Չիչերինը, — որ Սովետական Ռուսաստանն ամեն մի փոքր ազդության անշահախնդիր բարեկամն է, որ միայն Սովետական Ռուսաստանում ամեն մի ազգություն կարող է պաշտպանություն և հովանավորություն գտնել ընդդեմ հարձակման, ընդդեմ իր ազգային զոյության սպառնալիքի: Եվ նույն դերը

¹ «Архив внешней политики (АВП) СССР», ф. 132, оп. 3, п. 2, л. 1, л. 11.

մենք կխազանք Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հենց այնտեղ, որտեղ սերունդների կյանքի ընթացքում տեղի է ունեցել մՃՀ-տական կոտորած, հենց այնտեղ միայն Սովետական Ռուսաստանը շնորհիվ իր հեղինակության, շնորհիվ ժողովրդական մասնակների վրա ունեցած իր ազդեցության, միայն նա է ի վիճակի այս և մյուս կողմին հետ պահելու ազգային կոտորածից, մյուս ազգին կոտորելու ձգտումից»¹։

Սովետական կառավարությունը գտնում էր, որ Հայաստանի սահմանները պետք է իրենց մեջ ներառեն նաև Վանի, էրբուրտի, Տրապիզոնի վիլայեթները։ Չիլերիքը և Կարսիանը զաշնակցական պատվիրակներին հասկացնել էին տալիս, որ Հայաստանի գործերը լավ կզնան, եթե Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը հրամարմի Սերի խորհրդածողովի հետ կապած անկախություններից, իսկի արևմտյան «դաշնակցիցներից» և տերիտորիաների հարցի լուծումը հանձնի սովետական կառավարության իրավասությանը։ Սակայն Շանթի պատվիրակությունը, նախապես ունենալով արևմտյան իմպերիալիստական տերությունների հետ ամուր կապված իր հանցագործ կառավարության ցուցումները, բոտ էություն վիժեցրեց բանակցությունները, անգամ շցանկանալով լսել արևմտյան տերություններից կտրվելու, զեպի արևմուտք ունեցած բաղաբանական կողմնորոշումից հրամարվելու մասին։

Նման պայմաններում էր, որ սովետական կառավարությունը 1920 թվականի հունիսին դիվանագիտական բանակցություններ էր սկսել Մոսկվա ժամանած Թուրքական պատվիրակության հետ։ Բանակցությունները վարում էին սովետական կողմից Գ. Վ. Չիլերիքը և Լ. Մ. Կարսիանը, Թուրքական կողմից՝ գեներալ խալի փաշան։

Չնայած սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ Հայաստանի զաշնակցական կառավարության բացահայտ թշնամական վերաբերմունքին, այնուամենայնիվ սովետական պատվիրակությունը բանակցությունների հունիսի 3-ի նիստում Թուրքական կողմին տեղեկացրեց, որ ԽՍՀՄ կառավարությունը կտրականապես ղեմ է Հայաստանի վրա դադմական արշավանք սկսելու քննադականների պլաններին։ «...Մենք միայն այն պայմանով

ենք բարենպաստական հարաբերությունների մեջ մտնում Թուրքիայի հետ,— նշում էր Գ. Վ. Չիլերիքը,— որ Թուրքիայի և հարևան ժողովուրդների միջև, ինչպես, առհնը, հայ ժողովրդի, հաստատովի փոխադանապատմում, զաղարնցվի փոխադարձ կոտորածը։ Այնտեղ մենք նույնպես հանդիսանում ենք խաղաղարարներ, և Թուրքիան, ինչպես և Հայաստանը, արդեն համաձայնում է այն բանին, որպեսզի մենք գտնանք միջնորդներ, որպեսզի մեր աղքատությունը վերացվեն մինչև այժմ անկանկի այն հակասությունները Թուրք և հայ ժողովուրդների միջև, որոնք այնքան երկար ժամանակ թունավորում էին նրանց գոյությունը»²։

Այն ժամանակ, երբ լարված կերպով նախապատրաստվում էր Կարաբեքիր փաշայի զորքերի հարձակումը Հայաստանի վրա, Մոսկվայում գտնվող խալի փաշան Գ. Վ. Չիլերիքի և Լ. Մ. Կարսիանի հետ վարած դիվանագիտական բանակցություններից հետո 1920 թվականի հունիսի 4-ին Մուստաֆա Քեմալին հաղորդեց. «Մեզ տեղեկացրին, որ անհրաժեշտ է հրամարվել Հայաստանի ղեմ ուղղված գործողություններից»³։

Բանակցություններն ավարտելուց հետո սովետական կառավարությունը նպատակահարմար գտավ Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը տեղյակ պահելու, թե այնտեղ Հայաստանին վերաբերող ինչպիսի հարցեր են ընկարկվել և ինչպիսի դիրքորոշում են ունեցել կողմերը։ Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի մինիստրին հղած Գ. Վ. Չիլերիքի 1920 թվականի հունիսի 19-ի հեռագրում ուղղակի ասված էր. «Բացառապես սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության ներքո Թուրք նացիոնալիստները զարթոցրին իրենց սկսած զորահավաքը, որի նպատակն էր նոր հարվածներ հասցնել հայ ժողովուրդին»⁴։

Գեմ առնելով Սովետական Ռուսաստանի ամուր դիրքորոշմանը, Քեմալ Աֆանդը սովետական կառավարությանն ուղղած 1920 թվականի հունիսի 20-ի իր նամակում գրում էր.

¹ Գ. Վ. Կիչերин, Статьи и речи по вопросам международной политики, с. 168.

² Karabekir Kâzım, İstiklal harbimiz, (Մեր պատերազմը հանուն անկախության), İstanbul, 1950, s. 793-800.

³ ԶՍՄ ԿԳՊՁ, ք. 276, ց. 1, գ. 212, ք. 261.

⁴ Գ. Վ. Կիչերин, Статьи и речи по вопросам международной политики, Союзгиз, Москва, 1961, с. 167.

«... կառավարությունն ընդունում է Ռուսական Սովետական Լանքապետության միջնորդությունը և հետագայում է ազդմական գործողությունները Կարքի, Արդահանի և Բաթումի շրջանում»¹։

Ստանալով Մուստաֆա Քեմալի հավաստիացումները, սովետական կառավարությունը պատրաստակամություն հայտնեց Քուրքիային ազդմական և այլ օգնություն ցույց տալու մասին։ Սովետական երիտասարդ երկիրը ծանր օրեր էր ապրում, բայց Վ. Ի. Լենինի առաջարկովյաժմ 1920 և 1921 թվականներին, ինչպես նաև հետագա տարիներին քեմալականների անհատուց տրամադրվեց մեծ քանակությամբ սպառազինություն ու զինամիջոցներ, ինչպես նաև դրամ²։ Սովետական կառավարությունը բաշխեց զենքեր և իրան Քուրքիա մտած հունական զորքերի և նրանց թիկունքում կանգնած իմպերիալիստական ուժերի դեմ։ Բայց սովետական կառավարական շրջաններում այնուամենայնիվ մեղում էր այն մտավախությունը, որ քեմալականները կարող են դրժել իրենց խոստումը և հարձակվիլ Հայաստանի վրա։

Հայ ժողովրդին նոր արյունահեղությունից փրկելը մեղում էր հեղափոխական Ռուսաստանի կառավարության լուրջ մտահոգություններից մեկը։ Ահա թե ինչու Մոսկվայում Լ. Շանթի պատվիրակության հետ քանակությունների ձախողումից հետո էլ ՌՍՖՍՀ կառավարությունը ամեն ինչ անում էր Հայաստանի կառավարության հետ նոր շփումների ստանտելու համար։ Բանակցությունները երևանում շարունակելու նպատակով 1920 թվականի հուլիսի վերջին Մոսկվայում կազմվեց պատվիրակություն ակնաձվոր հեղափոխական և դիվանագետ Բ. Վ. Լեզրանի գլխավորությամբ։ Պատվիրակությունը ժամանեց Բաքու, այնուհետև Ադրստաֆայի և Գիլիջանի վրայով նրան գնալու համար։ Բայց դաշնակցական կառավարությունն անցանկալի համարեց Լեզրանի միտախի ժամանումը նրան։ Լեզրանը ստիպված էր անցնել Թիֆլիս, որտեղ էլ նախնական բանակցություններ սկսեց դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչների հետ, նրանց հանդամանորեն շարադրելով ՌՍՖՍՀ կառավարության

քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ։ Բանակցությունների ավարտին, 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին, համաձայնագիր կնքվեց Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև։ Բայց այս անգամ էլ դաշնակցական կառավարությունը երկգիմի խաղ էր վարում։ Նույն օրը, օգոստոսի 10-ին, նրա ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնյանը Սերում իր ստորագրությունը դրեց նույնանուն պայմանագրի տակ, զրանով իսկ մի նոր օգակով իրեն կապելով արևմտյան տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականությանը։

Ի գիտություն ընդունելով իր նկատմամբ դաշնակցական կառավարության նոր թշնամական քայլը, սովետական կառավարությունը, սակայն, շարունակում էր անդր շանքեր թափել հայ ժողովրդի դիվին կախված վտանքը հեռացնելու համար։ Մասսաների ճնշման տակ դաշնակների կառավարությունը ստիպված էր իր կողմից նույնպես որոշ քայլեր անելու Սովետական Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական նորմալ հարաբերությունների մեջ մտնելու համար։ ՌՍՖՍՀ կառավարությունը ելնում էր այն քանից, որ Հայաստանի ժողովրդական լայն մասսաները բուն ձգտում են զենքի հեղափոխական Ռուսաստան։ «Հայաստանում նույնպես բուրժուական կառավարություն է,— գրում էր Գ. Վ. Չիլիերին,— այնուամենայնիվ Հայաստանում ես լայն դանդաղաների ճնշումը հանգեցնում է այն բանին, որ կառավարությունը պատրաստ է ավելի շուտ մեզ հետ հաշտվելու, մեզ հետ քարեկանական հարաբերություններ հաստատելու, բան Անտանտի կառավարությունների»³։

Այն ժամանակ, երբ սովետական կառավարությունն ամեն կերպ ձգտում էր կարգավորել հայ-թուրքական հարաբերությունները, նույն ժամանակ Անտանտի պետություններն ամեն ինչ անում էին, որպեսզի պատերազմ հրահրեն Հայաստանի և Քուրքիայի միջև, որը նրանց հաշվարկներով անպայման պետք է վերածվեր սովետա-թուրքական մեծ պատերազմի։

Արևմտյան իմպերիալիստները մի բանում ճիշտ էին, այն է՝ թուրք-հայկական ուղղմական ընդհարման ժամանակ Սովետական Ռուսաստանը չէր կարող անտարբեր դիտել, թե թուր-

¹ «Die Welt Islams», vol. XVI, Berlin, 1934, s. 27-28.

² Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. 3, էջ 675, Д. Е. Еремеев, На стыке Азии и Европы, էջ 129։

³ Տե՛ս Միլ ԼՊՊԱ, ֆ. 4047, ք. 2, ք. 58, Թ. 14—30.

⁴ Գ. В. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики, с. 167.

քերն ինչպես են հռչակում Հայ ժողովրդին: Պատահական չէ, որ ՌՄՃՄԸ կառավարությունը դիվանդանական և անասպարհով շարունակում էր դպակի թուրք սազմամուրեբին, նրանց նախազգուշացնելով, որ անհրաժեշտ է խուսափել երկու երկրների՝ Թուրքիայի և Սովետական Մուսսաուանի միջև գոյություն ունեցող բարդությունների հետագա սրումից: Քննալականները շարունակում էին սովետական կառավարությանը հավատարացնել, քի իրենք չեն հարձակվելու Հայաստանի վրա:

Բայց Քննալը հերթական խաբուսություն էր դիմում: Այդ նույն ժամանակ թուրքերը տեղագնորեն վերջին նախապատրաստություններն էին տեսնում: Իրենց հերթին «Ազգիական և Ֆրանսիան,— սոված է սովետական հեղինակավոր մի հրատարակության մեջ,— ամեն կերպ ջանում էին սպանակիրների և խուսաուների միջոցով հեղափոխական Թուրքիայի կառավարությունը հետ պահել Սովետական Մուսսաուանի հետ բանակցությունները: Ընդ որում նրանք օգտագործում էին Թուրքական բուրժուազիայի սեակցիոն տարրերին, որոնք հանդես էին գալիս Սովետական Մուսսաուանի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատելու դեմ, իմպերիալիստական տերությունների հետ համաձայնություն կնքելու օգտին: Այդ տարրերը երազում էին Անդրկովկասում տերիտորիալ դավթումների մասին: Ռեակցիոն ուժերի ննչման ներքո բեմադրական կառավարությունը մերժեց իր ավելի վաղ բնորոշում սովետական կառավարության միջոցողությունը դաշնակցական Հայաստանի հետ բանակցություններում»:

1920 թվականի ամռանը բեմադրականները Հայաստանի դեմ կենտրոնացրին 50 հազարանոց բանակ, այն ղեկավարում, երբ նույն թվականի հունիս-օգոստոսին Թրակիայի և Անատոլիայի խորքերը շարժվող 60 հազարանոց հունական զորքերի դեմ նրանք զորք էին բերել ընդամենը 15 հազար զինվոր: Դա վկայում է, որ Անկարայի կառավարող շրջանների համար Արևելյան սազմաձևակառը հիմնական էր:

Ավելի ուշ, բեմադրելով Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբը սազմաարտանգրական պլանները, թուրք զնդակա

Ջեղեթ Քերիմը նշել է. «Հուլյաների և Ֆրանսիացիների դեմ սկզբընական շրջանում պաշտպանողական խնդիրներ էին դրվում: Իսկ գլխավոր ուշադրությունը հատկացված էր Արևելյան սազմաձևակառին, քանի որ այնտեղ հաջողություն ձեռք բերելու դեպքում պետք է ոչնչացվեին Հայկական բանակն ու Հայկական պետությունը...»¹

Թուրքերը մտադրվել էին զավթել ոչ միայն Հայաստանը, այլև Սովետական Ադրբեջանը: Արևմտյան սազմաձևակառի հրամանատար Ալի Ֆուադ Ջերեսույ փաշային 1920 թվականի սեպտեմբերի 14-ի նամակում Մուսսաաֆա Քննալը ուղղակի ժամտեսնում էր. «Հայերի դեմ բարենպաստ պատերազմ սկսելով, պետք է հրաժարվել նաև Ադրբեջանը Թուրքիային միացնելու մտրից»:

Ինչպես տեսնում ենք, բեմադրականների թուրքիզմը չէր սահմանափակվում սնոր Թուրքիայի շրջանակներով, այն պետք է վերաներ և, իրոք, վերանց պանթուրքիզմի: Քննաուանի համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրելուց հետո Թուրքիան պաշտոնապես հրաժարվել էր պանթուրքիզմի քաղաքականությունից, բայց հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ սնոր Թուրքիային կառավարողները միայն խոսքով են հրաժարվել թուրք ազգային բուրժուազիայի քաղաքական իդեալին իրականացնելուց: Նրանք բնավ մտադրել էին սնոր քաշելու անցյալի սասայական-շովինիստական բեմից: Ա. Ֆ. Միլլերը նշում է, որ բեմադրական ադրսորները և շովինիստները, ձգտելով օվերջ տալ Հայաստանի պետական գոյությանը և նրան ամբողջովին ենթարկել Թուրքական տիրապետությանը, միաժամանակ էրազում էին պանթուրքական պլանների վերածման մասին:

Իրենց պարենիզ պլանների իրականացումը հնչատացնելու համար Թուրքական իմպերիալիստներն ուժեղացրին պանիսլամական կազմալուծիչ աշխատանքը Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի մուսուլմանական բնակչությանը շրջանում: Միաժամանակ նրանք շարունակում էին զեմազոգիկ հայտարարություններ

¹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, с. 314.

² А. F. Cebeşoy, Milli mücadele hatıraları, İstanbul, 1953, с. 139-140.

³ См. А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, т. 183:

⁴ «История внешней политики СССР. 1917—1980», в двух томах, т. 1, 1917—1945. Под редакцией А. А. Громыко и Б. Н. Пономарева, М., «Наука», 1980, с. 144.

բով իյուրինացութեան մեջ գցել հասարակական կարծիքը, իրենց ներկայացնել որպէս սովետական երկրի անկեղծ բարեկամներ: Քննադատականն այդ նպատակին էին ծառայեցնում Քուրբիայի կեղծ կոմկուսին, որը սկզբնական շրջանում կարողացել էր նույն-նիսկ վստահութիւն նպաստել III Կոմունիստական ինտերնացիոնալի որոշ շրջաններում:

Այնպէս, քննադատները և կեղծ կոմունիստները տարածում էին այն կեղծիքը, թէ նախկին երիտթուրքերը, այդ թվում Քալաթ, Էնվեր, Ջամալ փաշաները, ինչպէս նաև իթթիհադական մյուս պարագլուխները սովետական իշխանութեան և III Ինտերնացիոնալի հետ են: Կեղծ կոմկուսի օրդան «Յենի գուն» թերթը գրում էր, թէ Քալաթ փաշան մեծ հեղինակութիւն և ազդեցություն ունի III Ինտերնացիոնալում և որ իբր Ինտերնացիոնալի ղեկավարութեանը լիովին վստահում է երիտթուրքական կուսակցութեան երկկվա այդ արշունարարու պարագլուխին:

Քննադատները և Քուրբիայի կեղծ կոմկուսի պարագլուխները փորձեցին իրենց մտք նպատակներին օգտագործել նաև Արևելքի ժողովուրդները I համաշխարհի ամբիոնը:

Կոմունիստական ինտերնացիոնալի գործկոմբ և 1920 թվականի Հունիսի վերջերին Մոսկվայում տեղի ունեցած Կոմիտեաների երկրորդ կոնգրեսի պատգամավորների մի մասը նախածնունդն ունեցնում էին հանդես բերել հրավիրելու Արևելքի ժողովուրդների համաշխարհային նախառնակել էր համաշխարհային աշխատանքների մասնակից դարձնել Արևելքի երկրների կոմունիստներին և ազգային-հեղափոխական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներին, ինչպէս նաև հայախմուղիութեան արամագրութիւններ ունեցող անկուսակցական գործիչներին¹:

Համաշխարհային տեղի ունեցավ 1920 թվականի սեպտեմբերի I—8-ը Բարջում: Ներկա էին Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Գաղտասանի, Քուրբեստանի հանրապետութեան, Խիվայի, Բուխարայի, Բաշկիրայի, Քաթարայի, Կալմիկիայի ներկայացուցիչները, արտասահմանյան երկրների² Զինատանի, Հեղկաստանի, Աֆղանստանի, Պարսկաստանի, Քուրբիայի, Ընպոնիայի,

ինչպէս նաև արարները և քրդերը պատվիրակները³: Համաշխարհային մասնակցում էին 37 ազգերի ու ազգութիւնների 1891 պատվիրակներ, որոնցից 1273-ը կոմունիստներ էին⁴:

Այդ ժամանակ Բարջում էր գտնվում թուրք կոմունիստների բյուրոն (Մուսաաֆա Մուրճի, Մուլլեյման Նուրի և ուրիշներ): Թուրք կոմունիստների ղեկավարները համաշխարհային կադակերպիչներին օգնում էին կապ հաստատելու Քուրբիայի հետ, շահութիւն էին գործադրում, որպէսզի Քուրբիայից համաշխարհային գանձիայն աշխատավորների ներկայացուցիչները:

Համաշխարհային կարեոր նշանակութիւն ունեցավ Արևելքի ժողովուրդներին հեղափոխական ուժերի միավորման և իմպերիալիզմի դէմ միասնական ձակատ հարգարկու գործում:

Բայց հենց սկզբից ասենք, որ համաշխարհային մասնակցի պատվիրակների զգալի մասը և հատկապէս համաշխարհային պատերից դուրս գտնվող պատերազմականները և պանթուրքականները արևմտյան և հասկապես անդլիական իմպերիալիստների դէմ ուղղված Արևելքի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի լուռնադները սխալ էին բժշկում: Նրանցից շատերի մտա արևելքում և կապիտալիզմի դէմ արևելյան ժողովուրդների կողմը ոչ ալ ինչ էր, եթէ ոչ մասնակցանութեան սարբազան կողմ» (Շղաշավաթ») քրիստոնեութեան դէմ⁵: Իսկ էնվեր փաշան, որ այդ օրերին Բուլղիից կեկել և գանձում էր Բարջում, պահանջում էր, որ Արևելքում մղվելիք առաջիկա այդ սարբազան պատերազմում մասնակցական բանակի հրամանատարութիւնը հանձնվի իրեն, որպէսզի իր «հեղինակութեան» և ղեկավարական մասնագիտական պատրաստութեամբ կարողանա սարք հանել Քուրբեստանը, Հեղկաստանը, Պարսկաստանը, Տանկաստանը և մյուս մասնակցական երկրները⁶:

Իմպերիալիզմի դէմ ուղղված Արևելքի ժողովուրդների ազատագրական շարժման անուշխարհային համաշխարհային զգալի տեղ համակարգից Քուրբիային: Կա պատահական չէր: Ինչպէս ար-

¹ Տե՛ս Մ. Մ. Միկոյան, Գայլարի ուղիով, էջ 746—747, էջ 117:
² Տե՛ս Ա. Ի. Միկոյան, Գայլարի ուղիով, գիրք առաջին, էջ 746—747:

³ Տե՛ս Ա. Միկոյան, Գայլարի ուղիով, էջ 746—747:
⁴ Տե՛ս Ն. Փ. Շնտով, В. Ленин и пролетарский интернационализм (1917—1924 гг.), Политиздат, Москва, 1974, էջ 284:
⁵ Տե՛ս ՄԻԻ 2ԻԳԱ, ֆ. 4947, ց. 2, գ. 37, ք. 12:
⁶ Տե՛ս Նուրի տեղը:
⁷ Նուրի տեղը, ք. 13:

զին ասվել է, այդ երկիրը համարվում էր Արևելքի հեղափոխական շարժման առաջամարտիկ Բայց նրա զինի զեահատման հարցում համազորմարի պատվիրակները միակամ չէին: Եւււլլթ ունեցողներից մանք գերագահհատում էին Քուրբիայի «ազատազրկան միխան», միածամանակ զուգահեռարար արգարացնում Քուրբական իմպերիալիզմի, Քուրբական ռեակցիայի գործած ավերները կնրոպական պատերազմը սկսելուց ի վեր:

Այսպես, քեմալական Քուրբիայի ներկայացուցիչ Վազարդին Շաքիրն իր էււլլթում պնդում էր, թէ էրը ծագեց համաշխարհային պատերազմը, Քուրբիան նրա մեջ մտավ ակամային և ակամայից էլ ստիպված էր Գերմանիայի կողքին գտնվել, բայց ոչ չէ նվաճումներ կատարելու ձգտումով, այլ ինքնապաշտպանության նպատակով: Եււլլթ ունեցողներից ամանք էլ հախտուն, ոչ դատակարգային գեահատականներ էին տալիս քեմալական շարժմանը, շքանանալով տեսնել նրա ռեակցիոն կողմերը, փորձում էին սպացուցել, որ Ռուսաստանի սովետների օրինակով Քուրբիայում նույնպես սովետներ են առաջացել, որոնք իրարատահայտում են աշխատավորների շահերը:

Ավալն այս և նման կարգի էււլլթները արժանի հակահարված ստացան ամենից առաջ համազորմարի մուսուլման պատվիրակների կողմից: Նրանցից շատերը գլուղորեն և վերապահովյամը էին խոսում Քուրբիայի հեղափոխական զերի մասին: Գրովեստով Քուրբական ազգային շարժման հակամիպերիստական ուղղվածությունը, պատվիրակներից շատերը միածամանակ խիստ քեմալագետում էին այդ շարժման ռեակցիոն կողմերը, ցույց էին տալիս, որ շարժումն ի վիճակի չէ լուծելու Քուրբիայի սոցիալական ներքին պրոբլեմները, այդ թվում ամենակարևորը՝ ագրարային-գյուղացիական հարցը: Եււլլթ ունեցող մուսուլման պատվիրակները դասն զգացումով էին արտահայտվում համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Քուրբիայի իմպերիալիստական պլանների և ձգտումների, Անդրկովկասի վրա կատարած ավերիչ արշավանքի, պանթուրբականների և պանիսլամականների կողմից երկրամասի բոլոր տարածքներում ծավալած քաջքալիչ գործունեություն մասին և այլն:

Այսպես, օրինակ, իր էււլլթում մերկացնելով այն նստա-

կետը, թէ Քուրբիան կնրոպական պատերազմի մեջ էր մտել իրր ինքնապաշտպանությունյան նպատակով, Աղբրեչանի կոմունիստական կուսակցության զեակավար գործիչներից Բունիսթ գաղնե փաստեղով ցույց էր տալիս, որ այդ երկիրը լիովին Գերմանիայի տրամադրության տակ գրեցին «Քուրբիայի իմպերիալիստները, ամեն տեսակ էնվիրները», որպեսզի զաված ավարից ստանան իրենց բաժինը: Անգրագետներով նույն Շաքիրն և հակարարվելով Վազարդին Շաքիրին, համազորմարի կոմունիստական ֆրակցիայի անունից հանդես եկած Հնչյարիստեղը նշում էր. «Այստեղ մի էււլլթ ունեցող սասց, որ նա (Քուրբիան:— Հ. Ս.) մղել է պաշտպանողական պատերազմ, որ Քուրբիան գործիք չի եղել գերմանական իմպերիալիզմի ձեռքին և ինքը ոչ մի իմպերիալիստական ձգտումներ չի ունեցել: Դա չի համապատասխանում իրակառությունը, բնկերեն: Նա արժույթին ունեցել է իմպերիալիստական մեծ ձգտումներ: Նա ամբողջովին գործիք էր կնրոպական իմպերիալիստների ձեռքին»¹:

Համազորմարի արժանի գեահատական ավեց նաև Անդրկովկասի վրա երիտթուրքերի 1918 թվականին կատարած ավերիչ արշավանքին: Բունիսթ գաղեն նշում էր, որ Անդրկովկաս մտած Քուրբական գորբերին ցեմությունը էին բնդունում աղբրեչանցի ազգայնամոլները, որոնք Քուրբերի գալու հետ էին կապում «ռուսական լծից» ազատագրվելու իրենց հույսերը: Նա ցույց էր տալիս, որ այդ հույսերը այժմ էլ փայտիտում են Գովկասի պանթուրբական որուակի շրջաններ, որոնց նա անվանում էր «Քուրբական և զերմանական իմպերիալիստների մանեկները»²:

Լեռնականների ներկայացուցիչ կոմիկ Կոթյամազովը իր էււլլթում պատմում էր, թէ ինչպես 1918 թվականին Աղբրեչանը գրավելուց հետո Քուրբական զավթիչները Յուսուֆ Իղզևի փաշայի, Նուրի փաշայի և ուրիշ փաշաների ու բեյերի գլխավորությամբ ներխուժեցին Գաղստան: Սակայն սովետական իշխանությունը հաղթեց: Գրանից հետո էլ, առում էր նա, մուսավաթական գործակալները և Քուրբանեստ հակահեղափոխականները էնվիր փաշայի ներայր Նուրի փաշայի գլխավորությամբ շարու-

¹ ՏՃՄ «Первый съезд народов Востока, Баку, 1—8 сентября 1920 г.», Стенографические отчеты. Изд-во Коммунистического Интернационала, Петроград, 1920 էջ 77—78:

¹ «Первый съезд народов Востока», с. 76,

² Նույն տեղը, էջ 80:

³ Նույն տեղը, էջ 76—77:

նակում էին պայքար սովետական կարգերի դեմ՝ Հեղափոխության թշնամիները վերջիվերջ պարտություն կրեցին, Քեմերիան-Շուրո, Կերենտև և Պետրովիկ քաղաքների վրա վերջնականապես բարձրացավ սովետների կարծիքը դրոշը՝:

Համագումարը սկզբունքային գնահատականներ տվեց քեմայական շարժման բնույթին, նրա ընթացքին և նպատակներին: Հեռուորենից մեկը նշում էր, որ Քուրբիայի իրականությունը չի կարող իսկական ճեղգփոխության օրինակ տալ: Իր մյուսը հաստատելու համար նա սաստ էր, որ քեմայական շարժումը նույնպես այդ երկրում չի փոխել կառավարման բրոնպետական ձևերը: «Չեղ բողոքը հայտնի է,— իր ելույթում նշում էր Քուրբնասանից համագումարը եկած նարբուտարեկովը,— որ Արևելքում դարեր ի վեր, սկսած Չինգիզ խանից, Քեմաուրից և վերջացրած արյունարբու Արզուլ Համիդով, չի եղել կառավարման այլ ձև, բան բանապետությունը. գոյություն ունի անսովակարող աստվածը երկրում, իսկ երկրի վրա՝ սուլթանը»: Մի ուրիշ հետոր հիշեցնում էր, որ ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալն սաստ էր, որ «խալիֆի և սուլթանի անձը սուրբ է և անձեռնմխելի»: Այս անդրադառնալով քեմայական շարժման բնույթին, նշում էր. «Քուրբիայում, ընկերներ, դուք գիտեք, սովետական կառավարությունը աչկացում է Քեմալին: Մենք ոչ մի բույն չենք մոռանում, որ Քեմալի գլխավորած շարժումը կոմունիստական շարժում չէ: Մենք դա գիտենք»: Մենք գիտենք, որ Քուրբիայում իշխանությունների կողմից ստեղծվել են խաղալիք-ստվեկները, որոնք ոչ մի անշնություն չունեն աշխատավորների շահերի հետ»:

Համագումարում շատ խոսակցություն գնաց Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին: Պատվիրակներից ոմանք անդրադարձան արևմտաաշխարհի նկատմամբ թուրքական զագանություններին, 1918 թվականին երեսփոսրքերի կողմից Արևելյան Հայաս-

տանի ասպատակությանը և հետևանքներին, Հայաստանի հանրապետության մեջ հայ ժողովրդի օդրբրգական կացությանը, խոսեցին դաշնակցականների տիրապետությունը ապալելու և Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու անհրաժեշտության մասին:

Մակալն հայ ժողովրդի մասին համագումարում արտասանած ոչ բոլոր ձայններն էին բարեկամական: Բանն այն է, որ թուրք կոմունիստների շանթերի հակառակ Քուրբիայից համագումար էին թափանցել ոչ միայն աշխատավորական շահերի ներկայացուցիչները, այլև կեղծ կոմունիստներ, քեմայականներ, բացահայտ նացիոնալիստներ, պանթուրքիստներ և պանիսլամականներ, որոնք Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակում էին անհանդուրժողական սեպ: Դա, ինչ խոսք, Մուստաֆա Քեմալի և նրա շրջապատի մտայնությունն էր, որ համագումար էին բերել ոչ աշխատավորական դասակարգերի ներկայացուցիչները: Հենց այդ օրերին էր, որ քեմայականները կոծրե ժեծելով, ապացուցելու համար իրենց նվիրվածությունը սովետա-թուրքական բարեկամությանը, միաժամանակ զիվային պլաններ էին նշուրած հայ ժողովրդի դեմ, «Տեչկական իմպերիալիզմը խեղդելու պատրվակով նպատակ ունեն մեշտեղից վերացնել Հայաստանը, որպեսզի «կարող թուրքերը» կարողանային անմիջականորեն միանալ «Տեղափոխական Արևելքի հետ»: Առանց Հայաստանի վերացման, ասում էին նրանք, անհնարին է հասնել այդ նպատակները: Այս զագափարները կրող համագումարի թուրք պատմիբանկային ոմանք նույնիսկ հույս ունեին, թե իրենց հակահայ դիրքորոշումը պաշտպանություն կգտնի համագումարի մուսուլման մեծամասնության կողմից: Բայց նրանց հաշիվները սխալ տեսնում էին: Համագումարի արժանի հակահարված տվեց բացահայտ և ծպտյալ ազգայնականներին ու շոփիստներին և ինտերնացիոնալիստական դիրքերից զնահաստան տվեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին:

Այդ տեսակետից բնութագրական էր հետևյալ փաստ: Սեպտեմբերի 4-ին, համագումարի 4-րդ նիստի վերջում նախագահող Չինովիզը հայտարարեց, թե թուրքական նշանավոր երկու քաղաքական գործիչներ, որոնք համագումարի պատգամավորներ չեն, բայց գտնվում են Բաքվում, համագումարի նախագահության անսնով գրավոր հայտարարություններ են ուղարկել: «Քանի որ այդ հայտարարություններն ունեն քաղաքական խո-

¹ Տե՛ս ՄԻ ԸՄԳՊ, Գ. 4047, ք. 2, 4, 37, Բ. 11:

² Տե՛ս Միխ. Павлович (М. Вельтман), Революционная Турция, էջ 95:

³ «Первый съезд народов Востока», с. 87.

⁴ Նույն տեղը, էջ 42:

⁵ Նույն տեղը, էջ 40:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 40, 46, 58, 60, 61, 91, 113, 122, 123, 124, 125, 137, 141, 151, 228 և այլն:

չոր նշանակութիւն.— սասց նա,— ուստի նախագահութիւնը որոշել է դրանք ամբողջից հրապարակել, ապա հանձնել մասնութիւն¹։ Հայտարարութիւններին մէկը պատկանում էր նախկին երիտթուրքական պարագլուխ, հայ ժողովրդի դահիճ Էնվեր փաշային, մյուսը՝ նշանավոր բնմալական գործիչ, Անկարայի ազգային կառավարութեան ներկայացուցիչ Իրրահիմ Քալինին։

Զինովի հայտարարութիւնը բուն վիճարանութիւններէր առիթ տվեց։ Համազումարի կոմունիստական ֆրակցիայի շատ անդամներ զեմ էին, որ Էնվերի հայտարարութիւնը կարգացվի, համարելով, որ դա անպատկարբեր է համազումարի մասնակիցներէ համար²։ Էնվերի զեմ կրակոտ կոյտի ունեցավ Մուստաֆա Սուրհին³։ Այնուամենայնիվ որոշվեց ընթերցել Էնվերի և Քալինի հայտարարութիւնները։

Էնվեր փաշան իր զեմագոյի հայտարարութեան, կամ ինչպես ինքն էր վերանգրկել՝ «գեկլարացիայի» մեջ հավաստիացնում էր, թէ ինքը ներկայանում է Մարտիկոյի, Ալժիրի, Քունիսի, Տրիպոլիի, Սփիակոսի, Արաբիայի և Ինդոստանի այսպես կոչված «Նեզափոխական կազմակերպութիւններէ միութիւնը»⁴, որն էլ, իբր, իրեն լիազորել է ուղարկել է Բաքու Էնվերի հայտարարութեան շարագլուխից ստացվում էր, թէ իրեն է վիճակված բովանդակ Արևելքի իմպերիալիզմի զեմ ոտքի հանելու մեծ առաքելութիւնը։ Այնուհետև նա երգվում էր, որ ինքը և իր ընկերները միջազգային իմպերիալիզմի և կապիտալիզմի սխրեթմ հակառակորդներ են և հավատարմորեն կանգնած են III Ինտերնացիոնալի դիրքերում⁵։ Նա ասում էր նաև, թէ ինքը վերջնականապես համոզվել է, որ սովետական իշխանութիւնը զբոլոր ճեշվածներէ բնական զաշնակիցն է⁶, ուստի դարձել է այդ իշխանութեան շնոր մպաշտպան⁷։ Միաժամանակ Էնվերն իրեն հատուկ արտիստականութեամբ ու խարեութեամբ «սփսոսանք» էր հայտնում այն բանի համար, որ իրեն «չի հաջողվել» ավելի

վաղ դառնալ սովետների բարեկամը։ «Եթե Սև ծովի փոթորիկներն ինձ չնղին դեպի հեա՝ կտրելով իմ հովի կայմերը,— գրում էր նա,— եթէ Կովկաս և Ռիգայի բանտերի ցանցերն ու իմ նստած սովետականների վայր ընկեկը շուշացներն ինձ, ես ձեզ մտտ կզայի Ռուսաստանի համար ամենածանր պահին և ստիպված չէի լինի պատմելու այս ավելորդ բաները՝ որոշ ընկերների բացատրութիւնն սալու համար»։

«Դեկլարացիայում» Էնվերը ճիշ էր թափում արգարացներու երիտթուրքերի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը⁸։ Իրեն ներկայանելով որպէս ազգրեջանական ժողովրդի շահերի պաշտպան, նա շեշտում էր. «Մենք գտնում ենք, որ Ազգրեջան պատկանում է ազգրեջանցիներին»⁹, ասել է թէ՛ այնտեղ այլազգիները տեղ չունեն։

Բնմալական Իրրահիմ Քալինին իր հայտարարութեան մեջ էր թաքցրել հայ ժողովրդի հանգիպ «նոր Քուրքիայի» իշխանավորների տածած թունավոր ատելութիւնը։ Անդազանալով բնմալական շարժման արտաքին պատճառներին, նա գրում էր, թէ այդ պատճառների թվում գլխավորն այն է, որ «արևմտյան կապիտալիստները, որոնք թուրք գյուղացիներից խլել էին զեմքը, որոշել էին այդ գյուղացիների զեմ ուղղել իրենց կամակատարներին՝ վեկիզելուցն հուշայեթի Արևմուտքից և դաշնակ հայերին արևելքից։ Քուրք գյուղացին գիտեր, որ իմպերիալիստներն ու նրանց գործակալները «ամենուր, ուր հայտնվում են, գործում են չրով, սրով ու ևսմերքով», անողորմաբար կողոպտում իր խաղաղ աշխատանքի պտուղները¹⁰։ Դա էր պատճառը, որ հայերը և հուշները «ենտվեցին Անտանարի գիւղքը», իսկ «սեւաստիական հեղափոխականները», իբր, «շուտ եկան զեպի արևածագի նման Արևելքում բարձրացող կարմիր հեղափոխութիւնը»¹¹։

Համազումարն արժանի հակահարձած տվեց և՛ երիտթուրքական պարագլխին, և՛ բնմալական կառավարութեան ներկայացուցչին։ Նրանց երկուսի հայտարարութիւններին առթիվ համազումարի նախագահութիւնը կազմեց և համազումարին ներկայաց-

¹ «Первый съезд народов Востока», с. 108.

² ՄԻՍ ՀՄԿԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, թ. 12.

³ ՏՃ՝Ա նույն տեղը, թ. 13.

⁴ «Первый съезд народов Востока», с. 112.

⁵ նույն տեղը, էջ 108:

⁶ նույն տեղը, էջ 110:

⁷ ՏՃ՝Ա «Первый съезд народов Востока», էջ 110:

¹ «Первый съезд народов Востока», с. 110.

² ՏՃ՝Ա նույն տեղը, էջ 109:

³ նույն տեղը:

⁴ ՏՃ՝Ա նույն տեղը, էջ 113:

⁵ նույն տեղը, էջ 115:

րնց բանաձևեր նախագիծ, որը քվեարկվեց և ընդունվեց առանց փոփոխության: Ահա այդ փաստաթուղթը:

«Նկատվելով Ենվեր փաշայի հայտարարությունը թուրքական ազգային շարժման մասին, Արևելքի ժողովուրդների համագումարը ընդունում է հետևյալ բանաձևը՝

1) Համագումարն իր համակարանքն է հայտնում թուրքական բոլոր մարտիկներին, որոնք պայքարում են արևելյան ժողովուրդներին կեղեքող ու շահագործող և ամբողջ աշխարհի աշխատավորներին ստրկության մեջ պահող համաշխարհային իմպերիալիզմի և ամենից առաջ անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիստական բանդիտների դեմ: Ինչպես Կոմունիստական ինտերնացիոնալի II կոնգրեսը, [այսպես էլ] Արևելքի ժողովուրդները I համագումարը հայտարարում է, որ ինքը պաշտպանում է այն համազգային հեղափոխական շարժումները, որոնք ձգտում են Արևելքի կեղեքված ժողովուրդներին ազատել օտարերկրյա իմպերիալիստների լծից:

2) Առկայել, համագումարը գտնում է, որ թուրքիայի համազգային հեղափոխական շարժումը ուղղված է միայն օտարերկրյա կեղեքիչների դեմ, և նրա հաջողությունը ամենևին չի կարող նշանակել թուրք գյուղացիներն ու բանվորներին ազատգրում ամեն տեսակ կեղեքումից ու շահագործումից: Այդ շարժումն հաջողությունը իր հետ չի կարող բերել թուրք աշխատավոր զստակարգների համար ամենակարևոր հարցերի՝ ազդարարին հարցի և հարկերի հարցի լուծում և չի կարող վերացնել Արևելքի ազատագրման ամենազարգալիստ խոչընդոտները՝ ազգային երկպառակությունները:

3) Համագումարն անհրաժեշտ է համարում հատուկ զգուշություն [ցուցաբերել] շարժման այն առաջնորդների նկատմամբ, որոնք անցյալում սպանդանոց էին տանում թուրք գյուղացիներին ու բանվորներին ի շահ իմպերիալիստական մեկ խմբի և այսպիսով թուրքիայի աշխատավոր մասսաներին հասցնում էին կրկնակի կործանման ճանճու հարուստների ու բարձրաստիճան սպայության փոքր խմբի շահերի: Համագումարն այդ գործիչներին առաջարկում է գործով ցույց տալ, որ նրանք այժմ պատրաստ են ծառայելու աշխատավոր ժողովրդին և շտապելու անցյալի սխալ քայլերը: Թուրքիայի և ամբողջ Արևելքի աշխատավոր մասսաներին առաջարկելով պաշտպանել թուրքական համազգային հեղափոխական շարժումը, համագումարը

Թուրքիայի գյուղացիներին ու բանվորներին կոչ է անում համախմբվել ինքնուրույն կազմակերպությունների մեջ, պատրաստ լինել ազատագրման զործք հասցնելու մինչև վերջ և թույլ չտալ, որպեսզի օտարերկրյա իմպերիալիստները, ձգտելով խանգարել ազատագրման զործք, կարողանան օգտագործել իրենց կապերը և աղբյուրները տեղացի հարուստներին, կուլակներին, բյուրոկրատաներին ու գնեներալների վրա (փաշաներ, զեբերեյլներն և այլն): Միայն այս ձևով թուրքիայի աշխատավոր ժողովուրդը կարող է ազատագրվել թրքոս հասնել իր բոլոր կեղեքիչներին ու շահագործողներին և միայն այդ ժամանակ հողը, ֆարքիները, հանքերը և ընդհանրապես երկրի բոլոր հարստությունները կծառային աշխատավորներին և միայն աշխատավորների շահերին: Միայն այս ձևով:

Վերադառնալով Հայաստան, Բաքվի համագումարին մասնակցած հայ պատվիրակները՝ մեծ աշխատանք ժամայեցին համագումարի զգալիարները աշխատավոր լայն մասսաների մեջ տարածելու ուղղությամբ: Գաշնակցական իշխանությունը ճշգրտեց մեջ էր: Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները բանվորներին և գյուղացիներին նախապատրաստում էին առաջիկա վճռական գոտեպարտի հայ բուրժուալիայի դիկտատուրան տապալելու և երկրում սովետական կարգեր հաստատելու համար: Հայաստանն արագորեն գնում էր դեպի հեղափոխություն:

Սակայն ժամայված արտաքին քաղաքական ղեկավոր փոխինքն իրադարձությունների ընթացքը:

1920 թվականի սեպտեմբերի 23-ին բեմալական բանակը Քյաղիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ հարձակվեց Հայաստանի վրա՝ հայ ժողովրդին վերջին մահացու հարվածը հասցնելու համար:

Հարձակման առաջին իսկ օրը հայկական զորքերը բռնեցին նահանգի ճանապարհը: Արդեն պատերազմի շրջանում օրը թե՛ շտապեցին ձեռք բնկավ Սարգսյանիչը, այպա՝ Կաղզվանը:

1 «Первый съезд народов Востока», с. 116—117.
2 Համագումարի մասնակցած պատվիրակներից հայեր թվով երրորդն էին (157 հոգի)՝ Թուրքիայի (235 հոգի) և պարսիկներից (192 հոգի) հետո: Ըստ որում ամենից թուրքերը, արբերացիները և բաթարները հաշվարկված էին մի անվանումով՝ քուրեր (սե՛ս՝ «Первый съезд народов Востока», էջ 5):
3 Տե՛ս ԱՄԻ 20ԿԸ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 677, թ. 1:

1920 թվականի հոկտեմբերի 9-ին ՌԿ(Բ)Վ Մտկվայի կազմակերպության ակտիվի խորհրդակցությունում հանդես գալով ՌԽՖՍՀ Ներքին և արտաքին գրությունում մասին զեկուցումով, Վ. Ի. Լենինը նշեց. «Աղբըրս թուրքերը սկսել են հարձակում Հայաստանի վրա, նպատակ ունենալով գրավել Բաթումը, իսկ հետո, Թերևս, նաև Բաքուն»¹:

Հայկական հանրապետության կառավարությունն օգնություն էր կանչում արևմտյան «գաղանակիցներին»² և մենչեկևյան Վրաստանին³, բայց նրանք խցանել էին իրենց ականջները: Ու մինչդեռ «գաղանակիցներն» կովկասյան ներկայացուցիչները հանգիստ դիտում էին, թե իրապարձություններն ինչպես են զարգանում թուրք-հայկական սազմաճակատում⁴, իսկ Ազգերի լիգայի ականավոր անդամները քրաված էին դատարկ ճառերով, թուրքերը մեկը մյուսի հետևից գրավում էին Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, հայ հողը նորից էր ներկվում հազարավոր անմեղ մարդկանց արյունով:

Հայ ժողովրդի համար ծանրագույն այդ օրերին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը սե՛զ շանքեր էր գործադրում թուրք զավթիչների արտոճակը սահմանափակելու, ավերիչ պատերազմը դադարեցնելու համար⁵: Այդ նպատակին էր նա օժանդակում դիվանագիտական լծակները, մասնավորապես ինքնաակցությունները, որ տեղի էին ունենում Սովետական Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: ՌԽՖՍՀ կառավարությունը մի քանի անգամ իր միջնորդությունն առաջարկեց քննադականներին՝ պատերազմող կողմերին հաշտեցնելու համար, սակայն ամեն անգամ ստանում էր թուրքերի մերժումը:

1920 թվականի հոկտեմբերի 5-ին Գ. Վ. Չիլիերի «հեռագրեց Թիֆլիս»⁶ Ք. Վ. Լեզրանին, հայտնելով սովետական կառավարության խիստ մտահոգությունը և հաստատ գերբարոշումն այն մասին, որ «մենք չենք կարող թույլ առնել նրան (Հայաստանին)»⁷: Ն. Ս.) ճգնելու»⁸: Ավելին, սովետական կառավարությունը գնաց

ծայրահեղ քայլի՝ դադարեցնելով զենքով և ոսկով Թուրքիային օգնություն ցույց տալը: «Այդ ժամանակ Թուրքիայի և Ռուսաստանի հարաբերությունները ժամանակավորապես մթազնվեցին այն բանի հետևանքով.— հետագայում նշում էր Գ. Վ. Չիլիերի.— որ թուրքական կառավարությունը չէր ցանկանում թույլ տալ Ռուսաստանի միջնորդությունը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև մղվող պատերազմում»⁹:

Դաշնակցական Հայաստանը պարտություն էր կրում Պատճառները մեկից մեկի էին: Գլխավոր պատճառն այն էր, որ հայ ժողովուրդը արշակցություն ցույց չափեց Հայաստանի հանրապետության կառավարությանը: Դաշնակցական զինվորի շինել հազար հայ զուլապցին չէր ուզում կովիլ իր համար խորթ իշխանության հրամաններով: Երկրորդ, հայկական բանակի զգալի թվով զորամիավորումներ դաշնակցական կառավարությունը պահում էր Ջանգեզուրում և հանրապետության հյուսիսային շրջաններում՝ սրբուխիկների հնարավոր ներխուժումը կանխելու՝ համարյա Ախուհետև, ոչ բոլոր զորամասերն էին սահմանաշու չափով զինված ու հանդերձավորված: Անտանտի անբյուրեղներն իրենց օփոքր գաղանակցին՝ գլխավորապես օգնում էին գործածությունից դուրս եկած զենքերով ու հնացած հանդերձանքով: Մեծ Բրիտանիայի ապագա վարչապետ, իսկ այդ ժամանակ կլոյդ Ջորջի կալիցցոն կառավարության միջնորդ Ստենլի Բոլդուինի արկածախնդիր որդին՝ Օլիվեր Բոլդուինը, որ մի զիպվածով ընկել էր Հայաստան և 1920 թվականին դաշնակցական բանակում ծառայում էր փոխզինակառուց պաշտոնով, հետագայում իր հուշերում գրում էր, թե որքան շնչին էր անգլիական օգնությունը հայկական բանակին: Անգլիայից ուղարկված բոլոր հրացանները հին սոս սխտան էին, «որոնք ստացին իսկ հարվածից պայթում էին, ուղարկված զինվորական կոչիկները չափազանց փոքր էին հայ զուլապցու լայն ոտքերի համար, հետևաբար՝ անպետք»¹⁰:

Վեզրապետ, չի կարելի հաշվից դուրս նետել այն դիվային աշխատանքը, որ քննադականները հասնելով տարան հայկական

1 Գ. Վ. Լենին, նեժ, հ. 41, էջ 406:
2 ՏՄՍ ՄԻՆ ԶՄԿԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 622, թ. 5, գ. 677, թ. 2—8:
3 ՏՄՍ ՄԻՆ ԶՄԿԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 677, թ. 9:
4 ՏՄՍ Նույն տեղը, թ. 11—14:
5 ՏՄՍ ՄԻՆ ԶՄԿԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 677, թ. 15:
6 ՏՄՍ Նույն տեղը, թ. 16:
7 Մեղբերված է՝ Մ. Վ. Աբրամովիչին, Արժավորից Վերանուց, «Հայաստան» հրատարակություն, Երևան, 1973, էջ 333:
8 Գ. Վ. Կլեբան, Статия и речи по вопросу международной политики, с. 196:
9 Օլիվեր Պոլդուին, Վեց բանտ և երկու չեղափոխություն, Այկթաանդիտ, 1933, էջ 27:

բանակը ներքին քայքայելու համար: Ինչպես միշտ, Քուրբերը այս անգամ էլ դիմեցին անուր խորամանկության: Նրանք զործի գրեթե իրենց զինքերից մեկը՝ Քուրբական կեղծ կոմունիստական կուսակցությունը, հրապարակ բերեցին իբրիհնադական-մելիական «կոմունիզմի» խեղհատակությունը: Քեմալական զործականները սկսեցին հայկական զորքի մեջ կեղծ լուրեր տարածել, թե «քեմալականները նույնպես բուլշեիկներ են» և որ քեմալական զորքերի մեջ նաև «ռուսներ կան»: Կրկնով կոմունարկաներ, իսկ զրանց վրա՝ կարմիր կիսալուսին ու հեզագի սատրճ, պարզելով նաև կարմիր դրոշակներ, քեմալական կեղծ կոմունիստները դաշնակցական զինվորներին կու էին անում «լինել ինտերնացիոնալիստներ», շփոթողով Հայաստան ներխուժած Քուրբական զավթիչներին, շեմալիզմի սեփական հրամանատարներին, զենք ուղղել նրանց դեմ: Հայ զինվորները մեջ արձագանք էր գտնում քեմալականների տարածած այն սուտը, թե «հեղափոխական Քուրբերը» հաշիվներ ունեն միայն դաշնակների հետ և որ եթե սրանք զրկվին իշխանությունից, ապա «եզրայր Քուրբերը» բոլոր պաշտանները կստեղծեն, որպեսզի հայ ժողովուրդը նոր ձևով կառուցի իր կյանքը:

Գաշնակներն իրենց հերթին կրկնում էին քեմալականների կեղծիքները, ձգտելով դրանք ուղղել Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Հայկական զորքը կազմալուծվեց: Հայերի հասակացությունից վեր էր կոպիլ օտուների, առավել նս ուսս բուլշեիկների դեմ, եթև նրանք նույնիսկ գային «Քուրբերի հետ»: Հայաստանի աշխատավոր զսակալուր ժսածում էր, թե «Ռուսաստանը մեր բարեկամն է, բուլշեիկները մեր փրկարարները և ազատարարներն են, բուլշեիկների դեմ մենք չենք պայքարի»: Հայ զինվորի խզնի դեմ էր նաև «բուլշեիկացած» և «ռուսների հետ բարեկամացած» քեմալականներին միաս հասցնելը, նույնիսկ եթև այդ զինվորը դաշնակցական բանակայինի համազգեստ էր կրում: Կարծելով, թև քեմալականները իրոք Ռուսաստանի անկեղծ բարեկամներն են, հայ զինվորները մտածում էին, որ եթև նրանց զինադրեն, դրանով իսկ կօգնեն բուլշեիկներին, ստաշին հերթին հայ բուլշեիկներին՝ տակալելու դաշնակների առեղի տը:

¹ Տե՛ս «Էռտանըրլյան սոցիալիստական մծծ ուսուլուցիայի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», Երևան, 1960, էջ 397:

² ՄԻԼ ՄՄԿՖ, № 4047, ց. 1, գ. 714, թ. 4 (էջի մյուս կերպը):

քաղաքությունը և կազմակերպելու Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների պևևությունը:

Չնայած դրան, սխալ կլիներ կարծել, թև հայկական բանակն ընդհանրապես ի միճակի չէր դիմադրելու Քուրբական զավթիչներին: Շուրջ 50 հազարանոց այդ բանակում մծծ թիվ էին կազմում ստաշին համալսարհային պստերազմի մարտերում կրիված կազրային ոսպմիկները, որոնցից շատերը պարզևատրված էին Գեորգիևյան խաչերով և ռուսական այլ պարզեններով: Հայկական զորքում կար ռուսական զինվորական ծառայություն անցած 10 զններալ, 1400-ից ավելի բարեխառտիման սպս, շտաբայիններ, ինտենդանտներ և զորքերի այլ տեսակների հրամանատարներ: Բանակն իր սպսոսպիությունների մեջ ուներ ռուսական և անզրկական հեռահար թնդանոթներ, հենկազրային զորամասեր, զրահազենքներ, զնդարային ջոկեր, կապի և օակրավոր վաշտեր: Մի խոսքով, չի կարելի ասել, թև դս մարտունակ բանակ չէր: Բայց բանև այն է, որ այդ բանակը չէր կըսվում: Զորքերը մասսալաբար լքում էին դիրքերը, «Քուրբ եղբայրներին» առջև բացում ռազմական ամրությունների դռները, հանձնըրվում քեմալական թիկնոց հազած զորը դայլի ողորմածությանը: Ընդամենը երկու և կես տարի առաջ, 1918 թվականի մայիսին, Մարզարապատի հերոսական ճակատամարտը հաղթականորեն վարած հայ փորձված հրամանատարներ Գանիել բեկ Փիրումյանը, Սիլիկովը և մյուսներն անդոր էին կանեցնելու իրենց զորքերի կազմալուծման կործանաբար ընթացքը: Ցեցված այդ բուրդից, հայկական բանակի կազրային շատ սպաներ ինքեսսպանությունար վերը էին տալիս իրենց կյանքին:

Այդ ամենը տեսնելով, քեմալական արևելյան ճակատի հրամանատարությունը, որի տրամադրություն տակ, ինչպես վերևում սովեց, 50 հազարի հասնող բանակ կար, կուի առաջավոր գծում սկսեց պահել 8—10 հազարից ոչ ավելի զորք:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը շարունակում էր իր անդուլ ջանքերը հաճվոր նոր զորատությունից հայ ժողովրդին փրկելու համար: ՌՄՊՄՀ կառավարությունը դաշնակցական կառավարությանն առաջարկեց թուլլատրվել, որպեսզի կարմիր բանակի զորամասերը մտնեն Հայաստան և պատենը կանգնեն Քուրբական զորքերի դեմ: Բայց դաշ-

¹ Տե՛ս ՄԻԼ ՄՄԿՖ, № 4047, ց. 1, գ. 706, թ. 3:

նակները, կուրացած բուշեղզմի դեմ տածած թշնամանքով, հա-
վատարեմ իրենց հակառակուսական պայթարի ընթացքին, հայ
ժողովրդի համար ճակատագրական այց պահին նույնիսկ մեք-
վեցին սովետական կառավարության մարդասիրական առա-
ջարկը:

Քուրբ-հայկական պատերազմում թերևս ամենաողբերգա-
կանը 1920 թվականի հոկտեմբերի 30-ին համայնա ստանց կրա-
կոցի Կարսի անտրիկ բերդի հանձնումն էր թշնամուն: Վերևում
հիշատակված Օլիվեր Բոլդուինը անընդադառնալով Կարսի խաչ-
ատակ անկման հանգամանքներին, նշում էր, որ քաղաքի բերդի
միայն երկու թնդանոթներեց չէր բանի արկ արձակվեց բերդը
զրոհող բեմալական զորքերի վրա:

1921 թվականի սկզբին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոն-
դակով ամերիկահայ գաղութներին առաջնորդ նշանակված Տի-
րաթյան սրբազանը էջմիածնից իր պաշտոնավայր ուղևորվելիս
կանգ է առնում Փարիզում և չլուրբնակվում Պողոս Նուբարի
մոտ: Վերջինս նրա պատվին ճաշկերպ է տալիս, որին
ներկա է լինում նաև Անդրանիկ Օղանյանը: Նա սրբազանին
հարցուհորձ է անում Հայաստանում տեղի ունեցած ողբերգական
ղեկավարի մասին, կապված Քուրբ-հայկական պատերազմի հետե-
վանքների հետ: Ահա նրանց զրույցից մի հատված.

«— Սրբազան, Կարսի ազետեն առաջ հայկական բանակը
որքա՞ն ղեկավար ունեիր:

— 47. 000, զորավար:

— Քանի՞ զորավար է սպա ունեիր:

— Տասի մոտ զորավարներ և հազարի չափ այլ այլ և այլ
աստիճանի սպաներ:

— Կարսի բերդերը բանի թնդանոթ ունեին:

— 300 հատ:

— Որչա՞փ արագահարուած (գնդացի):— 2. Ս.):

— Մոտավորապես 200 հատ: Կարսի բերդերն երկու թն-
դանոթ միայն տասր վայրկեանի չափ խոսեցան և լետոյ լուե-
ցան, Քուրբերը եկան և 11. 000 հայ գերիներ վերցրին:

— Թրքական ուժերը որչա՞փ էին, սրբազան: Լած են, թե
ու՞ր հազար հոգի եղած են, իրա՞վ է:

— 7 800 հոգի եղած է ամբողջը և այն այ ոչ կանոնավոր
զինուորը՝:

Ապա Քուրբերը նույնպիսի հեռուստիվիստիկ նոյեմբերի 5-ին
գրավեցին Ալեքսանդրապոլը և նրա նշանավոր բերդը: Ինչպես
քաղաքի մատուցեցրում, այնպես էլ քաղաքում թշնամին հասն-
ողպեց ո՛չ զորքի և ո՛չ էլ բնակչության ղեկավարությանը:

Անգղադառնալով Քուրբ-հայկական պատերազմի ընթացքին և
ավարտին, Բ. Բորյանը գրում էր. «Ամբողջ զորամասերի կամա-
վոր հեռանալը ռազմաճակատից և դատարկությունը լուծեցին
հաջող, և Քուրբերը արագ ու առանց դիմադրության գրավեցին
Հայաստանի հանրապետության տերիտորիայի կեսը: Կարսի և
Ալեքսանդրապոլի բերդերը քաղաքների հետ Քուրբերի ձեռքում
էին, և հայկական կառավարությունը ծնկ էր բերվել»¹:

Գրավելով Կարսը, Արդասնը և Ալեքսանդրապոլը, Կարս-
բերդի զորքերը տիրացան մեծ քանակի ռազմական ավարի,
ձեռք գցեցին հայուրավոր թնդանոթներ, զեղպիքներ, տասնյակ
հազարավոր հրացաններ, հազարավոր արկեր, միլիոնավոր
փամփուշտներ: Գրանով Կարսբերդը ղեկնց իր բանակը, որը
դարձավ Քուրբական ազգային բանակի առավել լավ ղեկված և
տեխնիկապես հաջեցված մասը: Այնպես, իր զորքը լիովին հա-
գեցնելով զավթած ավարով, Կարսբերդը այնչև մնացած մեծ
քանակությամբ զենք, ղեկամեքեր և հանդերձանք ուղարկեց Քե-
մալիս՝:

Պատերազմը նոր աղետներ բերեց հայ ժողովրդին: Միլիո-
նավոր հայեր արյունը ղեռ ձեռքերից լլվացած, Քուրբ զավ-
թիչները, այս անգամ բեմալական արյունաբերուները, հայերի
արյուն նոր բաղնիքներ էին սարքում գրալած շրջաններում:
Շփացած ու հարրած իրենց ազգայնամոլությունը, առանց են-
թարկվելու որևէ պատժի ու հատուցման, նրանք հետևողական
կերպով ու աներկբալորեն շարունակեցին երիտթուրքական դա-
հիւնների կիսատ թողած զորքը: Քուրբերը, գրում էր Բ. Բորյանը,

¹ Ասեն ժամուշուան, Զորավար Անդրանիկ կր պատասխան իր հակա-
ապրդերներուն, Փարիզ, 1945, էջ 76:

² Տե՛ս ՄԻՍ ՄԻՎԱ, ֆ. 4047, ց. 1, ց. 702, Բ. 1:

³ Բ. Ա. Բորյան, Армения, международная дипломатия в СССР,
часть II, с. 121.

⁴ Տե՛ս Միխ. Павлович (М. Вельтман), Революционная Турция,
էջ 82:

¹ Տե՛ս Օլիվեր Գոլտոփեն, Վեց բանա և երկու չեղափոխություն, էջ 27:

հայ բնակչության նկատմամբ «կիրառում էին բառիս լրիվ իմաստով բաշխրուզուկական իրավունքի վրա հիմնված կառավարական միջոցներ...»¹

Կարսը գրավելուց հետո բնակավանդներն ամբողջ երկու շաբաթ դրազված էին քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայերին կոտորելով: «Հայ ազգաբնակչության նկատմամբ Կարսում տանհիկների գործազարծ անօրինակ զազանությունները,— գրում էր «Կոմունիստ» թիրթըր,— զերգանցում են անգամ 1895—1896 թվականներին Սուլթան Համիտի և 1908 թվականին երիտասարդ թուրքերի ձեռքով կազմակերպված կոտորածներին»²: Զավթելով Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և զավառը, նրանք սրի բաշեցին 60 հազար հայի, կողոպտեցին բնակչության ողջ ունեցվածքը: Միայն Աղբուրաղի և Ջաջուրի շրջաններում 1921 թվականին գտնվել է 12 հազար դիակ, որոնց 80 տոկոսը միև: 12 տարեկան երեխաներ էին: Թուրքերի գրաված շրջաններում հայ զոհերի թիվը, ոչ լրիվ տվյալներով, հասավ 198 հազարի³:

Գածան բռնությունների էր ենթարկվում նաև Հայաստանի գրաված շրջանների ուս բնակչությունը: Միայն Կարսի շրջանում բնակավանդները թլականցին այնտեղի մոտ երեք տասնյակ ուս մայրականների գյուղերը, հրդեհեցին շինությունները⁴:

Քննալական չարդարանքներից հայ ժողովուրդը փրկվեց սովետական իշխանության շնորհիվ 1920 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերին սովետական կարգեր հաստատվեցին Արևելյան Հայաստանի այն տարածքային վրա, որը զերծ էր մնացել բնակավանդների արշավանքից: Դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ Ս. Կասյանի անունով ուղարկված հեռագրում Վ. Ի. Լենինը գրեց. «Հանձին ձեզ ողջունում եմ իմարտական Հայաստանի»⁵:

Ավելի ուշ, դեկտեմբերի 21-ին, ղեկուցումով հանդես գալով սովետների VIII համագումարի Թ(Կ)կ ֆրակցիայում, Վ. Ի.

Լենինը նորից անդրադարձավ թուրք-հայկական պատերազմին՝ հետևելով այդ պատերազմի հետևանքների մասին, նա առաջ-ժողովրդական հարձակումը մեր դեմ էր ուղղված: Անտանար մեզ համար էր փոս փորում և ինքն բնակվո այնտեղ, որովհետև մենք ձեռք բերեցինք Սովետական Հայաստանը»⁶:

Սովետական իշխանությանը բաժին ընկան Հայաստան ընդարձակ ու բարեբեր երկրի մի քանի զավաճեղեր միայն՝ մեծ մասամբ քարակույտներով ու քարամայրերով ծանրաբեռ, մեռյալ ու անբերրի: Բայց ազատության անսահման նախանձախնդր հայ ժողովուրդը, նա, որ այդ ազատության համար արքա՛ն արյուն տվեց⁷, իր տանջանքներով ու տևեշանքներով գնում էր ղեպի նոր կյանքի այգարացը: «Ռուսաստանն է մեր փրկությունը եվ էս անգամ էլ... ուսները մեզ ազատեցին վերջական փաշտումից»⁸,— 1921 թվականի հոկտեմբերի 6-ին Թիֆլիսից Արշակ Չոպանյանին գրել է Հովհաննես Թումանյանը:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հայ ժողովրդի բազմազարյան պատմության մեջ վճռական շրջադարձ եղավ: Սկսվեց այդ պատմության նոր գլուխգործոցը: Վեց հար-

¹ Վ. Ի. Լենին, նվժ, հ. 42, էջ 154:

² Քաղաքում հայոց առաջին զանգվածային շարքերից սկսած մինչև 1920 թվականի վերջերը հայ ժողովրդի կրած մարտիչան կորուստները հետևյալ թվերով են արտահայտվում: 1894—1896 թվականներին թուրքերը ոչնչացրին 300 հազար հայի: 1897—1915 թվականների խոզախոտությունների զոհ գնաց նվազագույնը 50—60 հազար մարդ: 1915 թվականի ցարական ու ամառն ախրներից ամենամեծագույն շարչարանքներով ոչնչացան 1,6 միլիոն հայեր: Հնուագուշակում, մինչև 1918 թվականի դեկտեմբերը թուրքիայում սպանվեց կամ շրջանում ու սրբանոցներում թողնացավ շուրջ 500 հազար հայ: Զինուարարից հետո բնակավանդ ցեղերը շարունակեցին սպանել նույն սները և Կիլիկիայից մինչև Կարս, Կապիշևան և Ալեքսանդրապոլ իրենց հարձակումների ընթացքում ոչնչացրին ավելի քան 300 հազար մարդ: Իսկ այդ կորուստների իբրև հետևանք Կովկասյան Հայաստանում 1918—1920 թվականներին, մինչև երկիրը սովետական հանրապետություն դառնալը, սպիջ ու համաճարակներից մահացան նա 350 հազար հայեր: 1922—1923 թվականներին Կիլիկիայում, Իջմիրում և այլ վայրերում բնակավանդները ոչնչացրին նա 200 հազար հայի: Այսպիսով, թուրքերի գործազած ընդապանության հետևանքով ընդամենը քաղաքը ցորում 1890-ական թվականների կեսերից մինչև 1920 թվականը հայ ժողովուրդը կորցրեց իր ընդհանուր թվաքանակի ավելի քան 60 տոկոսը՝ ավելի քան 3 300 000 մարդ:

³ Ե. Զարևեցի անվան գրականության և սովետիկ պետական թանգարան (ԳՊՔ), ք. 1, գ. 1, հ. 558:

¹ Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, часть II, с. 135.

² «Կոմունիստ», 5 փետրվարի 1921 թ.:

³ «СЭ» «Советская историческая энциклопедия», т. 1, Москва, 1961, էջ 753:

⁴ «СЭ» «Коллективист», 23 հունվարի 1921 թ.:

⁵ Վ. Ի. Լենին, նվժ, հ. 42, էջ 65:

յուր տարի շարունակ պարտութուններ տեսած ժողովուրդը ազգային ստորացումից, կոտորածներից ու շարզերից զուրս գալով, կանգնում էր սոցիալիզմի ճանապարհին, որի վրա նա պիտի հեքիաթային վերածնունդ սպեր, տաներ մեկը մյուսից փառապանծ հաղթանակներ:

Հայաստանում իրենց իշխանությունը կորցրած դաշնակցական պարագլուխները դիմելին նոր ոճնարարություն: 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին, յախիճն իշխանությունից զրկվելու շորթորդ օրը, նրանք թուրքերի կողմից զբաղված Ալեքսանդրապոլում պայմանագրի կնքելին Կարաբեքերի հետ: Արդեն լիազորություններից զրկված դաշնակցական պատվիրակությունն իր ստորագրությունով օրինականացրեց քեմալական ագրեսորների տերթորիչ զավթումները:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով թուրքիան Հայաստանից բռնազբաղվեց Կարս և Արզաանք, որոնք 1878 թվականից ի վեր Ռուսահայաստանի մասն էին կազմում, Կաղզվանի, Օլթիի, Արդվինի օկրուգները, Մուրմալուի ընդարձակ զավառը Բզզիբ քաղաքով, նաև Արարատ լեռը՝ Հայաստանի, հայ ժողովրդի գոյության խորհրդանիշը: Թուրքիան այդ պայմանագրով Հայաստանից անշատեց նաև նրա հենց կենտրոնում գտնվող Նախիջևանի, Շարուրի և Շահաբաթի շրջանները: Հայաստանի ամբողջ ներքին կյանքը և արտաքին հարաբերությունները լիովին ենթարկվում էին թուրքիայի վերահսկողությանը: Այլ խոսքով Հայաստանը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով վերածվում էր թուրքիայի մի վիլայեթի:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի դեմ բուռն կերպով բողոքեց Անդրանիկը, բողոքեցին հայ քաղաքական բոլոր կուսակցությունները, բացի դաշնակցությունից²:

Անգրաբառնայով Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագրի կնքման հանգամանքներին, Գ. Վ. Չիչերինը նշում էր, որ «Հայաստանի համար չափից մարտնչորեն հաշտություն պայմանագրի... համաձայն նրա նույնիսկ ձևականորեն անկախ մնացած մասը փաստորեն լրիվ կախման մեջ էր ընկնում թուրքիա-

յից: Այդ պայմանագրերը շճանալից ո՛չ Սովետական Հայաստանի, ո՛չ Ռուսաստանի Սովետական միությանական հանրապետության կողմից, և նրա լիզյալ հայտարարելը Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև տեղի ունեցած հետագա բանակցությունների զլխավոր առարկաներից մեկն էր: Մինչդեռ թուրքիայի և Ռուսաստանի բանակցությունները սպառնչ քաղաքական համաձայնագրի վերաբերյալ շարունակվում էին»¹:

«... Թուրքական սեակցիոն շրջանների ավանտյուրան, որը սազմական զգալի ուժեր պահանջեց Հայաստանի դեմ ագրեսիայի համար, թուրքիան թուրքիային ինպիսիպիտաների դեմ մղած նրա պայքարում»²,— սոված է «ՍՄՁՄ արտաքին քաղաքականության պատմություն» կոլեկտիվ աշխատության մեջ: Չնայած դրան, քեմալականների Հայաստանի հաշիին ձևոր բերած արտաքին քաղաքական հաջողությունները ամբապեղեցին նրանց դիրքերը երկրի ներսում: Նրանց լիակատար ապստամբյուն տվեցին բանվորների և զյուղայինների դեմ իրենց գործողություններին, ձեռնարկեցին բոլոր միջոցներն՝ ամբապեղելու թուրք անտարադրուձարեական բուլժուսաղլալի դիրքերը:

Տեսնելով, որ կեղծ-կոմկուսի գործունեությունն անբավարար է թուրքիայի մարքս-լենինյան կուսակցությունը քալբալելու համար, քեմալականները որոշեցին արյունալի հաշիհհարգար տեսնել իսկական կոմունիստների հետ, նրանց ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով վերջ տալ կոմունիստական շարժմանը երկրում:

Արևելյի ժողովուրդներին 1 համադրումարին մամակեցած թուրքիայի կոմկուսի 9 հոդուք քաղկացած պատվիրակությունը քեմալականներին «համաձայնությունը» 1920 թվականի դեկտեմբերին Բաբվից մեկինց թուրքիա՝ անտեղ կոմունիստական աշխատանք տանելու համար: Ուղին անցնում էր հենց նոր սովետականացյալ Հայաստանի վրայով: Գալով Հայաստան, թուրքիայի կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Մուստաֆա Սուրհին, Կենտկոմի քարտուղար Նեմաթը, Կենտկոմի արտա-

¹ Г. В. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики, с. 196.

² «История внешней политики СССР. 1917—1980», в двух томах, т. I, 1917—1945 гг., с. 114.

¹ ՏՀՍ ՄԻԻ ՇՄՊ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 712, ք. 1—2, գ. 713, ք. 1—3:

² ՏՀՍ Արևել փակելան, Զորավար Անդրանիկ կը պատարանե կը հատակորդներուն, էջ 62:

սահմանյան բյուրոյի նախագահ Հաքքին, բյուրոյի քարտուզար Մեսուդին, Կենտկոմի անդամներ Նազիմին, Խիմիօղլուն, Չիտօղլուն հանդիպումներ ունեցան սովետական նորաստեղծ հանրապետության ղեկավար աշխատողների հետ, ելույթներ ունեցան աշխատավորական միտինգներում: Երանք իրենց բուն ուրախությունն էին հայտնում բազմաշարչար քիմիական արտադրողի աշխատողության և ազգային ինքնորոշման առթիվ: Լինելով հայ և թուրք ժողովուրդների բարեկամություն զատագույններ, երանք իրենց ելույթներում շեշտը դնում էին երկու ժողովուրդների միջև նոր հարաբերություններ ստեղծելու անհրաժեշտության վրա¹:

Կարոի վրայով Անկարա մեկնելուց առաջ Սուրհին և Նեմաթը Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի հասցեով ուղարկեցին համառոտ ստորագրած մի նամակ, որը տպագրվեց Կենտկոմի օրացան «Կոմունիստ» թերթում: «Մի քանի օր դանդաղելով Հայաստանի սերիտորիայի վրա և ականատես լինելով բազմաթիվ փաստերի և դեպքերի,— զրում էին երանք,— մենք եկանք այն խոր համոզման, որ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները լցված են պետական նոր կյանք ստեղծելու տենչով: Այսօր, երբ մենք մեկնում ենք ապրտամբած Անատոլիա, հավատացած ենք, որ Հայաստանի խորհրդային հանրապետությունը, իրեն պաշտպան ունենալով աշխատավոր մասսաներին, կհանդիսանա Արևելքում ամենակարևոր հեղափոխական կենտրոններից մեկը: Այդ նամակի հեղինակները հավատարիացնելով, որ «մենք թուրքիայում՝ աշխատավորական մասսաների մեջ կզենեք ամեն տեսակ ուժ և կարողություն Հայաստանի խորհրդային իշխանություն ամրապնդելու և պաշտպանելու համար», միաժամանակ համոզվածք էին հայտնում, որ իրենց հերթին Հայաստանի կոմունիստները ամեն ինչ կանեն «հայ և թուրք բանվորների ու գյուղացիների միջև եղբայրական հարաբերություններ ստեղծելու» համար: «Միայն փոխադրված ազակցության ճանապարհով կարող ենք մեր ստրկացած ժողովուրդների դիմորդական մոլի և թշնամական զգացումներն արմատախիլ անել, միայն այդ ճանապարհով կարող ենք թուրքերին և հայերին մղել իրար՝ ձեռք ձեռքի տալու, կազմելով մի

մարմին և ուղղելով նրան կոմունիզմի լուսավոր հորիզոնին, որը խոստանում է ամբողջ մարդկության համիտենական երջանկություն»²:— այսպես էին վերջացնում երանք իրենց նամակը:

Սուրհինի խմբին միացան Անատոլիա մեկնող այլ կոմունիստներ: Անցնելով թուրքական սահմանը, երանք անմիջապես հանդիպեցին իշխանությունների թշնամական վերաբերմունքին: Անեյուրեք սկսվեցին զրպարտի լուրեր պատվել, թե Սուրհին և նրա ընկերները հայերի և ռուսների հորմակայններ են, թե նրանք օտա բուլղերիների կողմից կաշառվել են, որպեսզի թուրքիայում ցանկն ներքին պետականությունների սերմեր, կրոնը հետապնդելու ժիջողով վերականգնապես թուլացնեն թուրքիան և նրան հանձնեն դարավոր թշնամիների ճշտումանը: Արդևն էրգրումում իշխանությունները ազիտ ամբողջի զույգ կազմակերպեցին: Ոստիկանությունը զորմամբ բրևական տարրերը հարձակվեցին կոմունիստ ընկերների վրա, քարկոծեցին նրանց և զեն այդտեղ փորձեցին արշունայի դատաստան տեսնել նրանց հետ:

Անկարա շհասած, թեմալական կառավարության պիտությունը և հրահանգով թուրքիայի կոմկուսի ղեկավարները ձերբակալվեցին: Նրանց՝ Կենտկոմի Նշված և հուլիսի 1920 թ. 12 ուրիշ կոմունիստների տարան Տրապիզոն և հունիսի 1920 թ. 29-ի գիշերը, նստեցնելով մոտորային նավակներ, դուրս բերեցին բաց ծով: Կահիճները պիխահարեցին բուրբին և, դիակնելին բար կապելով, նստեցին բուրբ: «Ան ծովը արևկոծ էր»,— այս էր եղել թեմալականների սանաբարուն պատասխանը սովետական պաշտոնյաների հարցապնդմանը:

Ի դեմս տանջամաս՝ արված Մուստաֆա Սուրհինի կոմունիստական շարժումը կորցրեց թուրքիայի բանվորության ամենատականավոր հեղափոխական զորձին: Նա թուրքական կապիտալիստների ու կալվածատերերի և Անկարայի կեղծ-կոմունիստական կուսակցության անհաշտ հակառակորդն էր, որոնց անխան մեղքացում էր իր բազմաթիվ հողլվածներով ու ելույթներով: Միաժամանակ Սուրհինը չեմոտրեն էր վերաբերվում եվրոպական իմպերիալիստների դեմ ուղղված Անատոլիայի գյուղա-

¹ Տճ՝ «Կոմունիստ», 31 ղեկաների 1920 թ.:

² Տճ՝ «Կոմունիստ», 29 հունվարի 1921 թ.:

¹ «Կոմունիստ», 30 ղեկաների 1920 թ.:

² Տճ՝ Միխ. Павлович (М. Вельтман) Революционные Турция, էր 119, Ս. Խ. Կարապետյան, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և սովետական Ռուսաստանը, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1965, էր 52:

ցիութեան ազատագրական պայքարին, Շարափոր բոլոր միջոցներով նպաստում էր այդ պայքարի ճաջօրոյթիանը: Սուրճին և նրա մարտական ընկերները արշավք այսպէսուցեցին իրենց հալատարմութիւնը կոմունիստական իդեալներին:

Քուրք կոմունիստների նկատմամբ քեմալական դահճների զայտնային հաշիվհարգարք զայնույնով զատապարտեցին սովետական մարդիկ: Մուստաֆա Սուրճին և նրա ընկերների կողմնակա մասը խոր վիրտ պատճառեց հայ կոմունիստներին, սովետական Հայաստանի աշխատավորութիւնը:

Տրպալիզնայան հաշիվհարգարքից հետո Քուրքական իշխանութիւնները գործեցին մի շարք ստոր շարագործութիւններ ևս: Երբևէ շարաքի հետ նույն քախտին արտանագրով սովետական Ռուսաստանից Անատոլիան անցած նահաճ-Աղայալը: Կարում քեմալականները կախեցին Արևելյան Անատոլիայի աղզային շարժման կազմակերպիչներին մեկին՝ արխափրտ մարտիկ Մեստիզին սովետական թուրքական Ա. Շամսուտդինովը գրում է. «Շենց այդ շրջանում սպանվեցին նաև կոմունիստական կուսակցութեան ակտիվ գործիչ, կապիտան Գուլլամ Նեզիմը և Քուրքական աղզի տասնյակ այլ անհայտ հերոսներ: Գազանային այդ սպանութիւնները Քուրքական բուրժուազիայի դատակարգային աստիւթեան արտացոլումն են»: Միտժամանակ Անատոլիայում դատի տրվեցին 27 ուրիշ կոմունիստներ: 1922 թվականի սեպտեմբերին Քուրքիայի կոմկուսը օրենքից դուրս հայտարարվեց, անցավ խոր ընդհատակ, որտեղ և գտնվում է մինչև այսօր: Չնայած դրան, քեմալականները շարունակում էին ճաջօրոյթամբ խաղալ «հակաիմպերիալիստական» ուժի, համաշխարհային հեղափոխական շարժման շատագոյնների և սովետական Երկրի «բարեկամները» գերը: Բայց արդեն քեմ ժամանակ գնալով համախախի էին լավում բողոքի ծայներ քեմալականների վարած հակաժողովրդական քաղաքականութեան նկատմամբ, սովետական պարբերական մամուլի էջերում ավելի ու ավելի ուժգին էին քննադատութեան նկերակվում սեր Քուրքայի» կառավարողները:

Այսպէս, «Սերճիզային Հայաստան» թերթը 1921 թվականի օգոստոսին «Քուրքիան և իր պատագրական պայքարը» հոդ-

վածում բացահայտում էր քեմալականների հակաժողովրդական էութիւնը, գրելով, որ իրենց «քաղաքական ձգտումներով ու տեսնական հեռանկարներով զեկալափոխ Անատոլիայի վարիչները համաշխարհային հեղափոխական շարժումը նկատել են միայն որպէս նպաստավոր մի երևույթ, որից կարելի է օգտվել, և որի մասին կարելի է խոսել այնքան, որքան զա ձևնտու է Քուրքերի քաղաքական շահերին»: Նշելով, որ քեմալական շարժումը գնալով ավելի ու ավելի սեպտիստ է դառնում, թերթը գրում էր. «Աղզներում, 1919 թվականին, երբ Անատոլիայում պատաստները զեւ խոր էին ձևնարկել անկախութեան պայքարին, նրանք սիրով խոսում էին (տես Էրզրումի «Ալ-Քայրակ» թերթը) համաշխարհային հեղափոխութեան, ուսական հեղափոխութեան նվաճումների և ձգտումների մասին: Բայց երբ արդեն Անգորայում հաստատվեց օրինական կառավարութիւնը, կեր վերածնվեցին Քուրքական կայսրութեան վերականգնումի հույսերը, այդ րոպէից Անատոլիայի զեկալափոխներ ոչ միայն լուսն են համաշխարհային հեղափոխութեան մասին, այլև իրենց սակավաթիվ «սոցիալիստներին» ու սեփորմիստներին խոտորեն արգելում են անցամ ակնարկել այդ մասին»: Դա պատճառեց նշ, շարունակում էր թերթը, քանի որ քեմալականները, ինչպէս կրակից, օտարափում են ժողովրդական մասսաների սոցիալական կուլիսները: Չէ՞ որ Քուրք գյուղացին և բանվորը, որոնք հեծում են կալվածատերերի, բեղերի, փաշակերի, բանավոր բյուրոկրատիայի կեղերման տակ և տալիս են պետութեան պահպանման համար պահանջվող ամբողջ արշունն ու ամբողջ ծախսերը, այդ զեպքում կբարձրագոյնին պատաստութեան գրողը, հողերազկանութեան ղեկատարուրան այդ զեպքում, ուսական հեղափոխութեան օրինակով, կիտարինվեր բանվորագյուղացիական զիկատարութիւնը»: Թերթը նախազգուշացնում էր, որ չնայած Քուրքիայի նոր կառավարողները հրապարակախորեն հրաժարվել են պանթուրքիզի քաղաքականութիւնից, սակայն նրանք ներքեպպէս բեմով ձևոր չեն քաշել այդ խելացնոր գաղափարից և բացառված չէ, որ օպտարքոժելով մահմեդական կրոնը՝ առաջիկայում փորձ կանեն թափանցելու Ռուսաստանի

¹ «Սերճիզային Հայաստան», 6 օգոստոսի 1921 թ.

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը:

¹ А. М. Шамсутдинов, Национально-освободительная борьба в Турции (1918—1923 гг.), с. 173.

կողմնակցությունը բնակեցված շրջանները: «Ռուս-բակյան ոսմանտիրոջ միջև աջօր էլ հնարավոր է համարում պակասությանը և կառչած կմե աջ գաղափարին, քանի զեռ մահմեդական կրոնի կապը զկեղծար դեր կխաղա մուսուլման ժողովուրդների մասնություն մե: Տաճկաստանի նվազագույն ծրագիրը մտովի սպազայի համար կլինի Կովկասի և Հյուսիսային Ազրբեջանի միացումը որպես տեսնագույն հարուստ երկրներ, որոնց մեջ բավական պատշաճակ է թուրքական կուլտուրան (ինչուն ու գրականությունը) վերջին տասնամյակի ընթացում:

Բայց թուրքիան իհարկե մոռանում է, որ ոչ մի սովյալ ռուսի աջ նվազագույն ծրագիրն անգամ իրականացնելու, բացի տեղական ժողովուրդների միջև էլ իմիարտերի և ազդեցությունների զարթնեցում որչ՝ հակումից չեղի թուրքիան, որ պաշտանվել է վերջինիս զինվորական հաղողություններով:

Փաղաքական պայմանագիր կնքելու համար 1921 թվականի մարտին Մոսկվայում բացվեց սովետա-թուրքական կոնֆերանս նախօրյակին, փետրվարի 18-ին, դաշնակցականները Հայաստանում խռովություն էին բարձրացրել, գրավել երևանը և հանրապետության մի քանի շրջաններ: Ստեղծվել էր այսպես կոչված «Հայկեիքի փրկություն կոմիտե» Միմե Վրացյանի գլխավորությամբ: Իրենց խելանջ գալով «հայկեիքի փրկարարները» նոր դժբախտություններ բերեցին արյունաբամ կրկին, նոր հարված հասցրին նրա կենսական շահերին:

Քե աջ օրերին դավաճանության ինչպիսի մրցանիշներ էին խփում դաշնակցական արժանազանություններ, լավ երևում է թեկուզ այն հետազոտիքից, որ Անկարա և Մոսկվա էր ուղարկել ջազգաբան հողեվարքի մեջ դանդաղ Միմե Վրացյանը: Այդ պիսակները, ընկնելով բնապական մտրդապայանների տարեք, նրանցից գիթություն էր ազերում, նույնիսկ օգետություն մտրում: 1921 թվականի մարտի 15-ին թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին հզած հետադրում Վրացյանը գրում էր. «Իմ կառավարությունը Տաճկաստանի և Հայաստանի միջև ներազգային նորմա և բարեկամական հարաբերություններ ստեղծելու բազու է համարում այն պայմանները, որոնք ձևակերպված են անցյալ տարվա զեկտ [նոյեմբեր] 2-ին Ալեք[սանդրա]պուլում կնքված հայ-տանկա-

կան դաշնագրի մեջ, և հետագային ստեղծված իրական պայմանները»: Հովհ. Փաբազունուն, Հ. Օհանջանյանի, Վ. Մինախորջանի և իր շրջապարի մարդը գիտությունը և հավանությունը¹ Ս. Վրացյանը կազմում և երեք օր հետո, մարտի 18-ին, երևանում թուրքական արևելյան ճակատի հրամանատարության ներկայացուցիչ Բեհանդեղին միջոցով Անկարա, Ազգային մեծ ժողովին և ուղարկում նոր դիմում, չմոռանալով միջնորդին խնդրել, որ այն «շտապ կերպով հասցնի» թուրքական կառավարությանը, որպեսզի և «շտապությամբ պատասխան տալով»: Վրացյանը հայ ժողովրդի օրերին թշնամիներին խնդրում էր. «1. — Վերագործենք երևանի ուղղամասնատում գտնելող հայ զինվորական գերիներին: 2. — Տալ որոշ պայմանով հայ բանակին ուղղամասները, առաջին հերթին ոտակական երեք գնանի հրացանի կամ տանկական մտուղիեր փամբուշտներ և կամ ոտս ու լերկի սրստերի հրացաններ: 3. — Հաղորդել մեզ, թե արդյոք Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավոր գտնո՞ւմ է հասցնել Հայաստանի զինվորական օժանդակություն և, եթե կարող է, ի՞նչ չափով ու եղանակով և ի՞նչ մասնակախորհույ՞մ»: Այս դիմումի վերջում Վրացյանը գրում էր. «Մույն դիմումը անելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկամական հարաբերությունների վրա, որոնց հիմքն է զրկած Ալեքսանդրապուլի դաշնագրից սկսած և որոնք խանդարված էին բուլղարիների իշխանության մասնախախ՛ւ:

Որքան զարդելություն չափ զգլիկ էին Անկարա ուղարկած գետնամած աղապանները, նույնքան ամբարտաւան էր մարտի 12-ին Ս. Վրացյանի կողմից Մոսկվա, ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովո՞ւ Գ. Վ. Չիլերինին ուղարկած հետազոտի տուրը:

Այս հետազոտի տուրը Մոսկվայի սովետա-թուրքական կոնֆերանսն էր: Դեռ 1921 թվականի փետրվարին Մովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովում Ալեքսանդր Բեկդաջյանը, զլխավորելով հայկական պատվիրակությունը, մեկնել էր Մոսկվա, նախատեսվող կոնֆերանսին մասնակցելու համար:

¹ Վ. Վրացյանի, Վեհերի ուղերևով հ. 2., տղ. «Համազգային», Քչորթի 1927, էջ 66—67.

² Նույն տղը, էջ 68.

³ Նույն տղը, էջ 67—68.

⁴ Նույն տղը, էջ 68.

⁵ Նույն տղը.

¹ «Պորտուգալյան Հայաստան», 6 օգոստոսի 1921 թ.:

եմ ահա, հենց կոնֆերանսի օրերին Մոսկվայում ստացվեց Ս. Վրացյանի հեռագիրը: Դաշնակ արկածախնդիր շեֆը հօտորտում էր, թե քանի որ Հայաստանում արդեն տապալված է սովետական իշխանությունը, ուստի Ալ. Բեկզադյանն այլևս լիազորված չէ կոնֆերանսում ներկայացնելու Հայաստանը: «... Բեկզադյանի հանդես գալիս իբրև Հայաստանի ներկայացուցիչ՝ իբրև չլիարժեք իրավունքների մի կոպիտ շահագործում է հանդիսանում».— սալված էր հեռագրում: Ուստի «Հայաստանի կառավարությունը արևելք հայտարարում էր, որ իբրև համար պարտավորեցուցիչ չեն Հայաստանի հանրապետության անունով Բեկզադյանի կնքած բոլոր պայմանագրերը, նաև նրա կողմից հանձն առված բոլոր պարտավորությունները, ինչ չափով, ինչ իմաստով էլ լինեն դրանք»¹: Ս. Վրացյանի շարադես հեռագրի հետևանքն այն եղավ, որ թուրքական պատվիրակությունը օգտագործեց այդ հանգամանքը և Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչը չկարողացավ մասնակցել կոնֆերանսին, որտեղ քննարկվում էին հայ ժողովրդի համար բարխորոշ հարցեր:

1922 թվականին, Քենոպլայի կոնֆերանսի օրերին, հայ ակաեմավոր զորդ Ալեքսանդր Երիվանդադեան տեսակցություն է ունենում սովետական պատվիրակության անդամ Ալ. Բեկզադյանի հետ և գրուցում Հայաստանին վերաբերող հարցերի շուրջը: Տեսակցությունն րնթացրում խօսք է գնում Ս. Վրացյանի նշված հեռագրի մասին: «Անցյալ տարի, —ասում է Ալ. Բեկզադյանը,— երբ ես նոր հայտարարված Սովետական Հայաստանի կողմից իբրև պատգամավոր ուղարկված էի Մոսկվա, խնդրելու, որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրությունը վերաքննվե, ամենուրեք հանդիպեցի կենտրոնական կառավարության բոլոր շրջանակի անկեղծ համակրությունը: Ես լրովին հավաստացած եմ, որ այսօր Կարեն էլ իր շրջանով և նախընթանի ու Սուրմալուի գավառներն էլ կցված կլինեն Սովետական Հայաստանին, եթե տեղի չունենար դժբախտ դեպք: ... Երբ ես Ջիլերինի մոտ էի և զրևիթ տասնել էի նրա հավանությունը՝ Կարսը և հնչյալ նահանգները մեզ վերագարձնելու..., ստացվեց նախկին հանրապետության վարչապետ պ. Վրացյանի շարաբախտ հեռագիրը: ... Այդ վայրկյանին ես այլևս ոչինչ չէի կարող անել և ստիպված եղա վերադառնալ Կովկաս ձևնունայն»²:

Մոսկվայի սովետա-թուրքական բանակցությունները տեղի էին ունենում լարված միջոցառում: Հատկապես մեծ դժվարություն էր առաջ բերում սերեբորյալ հարցերի կարգավորումը: Թուրքերը ոչ մի մտադրություն չունեին Հայաստանից դալված հողերից մի թիվ անգամ վերագարձնելու նրան:

Սովետական Ռուսաստանը չէր կարող նոր բարդություններ ստեղծել Թուրքիայի հետ շարաբարություններում, որը պատրաստ էր նետվելու Աեստանի գիւրը: Բանն այն է, որ այն օրերին, երբ թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվա էր եկել ՌՄՍՄՀ կառավարության հետ բարեկամության պայմանագիր կնքելու համար, այդ նույն ժամանակ թուրքական մի ուրիշ պատվիրակությունը Լոնդոն էր ժամանել և բանակցում էր անգլիական կառավարության հետ: Քեմալ բուլեիկները «հավատարիմ գիւտեիցը» լինելով, առիթը բաց չէր թողնում անգլիացիներին ներշնչելու, եթե պատվիրակ էր անկողում բուլեիկի գեմ: Այդ շրջանում ոչ միայն բեմալականներն էին այն գործունեություն ծավալել Անգլիային և Ֆրանսիային մերձենալու համար, այլև թուրքական կառավարության հանձնարարությամբ նույն գործին լծվել էին Եվրոպայում ապաստանած իրթիհաղական գործիչները: Օրինակ, դեռ այն ժամանակ հայտնի էր դարձել, որ 1921 թվականի փետրվարին Փայաթթե Բեռլինից գալով Ժնև, այնտեղ տեսակցություն էր ունեցել անգլիական մի գիւլանապետի հետ, որին բեմալականները անուռից հավաստեցանք էր, որ «նոր Թուրքիայի» կառավարողները Անգլիայի և նրա դաշնակիցների հանդեմ ստանում էին անկեղծ համակրանք:

Գեռ 1918 թվականից Բեռլինում ապաստան գտած կատաղի իրթիհաղական, այսպ րեմալական դույն ստացած կազանցի թաթար Իդրիս րիչը այդ նույն ժամանակ հոսանդուն պանթուրքական պրոպագանդա էր մղում, մեկնում էվրոպական կենտրոններ, ամենուրեք կոչ անում շարունակել անհաշտ պայքարը բուլեիկի գեմ: Երբ Մոսկվայում տեղի էր ունենում սովետա-թուրքական կոնֆերանսը, խիղախ հայրադրի Սողոմոն Թեհլիրյանը Բեռլինում գեղախարեց հայ ժողովրդի արդունարտ գահճե Փայաթթե: Մեծ ոճբարգործի հուլարկավորություն ժամանակ հանդես գալով

¹ Ս. Վրացյան, Կանկր ուղեկող, հ. 2., էջ 70:
² Երվանդադե, երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 530:

¹ Տե՛ս Աղազեան Բեհիբեհան, Վերջումներ, էջ 288:

դամրանական ճառով, իրգիս բերլ թուրքերին և բոլոր մուսուլմաններին հուլ էր ածում չընկնել «բոլշևիկյան ծուղակը», շարունակել պայքարը «մուսուլմանների բնական թլնամուս»՝ Ռուսաստանի դեմ, հետևողականորեն շարունակել ան գործը, որին իր կյանքը անմնացորդ նվիրաբերել է Ռալիաթը:

Ահա թե ինչու Վ. Ի. Լենինը նախազգուշացնում էր. «Քուրքիան զեկավարում են կադետները, օկյաբրբիտսները, ազգայնականները, որոնք պատրաստ են մեզ վաճառել Անտանտին»¹: Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը 1921 թվականի մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրով ստիպված էր թուրքիային զիջել նրա զավթած տերիտորիաների մեծ մասը²: Սովետական կողմը համաձայնեց նաև կենտրոն ունենալ Քաֆումի նավահանգիստը, ստեղծել մուսուլմանական բնակչությանը Աջարական Ինքնավար Հանրապետություն, ինչպես և կազմավորել նախիչևանի միջանկյալ Ինքնավար Հանրապետությունը՝ Սովետական Ազգրեշանի պրոտեկտորատի տակ:

Անըրազանալով թուրք-հայկական պատերազմի արդյունքներին և Մոսկվայի կոնֆերանսի բանակցություններին, Ա. Ֆ. Միլլերը նշում է. «Նայ ժողովուրդը շատ զոհեր կրեց թուրքական շովինիստների այդ թալանչիական քաղաքականությունից»³: Իր հերթին ֆրանսիացի հետազոտող Գ. Կալդերը շեշտում է, որ Մոսկվայի բանակցությունները ընդհանուր առմամբ խիստ նպաստավոր եղան թուրքիայի համար, որը շատ ավելին ստացավ, քան ավելց սովետներին⁴: Նա գրում է, որ մարտի 16-ի պայմա-

¹ Վ. Ի. Լենին, ճԺԺ, հ. 42, էջ 154:

² Մոսկվայում հաջորդեց համառոտություն ձևոր բերել Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և զավտոր Սովետական Հայաստանի վերադարձնելու մասին Քաջ թուրքերին մնացին Հայաստանից իսպ միւս տերիտորիաները՝ 19.915 քառ. կմ տարածություն (տե՛ս «Бюллетень Центрального статистического управления», 1921 г., № 55, էջ 10): Մոսկվայի պայմանագրով որոշվեց սովետա-թուրքական այն սահմանադրի, որը զբոսնում ունի մինչև այժմ: Այդ պայմանագրի ստորագրելուց յոթ ամիս հետո՝ 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին, ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ մասնակցությունը թուրքիայի և Անդրկովկասի կրթ հանրապետությունների միջև ներսում կնքվեց պայմանագիր, որն քստ Լուբյան Մոսկվայի պայմանագրի վերահաստատումը լինելով, որևէ փոփոխություն չազդեց ստեղծված սահմանային սեփական մեջ:

³ А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, с. 183—184.

⁴ Տե՛ս Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, с. 52:

նազիրը «անկասկած քաղաքական հաղթանակ եղավ թուրքական նացիոնալիստների համար»⁵:

Մոսկվայի կոնֆերանսից հետո թուրքերը փորձ արեցին շատարել կոնֆերանսի որոշման այն մասը, որը վերաբերում էր Ալեքսանդրապոլ քաղաքին և զավառին: Օլիվեր Բոլդուինը, որը 1921 թվականի դարեանը Հայաստանից թուրքիայի վրայով մեկնել էր Եվրոպա, նկարագրելով քեմալական զորքերի օկուպացման տակ գտնվող Ալեքսանդրապոլը, գրում էր, որ քեմալականները հաստատապես վճռել էին թուրքիային միացնել այդ քաղաքը և նույնպես քաղաքը: Նրանք ուղղակի ատում էին. «Պատճառ չկա, որ Ալեքսանդրապոլը վերադարձնենք հայերին, դա թուրքական քաղաք է»⁶:

Օկուպանտները Ալեքսանդրապոլի խաղաղ բնակիչներին հարյուրներով գնդակահարում էին հնարավոր պատրվակներով, կողոպտում ու տանում ամեն ինչ⁷: Նրանք ամենափոքր անգամ հաշվի չէին առնում բուլշևիկների բողոքները: Քեմալականները արձամարհանեց ու մարդի էին նեթարկում օկուպացված Ալեքսանդրապոլում հայ բուլշևիկների ստեղծած հեղուհուր, որը կյանքի էր կոչվել «թուրք բուլշևիկների» օգնությունը քաղաքում վերացնելու դաշնակների տիրապետությունը հետևանքները և հաստատվելու սովետական կարգին: Ալեքսանդրապոլի հեղուհուր շուտով համոզվեց, որ Հայաստան արշաված թուրքերի մեջ չկան բուլշևիկներ, որ քեմալականները հայ ժողովրդի ոխերիմ թլնամիներն են և ոչնչով չեն տարբերվում երիտթուրքական դաժիններից⁸: Հեղուհուրի անզուսմանը բունեցքները ուղղված անդր զայ-բուլթով տեսնում էին, թե ինչպես են քեմալականներն անպատիժ մարթնում, բռնադատում և կողուպտում հարազատ ժողովրդից⁹:

Համտորեն մնալով Ալեքսանդրապոլում, թուրքերը բոլոր միջոցներով ձգտում էին Հայաստանի շրջափակման օգակը նեղացնել, մատուկ սովետական հանրապետությունը կտրել Ռուսաստանից: Ալեքսանդրապոլի երկաթուղին իր ձևըում պահնելով՝

¹ Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, с. 54.

² Օլիվեր Գոլտուին, Վեց քսան և երկու յեղափոխություն, էջ 181.

³ Տե՛ս «Կոմունիստ», 27 և 28 հունվարի 1921 թ. և 2 և 3 փետրվարի 1921 թ.:

⁴ Տե՛ս «Կոմունիստ», 3 փետրվարի 1921 թ.:

⁵ Տե՛ս «Կոմունիստ», 8 փետրվարի 1921 թ.:

Քուրբիան փակել էր Սովետական Հայաստանը արտաքին աշխարհի հետ կապող միակ ճանապարհը:

Չնայած ՌՍՖՍՀ և Սովետական Հայաստանի կառավարությունների բազմաթիվ բողոքներին, Քյաղիմ Կարաբեքիրը հրամարմունք էր իր ասլիաներին դուրս հանել Ալեքսանդրապոլից, հայտարարելով, որ միայն զինքի ուժով կարող են քուրբական զորքերին տեղից շարժել: Այդ մասին Գ. Կ. Օրձոնիկիձևն հաղորդում է Գ. Վ. Չիլերինին, ավելացնելով, որ Կարաբեքիրը ասել է նաև, թե ինքը չի ճանաչում Մոսկովայի զանազորի այն կետը, որի համաձայն Ալեքսանդրապոլը անցնում էր Հայաստանին: Ի պատասխան Օրձոնիկիձեի այդ հաղորդման, Չիլերինը ապրիլի 6-ին Նրան շտապ գրում է. «Այի Ֆուադը (Սովետական Ռուսաստանում Քուրբիայի զեւայան— Ն. Ս.) ինձ խոստացել է անհապաղ ազատել Ալեքսանդրապոլը: Նրան իսկույնեթի հաղորդում եմ Կարաբեքիրի խուլիգանության մասին, մատնանշելով, որ Քուրբիայի և Սովետական Հայաստանի միջև պատերազմը կնշանակի պատերազմ Քուրբիայի և Սովետական Ռուսաստանի միջև»:

Այդ օրերին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Ի. Գեկկերը Ալեքսանդրապոլի մոտ հանդիպում է Կարաբեքիրի հետ և պահանջում զորքերն անմիջապես հանել բազաբից և Մոսկովայի պայմանագրով որոշված սահմանների: Տեսնելով, որ հետագա համաձայն կարող է պատերազմ առաջ բերել Քուրբիայի և Սովետական Ռուսաստանի միջև, զավթիչները հարկազրկված եղան հեռանալ Ալեքսանդրապոլից: Ապրիլի 23-ին 11-րդ կարմիր բանակի մեկ բրիգադ Վելիկանովի հրամանատարությամբ մտավ բազաք և կանգնեց քուրբ-սովետական սահմանի պաշտպանական գծի վրա:

¹ Ըժժկաներից անցիսխոսական մեծ ունուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 511:

² ՏԵՍ Եժժոտիկոս, 23 ապրիլի, 1921 թ.:

ԲԱՅՄԱՋԱԿԱՆ ՇՄԹՈՒՄԸ ՄԻԶԻՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՆԶԱՆՈՒՄԸ: ԹՈՒՐԿԱԿԵԶՈՒ ՍՈՎԷՏԱԿԱՆ ՍՈՎԵՐԻՆԵ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՏԵՂԹՈՒՄԸ: ՊԱՆԻՍԱՄԱՐԶՄԻ ԵՎ ՊԱՆԹՈՒՐԿԻԶՄԻ ԿՐԱՆԸ ՍԱՀՄ-ՈՒՄ

Միջին Ասիայում սովետական իշխանության հաղթանակից անմիջապես հետո այնտեղ սկսեցին իրականացվել սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական արմատական վերափոխումներ: Տապալված, բայց դեռևս շվերացած շահադրոժողական դատակարգեր չէին ուղում հաշվել տեղեկված նոր իրավիճակի հետ, ուստի բռնեցին սովետական կարգերը բռնի ուժով տապալելու, Քուրբեստանի, Նիվայի և Քուխարայի կոմկուսակցությունների միջոցառումները խափանելու ճանապարհ: Հակահեղափոխությանը հաջողվել էր իշխանության կենտրոնական և տեղական ժամփինների ղեկավար պոստերում խցկել իր ներկայացուցիչներին, մի բան, որ ղզայի շարժվ հեղափոխում էր նրա գործը:

Ներքին հակահեղափոխությունը զեւայով ավելի ու ավելի շատ էր հանում ցուցարան խամաճիկներից դալու և միավորվելու արտաքին հետադիմական ուժերի հետ, որն ամեն գնով ձրդատում էր այդ երկրներում վերականգնել հին կարգերը կամ զրանց զարգացումն ուղղել կապիտալիստական հանով:

Տապալված շահադրոժող դատակարգերն ու խմբերը՝ ազգային բուրժուազիայի առաջիկ հետադիմական մասը, ֆեոդալները, հին վարչակարգի պաշտոնյաները, ցեղապետերն ու տոհմապետերը, բայերը, իշխանները և մուլաները, բնահանրապետ մուսուլմանական հոգևորականությունը, որոնց ղեկավարում էին իմպերիալիստական պետությունների գործակալները, ամեն տեսակ միջոցներ էին ձեռնարկում, որպեսզի ստեղծեն կազմակերպված բաժանարարական հակահեղափոխական շարժում: Այդ շարժման զարգափարախոսական գորոշ նաչրոնալիզմն էր, որը հանգես էր գալիս պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի տեսքով:

Բասմաշների շարժումը Հոկտեմբերյան հեղափոխության կողմից տապալված տեղական շահագործող տարրերի դասակարգային պայքարի մեկ էր, այդ պայքարի արտահայտությունն ընդդեմ պրոլետարիատի դիկտատորային: Չարաշահելով ազգային և կրոնական զգացմունքները, էրեկվա տիրոջները կարողացել էին բասմաշների շարժման մեջ ներգրավել աշխատավոր զեհկանություն առանձին խավերի:

Սակայն բասմաշությունն սոցիալ-քաղաքական կախուն բազա չունեցավ: Հենց այդ պատճառով էլ ամբողջ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում բասմաշական բանդաները բազմաթիվում էին դերազանցապես քաղաքներից հեռու բնակած և զգվաբասմաշելի լեռնային շրջաններում, որտեղից նրանք ավազակային հարձակումներ էին գործում քաղաքների, բանվորակա՝ ավանների և կիշլակների վրա¹:

Դեռևս 1918 թվականի կեսերին բասմաշական հակահեղափոխական շարժում ծավալվեց Ֆերգանայի հովտում: Նախապես մշակված պլանով Ֆերգանայի հակահեղափոխությունը պետք է աշակցելին ինտերվենտներն ու սպիտագվարդիականները՝ հարձակում գործելով Սեմերչեյի, Ակաուսբինսկի, Անդրկասպյան և Ֆերգանայի ռազմաճակատներում: Այդ պլանի համաձայն միամասնակ հակառակուսական խռովություններ էին իրականացվելու Քուրբեստանի մի շարք շրջաններում:

Այդ նույն ժամանակ Խաչ-Խոջայի գլխավորությամբ բասմաշների մի խոշոր շեկատ սկսեց գործել Սշ դավառում:

Որոշ ժամանակ անց բասմաշական շարժումը ծայր առավ Բուխարայում: Այսպիսի բասմաշները զնում էին հետևյալ պայմանները. «Ռուսական զորքերը, որոնք գրավել են սրբազան Բուխարան, պետք է անպայման զուրս բերվեն, և Բուխարայի կառավարությունը պետք է երկրում կարգովանեմը պահպանի մուսուլմանական զորքերի օգնությամբ»: Այդ պահանջը համառորեն սուսազորում էին արևելաբուխարական բասմաշության պարազուխները՝ Ֆուզայլ Մաքսումին, Դավլաթմանդ-բիին և ուրիշներ:

Փողովորդական հեղափոխության կողմից տապալված շահագործող տարրերի ու նրանց զինված ջակատների՝ բասմաշների հրոսակախմբերի զինազորությունը Բուխարայում ավելի ուժեղ էր, քան Միջին Ասիայի մյուս շրջաններում: Դա բացատրվում է նրանով, որ նախկին Բուխարայի խանությունում գոյություն ուներ բազմաթանակ և ազդեցիկ ֆեոդալական վերնախավ: Բուխարա քաղաքն իրենից ներկայացնում էր Միջին Ասիայում խոշորագույն առևտրական կենտրոն՝ առևտրականների մեծ միջնակարգով, բազմաթանակ և ազդեցիկ մուսուլմանական հոգևորականությամբ: Բուրժուապաշտական տարրերն այստեղ ունեին ուժեղ հենարան, որը խիստ բարդացնում էր Բուխարայի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը, նրանից պահանջում ձևուն և իսկական հեղափոխական տակտիկա:

1918 թվականի կեսերին ծայր առած բասմաշական շարժումը ուժեղացավ և 1919 թվականի գարնանը լայն շարժեր բնորոշեց: Ավազակախմբերը թվաքանում էին բնակչությանը, սպանում սովետական և կուսակցական ակտիվ աշխատողներին, հրդեհում զորոցական շենքերը, ավերում երկաթուղային ճանապարհները, խախտում հեռախոսային կապը, ղեկացնում ջանքերը և այլն: Այդ ամենը զգվաբացնում էր սովետական, անտեսական և կուլտուրական շինարարությունը:

Հակահեղափոխության արագ շախմատան համար ստեղծվեց Քուրբեստանյան հատուկ հանձնաժողով:

Պաշտպանություն կազմակերպելու և սպիտակգվարդիական ու բասմաշական հակահեղափոխությունը ճնշելու համար Քուրբեստանյան հանրապետության ռազմահեղափոխական խորհրդի որոշումով ստեղծվեցին հակահեղափոխության զնմ պայքարի շտաբներ: Կարմիր բանակի զորամասերի մարտունակությունը բարձրացնելու նպատակով 1919 թվականի մայիսին Քուրբեստանում անցկացվեց կոմունիստների 25 տոկոսանոց զորահավաք: Մերկիրպացվում էին շրավորները, ստեղծվում էին կամավորական ջոկատներ, կուսակցական-բանվորական դրոժինաներ և ուղարկվում հակահեղափոխության զնմ պայքարի ռազմաճակատ: Մերկիրպացվածների թվում զգալի տոկոս էին

¹ Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана». Третье издание, т. I, Душанбе, 1980, էջ 50:

² Նույն տեղը, էջ 82:

¹ Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана». т. I, էջ 82:

կազմում տեղական ազգությունների անձինք: Մրանցից կազմված կամավորական շրկատները գործում էին կարմիր բանակի զորամասերի ստորաբաժանումների հետ համատեղ և անհրաժեշտության դեպքում մասնակցում էին ռազմական այս կամ այն գործողությանը, կատարում բասմալների հրոսակախմբերի ունչացման առանձին հանձնարարություններ: Նրանք նաև պահպանում էին պահեստները, սազմական օրյակները, ուղեկցում պարենով ու զենքով բևեռված տրանսպորտը:

1919 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին իրականացվեցին ռազմական խնջոր գործողություններ, որի հետևանքով Ֆերիզայի հովիտը մաքրվեց բասմալներից: Հետապնդվելով կարմիր բանակի զորամասերի կողմից, բասմալների մնացորդները թաքնվեցին Հարավային Կիրգիզիայի լեռնային շրջաններում և, կրելով մեծ կորուստներ, 1920 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին սկսեցին հանձնվել սովետական հրամանատարությանը: Մարտի սկզբներին ստիպված էր անձնատուր լինել այսպես կոչված մուսուլմանական սպիտակ բանակի շտաբը Մազախիբերեկի գլխավորությանը:

Սովետական իշխանության մարմինները և կուսակցական կազմակերպությունները ձգտում էին առաջին հերթին բաշբաշել բասմալների դեմ գործող հրոսակախմբերը, շարժումից կտրել ֆեոդալական-ցեղային առաջնորդների հետևից կորորեն դեմացրել խավար շարքային ռուսիկներին: Դրա շնորհիվ մի շարք դեպքերում հաջողվեց հասնել այն րանին, որ բասմալների առանձին խմբեր, իսկ առանձին դեպքերում նաև ամբողջ հրոսակախմբեր կամավոր անձնատուր եղան:

1920 թվականի ամռան և աշնան ամիսներին նույնպես Ֆերգանայի հովտում և Հարավային Կիրգիզիայի լեռնային շրջաններում իրականացվեցին մի շարք հաջող գործողություններ բասմալների հրոսակախմբերը ջախջախելու համար: Կուսակցական կազմակերպությունները աշխատավորների շրջանում ծավալում էին քաղաքական և ագիտացիոն մեծ աշխատանք: Կոմունիստ քաղաշխատողները բնակչությանը բացատրում էին բասմալության դեմ պայքարի նպատակները և խնդիրները: Հակահեղափոխության դեմ պայքարի հարցերը ըննարկվում էին

տեղական սովետների նիստերում, դեհկանների թումենական, քենտական և շամալական ժողովներում, այսպես կոչված ազգերիկ տարրերի՝ ցեղապետերի, բայերի և հոգևորականության հետ հրաժիրված խորհրդակցություններում: Բնակչության շրջանում տարածվում էին թուուցիկներ, որոնցում կոչ էր արվում օկտիվ աշակցություն ցույց տալ զորամասերին և սովետական իշխանության մարմիններին: Ամենուրեք աշխատավոր մասնակերը լայնորեն ներգրավվում էին բասմալության դեմ պայքարի մեջ:

Չնայած բասմալների ահաբեկությանը, աշխատավոր մասնակերն ալվել ու ավելի վճռականորեն էին կանգնում սովետատական իշխանության կողմը: Բասմալության դեմ մղած մարտերում աչքի ընկան մուսուլման աշխատավորներից՝ ուղբեկներից, կիրգիզներից, թուրքմեններից, տաջիկներից, զազախներից կազմված կամավորական շրկատները և կարմիր բանակի ստորաբաժանումները: Այսպես հաջողությամբ իրականացրած օպերացիայի համար Մ. Ա. Ֆրունզեն թուրքեստանյան ռազմաճակատի գծով տված հրամանով հատուկ շնորհակալություն հայտնեց կիրգիզական դիվիզիոնին, որը գործում էր է. Ֆ. Կոմեյլոյի հրամանատարությանը՝ գործող բրիգադի կազմում: Բասմալների դեմ մղվող մարտերին մասնակցում էին նաև Առաջին կիրգիզական դոմզը, կիրգիզական ջոկատը, որը գործում էր Առաջին հեծյալ բրիգադի կազմում, ինչպես նաև մինչև 1000 մարդ ունեցող պահեստային դոմզը, որը բազմապատ էր կիրգիզներից և ուրբեկներից:

1920 թվականին բասմալության ջախջախման գործում մեծ դեր խաղաց Առաջին թաթարական բրիգադը, որը կազմված էր աշխատավոր թաթարներից, բաշկիրներից և Պոլովինի մյուս ազգություններից:

Կարմիրբանակային զորամասերը և կամավորական շրկատները, որոնք կոչվում էին բասմալների դեմ, ինտերնացիոնալ դաստիարակության և մարտական պատրաստության լավ գպրոց էին անցնում: Տեղական ազգությունների աշխատավորների թվից պատրաստվում էին սովետական առաջին հրամանատարները:

Քայց բասմալությունը զենքը ցած չղրեց: 1921 թվականին

¹ Տճ՝ «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана», т. I, էջ 51:

¹ Տճ՝ «Очерки истории Коммунистической партии Киргизии», изд. второе, Фрунзе, 1979, էջ 105:

Միջին Ասիայի մի շարք մարզերում, հատկապես Ֆերղանա-
յում, Բուխարայի և իտրեզմի ժողովրդական հանրապետություն-
ներում զեռ ակտիվ կոմիսեր էին զեռում: Ավագակախմբեր. էին
գործում Մերվի և Բեշենի գավառներում, Պոլտորացիու գավառի
Կարակալա շրջանում, Կարակումի և Կզլուկի ավազուտներում:

Բասմալուիան զեռ մղող պայքարում հեռան րեկում տե-
ղի ունեցավ Բուրքեստանի կոմկուսակցության VI համագումար-
այ Նետ (1921 թ. օգոստոս), որը նշեց հեռահեղափոխական
այ շարժումը ոչնչացելու քաղաքական, տնտեսական և ուղղ-
մական րեուլյեի կեռեկրետ միջոցները: Համագումարը միաժամա-
նակ խեղդր առաջարեց վերացնել նախորդ ժամանակաշրջա-
նում թույլ տրված առանկեր սխալները: Մասնավորապես վերա-
կանցնվեցին մի քանի հին կրոնական և հասարակական ինստի-
տուտներ, թույլատրվեց մզկիթները, մեղատները և մակիթար-
ները, կազիների ու րիերի դատարանների գործունեությունը:
Կրոնի սպասավորների և նախահեղափոխական տեղական ադ-
մինիստրացիայի թվից ազդեցիկ անձինր, որոնք լույսվ կերպով
էին վերաբերվում սովետական իշխանությանը և վաշելում էին
մաստաների վատահոլությունը, սկսեցին ներգրավվել կիշլակները
ու վոլոստները սովետների կազմի մեջ: Գրա հետ մեկտեղ կո-
մունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարու-
թյունը իրենց տեղական մարմինները ուշադրությունը հրախի-
րեցին պանթուրիզմի և պանիսլամիզմի նաջիռնախտական
գաղափարների զեռ պայքարն ուժեղացնելու, գլոյական սուլետ-
ներում բուշեկիլան ազդեցությունն ամրապնդելու, դրանցում
պլուրիտարական և կիսապրոլետարական տարրերը միավորելու
անհրաժեշտությունը վրա: Այդ քաղաքականությունը մեծապես
նպաստեց բասմալուիան սոցիալ-քաղաքական արժատների
խարիվմանը, զեռհեռական զանցվածները վրա նրա ազդեցու-
թյան թուլացմանը:

Միաժամանակ ուժեղացան ուղղմական գործողությունները
բասմալական բանդաների զեռ: 1921 թվականի ապրիլին կար-
միր բանակի զորամասերը և կամավորական ջոխատները եռ-
չենթի (Տաշիկստան) շրջանում ջախջախեցին կատաղի պանիս-
լամական Ռախմանկուլու բանդան, մաշիսին բասմալներից մաք-
րեցին Կոկանդի և հոջենթի շրջանները Նշանակալի մասը:

¹ Տե՛ս «Очерки истории Коммунистической партии Киргизии»,
էջ 115:

Բուխարայի էմիրը, որ փոխել էր արտասահման, 1921 թվա-
կանին անտեղից մի ուղեւոր նրեց Բուխարայում գտնվող իր
կողմնակիցներին, որտեղ ստված էր. «Պատրաստվեք և սպասեք,
շուտով կգա առաջնորդը, որ կլլլավորի իսլամի բանակը»:

«Իսլամի բանակի առաջնորդ» դարձավ միջազգային հին
արկածախնդիր, երիթուրքերի նախկին պարագլուխ, անգլիա-
կան իմպերիալիզմի դրածո, հայ ժողովրդի դահիճ էնվեր փա-
շան: Բուխարայի նախկին էմիրի կողմից պաշտոնապես «իսլամի
րուրդ գորբերի գլխավոր հրամանատար» նշանակված էնվերը
նրեկյան Բուխարա կեւով 1921 թվականի վեշեբրին: Իր տեր-
րի մտահղացմամբ նա պետք է միավորեր Միջին Ասիայի բուրք-
բասմալներին, ոչնչացներ այնտեղ սովետական իշխանությունը
և Անգլիայի հովանու ներքո այդ երկրամասի ողջ տարածքում
ստեղծեր «Մուսուլմանական մեծ տերություն»:

էնվեր փաշայի ժամանան հետ բասմալական շարժումը էմի-
րաթը վերականգնելու համար հեռուգրական-կրոնական շարժ-
ման նեղ շրջանակներից վերանեց հեռահեղափոխական լայն
շարժանը՝ պանիսլամիզմի և պանթուրիզմի դրշոյ տակ:

Գործողությունների հիմնական վայրը ընտրելով Ֆերղանայի
հովիտը, էնվեր փաշան կապեր հաստատեց Մամարղանդի, Արև-
մտյան Բուխարայի և հերեզմի բասմալների պարագլուխների
հետ, միավորեց նրանց ինքնավճար հրամակախմբերը: Շուտով շար-
ժումը տարածվեց Մամարղանդի, Միրզաբայի մարզերը, Չե-
ռովչանի հովիտը և այլ վայրեր: Նրան ակտիվորեն աջակցե-
լին Միջին Ասիայի հեռահեղափոխական ինդուստրիալ պան-
թուրիստական կազմակերպությունները «Միլի կիթիհոդը» («Աղզա-
լին միավորումը»), իսկ փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ «Մուրքեստանում
խալիֆաթի հաստատման միությունը»:

Ցարցրյով բանդաները միավորումը արագացնելու և նրանց
գործողությունները համաձայնեցնելու նպատակով էնվեր փա-
շան իր շտաբը տեղավորեց Արևմտյան Բուխարային ավելի
մոտ, Յուրշիում: Կարատում նա հրավիրեց մոլլաների, իլան-
ների և բասմալական բանդաների պարագլուխների համագու-
մար: Այդ «ներկայացուցչական» խառնածոովը «ղազավաթ»

¹ Н. Равич, Молодость века, М., 1961, с. 279.

² «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана»,
т. 1, с. 58.

(գարբազան պատերազմը) հայտարարեց «անհավատելիքն», ալիլլին, սովետական իշխանության ուղտիմատով պահանջ ներկայացրեց՝ բոլոր սուսններին, բնօրրոպպեն քրիստոնյաներին Քուրքեստանից, Բուխարայից, Խորհզմից, Միջին Ասիայի մարտվանքանկ մյուս բոլոր վայրերից արտաքելու մասին: Մասնումը սպանում էր ոչ միայն Բուխարային, այլև ամբողջ Միջին Ասիայի հեղափոխական նվաճումներին: Հետևաբար պայքարը նրա զեմ դառնում էր ոչ միայն Բուխարայի ԺՄՀ-ի, այլև Սովետական Ռուսաստանի աշխատավոր մասսաների հարազատ գործը:

Քուրքեստանի սովետական կառավարությունը և կամկուսակցությունը մորիլիզացրին բոլոր ուներն ու միջոցները՝ ներքին և արտաքին հակահեղափոխության միացյալ ուժերը չափախելու համար: 1922 թվականի սկզբից բասմալության զեմ պայքարի ղեկավարությունը հանձնվեց կիմադրական հրամանատարությունը, ստեղծվեցին միլիցիայի կամավոր շոկատներ, ուսնաղաղվեց ազիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանքը բնակչությունը շրջանում:

Կուսակցական և սովետական մարմիններին գործնական օգնություն ցույց տալու նպատակով ՌՎ(բ)Կ Կենտկոմը Միջին Ասիա ուղարկեց Գ. Կ. Օրբոնիկիձևին և Ե. Զ. Էլիավային: Տեղահանելով, սրանք վերստին յայտնղ ստեղծված ռազմարասակական իրազրությունը, միջոցներ ձևնարակեցին ՌՎ(բ)Կ Կենտկոմի քաղաքացիական նույն թվականի մայիսին ընդունած «Քուրքեստանա-Բուխարական գործերի մասին» որոշումը կատարելու ուղղությամբ: Այդ որոշմամբ մասնավորապես նախատեսվում էր ՌՎ(բ)Կ Քուրքեստանի կամավոր Կենտկոմի բյուրոն (Քուրքբյուրոն) վերակազմել ՌՎ(բ)Կ Կենտկոմի միջինասիական բյուրոյի: 1922 թվականի մայիսի 19-ին տեղի ունեցած Քուրքեստանի կամկուսի Կենտկոմի պլենումն աչպպես էլ վարդից: Ընարվեց միջինասիական բյուրո, որի պլենումն իր հերթին Միջին Ասիայի կուսակցական կազմակերպություններին առաջարկեց անցկացնել լայն կամպանիա Լեվիբրյան արկածախնդրությունը մերկացնելու և Արևելքում կարմիր բանակի պայապարական առաքելությունը աշխատավոր մասսաներին պար-

զարանելու համար: Պլենումը նաև ընտրեց միջինասիական բյուրոյի գործադիր հանձնաժողով, որը մայիսի 20-ին Գ. Կ. Օրբոնիկիձևին և Ե. Զ. Էլիավայի մասնակցությամբ մշակեց ու հաստատեց բասմալության վերացման կոնկրետ պլան: Մասնավորապես Քուրքեստանը, Բուխարայի ու Խորհզմի կուսակցական և սովետական ղեկավարներին հանձնարարվեց գործնակակորեն լուծել վաքուֆները վերագրաձնելու, տեղական ազգային դատարաններ թույլ տալու, շարքային բասմալներին ներում շնորհելու հարցերը: ՌՎ(բ)Կ Կենտկոմի ցուցումով ընդունված տեսնական, ռազմական և քաղաքական բնույթի միջոցառումները տվեցին զրական արդյունքներ, ուժեղացավ պայքարը բասմալության դեմ:

Բասմալությունը վերջնականապես ոչնչացնելու համար 1922 թվականի հունիսից մինչև հոկտեմբեր կարմիր բանակի զորամասերը իրականացրին լայն գործողություններ: Կարմիր զորամասերի մարտական օգնականը դարձյալ սովետական իշխանությունը նվիրված զեհհաներից կազմված կամավորական և միլիցիայի շոկատներն էին: Արզեն այդ մասնակ միլիցիոներներն երկու երրորդից ալեյին տեղական ազգությունների ներկայացուցիչներ էին: Կամավորական շոկատների դուրս էին կանգնած բնակչության շրջանում հեղինակություն ձևող բերած կոմունիստներ և անկուսակցական սկստիվիստներ: Սովետական մարմինները կամավորական շոկատներին անհրաժեշտ օգնություն էին ցույց տալիս զենքով, պարենով, հանդերձանքով:

Արագ հարվածներով բասմալությանը չափաքանելով Արևմտյան Բուխարայում, կարմիր բանակի զորամասերը 1922 թվականի հունիսի 15-ին վճռական հարձակման անցան Էնվեր փաշայի հիմնական զորքերի դեմ: Զորամասերի առաջադրացումն իրականացվում էր երկու զորատուններով. Լախը Բաշառանց շարժվում էր զենպի Կենատ, Հիսար, Գուշանքը, Կաֆիրնեղան, Ֆաչգարագ, աչը՝ Թերմեզից Ամուդարիայով զեպի վեր՝ զեպի Կարանազի, Կուրզան-Թյուրե, Կուլլաք, Բալչուան: Բուխարայում բասմալության ոչնչացման մարտական գործողությունների ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնում էր զորքերի Բուխարայի խմբի հրամանատար Ն. Ս. Կակուրինը:

Հակառակորդը մեծ կորուստներ կրեց և նահանջեց հյուսիսարևելյան ուղղությամբ: Թշնամու բանակում առաջացավ խուճապ: Բասմալները չկտուցում էին զենքերը և դիմում փախուստի:

¹ ՏՃ՝ В. М. Устинов, Ленинская политика партии на Востоке, 1:63, էջ 143—144:

1922 թվականի հուլիսի 14-ին Առաջին Թուրքեստանյան հեծյալ բրիգադի զորամասերը գրավեցին Դուշանբեն:

Պարտություն պարտության հետևից կրելով և հնարավորություն չունենալով զինվորները բամաշների ջոկատները, էնվեր փաշան 1922 թվականի հուլիսի 26-ին 300 հոգիանոց մի ջոկատով դուռեց անցնել արտասահման, բայց օգոստոսի 4-ին Բալչուանից ու հետո շրջապատվեց 16-րդ զնդի հեծյալ զորամասերի կողմից և ճեղքել-անցնելու փորձ կատարելու ժամանակ սպանվեց:

Միջին Ասիայում սովետական իշխանության անմիջականորեն սպառնացող էնվեր փաշայի զինվածքած բամաշական խումբավորումները դեմ Սովետական Ռուսաստանի և Բուխարայի ժՍՀ-ի զորամասերի ռազմական հաջողություններն արհառու կերպով ցույց տվեցին սովետական իշխանության ուժն ու անպարտելիությունը, իշխանությունը, որը հարազատորեն կապված էր աշխատավոր լայն ժամանակների հետ¹:

Չնայած 1922 թվականի ընթացքում հիմնականում ոչնչացվեցին կամ ցրվեցին բամաշների առավել ակտիվ խմբավորումները, սակայն բամաշությունը դեռ վերջնականապես չէր վերացվել: Ամրանալով հատկապես անանապահական շրջաններում լեռնային վայրերում, Կարակումի և Կզիկումի ավազուտ տափաստաններում, որտեղ կային ջրհորներ, բամաշները շարունակում էին դիմադրությունը:

Նախկին էմիրի երաշխավորությանը և անզլիական զործակալների համաձայնությանը սպանված էնվեր փաշայի փոխարեն թիլումի բանակի² հրամանատար կարգվեց նրա զործակից Սեյիթ փաշան: Սրա անվան հետ է կապված 1923 թվականին բամաշության որոշ աշխուժացումը Բուխարայում:

Սակայն բամաշության պարագլուխների շրջանում երևան եկան տարաձայնություններ: Նրանցից շատերը հրամարվեցին ենթարկվել Սեյիթին: Էնվեր փաշայի մահից հետո էմիրին և անզլիական զործակալներին այդպես էլ չհաջողվեց բամաշական շարժումը միավորել միասնական հրամանատարության

ներքո: Բամաշությունն արագորեն կորչեում էր բաղաբական գոնեավորումը և ստանում քրեական-բանդիտական բնույթ:

Հաջդի անելով բամաշների դեմ Միջին Ասիայի հանրապետությունների կուսակցական, սովետական և զինվորական մարմինների պայքարի փորձը, ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի միջինասիական բյուրոն 1924 թվականին համակողմանիորեն և մանրամասն մշակեց բամաշների բանզաներին կոմրինացված հարվածներ հասցնելու, նրանց վերջնական ոչնչացման պլան, հաստատեց տնտեսական, քաղաքական, զինվորական-պատվիչ և վարչական միջոցառումների միասնամանկյա իրականացումը:

1924 թվականին բամաշական շարժման կենտրոնը տեղափոխվեց Խորեզմ: Հակասովետական բյուր տարրերը սկսեցին հավաքվել Ջունախդ խանի բանակում, որի հյուսակախներն անել հասել էին մինչև 20 հազար մարդու: Նրան պաշտպանում էին Խիվայի մուսուլմանական հոգեբանականությունները, խոշոր ֆեոդալները, օպերկական բուրժուազիան: Զինված խողովումն արարացնելով Խորեզմի ժՍՀ կառավարության դեմ, հակահեղափոխական զավադիները «զազավաթ» հայտարարեցին բուշիփիկների և նրանց կողմնակիցների դեմ: Սակայն Խիվայի խողովարանների փորձը ձախողվեց: Քաղաքի փորքաբանակ կայազորը, որին պաշտպանում էր աշխատավոր բնակչությունը, հետ մնաց բամաշների բյուր գրոշները: Իմանալով, որ Չարչոռից մատենում են սովետական զորքերը, Ջունախդ խանը դադարեցրեց Խիվայի պաշարումը և շուտպ հեռացավ ավազուտները: Հետագանցելով նրան, կարմիր բանակի 82-րդ հեծյալ գտելը մարտերով անցավ Կարակումը, ոչնչացրեց Ջունախդ խանի ավազակախմբերը և նրան ստիպեց փախչել արտասահման:

Խորեզմում հակահեղափոխական խողովումները ճնշելու և Ջունախդ խանի հրոսակախները ջախջախելու գործում մեծ դեր կատարեցին ուղրկի և Քուրբանի աշխատավորների կամավորական ջոկատները, որոնք կարմիր բանակի զորամասերի հետ կողք կողքի հարվածում էին ընդհանուր թշնամուն:

Հաջորդ՝ 1925 թվականին բամաշական շարժման դուրս անցավ Իրրահան բեկու: Նույն թվականի հունվարին բամաշների այդ պարագլուխը 650 բանգրտների դուրսն անցած Լուկայից շարժվեց զնպի Սուրխանի հովիտ: Օգտվելով նախորդ

¹ 84-е «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана», т. I, էջ 86: Я. А. Мелкумов, Туркестани, М., 1960, էջ 127:

² Էնվեր փաշայի միջինասիական արիտոստիտությունը և նրա ժառանգի մասին տե՛ս «Труды института востоковедения АН Узбекской ССР», Ташкент, вып. 2, 1954, էջ 33—43:

տարվա վառ բերրի հետևանքով Միջին Ասիայում ստեղծված ծանր դրությունից, 1925 թվականի գարնանը և ամռանը Բրբա-հին բնից և բասմաշների մյուս պարագլուխները գործադրեցին բոլոր միջոցները, ընդհուպ մինչև տեղորը, իրենց բանեղանքը մարդկանցով համալրելու համար: Զինք ու զինամթերքը նրանք կանոնավոր ստանում էին արտասահմանից: Նրանց մեծ օգնու-թյուն էին ցույց տալիս մուլլաներն ու բայիրը, որոնք հակասո-վյանական պրոպագանդա ու ազդեցության էին մղում բնակչու-թյան հետամնաց մասի շրջանում, նրա հաշվին համալրում բասմաշություն շարքերը:

Սուրխանի հովտում փորք-ինչ մեծացնելով իր բանդաները, Իբրահիմ բեկը հարձակման պատրաստվեց: Գեռես շահադ-ձաղվելով բացահայտ մարտական գործողություններ սկսել կարմիր բանակի զորամասերի դեմ, բասմաշները շարունակում էին արյունալի շարագործություններ կատարել խաղաղ բնակ-չության նկատմամբ, թաղանում ու ամայացնում էին կիշլակ-ները, սպանում մարդկանց, անասունները թշում արտասահ-ման: 1924—1926 թվականներին միայն Արևելյան Բուխարայի բնակչությունից հավաքվել և Բուխարայի նախկին էմիրին է ուղարկվել ալեյի թան 3 մլն. ոսկրու ոսկի և հարյուր հազարա-վոր զորիս անասուն: Բասմաշների վախադրությունների հետե-վանքով վիթխարի վնաս էր հասցվում գյուղատնտեսությանը:

Նվազին անցնելու, գյուղատնտեսություն սկսած վերելքի և էրկրում կենսամակարդակի ընդհանուր բարձրացման պայման-ներում բասմաշների վախադրություններն առաջ էին բերում աշ-խատավոր լայն զանգվածների վրդովմունք, որոնք արդարա-ցիրեն բասմաշներին համարում էին իրենց կատաղի թշնամի-ները և անտիվ պայքարի մեջ էին մտնում հակահեղափոխության դեմ:

1925 թվականի աշնանն ու ձմռանը կարմիր բանակի զորա-մասերը և կամավորական շտաբանները մարտական ակտիվ գոր-ծողություններ ծավալեցին բասմաշների դեմ: Հարձակողական մարտերի շնորհիվ բասմաշները մեծ կորուստներ կրեցին, և նրանց թվաքանակն արատորեն կրճատվեց: 1926 թվականի գար-

նանը բասմաշները գործում էին միայն առանձին լեռնային շրջ-աններում և անապատների խորքերում¹:

Հակահեղափոխական բանդաների մնացորդները ջախջախե-լու ուղղությամբ կուսակցական կազմակերպության ծավալած ողջ գործունեությունը անմիջականորեն գլխավորում էր Համալրյի Կենտկոմի միջինասիական բյուրոն, որին առնթեր ստեղծված էր բասմաշության զեմ պաշտպի հանձնաժողով: Օրինակ, 1926 թվականի մարտին այդ հանձնաժողովը ավելց «Տաջիկստանում բասմաշության ուշևաքման մասին» դիրեկտիվը, որի մեջ լայն միջոցառումներ էին նշվում այդ ուղղությամբ կուսակցական, սովետական և զինվորական մարմինների գործունեությունը կոորդինացնելու մասին²: Գերեկտիվում առաջարկվում էր ակ-տիվացնել ազիտացիոն-պրոպագանդիստական աշխատանքները, ժողովրդական մասունքներին քայտարի կարմիր բանակի և սո-վետական իշխանության նպատակներն ու խնդիրները: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում անտեսական հարցերին, հատկա-պես գյուղատնտեսական մարդիկ ճիշտ կազմակերպմանը, ոտոզ-ման աշխատանքների ընդլայնմանը, բամբակագործության և գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի զարգացմանը: Կարևոր նշա-նակություն էր արվում կիշլակի հետագա սովետականացմանը, միլիցիայի, ժողովրդական դատարանների վիշտակական մար-մինների ստեղծմանը, սովետական զարգացների և բժշկական հիմնարկների ցանցի ընդլայնմանը: Համալրյի Կենտկոմի մի-ջինասիական բյուրոյի այդ դիրեկտիվը դարձավ կուսակցական կազմակերպությունների հետագա գործողությունների մարտա-կան ծրագիրը:

1926 թվականին կուսակցական կազմակերպությունները ագրոսոցիոն-մասսայական լայն աշխատանքներ էին ծավալում հատկապես բասմաշական բանդաների առավել ակտիվ գործո-ղությունների շրջաններում՝ Կուլյարում, Լոկայում, Կարատա-գում, Կուրգան-Սուրբում և այլ վայրերում, որտեղ կազմա-կերպում էին միտինգներ, ժողովներ, կիշլակային հավաքույթ-ներ, զեհանքների անկուսակցական կոնֆերանսներ: Բնակչու-թյան շրջանում մեծ բանկոտություն կոչեր և թուփքիներ էին

¹ Տճ՝ «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана», т. 1, էջ 130:

¹ Տճ՝ «Новый Восток», книга 29, Москва, 1930, էջ 126—141:

² Տճ՝ «Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана», т. 1, էջ 131:

տարածվում ուղբկերեն, թուրքեններեն, տաջիկերեն՝ «Քասա-
նուլթյունը չախջախված կարգերի վերջին հնարանն է», «Քաս-
նուլթյունը զենք են զավթիչների, կենդանիների, ինպերսալիստների
ձեռքեր», «Տեսնուլթյունը վերականգնել կարելի է բասմալու-
թյունը ոչնչացնելով միայն», «Մահ գլխավոր ավազակին ու
արյունախումբին, էմիրին և անզլիացիների գաշնակցին» Իրբա՛նի
բնկիկնա:

Քաղաքական-քաղաքական և ագիտացիոն աշխատանքը
մեծապես նպաստեց աշխատավոր զեհկանության մտորիղաց-
մանը: Քաղաքական աշխատանքը զուգակցվում էր բասմալու-
թյունից տուժած բնակչությանը սովետական պետության ցույց
տված անտեսական օգնության հետ: Նշանակալի միջոցներ էին
հատկացվել զեհկանական աշխատավորական տնտեսությունները
վարկավորելու, քաղաքացիական պատերազմի տարիներին ան-
կում ապրած ուսուցման համակարգերը վերականգնելու, բամբակի
ցանքատարածությունները ընդլայնելու համար: Պետության օգ-
նությունն ստանում էին նաև վտարանդիությունից վերադարձ-
ածներն ու կամուրջին հանձնված բասմալիները: Կուսակցական
կազմակերպությունների ղեկավարությամբ իրականացված բու-
րեր այս միջոցառումները վերջին հաշվով հանգեցրին բասմա-
լության կատարյալ մեկուսացմանը:

Կարմիր բանակի զորամասերը կամավորական ջոկատներ
հետ համատեղ 1926 թվականի գարնանն ու ամռանը իրակա-
նացրին մարտական մի շարք գործողություններ, որոնց շնոր-
հիվ չախջախվեցին բասմալիների հիմնական ուժերը: Բասմա-
լության պարազուլիս Իրբա՛նի բերե թողեց Լոկալը (Տաջիկստան)
և փորձեց իր ձեռնարկը անարդյունք անցրեցնելու հետ թարնվել
չենելու: Սակայն, շարունակ հետապնդվելով կարմիր բանա-
կի զորամասերի կողմից և շտանալով բնակչության աջակցու-
մունքը, նա ստիպված փախավ արտասահման:

Բասմալության նկատմամբ հաղթանակը նվաճվեց ամենից
առաջ կոմունիստական կուսակցության ճիշտ քաղաքականության
շնորհիվ, որը հաշվի էր առնում Միջին Ասիայի տարբեր շեր-
ջանների կոնկրետ պատմական պայմաններն ու առանձնահատ-
կությունները: Կուսակցության քաղաքականությունն ու պրակ-
տիկ գործունեությունը, պայքարի սեփական փորձն աշխատա-
վորներին մի կողմից համոզեցին բասմալության հակահեղափո-
խական էությունն և մյուս կողմից՝ սովետական իշխանության

խնկական ժողովրդական բնույթի մեջ: Բասմալության ղեմ մղած
պայքարում կազմակերպչական և քաղաքական մեծ աշխատանք
կատարեցին և արիություն ու հերոսություն ցուցաբերեցին Միջին
Ասիայի կուսակցական և սովետական բազմաթիվ աչքի ընկնող
գործիչներ, ժողովուրդների լավագույն զավակներ Յահյա Աֆ-
դալին, Ռահմաթուլլա Բարաջանովը, Կարիպ Նազարովը, Յակոբ
Կուլիբե, Կարա Ալիմովը, Կարչի Օդինսար և ուրիշներ:

Բասմալության ղեմ մղած պայքարի զլխավոր ծանրությունն
իրենց ուսերին կրեցին հերոսական կարմիր բանակի զորամա-
սերը: Հակահեղափոխական բանդաների շարեախմամբ մաս-
նակցած աչքի ընկած զորապետների թվում էին Վ. Մ. Իսնովը,
Ն. Ե. Կակուրդին, Պ. Ա. Պավլովը, Զ. Ա. Պետրովսկին, Բ. Վ.
Տուլպիզոն, Ն. Գ. Տամիր, Տ. Տ. Շապկինը, Ի. Ֆ. Ֆեդոտև, Ա. Տ.
Ֆեդոտև: Այդ զորապետների թվում էին հայ ժողովրդի քաջարի
զավակներ Յա. Ա. Միլոնովը (Միլոնյան), որը Թուրքես-
տանյան ստաջին հեծյալ բրիգադի հրամանատարն էր, Բ. Հայ-
կալյանը (Անդրկասպյան առաջին հեծյալ զեղի հրամանատար),
Պ. Պետրոսովը (Աշխարազի կարմիր բանակի կոմիսար), Ն. Հու-
նանովը (Քաթարական բրիգադի 10-րդ զեղի հրամանատար) և
ուրիշներ: Միջին Ասիայի աշխատավորների կարողացան հաղթել
ՍՍՀՄ ժողովուրդների ամբապնդվող բարեկամության, Ռուսաս-
տանի բանվոր դասակարգի, ողջ սովետական ժողովրդի եղբայ-
րական օգնության շնորհիվ: Ուղբկերենը, զազախները, տա-
ջիկները, թուրքենները, կիրգիզները, կարա-կալապակները
երախտագիտության խոր զգացումով են պահպանում սրտանե-
րի, ուկրաինացիների, բելոռուսների, վրացիների, հայերի և եղ-
բայրական սովետական մյուս ժողովուրդների լավագույն զա-
վակների հիշատակը, որոնք մեծ զոհավորությունների գնով օգ-
նություն ձեռք մեկնեցին իրենց մտայնածան եղբայրներին՝ քա-
յական, խանական-էմիրաթական կարգերից ու բասմալիների
հրոսակախմբերից նրանց ազատագրելու համար:

Հետևողականորեն կենտրոնացվելով լենինյան ազգային քաղա-
քականության հիմնական սկզբունքները, կոմունիստական կու-
սակցությունը և սովետական կառավարությունը միջոցներ ձեռ-
նարկեցին պանիպալմիզմի և պանթուրքիզմի դադափարախոտու-
թյունը վերջնականապես չախջախելու, նացիոնալ-ուկրոնիստ-
ների անակնաններն ու պրակտիկ գործունեությունն ուժգին

հարված հասցենելու և նրանց քաղաքական ասպարեզին վերջ-
նականապես վերացնելու համար: Այդ տեսակետից անդհա՛ն-
տելի նշանակություն ունեցավ այնպիսի մի խոչըրագույն մի-
ջոցում, ինչպիսին Միջին Ասիայի ազգային-պետական սահ-
մանադատումն էր և դրա տարածքում ազգային սովետական
հանրապետությունների ստեղծումը, որն իրականացվեց 1924
թվականի վերջերին:

Միջին Ասիայում ազգային-վարչական գոյություն ունեցող
սահմանադատումը հակասում էր այնտեղ ապրող ժողովուրդ-
ների շահերին, բացասական դեր էր խաղում նրանց հետագա
զարգացման ճանապարհին:

Այդտեղ սահմանները որոշվել էին ֆեոդալական արյու-
նահեղ պատերազմների և դավթումների, իսկ հետագա-
յում՝ ցարիզմի դադարեցման քաղաքականության հետևանքով:
Դրանք չէին համապատասխանում երկրամասում գոյություն
ունեցող ո՛չ տնտեսական և ո՛չ էլ ազգագրական իրավիճակին:
Միջինասիական հիմնական ազգություններից ամեն մեկն առաջ-
վա նման բաժան-բաժան էր, մասնատված և գտնվում էր պե-
տական-վարչական տարրեր կազմավորումներում: Միջին Ասիա-
յի սովետական երեք հանրապետություններից (Քուրբետում, Բուխարա, Խորեզմ) և ոչ մեկում չկար այն կամ այն ազգություն
բնակչության կոմպակտ մեծամասնություն: Այսպիսի, որինսկի,
Միջին Ասիայում ապրող աաջիկների 47,7 տոկոսը գտնվում էր
Քուրբետստանյան ԽՍՀ-ի տարածքում և 53,3 տոկոսը՝ Բուխա-
րայի ՓՄԷ-ում: Քուրբետստանյան հանրապետությունում ապրում
էր Միջին Ասիայի թուրքերների 43,2 տոկոսը, Բուխարայի հան-
րապետությունում՝ 27 տոկոսը, Խորեզմի հանրապետությունում՝
29,8 տոկոսը: Այսպիսին էր նաև Միջին Ասիայի հիմնական
մյուս ազգերի վարչատերիտորիալ տեղաբաշխման պատկերը:

Անցյալից մտանդություն մնացած այս սահմանական մաս-
նատվածությունը, բնակչության ազգային-տերիտորիալ տարան-
ջատվածությունը մեծ զսվարություններ էր ստեղծում սովետա-
կան և կուսակցական շինարարության գործում, խոչընդոտում
էր ազգերի համալսմանը, սրում ազգամիջյան հարաբերու-

թյունները և ազգային բախումները, լրիվ չէր պահպանում Մի-
ջին Ասիայի ժողովուրդների անտեսական և կուլտուրական
զարգացումը, որի հեռանկարներն ու հնարավորությունները
ստեղծվել էին Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնորհիվ: Հենց
այդ ամենը, մասնավորապես ազգային համախորուն արդե-
լակող իրավորությունը լափազանց բարենպաստ հող էր ստեղծում
պանխալմամականների և պանթուրքականների համար, որոնց տե-
սակետով ոչ մի տարբերության չկար այդ ժողովուրդների միջև:
Նրանք մխտում էին այն հանգամանքը, որ Միջինասիական ժողո-
վուրդներից ամեն մեկն իր ազգային տանձնահատկություն-
ները, իսկ դա պահանջում էր անտեսական, քաղաքական և կուլ-
տուրական հարցերը լուծելիս կիրառել աշխատանքի յուրահատուկ
մեթոդներ ու մեթոդներ: Հանդես գալով ամիսնական իլյումանական
ազգի լողունով, պանթուրքականները և պանթուրքականները
միաժամանակ նպաստում էին ազգամիջյան հարաբերություն-
ների վատթարացմանը, խորացնում անջայում տիրողների կող-
մից բորբոքված թուրքմենների և ուզբեկների, զապախների և
կիրգիզների, տաջիկների և ուզբեկների միջև եղած թշնամանքը:

Միջին Ասիայում վարչական և պետական սահմանները փո-
փոխելու հարցը, սովետական ազգային-պետական շինարարու-
թյան հետագա ծավալման խնդիրը կոմունիստական կուսակցու-
թյանը դրադեցրել է զեռ քաղաքացիական պատերազմի տարի-
ներին: Վ. Ի. Լենինը, որ բազմիցս անդրադարձել էր այդ հար-
ցին, գտնում էր, որ այդ փոփոխման ընթացքում պետք է անշե-
ղորեն ինձև բնակչության ազգային կազմից, կենցաղային պայ-
մաններից, պատմական և կուլտուրական պայմանություններից:
Քուրբետստանում կուսակցության հիմնական խնդիրների մասին
Քուրբետստանյան հանձնաժողովի կողմից 1920 թ. նախապա-
րաստված՝ Ռի(ր)յի կենտկոմի քաղաքային գործառնությունների
վերաբերյալ իր գիտություններում Վ. Ի. Լենինը գրում էր.

«1) Հանձնարարել կազմելու Քուրբետստանի (ազգագրական
և ալյև) քարտեզ՝ ստորաբաժանելով Ուզբեկիստանի, Կիրգիզիստանի
Քուրբետներին»:

2) Ավելի մանրակրկիտ պարզել այդ 3 մասերի միաձուլման
կամ բաժանման պայմանները»:

¹ ՏՆ՝ «Революционный Восток», 1934, № 6, էջ 115:

² ՏՆ՝ նույն տեղը:

¹ ՏՆ՝ «Революционный Восток», 1934, № 6, էջ 115:

² Վ. Ի. Լենին, իժժ, հ. 41, էջ 525:

Մեկայն այն ժամանակ անհետ էր իրականացնել Քուրբան-տանի, առափել ևս ամբողջ Միջին Ասիայի ազգային սահմանազատումը, քանի որ կուսակցության և ժողովրդի բոլոր ուժերն ուղղված էին հակահեղափոխության դեմքով ուժերի լրիվ ջանքախրամեր, իմպերիալիստական և քաղաքացիական պատերազմների հետևանքով առաջացած տնտեսական քայքայման հաղթահարմանը: Քուրբանտանի սահմանազատումն այն ժամանակ Վ. Ի. Լենինը համարում էր վաղաժամ միջոցառում, բայց գրտնում էր, որ առաջին իսկ բարենպաստ հնարավորության դեպքում պետք է ձեռնարկել այլ կարևորագույն գործը:

եվ ահա, երբ արդեն ջարխարված էին բարենպաստ հիմնական ուժերը, կոմունիստական կուսակցությունը գտավ, որ եկել է խնդրի լուծման ժամանակը:

Միջին Ասիայի ազգային-պետական սահմանազատման նպատակին ուղղված կոմունիստական կուսակցության գիծը, որը բխում էր լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքներից, լիովին համապատասխանում էր ներքաժամային բոլոր ժողովուրդների կենսական շահերին: Այդ քաղաքականության մեջ դրսևորված էր նրանց ձգտումը՝ ստեղծել իրենց ազգային պետությունները, իշխանության իրենց սեփական մարմինները: Սահմանազատման իրականացումը վերևից թելադրված կամ կարիկետային աշխատանքի պահանջներում հորինված ակտ չէր:— գրում էր Մ. Ի. Կալինինը:— Այն սովետական Արևելքում սպայող աշխատավոր ժողովուրդների իրական իրավունքն ու ակնկալությունների արտացոլումն էր¹: Աշխատավոր լայն զանգվածները միահամուռ պայտպանում էին սահմանազատման գաղափարը, պահանջում որքան հնարավոր է արագ իրականացնել այն:

Միջին Ասիայի ազգային-տերիտորիալ սահմանազատման հետ կապված հարցերը բազմիցս քննարկվեցին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմում և նրա միջինասիական բյուրոյում: Այդ մեծ ակտի նախապատրաստման և իրականացմանն ակտիվորեն մասնակցում էին Մ. Ի. Կալինինը, Վ. Վ. Կուլիշչեր, Ի. Վ. Ստալինը, Յու. Է. Ռոմուտսկիը, Մ. Վ. Յրուսևիկն, Գ. Վ. Չիլչերինը և կոմունիստա-

նան կուսակցության ու սովետական պետության ուրիշ Եշանավոր գործիչներ:

ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղաքական հանգամանորեն ուսումնասիրելով համապատասխան նյութերը և առաջարկությունները, 1924 թվականի հունիսի 12-ին ընդունեց «Միջին Ասիայի հանրապետությունների ազգային սահմանազատման մասին» պատմական որոշումը, որը համաժողովրդական լայն քննարկման դրվեց: Քննարկումը վերածվեց քաղաքական հզոր կամպանիայի, որի նմանը դեռ չգիտեր Միջին Ասիան: Այդ կամպանիան բնականում էր ժողովուրդների բարեկամություն ամբողջական Եշանարանով, լենինյան կոմունիստական կուսակցության շուրջը Միջին Ասիայի աշխատավոր մասաների սերտ համախմբման լուրնագով: Միջինասիական բոլոր ազգությունների աշխատավորները լավ էին հասկանում առաջիկա սահմանազատման վիթխարի նշանակությունը, նրա մեջ տեսնելով իրենց զարավոր խոհերի և իրավունքի իրականացումը: Լայնորեն քննարկելով առաջիկա ազգային-պետական սահմանազատման հարցերը, նրանք ըստ գնահատում էին որպես նախնիներում ճնշված ժողովուրդների ըստ ամենայնի գարգացման մասին կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության անխնայ հոգատարության մյուս գրեթեբոլորում²:

Անկետաներ, գյուղացիների և բանվորների ընդհանուր ժողովներում, անկուսակցական ղեկավանների կոնֆերանսներում, ազգային փոքրամասնությունների ժողովներում, սովետական իշխանության և կուսակցական կազմակերպությունների մարմինների նիստերում և պլենումներում, քաղաքների, վոլոստների, շրջանների, գավառների կուսակցական ակտիվների ժողովներում ընդունվում էին որոշումներ, որոնցում ջնջմորեն հավանություն էր տրվում Միջին Ասիայի ազգային սահմանազատմանը, ազգային հանրապետություններին և ինքնավար մարզերի կազմավորմանը:

Կուսակցության Կենտկոմի որոշման համաժողովրդական քննարկման ժամանակ ազգային-տերիտորիալ սահմանազատման ղեմը նորից բացահայտորեն հանդես եկան հակասովետական տարրերը՝ բուրժուական ազգայնականները, մուսուլմանական

¹ «Туркменская искра», 13 ноября 1924 г.

² «Исторические записки», изд. АН СССР, 1954, № 48, էջ 156—201:

Հետադիմական հոգևորականությունը, որոնք զիտակցում էին, որ սահմանադատումն աշխատավորներին վերջնականապես զրոյս կրերի իրենց ազդեցությունից: Ազգային հանրապետությունների կազմավորումը նրանք փորձում էին ներկայացնել որպես մուսուլմանների արհեստական տարանջատում, պանթուրականների հորինած միասնական «թյուրքական ազգի» մասնատում: Իրականում տեղական ազգությունների աշխատավորների լայն մասսաները հասկացողություն չունեին առասպելական «թյուրքական ազգի» մասին, որ հորինել էին շադիդ-պանթուրքականները:

Վերջապես 1924—1925 թվականներին կոնկրետ իրականացվեց միջինասիական ազգերի պետական սահմանադատումը և կազմավորվեցին ազգային-պետական նոր միավորներ: Ստեղծվեցին Ուզբեկական և Թուրքմենական Մովսեսական Սոցիալիստական Միութենական Հանրապետությունները ՍՍՀՄ-ի կազմում, Կարա-Կիրգիզական (Կիրգիզական) Ինքնավար Մարզը՝ ԲՍՖՍՀՄ-ի կազմում, Տաջիկական Ինքնավար Մարզը՝ Ուզբեկական ՍՍՀ-ի կազմում, Կարա-Կալպակյան Ինքնավար Մարզը՝ Ղազախական ՍՍՀ-ի կազմում: 1932 թվականին Կարա-Կալպակյան Ինքնավար Մարզը վերակազմվեց ինքնավար հանրապետության և մտավ Ուզբեկական ՍՍՀ-ի կազմի մեջ¹: 1929 թվականին Տաջիկական Ինքնավար Մարզը վերակազմվեց միութենական սոցիալիստական հանրապետության և մտավ ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ: 1936 թվականին միութենական հանրապետություն զարձավ նաև Կիրգիզիան:

Ազգային-տերիտորիալ սահմանադատման կապակցությամբ

հրամայական հարմանեցությունն առաջացավ վերակազմել նաև կուսակցական կազմակերպությունները: Այսպես, մինչև 1924 թվականը Տաջիկական ՍՍՀ-ի ներկայիս տարածքում գործող կուսակցական կազմակերպությունները մտնում էին Թուրքեստանի կամկուսակցության կազմի մեջ (Տաջիկստանի հյուսիսային շրջանները և Պամիրը) և Բուխարայի կամկուսակցության կազմի մեջ (Կենտրոնական և Հարավային Տաջիկստանի շրջանները): Այդպիսին էր դրոթյունը նաև միջինասիական մյուս կուսակցական կազմակերպություններում: Ուստի Թուրքեստանի, Բուխարայի և Խորհրդի կամկուսակցությունները վերակազմվեցին Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի կամկուսակցությունների և Տաջիկստանի ու Կիրգիզիայի մարզային կուսակցական կազմակերպությունների: Տաջիկական մարզային կուսակցական կազմակերպությունը մտավ Ուզբեկստանի (Կր)Կ կազմի մեջ: 1929 թվականին Տաջիկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության կազմավորման կապակցությամբ մարզային կուսակցական կազմակերպությունը վերակազմվեց Տաջիկստանի կամուխրատական (բաշլեկիների) կուսակցության, իսկ Կիրգիզիայի մարզային կազմակերպությունը վերակազմվեց Կիրգիզիայի կամուխրատական (բաշլեկիների) կուսակցության:

Ազգային-պետական սահմանադատումն է՛լ ավելի առաջ շարժեց Միջին Ասիայի նախկինում անշարժ ժողովուրդների փաստական անհամապատասխան վերացման խնդրի հաջող իրականացման և երևցրեց սոցիալիստական շինարարության մեջ ակտիվորեն ներգրավելու գործը, այն նպաստեց ազգամիջյան բարեմունների վերացմանը, ամրապնդեց երկրամասի ժողովուրդների եղբայրական համագործակցությունն ու բարեկամությունը: Ազգային սահմանադատումը և Մովսեսական Արևելքի սովետական հանրապետությունների ստեղծումը համապատասխանում էր միջինասիական ժողովուրդների ազգային-պետական զարգացման, ամբողջությամբ վերցրած սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման խնդրներին: Այն մեծազույց հարված էր մեծապետական շուրջնախնդրին և տեղական նախրոնախնդրին, պանիսլամիզմի և պանթուրիզմի գաղափարներին:

¹ Այստեղ էլ հետադիմական բուրժուական պատմագրությունը (Ռ. Փաշին, Ս. Քերոս, Կ. Փար և օրինելը) փորձում է Միջին Ասիայի ազգային-պետական սահմանադատումը ներկայացնել որպես միասնական «թյուրքական ազգի օտարման», «մասնատում», որը, իբր, հակասում է Թուրքեստանի ժողովուրդների շահերին (ան՝ Կ. Новоселов, Против буржуазных фальсификаторов истории Средней Азии, Ашхабад, Туркменгосиздат, 1962, էջ 190—195, 199): Այդպես է ասված նաև ամերիկյան «Նեոկոնսերվատիվ» այն հոդվածում, որ արտատպվել է րաջնեցական «Եզգակ շարժություն» թերթում (ան՝ Կ. 1984 թ. հունվարի 14-ի համարը): Փաստերը պնդաբար վկայում են, որ սոցիալատմոր լայն մասսաները վճռականորեն դադարեցնում էին սահմանադատումը և ազգային սովետական հանրապետությունների ստեղծումը:

² ՏՊ՝ ԵՄՀ, Երեւոյ քաղաք, Կ. II, Մ., 1973, էջ 381:

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ֆեկու խումբ	
Կապիտալիստական Հարաբերությունների ձևավորումը Յամանյան	3
Կայսրության մեջ: Քուրթ սզգալին բուրժուազիայի կազմավորումը	7
Սամահազրական շարժումը: Սամանիզմի գաղափարախոսությունն	
առաջին գծի վրա	
Արդուլամիզյան մզմավանջի տարիները: Պանխլամիզը որպես	34
Կայսրության պաշտոնական ուսմունք	
Կայսրության պաշտոնական ուսմունք	58
Երեսնամյակի հանդես գալը: Սամանյան ազգի գաղափարը:	
Պանխլամիզմը քուրթ ազգայնականների տեսական գիտանոցում	147
Քուրթիզմ	
Պանխուրթիզմ	216
Նախապատկերազմյան սարսափի տարիները	236
Արևմտալայությանը քուրթական ազգայնամոլության դո՛:	256
Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ Հեղափոխության հաղթա-	323
նակը: Քուրթական արշավները Անգրիզիկաու և Երա պարտու-	
թյունը: Արևելահայությանն ըստա ընտելելու մրացրի ձախողումը	370
Ռուսաստանի մուսուլման աշխատավորները սովետական իշխանու-	
թյան համար մզգված պայքարում: Քուրթական ազգայնական-	
ների պանխուրթիզմի պլանների ձախողումը	417
Քեմալական շարժումը պանխլամիզմի դրոշի տակ: Գորշ գալը	
Եւր թիկնոցով: 1920 թվականի քուրթ-Հայկական պատերազմը և Հե-	
տանանիները: Հայաստանի մի մասում սովետական իշխանության	
հաստատումը արմատական շրջադարձ հալ մզգվորդի պատմա-	
կան հակաառաջում	482
Բամաշահական շարժումը Միջին Ասիայում և Երա շախախտումը:	
Քուրթալեզու սովետական սովիերն հանրապետությունների ստեղ-	
ծումը: Պանխլամիզմի և պանխուրթիզմի կրախը ՍՍՀՄ-ում	543

Հրատիկ Ռուբինի Միմունյան
 ԹՈՒՐԵ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲՈՒՐՇՈՒԱԶԻԱՅԻ ԳԱՂԱՓԱՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
 ԸՆԴԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խմբագիր՝ Մ. Բ. Միլայիյան, Եկարիշ՝ Ֆ. Գ. Ալբրիկյան, գեղ. խմբագիր՝ Ս.
 Ս. Միլայան, ակն. խմբագիր՝ Ա. Մ. Բլրույան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա.
 Ա. Հակոբյանյան

ԻԵ — 5638

Հանձնված է շտրկմարի 30.05.1986 թ.: Կտրատված է ապացուցական 7, 12,
 1566 թ.: ՎՅ 03624, Զորմաա 84 X 108 1/2, Քուրթ ապագրական № 1: Տառատե-
 սակ՝ Գրքի սովորական: Տպագրություն՝ բարձր: 29,61 պաշմ. ապագր. մամ.:
 25,44 հրատ. մամուլ: Տպարանակ՝ 10000, Պատվեր՝ 755, Գրենք 2 ս. 10 կողմ.
 «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Բաշենկյան 28:

Издательство «Айстаг», Ереван-9, ул. Исавакяна, 28.

Հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
 պետական կոմիտեի № 6 տպարան, Երևան, Բամանյան փող. № 23/1,
 Типография № 6 Комитета по делам издательства, полиграфии и
 книжной торговли Арм. ССР. Ереван, ул. Туманяна, 23/1.